BABITS MIHÁLY

ESSZÉIK,
TANULMÁNYOK,
KRITIKÁK

1900–1911

BABITS MIHÁLY

ESSZÉK, TANULMÁNYOK, KRITIKÁK

1900–1911

BABITS MIHÁLY
ESSZÉK, TANULMÁNYOK, KRITIKÁK

1900–1911

BABITS MIHÁLY MŰVEINEK KRITIKAI KIADÁSA
ESSZÉK, TANULMÁNYOK, KRITIKÁK
Szerkeszti: SIPOS LAJOS

Babits Mihály: Esszék, tanulmányok, kritikák, 1900–1911. Sajtó alá rendezte: Hibsch Sándor, Pienták Attila, Bp., Argumentum Kiadó, 2009.

Babits Mihály: Esszék, tanulmányok, kritikák, 1911–1920. Sajtó alá rendezte: Hibsch Sándor, Rózsafalvi Zsuzsanna, Schiller Erzsébet. Megjelenés előtt.

Babits Mihály: Esszék, tanulmányok, kritikák, 1921–1927. Sajtó alá rendezte Grundtner Ágota, Ziffer Gabriella. Előkészületben.

Babits Mihály: Esszék, tanulmányok, kritikák, 1927–1933. Sajtó alá rendezte Gégöl Csenge, Miholics Tímea.

Babits Mihály: Esszék, tanulmányok, kritikák, 1934–1941. Sajtó alá rendezte Majoros Györgyi.

Babits Mihály: Az európai irodalom története. Sajtó alá rendezte Visy Beatrix.

Babits Mihály: Interjúk, nyilatkozatok, vallomások. Sajtó alá rendezte Téglás Andrea, Téglás János.

BABITS MIHÁLY
ESSZÉK, TANULMÁNYOK, KRITIKÁK

1900–1911

Sajtó alá rendezte

HIBSCH SÁNDOR, PIENTÁK ATTILA

Argumentum

Készült az ELTE BTK Modern Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén.

Lektorálta
JANKOVICS JÓZSEF,
KENYERES ZOLTÁN

Borító- és kötésterv
BANGA FERENC

A kötet elkészítését és megjelenését
az Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA) támogatta.
(témaszám: K 61947)

ISBN 978-963-446-580-5

© Babits Mihály jogörököse
© Babits Kutatócsoport
© Hibsch Sándor, Pienták attila

ESSZÉK, TANULMÁNYOK, KRITIKÁK
1900–1911

1. VÁZLATOK EGY NAP TÖRTÉNETÉBŐL

[Hiányzik]

2. TÍZ ÉV ERDÉLY TÖRTÉNETÉBŐL

[Hiányzik]

3. [ÜNNEPI GYÁSZBESZÉD]

[Hiányzik]

4. MIKES KELEMEN LEVELEI

[Hiányzik]

5. VÖRÖSMARTY NYELVEZETE

[Hiányzik]

6. TÁRGYAS RAGOZÁS KÜLÖNBÖZŐ SZEMÉLYŰ TÁRGYAKKAL

Úgy hitték mármár, hogy a magyar nyelv tárgyas ragozásának kérdését Húnfalvy, Budenz és mások kutatásai teljesen tisztázták, midőn a Magyar Nyelvőr 1889. évi (XVIII.) kötetének téli számaiban ez a kérdés egészen új oldaláról merült föl.

Alkalmat erre valami társaságnak az a kérdése adott, vajjon

a mentőegyesület ismert jelmondata: „Mindnyájunkat érhet baj” – helyes-e? mondattanilag és nem kellene-e inkább e helyett tárgyas ragozást alkalmazni (névelővel): „Mindnyájunkat érhet*i a* baj”?

A kérdésre az akkori szerkesztő, Szarvas Gábor felelt. Határozottan csakis a jelmondat előbbi formuláját helyeslé; de egyszersmind kijelentette, hogy már ez a kérdés is mutatja a szabálynak még mindig határozatlan voltát.

Ez a kijelentés a nevezett lap hasábjain egy kis vitát indított meg, melyben a szerkesztőn kívül még Balassa József és Simonyi Zsigmond vettek részt, s melyet főbb vonásaiban itt vázolok.

Szarvas, mint már mondottam, a kérdéses szerkezetet határozottan hibásnak tartja, minthogy itt a névelőnek egyáltalán semmiféle nyomatéka nincs, akárcsak az ilyetén szerkezetekben: „Mindnyájatokat elvisz *az* ördög”; „Bennünket is elért *a* nagy vihar”, a hol a tárgyas ragozásokat minden ép nyelvérzék határozottan visszautasítaná. Ez világos dolog, ugyanis ezek az esetek a Húnfalvy-szabály első pontja alá tartoznak, mely így szól:

„Minthogy a tárgyas ragozás tárgyi jelentője harmadik személyű, csupáncsak harmadik személyű tárgyra vonatkozhatik. Következésképen 1-ső és 2.-ik személyű tárgyat tárgyatlan ragú ige követ, a mi így van a személyes névmás eseteiben mindig (*engemet, tégedet* tárgyatlan; *őt* tárgyas) és a fent idézett esetekben *mindnyájunk* stb. mellett is.”

A kérdező azonban erre több példát is hoz, ilyeneket: „mindnyájunkat lát*om,* látsz, lát; mindnyájatokat látlak, lát*od,* lát stb.” Itt a *látsz, lát* alakok teljesen megegyeznek az idézett szabállyal; a *látlak* is 2. személyű tárgy mellett, minthogy ennek *-lak*, *-lek* tárgyi jelentője is 2. személyű; azonban a *látom, látod* alakok 1-ső és 2. személyű tárgy mellett a szabálytól – legalább látszólagosan – eltérnek.

Ezek az alakok azok, a melyeknél a tárgy és alany ugyanazon személyű.

Hasonló eltérést tapasztalhatunk a Húnfalvy-szabály 3.(d.) pontja alól is, mely így hangzik:

„Partitív jelentésű birtokosragos szó mellett tárgyatlan alakban áll az ige. Példa rá a „Három ökrömet ellop*tak”*.

Igen, de a *magam,* ad, a névmásnak „solus” értelme világosan partitív jelentésű és mégis tárgyas igét vonz az ilyen esetekben: „mag*am*at lát*om,* mag*ad*at lát*od* stb.” (ellenben: „mag*am*at lát*sz*”).

A kivételes esetek megint azok, melyekben az *alany és tárgy ugyanazon személyű.*

Tehát ezen esetekben *a szabály ellenére is* mindég *tárgyas ragozást* kell használni. Ez Szarvas conclusiója, s ez adja meg egyúttal a megfejtésre váró kérdést is.

***

Balassa József azonban (a deczemberi füzetben) Szarvas fönt aláhúzott szabályát erőltetettnek mondja. Állítja, hogy a tárgyas ragozást (1-ső és 2. személyre vonatkozólag máskor is lehet használni, nemcsak ha az alany meg a tárgy személye megegyezik; bár elismeri, hogy ilyen esetekben csakis azt lehet használni.

Ő azonban nem akarja az eltérésnek az okát adni, mert az eltérést egyáltalán el sem ismeri; ő a különösségeket a szabály teljes fönntartásával akarja megmagyarázni. Fölhozza ugyanis a *mindnyájunk* birtokviszonyos eredetét *a mi nyájunk*ból. Itt már a tárgy nem leszen 1-ső v. 2. személy, hanem 1-ső v. 2. személynek 3. személyű birtoka, a mely a szabály értelmében tárgyas ragozást követel.

Balassa tehát fölteszi, a nyelvérzék a „mindnyájunk” eredetét még ma is érezi; s ezért minden esetben használhatja mellette

a tárgyas szerkezetet; a hol nem használja, ott is csak az *engemet* stb. analogiája ennek az oka.

Itt hadd tegyek egy kis észrevételt. Balassa, – úgy látszik, – érezte elméletének gyöngeségét, mely nem tudná megmagyarázni, miért épen az alany és tárgy személybeli megegyezése esetén használjuk a tárgyas szerkezetet? igyekszik e használatot egyéb esetekre is kiterjeszteni; azt azonban kénytelen megadni, hogy ezekben az *egyéb* esetekben lehet használni a tárgyatlan alakot *is,* míg az előbbiekben *csakis* a tárgyast.

Ezt a különbözőséget Balassa az által akarja megmagyarázni, hogy ha az alany meg a tárgy egy személyű, akkor a „mindnyájunk" birtokviszonyos formáját legélénkebben érezzük, ellenkező esetben kevésbbé. Én ezt a magyarázatot nagyon is erőltetettnek érezem. Én megpróbáltam tárgyas ragozást alkalmazni először egyik, azután a másik esetben: ha vajjon a *mindnyájunk*ban lappangó birtokviszonyt megérzem-e? és – épen Balassa állításának ellenkezőjét tapasztalám: mikor azt mondtam: „mindnyáj*un*kat lát*om",* a birtokviszonyt nem éreztem, vagy legalább nem kellett éreznem; azt ellenben, hogy „mindnyáj*un*kat lát*ja",* csakis úgy tudtam kimondani, hogy előbb ennek a birtokviszonynak az érzetét nagyon is magamba disputáltam. Pedig hát az ok, a miért ezt az érzetet Balassa máig megőrizettnek állítja: az *-unk, -ünk* birtokrag – bizony ugyanaz mindakét esetben.

Az én meggyőződésem tehát – nemcsak a magam nyelvérzéke, hanem másokon tett kísérleteim, és népnyelvi megfigyeléseim folytán is – határozottan az, hogy a *mindnyájunk* stb. birtokviszonyának az érzete, ha meg is volt valaha, ma már teljesen kiveszett népünk nyelvérzékéből.

De hasonlóképen bánik Balassa a *magam* stb. szerkezetével is. Azt mondja, hogy ez is birtokviszony volt eredetileg, s ennek az érzete is megmaradt még; innen a tárgyas ragozások használhatósága; – de ez az érzet homályosabb itt, mint az

előbbi példánál; itt (ha alany és tárgy különböző személyű), jobban érezzük az 1-ső v. 2. személyre való utalást (az *engem* stb. analógiáját), s azért inkább mondjuk: „mag*ad*at látt*alak”,* mint: „mag*ad*at látt*am”*.

Az állítás első részére vonatkozólag semmi megjegyzésem sincs; az igaz; de a továbbiakról szabadjon valamit szólanom. Azt én nem mondanám, hogy a *magam* birtokviszonyának érzete homályosabb, mint a *mindnyájunk*é; én nem mondanám, és azt hiszem, Balassa is csak azért mondja, hogy állítását és magyarázatát valamiképen igazolhassa. Előbb megpróbáltam kimutatni, hogy a *mindnyájunk* birtokviszonyának érzete jóformán teljesen elveszett;[1] míg a másfél oldallal föntebb rágondolatlanúl is leírtam kifejezés: „a magam nyelvérzé*ke”* talán egymagában is úntig eléggé bizonyítja, hogy a *magam* birtokviszonyának érzete ellenkezőleg, nemhogy kiveszett volna: némely szerkezetekben nagyon is élénken megmaradt; a fönti kifejezés ugyanis nem egyedülálló, hanem – mint azt minden magyar ember tudja jól – általánosan elterjedt és egyedül helyes.[2]

Nos tehát az egészből csak azt akarom kihozni, hogy ha ez az érzet-elhomályosodás nem történt meg a *mindnyájunk*nál, akkor a *magam*nál semmiesetre meg nem történt, s egyáltalán

[1] A tudata semmiesetre sincs meg: azt csak a nyelvtudósok tudják, hogy *mindnyájunk a mi nyájunk*ból származik. De még ennél a kifejezésnél is: *mindannyiunk,* ahol pedig a birtokviszonyos származás alakra nézve is teljesen nyilvánvaló és mindenkitől látható, valamint az egyezés is az *egyikünk* féle szerkezetekkel még itt sem olyan erős ennek az érzete, hogy – talán nagyon is gyakran – ne fordúlhatnának elő az ilyenféle szerkezetek: „mindannyiunkat itt látsz” „ott majd mindannyiunkat megláthatsz” e. h.: lát*od* és megláthat*od;* tehát ha már itt is elveszhet az az érzet, akkor igen valószínű, hogy a sokkal inkább elmosódott alakú kifejezésnél még nagyobb mértékben el kellett vesznie.

[2] Csak némely erdélyi nyelvjárásban fordúl elő ilyen szerkezet: a magam ház*am.*

semmi ok sincs arra, hogy az utóbbi esetben kevésbbé használjuk a tárgyas ragozást, mint az előbbiben. De hát tényleg kevésbbé használjuk? Nem, mert – mint Simonyi példákkal is igazolta, ezt a tárgyas ragozást *különböző személyű alany* és tárgy mellett sem a *mindnyájunk,* sem a *magam* szerkezetében meg nem engedhetni. Az egész állításnak oka az lesz, hogy Balassa nyelvérzéke, miután még magára engedte erőszakolni azt, hogy: „mindnyáj*un*kat lát*ta",* attól már, hogy: „mag*ada*t lát*tam",* maga is visszariadt; és ezt a visszariadását is meg akarta magyarázni, bele akarta illeszteni elméletébe. Ez is tehát csak Simonyi említett állításának helyességét bizonyítja.

***

Mindezekben ki ohajtám mutatni, hogy a kérdéses szerkezetek eredete semmi befolyással nem volt a tárgyas, illetve tárgyatlan ragozás alkalmazására mellettük, tehát nemcsak – mint Simonyi mondja – az helytelen, a mit Balassa meg akar magyarázni, hanem maga a magyarázat is igen erőltetett és sok helyütt döcczenő.

Hanem aztán, a mit tovább mond Simonyi, az már egészen, mindenestül lerombolja Balassa állítását. Mert csakugyan olyas szerkezeteket, mint a milyeneket Balassa idéz, példáúl a különböző személyű alany meg tárgy melletti tárgyas ragozásra, magam sem olvastam soha, dunántúli ember létemre sohasem hallottam, és a fülem rettenetesen tiltakozik ellenük. Míg ellenben a példák, a melyeket Simonyi – régibb és újabb íróktól – ilyen esetekben való tárgyatlan ragozásra idéz, teljesen kimerítőek és meggyőzőek, kivált az olyanok, melyekben a kérdéses 1-ső v. 2. személyű kifejezéshez még az 1-ső v. 2. személynek egy harmadik személyű birtoka is van kapcsolva, és a ragozás mégis tárgyatlan; mint: „Rettegtem, hogy magadat, kedveseidet valami szerencsétlenség érhet*ett."* „Téged és barátaidat csók*ol* Kazinczy Ferencz" stb.

Úgy ám, de ezzel megint ott vagyunk, a honnan kiindított bennünket Szarvas Gábor. Látjuk a kivételességet egy szabály alól; látjuk ennek a kivételességnek a törvényeit is, hogy mikor, mikor nem fordul elő? de nem tudjuk ennek a kivételességnek az okát, a magyarázatát.

A tétel ez: Első és második személyű tárgy mellett rendesen tárgyatlan alakot használunk; de ha az alany személye a tárgyéval megegyezik: a ragozás tárgyas; mi ennek a kétféleségnek az oka?

Simonyi azt válaszolja ehhez, hogy *mindnyájunk* stb. mikor elvesztette birtokviszonyos jelentését, névmási értelmet kapott. S így a kétféle szerkezethez képest kétféle névmás analogiáját követi: mikor alany és tárgy ugyanegy: a *magam*ét, mikor különböző: az *engem* stb. alakokét.

De mi az oka ennek a kétféle analógiának?

Erre még könnyű volna a felelet. *Mindnyájunkat* értelme személyes névmási lett = minket; de mivel első személyben *minket* helyett *magunkat* használatos, azért alkalmazzuk első személyben *mindnyájunk*ra is a *magunkat* analógiáját.

Most már csak az a kérdés, mi az oka a *magamat* mellett használt tárgyas ragozásnak?

Erre azt lehetne felelni, hogy – mint föntebb mondottuk – *magam*nál még nem avúlt el a régi birtokviszony érzete, s ez az érzet kívánja meg a tárgyas ragozást.

(Tehát már Balassa érveihez fordulunk vissza.)

Igen, de akkor mindég tárgyas ragozásnak kéne vele állni; tehát ezt a magyarázatot rögtön megczáfolja az – a vitát megindító kérdésben már idézett sor: magamat lát*om,* lát*sz,* lá*t.*

Tehát ismét régi kérdésünkkel állunk csak szemben, azzal a különbséggel, hogy a *mindnyájunk* szerkezetét megmagyaráztuk a *magam*énak a segítségével és most a *magam*é vár ismét magyarázatra.

***

Nem; ez egyáltalán nem a „mindnyájunk és magam” kérdése. Itt nem arról van szó, hogy egyes kifejezéseknek a szerkezetét megmagyarázzuk. Mert tessék csak nézni: ha a „mindnyájunk és magam” helyett állhatna a személyes névmás: engemet, tégedet: vajjon azt mondanók-e: tégedet lát*sz?* nem százszor inkább-e: tégedet lát*od?* ámbár *„engem*et lát*sz”*.

Tehát a „mindnyájunk és magam” itt nem jelentenek mást, mint a személyes névmás helyettesítéseit ugyanazon személyű alany és tárgy esetén, mint *az első és második személyű tárgy ezen esetben előfordulható alakjait.*

Harmadik személyű tárgynál a tárgyas és tárgyatlan alak használatát eléggé megállapították meg is magyarázták; nincs azonban kellőleg körvonalazva ez, a ritkább első és második személyű tárgyaknál; ez az, a mivel mindeddig foglalkoztunk; ennek a használatában találtuk azt a rejtelmes kétféleséget; s ez az, a mit most még meg kellene magyaráznunk.

Ezért czímeztem én is ezt a dolgozatot, úgy, a hogy czímeztem.

***

Az előbbi helyettesítésből: engemet lát*om,* világosan végleg kitűnik, hogy – mint már előbb mondtuk – a *magam* melletti tárgyas ragozás nem a *magam* birtokragjának a következménye, hanem egészen más oknak, a mi a személyes névmásra is épúgy vonatkozik.

A további első személyű idézetekben tehát bátran helyettesíthetjük ezt: *engemet,* evvel: *magamat;* s ezt: *magadat,* evvel: *tégedet;* és így tovább.

Ekként előáll ez a sor:

Lát*om* magamat	Lát*sz* engemet
lak tégedet	*od* magadat
om őt	*od* őt.

Kezdjük a kutatást ezen: lát*om* őt. *Őt* – mondják – harmadik személyű névmás; a harmadik személyű névmás, mint ilyen, 3. személyű tárgyi jelentővel ellátott igealakot követel; azért áll mellette tárgyas ragozás. De hát mért épen a harmadik személyű névmás mellett áll ez? Én azt mondom, hogy minden személyes névmás tárgyas ragozást kíván, csakhogy a 2. személyű 2. személyű tárgyi jelentővel ellátott igealakot; az 1. személyű 1. személyű tárgyi jelentővel ellátottat (persze mindig az alany megfelelő személyére vonatkozólag). Minthogy 3. személyű tárgyi jelentő az alany 1. személyére vonatkozólag létezik és ez az *-m:* azért áll *őt* mellett: lát*om.*

Menjünk most tovább, erre: lát*lak* tégedet. Itt a *téged* 2. személyű tárgyi jelentőt kíván az alany 1. személyére vonatkozólag; és ez a *-lak, -lek.*

Tehát úgy kell képzelni a tárgyas igeragozást, – ragokkal, melyek kifejezik a tárgy és alany személyét –, mint a hogyan az az ősnyelvben lehetett, mint a hogyan az megvan ma is, a rokonnyelvek közől a mordvinban, a régi bonyodalmas alakjában.

Most ugorjunk egyet és menjünk erre: lát*sz* engemet. Itt az *engemet* 2. személyű alanyra vonatkozó 1. személyű tárgyi jelentőt követelne. De ám ilyen nincsen; és ezért kell itt megelégednünk a tárgyatlan ragozással.

Igen, de most jön a fogas kérdés: a „lát*om* magamat". Itt a *magamat* első személyű alanyra vonatkozó első személyű tárgyi jelentőt kíván. Ilyen –

Van-e ilyen? Hogy is mondja a Húnfalvy-szabály: „Minthogy a tárgyas ragozás tárgyi jelentője harmadik személyű, csupán harmadik személyű tárgyra vonatkozhatik." – És íme: itt látjuk ezt a „3. személyű" tárgyi jelentőt 1. személyű tárgyra vonatkozni. Mi lehet ennek az oka? Egyedül az, hogy az *„-m"* tárgyi jelentő *nem csupán 3. személyű.*

Az előbb láttuk: a 2. személyű alanyra vonatkozó 1. személyű tárgyi jelentő elveszett: azért tárgyatlan ragozást hasz-

náltunk. – Itt a ragozás tárgyas; hát az első személyű alanyra vonatkozó 1. személyű tárgyi jelentő nem veszhetett el.

Nem, hanem megegyezik az u. a. személyű alanyra vonatkozó 3. személyű tárgyi jelentővel. Épúgy, mint a hogy megegyezik a 2. személyű alanyra vonatkozólag a 2. személyű a harmadik személyűvel (lát*od* magadat és lát*od* őt).

Nem is valószínű, hogy olyan sok tárgyi jelentő olyan nyomtalanúl eltűnt volna. Hanem:

Minden személyű alanyra vonatkozólag az u. a. személyű tárgyi jelentő megegyezik a 3. személyűvel.

S ez a magyarázata a látszólagos kétféleségnek. Tehát nem hogy 1. és 2. személyű tárgy mellett *rendesen* tárgyatlan ragozás állana; inkább ez csak akkor fordúl elő, ha megfelelő tárgyi jelentő nincs.

A Húnfalvy-szabály e szerint sem hibás, csak hiányos. Kibővítve így szólna:

„Minthogy a tárgyas ragozás *3. személyű alanyra vonatkozó* tárgyi jelentője 3. személyű, csupán 3. személyű tárgyra vonatkozhatik."

Érdekes, hogy ezt már Szarvas Gábor érezte, mikor a szabály idézésénél a „tárgyi jelentő" után zárójelbe tette ezt: *„(ja, i)"*. Tehát – öntudatlanúl – ő sem merte az *-m, -d*-re mondani, hogy csupán 3. személyű.

Természetes, hogy az így kibővített Hunfalvy-szabály csupán részleges érvényű; a mennyiben csak a 3. személyű alanyra vonatkozó tárgyi jelentőre áll. Általánosságban kifejezve ez talán így szólna:

„Minthogy a tárgyas ragozás tárgyi jelentője *az alannyal megegyező vagy* 3. személyű, csakis ilyen személyű tárgyakra vonatkozhatik."

És ez volna a végleges szabály.

***

Ez persze mind csupáncsak elmélet.

Forrásom a Magyar Nyelvőr megfelelő füzetei voltak, meg Simonyi tanár úr előadásai. Semmi egyéb.

7. AZ OROSZ IRODALOM

Néhány év óta Európában az irodalmi vezérszerepet az oroszok vették át.

Az orosz faj nem mondható ideálista fajnak. Bár történetében van valami egység, látszik valami uralkodó-vonás-féle hajlam benne, de irodalma nagyon vegyes képet mutat.

Az orosz irodalom határozottan reálista irányban indult meg. Puskin, akit sokáig legnagyobb költőjüknek tartottak, még meglehetősen reálista. Mindenesetre reálista jellem. Élete és halála egyaránt bizonyítják ezt. És műveiben is! A gyengék, elnyomottak, s (mint a czári czenzor törlésein át is észrevenni) a szabadság, az alkotórészek védelmére kel. A reálista jellemzés nagymestere. Kell-e valami reálisabb jellemalkotás, mint az Anyégin Tatjánája? És mi az egész Anyégin egyéb, mint a Nő szerelmének védelmezése az erőszakos és rossz Férfi ellen? Anyéginnak, ennek a blazírt gavallérnak, amiért egy szentimentális falusi liba ábrándos levelére „okosan felelt", rettenetesen kell lakolnia: magának kell szerelmessé válnia ebbe a libába, akit természetesen erre a czélra nagyvilági hölggyé kellett átváltoztatni és „a liba" visszautasítja őt! Íme a Nő, a gyengébb, az alkotórész elégtétele, győzedelme. Érthető dolog, mért tetszett annyira Anyégin a reálista Bérczi Károlynak és mért tetszett annak a magyar publikumnak, amely Arany János legreálistább műveinek (a Bolond Istók-féléknek) hatása alatt volt.

Puskin költői komponistája, Lermontov már egészen más, már sokkal ideálistább jellem. Nem mintha tán a tekintélye-

ket valami szörnyen tisztelné. Ellenkezőleg: ő ezeket semmibe sem veszi. Lerúg magáról minden jármot. Magányosan jár, mint az a bizonyos hajó, amelyet egyik híres versében emleget, s amelynek csak a viharban van megnyugvása. De van az ilyen byroni hangulatú, Übermensch-féle emberekben valami nagy egység. Nem hódol a tömegnek: a tömeget egyeseiben és egészében egyaránt megveti. Ő mindig előre néz és mindig fölfelé. Lángoló hazaszeretetét (ez a fajban van és ideálista vonás) nem mutogatja, pedig használna neki, hanem inkább gunyolja. Az irónia pedig ideálista tulajdonság. A reálista emberszerető, csak a részletet, a kicsit látja, és nem gúnyolja, ami kicsinyes. Lermontov megteszi. Nőtisztelete sem áll valami magas fokon, mint azt megmutatta a Korunk hősében. A reálistább Arany Lászlónak ez már nem tetszik (Arany L.: Lermontov, Budapesti Szemle 1878.), pedig ő sem bánik el éppen tisztelő következetességgel az oly szeretettel megalkotott Réhfalvi Etelkéjével.

A nagy orosz regényírók közül a kisebbekkel és régiekkel most nem foglalkozom. Turgenyev hatott el legelőször hozzánk. Ő nagy reálista. Nemcsak a Vadász irataiban, ahol a parasztság, tehát az alkotórészek felszabadításáért küzd. Hanem lyrikus novelláiban is, ahol gyakran nő a hős és a nő mindig tiszta, becsületes és rokonszenves. Gondoljunk Gemmára, Alexandrovna Szinaidára, a Boldogtalanra, az Ötödik kerék, a Csendes Vidékiek, vagy a legjellemzőbb Punin és Baburin hősnőjére. Ritka az oly alak, mint Poloszovné a Tavaszi hullámokban és az sem föltétlenül rossz asszony, csak ott visz ellenszenves szerepet. Nagy regényeiben pedig, melyeknek rendesen van valami politikai mellékízük, inkább a szabadságvágy, mint a hazaszeretet ihleti; és ezek nem tisztán orosz szelleműek, hanem nyugateurópai eszmékkel vannak átitatva. Tudjuk még Turgenyev életéből, hogy ő szabadította föl először jobbágyait és nevet adott a nihilistáknak. Ő tehát telivér reálista.

Dosztojevszkij is nagy reálista, sőt határozottan elvi ellensége az ideálizmusnak. Raszkolnyikovja mintha csak az olyan Übermensch-féle teóriák megczáfolására lenne írva. Nem szabad mindig Előre, csak fel a Magasba, folyton a nagy Czélra tekinteni. Figyelembe kell venni az utat, a kicsinyest, az eszközöket is. Nem szabad, nem *lehet* máskép. „A czél szentesíti az eszközöket", ennek a rémségesen ideálista elvnek a pellengérre állítása ez az egész könyv. Napoleon ideálista volt; de ami sikerült Napoleonnak, az nem sikerülhet Raszkolnyikovnak, aki Dosztojevszij a saját kísérletező lombikjában. Mert Raszkolnyikov is reális, mint Dosztojevszkij is.

Dosztojevszkij tiszteli a Nőt. Szép példa rá Dunyecska de még szebb Szonyecska. Az egyik a tisztességes nő apotheózisa, a másik a prostituálté. De mindakettő csak az emberszeretet örök érzésein alapul. Érzékiség nem játszik itt szerepet. Dosztojevszkij nem isteníti a Bűnt, nem fanatikus rabszolgája az Érzékeknek, mint a Fleurs du Mal költője és követői. Perdita himnuszokat nem zeng, *csak* sajnálja az Elveszetteket, mint nálunk megszoktuk Reviczkytől, Kiss Józsefen át Csizmadia Sándorig. Ő egyszerűen *tiszteli* az elveszett lányt is, tiszteli, mert Nő.

Tolsztojon kissé átszaladok. Még nem tudok tisztába jönni vele. Ő nagyon is sok ember. Értem a Háboru és Béke korát is. De nem értem a „Kreutzer Szonátát".

Még csak a legújabbakról akarok szólni egynehány szót, mellőzve Csehov-féle routiniereket. De áttérek Gorkijra. Reálista ő is. Ő is apostol, ő is emberszerető, ő is küzd a szabadságért, az egyéniségért. Érthetjük a népszerűségét ebben az ideálizmus felé uszó áramlatban?

Reálista egészen a nőtiszteletig. Nem él-e benne az a huszonhat troubadour pék, akik annyira imádnak egy „hófehér" szolgálót? És „Egyszer Ősszel..."? Mintha a Raszkolnyikov Szonyecskája heverne ott a fölfordított ladik alatt. De mégis

ideálista is már Gorkij. Mostanában láttam egy érdekes tanulmányt róla, Contemporaryban. Az ismeretlen angol Gorkij csavargóit Nietzsche híres Übermenschével hasonlítja össze és igaza van neki. Satinék valóban Übermenschek. „Mit tesz az, hogy hamisjátékos, gyilkos voltam, de ember is vagyok" és ez valami nagy. Der Mensch, das ist etwas gross. (Nachtasyl). Gorkij csak az egyet látja, a nagyot, az általánosat és Gorkij szerint Raszkolnyikov tette jogosult. Gorkij ideálista.

És a dolog tisztán művészeti oldalát nézve is. Reálizmus (azaz: naturálizmus) élethűség nélkül, piszokban romantika, elbeszélések lyrában, csupa hangulat, semmi mese, dráma cselekvény nélkül – mi ez? Ez az irodalmi anarchia (hogy rokonszenves és igazságos anarchia, az mindegy). Nem gondolunk a részletekkel, mese kikerekítéssel, szerkezettel: ezek kicsiségek; csak a lényeget nézzük: a Hangulatot, a Célt, a Hatást, az Érzést. Ez a Gorkijizmus és ez ideálizmus.

Hát a legújabb szenzáczió: Leonid Andrejev? Ő már vérbeli ideálista. Csupa pesszimizmus, emberunás, erőszakos művészieskedés, l'art pour l'art, Flaubertizmus, Maupassantoskodás, antianalízis, impassibilité, és semmi emberszeretet, semmi nőtisztelet... „Örvény"...

Minek is beszélnék erről még többet?

8. MIK AZ ÚJ ÉS SAJÁTOS VONÁSOK BALASSA LYRÁJÁBAN?

[Hiányzik]

9. [ELŐADÁS HYPPOLITE ADOLPHE TAINE-RŐL]

[Hiányzik]

10. BRESZTOVSZKY ERNŐ VERSEIRŐL

Ezek a költemények modernek és azok is akarnak lenni. Költőjük fejlődését rég figyelemmel kísérjük mi itt egynehányan. Egy naturalista lyrikus. A naturalismus Baudelaire-rel bevonult a lyrába és némi diadalokat is aratott. De korántsem halad oly győzelmesen előre, mint gondolnók. Baudelaire-ékkel szemben ingathatatlanul helytállnak a parnassusiak közülök Leconte de Lisle, túlélő kortársa a Fleurs du Mal költőjének, klasszikus koturnuson zeng antik és exotikus hangulatokat, míg Sully Prudhomme, aki amannál majd 20 évvel ifjabb, eszményi tónusban festi a legsubtilisebb érzelmeket. S ezek mellett a romantikus Rostandról nem is szólva ott van a népszerű Coppée, aki sokkal kiállhatatlanabbul sentimentális, nemhogy naturalistának merhesse magát mondani. Anglia legnépszerűbb költője, Tennyson középkori lovagidylleket zeng a naturalismus fénykorában, míg az amerikai Dorgan szinte élvezhetetlenül eszményi légkörbe czepeli föl türelmes olvasóit. De sőt a regényben, novellában is érezhető ez a visszahatás. Az orosz Gorkij novelláinak csak a köpönyege naturalista, alakjai romantikusak és 26 durva péklegénye milyen troubadouros imádattal rajong egy szolgálóért! A franczia Anatol France művelődéstörténeti vagy Sienkiewiczként őskeresztény hangulatokat restaurál; – maga az atyamester a nagy Zola, csak egyik utóbbi munkájába a Travailba 3 ideálisan sentimentális nőalakot hímez be a régebbi Nanák helyett (Josine, Francziska, Susanne). Nálunk Mikszáth, Gárdonyi a népies idyllhez, Herczeg a történelemhez menekülnek a romboló naturalismus elől – (és népszerűbbek, mint Bródi vagy Kóbor); Szabolcska, egyhanguan idyllikus népdalféléket döngicsél, Bárd Miklós Arany Jánosi hangulatoktól duzzad, Harsányi Kálmánt sem hiszem hogy túlságosan modernnek lehetne mondani ebben az értelemben.

És e nagy antinaturalistikus reactio korában pendíti meg egy fiatal költő a Baudelaireék elejtett lantját és Budapest aszfaltjain próbál virágokat termelni. Ki ne volna kíváncsi, milyen virágok termenek a mi sáros aszfaltunkon?

Bizony nem fehér liliomok, de piros rózsák sem. Nagyon szürke virágok, talán nem is virágok, csak gombák. Szürkék és szaporák, mint a gombák. És mi nem szeretjük a gombát.

Bresztovszky versei mindeddig nem arattak általános hatást, mert nagyon prósaiaknak találtuk őket.

De nem voltunk-e igazságtalanok? Tolstoj figyelmeztetett rá bennünket, hogy amit mi költőinek nevezünk, az voltaképen már költőileg használt, tehát uraságoktól levetett holmit jelent. És nincs-e igaza? Hogy is gunyolhatta ki Arany János egyik utolsó versében a költői természetfelfogás ilyetén modernizálását? Mért ne lehetne minden tárgy költői? Az aszfalt, amelynek sarában hosszan elsiklik a gázlámpa viszfénye – mért volna prózaibb a virágos mezőnél, amelynek harmatcsöppjein napsugarak játszanak? A Kálvintéri szökőkút mért ne volna csak oly költői, mint a pusztai kútágas, a villanyos kocsi csengetése, mint a madárcsicsergés? A város zegzugos utczái mért ne pótolhatnának egy őserdőt, és az utczasarkon leső nyomorúlt leányok mért ne lehetnének az erdő tündérei? S a Siegfried sárkánya mivel költőibb a modern gőzparipánál?

Hát megmondom, mivel. Avval, hogy az él.

A sárkány él, az őserdő él, és künn a mezőn is él és nő és szeretkezik és csírázik és illatozik minden kis fűszál, de az aszfalt az csak szürke kő és csak bután tűri, hogy az emberek járjanak rajta. – És mégis – még ez a holt kő is megmozdul, hogyha egy igazi költő néz reá. A költőnek van valami csodálatos pápaszeme, amelyen átnézve minden egyszerre megváltozik előtte. A nagy bérházak, amelyek előbb oly hidegen bámultak, most élni kezdenek: az egyik ásít, a másik nevet, a harmadik nyújtózkodik, a negyedik keresztet vet magára. Az

utczán járó embereknek a veséibe látni, a lányoknak a ruhái alá. És a nagyfüstös gyárak falják az embereket, és a nagy gépek ott fenn igazi tűzokádó sárkányokká lesznek – ha Zola néz rájuk. Br. nem néz ilyen pápaszemen, és nem igen elevenedik meg előtte a világ. Sőt egy kissé blazírt szemében meglehetős holtnak és unalmasnak tűnik fel minden (amint a részletes tárgyalásnál látni fogjuk). Ezért realismusa színtelen, élettelen, költőietlen. Pedig – bizony a nagy naturalista költők hatásukat nem annak köszönik, hogy naturalisták, hanem, hogy költők. És Baudelaire is inkább a bizarrkodásával hatott, ami egy cseppet sem naturalismus. Br. még csak nem is bizarrkodik és ha mégis hat néha, azt egyedül eszméinek köszöni. Mert eszméi vannak, és ritkán üres csak egy költeménye is. Ezek az eszmék hidegek, szenvtelenek, de nem mindig kopottak és néha érdekesek. Merev ellentéteit élesen állítja szembe és vágóan józan prózai kifejezésekkel adja elő. És mikor az ember hallja, önkéntelenül fölsóhajt: Milyen kár, hogy ez versben van írva! –

Most épen három költeménye fekszik előttem Br.-nak. Előre kimondhatom, hogy a gyöngébb szülöttei közül valók. De érdekessek, amennyiben a blazírt poéta valami ellágyulását mutatják. Concessiókat tesz a naiv álmodók előnyére. – De lássuk a verseket sorba.

Az egyiknek témája félig-meddig szociális. Hálás témája Bresztovszkynak, alkalmas hatásos ellentétek fölállítására, modern szólamok alkalmazására, szúró gúnyra, és gondolati mélységek sejtetésére. Azért variálta is már többféleképen. Jómúltkor elmondta nekünk, hogy érzi magát, amikor az utczán éhező munkásokat lát, maga meg valami klubba megy teázni. Most meg bemutatja a hintón ülő nagyurat, amint észre sem veszi, hogy mellette az útfélen egy szegény éhes öreg ember összerogy. Nem egészen új témák, sőt az utóbbi azt a hatást teszi, mintha nem is látta volna igazán a költő, amit leír. Nagyon

hidegen „csinált” mindakettő, és mégis van valami eredetiség bennük. Épen ez a hideg csináltság. Száz közül 99 költő rémséges sentimentalisan dolgozta volna föl mind a két témát, mint ahogy fel is dolgozta az előbbit Endrődy (Isten felé), az utóbbit, ha jól emlékszem Gaál Mózes, és valószínűleg mindakettőt még nagyon sokan. De Br. semmitől sem óvakodik annyira mint épen a sentimentalismustól, vagy egyáltalán bármifajta érzelemnyilvánítástól. Hogyan? Lehet-e ilyen témánál nem nyilvánítani érzelmet? Lehet bizony. Br. egyszerűen egymás mellé állítja az ellentéteket, konstatálja a száraz tényállást, és aztán megáll, és várja, hogy vonjuk le a tanulságot. De, én Istenem, ez valami roppant száraz dolog. Így szoktunk levonni tanulságot statisztikai adatokból, és nagyon lehet, hogy a Br. versei is ilyen statisztikai adat, vagy legfellebb naturalista megfigyelés számba akarnak menni; – de hát akkor minek öltöztette őket rímruhába? Hisz a vers zenei formája utóvégre is kell, hogy valami érzelmet ringasson! (Az igazság kedviért megjegyzem, hogy a most tárgyalt versben egy helyen mintha mégis kicsillámlanék az erőszakos közöny szürke fátyola alól valami érzelem; mikor az éhező ember leírásánál bevallja, hogy „egész előtte áll az arcza még” – de ezt is ilyen prózai kifejezéssel, s mintha csak a rím kedvéért tenné; ez a legjobb rím az egész versben.)

A vers különben ügyessen van megcsinálva, bár nem nagyon látszik, mintha a költő tényleg megfigyelte volna a leírt jelenetet, a vonások általánossak, a kidolgozás naturalista-sablonokban mozog. Jó vonás a „megilletődött” tömeg; az a „se jobb, se rosszabb mint a többiek” kitűnő naturalista szólam és jól tette, hogy ismételte, és pompásan sikerült a „névtelen” tömeg; de ez a „névtelen” jelző neki is nagyon megtetszett, mert még ezen kívül négyszer használja, és kétszer a nagyúrra vonatkozólag, pedig evvel elrontja az egészet, mert úgy lett volna karakterisztikus, ha a névtelen tömeget hagyja ellentétben a va-

lószínűleg nagyon is neves úrral. – Az éhező leírása azonban már csupa sablon: száraz karjait nyújtja a nagyúr felé, „szeme homályos, ajka kék" és „száját mutatja reszkető kezével". Az őt jellemző modernkedő szavak közül nem mulasztja el ide is becsöppenteni a „komédiát".

A vers vége egy kissé homályos. Mikor megtudják, hogy a névtelen ember éhez, azt mondja a szerző: „éreztük mind, hogy ez mit is jelent". Ez annyit jelentene, hogy mind voltak már hasonló helyzetben – a mi legalább is ellentétben áll a szerző múltkori versével, amelyben a tömeg éhségét a saját jómódjával helyezi ellentétbe. Az ember itt inkább valami kifakadást várna: „nem tudjátok ti, hogy ez mit jelent". –

Az utólsó strófát avval végzi, hogy a hintón ülő „nem látja, hogy köszönti a fejetlen százkarú Caesar, a nép". Herczeg Ferencz nevezte Ocskaijának remek prológjában a közönséget százszemű Caesarnak. Valami ilyes reminiscentiából kórösztölte el a népet Br. is és alighanem azt akarta mondani, hogy nem gondolkodik, de ütni tud. Mégis hamis az analógia. Herczeg helyesen fejezte ki a Caesar szóval a közönség korlátlan nagyhatalmát; de Br. ugyancsak nem festi Caesarinak az ő nagyúr előtt megilletődött, névtelen, bárgyú néptömegét. S körülbelül az a benyomásunk, hogy az ő fejetlen Caesarja nem egyhamar fogja használni száz karját. –

A második vers olyan szerelmes-féle. Csak mellesleg jegyzem meg, hogy valamennyi közül ez a legérzelmesebb egyúttal a legritmustalanabb is. Különben kevés szó essék róla, mert a leghosszabb és a legrosszabb.

Br. szerelmi hangulatain rendesen valami természetellenesnek látszó fanyarság ömlik el; szinte folyton az ajkán látjuk azt a görbe mosolyt, amely, egyik verse szerint, mindig rajta lebeg, ha a megénekelt hölggyel találkozik. Itt is óvakodik érzelmesnek látszani és inkább affektálja a blazírtságot és világfájdalmat à la Byron, de a Byron engesztelő romantikája

nélkül. Annál inkább meglep bennünket ennek a versnek a két utolsó sora, meglehetős érzelmes frázis: (az fáj, hogy)

ami nekem folyton lelkem mélyébe markol,
az másnak múló, semmi, hangulat.

De figyelmesebb olvasás után meggyőződünk, hogy ez a két sor nagyon kevéssé tartozik a költeményhez. A vers rövid tartalma ez: Télen mindaketten szomorúak, kiábrándultak voltunk, és elpanaszkodtunk egymásnak, és meglehetősen megértettük egymást. De most tavasz van és maga megtanult kaczagni, és nem ért meg engem. Engem ez nem bánt. Én nem bánom, ha nem is együtt búsulunk, csak az fáj, hogy nekem búsulnom kell. Milyen önző, sivár érzelem, megfordítva talán még költőibb volna; de Br.-nál szokatlanul érzelmes szavakba van burkolva:

Engem nem bánt hogy máris megtanult kaczagni,
S nem együtt járjuk azt a bús utat,
hanem az fáj, hogy én nem válhatok meg attól.

Hogy illik aztán ehhez az idézett érzelmes két utolsó sor, amelyet voltaképen érteni sem lehet egészen, mert nem tudni, mi markol úgy a költő szívébe: az a bizonyos bús út, az a kiábrándultság-e, a melylyel most magára maradt, – vagy épen az-e, hogy magára maradt. Az utóbbit valószínűtlenné teszik az előtte álló sorok (engem nem bánt, hogy nem együtt járjuk azt a bús utat) – az előbbi sem valószínű, mert az ilyen blazírt bánat meglehetős nyugton hagyja az ember szívét és nem szokott beléje markolni. Mindezek azt a gyanút keltik az emberben, hogy ez utolsó két sor csak a hatás kedvéért odaszőtt csattanós befejezés, és megalkotásukban talán a rímszükség vezette a szerző elméjét. –

A költemény meglehetősen el van nyújtva; a dolog érdeme jóformán csak az utolsó strófára esik; az első 7 csupa szó-

szaporítás; de van benne valami érdekes jelenség. Szokott, színtelen, hideg, prózai naturalista kifejezései közzé ugyanis itt néha egészen közönséges, érzelmes frázisokat dobál, amelyek nagyon furcsán néznek ebben az idegen környezetben. Csodálatosan rosszak és kopottak ezek a frázisok, és csak azt bizonyítják, hogy igaza van Heinenek minden író bizonyos tekintetben Anteus, s ha elszakad az anyaföldjétől, erejét veszti, Br.-nak pedig anyaföldje a szürke s hideg érzéketlen aszfalt. Mikor az aszfaltot el akarja hagyni, hogy az érzelmek tisztító légkörébe meneküljön, olyan frázisokat ír le, mint hogy teherként ül a lelkén a bánat, fojtó szürkeség veszi körül, mintegy messzehangzó ének rezg át rajta valami sejtelem, ólomszínű égbolt árnya ül az arczokon, tarkúl a szürke ég is és még egy párat már idéztem is. De ammellett megvannak a naturalista szólamok: rongy világ, a hölgy magázása, elsajnálni valakitől a jó kedvet (ami itt kissé ízléstelen, mert az elsajnálást más értelemben szoktuk venni). Még két érdekes kép van – az egyik elég erőszakosan beleszőve, de magában meglehetős sikerült, ha nem is egész új.

Hiába él, kínlódik annyi Archimedes,
Szilárd pontot nem kaphat senki sem;
– a második mikor a hölgy által felkeltett enyhébb hangulatát így festi:

Úgy éreztem magam, mint íróasztalomnál
Reggel felé, munkálkodás után;
– ez elég naturalista, nem elég eredeti és elég ügyetlen.

Utoljára hagytam a harmadik verset, mert legjellemzőbb és talán a legjobb is. Témája: könyvtári hangulat. Br. mint igazi vérbeli naturalista, szeret beszélni a tudásról, meg a munkáról, ami nála körülbelül egyre megy. De itt a szokásos dicshimnu-

szok helyett arról beszél, hogyan tönkreteszi az ő hitét, ábrándjait, fantáziáját a tudás, hogy ő sokkal szegényebb a lenézett álmodóknál; de ez már úgy is mindegy, s ő ha elvesztette is álomkincseit, de megtartotta büszkeségét. Ez elég kopott tárgy, de meg kell vallanom, hogy kivált a befejezése szépen sikerült, és mikor kijelenti, hogy „Szegény vagyok, de büszke lehetek" – akkor igazán hiszünk neki, és ezt a szép befejező sort megjegyezzük. Ez a sor talán a legértékesebb legőszintébb mind a három versben. – Hanem maga alapeszme: oly szürke a tudás! – eléggé kimutatja Br. keserű, blazírt pesszimismusát, ezt a kellemetlen szürke pápaszemet, amelyen át minden oly prózai, olyan fénytelen. Hogy volna szürke a tudás! Még a legönfejűbb naturalistát sem tartották szürkének és Zola valósággal rajong érte! Hogy is volna szürke a tudás! Hogy volnának ridegek a könyvtár polczai, amelyeken évezredek legtarkább gondolatai és érzelmei állanak bepáczolva, és legtöbbjüket az eleczetesedéstől is megóvja a költészet vagy igazság sava. De Br.-nak szürke a tudás és ő mégis tudni akar, mert ő szereti a szürkeséget – és ő erre büszke.

Igen, büszke. Br. költeményeinek még egy sajátos vonása az ő önérzete. Hisz majd minden nagy költőben megvolt az önérzet és Gőthe meg is mondta, hogy „nur die Lumpe sind bescheiden" – de Br. önérzete mégis egészen más, talán a Byronéra hasonlít leginkább, aki szintén a blazírtságára, a kiégett szívére volt büszke – de ettől is elüt. Byron a kiábrándulás fájdalmát dicsőíté – Br. az érzéketlenségét. – Byron alapszíne sötét vörösesfekete; de Br.-é a szürke, határozatlan világosszürke, mint az ólom, mint az őszi ég. De ő nagyra tartja ezt a szürke színt, és szürke lelkét elkereszteli „nagyléleknek", elég sablonos modern újságszólammal.

Általában a vers kidolgozása elég sablonos, de elég ügyes is. A könyvtárból való készülődését reális vonásokkal rajzolja; behajtja könyvét, szeme káprázik a sok betűtől, írásait kezébe

veszi, egykét köhintés tör ki a torkán. Vannak benne kopott, de legalább sima frázisok, tüdejére – majd lelkére száll a könyv pora; a tudás szürkesége lelkére tompán rájasúlyosúl, nagy lelke elkopik, ragyogványát letörli a tudás, a nagy igazság büszke kérkedése stb. Jó naturalista szólam: „olyan üres vagyok, oly nyomorúlt! már nem hiszem tündérmeséteket".

Ennyit a versek tartalmáról és belső formáiról. Ami a külső formát illeti, arra nem sok szavunk lehet. Nyelvét készakarva telítette lapos, színtelen, prózai kifejezésekkel; képeket nem használ, ahol használ, ott is igen sablonosan teszi, vagy nem is szabatossan, mint ennél: Igazságunk hideg világa mellett sütkérezünk, de fázni, fázhatunk." Ha már sütkérezünk, akkor nem fázunk. Magyarságra sem igen törekszik, nem is vehetjük zokon tőle, hisz lyrában fő az őszinteség, s ha benne nincs sok magyarság – mint maga is megvallotta – akkor hogyan fejezze ki? Nagyobb baj, hogy néha az ellen a passiv magyarság ellen is vét, mellyel legalább kerülhetné a nyelvi magyartalanságokat. A magyar nem a köszönés*nek* felel *meg,* hanem rája felel. Másutt azt írja: „gyűlöljük a világot és mégis fáj, hogy hívük nem vagyunk". Nem *hívük*, hanem hívei. Verseit prózában olvasztja föl, a ritmus nála egészen mellékes, de azért verselése elég sima gyakorlott. Csupa jambus persze, mégpedig hosszú sorok; a dalformától irtózik s épen legérzelmesebb versében hosszú ritmustalan hetedfelesek állanak a páratlan sorokon, többnyire caesura nélkül, sőt két nyolczadfeles is akad; a mi roppant fárasztóvá teszi a vers olvasását, ha versnek akarjuk olvasni. Megemlítem még, hogy az első vers utolsó sorában vagy anapaestust akart beszúrni, vagy nem vette észre, hogy több van egy szótaggal a kelleténél; a harmadik vers utolsó strófájának első sorában pedig egy szótag hiányzik. – Rímelése modern szokás szerint gyakran elég pongyola asszonancizálás, de feltűnő hibák nélkül való, sima; – keresztrímeket nem használ, mert fél a zengzetességtől.

Általában hát verselése pongyola és gyakran azt juttatja eszünkbe, hogy mennyivel jobban festenének ezek a ritmust oly kevéssé kívánó ötletek prózában. Mert távol legyen tőlem, hogy Br. költészetét egészben elvessem. Ha ez a három verse gyengébb is, mert hiányzik bennök az, amit régebbi költeményeiben gyakran meg is bámúltunk, az új, érdekes és élesen kifejezett gondolatok – reméljük, hogy később még ezek is vissza fognak térni, és mindenekfölött megmarad a külső routin: de modorosság nélkül, amitől őt erősen féltem. Azonban újra kiemelem: ha remélhetném, hogy a magamfajta álmodótól az ő blazírtsága még tanácsot elfogad, azt tanácsolnám neki, hogy írja ezentúl prózában a verseit – akkor talán még költőiebbek is lesznek.

Költészetet nekünk, több költészetet! Úgy fojt ez a szürke aszfalt levegője, a szűk utczák pora! Gyerünk, hagyjuk itt ezt a nagyvárost, menjünk ki a mezőre, ahol még énekelnek a madarak, virágok nyílnak és a nap süt. Gyerünk ki a mezőre, legyünk gyerekek, hanczurozzunk a gyepen, fürödjünk harmatban és napsugárban. És főleg higyjünk! Higyjünk az emberben, az asszonyban, Istenben, magunkban, mindenben. Higyjünk és reméljünk, és szeressünk – szeressünk és énekeljünk, mint a madarak, – és ne féljünk a blazírt városi urak gúnymosolyától. Én Istenem, hiszen megfulladunk, ebben a nagyvárosban!

11. A MŰFORDÍTÁS FILOZÓFIÁJA

A műf. mint a különböző fajok (művészeti érzelmi szellemi) közlekedésének eszköze. –

A fajok különbsége hatványokban nőtt. A fajok érintkezése által létrehozott kombinációk e növekvést mennyiségileg kisebbé, qualitatíve talán nagyobbá tették.

Különböző nyelvű, de egymás nyelvét bíró népfajok mennyire értik meg egymást?

Egynyelvű, de egészen különböző népfajok mennyire <hogy> értik meg egymást?

Szabad-e megérteniök egymást?

Mért jogosabb a művészeti megértés, mint a többi?

Kétféle műf.: idegen szellem más új nyelvre, s idegen nyelv, más új szellemre. Illustrálva mondatokon.

Művészeti megértés kül. fajok között képzőművészetben és zenében? (Viszonyok az irodalombeli műfordításhoz.)

Nacionalismus és internacionalismus viszonya témánkhoz.

Példák: Arany Aristophanes-se magyarizált; Shakspereje közelebb; mért?

Ahol az eredetit nem ismerjük: Bérczy Károly.

Lyrai lé: Bodenstedt.

Hans von Wolzogen és Heinrich Voss. (Az Aristophanes-féle hosszú szó és az „egy nap")

12. [E HELYEN GYAKRAN FOGNAK ÖNÖK OLVASHATNI...]

1.

E helyen gyakran fognak Önök olvashatni erős kritikai megjegyzéseket az újabb magyar irodalomról. – Minek? Kritikával hálisten el vagyunk látva: leíró, lelkesedő, hangulatos, gúnyolódó és harcias kritikával. – Egy hiányzik: a tudományos kritika. Pontosabban: mathematikai. – Ah, pedánsok ábrándja!

Egy-egy mű külön bírálatáról nem lehet itt szó. A kritika: mérés. A mérés összehasonlítást feltételez.

Az összehasonlítás: mértékegységet.

Még mit nem? A művészet szent és szabad birodalmában! Mértéket venni mint ruháról! De a ruhának színe is van: hogy veszünk arról mértéket?

Maradjunk előbb csak ott, hogy a ruhának szövete is van. Mennél több a szövet, annál drágább. Nem így. Mennél többféle: *annál* drágább.

2.

Régi írókról, érzésszerűleg, megüllepedik a korok ítélete. Madár-

13. DIALEKTIKAI REGÉNY.

(Drámai értekezések az emberiség szellemi üzelmeinek értékeléséről)

Első Felvonás.

(Fizikai rész (Kiindulás a tényekből.). – Kíváncsiságunk eredete és irányai.)

(a tanár):

– Én nem tudom már, mit csináljak.

(barátja, – aki mindennel foglalkozik):

– Miért?

– Nem dolgozom többé. Egészségem van, doktor, időm, erőm, szellemem. Itt a csomagok az asztalon – töredékek; – hónapok óta – nem tudom rászánni magamat. Mondhatják: Dolgozik.

Amíg viszi viszi valamire. Aztán? Amit muszáj. Mint a többiek.” Valaha –. Istenem!

– De miért nem – ?

– Azt kérdem magamtól: nem felesleges? nem csalás? mit ér? mire jó?

(az orvos:)

– Hogy mire jó? – a munka? – a tudomány? – Megbotránkozol – boldog! – pedig! – a te munkád még – a te tudományod talán – De a mienk – az érdektelen megismerés – haszontalan – Évabűn – Hol egy statisztikus? Hány könyvet írunk évente? Hány nyomdászgyerek fullad az ólom közt? – Mennyi is a fizetésem? Hány fiatalembernek rontom délelőttjeit? – S mi haszna? Boldogabbak vagyunk? Boldogabbak vagytok? – Kitartatjuk magunkat – ingyen! És fontos arcot vágunk – és tisztelnek bennünket!

(egy úr):

– van valami igazság benne – de túlságba megy.

(az orvos):

– igazság? Betegség? Idegesség! Különcség! Fáradtság!

(a jóbarát, aki mindennel foglalkozik):

– Tolsztojság!

(a tanár):

– Nem. Keserű kijózanodás. Bár rajongás volna! Mi ér valamit? Még a művészet – az legalább élvezetet ád.

– A tudomány nem ád élvezetet?

– Ád, ád, ád. De csak nekem. Nekünk. S egy pár ember – perverz – élvezete miatt ezerek – milliók –

– Demokrataság! S tolsztojság!

(az orvos):

– Megállj csak! Most kezdek magamhoz térni. Mit beszélsz te? (Ha akarod, tárgyaljunk nyugodtan.): A tudomány nem boldogít. De felejted, mennyit tett a megélhetésért, kényelemért, élvezetért – boldogságért?

(az az úr):

– Bizony. Most nem vasutaznánk, nem táviratoznánk, nem volna váltógazdaságunk – még kutunk sem –

(a tanár):

– S ez tesz boldoggá? De jól van. Rousseauskodni nem fogok. Ez még valahogyan hasznos dolog; s bizony azt mondom, többet érne egy mosógépet feltalálni, mint egész életet tölteni a tudományban. Mert (tárgyaljunk hát nyugodtan) – te jól tudod, doktor, hogy ez, amiről beszéltél, nem a tudomány. Ez egész más irányú törekvés – legfelebb mellékterméke lehet a tudományos törekvésnek. Az igazi tudós – törődik is az a mosógéppel! – nála a megismerés öncél – ez az önzetlen kíváncsiság – s így közeledik valami felé, amiről tudja, hogy nem éri el soha.

(az orvos):

– Nem elég a haladás?

– Haladás vagy elérés – egyremegy. Én nem vallom Brune-

tièrrel a tudomány csődjét. Haladunk – miattam el is érhetjük a célt. Mit fog ez érni? S mit ér, ha mindent tudunk? Mit ér a megismerés egyáltalán?

(az az úr):

– Mégis – mért vannak szemeink? Ha már idecsöppentünk, körül akarunk nézni, meg akarjuk ismerni helyzetünket...

– Ha útba esik valami, nem mondom; ha meglátunk valamit, nézzük meg; s ha érdekünkben áll, keressük is. De áldozatokat hozni érte, érdek nélkül; pénzért detektíveket tartani, annak kikutatására, amihez semmi közünk: – a haszontalan kíváncsiság – a tudománynak eszköznek kellene lenni, célnak soha; pedig most cél.

(az orvos):

– Tudod-e mit mond Spencer Herbert? a First Principles elején. Míg beszéltél, megkerestem. „Hogy a tudományellenes *előítélet* absurditását belássuk, elég megjegyezni, hogy a tudomány egyszerűen csak magasabb fejleménye a közkeletű ismereteknek; s ha a tudományt elvetjük, azzal együtt minden ismeretet is el kell vetnünk. Sehol sem mondható meg, hol végződnek a közkeletű ismeretek, s hol kezdődnek a tudomány általánosításai."

– Az én felosztásom, láttad, más. Nem közkeletű és tudományos, hanem célként és eszközként szereplő ismeret... Eszközként talán van értelme, attól függ, minek az eszköze; de céllá tenni? Puszta időtöltés és kíváncsiság.

– Nos, és ha puszta kíváncsiság? Testünket is fönntartjuk, mert belénk van oltva a vágy, hogy fönntartsuk. Nem a hogyot, hanem a mertet kell itt nézni. Eszünk, mert étvágyunk

van. Tudakozunk, mert tudvágyunk van. A kíváncsiság ösztöne, mint a szaporodásé és táplálkozásé, az ember ősösztöne: Éva anyánktól örököltük...

– Épen attól félek, hogy mindez nem így van. Most már egészen nyugodt vagyok; ha akarjátok elmondom nektek a gondolataimat erről a dologról. Már rég szeretném elmondani; leírni nem akarom. Nem feltűnő nektek, hogy a szoros értelemben vett természettudomány – és minden tudomány, amennyiben szoros értelemben vett tudomány és természettudomány (mert minden sz. é. v. tudomány természettudomány*)* – oly későn keletkezett? Modern dolog ez, alig néhány százados, pedig az emberiség, már isten tudja, mióta él és gondolkozik. Nem különös ez, ha a tudásvágy olyan természetes ösztöne fajunknak?

A görögök csak nem voltak szellemi termelésre képtelen nép? Sok tekintetben, azt hiszem, magasabban állottak, mint a modern fajok bármelyike. Hogyan van az, hogy virágzó műveltségű századaikon át, még csak hasonlót sem találunk modern természettudományhoz, merem általában mondani, modern tudományhoz? Voltak költőik, művészeik; – voltak praktikus embereik: feltalálóik, mint Archymedes (aki felfedezett ugyan egy fizikai tételt is – véletlenül! – de bizonnyal többet gondolt a syrakusaei ostromgéppekkel), orvosaik, mint Galenos, nemzetgazdáik, mint Xenophon; – voltak erkölcsi tanácsadóik: ilyenek a történetírók, mint Thukydides, a filozófusok, Sokrates, Zeno, Epikur; a jogászok... De tudományuk, természettudományuk nem volt. Hisz ez közismert tény.

Du Bois-Reymond, a nagy természettudós (tehát velem szemben elég részrehajlatlan tanú) ezt a tüneményt egy remek előadásában úgy iparkodik magyarázni, hogy a görögökben, s általában az ókori népekben nincsen érzék a természetvizsgálásra és türelem a kritikára, szemük egészen művészi, eszük egészen filozófiai.

Boncoljuk ezt a magyarázatot. Hogy a görögöknek keve-

sebb türelmük lett volna, mint bármely más fajnak: ez furcsa és határozatlan állítás, de egyenesen tagadom is. Thukidydes oknyomozó történelmi kritikát gyakorolt (amenyire eszközei engedték), Aristotelesnek volt türelme a syllogismusok fajainak leszármaztatására. Hogy csak művészi szemük lett volna, szintén tagadom: hisz még művészi szemük is gyakran természettudományi pontossággal lát, (a szobroknál). Ami eltérés van e hűségtől, annak eszközlője nem a látás bizonytalansága, hanem a fantázia. A farnesi Herkules, melynek felsőteste és karjai oly aránytalanul nagyok, részleteinek kidolgozása anyi pontosságot és türelmet mutat, hogy szerzőjétől nem lehet megtagadnunk az egészséges természettudományi látást, s el kell ismernünk, hogy a változtatást nem képtelensége, hanem önkénye okozta. Ennek a fantázia csak eszköze volt; célja, vagy oka (mert mi, antiteleológusok, a célt mindig oknak értjük) a művészi élvezet öregbítésének akarata. (Így Heraklesebb lett ez a Herakles[3]). Azért nem maradt pontos, mert nem akarta; mást akart.

Nem az eszközök hiánya, hanem az akarat hiánya okozta a görögöknél a tudomány mellőzését. Nekik ez nem volt céljuk; ők állandóan mást akartak. Nem tértek ki a megismerés elől, ha az útjukban volt; sőt iparkodtak is megismerni azt, aminek megismerése eszközül szolgálhatott valamely céljuk elérésére. De céllá tenni a (mindig mai értelemben vett) tudományt – nekik soha eszükbe sem jutott. Ez a (mostani é. v.) „tudományos ösztön" hiányzott belőlük. Szellemi életüket más rugók mozgatták; az más irányokban is haladt. Merre? Nekünk már szinte elképzelhetetlen szellemi élet tudományos törekvés nélkül. Pedig a görögökét három, egészen más irányú ösztön mozgatta, mint már az eddigiekből kitűnik. Az egyik erkölcsi: mit kell

[3] Egyéb ilyenfajta változtatásokról l. Beöthy Zsolt esztetikai jegyzeteit. Egész okos dolgokat beszél erről; isten tudja, honnan szedte őket!

tennünk? A másik kettő részint az erre adott feleletekből, részint általános életösztönökből, vagy – mit kutatom én honnan? fakadt.

Hogyan tehetjük kényelmesebbé az életet? – a másik kérdésük ez volt. Erre iparkodtak orvosaik, nemzetgazdáik, mérnökeik felelni, a természettel való küzdelem, a bajok csökkentése stb. által. Nem kérdezem most, hasznosabb-e ez, túlságba víve (pl. a modern technikáig) v. hadi célokra felhasználva – engem most csak a magam mesterségének meddősége bánt.

Mily gyakran boszankodunk mi egy-egy görög-római tudományos könyvön, amért örökössen a dolgok erkölcsi éle felé fordít. Hesiódus bölcs mondásaitól kezdve, át Xenophon Kyropädiáján, Plató Respublikáján, sophista ügyvédeken, stoikus bölcseken, cynikus kutyákon, Ploutarchosig, Ciceróig, Marcus Aureliusig, ugyanaz a „de officiis"-stílus, ugyanaz a csak-az-élettel-való-törődés; mert az erkölcs az élet vezetése. Hol itt az érdektelen megismerés? – Nekünk ez gyakran boszantóan ostoba, meddő és unalmas dolognak tűnik fel; de alapjában véve nem józanabb, okosabb és hasznosabb dolog-e ez a mi egész híres tudományunknál? –

Hogyan élvezhetünk lehető legtöbbet? – ez volt a harmadik kérdésük. A szellem is élvezni akar; erre valók a művészetek. Testi és szellemi élvezetekben ők egyaránt sokra vitték. Nem kérdem most erről sem, hasznos és okos dolog-e – engem most csak a magam mesterségének meddősége bánt.

Mindenesetre a három közül az első kérdés az, amelyre megfelelni az embert legeredetibb és legtermészetesebb ösztöne hajtja; a többi mind legfelebb másodlagos. A következő középkor a másik két kérdést egészen mellőzte is. Tudományos törekvésről azonban itt sem lehet szó. Ne mondjátok, hogy ennek a vallás az oka. Ez nagyon is csak külső ok lenne; azonkívül nem is elegendő, ha csak az ember amaz „ősösztöne" itt nem aludt volna. Egy vallás egy ősösztön ellen nem lehet

győzelmes századokon át. S nézzétek az arabokat: vallásuk csak elég türelmetlen és dogmatikus, mégis egyik legrégibb természettudományi élet náluk fejlődött ki. – A középkorban más nem érdekelte az embereket, csak ama főkérdés, amely a positív valláshoz képest így formulázódott: „Mit kell tennünk, hogy istennek tessünk?" – Hasznos, okos volt-e *ez*? most ismét nem kérdem, engem csak a magam mesterségének meddősége bánt...

Mennyire bánt! És ez nem tolsztojság. Tolsztoj (bár egyes tudományágakat, kivált mai alakjukban haszontalanoknak tart[4]) magát a megismerést egyáltalában nem veti el. Schmitt Jenő („Leo Tolstoj") – bár a természettudomány materialista irányát kártékonynak is tartja és a tudományos megismerést alsóbbrendűnek a gnostikus megismerésnél, elismeri a részletmunka hasznát. Különben a gnosztikusok hogy is lehetnének megismerésellenesek? Hisz nagyrészt nekik is céljuk a megismerés; csak eszközeik mások. Tolsztoj nem a tudományt támadja, hanem a mai tudományt. S végre meg kell vallani, hogy egészen *más* értelme van e kérdésben az én ítéletemnek, aki mint Du Bois-Reymond, főleg a tudománnyal foglalkozván részrehajlatlan tanú vagyok – mint egy olyan emberének, mint Tolsztoj, akit kora ifjúságától késő aggságáig mindig az az egy nagy kérdés izgatott, ami egyik munkájának is a címe: „Mit kell hát tennünk?"

S az én kételyemből ez az (erkölcsi) vonatkozás teljesen hiányzik. Tolsztoj szelleme és célja nem az enyém. Engem csak a mesterségemnek meddősége bánt.

És ez nem demokrataság. Hisz épen az egész mai tudomány az, amin a demokrataság alapul. Vagy legalább belső össze-

[4] Érdekesen mondja ezt el az irodalmi tanulmányra vonatkozólag Hart Tolsztojról írt irodalmi tanulmányában. A dolog érdemét illetőleg l. Tolsztoj: „Tudomány és művészet" c. könyvét; rossz magyar fordítása Hegedüs P. tanártól.

függés van a kettő között. Hogy lássuk mennyire demokrata és a csőcseléké ez a mi tudományunk, gondoljunk csak a „tudomány előtti kor" nagy bölcseire, gondoljunk Herakleitosra vagy a keleti bölcsekre, akik félig magusok voltak (ez a szó végelemzésben a bölcsesség arisztokrataságát fejezi ki), – Zarathustráékra. Ez is bizonyítja, hogy a mai tudomány mennyire új keletű. Azelőtt az emberiség, ha célnál nem is volt, de jó úton haladt; kérdése helyes volt, ha feleletei nem is *mindig;* most egyszerre zsákutcába jutottunk, amely nem vezet sehova... amely csábít... Scylla...

(az orvos):

– de hogyan lehet ez? Hogyan támadhatott egy ilyen új és cigányutcára vezető ösztön egyszerre az emberekben? és mért épen ekkor? mért csak ekkor?

– Épen az a csodálatos, hogy erre még nem gondolt senki. Néztem fizika-történeteket. Czógler Alajos, aki különben még elég okos ember, az övében úgyszólván egész természetesnek találja, hogy a fizika történetét Galileival kell kezdeni, és alig mond nehány külső okot, mint épen a vallást a tudomány oly sokáig való parlagon heverésére.

Mindezekből következik az, hogy a renaissance nem volt, amint mondani szokták, a *tudományok és* művészetek újjászületése: hisz nem volt tudomány, amely újjászülethetett volna. Ez csak a művészet újjászületése volt; a tudománya a filologizálásból és archeologizálásból állott, amely mindkettő a művészet szolgája volt, a művészet (régi) termékeinek feltalálására és megértésére szolgált.[5]

[5] A filozófiából csak az Epikurus–Lukrécius-féle irány született újra és szintén mint a művészi élet támogatója, a Sokrates–Plato–Aristoteles-félének nem kellett újjászületnie, mert folyton élt; a többiek ismeretlenek maradtak,

Hogy mégis ez időben s e mozgalommal mintegy karöltve jelentkeznek a „tudományos ösztön" első jelei is, annak az az oka talán, hogy mindaketten ugyanazon dolognak visszahatásaiként léptek fel: a keresztény katolikus vallási babonáknak. Ekkor ugyanis a főkérdésre (mit kell hát tennünk?) – adott régi feleletet, az egyház feleletét, az önmegtagadó keresztény erkölcstant kezdették megunni, a régi görögség feleleteihez fordultak vissza. Igen, de ettől elbilincselték őket az egyház positív tanai a „babonák", melyekből egészen más (a középkori, önmegtagadó) felelet folyott. Le kellett tehát verni a babonát, a positív egyházat; erre pedig egyetlen eszköz volt a megismerés, a babona ellen az igazság megtudása. Így lépett sorompóba, mint eszköz és harci szerszám az, ami a mi tudományosságunkban céllá lett: a tiszta megismerés.

Fényessen illusztrálja ezeket a természettudomány egyik megalapítójának és legrégibb nagy alakjának, Leonardo da Vincinek példája, aki renaissance-ember volt, művész (az alapkérdés ókori feleletéhez fordult vissza) – és nem volt már keresztény; mint Séailles: Leonardo da Vinci, artiste et savant c. könyvében bebizonyítja, a mohamedán hitre tért át. – Tán még fényesebb példa az ébredő tudományos szellem másik nagy olasz alakjának, Giordano Brunonak példája, aki megírta az új irány könyvét, a Spacciot, a „diadalmas marha elűzését" (a „diadalmas marha" a babona) – és az egyház máglyáján végezte életét. – Hasonlóan jó példája a mondottaknak a Copernikus-rendszer egész fejlődése Galileiig. –

(az orvos:)

– Tehát te azt állítod, hogy a megismerés az embernek még mellékcélját sem képezhette?

---

v. nem keltettek nagyobb érdeklődést. Platónak művészi oldalát ekkor kezdik méltányolni, eddig csak az erkölcsit látták. L. Burckhardt és másoknál.

– Nemcsak ezt. Nemcsak az embernek nem kellene céljául választani a megismerést, de még a természet sem oltotta belé az erre vezető ösztönt. Azért jó sokáig senki és később is legnagyobb szellemei nem törtek erre másként, mint eszközül, mely a jó (= többnyire boldog) életre vezessen. Spinóza, akit pedig nagy tudósnak hisznek,[6] nem hiába adta könyvének az *Ethica* címet, és hogy nemcsak eredményei, de kiindulása is erkölcsi volt, arra nézve csak fiatalkori munkájának, az emberi értelem tökéletesítéséről szóló Értekezésének (az *Intellectus* pedig itt nem Vernunft, hanem Verstand, s az sem a filozófusok értelmében, mint az Anschauung alapja, hanem afféle józan ész, a gyakorlati élet vezetője) – elejére utalok, ahol ez igen világosan kitetszik, s ahol többi közt ezt is mondja: „Hogy ezt (t. i. a tökéletes emberi természetet) elérjük, *annyit* kell a természetből megértenünk, amennyi szükséges, hogy ilyen természetet sajátíthassunk el." – Itt egészen előtérben van még a tudomány eszköz volta.

S mialatt a középszerű, parazita szellemek egész tömege, kezdve a renaissance filológussainál, a XVII. sz. theológussain és a XVIII. metafizikussain át egész a XIX. materialistáiig és darwinistáiig, annyi Wagner lopva, és észrevétlenül céllá csempészte ezt az eszközt, – folyton támadtak önállóbb, és kevésbé elvakítható szellemek, Faustok, akik a laboratoriumból az életbe vágytak, s akik mondták a világnak is:

> Grau, theurer Freund ist alle Theorie
> und grün des Lebens goldner Baum
> (Hejh, szürke minden elmélet, barátom,
> de zöld az élet aranyfája (Dóczy L.)

[6] Még Taine is és a mai értelemben véve, majdnem positív tudósnak. L. Franciaorsz. klasszikus filozófusaiban. Renan máskép állítja elénk Spinózát; de ő egyoldalú.

Ilyen Rousseau, a Discours sur l'influence des *sciences* et des arts-tól, egész Emileig; így mindazok, akiket Wagner–Külpe (Die Philosophie der Gegenwart in Deutschland) naturalisták nevével rágalmaz; így igenis a jelenkor nagy bölcsei, az antipódok: Tolsztoi („Tudomány és művészet") és Nietzsche, akinek gondolkodási iránya szintén mindig erkölcsi,[7] s csak mikor már félig bolond, ír metafizikai művet (Wille zur Macht); így Zola, aki előtt a tudomány csak praktikus célokra való; dicső; de postszocialisztikus dolog (l. Jordan alakját a Travailban); így talán Brunetière (nem olvastam az Après un visite de Vatican-t); s így félig meddig még Spencer is, aki, a ki elhagyva tervrajzában a „nyelvészeti-, „értelmi-, „erkölcsi- „aesthetikai haladás" fejezeteit, siet „a sorozat *betetőző* munkáját", az Erkölcstan Alapelveit megírni, nehogy ez elmaradjon... „oly hiány, melynek valószínűségére magam (Spencer) nem szívesen gondolok".

Ez azonban nem zárja ki, hogy épen Spencer másrészről typikus képviselője ne legyen a Wagnerségnek és a megismerés hypostasiájának, amint hogy kiindulása minden, csak nem ethikai (sem utilistariszt.). Hisz ő Darwin cinkosa, ama Darwiné, aki vén-beteg korában, még halála napján is megvizsgált egy növényt.

Ennyire haladtunk! A csempészet sikerült: a hagyományok és megszokás hálóba bogoztak mindannyiunkat, s még az említett fajta önállóbb szellemek is rendessen megijedve hátráltak, kompromisszumot kötöttek; hogy is ne! hisz állásuk, foglalkozásuk, ambíciójuk, hírnevük, vagyonuk, önbecsülésük volt benne a játékban! Hiszen úgy volt már, mint a hogy a jó-

[7] s nagy ellenfelével, Sokratessel, nemcsak mint Schmidt mondta, attikai sava közös, hanem ez irány is.

Meg kell jegyeznem, hogy ez egész oldalon, de másutt is közelben az erkölcs, -tan szavak a közönségesnél sokkal tágabb értelemben veendők.

zan Kant mondja (a Träume eines Geistersehers előszavában) „war ein grosses Werk gekauft, und welches noch schlimmer ist, gelesen worden, und diese Mühe sollte nicht verloren sein" – s ezért kellett írnia egy új s még haszontalanabb könyvet! Ilyen lehetett a mai tudományos háló bogozódása. Amibe ennyi szellemi és anyagi tőke van fektetve, azt nem szabad elveszteni; – s azért ha kidobjuk is, megsajnálva (mint Alexander Bernát mondaná) „valami hátsó kapun" behozzuk újra.

S most pedig? Kezdve a királyi trónbeszédeknél, s a vallás- és közoktatásügyi miniszteriumban, a tudományos társulatokon és könyvtárakon át meg a tanintézeteken, ahol

> Sok görbe szám s ABRACADÁBRA
> firkáitól hemzseg a tábla
>
> (Arany: Hatvani)

egész le a népiskolákig, meg a bankettekig a vidéki szoborleleplezésekig, múzeumokig és felolvasásokig, mindenütt csak azt halljuk és azt látjuk, hogy az emberi élet egyik legszebb és legmagasztosabb célja, kódexeken bóbiskolni, vagy kalapáccsal kopogtatni a köveket. S ebben, pártkülönbség nélkül mindenki egyetért, szabad gondolkozó, és pap, kormányférfiú és Kulik Béla, Helmholtz Hermann és Wosinszky Mór, Hegedüs István és Hollós László a gombász. S a legroszabb tanuló is, tisztelettel mondja tanáráról, hogy „hanem sokat tud, azt meg kell adni", s aki szidja a hiábavaló tudományt, az a káromkodás elégtételét érzi. Mennél ostobább valaki, annál nagyobb tisztelettel néz a tudásra, s esetleg annál többet tanul és tud maga is.

De a zseniális emberek ép úgy nincsenek felszabadulva a babona alól. S hogy hova jutottunk, pompásan mutatja a legutóbbi

nyelvészbotrány, Ballagi és Simonyi harca, a Nyelvtörténeti Szótár ügye, a sok pénz és munka, melyeket e szamárságra (Akadémia és magányosok) pazaroltak és pazarolni fognak. S valóban, az ítéletet, melyet Szász Zoltán elég józanon és okossan mond róluk a Jövendőben, ki lehetne terjeszteni az egész mai tudományra.

És mily nagy ez a mai Tudomány! Igaza van Carlyle égető satyrájának, a Sartor Resartus elején, s nem tehetek jobbat, mint ha őt idézem: „In these times especially, not only the Torch (of Science) still burns, and perhaps more fiercely than ever, but innumerable Rushlights and Sulphur matches, kindled thereat, are also glancing in every direction, so that not the smallest cranny or doghole in Nature or Art can remain unilluminated,... Our Theory of Gravitation is as good as perfect; ... of Geology an Geognosy we know enough, ... Why mention our disquisitions on the Social Contract, on the Standard of Taste, on the Migrations of the Herring? Then, have we not a Doctrine of Rent a Theory of Value; Philosophies of Languages, of History, of Pottery, of Apparitions, of Intoxicating Liquors? Man's whole Life and environment have been laid open and elucidated; ... és még tovább..." tessék ott olvasni... Igazán elmondhatjuk Fausttal:

> Habe nun ach! Philosophie
> Juristerei und Medicin,
> und leider! auch Theologie
> durch aus studiert, mit heissem Bemühen
> – Da steh ich nun, ich armer Thor,
> und bin so klug, als wie zuvor!

... Ha legalább víziót tanultunk volna? De ennek... mi haszna? Mit sajnálhatunk jobban, mit amit elpazaroltunk? Mért nem gondoltunk a boldogságra?

14. L'ART POUR L'ART

I built my soul a lordly pleasure-house
Wherein at ease for aye to dwell.
I said „O Soul, make merry and carouse
Dear soul, for all is well.

(Tennyson – The Palace of Art)

Történt, hogy írók és művészek egy csoportja érezte ezt egyszer, és próbált magának építeni egy ilyen palotát, nyugalom palotáját, a művészetéből. Megunták az Élet és az Akarat mindennapi lármáját, mely művészetüket környezte és rabszolgává tette – rabszolgává, mint a tükör rabszolgája a hercegnőnek, kinek szépségét tükrözi; mint a hang rabszolgája a mozgató idegnek, mely kényére tagolja és akaratát fejezi ki vele. Valóban, ilyen tükör és hang és szócső volt mindeddig a művészet; az erkölcs és tudomány használta fel a maga céljaira; a Szép alázatos szolgálóleánya volt a Jónak és Igaznak; pedig maga is uralkodásra és hercegnőségre van teremtve – így gondolták ezt azok. És építettek maguknak egy kéjpalotát. Történt ez egy átmeneti korban, mikor az emberek kezdtek elfordulni a Sokféleségtől és vissza az Egységhez; a Realismus tetőpontján túl volt; az Idealismus első szellője szállott és még alig észrevehetőleg, századunk 80-as éveiben – akkor történt a Művészet ezen emancipációja.

Talán máskor nem is történhetett.

Csak ilyen átmeneti korban. A művészet valamilyen értelemben mindig irányművészet volt – akármit beszéltek is ti, világra unt, kéjpalotára sóvárgó emberek! A művészet tükör és hang és szócső és történelmi adattár. Az idők hatalmas árja, ha viszi és elborítja az embereket és betölti szívüket és tüdejüket, – hogyne áradna ki szavaikból is, és a művészet mégis csak a szónak egy neme. Ebben talán mégis igaza van az öreg

Tolsztojnak, aki szenvedélyes dilettantizmusával és parasztforradalmi hevében neki ront a szellemi arisztokráciának is (Mi a művészet?) – és a művészetet, mint közlekedési eszközt, mint a beszédet, mint a vizet és a levegőt, az egész emberiségnek minden lélek számára követeli. De a beszéd sem minden állaté, hanem csak az emberé; mért ne legyen a művészet, e magasabb beszéd, csak a magasabb embereké? Nietzsche szerint is csak a könnyűek – höhere Menschek – nélkülözhetik a szavakat, ők daloljanak, ne beszéljenek többé. – (Also sprach Zarathustra III. Die sieben Siegel). De aki szegény ember, az járjon gyalog és beszéljen gyalog nyelven; akinek nincs szárnya, ne röpüljön.

Múlt félévi dolgozatomban próbáltam kifejteni, hogy az így gondolkozó arisztokrata olygarchisták, bár első tekintetre realistáknak látszanak, voltaképen erősen idealisták. Igaz ugyan, hogy ők individualisták is, vagyis az egyéniséget védelmezik, ez pedig, mint részrebontó törekvés, látszólag realista vonás; de figyelmesebb tekintet meglátja, hogy ők a kiváló, erős egyénnek csak a faj érdekében fogják pártját, a faj haladása érdekében (der Mensch ist etwas, das überwunden werden soll) az egyéneket ellenkezőleg semmibe se veszik, az emberszeretetet, Mitleidet stb. érzésgyöngeségeket üldözik, a harcot kívánják; csak a faj, az egész lebeg szemeik előtt, egységben látnak, idealisták; Nietzsche is erős idealista. – Aristokraták az art pour l'art emberei is többnyire; – de bennük, mint átmeneti emberekben, még jó adag realismus is maradt; – törekvésük a művészet felszabadulása, souvereinitása érdekében annak az eredménye, hogy az életet a művészettel, a jót a szépet és az igazat nem látják többé egységben, idealista módra.

Most vegyük föl fejtegetésünk előbbi fonalát.

A művészet beszéd (ha mást és többet fejez is ki, mint a közönséges beszéd); az idők árja állandóan betölti tüdőnket, és ő tódul ki szájunkon a beszéddel; a művészettel is. Tehát minden

művészet irányművészet, amennyiben mind az idők árjának kifejezője, így írta ezt Bodnár Zsigmond legújabb könyvében (Eötvös és Kemény) és hozzáteszi, hogy ennek az irányosságnak különös kihegyeződését hívjuk csak szorossan véve irányművészetnek. Ez előfordulhat épúgy realismus, mint idealismus korában. Idealismusban, mert akkor úgyis nagy az egységben látás, ekkor életet és művészetet egynek látják, mint ahogy Nietzsche, az idealista írja:

Most *új életre, új játékra*
érzek vért, nedvet, kedvet én[8]
(Fröhliche Wissenschaft. Lieder des Prinzen Vogelfrei im Süden.)

Tehát az élet és a játék (művészet) egymás mellett állnak, és egygyek. Az élet nagy és könyörtelen ábrázolói rendesen is idealisták, így Zola. – Míg az idealismusnál inkább az Igaznak, realismusban inkább a Jónak szolgál a művészet; – s mivel irányműveken többnyire erkölcsi irányt értünk, itt még sokkal feltűnőbb ez az irányosság. A realismus különben is a (régi értelemben vett) erkölcs kora: részek védelme = emberszeretet, Mitleid, szocialismus, filosemitismus, nőemancipatio, Eötvös, Thackeray, Eliot, angolság.

Egy ilyen, Élettől és Akarattól függő, realista irányköltészet (melyhez talán még Hugo V. is tartozott élete végén) után lépnek fel az art pour l'artos emberek, átmeneti korban, amikor idealis és realis vonások szerencsés vegyülete felszabadította és semlegessé tette bennük a művészetet. Megunták az Élet és Igazság küzdelmeit, ekkor írta Baudelaire: Je vis l'horreur de mon tandis és:

Emporte – moi, wagon, enléve – moi, frégate!

[8] Meg kell elégedni az én rosz fordításommal, mert az eredeti nincs most kezemnél. De a fontos szavakra emlékszem: Zu neuem Leben, neuem Spiel.

és építette, kőpalotáit, tündérvidékeit. Megunták az Akarat és Jóság küzdelmeit is, a letűnő realismus erkölcsét, minek bizonysága, Baudelaire Fleurs du Maljának, Flaubert Mme Bovary-jának, Maupassant des Vers-jeinek stb. rendőri eltiltása. Ekkor dolgoznak (saját tündérpalotáik építésének napszámosai), Flaubert 20 évig egy regényen (Salambô), Manet impressionistái, lefestvén ugyanazt a vidéket reggel, délben, este, januárban, februárban stb. S nem maradnak messze a többiek, prózában Goncourték, Theophile Gauthier, versben a Parnassus: Leconte de Lisle, Sully-Prudhomme, és Verlaine a formahős, képben Puvis de Chavannes stb. Angliában: Tennyson; Amerikában a Baudelaire-fordította Poe (l. értekezését is: Philosophy of Composition, és Island of the Fay eleje; talán Ruskinék is és a praerafaeliták; – germánoknál Böcklin (?) és Bruno Wille! Franciaországban, eredeti hazájában az irány, *az ébredő idealismussal lassankint a naturalismusba olvadót* (az Életet és Művészetet ismét kezdik egységben látni); – már a még javában art pour l'artos Henry Beyle (Stendhal) a Rouge et Noir egy fejezetének mottójául Saint Réal mondását választja: Un roman: c'est un miroir, qu'on promène le long d'un chemin; aztán jött Zola, aki már Tainerről írt essayjében (Mes haines: M. Taine, Artiste) elméletileg is meglehetősen ellene áll a l'art pour l'artnak; utolsó munkáiban pedig gyakorlatban, egészen.

Még egy dolgot szeretnék említeni: a l'artpourl'artismus viszonyát skepticizmushoz, amely szintén átmeneti időben lép fel: Montaigne Essai előszava (L'Aucteur au Lecteur) 1583-ban íratott, átmeneti volt az új akademikusok, valamint a Hume kora is – és a Shakspeare art pour l'artismusa összeköttetésben van a Montaigne skepticizmusával: ő olvasta Montaignet; – a modern art pourl'artosok is skeptikusok; – de erről most elég. Jön az idealismus, vége a l'art pour l'artnak, Baudelaire meghalt aphasiában, lehullt a tündérpalota, a palace of Art, a Rève parisien, a növény és életnélküli építkezés, eltűntek a Poe Ligeiái,

akikhez Baudelaire hymnusokat zengett: Sachet toújours frais, qui parfume l'atmosphère d'un cher réduit. (Hymne)

15. ARANY, MINT ARISZTOKRATA

(Vázlat)

I.

Ha bolygunk a népes birodalomban, melyet ez a nagy és kiválóképen apollinikus költőnk hódított nekünk, talán tropikusabbnak fogjuk azt találni, mint legtöbb honni kritikusaink gondolnák, akik azt hiszik, hogy az „igaz levegőjű", „reális éghajlatu" jelzőkkel minden lehető dicséretet kimerítettek. Tudom, hogy jó fejük van, s a szemük is jó lehet ezeknek az uraknak; de, tudja isten! talán náthásak és nem érzik az illatokat. Mondják különben, hogy a nehéz pápaszem is bedugja és érzéketlenné teszi az orrot. Akármint legyen is: feltétlenül nyitott orr, pápaszemtelenség és egyáltalán szemtelenség kell manapság ahhoz, hogy valaki ki merje mondani ezt a természetes igazságot: A nagy költők nem mindig realisták, és épen nem azért nagyok, mert tán realisták.

Ha végigjárunk a tropikus országon, melyet ez a nagy és kiválóképen apollinista – és tán realista – költőnk reánk hagyott – eszes, modern uraim, akik felfedeztétek Arany Jánosban a demokrata kor népies és nagyon reális művészét – meg tudnátok-e magyarázni nekem, mért találkozunk épen az ő országában annyi kényes, aristokrata lélekkel, mikor az életben oly ritka az ilyen?, bizonyosan elibénk ötlik az embereknek, akikkel ott találkozunk, egy különös „közös tulajdonsága", „családi vonása" – (mint Riedl mondaná), amely az életben épen nem közönséges, a költészetben tehát nem épen reális

vonás. Született arisztokraták ezek az emberek mindannyian: van bennük valami néma, de rezgeteg nemesség; érzékenység, amely gyakran tétlen szótlanságba takarózik: előkelő természetek voltaképi ismertető jele.

Testi, faji, természetes büszkeség,

büszkeség, mely ellentéte a hencegésnek, büszkeség, mely titkolja önmagát és igazán szólva nem is tud önmagáról semmit, legkevésbbé sejti pedig azt, hogy ő büszkeség. A büszkeség összefüggésben van az előkelőséggel? aki előkelőnek érzi magát, az már előkelő is.

Ha csúfoljátok egy ismert írónőnket, aki a felsőbb tízezert festi számos regényében, hogy „a bárói címmel kezdődik előtte az ember" Aranyról még nagyobb joggal el lehetne mondani oly[...], hogy a bárói lélekkel kezdődik az ember nála; és Arany hősei együtt talán előkelőbb (finomabb) társaságot *képeznének,* mint a Beniczkyné grófjai, miért nem vetitek Aranynak szemére és realizmusa rovására, nála meg a bárói lélek ilyen emberküszöb; nem előkelőbb társaság kerülne-e ki Arany hőseiből, mint a Beniczkyné grófjaiból? Nem ritkább-e a brói lélek a brói címnél?

2.

De persze, oly nagy költőt, mint Arany János, nem illik bántanotok szőrszálhasogatólag ily apróságokért; és nem szabad észrevennetek oly csekélységet, hogy csak a Toldiban is

Már első komoly művében is, a Toldiban, amely Aranynak épen nem a legjellemzőbb műve (hisz ekkor még nem is szabadulhatott fel az ifjú költő minden hatás alól), – néhány fűszál milieu után mindjárt az első nagyobb ecsethuzás, az első emberi vonás: az hogy Miklós érzi vitéznek termettségét „mert vitéz volt apja"[9] –

[9] „feltámad önérzete, nemesi büszkesége" – mint Lehr A. mondja.

és ez a büszkeség és nemesség pedig milyen demokrata időben iratott a Toldi első része! és Petőfi hatása alatt! Milyen demokrata hangon üdvözölte Petőfi a költeményt! De Arany válaszában inkább a *törzsét,* fajiságát hangsúlyozza a fővezetője azontul is az egész költeménynek. Megsértve: ez hajtja Miklóst gyilkosságba; ez ösztönzi aztán gyilkosság jóvátételére nem valami lelkifurdalás a IX. énekbeli mészároslegények ajándékának dacos visszautasításától kezdve, az özvegyasszonynak való igéretéig ez vezeti hőse minden léptét. S ugyanez a főmotívuma a Toldi Estéjének is: az apródok megölése a György szolgájának agyondobásával paralell. Csakhogy míg a Toldiban e jellemvonás activ ereje mutatkozik mint *nagyravágyás,* addig az Estében a büszkeség passiv, mint: *hiúság*. És harag. Toldit a harag ölé meg: („megölé a harag" – T. E. 125) De a lényeg ugyanaz: s ez lényeg – [...] őszinte, s a kilökött, bukott ember lelkéről lefoszlik az idő minden járuléka (mint alvó emberek arcán elsimul a ráhazudt mosoly); Toldi átszenvedve hatalmas teste és lelke minden „convulsióit", sírjához közel a második gyermekkorát élő Toldi lám ugyanaz lett, mint a gyermekifjú: megmaradt az egy fővonása: a nemes önérzet, sértékeny büszkesége. Mint a favirág termése, amelynek először csak a magva van meg, még puhán és vékony zöld burokban, aztán hatalmas, színes, húsos gyümölcs fejlik ki körülötte; majd elszárad a gyümölcs, és a száraz héjban maga megmarad a mag, a régi, a változatlan mag, megkeményedve és igazán megkövesülve; ti persze a magvat nem veszitek észre; mert a fő a héj.

3.

Népies alakok! – olvassátok, amit Riedl ír a Piroskáról, a Toldi alakjának női ellenképéről, és meg fogjátok látni az igazi aristokrata nőt, ti is, akik meg nem láttátok az Arany Piroskájában! Való, hogy Piroska jelleme Toldihoz képest (mint ahogy az öreg Toldié is az ifjúéhoz) az éremnek új visszáját mutatja;

a haragos, buzogányos Toldi helyett most egy gyenge, érzékeny nő áll előttünk, aki azonban büszke szemérmében és türelmes mimózaságában mint egy néma virág nem kevésbbé sértékeny, előkelő lélek, mint a nagyerejű vitéz; – óh épen nem népies alak – valamint nem parasztlegény Toldi sem – szegény Toldi! mennyit küzdött életében, hogy a népből, ahonnan fölvaló, fölkerüljön; – s ím most (holta és feltámadása után) ismét népies alakká (teszik!) teszitek!

Népies alakok! – Jó, elhagyom a kedvetekért a fejedelmi és nagy eposzi alakokat, gőgös Eteléket és fehérkezű Erzsébeteket akiknél aristokratább vonások talán természetesnek is látszhatnak – és inkább pl. Bolond Istókra figyelmeztetlek, aki ugyancsak durva és alacsony életviszonyok közt, hollandus színezésű, szinte naturalista környezetben növelkedik, – és e piszkos háttérből emelkedik ki hirtelen, mint egy sötét Rembrandt-képből a középső csillám, mint a Rembrandt betlehemi istállójából a sárga glória: egy fényes ideális vonása reális nevű Istókunknak: előkelő érzékeny ízlése, mikor Klárcsi olcsó kegyét megutálja, mint „borban a legyet" –[10],[11]

4.

– De – mondjátok Istók Aranynak egészen egyéni alakja sok van benne önmagából emlékeiből, mint maga megvallá; sőt épen a Klárcsi-kaland, mint Gyöngyösi könyvében olvasható, Rozvány György tanúsága szerint, igaz történeten alapul. Azt, mondjátok, el nem tagadhatom, hogy Arany sok magyar népies ala-

[10] Hiába iparkodik A. általánosítani, ez nem közönséges reális: ez ritka és nemes vonás itt

[11] Arany maga tiltakozik azon felfogás ellen, hogy az Istók motívuma ez esetben valami gyerekgyávaság volna (olyanféle, mint az A. France Thaisában szerepel.). „Ő csak bolond volt – de nem ostoba" – mondja Arany Istókról. Gyöngyösi L. azonban ostoba.

kot alkotott. Nem tagadom, de ezek mennyivel finnyásabbak, előkelőbbek, finomabban érzők parlagi modelljeik átlagánál! Jó szemmel veszi észbe Riedl, hogy Aranynál még a zsémbes Jud. asz. lelkében is van bizonyos előkelőség; még ő is lelkiharcot vív. Nem mintha a „parlagok múzsája" süket maradt volna egyetlen invokálójához; Arany nem vet meg semmi *valót,* nem nyírja, nem is fésüli a természetet az Isten haját; hanem gyöngyöt fűz bele. A reális vonásokból egy sem hiányzik; Judith asszonyban megvan a modell legegészebb pulykája az utolsó kékpötyögőráncig; alkotója sárból formálta alakját; csakhogy halhatatlan lelket lehelt belé, mint az Atyaisten.

Ti meglátjátok a pötyögőráncokat (jó a szemüvegetek!) de nem érzitek a halhatatlan lelket. Pedig ez teszi az alkotót teremtővé: a sarat kívülről vette; csak *ezt* adta magából. Petyegőráncokat mázolni Tömörkény István is tud.

5.

De ti hát, nosza, magyarázzátok ki a népköltészetből és a realizmusból, miért küzd magával Aranynál még ez a Judit pulyka is? Mért tiszta Arnál még a nyál is mely Toldi szájából kicsordul? Miért főjellemvonása A. legkevésbbé komoly népies alakjainak (Szücs Gy. Péter–Pál) ép a gőg? Magyarázzátok meg Gazdag Imrének e „népies alaknak" érzelmi kényességét, aki átallván a tolvaj nevet, visszahajtja a lopott jószágot? Én több népies alakot ismernék aki nem átallná a *tolvaj* nevet önmaga előtt. Honnét ez a finnyás reszketegség egy népies alaknál? honnét ez a finny. reszk. Arany összes alakjainál, amely őt a lelkiismeret költőjévé teszi; nem a nyöszörgő szánalom, nem a remegő gyengeség, hanem a megsértett ízlés, lelkiismeret költőjévé Honnét ez a finy. reszk. Ar. összes alakjainál Atillától Bencéig, Széchy Máriától a cigányokig Bolond Istóktól Erzsébet királynőig, Marci bácsiig (Ha egyenként mind

meg lehetne is magyarázni realizmusból, történeti felfogásból, naivság örvéből még akkor is, hogy ily tömegben előforduljanak, kell egy mélyebb okának lennie.) De a hát a „tolvaj" Imrében nem ugyanez az érzésbeli kényesség dolgozik-e, mikor átallva a *tolvaj* nevet, visszahajtja a lopott jószágot? És ez nem a magyar faj különös erénye. Ah, a magyar faj!... Sőt a balladák egy részének annyit emlegetett „lelkiismeret-költészetét" is nem ilyen ízlés- és érzésbeli kényességgel lehetne-e csak megmagyarázni? Legalább a Bende vitéz esetében ez látszik működni. Nehéz lenne az egész poézist oly eredeti költőnél mint amilyen Arany már ezidőben volt, pl. Shakspere vagy ó balladák külsőleges hatására visszavezetni; azt pedig, hogy A. mennyire nem volt a sablonos, régimódi „lelkiismeret költője" legjobban mutatják a Toldi első és utolsó részének gyilkosságai, amelyekre még visszatérünk. Aranynál a lelkiismeret a megsértett ízlés önérzet előkelőség szégyene, nem a siránkozó emberszeretet gyengesége (aristokrata) előkelő, nem demokrata népi érzelemből fakad, mint modern íróknál pl. Dosztojevszkijnél is. – Különben, ha a szakirodalom frázisaitól meg nem vesztegetve nyulunk a balladákhoz, azt fogjuk találni, hogy a lelkiismeretnek aránylag kevesebb a szerepe, mint hangoztatni szokták.

De nem szándékunk itt a kiválóan gazdag és élvezetes arcképcsarnokot végig vizsgálnunk, mely költőnk elbeszélő munkáiban elénk tárul; élesebb szemek hivatvák s részben már teljesítették is ezt a munkát. Mi csak egy oly vonást akartunk kiemelni, mely szabad szemmel is igen jól kivehető az összes Arany-alakon[12] Atillától Bencéig, Széchy Máriától a cigányo-

[12] A kivételek mintha nem is alakok volnának, hanem a reális staffagehoz, háttérhez, tájképhez tartoznának, mint a sóskiflit tördelő céda Klárcsi is. Jól figyeli meg Riedl, hogy Aranynál még a zsémbes Judit asszony lelkében is van bizonyos előkelőség: még ő is lelkiharcot vív.

kig, a mely tehát az Arany-typus jellemző vonása, nagyon is szembeszökő, hogysem mellőzni lehetne, s bennünket Arany költészetének eddigi megítéléseihez képest főleg 2 szempontból lep meg és két nagy kérdésre ad alkalmat:

Hogy lehet az, hogy ilyen költőnek, akit mindenki objektiv realizmusáért dicsér, épen ilyen költőnek alakjaiban találjuk ezt az épen nem reális, nagyon is ideális, aristokratikus fővonást?

A másik kérdés, mely okvetlenül elénk akad az előbbi elmélkedésből kifolyólag: Hogy lehet, hogy épen egy népies és demokrata költőnek, Petőfi társának, parasztos szavú, hírhedt szerénységű, puritán embernek műveiben találunk ilyen érzékeny, előkelő, kényes, aristokrata jellemeket?

Eh, mire beszéljek tovább is hozzátok? – Türelmes hallgatóim, két kérdésünket megtoldhatjuk egy harmadikkal. Az elsők voltak úgye – nos itt van harmadiknak: hogy lehet, hogy e tényeket és kérdéseket költőnk magyarázói mindezideig mintegy ignorálták

ne higyjenek ezeknek az uraknak: magukban látják ám ők is a nyilvánvaló tényeket és kérdést, részletmegjegyzéseket tettek is rá; de egészében nem merték feltalálni, mert úgy hitték, hogy ilyesmivel Ar.

ideális lett pillanatra, Kazinczy-maradvány is benne, s homerosias dormitálás, gyengéd meghátrálás a realizmus elől = kikerül ez Vojtina szerzőjétől –, a szemüveges öregtől,– aki félt a piszoktól –

De mi csak nevetünk ezen a beszéden, úgye rózsátváró hallgatóim? mi, akik ismerjük poétánkat, tudjuk, hogy nem volt gyáva, s szemérmes sem annyira tán, mint némely szemérmetlenek hiszik; ritkán és ellenkedve, de ecsetjére veszi ő a legfeketébb emberi színeket – sok Arany-strófa, így a Kertben c. költemény különben remek utolsó strófája a pesszimisztikus drasztikusság tekintetében Schopenhauerre, vagy Leopardira méltó volna; – a B. I. I. éneke a legsötétebb, legrettenetesebb

emberi képek közé tartozik, melyet valaha írtak, Zolát is beleértve; – s már az Elveszett Alkotmánynak is vannak idetartozó sorai; Arany nem csak tanácsul tudta adni, de maga is meg tudta nevezni „ön nevén a gyermeket" – habár az emberi közönségességet épen nem keresi, mint némely realisták; – s ahogy rajzolja, még abban is aristokrata;

7.

S szúnyogokat mért ne szabadna agyoncsapni? – Arany nem a lekiismeret költője, nem legalább a nyöszörgő szánalom lelkiismeretéé, amely a demokrata humanizmus gyöngesége. Nincs időnk elemzésre; de ha végignézik Önök balladáskönyvét, maguk láthatják, mily túlzott általánosítás nevezhette ki őt csak ilyennek. Van sötét bűnt tárgyaló balladája, több is – Endre Királyfi Vörös Rébék – melyben a bűnös meglágyulásáról szó sem esik.

De abban a korban más is volt ám a lelkiismeret, mint a XIX. században. E demokrata század hamis humanizmusa termette gombakint a lelkiismeret költőit – és kritikusait. Egy áruló pessimizmussal köszönt be e szomorú áram, melynek még nagy lázadói is – a Byron hősei – a bűn dicsőségének érzésével[13] gyilkolnak. Hát még a század lelkének *bevallott* kifejezői! Raszkolnyikov csak egy vén ronda varangyosbékát öl meg s a legnemesebb cél érdekében – és mit ki nem áll érte! Toldi Györgynek egy vitézlőszolgáját, jóformán ok nélkül; saját pillanatnyi dühének kényére csapja le; (Ilosvai csak mellékesen említi e gyilkosságot, Arany részletesen festi a borzasztó halálesetet, s cselekményének egyik főmozgatójává teszi) – és lelkifurdalásnak nyoma sincs! A következő énekben, az ismert strófában felsorolva Miklós álmatlanságának okait, ilyesminek

[13] Ez csak másik szó a lelkiismeretre.

nyoma sincs; csak Toldi nagy baját említi általában, amin mindent lehet érteni. No de egy *szolga* megölése – azon korban – habár a György szolgája nemes volt: vitéz s a bűn nagyságát mutatja az esetleges büntetés aránya – de tán nem is tudatos –[14] Nos az Estében Toldi nem szolgákat, nem is zálogos asszonyokat, hanem nemes királyi apródokat, tanult és előkelő fiatalembereket buzogányoz le hasonló okból (vagy oktalanságért?); – és azután nyugodtan elnyugszik az Urban. A három szegény apródról többé se szó, se beszéd.

Lelkifurdalást az érez csak, aki nemes lélek létére elköveti azt az ízléstelenséget, hogy magával egyenrangút pusztít el, Erzsébet királynő, aki Záchékat kiirtatja, Ágnes asszony vagy gyönge lelkek, akik náluknál magasabbrendűt, a világrend minden törvényei ellenére kivégeznek (mert a világrend törvénye az, hogy az erős ölje a gyengét és ne megfordítva.) Ily gyönge lélek V. László. Ez a Toldi ellentéte. Az ily gyenge lelkeknek ép ez a lelkifurdalás kölcsönöz némi hamleti, negatív előkelőséget, ami nélkül Arany alakja, mint láttuk alig lehet. De Toldi – aki úgyis előkelő, ölhet zsoldos szolgát, az erős, harcban őszült vitéz ölhet elpuhult, szemtelen úrficskákat... ezek szúnyogok neki –

Ah Arany nem gyáva és hősei sem azok – reszketegségük előkelőség és nem gyávaság. Az arany olvadhat – de nem rozsdásodik.

8.

Arany nem félénk és kérdésünkre – hogy lehet, hogy ép egy obiektív realizmusáért dícsért, népies és demokrata költőnek,

[14] De Gray Dorian nem hasonló indulatrohamban öli-e meg barátját – és mit ki nem áll érte. (Pedig Wilde dekadens individualista.) Aischylos és Leconte de Lisle Oresteséről.

Petőfi társának, parasztos szavu, hírhedt szerénységű, puritán embernek műveiben találunk ilyen érzékeny kényes, aristokrata jellemeket? – e kérdésre, amely fontosabb, mint látszik, nincs egyéb megoldás, mint mélyebb és pozitív okot keresni amire Riedl egy szava utasít bennünket, a költő jellemében érzésében és véralkatában; a teremtő ízléséből magyarázva a teremtményekét.[15] –

Nos, Arany az ízlését elégszer nyilvánította, s elégszer nyilvánított nagyon is aristokrata, a közönségességtől mindenképen irtózó ízlést.

De még hazafias satiráiban is mintha ily érzés ízlés adottság volna gyakran főmotívum. Tegyük csak a Petőfi demokrata hazafiassága mellé (akinek a haza a nép és mennyire a nép) – az ily helyeket:

Mely ideálként leng vala
ifju lelkem elébe
– a szent hazának képe
Ti vagytok-é
szatócsok és részeg parasztok – ?

Ilyen helyeknél – és nagyon sokszor – az ember szinte zavarban van: vajjon azonos-e a realista szemű, szerény, demokrata lelkű Arany evvel a lélekkel és avval a szemmel, amely annyira gyönyörködik a pompás, tarka díszmenetekben, felvonulásokban (Mátyás dalünnepe –), aki a T. Sz. hosszú nemzetség-felsorolását leírta –

Mindezek a nemcsak egy becsületes történetköltő pontosságával megfestett hanem mélyen átérzett leírások, és az előbb

[15] Nincs igaza Nietzschének: nem minden jó költő obj., a műremekek obj. elemeit nem is lehet elválasztani a subiectivektől. A filozófiában is Locke után jön Berkeley: a senzualizmus idealizmust hoz.

idézett lyrikus kifakadások is már, ha nem is világnézetre, de bizonyos világlátásnak ízlésbeli gyökereire vallanak, melynek még mélyebbi gyökerei már tényleg csak a fajban és környezetben kereshető. Az elrepült magból kikelendő növény függ attól – hogy minek a magva az? és milyen földbe esik. És függ ám az időjárástól is.

9.

Legtöbbet persze a mag minősége: a bakszakáll ernyeje röppentyűjéből bakszakáll nő ki, ha mégoly földbe esik is.[16] –

Nos, Arany Jánosunk igazán aristokrata fajtából ágról származott; a magyar faj és főleg a magy. köznemesség

Ha Petőfi ereiben némi szláv vér is csörgedezett, szítva működésének életének apostoloskodó demokraciáját, ha Petőfi, bár távoli rokona a Bakuninoknak és Tolsztojoknak – Arany az igazi fajmagyar költő – és ehhez képest vérbeli aristokrata. Valóban e fajnak nagyon sok aristokrata erénye van, (és demokrata hajlamát alig fogjuk találhatni, mikroszkóppal) – nem történt-e még a XIX. századbeli nagy demokrata mozgalom is nálunk voltaképen a *nemzet* és nem a nép kedvére (a *nemzet* szónak pedig még ma is aristokratikus hangzása van), mint nagy megindítója, Széchenyi *gróf* nyíltan is vallotta; – hogy a nemzetet erősítsük, azért kell növelni a jobbágyságot.[17] Im, ez az áram, mely rendesen (mint ma is a socialistáknál) nemzetköziséggel szokott párosulni, nálunk mint a nemzetiség megvédésének eszköze jelenik meg. (Ezt a köv. fejezetben)

A magyar köznemességnek a tagadhatatlan előkelő jelleme

[16] Hogy viszont míly keveset számít az időjárás, arra élő példa épen Arany élete; – minőségen semmit sem változtat s összes hatalma inkább rontásra van mint építésre leginkább szárít vagy tör.

[17] S a nemzet, a faj védelme mindig aristokrata vonás volt.

az; amelynek esetenkint eszünkbe kell jutni, hogy Arany egyes alakjainak aristokrataságait megmagyarázzuk. Ily fajból származott s ily környezetben növelkedett Arany – ily magból ily talajban – A szülei pedig úgy látszik kivált finom lelkek lehettek; ő otthon sokáig egy triviális trágár szót sem hallott. Játszópajtásoktól és minden durvaságtól elvonult, s kora vágyai a művészethez vonták, tapasztalan lelkesedéssel színésznek megy, s az élet első nagy csalódása, a közönségesség első ostorcsapása itt éri. –

Érdekes analogiát mutat ez ártatlan, nemes és tapasztalatlan ifjúság a XIX. sz. egy másik nagy aristokratájának, a félszázaddal később élt Nietzschének ifjúságával. Az is oly tisztelettel emlékszik a szülői házra, az is visszavonult minden Burschen-durvaságtól, az is tele ideális érzelmekkel s tervekkel; s a csalódáshoz, a Klárcsi-esethez teljesen hasonló történetet találni Nietzsche ifjúságában.

S szép életük ezt az analógiát tovább is megtartja. Mindkét büszke lélek, épen büszkeségből, került minden hencegést; okvetlenül heves művészvérüket félénkségig kényes ízlésük mérsékelte. „Nur die Lumpe sind bescheiden" – mondja Göthe; mi tán több joggal mondjuk: „Nur die Lumpe sind nicht bescheiden". Mindig előkelőbb látványt nyújt egy Nietzsche egy Wagnernál; – s az ily összehasonlítások mindig hálátlanok bár, mégsem tudom visszatartani itt azt a gondolatot, hogy az Arany–Petőfi viszonyában volt valami analog a Nietzsche–Wagneréhez. Petőfi ugyanaz a kifelé gravitáló, minden *tüzét* nyilvánosságra vivő jellem volt, aki Wagner; s P. hatása alatt Aranyon hasonló láz vett erőt, mint Nietzschén Wagnernak, e Schopenhauer szerénység-elveit valló színész temperamentumú zenefilozófusnak oldalán kinek érdekében izgatni, felhívásokat gyártani is képes volt az ifjú professzor. De nem soká tartott a láz; sőt ki tudja, mi lett volna a barátság vége, ha Petőfi meg nem hal; Aranyon csakhamar erőt vett az az érzés,

melyet a *Rablelkek* c. költeményében átall a maga érzése gyanánt fejezni ki. Petőfi halála s a forradalom leveretése, bármily fájdalmas volt is érzékeny lelkére, mégis visszaadja őt önmagának[18]; ekkor – épen ekkor mikor *Letészem a lantot* kezdetű versét írta, – ekkor, ezután termenek legremekebb dolgai. S megírja a *Nagyidai cigányokat,* egyik legnagyobb szabású remekét: maró, kíméletlen satiráját annak, ami egykor őt is magával ragadta: egy éretlen, nagyhangú és utópikus forradalom ízléstelenségeinek. –

Még egy s nem kis dologban lehet párhuzamot állítani e két különben oly különböző faju és műveltségű aristokrata: Arany és Nietzsche közt: egyikük szerelméről sem tud semmit a világ. A környezet szennyével való első érintkezésük után látták ez előkelő lelkek, hogy az ő nemességük és érzékenységük számára nincs egyéb választás, mint büszkén önmaguknak élni, s az embereknek nem engedni bepillantást magánéletük szentélyébe. Arany érezhette igazán, amit fia a *Délibábok hőse* két ismert strófájában kifejezett; ő kiálthatta oda a világnak Leconte de Lisle szavaival:

Je ne livrerai point ma vie auxtes huées
Je ne danserai point sur ton tréteau banal
Parmi tes histrions et tes prostituées.

(Ezt a bekezdést előbbre)

10.

Arany – bár semmit sem utáll és gúnyol annyira, mint a kiabáló magyar hazafiságot, mely népünknek ezidőszerint egyik

[18] nem „elveszítette”, mint Riedl mondja, hanem inkább megtalálta ő ekkor önmagát

legrikitóbb és legrettenetesebb vonása (s amely magamat egykor majdnem végkép elkedvetlenített minden honszeretettől, amely félreismertette velem egykor az igazi erős faji érzés becsét) – Arany mint minden aristokrata lélek –, igen erősen csüggött nemzetiségén. A nemzetiségi érzés nem egy művelt kornak és épen nem a XIX. sz.-nak *eszméje,* hanem az erő ösztönével még bíró vad népek természetes önfenntartó érzése, amely a létért való küzdelemben ép oly szükségképen fejlődött ki, mint más ösztönök. S erre a szerre csak akkor nem lesz többé szükség, ha élni sem kell többé: az élet a küzdelem s a nemzetiségek testvérisülése csak egy lépés ahhoz a nyugalomhoz, melynek halál a neve. Csak a hálaisten áthaladt, egyenlősítő, közönségesítő, és végelemzésben életunt demokratakedvű század kergetheti „az örök béke, nyúgalom vesszőlovát" – mint Arany szellemesen mondja: vénebb évszázad nagyobb bölcsessége inkább az örök mozgóról álmodott. –

Arany szerette faját és valamint nemzeténél ép az ő korában a demokratikus áram haladás a nemzeti erősbödés eszköze, úgy az ő költészetének hírhedt népiessége is bizonyos értelemben áldozat a fajiságnak. A magyar irodalom újjászületését csekély tehetségű emberek (Bessenyeik, Kazinczyk) idegen hatások alatt indították meg. Berzsenyi és később Vörösmarty voltak azok, akik erős nemzeti tartalmat erősebb nemzeti nyelv ruhájába öltöztettek. Arany azonban nem ezeken növelkedett. Ő a debreceni iskola hagyományaihoz híven Csokonaival és körével ismerkedett meg először. S ezek már a nép szólásaiban keresték azt az eszközt, mellyel költészetünket önállóbbá s különszínűvé lehetne tenni. A költészetnek végre is főcélja, hogy önálló s különszínű legyen

(a másik célja, hogy ne halvány hanem reális legyen)

2.) reális utáni vágy

2) Gyöngyösi Zrínyi

a népköltészet magyarázata

A művészet csak a teremtés munkájának folytatása – mint már sokan mondták; s a teremtés munkája mi egyéb, mint a legdicsőségesebb művelet: combinálás, variálás? Permutálás?[19] Ezért ellenkezik a művészet lényegével a realisták programmja; s ezért a fantázia a művész első tehetsége.

A *nép*költészet semmiben sem esik külön beszámítás alá. A népköltészetről az irodalomtörténet legendát csinált, melyből nagyrészt egy szó sem igaz. A nép a legnagyobb költő stb... 13 Gyomlairól Hogy mért kellene a majsi pásztornak jobb verset csinálni Shaksperenél vagy Göthénél, azt nem foghatom meg. Sőt a sok ajkon való csiszolódás talán inkább hátrányára van a népköltészetnek, mert *formájának* különszínűségét veszti (ki mondja, hogy Petőfi népajkán megváltozott versei jobbak, mint Petőfinél voltak?); és mit kap pótlásul? Még hagyján, ha egy faj (egy *nyelv*) határain belül marad, akkor legalább faji, nyelvi különszínűségét tartja meg; de a népről-népre szállt *vándormesék* formailag olyanok mint a víznyomos vándorkövek, kerekek, simák, egyformák formájuk minden különszínűségét elvesztve, egyedül csak a tartalomért tartják meg: a mezét, ötletet (pedig a forma! és a tartalom?) –

A népköltészet semmiben sem esik külön beszámítás alá; a népköltő főakarata, épen úgy mint a műköltőé, az a teremtői igyekezet, hogy új kombinációkat hozzon létre, a fantázia erejével. A népköltőnek nagy gondja tehát épen nem a természetesség, közvetlen, egyszerű kifejezés, és természetes hallgatói is épen nem abban találják élvezetüket. Sőt ellenkezőleg: az új kombinációkban, váratlan összeállításokban (tréfás ötletek, fantasztikus mesék[20]). A művészet, dacára a XIX. sz. demok-

[19] A természet legmagasabb fejleményének: a léleknek élvezete hogy is lehetne más mint a természet fejlődésének egyáltalán alapelve [?]: s ez ép a változás, változtatás.

[20] Epikusról lévén szó, a kérdés lyrai oldalát, mely bonyodalmasabb

rata felfogásának, még e században sem, még a népnél sem törekszik soha az egyszerűségre, hanem ellenkezőleg el attól, mennél távolabbra. Ha mi mégis főleg az egyszerűséget bámuljuk a népköltéményekben, olyan ez, mintha egy gyermek kedves ügyefogyottságában gyönyörködnénk. A mi művelt, tudós szemünk előtt valami újnak, szokatlannak, tőlünk messzelevőnek tűnik fel e gyermeki együgyűség, népi közvetlenség; és mint minden új, szokatlan, messzelevő, művészi hatást gyakorol kedélyünkre. (Ha nem igy volna, ha nem ez volna alapja az egyszerűség költői hatásának, akkor mentül egyszerűbb valaki, annál jobban kellene hatni rá a költemény egyszerűségének; pedig ez inkább megfordítva áll: az egyszerűséget (kivált műköltéményekben, melyek csupán ez mesterséges egyszerűség előállításáért íródtak) voltaképen csak *mi* tudjuk élvezni, és gyakran műveltségünk arányában; a nép az egyszerű népköltéményeket nem *azért* élvezi, hanem *dacára* annak, hogy egyszerűek; az egyszerűség legfelebb annyiban mozdítja elő az egyszerűek élvezetét, hogy érthetővé teszi előttük a fantázia játékát; bár itt is: nem mindig azt élvezi az ember legjobban, amit legjobban ért.)

Tehát a népköltészetet mi voltakép egész helytelenül s önkényűleg ítéljük, a népköltő érdeméül tudjuk be azt, ami annak saját álláspontjából tekintve inkább gyöngesége; csupán azért mert a mi ízlésünkre ez tud legjobban hatni: mint a hogy a kisgyermek ügyetlenségében gyönyörködünk, és *azért* úgy nevezzük, hogy: kedvesség!

Azért épen nem mondom, hogy néptermékekkel szemben nincs elsődleges és érdemleges élvezetünk. Sőt a művelt ember is

---

kifejtést igényelne, itt mellőzhetjük is. Igaza van-e hát Gyomlai Gyulának Homerosra von.? Nálunk a népet mindenre (jellemzés, stb) képesnek tartják; ritka a Gyomlai-féle merész ember.

teljesen élvezheti azt, amit a mesehallgató parasztember, a fantazia frisseségét és merészségét, melyet még nem nehezít annyi tudás, s melyet a szabad égnek, egy nagyobb látóhatárnak folytonos élvezete is termékenyít. Az egyszerűség után ez a második titka a népköltészet hatásának a XIX. sz. szobában élő, lankadó képzelmű, tudákos műveltjére.

Régibb korok magabízóbb működészete nem is kapkodott úgy a népköltészet egyszerűségéhez; sőt a nagy költők, mint Dante is és Shakspere, és Arany is, többnyire főleg e két erényét használták fel a népköltészetnek: nyelvének faji különszínűségét és képzeletének kötetlen tágasságát.

(Bár Arany is felhasználta az egyszerűséget is, tudatosan, mint művészi hatás eszközét. Az előzmények után az olvasóra bízom megítélni, a tudatos egyszerűség egyszerűség-e már, és az egyszerűség, *mint ilyen,* lehet-e eszköze a műv. hatásnak. Jellemző hogy leginkább speciell az egyszerűségnek szentelt költeményén *Vágy* a cím és nem *megelégedés;* és *erdő-mező változatos* színével kezdődik.[21]

11.

A költészet célja inkább, – mint minden művészetnek: új kombinációk teremtése s eszközei:

1) a képzetelemek szokatlan társítása, (legegyszerűbb formájában, mint hasonlat, ötlet, élc; bonyolultabban, mint ritmus, hangulat, leírás; eposzban mint cselekményfordulatok, epizódok, jellemek alkotása és szembeállítása stb. –) Nagy művészek agyában különösen ki kell fejlődve lennie a Flechsig-féle Associationsspharének, associationsfasernek.[22]

[21] ezt a mondatot talán az idyllizmusról szóló részbe!

[22] A társulás tartja fönn, sőt voltakép az adja meg a képzetek életét.

2) a képzetelemek fokozott intenzitása; s ez az amit irodalmi köznyelven *realizmus*nak neveznek. Hogy mozgásra = élvezetre bírja az észbeli érzékiséget, nem elégséges a szokatlan társulás, hanem szükséges az elemek benyomóssága: élénksége. A művészet nem elégülhet meg a halvány *gondolat*tal műveleteit (összeadásait és aránylatait [?]) nem végezheti jelekkel, mint az algebra; a gondolat, a fogalom *Waitz* szerint épen ilyen puszta jel: aritmetische Mittel; és Waitz nézetét az újabb psychológusok többnyire vallják, bizonyos értelemben *Ziehen* is. Ezért nem költészet a „words of the same v o c a b u l a r y" andalító hatású szólamköltészete, melyet a mindenben zseniális James oly érdekes példákkal illusztrál; pedig a mathematikai művelet itt kijön; de az alvó képzetek nem búnak elő rejtekhelyeikből, csak neveikkel, jeleikkel, pénzeikkel csereberél az ész, ez örök kufár; mint az alvó Józsefet elalkuvák testvérei. A művészet ellenben mindig ébresztő minden jegy helyébe képzetértékét, érzetértékét helyettesíti be; ezt az élénkséget, képzetintenzitást hívjuk realizmusnak. Arany épen ebben ekcellál; mint ahogy a német és régibb francia költők legnagyobb része, (élükön Schillerrel Petőfi! és talán csak Gőthét és Rabelais-t kivéve) főleg a másikban, az új társításokban excellál. De nagy művész egyik nélkül sem lehet teljesen.

Voltaképen A. e vonása is természetének egy aristokrata megkülönböztető jele: ez az ami lélekérzékenységének fiziologiai okalapját képezi. Rá nagyobb benyomást tesznek az ingerek, mint másra; élesebben mélyebben érzi érzékszerveinek minden kis izgalmát. Talán nem jól látott, kivált utolsó éveiben, (Istenem, mit nem jelent *egy Aranyra* a vakság!), tán nem is volt oly kitűnő hallása, mint némely nagy zenésznek; de

---

Amely képzet semmivel sem társul, halott mert meddő. Nagy művészek agyában a képzettársulás mozgalmasabb, az élet elevenebb [?]. A különbség a sivatag puszta és a nagy forgalmu város különbsége.

amit látott, *ami* hangkülönbözetet megérzett, az sokkal mélyebben belekarmolt a lelkébe, mint másnak. Ámbár látása is egész fiziológiailag is kitűnően plasztikus lehetett; hallása is igen jó lehetett hisz dalokat is írt a „tamburás öreg urnak". Még szaglása is egész vademberes lehetett; s önök nem mind tudják, mily átok egy modern embernek világában az ily mohikán-áldás.[23]

Hogy mily eszközökkel fejezi ki, képezteti meg másokkal is ily élénken érzés képzeteit: mily költői részletezéssel, mily nyelvi vaskossággal; az nem a mi tárgyunk, hanem épen a Riedl témája, akinek zseniális könyvére, mint már többször, itt is visszautalom az olvasót. Figyeljünk azonban arra, hogy A. realizmusa nem a *quid*ben, hanem a *quomodo*ban, a *hogyan*ban található. Magát a tényt bizonyítólag pedig csak egyenesen Aranyra utalhatok: üssék föl és nézzék meg, mily élénken és részletesen domborodik ki itt, mily különéletet él a legcsekélyebb hasonlat, amilyen másnál igazán csak algebrai jel és név, és pénz, sőt aprópénz: és *csak írásos* pénz; ő domború: képet ver rá[24], megtartva névértékét. Lám, ismét ott vagyunk, Jóka pulykájánál és petyegőráncainál. Ha önök visszagondolnak arra, amit ezekről már előbb mondtunk, most teljesebb értelmét fogják kapni. Minden legapróbb petyegőránc megvan, a művész nem veti meg a legcsekélyebb valóságot –

De azért távol áll a valóság egyszerű utánzásától. Hogy a realisztikus élénkség épen a költészetben mást jelent, mint élethűséget: ezt mutatja az, hogy a költészet csak *idea*kkal dolgozik; s az újabb psychologia (Bain, Ziehen) *Hume* ellen azon meggyőződést táplálja, hogy az idea az impressiontől nem elevenségben (intenzitásban) hanem qualitative különbözik.

[23] De nem ezért beszélek most erről, hanem mert e realizmusát természet utánzással, vulgaritás közönség-hajhászással veszik egyértelműnek. Pedig nem az, csak elevenebb érzés és kifejezés a szokottnál.

[24] Célzás az ismert és kedvelt sorsjátékra: kép e vagy írás?

Akármennyire fokozzuk az idea intenzitását, sohasem lesz impression. A költészet impressiói pedig, a nyelvimpressiók, egészen mesterségesek, mint fönt kifejtettük, semmiben sem hasonlatosak a természetéihez. Valóban olyan a különbség, mint a valódi s a Dunában tükrözött Pest között. Hogy a realisztikus élénkség Ar. költészetében nem jelent, nem akar jelenteni utánzást, azt legjobban bizonyítja Ar. programmja Vojtina Ars poetikájában. A fotografusok nem művészek, hanem amerikánusok; egy majom sem volt nagy művész, sem nagy művész sem volt eddig majom; s a naturalizmus legelkeseredtebb védőin egy érdekes psychológiai megfigyelést lehet tenni: azt hogy elveiket beszélvén a paradoxolás [?] gyönyörét érezik. Nem legtermészetesebb közérzése-e minden koroknak, a közönségestől elütőt élvezni művészinek? Ez hajtja agyukat új mozgásra, ez izgatja erősebb életre lelküket. Ez ad nekik lelket voltakép. S az említett urak szembeszállva evvel a közérzéssel, a kiválás és kiállás gyönyörét érezik. Ma már ugyan nem; ma már többségbe jutottak, s ellustultak. Mindig a kisebbségnek van igaza, mert az az erősebb. (Kivéve a magyar parlamentet.) ezt talán jegyzetbe

Mindez ne jelentse, hogy a költészet felhőbe másszon, vagy felhőbe mászni csak tudjon is. Ilyesmiben Locke óta gyéren hiszünk, mi sensualisták, Anteusz fiai. Tudjuk hogy legmerészebb képzeletünk is csak *ballon captif*[25]; a szivárványnak is földön nyugszik a hídfeje párja; az uszó felhő pedig nekünk nem is kedves, mert könnyű és halavány és foszló; rászolgált a „phantasma dilutum" titulusra, mellyel Hobbes tisztelé meg a Leviathánban. A költő a fecskéhez nem a repülésben hanem a sárból való építésben hasonlatos; a költő, ha madár, akkor gyorsgázló strucc (néha ugyan kacsa); – de nem madár, hanem előbb pók,

[25] *idea*-inket csak úgy emelhetjük, mint lábainkat, (az egyik, az *„impression"* mindig földön marad)

aki nyálából csillogó hálót fon, vagy sejtépítő méh, kockarakó, rakóskajátékos. A sár, a nyál, az *impression*ből belévedlett *idea;* azonban a nyál kiköpése, a sár összehordása még épen nem költészet; a költészet a formánál, építésnél kezdődik. Azért a nyál és sár persze szükséges; a művészethez tartozik a tükörség is; hisz a tükörkép is már egy változat a természethez képest; – de nem *elég* változat. A költeménybe kell minden petyegőránc: de *több* kell.

Nem a való hát: annak *égi* mása,
lesz amitől függ az ének varázsa

A művész nem veti meg a legkisebb petyegőt sem, mert minden képzet érték és alkalmas arra, hogy művét (újszerűen társítva) gazdagabbá tegye; de Krajcárnál többet ér a Forint és a teremtés magasabbrendű bonyolultabb kombinációja még jobban vonzzák őt, bár a külső természetben mindig ritkábbak (a term. mindig aristokrata). Nem igaz tehát, hogy a legegyszerűbb, u. n. legtermészetesebb (virágszál, fűszál) dolgok a legköltőibbek; az emberi lélek a legbonyolultabb legkevésbbé „természetes" hogy ne lenne vmi természetes, ami a tmészetben van?! a teremtés összes eddig ismert termékei közül; – mégis ez a legköltőibb, amit az összes költők évezredes gyakorlata bizonyít. Ha hát már az emberek költészete lehet oly aristokrata, hogy főfigyelmére csak az emberi lelkek a természet egyéb variatióihoz képest elenyésző csekély számu társaságát méltassa, s a többi csak staffázs: miért ne lehetne egy előkelő kedély költészete oly aristokrata, hogy főfigyelmére a magához hasonló előkelő kedélyeket méltassa, s a többi csak staffázs? Itt újra alapja az Aranyalakok azon vonásának, melyet e tanulmány elején fejtegettünk.

1. aristokrata szellem
8 2. pompa szeretete A.nak

Történelem 1. *szines* (tarkaság kombinatiók)
itt 2. *messze* 1. vonzóbb (...)
2. kevésbbé (...)
3. *élénkebb*en képzelhető, mint komponált történet
eposzi hitel

12.

Minden művész kétféleképen kombinálja tovább a természetet. Az egyik a saját (és ezáltal élvezői) idea-einek öröknyüzsgő újtársítása; a mű fölkelti az élvező lelkének némely alvo ideait többnyire érzéki emlékképeket, de néha elvont fogalmakat is új sorrendben mozgatván (s a változás új sorrendjének qualitativ, érzelmi háttér felel meg); – a másik valamely *anyag*nak egész tényleges, materiális alakítása, miáltal (saját ideáit impressionre fordítva) élvezői lelkében (testében) tényleges *új* impressionöket is iparkodik kelteni.

Minthogy az érzet a lélekre mindenkor élénkebb hatású a képzetnél, ez utóbbi talán még dicsőbb és fontosabb.[26]

Az anyag különbsége, melyet a művész így alakít, (hogy közönsége impressionjeit, és közvetve ideait felköltse,) határozza meg a felköltött impressionok különbségét (bár az ideákét nem: zene sugallhat színt; szín *rikít*hat; poézis ideáinek minősége korlátlan) s ezáltal a művészetek különbségét. Zene anyaga a hang, festészeté szín és 2 dimenziós forma, szobrászaté 3 dimenziós forma; – poézisé *a nyelv*. Ez egészen sajátságos természetű anyag, azért mert jelrendszer: vagyis minden kis impression, melyet kelthet, számtalan ideavel, emlékképpel, stb. van öszeszőve, beszőve összevarrva [?]; e ködudvar, e „viszonyrojtok" (*relation-fringes,* – mint James nevezi) a benyomás-magtól külön nem választhatók, hanem avval össze-

[26] A zenében az impression úgyszólván egyeduralkodó. [...]

nőve mint a zenei felhangok az alaphanggal egy képzetelemet alkotnak, s érzéki elemet, nem ideális, eidíélis [?] elemet, impressiont nem ideat. Egy szó hallásakor e hangimpressionnal összenőtt ideak esetleg nem is ébrednek életre (vagyis a szót nem muszáj megértenem) de azért módosítólag hatnak az impressionra, s a puszta érzéki benyomás is más lesz, mintha a szónak nem volna értelme. Értik önök jól, amit a szavak benyomásának hangulatának, a szavak *lelkének* neveznék?

Ar. nyelve elsősorban aristokrata

Ily értelmes [?] szavak az eszközök, melyekkel Arany dolgozik, ily szavak újságos egymásmellé helyezése által költ új és új impressio-társulásokat összeköttetéseket. Az ily szórakás művészete hasonlít kissé a neoimpressionista festészet ama főelvéhez, melyet Ruskin hangoztatott először, s Seurat gyakorolt legnagyobb hévvel: hogy a színeket nem palettán vegyítik, hanem egymásmellé rakják a vászonra s a néző szemére bízzák az összeolvasztást synthesist. Igy az élvező szerepe mindig actívabb lesz és *az élvezetet a néző képességétől teszi függővé!*

Itt realizmusról szó sem lehet

Aristokr. 1. *új* impress-összekötések
2. nehezen érthetőség

dicséret!

Előre bocsátom, hogy itt realizmusról szó sem lehet. A mi értelmünkben nem, mert e hatások (épen azért, mert impressionról és nem ideákról van szó) mind élénkek és épen annál élénkebbek, mennél szokatlanabb, váratlanabb az impressionkapcsolás. *Utánzás* értelmében legfelebb akkor, ha a közbeszéd nyelvi benyomását akarná utánozni a művész; itt azonban alakításról szó sem lehet, s ekként voltaképi utánzásról sem, csupán *másolás*ról: mert utánzó és utánzott matériája ugyanaz. Azért egy nagy írónak sem volt komoly ambiciója lehető tel-

jesen a köznyelven írni; sőt ellenkezőleg: minden nagy költő nyelve lényegében aristokrata: azaz csupán maga által használt: mint önök mondani szokták: egyéni.

Arany nyelve elsősorban aristokrata. – És most le a kalappal uraim, mert amiről most beszélek, az a magyar művészetnek, s ekként egyáltalán a magyar szellemnek legnagyobb dicsősége; és ha önök ízléstelen obstrukcióikból húszezret egymás tetejére raknak, az nem lesz oly magas, mint az Eiffel-torony, és ha 20 000 Eiffel tornyot raknak egymás fölé, az féloly magas sem lesz, mint Arany egyetlen mondatának érdeme. E nyelvaristokratia, e nyelvegyéniség más neve lehetne: *tömörség;* nem gondolati hanem nyelvi tömörség, amely |:nem egyéb mint:| folytonossan új szószomszédságok sűrűsége, tehát lénélküliség, kifacsarhatatlanság, a citromságnak ellentéte. Hogy mily nagy dolog ez, mutatja ritkasága. Kisebb s középszerű költőkre épen a James után már említett „egyazon vocabulariumbéli szavak" andalító hatású folytonossága jellemző; s középszerű költemények ez andalító, lustító, butító hatása sokszor az, amit a kritikusok *hangulat*nak neveznek; míg az igazi nagy nyelvhangulat, a nyelv igazi, művészi hatása ama folytonos ütközésekből szövődik, melyeket merészen, s ízléssel sok szótárból sűrűn egymásmellé hordott újszerű [?] nyelv olvasása idéz. Az újságos szóösszekötés két nagy eszköze: hasonlat és vers (rím). El nem feledni! Egy ilyen ütközés, egy ily tömör egyéni, aristokrata kifejezés elárulja olykor a nagy költőt. Nálunk az elsőket talán Zrínyiben találjuk. Olvassuk el a Solimán lovának leírását, és seregéét; vagy a török apród énekét; vagy csak azt a két sort, melyet Arany is idéz:

> Gyújtja kemény szívét s hagyja lángos tűzben
> haragban henteregni és kevélységben

Mily váratlan pl. e durva, köznyelvi *henteregni* szó az epikus és morális *harag* és *kevélység* mellé s az érzéki *kemény,* és *láng*; s épen ez mely azt az *erős és eredeti* hatást teszi, melyet épen Arany finoman kiemel.

Erő és eredetiség! – A gyengébb és kevésbbé tömör és tán kevésbbé kész Balassit, Csokonait mellőzve talán két-három három hasonlót találunk Aranyig, Katona drámai nyelvét, Berzsenyit felséges erejét és Vörösmarti (hexameterek, merengőhöz, vén cigány). Csak sasok nemzenek sast: Arany nyelvét előzni Vörösmarti kellett. – Vörösmartiban még nincs akkora faji különszínűség; s nincs oly fokban ama nyelvi tömörség, keménység facsarhatatlanság, melyet az ütközések sűrűségéből magyaráztunk.[27]

A. a népies nyelv faji különszínűségével, a régi nemzeti költészet megnemesített és átgyúrt formájában még szorosabbra kötözte az ütközéscsomókat; s neccmunkája [?] bogainak nehézreszűkültével értékesbűl a jutta vas [?], brokát; mentül sűrűbbre marad leve leégtével, antul nemesebb a gyümölcsözött szesz; ily sűrűre leégett édes és erős szörp az Arany nyelve, forró, és nehéz csöppekben csurranó mint az olvasztott arany, s tiszta mint csorgatott méz. Nyelvi merészségeinek szeri száma, egyéni szóütközéseinek, melyeket a művészi ízlés kohójában sürít, önt, forraszt, erjeszt. Míg Vörösmartinál inkább a hangzás, a fiziológiai impression-elem, Aranynál inkább a jelentés, az idea-rojtok viszik az ütközők szerepét; s rendesen valami vaskosság veszekszik valami felhőséggel, párolognak,

[27] Csak későbbi költeményeiben találunk több faji különszínűséget, több tömörséggel párosulva; *a vén cigány a magyar faji érzelmek* e kétségbeesett reménykiáltása a nyelv mindennemű különségének és tömörségének igazi remeke. Itt alkalmunk van párhuzamot tenni Vörösmarti és Ar. aristokratizmusa közt; a Vörösmartié a temperamentum aristokratiája; erős, szinte démoni szenvedély, mint a forró bor pattog soraiban. Vörösmarti zománc- és Arany bronznyelve.

üllepednek egyszerre e mondatok: fellül fellegeznek, alul allagoznak.

Itt idézni néhányat!

Csak meg kell nézni műveinek vocabulariumait, glossariumait, jegyzeteit: a Toldi Szerelméét, melyet maga készített, a Buda Halála gyér néhány jegyzetét, az Aristophanes fordítás P. Thewrewk által összeállított glossariumát, hogy fogalmunk legyen a gazdag merészségről (melynek nemcsak ereje van merni, de van miből mernie[28]) és szorgalmáról a művészi szorgalomról, mely élvezet bizonysága Természetes, hogy ily vakmerő, ütközéses, új szókapcsolatokkal teli nyelv nem egyszerű, közérthető; hiába mondták ezt Aranyra, azok a kritikusok akikről e tanulmány elején szó volt, akik Aranyban csak a népies és szerénységből egyszerű külsőségeket látták, és az előkelő jellem kincses mélyére soha le nem hatoltak[29]; ezek ha következetesek, kénytelenek azt mondani hibának, amit legnagyobb dicsőségeként kiemeltünk: nagy nyelvi merészségeit; melyek azonban sokkal mélyebben kapcsolatosak egyéniségével, hogysem esetleges nehézkességeknek lehetne felfogni.

Aki olvasta Aranyt, ha őszinte: be kell vallania, hogy nem egyszerű közvetlen, népies költő és épen nem minden magyar számára érthető. Ha Riedl megvalja, hogy Arany balladáiban „skótabb a skótoknál", hogy pl. a Vörös Rébék nemcsak az ismert tárgyú megértéséhez „studium kell": mi megtoldhatjuk avval, hogy sok mondatának, kitételének megértésére értő is csak gonddal képes, vulgus sehogyan. Saját újszerűségén kívül a sok archaizmus, népszólam, tájszólás. Az ám, még a népiesség sem a közérthetőség előmozdítója, sőt ellenkezőleg,

[28] Csak az lehet igazán előkelő, aki gazdag is.

[29] eltekintve Losoncitól (mely „egyenesen a népre hatni akarva" iratott) s más halavány forradalmi kísérletektől

nála: bizony nem használja csak úgy, jámborul, a tájszólást, mint Koltai Stilisztikája elrendeli: hogy azért mindenki megérthesse![30] Sőt mintha többször kerülni látszanék ilyen közérthetőséget – és tán, önkénytelenül, kerüli is.[31] Előkelő szellem nem áldozza fel művészetét a publikum gyengeségeinek; csak előkelő testvérei számára dolgozik; műve, mint tömött kincstár, el van jól reteszelve éhenkórászok elől. Természetesen; szerényen vagy inkább büszkén ója lelke mélyét a csőcselék szemétől; kárpit kell neki, hogy csak a választottak hatolhassanak szentélyébe. „Noch eine Maske!" – Még egy álarcot! – kiáltja, Nietzsche szerint, unos unton az előkelő; álcául kell neki a nyelv is, a nyelv képiessége, s még népiessége is! –

14.

Vázlatosan, – teljesség és művészi domboruság minden igénye nélkül – de határozottan s véleményem szerint ellenmondhatatlanul, kiemeltük költőnkben a magasabb embert, az előkelő véralkatot, az aristokrata ízlést és jellemet mellyel oly egyedül s mégis oly szerény méltósággal vált ki, vonult vissza kortársai demokr. eszme-üzelmeitől; mint a nehéz nemes érc tisztán kiválva némán rejtezik a kohófeneken, míg hangosan búgyborékolva (s ragyogva) úszik felszínen a könyű salak. Elhinnék önök hogy az a sok „modern eszme", filozófia, tudományos világnézet, szociális doktrina, mely az aligmúlt században kábulásig bekongá fülünket és agyunkat: többnyire csak hangos és langyos buborék: csillogó és könyű salak. De [?] mi az idén – az aligmúlt században – szerettük a salakot – a sarat – egy

[30] nála a tájszólás amellett, hogy a nyelv faji és helyi különszínűségének előmozdítója: nehezítője a közérthetőségnek. S ő nem keresi, sőt mintha –

[31] A költészet célja bizony nem mint ma mondják mentül egyszerűbb s érthetőbb kifejezése gondolatainknak;

kicsit disznó-ízlés lepett meg: változatosság okáért, vagy mert könyűek lévén a felszínen úsztunk, s nem látva le az arany mélyeig, kijelentettük, hogy minden csak salak. A nemesebbek közülünk, bölcsink, [...] próbáltak ugyan aranyat mosni a salakból aranynyá tenni a salakot; de meddő maradt ez alchimista mesterség. Most legalább elértünk anyit, mert felráztuk a salakot, hogy minden csepp aranyrészecske, mely még benn lebegett, kivált és leszállt társihoz a mélybe fenékre. Most hát már láthatjuk, nincs arany a salakban: nosza nyuljunk hát le mi is bátor kézzel a kohófenékre, ha először kissé égeti is az újjunkat, és hozzuk fel a ritka nemes ércet, és gyönyörködve színében, sulyában keménységében, iparkodjunk magunk is nemesebbek, nehezebbek, keményebbek lenni – és hagyjuk a salakot rohadni; ahol van.

talán kicsit későbbre

De most önöknek még egy kérdésük van hátra számomra: s ez Ar. világnézetét illeti. Már figyelmeztettem önöket, hogy ez a világnézet, Weltanschauung az embernél és a művésznél legtöbbször egészen mellékes. Mellékes, mert járulék, s ekként takaró inkább mint jellemző; olyan mint a ruha, melyet a kor divata szab az emberre, s le is lehet vetni. * 6–7

Hogy oly nagy művészek, mint Shaksp. Arany, Böcklin stb. mért nem formálnak egységes világnézetet, (amilyennel, kivált ma egészen közönséges emberek is dicsekszenek), annak oka, hogy az ő világlátatjuk egészen más mint az értelem embereié. Ők a világot látják a maga tarkaságában, ezer egyénével és változataival, melyekre a *természet* szó csak egy gyűjtőnév; s míg a tudós keskeny esze mindent egyszerűsíteni, egységekre visszavezetni kénytelen, hogy beléférjen: a művész még inkább új változatokat teremt, semhogy a meglévőket egységesítse. A művész tudós sokallja a természet különségeit, *megmagya-*

ráznia, a művész még inkább kevesli, meg*élveznie.* A művész leginkább irtózik attól, hogy „szűk rendszernek mértékébe zárja a hullámokat". És ha van kész világnézete, az inkább alkalmatlan neki; bizonyos tekintetben úgy jár vele, mint a macska ha dióhéjba szorítják a lábát.

És kivált a demokrata világnézet! Hogy hihetne egyenlőségi eszméket, ő, kinek szeme a különbözőségek meglátására van alkotva?

Arany műveiben mikroszkóppal sem találjuk az egyenlőségi eszmék hangsúlyozását; sőt mint láttuk, ellenkezőleg. Még halvány forradalmi dalaiban is a hazáról és a haza szabadságáról nem a jobbágyfelszabadulásról énekel.

Az ő világnézete az volt, ami Shakspereé, amit Emerson e szavakkal mond el –

Arany maga:

Mióta és míg a világ
Nem volt-e, nem leend-e
erős ki nyomni mindig kész
ki elnyomassék, gyenge

7? Isten egészbe működik, egészre fordít gondot

9–10 körül a hiányz. fej. = fájdalom a bolgságnak alkatrésze

(Világnézetet adhat-e egyéb, a műveltségnél (és a tapasztalat))

II.

Próbáljuk meg egyelőre és oszzuk fel az embereket a magunk módja szerint aristokraták- és demokratákra ami talán nem is

olyan nagyon ostoba fundamentum divisionis, mint látszik és próbáljuk, műveibe mélyedve, eldönteni, melyik osztályba sorozható mesterünk?

Előre is figyelmeztetek mindenkit, hogy nem az ú. n. *világnézet* az, ami itt tekintetbe jő. A világnézet voltaképen olyan, mint egy (nem is mindig ép testhez álló) ruha, igaz hogy emez együtt nő az emberrel; de lényegben mégis csak takaró; és le is lehet vetni. És egy művésznél, kivált egy apollinikus (vagyis: epikus) művésznél, egy képzőművésznél, hogy úgy fejezzem ki magamat, a világnézet mindig valami mellékesebb dolog. Wizewa nézete Tennysonról: nagy művész, *mert* nagyon intelligetlen ember.

Hiába keresnénk Arany írásaiban nagy értelmű elméleteket demokratiáról, aristokratiáról. Ő inkább csak képez Értelmi elem kevés van műveiben és ami van is, szűkkörű, inkább csak mestersége technikájára vonatkozó. Mint ahogy régi nagy festők[32] hagyatékában találunk: festményeket és – értekezéseket a festészetről. Ahogy Cellini írt az ötvösségről, úgy ír Arany a költészetről; ahogy Lenbach keresi, kiapadhatatlan buzgalommal, régi nagy mesterek színvegyítésének titkait, úgy keresi Arany a becsületes munkás türelmével régi magyar versformák felfrissítésének csínját-bínját. Művészete anyagának, a magyar nyelvnek legapróbb titkai is érdeklik, s innen, hogy a maga által annyit gúnyolt magy. nyelvészetet e here és áldatlan [?] tudományt mégis több finom hozzávetéssel [?] gadagítá.

De levegőbe nem okoskodik. A mái felhőbe járó, filozófus poétákhoz Julius Hartokhoz, bezzeg nem illenék ez a tán utolsó vérbeli művész, aki még nem kevesellte a művészetét. –

Ami azonban költőnk ízlését (tehát: érzését; tehát: véralkatát:) illeti, legalább műveiből kétségtelennek látszik előttem, hogy az ízlése nem volt demokrata. Minden realizmusa mellett is távol van tőle a közönségesben való gyönyörködés, és pláne

[32] Hogarth, Da Vinci

a piszokban való tetszelgés. Ki ne emlékeznék a Vojtina frappáns ellentétére, a Dunában tükröző és az igazi Pestről:

Itt itt a nymphák! itt a Charisok!
az utcán por, bűz, német szó, piszok."

Egy sorban mennyire éreztetve van a közönségesség minden csunyasága és annál mélyebben éreztetve, mert épen csak éreztetve van, egy sorban. Egészen analog hely a Pesti liget énekének néhány egész strófája, erősbítve az Arany pathologikus hatásrajzaival [?]:

hogy örömünk teljék a parkon
jó legyen a fül, szív, – gyomor.

Ugyanez időben írhatta a Kis Pokol c. töredékét, mely egészen hasonló alapérzés szülöttének látszik; mely egészen schopenhaueri gondolat az ilyen:

„Minő tolongás, öklözés van ottan!
Ki ad, ki vesz, ki húz-von, csal, ki lop,
Kevés, hogy nézne csak, mint én: nyugodtan"

S egyáltalában, mikor valami emberi közönségességet rajzol (speciell ezt az érzést fejezi ki az *Ünneprontók*) minő megvetéssel, minő közönynyel teszi ezt. Humoros fölénnyel legtöbbször mintha állatokról, alsóbbrendű lényekről beszélne. Nem is ő talán az egyetlen nagy költő, akinek emberei között vannak egészen alacsonyrangúak is, akik a felsőbbekhez számítva mintha nem is emberek lennének; hogy mást ne mondjunk, Polónius vajjon Hamlethez képest más-e, mint egy bogár? épen hős cincér? a kit – a melyet! – lelkifurdalás nélkül eltiporhat – a *királyfi*. A költői igazságszolgáltatás azonos a természet igaz-

ságszolgáltatásával. Az erős, az előkelő győz, a gyenge a nemtelen eltiportatik. (A természet mindig aristokrata és ellensége a bogaraknak. Ilyen bogarak – szúnyogok! – Aranynál a György szolgái, vagy akár az *Este* beli apródok: szunyogokat mért ne szabadna agyoncsapni? Ilyen állatka a Klárcsi kisasszony – veréb! vagy légy, mely Istók első szerelmének édes borába esett. Valóban legalább jobban állatok ezek Hamletekhez, Toldikhoz, Piroskákhoz képest, mint hozzájuk a majmok, szúnyogok, verebek. S ez, ha nem is valótlan, de mindenesetre aristokratikus vonás. Okvetlenül Nietzsche szava jut eszembe: „Mi a majom az embernek? Nevetséges vagy fájdalmas szégyen. És ugyanaz kell, hogy legyen az ember – a felsőbb embernek:

nevetség(es) vagy fájdalmas szégyen!”

Ízlésünk gyakran háborút visel elveinkkel; de az ízlés mindenkor az, amely mélyebben gyökerezik. Nincs tán ember, aki úgy érezne, mint ahogy gondolkodik; az érzést lehetetlen is lefordítani a gondolat nyelvére; mert a gondolataink anyagát (a szavakat!) kívülről kapjuk, érzéseink egyénibben fejlődnek ki bennünk. Mit gondolnak hát kettő közül mi a jellemzőbb az emberre, – a művészre? talán a gondolat? a világnézet? Weltanschauung? – mennyivel nagyobbak akkor a Julius Hartok és Bruno Willék a szegény Shakspereeknél! – Kinek ne volna manapság világnézete?

De kedély! De ízlés!

Arany bizonyára nem *gondolkozott* olyan kegyetlenül, mint amely kíméletlenül megérzé és jelzé kényes ízlése az emberi faj egyéneinek óriási különbözeteit. Arany, (Petőfi barátja) legközepében élt annak a hatalmas demokrata áramlatnak, mely a XIX. sz. egész művelt világán mint egy nagy lelki járvány uralkodott. De Arany egyéniségének mélyébe: ízléséig nem hatott le a kór.

Hogy világnézetének érzésbeli gyökere mily távol állott a XIX. sz. lelkének kifejezőitől: arra nézve csak egy összehasonlító példát óhajtok felhozni. Összefüggéstelenül és hatástalanul, Ilosvai három sorban említi a Toldi gyilkosságát

(Magában Toldi György úgy buskodik vala
Miklósra öccsére nagy haragja vala
Szerető szolgáját mert megölte vala)

– ez a (mellékesen említett) esemény azonban, (mint Ilosvainál rendesen minden esemény) teljesen következmények nélkül marad; úgy hogy az epizód a krónikából, észrevétlenül ki is hagyható. Arany ép e gyilkosságot, melyet tán bármely más modern költő háttérben hagyott, vagy teljesen kihagyott volna, cselekvényének megindítójává, főrugójává teszi, és a forrásában alig említett halálesetet, igaz hogy a népi naivság örve alatt, de nagyon élénk színekkel leírja:

Mint olajütőben, szétmállott a teste
És az összetört hus vérolajt ereszte,
Vérit a poros föld nagymohón felnyalta
stb.

16. ARANY, MINT ARISZTOKRATA

(Egy hoszabb, és szorosan filológikus dolgozat melléktermények ezek a gondolatok, melyek amannak mintegy filozófiai hátterét képezik. Keletkezésük magyarázhatja kissé polémikus formájukat: egy ily munka készületeinél annyi ostobaságon és unalmon, Gyöngyössy Lászlókon és Koltai Virgileken kell az embernek keresztülennie magát, hogy végre is keserű marad a szájíze és hajlandó lesz általánosítani, gyalázatosan megfe-

ledkezvén a Lehr Albertek szerfelett hasznos és a Riedl Frigyesek igazán értékes munkájáról.–

Mikor most e sorokat Önök elé hozom, kényszerülök feltételezni, hogy mindannyian legalább is oly járatosak Arany János költészetében, mint illik. Ismertetést, jellemzést türelmesebb kezek végeztek s végezzenek: nekem itt kiinduló- s középpontom inkább a szerény óriás alakja; mint témám. – Bocsánat még a zavaros szerkesztésért; a tárgy nagyon is kerek és önmagába visszatérő.–)

———

1.

Ha bolygunk a népes birodalomban, melyet ez a nagy és kiválóképen apollinikus költőnk hódított nekünk, talán tropikusabbnak fogjuk azt találni, mint legtöbb honni kritikussaink gondolnák; akik azt hiszik, hogy az „igaz levegőjű", „reális éghajlatú" jelzőkkel minden lehető dicséretet kimerítettek. Tudom, hogy jó fejük van s a szemük is jó lehet ezeknek az uraknak; de tudjaisten! talán náthásak és nem érzik az illatokat. Mondják különben, hogy a nehéz pápaszem is bedugja és érzéketlenné teszi az orrot. Akármint legyen is, feltétlenül nyitott orr, pápaszemtelenség, és egyáltalán szemtelenség kell manapság ahhoz, hogy valaki ki merje mondani ezt a természetes igazságot: A nagy költők nem mindig realisták és épen nem azért nagyok, mert tán realisták.

Ha végigjárunk a tropikus országon, melyet ez a nagy és kiválóképen apollinista – és tán realista – költőnk ránkhagyott; – eszes, modern uraim, akik felfedeztétek Arany Jánosban a demokrata kor népies és nagyon élethű művészét – meg tudnátok-e magyarázni nekem, mért találkozunk épen az ő országában annyi kényes, arisztokrata lélekkel, mikor az életben oly ritka az ilyen? Ha

csúfoljátok egy ismert írónőnket, aki a felső tízezert festi számos regényében, hogy „a bárói címmel kezdődik előtte az ember”: miért nem vetitek Aranynak szemére és realismusa rovására, hogy nála meg a bárói lélek ilyen emberküszöb; nem előkelőbb társaság kerülne-e ki az ő hőseiből, mint a Beniczkyné grófjaiból?

Nem ritkább-e a bárói lélek a bárói címnél?

———

2.

De persze, oly nagy költőt, mint Arany János, nem illik bántanotok szőrszálhasogatólag ily apróságokért; és nem szabad észrevennetek oly csekélységet, hogy csak Toldiban is néhány fűszál milieu után mindjárt az első figurális ecsethúzás, az első emberi jellemvonás: hőse vitéznektermettemsége, „mert vitéz volt apja”[33]; s innen kezdve a cselekvés folytonos főrugója e nemesi büszkeség öntudatos nagyravágyása, sértékenységének malomköves hirtelenharagja, a fiatalság tüzével pattogósra pirítva; – s aki büszke, félig már előkelő. De Toldi egészen előkelő, nemcsak testileg; „nemcsak félelmetes, nemes is, mint az oroszlán”; „fenyegetően daliás alakja a lelki nemesség és nyers erőszak sajátos vegyüléke” (s nem ez-e az „előkelőség”?); „született lovag”, gyöngédséggel megférő büszkeségű, – Riedl szerint; – Lehr szerint is.[34] S e büszke alak Arany teremtménye, nem hagyomány; rá lehet-e ismerni az Ilosvai parasztos, sírrabló, szépasszonyablakábulugró Toldijában?

De engedjük az ifjú Miklós ingerlékeny büszkeségét; hisz ez

[33] Toldi I. 6. és 10.: „„Én? *paraszt?* én?”... „Feltámad önérzete, nemesi büszkesége”– mondja Lehr.

[34] Toldi-kommentár (11. kiad.) Bevezetés. VI. (Toldi jellemzése) – és XI. én; kérdések. I. 2.

lehet reális vonás is; sőt az is, történeti vonás, ököljogos, nemesi korából; – aztán a Toldi nem is a legjellemzőbb, nem a legfelszabadultabb műve Aranynak, hanem olyan, mint az iparoslegények remeke, amely még a mester ízlésével, a céh tetszésére sikeredett – (bár e ható céhízlés (a népies, petőfies) a Toldinál inkább demokrata lett volna: a Toldi demokrata népköltemények íródott és hogy akként is fogadtaték, az kitűnik a Petőfi üdvözlőleveléből) – mégis hagyjuk az ifjú Miklós gőgjének gyilkosságbavivő haragosságát, hagyjuk a második rész Toldijának foltotmagánnemtűrő érzékenységét is; ez is lehet ama lovagkor festővonása. De nem a Toldi kiemeltem főmotívuma ismétlődik-e az Estében is? az apródok megölése a György szolgájának agyondobásával paralell. Csakhogy az elsőben a jellemvonás aktív ereje mutatkozik, mint *nagyravágyás,* addig az Estében a büszkeség passzív, mint: *hiúság.* De a lényeg ugyanaz; s ez lényeg, nem korvonás: a halálos ágy őszinte, s a kilökött, bukott ember lelkéről lefoszlik az idő minden járuléka: Toldi, a második gyermekkorát élő Toldi, átszenvedve hatalmas teste és lelke minden „konvulzióit", sírjához közel, lám újra ugyanaz, mint a gyermekifjú: megmaradt az egy fővonása: a nemes önérzet sértékeny büszkesége. Mint a favirág termése, amelynek először csak a magva van meg, még puhán és vékony zöld burokban; aztán hatalmas, színes, húsos gyümölcs fejlik ki körülötte; majd elszárad a gyümölcs, és a száraz héjban maga marad a mag, a régi, a változatlan mag, megkeményedve, és igazán megkövesülve; ti persze a magvat nem veszitek észre; mert a fő a héj!

———

3.

Népies alakok! – Olvassátok, amit Riedl ír a Piroskáról, a Toldi alakjának női ellenképéről, és meg fogjátok látni az igazi arisz-

tokrata nőt, ti is, akik meg nem láttátok az Arany Piroskájában! Való, hogy Piroska jelleme Toldiéhoz képest, (mint ahogy az öreg Toldié is az ifjúéhoz) az éremnek új visszáját mutatja; a haragos, buzogányos vitéz helyett most egy gyenge, érzékeny nő áll előttünk, aki azonban büszke szemérmében és türelmes mimózaságában – némák a virágok! – nem kevésbbé sértékeny, előkelő lélek, mint a nagyerejű vitéz; – óh épen nem népies alak – valamint nem parasztlegény Toldi sem. – Szegény Toldi! mennyit küzdött életében, hogy a népből, ahonnan *fölvaló,* fölkerüljön; s ím most – holta és föltámadása után ismét „népies alakká" teszik! – teszitek![35]

Népies alakok! – Jó, elhagyom a kedvetekért a fejedelmi és nagy eposzi alakokat, gőgös Eteléket és fehérkezű Erzsébeteket – csak futtában említem mert meg nem állom, Etelének azt a vonását, melyet a 64.-iki Pesti Hirnök **)-ja oly dühösen megtámad: hogy „előkészíti, begyakorolja hadát, éjjel-nappal fárasztva és törve azt – talán valami nagy eseményre? ... Dehogy! csak az asszonyoknak akar egy kis mulatságot szerezni (V. 66.)" – (Aki „csak ennyire becsüli a nemzetét", ez demokrata király? természetes, hogy egy demokrata népköltő ilyennek képezze királyideálját?) – de, jó, elhagyom az ily alakokat, akiknél arisztokratikus vonás természetesnek látszhatik – és inkább pl. Bolond Istókra figyelmeztetlek, aki ugyancsak durva és alacsony életviszonyok közt, hollandus színezésű, szinte naturalista környezetben növelkedik, – és e piszkos háttérből emelkedik ki hirtelen, mint egy sötét Rembrandt-képből a középső csillám, mint a Rembrandt betlehemi istállójából a sárga glória: egy (több!) fényes, ideális vonása reális nevű Istókunknak: így előkelő, érzékeny ízlése, mikor Klárcsi olcsó kegyét

[35] Még Riedl is, egyenesen a felszabadítandó jobbágyság jelképévé. Ha Arany ilyesmire gondolt volna, nem kezdte volna a Toldi jellemzését, úgy, ahogyan kezdte.

megutálja, „mint borban a legyet”. Hiába iparkodik Arany általánosítani, ez nem közönséges, reális: ez ritka és nemes vonás itt. Arany maga tiltakozik azon felfogás ellen, hogy az Istók motívuma ez esetben valami gyerekgyávaság volna (olyanféle mint az A. France Thaisában szerepel.)

„Ő csak bolond volt, de nem ostoba”, szól a verse Istókról. Gyöngyössy László azonban ostoba.

———

4.

– De – mondjátok – Istók Aranynak egészen subiectiv alakja; sok van benne önmagából, emlékeiből, mint maga megvallá; sőt épen a Klárcsi-kaland, mint Gyöngyössy könyvében olvasható, Rozvány György tanúsága szerint, igaz történeten alapul. Azt – mondjátok – el nem tagadhatom, hogy Aranyunk sok magyar népies alakot alkotott. – Nem tagadom; de ezek mennyivel finnyásabbak, magasabb ízlésűek, finomabban érzők parlagi modelljeik átlagánál! Mily büszke itt még a zsivány is, a „veszett névnek rosz gazdája”; mily büszke a koldus is:

„nincs nála szokásban kérni, kiabálni,
csak bemenni s bent az ajtófélre állni,”

(Rózsa és Ibolya.)

Ha Petőfiben még a királyok is parasztok, Aranynál megfordítva. Jó szemmel veszi észbe Riedl, hogy nála még a zsémbes Judit asszony lelkében is van bizonyos előkelőség; még ő is lelkiharcot vív. Nem mintha a „parlagok múzsája” süket maradt volna egyetlen invocálójához; Arany nem vet meg semmi valót; nem nyírja, nem is fősüli az „isten haját”; hanem gyön-

gyöt fűz bele. A reális vonásokból egy sem hiányzik; Judit asszonyban megvan a modell legegészebb pulykája az utolsó kék pötyögőráncig; alkotója sárból formálta alakját; csakhogy halhatatlan lelket lehellt belé; (akár az Atyaisten.)

Ti meglátjátok a pötyögőráncokat (jó a szem-üvegetek!) de nem érzitek a halhatatlan lelket. Pedig ez teszi az alkotót teremtővé: a sarat földből vette; csak ezt adta magából. Petyegőráncokat mázolni Tömörkény István is tud. –

———

5.

De ti hát, nosza, magyarázzátok ki a népköltészetből és a realizmusból, miért küzd magával Aranynál még ez a Judit pulyka is? miért előkelő még a koldus is, miért „tiszta" Aranynál még a nyál is, mely Toldi szájából kicsordul? miért fővonása Arany legkevésbbé komoly népies alakjainak[36] is a gőg? miért jellemzik e Marci bácsikat, e Kósza Bandikat, az elnyomott többség gyermekeit, oly kivételes, kissebbségi vonások: zárkózottság, fantázia, mélabú? Magyarázzátok meg Gazdag Imrének, e „népies alaknak" érzelmi kényességét, aki átallván a tolvaj nevet visszahajtja a lopott jószágot? (Ah, mért oly ritkák az életben az ily népies alakok, akik önmaguktól átallják a tolvaj nevet?!) Honnét e finnyás reszketegség egy népies alaknál, honnét e finnyás reszketegség Arany összes alakjainál (még a néphagyomány szerint rosz embereket sem véve ki, bár ezek *rosz* vonása Aranynál épen a közönségesség, nemtelenség), – e reszketegség, mely őt a lelkiismeret költőjévé teszi, nem a remegő gyermekség, hanem a megsértett ízlés lelkiismeretéévé? Honnét ez Arany összes alakjainál (a kivételek, mintha

[36] Szűcs György; Péter – Pál

nem is alakok volnának, csak a realis staffázshoz, háttérhez, tájképhez tartoznának, mint a sóskiflit tördelő céda Klárcsi is.) Atillától, (a „keleti nyugodtság és hirtelen kitörő dührohamok" hősétől) Bencéig (akinek fáj, ha a gazdája búcsú nélkül hagyja); a burjánlevét megvető Bulcsútól a „generózus" nyalka huszárig, a hun uraktól, akik kinevetik Cerkót törpeségéért (ami Riedlnek nem tetszik) – a „nagy álmodó" Csóri vajdáig, a nőies Szeredaitól a férfias Széchy Máriáig, a Képmutató grófjánál úgy, mint leányánál – honnét ez a finnyás reszketegség?

———

6.

Ha egyenként mind meg lehetne is magyarázni (realizmusból, történeti felfogásból, naivság örvéből), még akkor is, hogy ily tömegben előjöjjenek, kell egy mélyebb okának lennie. Hogy Arany épen őket válassza: e büszke és erős Toldit, gőgös Etelét, Csabát: előkelő (eposi) alakokat, reális, inkább regényszerű költemények hőseiül – de nemcsak –

Hogy Arany mindig ilyen alakokhoz vonzódjék más költeményeiben is – Zrínyiről írjon és Bánk bánról – és még fordításaiban is – Shakespeareből Hamletet válassza ki, a legnemesebb, legkényesebb, legaristokratább alakok egyikét, melyet költő valaha alkotott; – és hogy Aristophanest fordítsa, aki sokban oly ellentét vele – Imre Sándor okul Aristophanes erkölcsi tulajdonságaira utall – nos, a Lovagok és Békák szerzője, utálója a bőrgyárosnak, késett imádója az isteni Aischylosnak csak a legnagyobb aristokraták közül való erkölcsileg – ah elég különös egy demokrata, egy reálista költő vonzódása e konzervatív fantasztához! Voltakép azonban minden satira írás aristokratizmust szokott jelenteni – és a konzervativizmussal is összefügg (gondoljatok csak utána!) és – Arany is satirikus!

De Arany nektek demokrata, népies reális, mert egy olyan korban lépett fel, mert olyannak fogadták, mert Petőfi barátja volt, mert leírta a pötyögőráncokat, mert magyar versekben írt s Kósza Bandiknak keresztelte alakjait, mert – tudom is én miért; csak ha Arany demokrata népköltő: magyarázzátok meg gyermekeit!

Tisztelt uraim, egy nagy vádam van ellenetek, az a vádam, hogy pápaszemetek van és nem Röntgen-féle, az a legfőbb vádam, hogy a szerény köntös alatt nem sejtettétek meg az álruhás királyfit, és nem tudjátok, hogy a legelőkelőbb öltözködik néha a legegyszerűebben. A kor divatáról az egyén lelkére vontatok következtetést; a talaj tapadéka miatt sárból valónak néztétek őt, aki nemcsak nagy betűvel Arany; nem értitek, mit jelent az ő nyelvén: *sárarany!*

———

7.

Eh, mit beszéljek tovább is hozzátok? – Türelmes hallgatóim, ne higyjenek ezeknek az uraknak: magukban látják ám ők is a nyilvánvaló tényeket és kérdést; részletmegjegyzéseket tettek is rá, de egészében nem merték föltálalni, mert úgy hitték, hogy ilyesmivel Arany modern-realista-költő-méltóságán esnék csorba. Magukban talán úgy magyarázták a dolgot, hogy az öreg Arany itt egy kicsit engedett a sablonnak, sentimentális-ideális lett pillanatra, Kazinczy-maradvány ez benne, s homérosias dormitálás, gyengéd meghátrálás a realizmus durvaságai elől – kikerül ez Vojtina szerzőjétől, – a szemérmes öregtől, – aki félt a piszoktól.

De mi csak nevetünk ezen a beszéden, úgye rózsátváró hallgatóim? mi tudjuk, hogy conventiós gyávaság nem szül oly hús

és vér-alakokat, mint az Arany aristokratái; mi látjuk, hogy ez az aristokratizmus nem is mindig valami ideális, hanem félig nyers erő és erőszak, és csak félig érzékeny nemesség; mi akik ismerjük poétánkat, nem tartjuk őt gyávának, szemérmesnek sem annyira tán, mint némely szemérmetlenek: ritkán és ellenkedve, de ecsetére veszi ő a legfeketébb emberi színeket – sok Arany-strófa, így a Kertben c. költemény különben remek utolsó strófája:

Közönyös a világ; – az ember
falékony, önző húsdarab,
miként a hernyó, telhetetlen,
mindég előre mász s – *harap*.
S ha elsöpört egy ivadékot
ama vén kertész, a halál
más kél megint – ha nem roszabb, de
nem is jobb a tavalyinál –

drasztikus pesszimizmus tekintetében Schopenhauerre, vagy Leopardira méltó volna; – a Bolond Istók I. éneke a legsötétebb, legrettenetesebb emberi képek közé tartozik, melyet valaha írtak, Zolát is beleértve; – Arany nemcsak tanácsul tudta adni, de maga is meg tudta nevezni „önnevén a gyermeket" – habár az emberi[37] közönségességet épen nem keresi, mint némely realisták; – s ahogy rajzolja, abban is aristokrata: minő megvetéssel, minő közönnyel teszi ezt. Humoros fölénnyel legtöbbször, mintha állatokról, alsóbbrendű lényekről beszélne. Nem is ő talán az egyetlen nagy költő, akinek emberei között vannak egészen alacsony rangúak is, akik a felsőbbekhez számítva mintha nem is emberek lennének; hogy mást ne mond-

[37] Az alsóbb (állati stb.) közönségesség már nem gátja a haladásnak; arra hát már nem haragszik az arisztokrata.

junk, Polónius vajjon Hamlethez képest más-e mint egy bogár? épen hős cincér? aki – amelyet! – lelkifurdalás nélkül eltiporhat a (különben oly kényes lelkiismeretű) *királyfi*. A költői igazságszolgáltatás azonos a természet igazságszolgáltatásával: Az erős, az előkelő győz, a gyenge, nemtelen eltiportatik. A természet mindig aristokrata és ellensége a bogaraknak. Ilyen bogarak – szúnyogok! – Aranynál a György szolgái vagy akár az Este-beli apródok: szúnyogokat mért ne szabadna agyoncsapni? malomkőtenyérrel? Ilyen állatka Klárcsi kisasszony, – veréb! vagy légy, mely Istók első szerelmének édes borába esett. Valóban legalább jobban állatok ezek Hamletekhez, Toldikhoz, Piroskákhoz képest, mint hozzájuk a majmok, szúnyogok, verebek. S ez ha nem is valótlan, mindenesetre aristokratikus vonás. Nem juthat-e még Nietzsche is eszünkbe: „Mi a majom az embernek? Nevetséges vagy fájdalmas szégyen. És ugyanaz kell hogy legyen az ember – a felsőbb embernek.

Nevetséges vagy fájdalmas szégyen!”

———

8.

S szúnyogokat mért ne szabadna agyoncsapni? – Arany *nem* a lelkiismeret költője, nem legalább a nyöszörgő szánalom lelkiismeretéé, amely a demokrata humanizmus gyengesége. Nincs időnk elemzésre; de ha végignézik önök balladáskönyvét, maguk láthatják, mily túlzott általánosítás nevezhette ki őt csak ilyennek. Van sötét bűnt tárgyazó balladája – Vörös Rébék, Endre Királyfi – melyben a bűnös meglágyulásáról szó sem esik.

De olyan korban is játszik legtöbb műve, melyben más volt ám a lelkiismeret, mint a XIX. században. E demokrata század hamis humanizmusa termette gombakint a lelkiismeret költőit és – kritikusait. Gomba pincében terem. E szomorú áram is

egy (igaz természetét nagyon eláruló) pessimizmussal köszönt be, melynek még nagy lázadói is – a Byron hősei – legcsekélyebb erőszakos cselekedetüknél a bűn kéjét és dicsőségét érzik. Ez már egy formája a lelkiismeretnek. Hát még a század lelkének akart, bevallott kifejezői! Nézzük meg pl. a gyilkos lélektanát a moderneknél – s aztán az egészséges Aranynál, aki szintén a lelkiismeret költője – Raszkolnyikov csak egy vén, ronda varangyosbékát öl meg s a legnemesebb cél érdekében – és mit ki nem áll érte! A krisztusi orosz mellé vegyünk egy individualista bűnös, börtönjárt perverz dekadenst: Gray Dorian arcképe szintén épen egy ily anyámasszonyos lelkiismeret allegóriája

Toldi testvérének egy vitézlő szolgáját jóformán ok nélkül, pillanatnyi dühének kényére csapja le; (Ilosvai csak mellékesen említi e gyilkosságot, Arany részletesen festi a borzasztó halálesetet és cselekményének egyik főmozgatójává teszi) – és lelkifurdalásnak nyoma sincs! A következő énekben, egy ismert strófában, felsorolva Miklós álmatlanságának okait, ilyesmiről szóval sem emlékezik; „Toldi nagy baját" említi csak általában, amin mindent lehet érteni. – No de – talán nem is tudatosan – egy *szolga* megölése – azon korban (bár a György szolgája nemes volt – vitéz – s a bűn nagyságát mutatja az esetleges büntetés aránya –). – Nos az Estében Toldi nem szolgákat, nem is zálogos-asszonyokat, hanem nemes királyi apródokat, tanult és előkelő fiatalembereket buzogányozik le hasonló okért – (vagy oktalanságért); – és aztán csendesen elnyugszik az Urban. A három szegény apródról többé se szó, se beszéd

Kund Abigél tréfája, Toldi fegyvercseréje a II. részben mily tragikus következményekkel jár; e gyilkosságok pedig mintha nem is történtek volna. Van itt arány? Van. Lelkifurdalást az érez, aki nemes lélek létére elköveti azt az ízléstelenséget, hogy magával egyenrangút pusztít el (ezek is nők többnyire), – Erzsébet királynő, aki Záchékat kiirtatja; Ágnes asszony. Vagy

gyenge lelkek, akik náluknál magasabbrendűt, a világrend minden törvényei ellenére, kivégeznek (mert a világrend törvénye az, hogy az erős ölje a gyengét és ne megfordítva.) Ily gyenge lélek V. László. Ez a Toldi ellentéte. Az ily gyenge lelkeknek ép ez a lelkifurdalás kölcsönöz némi hamleti, negatív előkelőséget, ami nélkül Arany-alak, mint láttuk alig lehet. De Toldi aki úgyis előkelő – ölhet zsoldos szolgát, az erős, harcban őszült vitéz ölhet elpuhult, szemtelen úrficskákat... ezek szúnyogok neki –

Az Arany nem félénk és hősei sem azok; reszketegségük előkelőség és nem gyávaság. Az arany olvadhat; – de nem rozsdásodik.

———

9.

Arany nem félénk és kérdésünkre – hogy lehet, hogy ép egy obiektív realizmusáért dicsért, népies és demokrata költőnek, Petőfi társának, parasztos szavú, hírhedt szerénységű, puritán embernek műveiben találunk ilyen előkelő, kényes, aristokrata jellemeket – e kérdésre, mely fontosabb mint látszik, nincs egyéb megoldás, mint mélyebb és positiv okot keresni, amerre Riedl egy szava utasít bennünket, a költő érzésében és véralkatában, a teremtő ízléséből magyarázva a teremtményéket.[38]

Nos Arany elégszer nyilvánított nagyonis finnyás, előkelő ízlést. Minden realizmusa mellett is távol van tőle a közönségesben való gyönyörködés és plane a piszokban való tetszelgés. Nem értelmi frázisokat, hanem a legrealisabb, vagyis legélénkebben átérzett költői helyeket akarok bizonyságul műveiből

[38] Nincs igazuk Schopenhaueréknek, hogy minden jó költő obi. Egy költő sem obj. Formát a tartalomtól nem lehet szétválasztani; sensualizmus idealizmussal jár.

idézni. Ki ne emlékeznék a Vojtina frappáns ellentétére a Dunában tükröző és az igazi Pestről:

„Itt, itt a nymphák! itt a Charisok!
az utcán por, bűz, német szó, piszok."

Egy sorban mennyire éreztetve van a közönségesség minden csunyasága; és annál mélyebben éreztetve, mert épen csak érintve, egy sorban. Egészen analog hely a pesti liget énekének néhány szaka, erősbítve az Arany pathológikus hatásrajzával:

hogy örömünk teljék a parkon,
jó legyen a fül, szív – gyomor.

és később

elbolyongok, félre messzébb
a köznép tolongásitól
(Nem az egy ingre vetkezettet
értvén csupán e név alatt –

De vannak egész költeményei is, melyek ép ez aristokrata undort fejezik ki. Legerősebben a Bolond Istók első éneke, melyről Riedl mondja, hogy csak olyan ember írhatta, akinek nagyon fájt, amit látott. Ilyen tárgyú költemények a Rendületlenül, a Kertben, az Ünneprontók – és a Kis pokol c. töredék; mily egész Schopenhaueri gondolat az ilyen:

Minő tolongás
Kiad,
Kevés

De még hazafias satíráiban is ízlés-sértettség volna gyakran a főmotívum. Vegyük csak a Petőfi demokrata hazafisága mellé (akinek a haza = a nép és menyire a nép!) az ily helyeket:

Mely ideálként leng vala
ifju lelkem elébe
– a szent hazának képe
ti vagytok-é, kik most szavaztok,
szatócsok és részeg parasztok

17. ARANY MŰVEINEK KRONOLÓGIÁJA

1845. (Szal)

Elv. Alk. elkészül

1846. (Szal)

Egyszerű beszélyke
nyáron Toldi

1847. (Szal)

Mur. ostr. elkészül
Válasz Pet. (febr. L.?)
Varró lányok
Méh ur
Aranyaimhoz
Szegény jobbágy
Szőke Panni
rab gólya
tudós macsk
Új gör. daln. (vagy 1848? L?)
Dismal mocs.
Szt László füve
Rózsa és Ibolya

1848.

Jan. Czakó sírj
Télben
Losonczy

Febr. Az alf. népéhez
Márc. T. Est. elkészül
Egyesülés
Apr. Nemzetőr dal
jun. Eldorádó
jul. Egy életünk
Legsz. virág
Lóra
Mit csinálunk
Rodost. tem.
Aug. Rákóczyné
Rablelkek
okt.
Az örökség
nov.
Erdély
jun. 4.
Népies Zrínyiász ? L.
Daliás Idők I. dolg.?

máj. Pesten Petőfinél

aug vége és szept eleje Pesten
Él-e még az Isten

Álom-való Nemzetőr [...]
dec. Debrecen (Petőfinél); Pest
megindul a *Népbarátja*

1849.

Jan.
tavasz Beállottam
Rózsa S
Aprilis 14 én
Haj ne hátra
Rásüt az esthajnal
jun.
Van e olyan?

1849
őszén.

Válság idején
Debrecen

máj jun Debr Pest

Én vagyok az anyám átka

jul. Szalontára
aug. Kör bújdosik
A lantos

dec. végén Névnapi gondol.
Karácsony éjsz
végéről Ha álom az élet
Kezdetén A szabadság Zengő Hárfája. A magy. fiatalságnak. Ar. Ján. Debrecenben.

1850 (Szal)

febr. 15. Évek ti még Hölgyfut 50. 46. sz.
Fiamnak
Emléklapra
Koldusének
márc. 19. Letészem a lantot Magy emléklapok I. 210
Évnapra
Hec Hec Hölgyfut. 81.
Nyalka huszár
Furkó Tamás
Egyném. nagyocsk. emb.
Háziuraság
Reménye
Hej iharfa
Írószobám
betyár
?*falu bolondja* (nincs évsz.) ?
Lacikonyha Pesti Röpívek 10. sz. (szerk. Szilágyi S.) Valami az asszonáncról
aug Honvéd övegye
szept Egressy G
okt Békekongr
Eh! mi a kő
Ősszel
A hajótörött

nov Vojt. levelei
○ Téli vers
Az ó torony
Juliska elbújd
Özvegyember árvái (...körül R)
tanítv. emlékkönyv
Szilveszter éjen
Katalin XV. 472. Phil
B. Ist. I. én. márc. 20.–máj. 7.
Csokonai Lapok (szerk. Oláh K. és Orbán P.)
Részvét könyve. Gyulai P 1863 1850. 15–19. [99 vers.]
teljesen

1851

Év kezdetén Eml. Petőfire I. és II.
Kertben
Dajka sírja N. Id. Cig (R. megj. szerint) nyáron! (L. B. I. II. 10.)
Költő hazája
Gyerm. és sziv.
Érzékeny bucsu
Hajnali kürt Geszt
Domokos napra
Rachel
Dalnok búja
Csal. kör nov. Kőrösre
Jóka örd.

1852. (Kőrös)

Óh ne nézz rá Látogatójegy (R)
Pusztai fűz

Itthon
A világ
Mint egy alélt vándor
Poétai recept
Ősz végén
Temetőben (N Kőrös)
Magy. Misi
Enyhülés
Dante
Vágtat a ló
Viszatekintés
Elhagyott lak
Rozgonyiné
Év utolján Nyáron Geszt
aug. Szalonta
Lisznyai Kálmánnak
Eszünkbe jusson
Óh ne bántsd a költőt

1853.

Alk. vers.
Postalegény kösz. (A. L. szerint: 1855 körül. R.)
De gustibus (körül) A földrengés
Hamis tanu
Hiu sóvárgás
Tájkép
Vágy
Vigasztaló
Török Bálint
Arkádia-féle
Sárkány
Csendes dalok (I–II.)
Hegedű

Szt László (Hogyan?)
Egri leány
Ágnes asszony
V. László
Keveháza
Első lopás
Névnapra (R)
Csaba Királyfi I. dolg. (1852–53 körül)
Sir Patrick Spens febr. 17. bir. iskolában a novelláról
jul. 12. a vígjátékról

1854.

Mátyás anyja
Reg és est
Bajusz
Egy kis hypochondria
Fülemüle Naszreddin[?] Pozder Károly
dec. 25. Baranovszky Mikl. sírk.
(év?)
Valami az asszonáncról. Röpívek 10. sz.
másodszor Uj M. Muzeum 1854. I. köt

1855.

Hatvani Csaba előhangja
Eml. Petőfire III. [...]
Népnevelés
Dal és öt frt (körül)
Árva fiu
Vén gulyás és
○ temetése
Bor vitéz
tetétleni halmon

Mátyás dalünnepe
Zách Klára Kapisztrán (körül)
Szibinyányi Jánk
[...] Hunyadi csillaga

1856.

Szondi két apr
Írjak? Ne írjak?
ihlet perce
Néma bú
A hegedű száraz fája
Pázmán lovag
Sírva jön a
Both bajnok özvegye
1855–56 Csaba II. dolg
Mirza Szaffyból A magyar verselésről Nagykőrösi értesítő

1857.

Balzsamcsepp
Beranger halálakor
Hollósy Korn
A bújdosó
márc. Köszöntődal (op.)
Walesi bárdok
A lejtőn
Utolsó főpap
Nyerészkedés

1858.

Tanári jubileumra Tassobol
jun. 29. Wohl J. eml. Ariostobol
Poloska

Az utolsó magyar
A Göthe-ballada Bánk bán tanulm.

1859

Az új. magy. költő
Reményinek
Juliska leányomnak
okt. 31. Zrínyi és Tassot felolvassa

Ötvenes évek

Kezdetük Csanád
50–52 A kis pokol
52–54 Rózsa és Ib (töredék)
53 – 63-4 Daliás idők II. dolg.
55–56 Csaba II. dolg
Edna ? (ut. szak. az ut. Év.)
Öldöklő angyal ?
Perényi
Kincskeresők
Kincstalálók
Puszta rémei
Szondi
A két apród (R)
Két éles kard
István örökje (R)
Sok nagy ember... (R. nincs évszám; ?)
Az özv. lakása (terv) R.

1860.

Széchenyi emlékezete
A dalnok elhullt
Az örök zsidó megj. nov 28
Rendületlenül ○ dec 26.

okt. 20. Kies ősz
Cilinder
nov. megindul a *Szépirodalmi Figyelő*
Pörös atyafiak dec 19. Naiv eposzunk

1861

1861.
apr. Magányban Febr 20 jelenik meg Beranger halálára
apr *27* Palóczy László halálára
Szerkesztői levél Jókaihoz
Cynismus Három pipa ucca febr 27. vegyes
Vojtina Ars poet. Jan 9. kezdődik [...]
Szép ősz Marc. 6. végződik Csák bírálata
Élclapok rajz. Marc 13. Bulcsu ○
Epitaphium 26. sz. Irányok I.
Visszatekintés (Figyelő)

1862.

(körül) Kitör az Sz. F. II. félév 11. sz.
Poéta és politikus Irányok II.
Széchenyi a Tiszán
Testvéri ünnep
tavaszán újra előveszi Csaba királyfit kezd. *1862. febr. vegén B H.*
nov . [...] Figyelő megszűnik

1863

(körül) Jókaihoz (akad. pap.)
BH befejeztetett 1863. máj. 6.
Anyagod
Megszegett sok... *Őszén* újra elővettem TSz töredékeit

Koszoru megindul
? Csabatril. új alaprajza („vagy kevéssel korábban”)

1864

Naiv eposzunk ? (R.) Koszoru? Írói arcképek Koszoru. 63–4
Emlékül Koszoru. I. 616. B. I. II. énekéből
Kempelen Riza sírkövére
Szentivánéji álom Koszoru
Máb királyné
(körül) Német dal

1865.

Nov. 21 Görgei Arth. leányának
Br. Kemény Zsigmondhoz
(körül) Grammatika versben
dec. 11. Ártatlan dal
○ *13.* Leányomhoz (Kórágyon...)
Az emberi öltőt... (akad. pap.)
jun *Koszoru* megszűnik

1866.

Juliska sírkövére
Feljajdulás
Juliska emlékezete
? Intés (a fájdalommal gyermekek) (Évsz. nélkül)

1867.

A csillaghulláskor
A haza sorsa
Demokr. nóta
Emlékre (Vándor megállj) – (R. 1869) (Byron 669)

Fél magyarsag
Pohárköszöntő (Cseng)
Hamlet és *marc. 1.* „Elegyes Dbok” előszava
János király (?) *T. Sz.* VI. én.

1868.

Tompa sírkövére
Hinc illae
Áj-váj
Az ördög elv. a finánccot (körül)

1869.

Az 1869-iki választások
Az alkotmányos sarjadék
Tompa sírkövére (évszám nélkül)
Szegény Miska sírkövére
Sírvers (Élt, szeretett – –)
Főtitkárság Emlékre[?] (R. 67. ?)
Uram-bátyám
Nőmhöz
Bucsu a fürdőtől
Alunni...
Károly császár forrásaihoz

Hatvanas évek

Szülőhelyem
53 – 63-4 Daliás idők II. dolg
Tinódi redivivus
68–70 Kóbor Tamás
60–62 A két madár (terv)
Kezdetük Ősz felé (Óh mint szeretném)

1870.

Mirtusz lombja közé (körül)

1871.

dec. 24 Az üstökösnek
dec. 28. Piroska betegségében
Arist

1872.

1872. máj. 1.
Arist.

1873.

B. I. II. megjelenik
(körül) A köztársasághoz
(körül) Kínai dalok
Arist

1874.

után veszi újra kezébe T. Szerelmét
Arist.

1875.

(körül) Ének az öregségről
(körül) Sár van hó van (Akad. pap. III.)

1876.

julius. *6.* Epilogus Phil. XVIII. 647.
7. Az elkésett
9. Naturam furca expellas
9. Vásárban
12. Tamburás öreg ur
12. A „hazáról”
13. A lepke
14. Honnan és hová
15. Tengeri hántás XIX. 853. Phil
Kardos Albert tagadja az egysz. beszélylyel való rokonságát
21. Ünneprontók
22. Mária! bűneid...
24. Mindvégig
26. A régi panasz
27. Rangos koldus
30. Növünk együtt
31. Éjféli párbaj
Aug. 2. Öreg pincér
5. A tölgyek alatt
8. Kozmop. költ.
11. Vándor cipó
9. Meddő órán
17. Semmi természet
22. Hídavatás
25. Kortársam halálán
25. Hírlapáruló
28. Duna vizén
Szept. 11. Végpont (Szept) Így is jó
12. Még egy
17. Ének a pesti ligetről
21. Plevna

24. Ex tenebris
26. Vörös Rébék
29. Intés
Okt. 27. Tetemre hívás III. 379
Phil
XX 255
Nov. 4. Almanach 1878-ra
7. Haja, haja
19. Dal fogytán
25. Képmutogató
dec. 1. Hagyaték
29. Aisthesis
31. Formai nyűg
(körül) Az idők
(körül) Civilizátio
Vakságban

1878.

febr. 15. A szájasok Akad. pap. V–VI. (Bálint G.)
marc. 23. Ez az élet
okt. 10. Nem kell dér
máj. 8 Még egyszer a tölgyek alatt
(körül) Az orthológusokra I (Kisütik, hogy)
(körül) hoc erat in votis

1879.

jan. 23. Harminc év mulva
jul. A sors humora
aug. 31. Toldi Szerelméhez
márc. 8. Évnapra I. (Ma hatvankét)
Szász Károlynak

Régi adoma (R)
Otium (R)
máj. közepén T. Sz. előszava

Hetvenes évek

74 után veszi újra kezébe T. Szerelmét
Aj baj (évszám nélkül)
1877 előtt Endre királyfi
77 után Az orthológusokra II. (Boncold csak)
Az öreg házról
A néma háboru
Egyedül
A jó öreg urról
1878–79 Emlékre (Itt nyugosznak a honvédek)
1879 (előtt) *T. Szer.* (74 után = 74–79)
1871–74 Aristophanest fordítgatja
75–80 Az elaggott fülemile (terv)
77 után Anakreonból
Romulidae Cannas

1880.

Sejtelem (Ifjukori munkák...)
Török Pálnak
A Tavasz-Ünnepély alb.
febr. Különbség (félig: Gőthe)
jan. 27. A jóságos özvegynek
Dalszövegül
marc. Csalfa sugár
jun. Egy ara sírkövére
jul. 2. Toldy sírjára
marc Melyik talál

dec. En philosophe Népdalok a tornak
Gyöngyösiád
Klasszikusok körmönfont ford.
Hasadnak rendületl
hangsulyos verselés
apr. Beteg vagyok (akad. pap.)
Horatiusból (Az kit ügyes...)
B. I. folytatásának terve.

1881.

Évnapra II – *marc. 2* – (Nyolcvan év)
Tanulság (Rosz szememről...)
A reggel
Csabatril. Utolsó dolg. *1881. aug. 2. – aug. 20.* (aztán beteg lettem)

1882.

marc. 2. Évnapra III. (Sejtelem)
Vízkeresztkor
Mi vagyok én
Dr Beadynak
Elegiák

Utolsó évek.

81 vagy 82 Az orthologusokra III.
(hihetőleg) Az agg színész
Melyik a bűnös? (r)
Bóka Bandi (R)

Ének	*(Losonczy Főn)52* *52 előtt D I. I.* *48 óta*	*(Figyelő)* *61–2* *61 előtt* *D I. II.*	*Koszoru* *63 előtt* *D I. III.*	*Új*
I.	1 fele 4–33 40			
II..	8 fele	1–7		
III.	13–24 30 közepe–33 35		13–24 (vt?) 30–33 (vt) 34 dala	
IV.				
V.				
VI.				1867. A szalontai [...] először a Bp. Sz. 1873. mint a *Testhalom* c. egybefoglalt 2 vers második-a
VII.	1–2 (III) 20–27 (V) 59 fele		1–35 56–62	
VIII.	2–8 (VII)			63–68 (1877 előtt)
IX.				
X.				
XI.				

Ének	*(Losonczy Főn)52 52 előtt D I. I. 48 óta*	*(Figyelő) 61–2 61 előtt D I. II.*	*Koszoru 63 előtt D I. III.*	*Új*
XII.			36 balladája (1855.)	(az a kihagyott strófa 1879)

18. ARANY JÁNOS AZ 1877. ÉV MÁSODIK FELÉBEN

(Júl. 6. – dec. 31.)

(Ez a pár hónap tudvalevőleg Arany költészetének egyik legtelibb edénye: fölér hét kövérrel a hét sovány esztendő után ez a fél. Ama csodás másodvirágzás kora; az *Őszikék* (csekély kivétellel) mind ekközt termettek. Nincs félesztendő Arany életében, melyből nyíltan subjektív emlék ennyi és ily sűrűn maradt volna.

19. [AZ ARANY JÁNOS AZ 1877. ÉV MÁSODIK FELÉBEN TÖREDÉKE]

E töredékek az életrajzírásnak egy új módszerét vannak hívatva megkísérleni. E módszer egyformán synthetikus és analytikus; inkább műveiből akarja egy művész életének hangulatait rekonstruálni, és főszempontja azon *képzetkörök* körülárkolása, melyek bizonyos időpontban ama művész lelkét kitették.

20. [Az ARANY JÁNOS AZ 1877. ÉV MÁSODIK FELÉBEN TÖREDÉKE]

is sejtette a bekövetkezendő áldott hónapokat, mikor egy nyári napon, július 6.-án, megjövén „ritka kedve énekelni”* – csak egy lemondó búcsúdalfélét akart írni, öregkora gyötrelemeinek állítani emléket, mint ahogy próbálgatta már, kezdte is (1875 körül = Ének az öregségről töredéke); – s így született az Epilogus. Epilogusnak készült és prológus lett belőle.

Az epilógus kifejezésein általában kissé érezni, hogy szerzője évek óta nem gyakorolta magát a művészetében. A költészet ugyan olyan, mint a korcsolyázás, hogy nem lehet elfelejteni

21. [Az ARANY JÁNOS AZ 1877. ÉV MÁSODIK FELÉBEN TÖREDÉKEI]

És ez megbecsülhetetlen az életrajzírónak. Arany kéziratában (a kapcsos könyvben!) minden Őszikének pontosan alájegyezte idejét: a hó- és *nap-számot*. És jó darabon *majd minden napról van,* néhányról kettő is! Micsoda gazdag forrás a képzetvilág mozgalmainak történetéhez! Napról napra próbálhattam kísérni egy áldott kedély hullámzását. Az életírás itt a pszihológiai regények legaprólékosabb elemzéseinek érdekességére tarthat számot – hogyha sikerül.

*

1877-ben volt Arany kilencedszer és utoljára Karlsbadban. Bár mindig csak nagy rábeszélésre szánta el magát odamenni, félt a nagy út fáradalmaitól[39], s tán nem is érezte jól magát a világ-

[39] L. Ercseynél

fürdő fényes és idegen környezetében, mégis gyakran hálássan ismeri el, mily jót tesz egészségének a Károly-forrás[40]; s most is testben-lélekben megerősödve térhetett haza a Margitszigetre.

A beteg költő ekkor már évek óta nem írt úgyszólván semmit. Utolsó nagyobb eredeti költeménye, a Bolond Istók II. éneke 1873-ban készült. Azontúl még 74-ig műfordítással, Aristophanessel foglalkozott, valószínűleg ezt is olyan „kötés-szerűen"; 74 után meg Toldi Szerelmét vevegette újra elő, strófánkint toldva; 75-ből csak egy „Ének az öregségről" párszoros töredéke és egy szintén testi nyomorúságáról panaszkodó „akadémiai papírszelet" maradt (Toldi F. jóvoltából) reánk; 76-ból már épen semmi, egész 77 júliusig (legfelebb néhány strófa a Toldi Szerelméből).

Betegségén kívül főleg hivatalos nyűgei okozták meddőségét. Lelke oly érzékeny volt minden zavaró hatásra, hogy ugyancsak jó órájának kellett lenni, melyben költeni tudott. Most azonban 1877. május 23-ikán, az Akadémia nagygyűlése, lemondását ismételten nem fogadván el, de méltányolván okait (melyek közt már szemeinek gyengülése is szerepelt) egy évre összes teendőitől felmentette. Arany László evvel hozza kapcsolatba költői újjáébredését: „Mikor végre 1877-ben hivatalát letehette, megifjodott kedvvel és kitartással ... két hó alatt több költeménye készült el, mint ... huszonöt év óta együttvéve."

Semmi, a művészi izgalom sem áll be ok nélkül: mindig (többé-kevésbbé közvetlenül) külső benyomás költi; ez az értelme a Göthe szavának, hogy minden költemény alkalmi. Egyenkint rá lehet mutatni a külső benyomásokra, melyek az Őszikék egyes költeményeinek keletkezésére alkalmat adtak; de mi lehet az oka annak, hogy ezek most ily könnyen, ily sűrűen, ily csekély alkalomra kiváltódtak, holott az előbbi években talán erősebb benyomások sem hozták létre e „reactio aestheticát"? mi volt az a nagyobb benyomás, mely a sok

[40] T. Sz. IX. 96.; a Lobkovitz Bohuslavtól fordított vers

kicsinynek munkáját előkészítette és könnyítette? talán épen a hivatalos fölmentés? De Arany ekkor még egyáltalán nem szabadult meg végleg; még 1878 körül verselt a „kötelesség vampir-vádjáról". Szünideje, az volt; de júliusban más években is szünideje volt. Mindenesetre a huzamosb időre nyert szabadság gondolata, testi felüdültsége, az utazással járó változások hangulatai s a hazatérés öröme épúgy, mint a Margitsziget növényzete, mind hozzájárultak költészetének felélesztéséhez – de magukban meg nem magyarázzák. Ezek, egy hián, előtte való években is így összetalálkozhattak – s az eredmény mégsem volt ugyanaz. Fel kell tehát vennünk, ismeretlen hatóerőül azt a bizonyos „másodvirágzást", második ifjúságot, amely végre is legtöbb ember öregkorában megjön egyszer, egynéhány hónapra.

Arany valószínűleg nem remélte, nem is sejtette a bekövetkező áldott hónapokat, mikor egy nyári napon, július 6.-án, megjövén „ritka kedve énekelni" – csak egy lemondó búcsúdalfélét akart írni, öregkora gyötrelmeinek állítani emléket, mint ahogy próbálgatta már, kezdte is (1875 körül költ az Ének az öregségről töredéke); – s így született az Epilógus. Epilógusnak készült; prológus lett belőle.

De először talán még egy Epilógus, egy Ének az öregségről igényével sem indult. Legalább az első strófa ötletszerű formája, hanyag hangulatlansága arra látszanak árulkodni, hogy ez sem eredt *nagyobb* szándékkal, mint bármelyik ama párosros ötletkék, forgácsok közzül, melyek ekkor már, valószínűleg nagyobb mennyiségben, mint ránk maradtak, hullottak el e gadag műhelyből. Mintha erre vallana a forma is, amely oly hanyagul népies és művészietlenül egyszerű, amilyent Arany 1850 óta egy nagyobb komoly versében sem alkalmazott. Egy rövid ötlet testhezálló ruhája, ha hosszú strófasort öltöztetünk belé: előbb utóbb céda lesz; szűk vagy lóg. Így nem hiszem, hogy Arany e formát (melyhez hasonlót, de még ott is zengze-

tesebbet, 1847-ben egészen a kor formában hanyag népiességének hatása alatt, a Rab Gólyában[41] használt utoljára), *most* egy 15 szakos költeményre szánta volna, holott az, már ötödikszer-hatodikszor, kivált ha egyes sorokban több a hosszú szótag, kissé szinte „vonja lábát, mint a sánta eb".

A Margitsziget vasárnapjainak – (vagy talán Carlsbadnak) mozgalmas kocsi- és omnibuszforgalma könnyen megteremthette azt az ötletet, amelyből kiindul ez a költemény, s amely nagyon rokon szellemű Arany egyéb forgácsos ötleteivel. Az ötlet, – nem végződvén elég kemény élre, tovább fűződött, és társult hozzá az utolsó évek egész egyberagadt eszmetömbe. Így kerekedett ki, szinte észrevétlenül, egy méla és igénytelen ötletből, a jelen kedvező dispozítióban az évek óta készülődő, többször megpróbált és félbehagyott Ének az öregségről.

Az associáció természetes logikája szerint 3 részre tagolódik ez az eszmekör, – és ekként a vers is. Az első rész, amely az ötletet fűzi, (míg el nem szakad) – többnyire azokból a benyomásokból van összeszőve melyek e költeménynek egyáltalán létet adtak; s friss impressiókon alapulván, ez a rész a legélénkebb. Omnibusz, kevély fogat, *fényes tengely,* cifra bak s bennülő hetyke úr, cifra nő – és az út (park-út) szélin baktató gyalog, akit ha sárral ver be a kocsi, félre áll, letöröli: – ez az első négy strófa tartalma, mindaz, amit Arany figyelme és ötletének menete a szigeti kocsiélet benyomásaiból kiválasztott. *Actív* asszociáció eredménye már azonban az „úri lócsiszár" kifejezés; a magyar kocsinjáró urak némely közönségessége szomorú gúny tárgya Aranynál már az Elveszett Alkotmány óta; könnyen társult most ide; s a találó „lócsiszár"-

[41] A *betyár* IV. része változatosabb; a vonós utolsó sor több helytt feliben tagolódik:

azt a nevet, a gyöngy nevet

epitheton képzetalapja kéznél volt a kocsis-lovas környezetben. (vö Arist.)

E négy versszak előadása egyszerű, a formához simuló, (s a forgácsos ötletkékéihez hasonló) népies kifejezésekkel (bizo*n*, hetyke, hogy áll orra, baktat), melyek közül az egyik (egy a lelkem!) nyilván a rím kedvéért lett ilyen. Nem a rím végett áll azonban a nem *pöröltem;* ez a *pörölni* szó kedvelt szava Arany öregkorának írásban, s úgy képzelem, hogy az életben is szójárása volt mint sok öregnek; ennek a *nem pöröltem* kifejezésnek hangulata általában *öreges* és eszünkbe hozza azt az egész keserves képzetsort, amely A. utolsóbb éveinek, és ennek a négy versszaknak is, minden gondolatánál, mint színező, a háttérben lappang.

De a kezdő ötletsor még maga után von egy strófát, az ötödiket; – tisztán annak gondolati fűződése vonja ezt maga után, a friss benyomások itt kiapadtak; helyüket reminiscentia foglalja el. Petőfihez írt válaszában, 1847-ben ezt írja Arany:

> Akartam (törzsöm) köréből el-kivándorolni
> Jött a sors kereke és utfélre vágott
> S midőn visszafelé bújdokolnék, holmi
> tüske közül *szedtem egynéhány virágot.*

Ilyen kapcsolatot és fordulatot vesz Aranynál fiatalkorában a *kocsis út*ról kapott képbenyomása; az országúti kép az egészben teljesen friss, akkori szalontai környezetének, s talán tíz év előtti gyalogbujdosása oly mélyen belévésődött emlékének impresszióiból összeszövődve. S most, mikor hasonló benyomások ugyanazt a képzetsort indítják meg újra lelkében (csupán az erőszakos ifjúság és csendes aggkor, a durva országút és előkelő park különbségéhez képest változott színnel: amenyiben az útfélre vágásból itt csak sáreső maradt; a „holmi tüske" eltűnt stb) – most is a képzettárs[....] követi a megszo-

kott utat, habár a friss impresszió már nem támogatja is azon végig őt: megint jön az útféli virág[42], de (hacsak a Margitszigetet letéphetetlen hozzányúlhatatlan dísznövényeire nem gondolunk) már nem mint friss kép, sőt egyáltalán nem is kép! hanem csupán *idea*.

Érthető tehát, hogy Bartal Antalnak[43] e strófánál holmi *Carpe diem*ek szintén képmentes virágai jutottak eszébe; de téves úton jár, ha valami tényleges Ovidius, Verseghy, Berzsenyi v. Nagy Imre-reminiscentiára gondolt volna, én legalább azt hiszem, hogy sokkal kielégítőbb genealógiáját adtam A. ez elhalványult virághasonlatának, hasonlatvirágának[44]. Sokkal valószínűbb, hogy e hasonlat *oka* volt valamely *Carpe diem*es hangulatnak, mintsem hogy okozata, ilyenformán lehetett oka e strófa első két sora a másik kettőnek.

Így a megelégedés thémájához terelődvén, felszínre jutottak a háttérben oly sűrűn tolongó gondolatai az elégedetlenségnek a költő mostani helyzetéről; a benyomások különben is hátráltak és helyüket emlékek (reminiscentiák) foglalták el; az ötletsornak is végeszakadt; most, most jön az Ének az öregségről! De bármily erős érzelemlánc idézte is fel, *gondolatilag* bajos az utolsó sorok látszólag elégedett végakkordjához fűzni (egyáltalán bajos az a költőnek, hogy a képzetek kapcsolódása nem tart lépést a gondolatmenettel, s pedig a költészetnek, eszköze a mondat lévén, a gondolatösszefüggést is meg kell őriznie) – ezért kellett az új indulás.

S ekkor villanhatott meg a költemény teljes terve: még két (hasonló terjedelmű!) rész: az egyik a jelen elégületlenségnek,

[42] A kifejezés hangulatára nézve v. ö.

Néhol egy egy kis virág nyit
Az is enyhít egy parányit
(A vigasztaló 1853.)

[43] L. Philologiai Közlöny XVIII. k.

[44] ad normam: szóvirág

a másik a vágyakban való kéjelgésnek szentelve. Megállapodhatott a tagolás külső jelzéseképen a költemény első sorának („Az életet már megjártam”) minden rész elején való refrainszerű ismétlése; s talán a magábateljesedő befejezés ötlete is, amely felé tendálni kell, a rabmadárhasonlattal, melyben a formareminiszcencia gondolatát is visszahozza az ifjúkori költeménynek a *Rab Gólyá*nak, melyet már említettünk.

Evvel lett a céltalan fűzögetett ötletből egy költemény.

22. DE COMPARATIONIBUS IN LIBRIS GEORGICON VERGILII

[Hiányzik]

23. BÍRÁLAT RÉDEY TIVADAR HORATIUS-FORDÍTÁSAIRÓL

Szép két kis fordítás, magyar ritmusokban. Könnyű és kedves versek, egész igénytelenül. – De egy igényüknek mégis kellett lenni, ha már megíródtak; s ekként egy igényünk nekünk is lehet velük szemben. Horátius fordításai; kifordítva, befordítva, mégis... meg kell találnunk bennük Horátiust. Tegyük fel hát a pápaszemet.

Horátius valóban az igénytelenség költője. Non ebur, neque aureum... Tökéletesen jól érzi magát a maga három dimenziójában, úgy amint az öreg Euklidestől rájamaradt; nem is sejt ő Riemannt, Lovacsevszkit. Három az igazság. – De vajon ez olyan népies, vidám és primitív igénytelenség-e, mint amilyen a Rédey kedves magyar alexandrinjaiból kicseng?

Nem bizony, hanem ez filozófikus igénytelenség; – ez más, és mellesleg, sokkal ellenszenvesebb. Horátius a stoikus, az

epikureus iskolát járta végig, ami egy-kutya (hozzávéve akár az igaz kutyát, a kynikost is).[45] Korának e száraz morálfilozófiája keverte fanyarrá a görög thymumokból már úgyis csak tallózott mézét. Horátius nem valami római Burnsöcske, ő a filozófus-bonvivant, és erősen civilizáció-termék. Műgond az egyszerűsége, finomság az igénytelensége, s természetessége ravasz filozófia.

Nem lehet két valami távolabbat képzelni, mint Horatius és a magyar verselés. Még Arany János is, ez az igazán *szerény óriás,* és akinek a műfordításai maguk többet érnek száz dicsért eredeti poémánknál, és aki pedig épen a magyar versnek volt legnagyobb mestere, még Arany János is csak pattogó trocheusokban rímelte meg az *Ulla si juris*t, míg az *O navis*t finoman disztingválva hagyta az Asklepiadeum quartumban. Szász Károly szintén nyugateurópai *méret*eket használt a *Sic te diva potens* és társaiban; Radó Antal részben nyugatit, részben a görögöt, hogy már mind felhozzam a műfordító-auctoritásokat és Barna Ignácot ne hozzam föl.

Nem emlékszem most biztosan, ki volt az, aki Barna Ignác fordítását bírálván a Budapesti Szemlében, először mondta meg: Horátius magyar fordítójának Berzsenyit kell kívülről tudnia; akárki azonban, okosan beszélt. Nem mintha Berzsenyink (tartalmilag) nem volna őszintébb, rokonszenvesebb és jobb költő Horátiusnál; hanem mert mégis az a formaszellem kell ide, s a görög versek mézes nemessége. Hisz végre Horátiusban, majd *csak* ez a méz; pedig a méz csak édes? mért cseréljük be hamis ibolyával a tiburi démutkát? Csinált virágnak nincsen méze, ó műfordítás munkás méhei!

Pedig az ibolya itt csakis csinált virág lehet. Rédey Tivadarnak sikerült ugyan az ibolyahamisítás, majdnem tökéletessen

[45] Nem hiába mondta rájuk Hume, hogy a filozófus nagylelkű szilárdságára törekedve minden erényből és örömből kifilozofálták magukat.

– két versben – de mi az, két vers?! Folytatná tovább, egyszer csak kidugná, mint Hatvani kísértője ama híres lólábat, zöld organtineba hiába tekert kemény szúrós drót szárát – a csinált virág; – vagyis a szög a fejét a zsákból. Néhány nagy költő, Byron is, Musset is, *imitáltak* így Horatiusból, saját nemzeti méreteikben, néhány verset, – mindig néhány verset, és nem Horátiust. Őt, a filozófikus ódaköltőt, az epikuri társasdalírót, a finom és elmés satirikust – magyar versekben! – Rédey Tivadarnak, mondjuk, sikerült e két versben a lehetetlenséget egy kissé álcázni; de hasonlítsák csak össze a latin strófa ritmusgazdagságát, változatos s méltóságos zenéjét.

Solvitur stb....

Alig tudom abbahagyni, oly szép! – hasonlítsák össze, ha kedvük van, a magyar alexandrin kedélyes egyformaságával:

A zord telet enyhe – – – –

Rédey Tivadarnak jó magyaros nyelve van, azzal a kedves és egyhangú magyarsággal ami most divat is. Sima és elég költői nyelv is ez a mellett, mindenben szerény, feltűnést, zökkenőt kerülő. Ily külső zökkenést pedig adna a sok mythológiai név, még e két versben is; ha Rédey úr nem járna el oly helyes tapintattal, hogy felényire szállítja le az alkalmatlan görög szavak számát, inkább csak a közismerteket hagyva meg s ezzel, legalább külsőségekben, majd felényire redukálja a Horatius versnek a magyarsággal való feltűnőbb inkompatibilitását is.

Így a *Solvitur acris* első sorában mindjárt kinullázza Favonust, – a második strófa első sorában Lunát, aki ott személy és név, tárggyá és holddá magyarítja, épígy később a Morsot, halált, a strófa végén a cyclopsokat könyörtelenül törli, és csak Vulkánnak bocsát meg; a negyedik strófa végéről meg a Maneseket tünteti el. – A kis versben is van ilyen, mindjárt az első sorban persicus helyett inkább csak keletit ír.

Így a klasszikus hangulat külsőségei lassankint leborotválódnak és marad a magyar vers, ami mint már mondtam, csi-

nos. A verselés is szép sima, egyforma ütemezéssel; a rímek jók és nem feltűnőek (bár az ilyent már nem szeretjük: várba – kunyhajába; éltünk – remélnünk; – de nincs is több példa erre, mint ez a kettő) – általában az egész versek jók és nem feltűnők és csinosak.

De vajjon hívek-e?

Elég hívek. A hangulatot ugyan nem teljesen, csak egyik komponensét találhatta el az adott körülmények közt; önök már azt is sejtik, melyiket? Ugy-e, elhiszik nekem, hogy a Horátius-hangulat még itt is összetett? – S most lássuk a mondatos hűséget és legyünk szőrszálhasogatók; nem árt. Hisz azt hiszem, eddig is azok voltunk.

Solvitur. Első strófa.

A *gaudet* talán a tél kellemeire akar célzás lenni; a fordító ezt nem éreztette. – *Pruina* annyit jelent: dér, zúzmara (a kolozsvári tanárok szótára szerint). A dér nem képez leplet (a lepel sima), semmiképen csillogó leplet; előbb némely bolyhos fördőtürülközőhöz lehetne hasonlítani – a ropogós zúzmarát.

2. bájos holdsugár – az *imminens*ben épen nincs a báj fogalma. Az első sorból itt a fordító két sort csinált, ezért épen a gyönyörű 2. és 3. sor kifejezésére nem maradt elég tere. „Grániák meg nymphák váltogatják" – de mit? *a lábukat* – és úgy *a földet verik* – de *illedelmesen* – ez mind kimaradt a fordításban.[46]

3. Fordító szépen eltalálta a Νύυ χϛή μεδύοδην – nunc est bibendum – féle kezdetet, mely Horátiusra oly jellemző. Egyébként itt csak a *nitidus* jelzőt hagyta ki a fordító; és a *ferunt*-ot fordította *teremni* igével; pedig hogy ennek itt *hordani viselni* a jelentése, tehát nem instans, hanem praesens, arra nézve a tudvalevőleg juhászkutyánál hívebb Heinrich Voss *darbent*-féle,

[46] Pedig halálos vétek értük, a szép nymphalábakért. Már a szép görög verslábakért is kár.

határozottan praesens értelmű fordítására hivatkozhatnánk. – Sikerült a solutae = felengedt fordítása.

4. Pallida Mors – megint ismerős Horatius-hangulat. A fordítás jó. – A strófa utolsó sorát azonban (mely a következő, csattanó strófára való átmenetet képviselné), elhagyta a fordító és az előtte valót kétszeresére hígította fel. Nem baj.

5. Itt, mellesleg mondva, kíváncsi volnék, nem érezhette-e Horátius a saját versében e strófa két első sorvégének asszonancos összecsengését? – Ami a fordítást illeti, a költemény befejező két sora értelmileg nem teljesen hű, – de ez jól is történt.

Rédey úr érezhette, hogy a versvég klasszikusan philohermaphroditikus (színezete a magyar versben az eredetinél egy kissé erkölcstelenebbül hangozhatnék s ezért a végső igét tapintatosan *csodálni*-ra enyhítette, amely mindenesetre szelídebb, mint a *tepeo* megfelelői.

Itt egyébként azt a fortélyt használta Rédey, amit *műfordítói inversiónak* szeretnék nevezni, bár nem azonos a hasonnevű poetica licentiával. Abban áll ez ugyanis, hogy bizonyos szavat ugyanazon versrészben, de más helyen és más összefüggésben használjuk, mint az eredeti, például egy jelzőt más főnévnek ajándékozunk u. a. mondatban, vagy mint itt Rédey, egy igét a szomszéd mondat állítmányává tesszük. Ez teljesen jogosult eszköz; csekély értelmi változtatással megmentünk egy szavat, melynek hangzása a hangulatra fontos lehet; mert a verssorok hangulata nagyon gyakran nem annyira az értelemtől, mint az egyes használt szavak hangzásának és értelmének mozaik szerű összehatásától függ, s így ugyanazon szavak más összefüggésben is létesíthetik a kívánt hatást. Ennyit megengedni: még nem dekadens, vagy impresszionista programm s sem Mallarméhoz, sem Laforguehoz, sem Moréashoz semmi köze.

Egyébként a Rédey utolsó sora szép és lendületes befejezése a szép és lendületes versnek.

A másik, kisebb fordítás nekem talán még jobban tetszett

ennél, annál is inkább, mert ezt a versikét egyszer magam is megpróbáltam lefordítani és jó lélekkel mondhatom, hogy Rédey úrnak háromszor jobban sikerült, mint nekem. Bár a klasszikus íz természetesen itt is csorbát szenvedett, csengő, kedves dalocska ez, akár az eredeti. Egy-egy szőrszálat ugyan itt is lehet kiböngészni mindakét strófából; (így *az elsőben* kihagyta a *philyrá*t, a hárshéjat, amely az eredetinek legzengzetesebb szava, és a költői részletezésnek legszebb példája; – *a másodikban* a *decet*-et, amely itt igen kedélyes színű szó: illik ez mihozzánk!) –; de mondtam már, hogy mind ez szőrszálhasogatás és most utólag bocsánatot is kérek tőle Rédey Tivadartól, aki igazán nem érdemelte meg.

Illik most, némi kárpótlásul, meg is dicsérnem őt; oly szíves volt, hogy néhány Gőthe- fordítását is kölcsönadta nekem; és tán nem követek el nagy indiszkréciót, ha elárulom, ha ezek az (ugyanoly igénytelenül, a *báj* szempontjából válogatott) versek, egyes *Látád a hont?* (Kennst du das Land)-féle nehézségekre nem tekintve ép oly kedvesen és simán gördülnek a magyarban, mint a Horatiusok. A Horatiusokat is megdicsérem, annál is inkább, mert nem kell talán félnünk, hogy folytatni fogja és Horatiust is úgy elveszítjük vele, mint ahogy elvesztettük Csengerivel Catullust, dacára Szabó E. és Molnár F. újabb csütörtökeinek. Egyáltalán kár volt a görög formákra ráfognunk azt az őrültséget, hogy modern ízléshez nem valók. Lám, az olasz Gőthe, a nagy Carducci, milyen modern érzelmeket kötöz e színes antik szalagokba! Tenné ezt Leconte de Lisle, tennék ezt a franciák is, csak a nyelvük hajlana rá. Mire való hát a mi mindenre alkalmas nyelvünk, ha nem használjuk? Mért ne próbálnók meg ma, a formaunottság és az új renaissance korában? A Heinrich Voss absolut formahűségénél hűségünk nem, de formánk különb lehet; s a francia Félix Lemaîtreek prózaművészkedésére nem szorulunk soha. Sőt ha kedvünk tartja, meg is rímelhetjük itt-ott a görög verseket. Va-

laki ugyan, Greguss Ágost, ha jól emlékszem, azt mondta egyszer, hogy festett szobor és rímes hexameter egyformák, ízléstelenek. Sokszor igen; de mindig? Arnold Böcklin, a nagy és görögszellemű Pán-festő, Fritz von Ostini szerint, nem hitte, hogy a görög szobrok ne lettek volna festettek a maguk idejében. Mért ne élénkítenők mi rímekkel a Horatius-féle szobrok egynéhányát? A jövő az élénk színeké és élénk rímeké.

Visszatérve még egyszer a fordításra és fordítójára, Rédey Tivadar irodalmi színvonalon álló, élvezetes verseket adott s ezt köszönöm neki, mindannyiunk nevében. Oly ritkák az élvezetes versek.

24. HELYESÍRÁSUNK EREDETE ÉS FEJLŐDÉSE

[Hiányzik]

25. CIC. PRO SESTIO LXIX.

[Hiányzik]

26. THE MONIST

The Monist (A quarterly Magazine devoted to the Philosophy of Science). Editor: dr. Paul Carus. January.

H. Poincaré: *A Math. Fizika Elvei* címen diagnózist (nem prognózist) akar adni e tudomány mai kríziséről. A math. fizika anyja az égi mechanika volt; eleinte nagyon is hasonlított rá. Atomok, óriási intervallumoktól elválasztott tömegek, távolságaik arányában hatottak egymásra; csak az expónens volt itt – 2 helyett más-más; feladat: ezt keresni a különböző

esetekben. – Mikor e központi erők konceptusa nem bizonyult kielégítőnek, nem törekedtek már a természetgép részleteibe hatni; megelégedtek pár vezető elvvel, hogy e részletmunkát megtakarítsák. Ez elvek vannak ma veszélyben: 1. Carnot elvét (az energia degradációja) a biológiai preparációk browni mozgásai, 2. a relativitás elvét, két látszólag nyugvó elektromos test áramainak kölcsönös vonzása, mint a föld abszolút mozgásának eredménye, 3. Newton elvét (akció = reakció), az elektrón, 4. Lavoisier elvét a kathódsugarak és a rádiumsugárzás felfedezése, 5. az energia-megmaradás elvét a rádium látszólag kimeríthetetlen energiája veszélyezteti. (Csak a határozatlan legkisebb-hatás-elve marad ép.) De mindez eltérések köre csak infinitesimális; hátha van észrevétlen ellensúlyozó infinitesimális? Ezt csak kísérlet oldhatja meg. De a math. fizika is tegyen meg mindent az elvek megmentésére. A gázok kinet. theóriája, a mozgó testek elektrodinamikája, az elektrónok dinamikája (mért különböznek az izzó testek vibrációi a közönséges elasztikus vibrációktól?) ad gondot; s segít még az asztronómia is. De ha mindez nem használ, van még egy kibúvó: ez elvek voltakép konvenció dolgai, kísérlettől megtámadhatatlanok; mit ne lehetne kaptájukra ütni, felvevén valamely ismeretlen erőt vagy közeget? Jó, ez megmentené elveinket, de haszontalanokká is tenné, mert a velük való előrelátás lehetetlenné válna. Ekkor hát az elvek helyébe új math. fizikát kellene építenünk: a mai fizikában megvan a régi centrális erők elmélete, az újban is meglesz a mai theoria nyoma. Ebben tán a gázok kinet. theóriájának mintájára a fiz. törvény statisztikaivá alakul; tán az inertia a sebességgel nőve, a fény sebessége áthághatlan határ lesz; s a mai mechanika igaz marad nem nagyon nagy sebességekre. De idáig még nem jutottunk.

A nemrég elhunyt C. L. Herrick hátrahagyott cikke *A tudományos materializmus hanyatlásáról* szól. A külvilág tüneményeit értelmünk három kategóriájával (idő, tér, mód) csak

folytonosságban észlelhetjük. Mivel így folytonosan egymásra vonatkoztak, úgy fogták fel, mint valamely szubstancia aktivitásait. Arithmetikus elmék ezt egységekből állónak (atomizmus), geometrikusok folytonosnak (plenizmus) hirdették, az energisták tagadták felvétele szükségét. Herrick az *atomizmust* némi történeti áttekintés után így bírálja: A chemiában használhatónak látszik; ezért dogma lett, mint a gravitáció, pedig mai formája ép oly kétségtelen hamis, fizikai problémákra már elégtelen, mit legjobban a kényszerű étherfeltevés bizonyít. De, tekintettel a chemiára, tűrték. A XIX. század megalapítá, tökélyesbíté s a képzelet étheri teremtményeivel támogatta: a XX. sz. dolga lerontani, helyettesíteni. Már alakul is át. Crookes csöveinek sugárzó anyaga atomból, molekulából nem áll, s bármily gázban, tulajdonságai azonosak. Ím a protile, Urstoff. Világos, hogy a régi atomizmus már nem elég. *Plenizmussal* rég toldják hiányait; s ma tán az anyag tüneményeit is az éther energiájával magyarázzák. De ehhez rugalmasnak, sűrűnek, a szilárd állapottal analógnak kellene lennie; ez lehetetlen, s így az éther hasztalan találmány. A hullámtünemények stb. ép oly érthetők nélküle. Az éther materialitása különben csak feltevés, laikusok kedvéért. Kelvin nem-rotáló anyaga egyenlő Hegel nem-létével; nem hathat a rotálóra. Így csak az *energizmus* marad. Az energizmus is régi: ez Spinózának (a mai pszichofizikainál sokkal mélyebb) paralellizmusa is: szubjektívben és objektívben egy az igazság: a mindkettőt létrehozó aktivitás. Minek az anyag? hipothézis? halvány kép a világról, ha közvetlen szemlélhetjük tarkaságát? (Ostwald.) Az anyag elvont; az energia reális; ez a percepció kategóriáin kívül a fizika egyetlen mértéke; sőt a tér-idő is csak ezzel mérhető, ez lévén egyetlen tartalma. S az egy energia, melyet valósággal ismerünk, az, melyet magunk létesítünk.

A pszichológia tölti be a fizika és chemia űrét. A reális mérték mentális reakció: erőfeszítés, feszültség érzetei. Kvantitatív

becslés realitása a szubjektív és objektív egyesüléséből származik. Az energia a szukcesszió és mód terminusaiban beszél hozzánk; visszahatásaik eredményei: idő, tér, változás, intenzitás. E négyből konstruálhatjuk a tapasztalás minden lehető tüneményét. Az applikációkat tegye meg a math. fizika. Így lesz a fizikai energizmus pszichofiziologiai dinamikus monizmussá. De hogyan jutok érzéseimen túl? az idealitástól a létig? Nem jutnék, ha csak passzív volnék: de bennem is van energia. Itt a Schopenhauer álláspontja.

Carus *A feltámadás keresztény tanáról* pár új theológiai cikkre tesz észrevételt. I. Riggs cikke az Úr testi feltámadását a kereszténység lényegéhez tartozónak, a korszellemért fel nem áldozhatónak mondja. A vízió-elmélet szerint isten nem igaz tény hitét sugallta volna. A „lélek" halhatatlansága modern találmány, nem bibliai kifejezés: az írás mindig az egész emberről szól. – Ezzel szemben Hensley Henson kanonok cikke szerint már szt. Pál visszautasítja a feltámadás teljes anyagi értelmezését. A lélek él, munkál, a test porladhat. – E bátor cikk Carus szerint jele az egyház haladásának a tudományos vallásfelfogás felé. A bibliának a feltámadásról szóló része toldás vagy allegória; Márk még csak a sír ürességét jelzi; ez szuggerálhatta a feltámadás gondolatát, mely a víziókat okozta. Később mind materiálisabban fogták fel.

Carus ismerteti még *A végtelenség mint filozófiai probléma* címen C. J. Keyser cikkét a végtelenség axiómájáról. Riemann szerint végtelen azon sokszoros (assemblage), melynek van az egészszel ekvivalens része. Bolzano szerint végtelen = véges csoportok hatványozott elvétele által kimeríthetetlen. Ez nemcsak negatív meghatározás: ma már bizonyos, hogy minden sokszorosnak, mely ily értelemben végtelen, van az egésszel ekvivalens része. Bebizonyítható-e ily koncepciójú végtelen léte? Legtöbben igennel felelnek; Keyser tagadja. A koncepció „feltételezi annak abszolút bizonyosságát, hogy egy aktus,

melynek elvégzésére az elme képesnek találja magát, bensőleg végtelenül elvégezhető, vagyis az egyszer elmémben végrehajtható aktus lehetséges ismétléseinek sokszorosa ekvivalens legyen a sokszoros valamely részével. Ez a Végtelenség axiómája. S minthogy ez szükséges feltétel: minden kísérlet a végtelen létét bizonyítani petíció principii. A végtelen léte legfeljebb a priori axióma vagy induktív valószínűség lehet." – Carus egyetért ezzel. De szerinte a végtelen csak akcióban levő folyamat, nem konkrét, kész dolog, bár nem kevésbé reális, mint a véges. Sőt véges s végtelen csak egy realitás két nézőpontja. Az aktuális végest az akcióban létel potenciális végtelenné változtatja. Végtelenség minden aktivitás belső minősége: ez a valóság mélysége, örök ifjúsága.

27. THE AMERICAN JOURNAL OF PSYCHOLOGY

The Americal Journal of Psychology, edited by G. Stanley Hall, E. C. Sanford and E. B. Titchener. XVI. no. I.

J. R. Jewell *Az álmok pszichológiáját* kérdőíveknek, minden eddiginél bővebb adataiból állítja össze. Álmok előidézésére minden kísérlet eredménytelennek látszik, megakadályozásukra bármely módszer jó, szuggeszcióval párosulva és ennek arányában. Évszak, hó nincs befolyással; de úgy látszik, van az álmoknak kora, legtöbbeknél a pubertásé. Tárgyuk: gyermekkorban inkább állatok, helyek, később személyek, események. Leggyakoribbak, s legtöbbeknél ismétlődnek: lidércnyomás és repülés. Az első inkább fizikai, mint idegfolyamat, szuggeszcióval legyőzhető. A repülés (ezt még nem figyelték meg!) többnyire határozott helyhez (lépcsőház) van kötve; sokan tudják, hogy álom, s tudatosan ismétlik, mert kellemes. 90% járt vagy beszélt álmában. Az álom függ a képzettartalomtól: változik kor, hely szerint. A gyermek látott, hallott, olvasott dolgok

hősének álmodja magát; az ifjú már vágyait is álmaiba viszi. Flegmatikusabb fajok kevesebbet álmodnak és emlékeznek álmaikra. Mennél mélyebb hatással volt egy esemény valakire, annál több idő kell, mielőtt álmaiban fellép; csak gyermekeknél van kivétel. Prezentatív álmok okai vagy külső (közbejött) ingerek, vagy szervi és izomérzetek (repülésé vérkeringési zavar; a repülés és esés álmai mintha csak az appercepcióban különböznének). Reprezentatív álmok okai vagy memória és asszociáció vagy szuggeszció. Gyakoriak (Amerikában) a betörőkről és a világ végéről szóló álmok. Teljesült premonitórikus álom mindig magyarázható; sokszor lappangó asszociációk feléledéséből; ezen alapulhat az is, mikor valaki többször, ébren nem ismert helyre álmodja magát. Az önmagát halottnakálmodás a lidércnyomással lesz analóg; álmok halottak feléledéséről összefüggnek a régi néphittel elhunytak életéről, elutazásáról, ma is keltenek néha ily hitet. Az ítélet álom közt nem szünetel, mint hitték: végezhet bonyolult műveletet. Tudhatjuk, hogy álmodunk. Álom az álomban: különböző mélységű alvások eredménye. Az érzelmek szerepe nagyobb az álomban, mint hiszik. Az álmoktól keltett érzelmek gyakran mások, mint aminőket hasonló körülmények ébren keltenének: egyidejű szervi érzések hatnak rájuk. 10 éves kortól fellép a morális elem az álmokban. Az álmokat gyakran zavarjuk össze az élettel (gyermekek majdnem általán). Hatásuk is az életre nagyobb, mint becsülik, nemcsak primitív népeknél, nálunk is, ítéletünk ellenére. Még nagyobb a hipnagógikus állapotoké. – Valamely szellemi tehetség tétlen, a többi működik: így magyarázták eddig az álmot; Jewell azt hiszi, bármely tehetség működhetik. Különben a válaszok csak fiataloktól származván, ez eredmények nem általánosíthatók.

Lillien J. Martin *Az eszthetika pszichológiája I. Kísérleti tájékozódás a komikum mezején* címen puhatolja, mire ügyeljen, ki e téren kísérletezik. Az introspekció mutatja a fizikai s el-

mei állapot befolyását az ítéletre, s a komikus hatás kisebbedését a komikus tárgy többszöri vagy huzamosb látásával. Hat kísérletsor meggyőz, hogy 1. a kép komplexitásától (= a komikum-centrumok száma) függ a hatás időtartama s ettől foka; komikum-fáradtság befolyását ellensúlyozza a komikum-halmozódás; hosszabb ideig nem látva, a kép ismét nyer hatásban; a reagensek testtartását jó nem korlátozni. 2. Összehasonlításnál tekinteni kell az idő- és térbefolyásokra (melyik képet látja előbb a reagens és jobbról-e vagy balról?) s a várakozás hatására is. 3. Szomorú kép után a komikus veszt komikumából, az előkép természetességének arányában. A szomorú előképet komikussal helyettesítve, a komikus hatás kiújul; de szomorú előkép hatásosabb a komikusnál. A nevetésinger statisztikája az ítéletekével általában párhuzamos. Zene, bús is, víg is, növeli a komikumot (s jobban az élénk, ami nem szól a kontraszt-elmélet mellett). 4. Fájdalmas arc kifejezéstelennél, mosolygó a fájdalmasnál (nem mint Hobbes mondja) komikusabb; a komikum a szájszélességgel nő (ez hasznos a kísérleti képanyag választásánál). 5. A túlzás komikumát igen hasznos a fokozatos változtatások módszerével vizsgálni. Minden reagens talált egy pontot, mely a többinél komikusabb. A kép mozgása, főleg a normálistól távolodó irányban, növeli a komikumot. 6. Lélekzés, érverés gyorsabb a komikus hatás alatt. – Kérdőívvel irányzott introspekciós kutatás eredményei: A hatás előbb indul egy komikus részlet, mint az egész kép felfogásán; e kezdő érzés a későbbi összhatást igen emeli. Mozgás mindig kíséri a komikus hatást, s úgy az izom, mint az imitatív mozgások neme, száma, komplexitása nagy hatással van rá; a mozgás bármely akadályozottságának érzete csökkenti. Legkészebb imitatív mozgásra a száj; s kivált a szimpathetikus mosoly ad jó diszpozíciót, néha egyetlen forrása a komikumnak. Segítik ezt a hallás-, szaglás- stb. érzetek is. Mindezekkel összefügg az asszociáció, mely a komikumot okozhatja, fokoz-

hatja, megóvhatja az elkopástól, akadályait (részvét) ellensúlyozhatja. Nem komikus, de kellemes asszociáció emeli, kellemetlen rontja a komikumot, melynek az újság mellett lényeges eleme a kellemesség is, bár a komplexusban, melyből a véghatás összeáll, kellemetlen elem is lehet. A régi értelemben vett szépség a komikumtól idegen, az újabb (impresszionista) felfogású kedvez neki. Természetellenesség, néha az újság motívumával emeli; a természetesség, valamint az ethikai elemek hatásáról nincs megegyezés; logikai elemek emelik. Az ítéletek főtényezői inkább ideák, mint érzések; a point megbecslése intellektuális folyamat. Theóriák közül többen helyeselték a szuperioritását, a kontrasztét, az expektációét, de csupán Schopenhauerét találták alkalmasnak minden kép komikumának megmagyarázására.

E. J. Swift: *Egy komplex mesterfogás emlékezete.* A komplex mesterfogás: két golyót kézbe véve, egyiket megkapni s feldobni, míg a másik repül. 10–10 kísérlet történt két médiummal, több mint 600 nappal a rendes gyakorlat befejezése után. Az eredmény majd mindig magasabb az utolsó gyakorlaténál; csak az első pár dobás ügyetlen. Az idegrendszer mit sem felejt, csak az izmoknak idegenek az első mozdulatok. De hamarabb jön a fáradtság. Hasonló eredményeket adtak az elmei folyamatokról Bourdon kísérletei.

28. A CLASSICUS NYELVEK TANÍTÁSÁNAK JELENTŐSÉGE

[Hiányzik]

29. HAROLD H. JOACHIM: ABSOLUT ÉS RELATIV IGAZSÁG

Harold H. Joachim: Absolut és relatív igazság. (Mind, 1905 I.) Könnyebbség végett e cikk gondolatmenetét párbeszédes alakban adom: „Minden igazság absolut; legfelebb részleges és határozatlan." Ellenkezőleg: minden igazságot el lehet „nyeletni" egy más, tágabb igazsággal, melynek azért szintén nem kell „absolutnak" lennie. „De a tágabb igazság nem változtatja a szűkebbet, csak pótolja." A tudomány hát csak igazságok halmaza lenne? „Igazságok rendszere; kell, hogy e rendszer minden tagja határozott legyen." De csak a rendszerben határozott: a látkör tágulása alterálja a részigazság jelentőségét s így igazságát is. „Tehát a jelentőség változásával változik az igazság is?" Az igazság értelmezésétől függ; absolut igazság nem a végtelen subiectum absolut öntudata, mert itt nincs megismerendő „másik": hanem a tudás teljes logikai koherenciája (bár emberi tudás számára ez is lehetetlen). Az egész koherencia tudatával kimondott ítélet absolut igazság (ha nyelvi kifejezése csak az is, ami az iskolásgyereké). A perceptió-ítéletek többnyire nélkülözvén e koherencia tudatát, csupán aktuálisak, nem tudományosak. A negatív ítéletek egy része csak látszólag határozott negatív, valójában határozatlan positív s így provizionális.

30. R. SENET: A NYCTOPHOBIA (A SÖTÉTSÉG FÉLELME) A GYERMEKEKNÉL

R. Senet: A nyctophobia (a sötétség félelme) a gyermekeknél. (Archives de Psych. févr.-mars 1905.)

I. A nyctophobia többnyire másodlagos. 519 (7–14 éves) gyermek közt Senet 480 nyctophobiásat talált: nyolc nappali phobiát is, a többi igen határozott (tolvajoktól, kísértetektől

való) éjjeli phobiát mutatott. Egynél sem mutatkozott a nyctophobia önállóan. Ez hát ideatió-tünet: ítéleti, nem érzési félelem: mert az éj kedvez a gonosztevőknek és hallucinációknak. Minden hét éves reagens mutatott nyctophobiát: a félelem a védelmi képességgel fordított arányú.

II. Ahol nem más a phobia eredője, ott a nyctophobia egyszerű éjjeli panophobia: a sötétség veszélyeinek, nem a sötétségnek félelme. Fokai: 1. lehangoltság, 2. auditív s általános hyperesthesia, 3. a külvilágba vetített endopticus és ennoticus tünetek, 4. valódi (auditív s vizuális) hallucinációk, 5. aggály (angoisse).

III. Tehát nem közvetlen a nyctophobiát, hanem okát, a primitív phobiát (félelmet) kell gyógyítani. (Ism. Journ, de Psych. Jean Paulhan.)

31. [KÜLÖNBEN A. E KORBELI KÖLTEMÉNYEIBEN...]

Arról, hogy az amer. párbajos Jókaiból! és *Mikolt*nál!!! Teste remeg, mint a harmat Éjféli párbaj

Különben A. e korbeli költeményeiben a nők rendesen családias vonásokkal jelennek meg. Vannak ugyan kacér ideges, feketeszemű szépek, mint Kund Abigél, vannak, kikapós parasztmenyecskék (a *népdal*ban, a *Vörös Rébék*ben) kislány mint egy bögre de legtöbbnyire a nő a nemes és igazán a költő szívéből alkotott nő: anya vagy nővér.[47]

Ki ne látná az összefüggést a kedves, családias környezettel, amelyben Arany ez időben *is* élt? A nemes, a jó nő képe

[47] A Tetemre hívásnak csak néhány sorában oly páratlan erővel és plasztikussággal domborodik ki e vonás, hogy meg nem állom, hogy ne idézzem a sorokat, amelyeket gondolok: (A *búgás* a galambra emlékeztet. Buda *neje* üvölt.)

A. fantáziájában teljesen a család képzetével van asszociálva, összeforrva.

Még emlékezéseiben is legrégibb családi emlékei bukkannak fel legmelegebben. Gondoljunk a *Vándor cipó* gyönyörű befejezésére, melyben anyjáról emlékezik[48]

De jelen családi életének benyomásai is megjelennek műveiben.

Arany 1877. novemberében ülte házasságának harminchetedik évfordulóját. Leánya 20 év óta halott volt; de nála lakott unokája *Széll* Piroska,[49] ekkor 12 éves, eleven, csevegő, okosszemű leányka. *Piroska* valóban költői kedély volt, egész a képzelgésig;[50] valószínűleg igen korán fejlődött. Óriási hatással volt reá nagyapjának nagysága és költészete (így „a költő álmaiból" vett neve, a Róla írt sorok, (T.Sz. VI. (1869.)), a költemény Piroskájának gyászos sorsa); később, betegségében e hatás majdnem tragikussá vált e gyenge idegzetre.[51] Most azonban még gyermek volt, és ellentétben szótalan, méla anyjával, vidám, élénk, beszédes: fel szokta verni az akademiai lakás csendjét is. Nagyapjával folyton szinte játszótársak voltak[52] el kísérgette margitszigeti sétáin is; s később felolvasta a gyenge szemű öreg úrnak a hazai lapokból, melyek Aranynak többnyire tiszteletpéldányt küldtek, *Jókai* és ifj *Ábrányi* Kornél regényeit,

[48] V.ö. a Tavasz-ünnepély albumába 1880.-ban írt emléksorral és Toldiné alakjával (BI. I. 74–76.)

[49] 1865. jul 24. született. A *Növünk együtt* jul 30án íródott.

[50] L. A. *László:* Emlékezés Piroskára; – Ez a nagybátyától, és csupán ismerősök számára írott emlék csupa pozitív adatot tartalmaz; míg az újságok nekrológjai (1885-ben.) köztük *Sturm* Alberté a *Pester Lloyd*ban (P. Széll.) költői ömlengések.

[51] Halálos ágyán egyre apja róla írt strófáit szavalta. A. László.

[52] E gyermekjátékok megfigyeléseinek, hangulatainak nyomát találjuk a *Növünk együtt*ön kívül az *Almanach* végén is

Endrődi, Kiss J. verseit.[53] S hogy már 77 ben milyen hatással volt apja nagysága rá, mutatja *Növünk együtt* c. páratlan kedvességű költemény.

Tán idézni!

Különben mindazok, akik e tüneményes szellem légkörében éltek, érezték úgy látszik minden kedélyessége és családiassága mellett is, emberi és költői nagyságának súlyát és benyomását. Fiának, *László*nak, bár ő is eredeti tehetség, egész irodalmi működésén, minden során, akár prózában, akár versben érzik ez a, szinte nyomasztó, rabságban tartó szellemi hatás. *Juliska* a költő álmaiból választott nevet kis lányának.

Ez Arany költészetének hatása családjára; folytassuk családjáét költészetére.

Jul. 6-tól szeptember végéig még a *Végpont* után is állandóan termelt az öregúr új alkotó kedve; szept. végétől okt. végéig azonban nincs egyetlen egy vers sem. Farkas Kálmán értesítése szerint[54], aki ettől fogva háziorvosuk lett, októberben a család egyik tagja beteg volt. Nincsenek e e dolgok összefüggésben?

Okt. 27-én már újra ír A.: a *Tetemre hívást*!

A család tagjai, úgy látszik mind igen intelligensek voltak, méltók a nagy költőhöz. A. az *Őszikék*et is először Lászlónak, s az ő kértére a „nagymamának" olvasta fel. László széles *modern* műveltséggel bírt, bár klasszikussal *sokkal* kevésbbé mint az apja. Arany legsűrűbb vendégei természetesen Lászlóék voltak; esténként jöttek a Margitszigetre és soká elbeszélgettek.

Délelőttönkint pedig Aranyt legbúskomorabb hangulatú napjaiban is felvidámította egy rendes látogató: násza, *Szalai* .... élénk, élces ember.

[53] Legjobban illusztrálják a nagyapa és unoka viszonyát A. levelei P.-hoz Karlsbadból, melyek a *Vas. Ujs.* jelentek meg. Nagyon kedvesek.

[54] *Nemzet*. évsz.

Nagyon jól voltak, úgy látszik, Wohlékkal; Aranynak *Wohl* Jankához intézett, s halála után egy lapban megjelent levele (melyet Piroska nevében írt „Janka nénihez" a Margitszigetről,) mutatja e majdnem családias viszonyt. A barátság régi; már 1858.-ból való a *Wohl* J. emlékkönyvébe írt vers, mely mutatja, hogy angolul próbáltak társalogni.

Gyakori vendég volt tudvalevőleg *Gyulai* Pál is, aki – hasztalan – iparkodott Aranyt visszavonni az aktív irodalmi életbe. Az a küzdő és zajos irodalmi élet, amelyben e jeles, fáradhatatlan kritikusunk mozgott: ekkor már fárasztó, izgató hatással volt az öreg Aranyra[55]. Mindazonáltal némely versében, némely lelkifurdalásában, mintha érezném a *Gyulai* örökös biztatásának valószínű hatását.

Tehát Aranynak, bármily visszavonultan élt is, megvolt a napi, műveltségéhez és kedélyéhez illő társasága; – de emellett otthoni, szalontai összeköttetéseit sem szakította félbe. Sógorával, *Ercsei* Sándorral, állandóan levelezett; bár 1877-ből Ercsei egy levelet sem tett közzé[56] Kortársának, *Rozvány* A.nak halálhíre pedig az ismert és általam is már említett melancholikus költeményre hangolá.

Mindezt felsoroltam, röviden, az adatok szerint: nincs tehetségem, hogy részletesebben kikutassam ez emberek hatását A. műveire. Ezt csak az tehetné, aki ismerte őket.

Azonban megjelennek Arany ez idei költészetében környezetének mellékesebb emberi alakjai is. E genre képek mind humorosak. Érzelmi hangulatukat tekintve két csoportra oszthatók. Az egyik társadalmi ferdeségek benyomásaiból eredve: satirikus hangú: ilyen a *Rangos koldus* és az *Almanach.*[57] Bán-

[55] Vö. *Hagyaték*

[56] [Az utalójelhez nem tartozik lábjegyzet.]

[57] Az *Almanach* képzetszálai: Az akad. alm. megkapása (alkalom) Ez adja az ötletet, felidézni az évet (vö *Petőfi:* Játszuk el a múltak jelenéseit);

tották ezek a dolgok; de mégsem szól avval a keserű hanggal róluk, amivel szólt volna például 1850-ben, mikor a *Kertben*t és az első *Bolond Istókot* írta; inkább a művészet bizonyos magaslatáról. Már oly ember beszél itt, aki megjárta az életet. A *Hídavatás*ban is az izgatottság inkább művészi, mint egyéni keserűség.

Különben a *Hídavatás* izgatott akkordja is ily genreképben csendül meg először: *Az öreg Pincérben:*

Idézöm

Így jelennek meg A. utolsó zsanreképeiben mindazok akiket a Margitszigeten mindennap látott: *Az öreg Pincér, A Hírlapáruló,* a Kertész: de mindig ott van háttérben az ő egész világlátása; mindig (kivéve a hírlapárulónál) társul az ő jelen helyzetének képzete; mindig valamely gondolat is, (de érzelem alakjában!), melyek közt nem csak az előbb idézett jelenik meg később nagyobb koncepcióju költeményben is. Így a *Semmi természet!* alapeszméjét is a közvetlen utána (5 nap múlva) írt *Hídavatás*ba találjuk némileg átvíve.

Mindezen költeményekkel, bármily remekművek nem esztetikai méltatás levén a célunk, hanem pszichológiai adatcsoportosítás, minthogy nem merülnek fel bennük új képzetelemek, röviden végezhetünk.

Mert körülbelül megrajzoltuk azokat a főbb kategóriákat, amelyekbe A. képzetvilága 1877. második felében csoportosítható. Amely költeményeket még nem említettünk, azoknak egyes szálai nagyobbrészt beoszthatók egyik vagy másik említett kategóriába. Új érdekes asszociációk ugyan legtöbb vers-

---

ez adja az időjárás képzetét, mely, hogy mily sűrűn szerepelt A. képzetvilágában, láttuk. A többi képzet az akkori társasági szokások (árvízbál, [... éka]) Végre Simplex

ben bőven vonulnak[58]: de nincsen immár terünk ezeket most mind bőven kifejteni.

Friss impressziókból származnak az említetteken kívül: *A tölgyek alatt* és *Ének a pesti ligetről*.[59] De mindakettő át és át van szőve emlékekekkel. Mindakettőn van valami színe az elmélkedésnek, amely azonban inkább forma, mint tartalom.[60]

Teljesen emlékekből szövődik a *Vándor cipó,* amely bizonyos értelemben kiegészítése a *B. I. II* emléksorozatának. A. fiatalkorából itt is az a legerősebb emlék jelenik meg: első nagy csalódásának, az élet durvaságaival való első összeütközésének emléke: színészéletének végéé. A. nemes fajból származott és gyermekkora otthonában egyetlen tr. szót sem hallott. Mily hatással volt reá az emberi közönségességeknek első (és mily ideális felhevülést követő) (és mily erős!) tapasztalása: legjobban mutatja, hogy emlékezete most, öregkorában is unos unton visszatér életének ez időpontjához; bár ma már a humor szemüvegén át látja maga az élénk emlék utal a mély sebre, melyet a benyomás vághatott.

A *Vándor cipó* emléksorozata erősen élénk és érzéki; az érzelmek is képek alakjában jelennek meg, mint igazi apollói költőnél. S ez emlékképek oly intenzívek, hogy a jelen benyomások (és újabb emlékek) alig színezik: a *V.C.* tájképeiben semmit sem találunk a Margitsziget- és környezetéből.

Barátainak emlékeiből *Petőfié* (akinek ellentétes hatása valamikor az ifjú *Arany* lelkét egészen felforgatta) Petőfi emléke az,

[58] [BM bár jelölte és ki is hagyott helyet a lábjegyzetben, végül nem írt ide semmit.]

[59] Az E. a P.L. nehány szálát (időjárás, a közönségesség sértő benyomásai) már említettük; ezekhez és a liget impresszióihoz járul a dicsőségére való gondolat, mely más versekből is kitűnik, mily nyugtalanító hatással van rá: hogy tán kötelezi valamire.

[60] Szembaja, mely az olvasásban, egyetlen élvezetében gátolva, legjobban szomorította, a *Lepké*n kívül az *Ex Tenebris* címűben is megjelenik.

amely e korban is, mint mindig visszajár Aranyhoz. Mikor a *plevnai* győzelem hírét hallja: őrá gondol: ha *ő* énekelné ezt meg!

32. JUHÁSZ GYULA VERSEI

Az új magyar költészet, mint a virág, egy éjjel kibimbózott és fejlik, terjed. Tanárok, akik a nagy Aranyról és a fiatal Petőfiről szólnak az iskolában; esztétikusok, akik régi könyvekből idéznek; modern szellemek is, akik csak németül olvasnak: mindazok szóval, akik nem nyitják ki ablakaikat, nem is sejtik, hogy a magyar kertben új hajtás nőtt, tétova még, mint ma minden, mi magyar, s várja a napot, amely felé kelyhét hajtaná; de addig, a sötétben is, nyíl és illatozik.

Mi, akik régebben ismerjük Juhász Gyulát, mint a verseit, alig tudjuk őt ez új költészet egy jelenségének látni. Minekünk ő: ő maga, egy ember, szenveteg és rokonszenves. Kora hatásait mutatja, mert érzékeny a lelke, mint a Chladni-lemez. Érzékeny mindenre, amit lát, hall, olvas. Villon egy sora, egy név: *Shakspere, Jézus;* egy szó, egy akkord: agyában zenévé rezonál. S a sok benyomás, mint finom szemcsék a Chladni lemezén, mint nyugodt tó néma karikái, ritmikus ringássá elegyül. Vasból van a lélek, melynek nincsenek reminiszcenciái; és Juhász lelke nincsen vasból. Ő is zeng a „zsarnok, gyönyörű élethez", gyászolja, mint más, keleti származása átkát, a magyar pusztaságot: és óhajtja Párist. Ő is ír szonetteket, festő, franciás, herédiás szonetteket; s izgatja a Zarathusztra morálkontrasztja. De éles vonások választják el társaitól. A külső világ hatásait jobban felfogja, több oldalról megérzi Ady Endrénél; de hangulatában inkább fölolvasztja s tompítja, mint Kosztolányi Dezső. S ha tán az egyiknél kevésbbé eredeti és a másiknál színtelenebb: viszont az elsőnél gazdagabb s az utóbbinál közvetlenebb.

Nem szoros nyelvművész s mint lelke, a versei sincsenek vasból. Rímei nem mindig zengők. Jambusain olykor akaratos, nem bánt zökkenés érzik. Nyelve viasz, nem márvány. A mondat, a strófa elomlik, mint könnyű öltöny és az érzés meztelen marad. Milyen ez az érzés, az uralkodó érzés verseiben? Egyszóval megmondhatjuk: a szürkeség fájdalma. „Ó én vagyok a szürkeség maga!" – kiált föl, de nyomban hozzáteszi: Olyan, miként ti! A mai ember fájdalma ez s tegyük hozzá: a mai szegény és intelligens emberé, akinek élete, környezete szürke, szürke. S hozzá: a magyar emberé, akinek keleti lelke tarkaságra vágyik. A bágyadt gyermekkori emlékek, amelyek legszínesebbjei kolostorba és cselédszobába viszik, a tiszaparti füzes, a monotón róna, a hallgatag, özvegy otthon, a bérházak magánya, a sötét aszfalt aprókockás terei e léleknek idegen környezet. Ez az élet reménytelen egyhangú mars neki, mint a katonáké. Így örökölt bánatot kesereg s alaphangja elégiai. A külső világból is elégiai képek érdeklik, a klastromi szüzesség álmai, a százévben nyitó áloé, Géza király, aki a világ hiúságán elmél, Meunier képei, egy szürke, öreg költő, esett verebek, téli regék, alkonyok. Minden őszbe borul előtte s a világ egy őszi dal. E hangulatban nyernek jelentést a zengéstelen rímek s titkos tompa betűrímek egy-egy sorban kijegecítve mélyen lelkünkbe vágják a kora ősz ritmusát. Járnak az árnyak, vége van a nyárnak. A varjú várja már a koncot. Sötét marad a bánat és a bánya. A költő itt művész lesz s a lankatag álmodó egy-egy pillanatig szorosra fogja álmai gyeplőjét.

Mert az ilyen ember kényszerűen álmokhoz fordul táplálékért. Érzi származását és bus vándordarulelke itthagyja gyakran gyásza őszét és elsiratja szilaj ősét, a turáni pogány igricet. Éreznünk kell, hogy e lélek nem született a szürkeségre. Szülei szerelmének nagynak, szentnek kellett lennie, mondja, – „Hiszen a hajtása Én vagyok, Nagy szemeim lángja tőle ragyog". E nagy szemek lángja keletre néz és tarka, búja életről

álmodik. Gauguin képein érzi otthon magát; görög szépségről, Dionysiozról, Zarathusztráról álmodik. És Párisba vágyik, hol az élet forró szíve ver!

Így olvad benne minden egygyé, környezet és irodalmi hatások s így nyer költészete az irodalmin túl nagyobb, emberi jelentőséget.

33. HEGEDŰS PÁL

Az író és az olvasó

Egy éve, mikor e város nagy testének agysejtjei közül talán a legéberebb, legmozgékonyabb örökre kialudt, sokat írtak Hegedűs Pálról itt is, másutt is. Lerajzolták nekünk, megmaradtaknak az embert, amint ismerték őt, akik mindennap látták: az okos, oktató, a küzdő, szenvedő, indulatos embert. Láttuk a tanárt, a jó tanárt, aki tanítványait igazán szereti s tanítványai szeretetét igazán megnyerte (s ez a tanítás egyetlen titka s nehézsége); láttuk a kiválóan intelligens embert, aki érthető megvetéssel nézi a közönséges emberek ostobaságait; láttuk a jószívű és szellemes embert, akinek társalgása mindenkire oktató és emelő; láttuk a beteg és szeszélyes embert és megbocsátottuk kedélyének beszámíthatatlan hullámzásait, melyekkel életében annyi ellenséget szerzett. Megismertünk egy lelket, akit tág és gondosan táplált intelligenciája felülemelt az emberek átlagán, sok dolog megértésére képessé, soknak eltűrésére képtelenné tett, embertársainak oktatására, serkentésére s gyakran ostorozására predesztinált, nyugodni holtig nem hagyott, idegességig, indulatosságig izgatott. De maga az intelligencia, amely e lélekben kétségtelenül faculté maîtresse volt, minősége, a források, melyek táplálták, a mód, ahogyan kiömlött, mint a folyó, hogy termékenyítsen: mindeddig rajzolóra nem talált.

Pedig róla talán még nagyobb a szükség ily természetrajzi leírásra mint másokról. Szépírók, esszéisták, gyakran még szaktudósok értelmi életéről is ékesebben beszélnek maguk a műveik, mint minden érintkezés. De Hegedűs Pál nem tartozott azok közé, kik írásaikban önmagukat adják. Az ő könyvei az írásművek legszegényebb és leghálátlanabb osztályából valók, t. i. hasznos könyvek. Nem volt eredeti szellem. Egész értelmi élete egy nagy asszimiláció-folyamat: s műveiben e folyamatnak csak késő eredményei jelennek meg. Jó tolmácsként, nem állt a közönség és tárgya közé s saját gondolatmenetével sohasem alkalmatlankodott. Mint a hű iparos megelégedett a hasznos munkával, s praktikus szellemében nem volt művészi egoizmus.

Az ilyen lelket inkább megismerhetjük olvasmányaiból, mint írásaiból; s valóban: ő nagyobb volt olvasónak mint írónak. Szellemének terjedelmét nem az mérheti meg, aki műveit olvassa, hanem aki könyvtárát regisztrálta és széljegyzeteit böngészi. De aki, mint e sorok írója, e ritka szerencsében részesül, azt az élvezetet fogja érezni, melyet egy tágas és pompás műhely megtekintése nyújt, dús raktárakkal és pontosan működő gépekkel.

E szellem iránya, mint írtam, praktikus és éppen nem művészi. Életfelfogása, morálja angolos s olvasmányai közt az angolok első helyen állanak. Kedves írója az utilitarista Macaulay s Macaulaynak Bacon-tanulmányában húzott alá legtöbb mondatot. Filozófiája, ha lehet nála erről beszélni, csakugyan ilyen baconos, morálpolitikai filozófia volt. The end is the well-being of the people. A haszontalan, önzetlen tudást nem becsülte. Volt valami benne a Nietzsche „mittelmässige Engländereiből". Az elvont tudományok, a matematika szubtilis okoskodásai, a német filozófia: előtte értéktelenek voltak. Minden tudásnak csak annyiban volt előtte becse, amennyiben az emberre vonatkozott. Ezért a történeti, társadalmi tudományok művelője lett

s itt is a jelenkor áramlatai kötötték le minden figyelmét. Érzéke volt az aktualitásokhoz. Ebben igazi modern lélek volt. De volt a modern szellemnek egy iránya, amelyet sohsem tudott megérteni. Ez volt a modern művészet azon iránya, mely a l'art pour l'art jelszavát tűzte zászlajára. Modern költemény-kötet nem volt könyvtárában. Baudelaire és Verlaine, Swinburne és Rossetti neki nem léteztek. Béranger–Hugo-féle irányköltészet, az angol–amerikai morálköltészet, a Longfellowé és Wordsworthé, táplálták ez antiartisztikus kedélyt. A Besant és Wells fantasztikus irányregényei, Bret Harte és Kipling leíró, szinte ismeretterjesztő poézise, voltak szépirodalmi nevelői. S magyar lapokból harmadrendű politikai verseket vagdalt ki.

A politika: az ekszigenciák tudománya: ez volt középpontja tág érdekkörének. Kétségkívül értenünk kell ezt e pozitív, angolos szellemnél. A politika nem mélye a történelemnek, hanem a felszíne. Nem a legszínesebb, de legláthatóbb. Nem legsúlyosabb, de legkézzelfoghatóbb. A politika célszerű, mindjárt eredményekre tör. Másodszor: ismerjük Hegedűs elméjének nagy receptivitását. S a politika, mint tudás-ág, elsősorban receptív képességet kíván. Hogy valaki politikai történetben járatos legyen: nagy memória kell s világos, jól igazodó ész. Mindkettő meg volt Hegedűsnél bámulatos mértékben. S kinek célja volt oktatással használni, eszközül nagy és jól rendezett tudás állott rendelkezésére. Adatok fölkutatására, elraktározására senkisem volt nála alkalmasabb. Rengeteget olvasott s amit egyszer olvasott, többé nem veszett el. Ideális olvasó volt. Jegyzeteket készített, osztályozott, a fontos adatokat aláhúzkodta. Újságokból kivagdalt és eltett mindent, ami érdekelte. Nagy eruditiójából egy morzsát sem hagyott elkallódni. Bibliografiai jegyzeteinek mennyisége megdöbbentő.

Reading maketh a full man, conference a ready man, and writing an exact man. Hegedűs ilyen volt. Amint céljaiban, hajlamaiban angol, úgy gondolkodásának világosságában, tu-

dásának szabatos élességében igazi francia. Munkái: megbecsülhetetlen kalauzok az irodalom egy-egy káoszában. Hátrahagyott művében csodáltuk, hogy az egyszerű magyar vidéki tanár mily biztonsággal bogozza ki a nagy politikusok cselszövényeinek szálait. Pontosságra: a képzelhető leglelkiismeretesebb író volt. Mindennek utánnanézett. Seholsem tűrt félhomályt. Mikor regényt fordított, melynek színtere London: beszerezte London legjobb térképeit és kalauzait. Mikor az angol diákéletről fordított könyvet, forrásmunkákból tanulmányozta az angol ifjúsági játékokat, hogy a leírások fordításában hibát ne tegyen. Megvolt benne a filológusi szigorúság: semmit sem írt le emlékezetből. Pontos, élénk, világos esze kiválóan képesítette őt az oktatásra. Tanár volt. Társalgása, írása: elsősorban oktatás volt. Hasznos dolgokra akart tanítani. Ezért könyvei kézikönyvek, gyakran kivonatok és tartalomjegyzékek: de épen azért mindenhez megtalálja és csatolja a magyar, sőt gyakran helyi vonatkozást. Mikor a Percy-gyűjteményt ismerteti, kiemeli hatását Arany Jánosra; a szépirodalmi kritika törvényeinél, melyeket Hennequin után dolgozott, el nem mulasztja a példákhoz szőni Petőfi kritikai véleményeit. S mikor Ollivier nagy művét kivonatolta, mikor Mc Carthy hétkötetes könyvét – History of our own times – a délafrikai kérdésről szóló tanulmányához elolvasta; talán arra gondolt: hasonló összefoglaló művet írni a XIX. század magyar politikájáról is: egy használható kézikönyvet. Erre vallanak jegyzetei és a roppant adathalmaz, melyet hírlapokból e tárgyból összegyűjtött. S ez lett volna élete főműve, igazán hozzá méltó: a leghasznosabb történeti tankönyv, s épen hasznossága miatt rendkívül érdekes.

Mint írónak s mint tanárnak jelleme ugyanaz: hasznos, érdekes, új dolgokra akarta tanítani az ifjúságot. S nem tudni, nem legnagyobb volt-e, mint ifjúsági író. Pedig csak fordító volt. De ahogyan kiválasztotta: mit fordítson s ahogyan aztán

lefordította: teljesen reá vallott. Hasznosság, érdekesség, újság: ez vezette. Reáliskolai tanár volt. Helytelennek tartotta a klasszikai nevelést; penészszellemnek nevezte: de hogy a klasszikus életnek érdekes formában való ismertetését nem tartotta hiábavalónak, mutatja Church-fordítása. Haszontalan, szépirodalmi dolgot nem adott, de a hasznosakat érdekes, szépirodalmi formában nyújtotta. Bámulatosan ismerte kis olvasói ízlését. Mint ifjúsági könyvtárosnak, alkalma volt e tanulmányra. Ismerte a gyermeket, aki Mary Lamb szerint, mohó szemmel áll meg a könyvespolc előtt és szerelmesen falja a világot jelentő betűket. S tudta, hogy a diákot először is a diák érdekli. S vane népszerűbb olvasmány diákjaink közt, mint az ő Laurie-fordításai? S ő még le akarta fordítani a Zidler diák-eposzát is – La légende des Écoliers de la France.

De Hegedűs Pál nemcsak tanár és ifjúsági író volt, hanem érdeklődött is a nevelés minden ügye iránt, amit hírlapokban elszórt pedagógiai cikkei bizonyítanak. S szükségszerű volt, hogy ez a praktikus lélek, aki a múltat csak a jövőért tanulta, barátja legyen az ifjúságnak, amint barátja volt a jövendőnek. Mert a jövendőnek hódoló barátja volt. E praktikus, ábrándozástól idegen léleknek épen utilitáris iránya adott egy nagy ábrándot: ő aki a történeti fejlődések fonalainak irányát kereste, égőn ábrándozott e fejlődés folytatásáról s Freeman fordítója egyúttal Walter Besant fordítója s Wells szorgalmas olvasója is volt. Az emberiség jövője érdekelte s ő, aki a műremekeket csak tárgyukért, irányukért olvasta, ő aki a művészi hatás titkát Tainenél, Hennequinnél, Eugène Véronnál, Émile Michelnél kereste, de hiába kereste, mert ő maga e hatást sohasem érezte: ő sokkal nagyobb lelki élvezetet lelt a jövő alakításának terveiben, mint a való művészi ábrázolásaiban.

Hegedűs Pál, akiből a művész egoizmusa egészen hiányzott, annál nagyobb mértékben bírta a tudós egoizmusát. Tudásban dúsabb, vágyakban magasabb lelke érezte, hogy kü-

lömb környezeténél, s ez, kivált később, mikor már idegei is megviselődtek, türelmetlenné tette környezete iránt. S ez magyarázza rettegett polemikus cikkeit. E nagy oktató egyúttal nagy korholó is volt; s nem ritkán igazságtalan korholó. Prakticizmusa ellentéte volt a kvietizmusnak. S a sok munka, az örökös tettvágy s egyéb szerencsétlen körülmények lassankint kifejtették benne az ideges, szeszélyes embert, akinek több volt az ellensége, mint a jó barátja. De a jóbarátjai tisztelték s szerették. E sorok írója, aki személyesen őt alig ismerhette, mégis személyes hálával tartozik neki. S most mikor őt legjobb oldalairól, amelyekről maga is kizárólagosan ismerte, olvasóival megismertetni iparkodott, úgy érzi, hogy régi tartozását rótta le. Aki sok dologban örökébe lépett, az utód köteles kegyeletét s a követő tiszteletét érzi e holt iránt. S mikor esténkint otthon, felnyit egyet azokból a ceruzajegyzetekkel keresztül-kasul ellátott könyvekből, úgy érzi néha, mintha valaki válla fölé hajolna s két okos, sötét, élénk, biztató szem nézné, amit olvas.

34. NEGYVEN ÉV

Ma már alig tudjuk elképzelni, hogy lehetett idő, amikor ez a mindennapi név így egyszerűen leírva, akárkit és senkit sem jelentett. Ma ez a név csak egy embert jelent: ma ehhez a néhány betűhöz kedves és elválhatatlan asszociációk fűződnek. Egy jóbarátunk neve ez, akit nagyon jól ismerünk, ha sohasem is láttuk, valakié, aki sohasem bántott, ezerszer vigasztalt, mesterünké, aki mindig fölöttünk áll s akit mégis mindig megértünk és sohasem feledhetünk.

De e soroknak nem célja érzelegni; ez oly hála volna, mely hozzá nem méltó s nem méltó hozzánk sem, ebben az órában, amikor az ő emléke színezi halavány lelkünket. Amikor az ő dallamai zsonganak fülünkben s elménket az ő képzelete

bútorozza. Legméltóbb ünneplés az emlékezés; s amikor az ő egyéniségének képe megjelenik, az érzelmek ráfeledkeznek a képre s hallgatnak.

Ezt a képet, Kiss József írói arcképét, még nem igen érezték szükségét ábrázolni. Hisz előttünk áll, lelkünk falán függ és bármikor gyönyörködhetünk benne. Íme, látom őt; nincs előttem sem könyve, sem képe; egyetlen egy verse sincs papíron előttem és én mégis látom őt és meg merem írni, hogy milyennek látom.

Nem mozdulatlan kép ez és nem pillanat-felvétel; hanem egy lélek képe és történet és kinematográf. Látom e lelket mélázva nevelődni, tág falusi utcákon, abban az egészséges, patriarchális levegőben, amely éppen annyira zsidó, mint református és magyar és ótestamentumi. Ez érzékeny és félénk lelket, amelynek tartalma két faj, két dicső és szerencsétlen faj szellemének ölelkezéséből dúsgazdag eredmény, látom a keleties templomban, nagyszakállú kendős öregek közt és látom a magyar mezőn bolyongni, szénagyűjtéskor, alkonyatkor. Dallamok kísérik mindenhova, népdalok és templomi énekek; és dallamok nélkül nem lehet elképzelni. Otthon is látom őt, ahol könyvek várják és a sápadt fej könyvekre hajlik. – Shakespeare, Arany... És a képek beszélni tanulnak és a dallamok szöveget találnak. Egy fiatal lélek őstalaján tropikus természet indul és a városban, a sziklán, az aszfalton: tenyészik tovább.

Íme azon talaj és első növényzete azon talajnak, amelyen az új magyar költészet először kivirult. Kiss József költészete zenéjét magával hozta a világra, képeit a környezetből leste, nyelvét a legnagyobb mesterektől tanulta: a magyar néptől és Arany Jánostól. S ez utóbbit különösen hangsúlyoznunk kell akkor, mikor az új költészetet azok, akik nem értik, a hagyománytalanság, idegenség és kulturális alapnélküliség vádjával illetik. Arany Jánosban a magyar kultúra ezeréves ereje tömörült, mint telített leydeni palackban az elektromosság. Amint

Arany Kiss fiatal poézisének legelső megértői és méltánylói közé tartozott: úgy Kiss egyike Arany legnagyobb megértőinek és átérzőinek, és ez nem utolsó dicsősége. S nem lehet hagyománytalan és ágról szakadt az oly költészet, melynek Kiss az apja, s Arany a nagyapja.

Az érzékeny és félénk lélek, akit a városig kísértünk, elsősorban artista-lélek volt, mint nagy mestere; s ebben, a modern érzékenységben és artistaságban szellemi rokona azoknak a nagy énekeseknek, akik távol Nyugaton először érezték az új kedélyrezdüléseket, s először csavartak új húrt a hárfájukra, hogy azokat is felfoghassák. Itthon, mely hárfa érezte volna meg e finom rezgéseket, ha nem Kiss Józsefé; s kinek volt húrja több? Figyelnünk kell, hogy a modern költészet kérdése voltaképen a modern költői nyelv kérdése; a magyar nyelv kemény tűzkövéből kellett az újszínű szikrákat kicsiholni, a magyar nyelv fényképlemezét kellett érzékennyé tenni az új színek iránt. S itt van Kiss József nagysága s ez adja meg helyét az irodalomtörténetben. Kiss József nagy költő volt akkor is, mikor népies balladái és mély érzésű, tiszta nyelvű emléklírája termettek. Az első Kiss József éppen olyan nagy költő volt, mint a második, de a második irodalmi korszakalkotó.

A megújhodás szükségét mindenki érezte. Lejárt az egyedül üdvözítő népiesség kora s a költői demokrácia épp oly aktuálisnak bizonyult, mint a politikai irányok, melyek éltet adtak neki. S a lelkek beleunva a makacs, már-már erőltetett és csizmaszagú magyarságba, nyugattól vártak frissülést és előkelőbb, arisztokratikusabb poézis után sóvárogtak. De a modernséget a gondolatokban keresték és a kifejezés színtelenné vált. A magyar költészet, egy pillanatra, ha szabad így kifejeznem, két szék között a pad alá került. Európai gondolatot eleget találunk ezidőszerinti költeményeinkben; de az új érzéseknek magyar kifejezését nem találjuk. Ehhez erő kell és alap, gazdagság és érzékenység, tudás és művészet.

Mindez szerencsésen egyesült Kiss Józsefben. Birtokában volt annak, amin túl kell emelkedni, érezte azt, amit ki kellett fejezni s ura volt a hangszernek, mellyel kifejezhette. Ő, aki úgy kezelte, mint kevesen, a népies magyar nyelvet és verselést: érezte, hogy a magyar költészetnek, mint minden költészetnek modern és arisztokratikus költészetté kell válnia. A modern városi élet átformálta a holtig hajlékony kedélyt a maga képére és hasonlatosságára. Aki a Szép Batónétól, a Varrógép meséjén át a De Profundisig jutott el s aki a szép Batóné és a De Profundis nyelvét együttesen bírta, az könnyen megtehette a hátralevő utat a De Profundistól a Tüzekig, a nápolyi Emléktől a Szfinkszig. A falusi képe, a „Valahol messze, valaha régen" szuggesztív hangulata; Jehovának és a Keleti költeményeknek színei, a Noémi ciklus sötét érzése, az Utcaélet rajza itt-ott, a Regény és De Profundis társadalmi vonatkozásai s mindenekben az artista nyelvművészet – (vagy ha így jobban tetszik: a szabad természet gyermekkori éles emlékei, a keleti származás és vallásos szokások, a vérré vált olvasmányok, a városi élet törpítő ereje és nyomorainak látása, a nem szép férfi alázatos álmai a legszebb asszonyról, a lassú és kényes műösztön, a lélekké vált nyelv és a nyelvvé vált lélek) – kétségtelenül megadják egy modern költő anyagát. Az ami Kiss József karrierjének ártott: az irodalmi áskálódás, a „vezető körök" hidegsége: az költészete modernségének csak előnyére vált; fölszabadította az illemtől, merészebbé tette anélkül, hogy elszakítaná a hagyományoktól.

Így áll előttünk a balladák Arany Jánosának tanítványa: mint a Hídavatás Arany Jánosának örököse, a *modern magyar költő.* S amit a margitszigeti óriás, élete végén, divinációs erővel megsejtett, annak kifejezésére az ő művészi keze formálja először a nyelv viaszát s nála járják inaséveiket e nyelv jövendő mesterei. Valóban a modern magyar költői nyelv legtöbbet köszönhet Kiss Józsefnek. Hány új szókötés, hány új fordulat,

azóta közkeletűek, az ő agyában születtek először. A kortársak sima és színtelen nyelve nála arannyal átszőtt szövetté válik, a szavak új illesztésekben új életet nyernek. Az Arany magyarsága és eredetisége keleti színességgel és nyugati finomsággal egyesül. A vers – a kortársak örök, unalmas jambusa – új zökkenésekkel új hatásokat ad és nagy lépést tesz a művészi, tudatos szabad vers felé. A nyelvhangulat egy sorban sem lanyhul.

Mindaz, amit ma modern magyar költészetnek nevezhetünk, Kiss Józsefet vallja vezetőjének és központjának. És mégis, most hogy e nagy irodalmi hatás okait és jogát a költőben rajzolni próbáltam: sajnálom, hogy erről beszéltem. Sajnálom, hogy nem beszéltem inkább csak róla magáról, a kis szürke költőről, az egyéniségről, nem is a költőről, hanem az emberről, a kedves és rokonszenves emberről, a Nagy csizma és kis cipő, meg a Hanzi dalosáról, akihez a gyönyörködni vágyó olvasók akkor is vissza-visszatérnek, mikor már történelemmé lesz az, ami a történelemé, s a modern és régi költészet küzdelmének csak az irodalmi kézikönyvekben lesz híre.

35. [A LATIN TANÍTÁS IDEÁLIS TERVE A REÁLISKOLÁKBAN]

[Hiányzik]

36. AZ ARANYEMBER

Egyáltalán nem keresünk irodalomtörténeti szempontokat az ifjúsági előadásokban: a színház nem a tanítás segédeszköze, az ifjúsági előadásokkal az ifjúság ízlését és nem a tanárokét kell szolgálnia. Ha segít is az iskolának: nevel és nem tanít. Ezért jobb Az aranyember, ha jó, mint sok jobb és nagyobb

darab, mely nem gyerekeknek íródott. Az aranyembert ma már csak a gyermekek élvezik, – de azok élvezik. Élvezték még a szerdai gyenge előadásban is, melyben súgó és színészek vetélkedtek, hogy ki beszél hangosabban. Ami kedély és magyar zamat Jókai dikciójában: az elveszett, de megmaradt a hamis pátosz és kitűnt a gyenge motiválás. Dicséretes kivétel Almássy (Krisztyán), aki ezt az alapjában kedves svihákot majdnem érthetővé tette. Fodor Ella (Timéa) játékát egyszerűsége tüntette ki a nagyhangú együttesből. Egyébiránt, ha kevés mozzanat volt is a színpadon, amit mi felnőttek is élvezettel láthattunk: annál nagyobb élvezetünk telt a kis közönség mulatságában.

37. TÁLIA

Hebbel és Courteline német dráma (de mennyire német!) és francia bohózat (de mennyire francia!) egy este és mindez a Táliától, a forradalmi magyar (de mennyire magyar?) színészettel! Hebbel – s talán minden német drámaíró, a sors metafizikusa, a sötét sorsé: nála nem bűneink teremtik sorsunkat, hanem sorsunk hozza létre bűneinket. A hebbeli dráma, mint Mária Magdaléna is, nem világkép, hanem gondolatok tükre: párbeszédeiben nem az fontos, amit elmondanak; a szavak mögött a gondolatok páros viaskodását érezzük. Ennek appercipiálására idő kell a nézőnek: s kétségtelen, nem is valószínű, hogy a szavak, amelyek mindegyike ezer gondolat eredője, gyors egymásutánban peregjenek. *Forgács* Rózsi (Klára) átérzett és átértett játéka mindenképpen dominált: s magyar színpadon bizony ritkán látunk ily természetes, egyszerű hangokat. Antal mester, a darab sarkjelleme, *Bánóczi* Dezső alakításában részletekben is igen élethű, bár talán kevésbé egészséges és egydarabból való volt, mint a német költő elképzelte. A többiek is részletekben kitűnő játékot s kiszámított együttest nyújtottak

s verizmusuk még nem közelg a modorosság felé. – A bohózat, a *Rendőrfőnök jó fiú* a tökéletes ellentét ingerével kitűnően hatott a dráma után, bár kétségtelenül nem annyira a dráma, mint a színészek hatásának érdekére. A játék gyors, könnyű pergése, mint a gyors kerék forgása eltünteti a küllőket, szinte elfeledtette velünk, hogy történik valami: olyan gyorsan történt! nem is említünk neveket: valamennyit említhetnők. Itt nem voltak szögek és srófok. A közönség, aki egypár percig elfelejtette, hogy közönség, pompás hangulatban oszlott szét.

38. A REMÉNY

A Tália-társaság búcsújátéka

Szeretném megkérdezni a jövő század művelődéstörténetíróját: mivel hat inkább a Tália a magyar színészet nívójára: játékával vagy a darabjaival? Mert a darabok, az új, szokatlan darabok, kényszerítik és emelik a színjátszást.

A Remény nálunk még e kényszerítő, emelő darabokhoz tartozik. Lehet, hogy nem soká. Forradalmi darab volt. Ami nagyon új, sorsa, hogy egykor nagyon régi legyen. Közönségünk azt mutatta, hogy ez a stádium még messze. S kit tudja, tán a Remény azon kivételes művekhez tartozik, melyek mindig újak. Legalább érthető ez a megengedés valakitől, aki a Tália lelkes, ifjú játékának hatása alatt van.

Mert a játék lelkes volt és ifju, a berliniekre erősen emlékeztető együttes kitűnő. Voltak ugyan, akiktől tegnapi, hebbeli alakításuknak folytatását kaptuk, – de nem bántuk. Az egyéniség stílussá kezd válni – s tán a darabokban nem így van? *Forgács* Rózsi nem ilyen és Róza nem Klára. Csak ma, hogy alig ismertünk rá, bámultuk igazán. Szép az egyéniség, de nagyobb a művészet. Kitűntek még *Vámos* (Barend) erős színeivel,

Kürthy (Károly), *Bánóczy* (hajóács) és *Tihanyi* (hajótulajdonos) egyöntetű, átgondolt képeikkel. A nők talán gyengébbek voltak. A közönség hökkenve tűnődött: vajjon szociálista darab ez a Remény?

39. BOCCACCIO

Boccaccio volt a világ legnagyobb novellistája, Zell és Geneé írták a legjobb operettszövegeket, Suppé a legszebb német operettzenét, – a szegedi színházban pedig legrosszabbul tudnak operettet játszani.

40. A CIFRA NYOMORÚSÁG

Cifrának elég cifra volt, harsány bohózat, érzékeny dráma, vegyest, fölváltva, átmenettelen. Ez nem a darabra szól, nemcsak a darabra. Az öreg Csiky *„jókorjött"* tehnikáját, éles körvonalú s árnyékolatlan rajzát enyhíteni, árnyékolni kell, a végleteket közelíteni: kell? lehetne! Nem tették: ki tette volna? *Klenovics,* az örök Vasgyáros? Tán *Tóvölgyi,* nyilalló szemjátékával? *Almássy* sablon szerepében? vagy a másik végletben *Szomori, Iványi, Kendi* Boriska? Becsületes s diszkrét játékos volt *Makó* az öreg diurnista szerepében. Igazán Csiky-alak, akit nem tagadott volna meg az író. S vajjon nem ez a főalakja a Cifra nyomorúságnak, s nem ő e az, aki a maga egy forint ötven krajcár napidíjával megmenti és életben tartja (az irodalom és színpad számára) a regényes és unalmas Esztert és Bálnayt? – Eddig a kritikus véleménye; most a közönség szólal meg és azt fogja mondani: jól mulattunk, elemünkben éreztük magunkat, nevettünk és sírtunk, úgy éreztük, hogy a szerző és hősei közülünk valók, úgy gondolkoznak, mint mi, meg-

értettük őket, megértettünk mindent és ez jól esett. Mai irodalmunk előre sietett, a mi irodalmunk mindig előre siet, – de nekünk jól esik megállni azokkal, akik harminc évvel ezelőtt értek idáig, ahol most mi vagyunk.

41. GÜL BABA

Gül baba játszásához színész kell, – a mi operett-énekeseink között színész nincs. A színpadon dühöngött a sablon és a lelki szegénység. Ó, művészet, ó, dicső művészet! A csekély közönség türelmesen élvezte a görögtüzet. Mi Gül Baba előadásán mértük operette-társulatunk dekadenciáját: a tavalyi Gül Babából csak a függönyt, a régi, eltemetettnek hitt függönyt láttuk viszont, – mely most *fátyolfüggönyként* szerepelt! És kaptunk meglepetést is: kék-vókot a Gül Babában – kék-vókot! Ez volt a fénypontja az előadásnak.

42. SÁMSON

Henry Bernstein négyfölvonásos színműve

Nekem... a hagyományos kritikai *én*nel kezdem... nekem, mikor a Sámsont néztem, ugyanaz az érzésem volt, ami például akkor, mikor a *Lectures pour tous* széppapirosú, illusztrált füzeteit forgatom. Mennyi szenzáció! és milyen művészi minden külsőség! és mennyire megvan a művészet minden külsősége! Mindenkinek valami és milyen pompásan összekovácsolva! Wer vieles bringt, wird manchem etwas bringen.

Íme: először is házasságtörés – de ez ma már csak úgy *dekadens,* ha végül is a házastársak szeretnek össze! – ez nem mehet pszikológia nélkül – lesz pszikológia: ennyi a páho-

lyoknak. De a karzat részét követeli: drámai ordításokat, véres bosszút: remek: a férj boszút vesz a szeretőn, úgy ragadja bámulatra, szerelemre a nőt: a férjnek erős embernek kell lenni, rettenetesnek, a karzat hőst kíván, Jókai-hőst, Sámsont: a karzat rettegni akar: meglesz! Sámsont – pompás ötlet! így még szebb: még rettenetesebb – Sámson magát is megbuktatja, hogy boszúját kitöltse: minő tabló! A pszikológia meglyukad: vajjon szerelmet akar-e még Sámson, vagy csak boszút? nem tudjuk – mindegy már! Egy érdekel: Sámson fegyverei.

És most a földszint – a modern műveltségű, sőt szociológus földszint szól: nekem modernség kell és szociológia: pénzharcot lássak és modern szennyeket, tőzsdét és éjjeli mulatókat, Zolát, Upton Sinclaért. És beszéljenek a színpadon durván, verizmussal, modernül, ordítsanak. – Helyes – felel a karzat – ordítsanak és csengjen a telefon és kiabáljanak a rikkancsok a szín mögött. Tehát krachot fogunk látni – és milyen hatalmas fegyver ez Sámsonnak! Micsoda hatások!

Vajjon modern ez a darab, verista? Vajjon romantikus, szentimentális? Társalgó darab? Rémdarab, rémregény? Egyik se. Mind. Nézzék a *Lectures pour tous* képeit. Például a newyorki krach-illusztrációkat. Ezek a képek mind azt kiabálják: Mi nem vagyunk rémképek. Nem vagyunk ponyvaképek. Mi finom képek vagyunk. Minket nem a cselédek néznek a konyhában. Mi a művelt család asztalán foglalunk helyet.

De érdekes képek vagyunk. Szenzációsak. És modernek vagyunk. Fotografia-utánzatok. Néha ugyan kijövünk a szerepünkből. Egy-egy vonás az ajkon nagyon is tragikus. Egy-egy kézmozdulat operai színpadokra emlékeztet. Egy-egy hősünk – (ah! most már nem a *Lectures* képei, hanem a Bernstein drámái beszélnek) – egy-egy hősünk így kiált: – Ön előttem fekszik, mint egy széttört bálvány – ízzé-porrá zuzva – ez rémregény-tónus. De... wer vieles bringt...

Hogy kell ezt a darabot játszani? Ilyen tónusban. Regénytó-

nusban. Hatással. Szenzációval. Nem szabad minden darabot jól játszani. Nem mindenütt igaz az igazság. Minden darabnak külön törvénye van. (Sajnos, többnyire csak minden szerzőnek.) Minden darab más világ. Szívet cseréljen az, ki szerepet cserél. És: add meg a karzatnak, ami a karzaté. Ahol minden nézőért történik: játszál a nézőnek. Kizárólag a nézőnek, ne valami nem létező belső igazságnak. Éppen azért kirítt a darabból *Almássy* verizmusa. Verizmusa, melyet őszintén szólva kezdünk megunni és félünk, hogy sablon lesz, sablon a gesztusokig. Almássynak voltakép két gesztuscsaládja van: egyik a Molnár Ferenc Ördögéé, másik az ideges emberé. Itt éppen egy harmadik kellett volna. Itt az *erős ember* gesztusa kellett volna. A Sámsoné, aki félénk és ügyetlen a társaságban, mint egy parvenü, mint egy volt kikötői munkás: de otthon, irodájában érzi, hogy istenség, aki egy világot mozgat és telefonának harsonájával a milliók hadseregeit vonultatja föl. Egy pillanata volt is Almássynak, amikor megpillantottuk a sok ideges gesztuson által is (Sámson és idegesség!) a tőzsdekirályt és ez a pillanat – a III. fölvonás végén – vastapsot hozott. Egyébiránt a közönség talán inkább az írót tapsolta és a kritikus nem tapsolja a színészt.

Fodor Ella szépen beszélt, – szépen beszélt és ezzel fölénye volt – nem volt éppen modern, nem is szavalt – nem akart jellemet csinálni, ahol jellem nincs – nem akart intelligenskedni – hatni akart és hatott. Gőgös volt és királynői mint egy regényhősnő és olyannak kellett lennie. Míg beszélt, hittünk neki. Csak mikor hallgatott, – akkor mintha nem gondolkozott volna mindig a darabbal.

Jerome, a szerető, *Szomori* Miklós játékában nem mutatta azt az *úri* embert, azt a kifogástalan élősdit, azt a sima gyengét a durva Sámsonnal szemben, akit az író mutatni akart. Jeromenak nem szabad nagyon lealacsonyodnia előttünk – hisz Anne-Marie szerette őt!

Igen jó volt *Szabados* Gizi Grace szerepében: ezt a szentimentális sablon-alakot, a szerelmes s szerelemből árulkodó demi-monde alakját szentimentálisan, de nem teljesen sablónosan játszotta. Végre *Pesti* Kálmán az öreg márki s *Virághátiné* a vallatott cseléd szerepében eleven és érdekes figurát mutattak.

Közönségünknek tetszett a darab: érdekes volt, itt-ott új is volt neki – hatott. Hisz: az ilyen darab arra való, hogy hasson. Ha még nem is hatna...

43. SÁMSON

Bernstein darabjának második előadására is szinte egészen megtelt a színház. A *Sámson* izgalmasan érdekes cselekményét ma is visszafojtott lélekzettel hallgatták és a harmadik fölvonás nagy jelenete után, mikor a férj meg a szerető állanak egymással szemben, számtalanszor hívták a szereplőket a függöny elé. Szombat este már az előadás is gyorsabban perdült, ami a darabnak volt előnyére.

44. A DOLOVAI NÁBOB LEÁNYA

A dolovai nábob ifjúsági előadásul! Bámulattal láttuk, hogy a régi Herczeg-darab mennyire *régi* Herczeg-darab s mennyire ifjúsági darab már. Nem mintha az ifjúsági darabnak réginek kellene lennie, hanem mert ennek a kedves színműnek a gondolatmenete, színezése, megoldása teljesen az ifjúság szája íze szerint való: olyan, amilyennek ma körülbelül egy gimnázista álmodja a világot. És Tarján Gida olyan huszártiszt, amilyeneknek egy felsőbb leány álmodja a huszártiszteket. Nos: a darab tetszett is; az előadás sikerült: *Thuróczy,* a vendég nem eredeti,

de korrekt játékot nyújtott, ami Herczeg-darabban nagyon is helyénvaló dolog; s ugyanezt kell mondanunk *Fodor* Elláról, erről az igazán Herczeg-darabba illő hideg és korrekt játéku művésznőről. A milieu-rajz, a darab legmaradandóbb eleme a tulzott komikumtól meghamisodott: de hisz ez kell az ifjúságnak. *Iványi* Biliczki szerepében a hagyományos jó volt: ebben a szerepben t. i. mindenki jó. Kis tenyerek tapsa, sima ajkak csengő nevetése honorálta az előadást. All's well, that ends well. – Egy dolgot azonban nem lehet szó nélkül hagyni. Ez pedig az, hogy Herczeg szép darabját mennyire megkurtították, ízléstelen, irodalomban tájékozatlan kézzel megrövidítették, amikor éppen ifjúsági előadásul szolgált. Ha telt a színház, nem illik a világítással takarékoskodni és végig kell játszani a darabot. Legalább olyan dolgot, hogy az ötödik fölvonást félig játszák és azt is a negyedik fölvonás díszletével, csak Dombai Mihály nagybocskói színtársulata szokott megcselekedni.

45. AZ ÖRDÖG

Csütörtökön este zsúfolásig megtelt a színház: *Az ördög* jelent meg a színpadon, Molnár Ferenc darabja; amely diadalt aratott a külföldön és alapos háborúságot csinál az akadémia körül. Megnéztük ezt az előadást abból a szempontból, hogy a színház, amelynek a föladata az irodalmat terjeszteni, miként végzi ezt a föladatát. Nos hát: rosszul végzi. Szerdán egy Herczeg-színművet szemérmetlen tudatlansággal összevissza-kurtítottak az ifjúság számára, arculcsapva minden irodalmi ízlést, csütörtökön pedig belekontárkodtak Molnár Ferenc író művészetébe, komisz szójátékokat csináltak és viccelődtek a helyett, hogy a vígjáték végtelen szellemességét visszatükröztették volna. Megengedjük: néha láttunk színészi játékot is, keveset, de valamit, úgyde legtöbbször csak ízelítőt kapott a közönség Molnár

pompás előkelőségéből, ragyogó finomságaiból. Eldurvították, közönségessé tették a darabot, kiélezték ott, ahol veszedelmes, elsiklottak onnan, ahol finom: ez a színház irodalmi közvetítése. Csak följegyezzük ezeket a tényeket azok számára, akik a színház irodalomterjesztését hirdetik és akik nem veszik észre, hogy itt visszaélnek a művészettel.

46. SZÍNHÁZI HÍREK

Dekourcelle Pierre népies drámája, *A két tacskó* korántsem rémdráma, jóllehet a szerző szinte kacérkodik a sok sötét színnel. Inkább tendenciát szolgál vele, azt igyekezvén szemléltetővé tenni, hogy mi lesz – véralkatot, véröröklést is megcsúfolva – egy előkelő gyerekből, ha társadalmi állásával e legteljesebben ellentétes környezetben nő föl? A darab hatása folyton növekszik a hat képből álló előadás alatt. Ezeknek a címe a következő: A sírba vitt titok, A férj boszúja, A csavargók, A más gyermeke, Az utolsó lopás, Megváltás. Sötét csak a cím, mert közben egész sereg bohókás, jóízű jelenet tarkítja a darabot. – Szombaton a *Sámson* kerül színre negyedszer az eddigi szereposztásban.

47. ERKÖLCS ÉS ISKOLA

Egyáltalán nem hiszem, hogy a diákság Szegeden romlottabb, mint bármely más nagyobb városban, ahol sok az alkalom s nehéz az ellenőrzés. Épen azért a kérdés, amit az ilyen szóbeszéd fölvet, csakis egészen általános lehet és legkevésbé sem épen Szegedre vonatkozó. De bár általános, nemkevésbbé életbevágó és elsőrendű fontosságú. Sőt valójában (Wells szavaival élek, akit nálunk fantasztikus regényeiről ismernek, de aki ha-

zájában, sőt az óceánontúli *Mind* hasábjain is, ahol cikkei a nagy pragmatista Jameséivel állanak egysorban, főkép tudós és gondolkodó) valójában ez a legfontosabb és egyetlen fontos dolog e sártekén. Az életfejlődés, nem magunkért vagyunk, hanem gyermekeinkért, s egész jelenünk csekélység. Births and growths: ebben a két szóban benne van az emberiség minden fontos ügye: a mai nemzedék célja a jövő nemzedék jobbá nevelése s a mai ember olyan valami, amit fölül kell múlni; mit tettetek, hogy fölülmúljátok?

Nietzsche e borzasztó kérdésében benn' van az ember óriási felelőssége a gyermek iránt; s meg kell döbbennünk, ha elgondoljuk, hogy sokszor, mi, a nevelők, mi akikre az emberiség legnagyobb kincsét, jövőjét bízta rá, bűnös meggondolatlanságból még rontottunk, ahol javítanúnk lehetett s kellett volna: s könnyen vettük hivatásunkat, mint olyat, ami ha sikerül, jó, ha nem sikerül nem baj; saját kényelmünknek áldoztuk fel azt, ami fontosabb mint a jelennek minden ügye együttvéve. S vajjon mit teszünk mi? Megtanítjuk a gyermekeket az accusativus cum infinitivora, megtanítjuk a kétismeretlenű egyenletek megoldására. Szép és jó. De vajjon ez az, ami az embert emberré teszi? Ellenkezőleg: nem kell Schopenhauert olvasni, hogy tudjuk, hogy az értelem másodlagos az emberben s az első az akarat. S ha az értelmet tekintve igaz az, hogy egész életünkben abból táplálkozunk, amit gyermekkorunkban gyűjtöttünk, s a benyomásokat z egész élet csak arra való, hogy a gyermekkori feldolgozzuk: méginkább igaz az erkölcs szempontjából, hogy az ember sorsát gyermekkorában (gimnázista korában) eldönti: the child is the father of Man: a gyermek a férfi atyja, mint Wordsworth mondá. Mi az erkölcs? A lelki egészség és nagy részben a testi egészség is, sőt maga a sors.

A kérdés teljesen a lehetőség kérdése. Mennyiben lehet az iskolában hatni a gyermekek erkölcsi fejlődésére? Mit csinál e célból ma a tanár? Ha angol: Children's Book of Moral-okat

szerkeszt és olvastat, vagy sport-nevelést ád. Ha magyar: erkölcsileg elemzi a történelmet és az írók műveit, erősen fegyelmez és rendőrködik. A beszéddel, az olvasmányokkal, az erkölcsi leckékkel egyáltalán nem nyugtathatjuk meg lelkiismeretünket. „Mindent tehetünk eszméink ellen: ezek tehetetlenek; semmit emócióink ellen: ezek mindenhatók." Ez a mondatot Payot írta, az Education de la volonté híres szerzője s hozzátette: Notre situation semble désesperée. Helyzetünk kétségbeesettnek látszik.

Bizony minden prédikáció kútbaesett dolog a hajlamokkal szemben. A folytonos nagy megtérések, erős fogadások, erkölcsi rázkódtatások csak izgatottá s lassankint kétségbeesetté teszik a gyermek kedélyvilágát, anélkül, hogy a javulást előidéznék. Video meliora proboque: detesiora sequor. Mit tegyünk tehát? Rendőrködjünk? Büntessünk? Ez fölébreszti a dacot s nem hat a lélekre, a voltaképeni akaratra, az igazi erkölcsre. Sőt gyakran épen azokra legkárosabb, akik leghajlékonyabbak volnának a javulásra. Mert a dac gyakran nemes tulajdonság és nem a legrosszabbaké. Mért tartjuk mi, tanárok, a dacot a legroszabb tulajdonságnak a gyermekben? Megmondom őszintén. Mert ez nekünk a legkényelmetlenebb. S egyáltalán, nem egész fegyelmi rendszerünk ebből a szempontból van-e felépítve: a tanár kényelmének szempontjából? „Tégy bármit, csak engem ne háborgass vele!" ez volna a legőszintébb fegyelmi szabály, amit az ifjakhoz intézhetnénk. És a legfőbb elv: a tanulók távoltartása a tanártól!

Ez az elv véleményem szerint az, ami tökéletesen ellenkezik a nevelés lényegével és tökéletesen lehetetlenné teszi az iskola erkölcsi hatásának rendszeres hasznosítását. Mert *van* az iskolának erkölcsi hatása, van most is és pedig kiszámíthatatlan nagy: amint a gyermek kedélye kiszámíthatatlanul hajlékony. De ez nem a leckék, tanítások hatása, hanem a jellemek egymásra való hatása. Ezt a természetes hatást céltuda-

tossá tenni s kizárólag jó irányba terelni: a jövő feladata. Ez a hatás pedig kétágú; a tanulóknak egymásra hatása; és a tanár hatása a tanulókra. Az első nagyon sok rosznak okozója; de ellenőrizve igen sok jónak a szülője is lehet. Kétségtelen, hogy a zárkózott, pajtástalan gyermekek lelkileg romlatlanabbak a bandásoknál: de testileg nem mindig egészségesebbek, ami szintén az erkölcshöz tartozik. S a tapasztalás mutatja, hogy a gyermekekre egymás révén lehet legjobban hatni. Mert a gyermek alapjában nemes lelkének egyik leghatalmasabb tirannusa a szégyenérzet. S elsősorban pajtásai előtt szégyenli magát. Ez viszi sok roszra, s ez vihetné jóra is.

Mert a gyermek lelke alapjában nemes, nemesebb, mint az átlag-felnőtté. Ezt a tanárok alig képesek észrevenni, mert a tanárok, hála az iskolai fegyelemnek, nem ismerhetik meg tanítványaikat. De észrevette Schopenhauer, észrevette Hugo Viktor, észrevette mindenki, aki gyermekeket iskolán kívül ismer és szeret. Nincs megrázóbb és igazabb lap Schopenhauerben, mint amely arról szól, hogyan lesz a gyermekből közönséges ember. A gyermek lelkének mélységei vannak, amelyeket mi legfölebb emlékeinkből sejthetünk. Őt még izgatják olyan problémák, melyekre közülünk csak a zseni gondol. Agyában az élet szűz és friss benyomásai élénkebb életre kelnek. Nagyobb és fontosabb előtte minden s szeme a művész szeme. Gondolatai izgatóbbak, érzései nagyobbak. Éppen azért a gyermek jobb és romlottabb, mint mi. Mert ne álltassuk magunkat: gyermekeink romlottak, mélységesen romlottak, ahogyan csak a nemes kedély lehet romlott és beteg. Képzeteik gyakran perverzek és akadálytalanabbul perverzek, éppen azért, mert öntudatlanul azok. S a tavaszi ébredés nagyobb megrázkódtatásokkal jár, mint Frank Wedekind is képzelné. Azonkívül a gyermekben a legkisebb erkölcsi kétely pusztítóbb és mélyebben pusztító. Pesszimizmusa feketébb és gonoszsága nagyobb gonoszság. Szenvedélye nagyobb szenvedély. Mindezekért mi is felelő-

sek vagyunk, akiknek személye akaratunkon kívül is a legnagyobb hatással van rájuk. Szülők, tanárok, gondoltatok-e már erre? Gondoltatok-e rá, hogy leereszkedjetek a gyermeki lélek mélységeibe és megmentsétek a gyöngyöket és megöljétek a szörnyeket, melyek ott lenn laknak? Nem, hisz ezt nem engedi a fegyelem. Ez a fal és bilincs. Vettétek-e valaha komolyan a gyermeket? Beleképzeltétek-e magatokat az ő helyébe? Tudjátok-e, hogy az, amit ti kicsinyes dolognak láttok, amin ti mosolyogtok: neki rettenetes rémek és lélekesemények? Láttátok-e tizenhatéves „rossz" fiút, aki oly ideges, hogy egy keményebb szavatokra képes sírva fakadni. És két napig a legnagyobb jóhiszeműséggel s valóban heroizmussal iparkodik kievickélni az akaratnélküliség borzasztó útvesztőjéből, amelybe jutott. De csak két napig. Néztétek-e a most nyúló, serdülő, szórakozott fiút? Homlokán az első pattanások; szeme, míg ti a pyritről beszéltek neki: bután messze mered: tudjátok, ki ő? – a nemzet reménye! A jövő! Láttátok a romlottat, aki dacos, kétségbeesett, mert nem *tud* megjavulni: s nem éreztek lelkifurdalást? Nektek kellett volna őt megjavítanotok. Ti hattok lelkére legtöbbet; de mit tettetek, hogy hatásotok mindig jó és biztos legyen?

De a szülőknek egyéb dolguk van. A tanárokat pedig korlátozza a fegyelem. Mert a fegyelmet egyáltalán nem értjük úgy, amint Péterfy Jenő értette. A fegyelem nem a szív fegyelme, hanem a katedráé és az osztálykönyvé. Így kényelmesebb.

Valóban sokszor ellenünkre maradnak jók az ifjak.

S vajjon a szülőké és tanároké az egyetlen felelősség? Szó sincs róla. Orvosok, újságírók, kiknek írásait a gyermekek ellenőrizhetetlenül olvassák, színészek, kiknek játékát nézik: s valóban az egész társadalom dolgozhatik azon a nagy munkán, amely: a jövendő nemzedék előkészítése. S van-e valami nagyobb dolog? Ezzel szemben mindent félre kellene tenni. Még egyszer mondom: egész jelenünk, minden küzdelmével, elenyésző csekélység a jövőhöz, a Wells New Republicjához képest. S még egyszer idézem Nietzsche szavait:

– Mit törődöm veletek, ti jelenlegiek? A jövő országába nézek, gyermekeim országába.

Így beszélt Zaratusztra.

S hagyjátok hozzám jönni a gyermekeket, – így szólt Krisztus, ki nem katedráról tanított.

48. KÉT FORDÍTÁS

Egy költemény, két fordítás. Az egyik elegáns vászonborítékban, szép papiroson, széles margóval, az eredetiéhez hasonló metszésű, stílszerű betűkkel. A másik: újságból kivagdalva, néhány szürke lap. A költemény: a readingi fegyház balladája; a fordítások Radó Antalé és Kun Józsefé.

Találomra felütöm a szebb külsejű papírcsomót, legkiválóbb élő műfordítónkét, s olvasom:

Ó van, mi miatt éjjel szivünkön a kő,
Mit nappal felemelünk!

Mi ez? Rejtelmes sorok. Megnézem az eredetit: every stone, one lifts by day... Most már értem. *To lift* Annandale szótára szerint: to take and carry away. Más lapot ütök fel s ím megakad a szemem:

...hisz még eleven ő,
A koporsóján se lépked át,
Mikor a fészerbe jő.

Van ennek értelme? Lehet. Az lehet a hiba hogy nem sorban olvasom. Tehát sorban. Egy rab felnéz a kék foltra sötéten, *fegyenc előtt mely égboltul szerepel*. Az orvos *az órán* figyeli *izmát*, idegét, üterét. Miféle bűn lehet, amiért *ez úgy oda van*? Mért néz fel a menny boltjára *megént*? Szeretett valakit, *talán* nagyon, s most

meghal *gyilkosaként*. Ez mind igen egyszerű és főleg magyaros. Rózsa nem nyit börtön *legén*, szörnyektől *van elállva* a kapu, *fertőzve van* a tér. Lehet tovább olvasni? Fülemben hézagpótló *ám*ok s kegyetlenül megcsonkított *vón*ok zugnak. Tán mind áldozat a mintaszerű hűségnek. Lássuk – ne akárhol – csak az első strófát. A hős megöli kedvesét az ágya előtt. Miért az ágya *előtt*? Mért nem *in* her bed? A rímért! Még az utolsó strófát. De hol van? Nincs. Bölcsen: ez egy refrénstrófa, a fordításban gyenge hangzású, befejezésnek lehetetlen. Lássuk tehát az utolsóvá előléptetett utolsóelőttit.

Párhuzamosan:

Wilde:	*Radó:*
And there, till Christ call forth the dead	De félre könny és szó-özön
In silence let him lie	Amelyre senkise hajt
No need to waste the foolish tear	Az itéletnapja hogyha jön
Or heave the windy sigh	S ő hallja a harsonazajt
The man had killed the thing he loved	Majd fölkel... s akkor Krisztus urunk
And so he had to die.	Itél felőle majd!

Ez hűség – és hatásos befejezés! De bravúros a verselés: megtartja az angol balladaformát, sőt (bámulat!) még a középrímeket is. Ím példák a balladai anapaestusra:

> Van, ki bir, ki dühöng, van ki szót se szól.
> Szivéből fehér virág.
> Annyi gondot mint az övén (refrénsor.)

Skandálja, aki tudja. Felütéssel, vagy anélkül! Node kéjelegnetünk a középrímekben. Gyötörve fület (ó rémület!). Megjött hidegen a zord idegen. Jó vagy galád szégyenhalált ilyenkor szenved... Ez csak művészi?

Mért nem beszéltem inkább Kun fordításáról? Úgy tudjuk,

Radó ismerte ezt mielőtt megcsinálta volna a magáét. Bár meglátszanék rajta! Mért kell új rosz, ahol a régi jó? S mért olyan rosz, ami drága? S mért nem beszéltem a jóról inkább, mint a roszról? Mert az még nem jelent meg elegáns vászonborítékban, szép papiroson, széles margóval... azért?

49. [A KÉT FORDÍTÁS TÖREDÉKEI]

2)
nehány példát:

And the sky above	Azt hittem, a menny mint
my head became	láng-sisak
Like a casque of scorching steel	Az én koponyámra *ül*
And though I was a soul in pain	S feledtem, hogy számomra is
My pain I could not feel...	*Mi pokol kohója fül*...
Some strangle with the hands of Lust	Ez aranykezekkel fojtogat,
Some with the hands of Gold...	Az míg mámorban ég...

Az egyik oldalon egyszerű, de hatásos dikció, a másikon értelmetlenségig menő küzködés a formával. S hozzá kell tennem hogy eddig csak egyetlen helyütt nyitottam ki a fordítást (30–31. oldal.) A formával való küzködést mutatja a sok *ám*, *talán*, *vón* stb. is meg az ilyenféle *hézagpótlás*:

3)
Még egy néhány összeállítás, találomra:

And twice a day the	A papunk kegyes
Chaplain called	iratokat hagyott

And left a little tract*	Mindennap *az asztalán* (41.)

Ez az *asztalán* szó elveszi az eredeti értelmét.

O moaning wind!	Ó szélzugás!
What have we done	Nem elég-e a gyász
To have such a seneschal?	Te is mért kínzol ekép? (49.)

The hand that held the steel: újjait, amikkel ölni *bírt*! (66) – With the scent of costliest nard: mint nárdussal tele *bolt!* (65) E két utóbbi példa mutatja, hogy erőteti Radó a vers Prokrusztesz-ágyába a gondolatot.

S maga a verselés ilyen anapaestusokat enged találnunk:

50. A READINGI FEGYHÁZ BALLADÁJA

Ím egy érdekes füzet, amely közönséget fog vonzani. A legszenzációsabb s mellesleg a legszebb modern költői művek egyike, magyarul, az eredeti formában: elegáns vászonboríték, szép papiros, széles margó, angol metszésű, stílszerű betűk s Radó Antal neve a címlapon. Nem mondunk kritikát a fordításról, csak megpróbáljuk elbeszélni a költemény tartalmát kiváló műfordítónk szavaival. Tehát: egy rab felnéz a kék foltra sötéten, fegyencz előtt, mely égboltul szerepel. Az orvos az órán figyeli izmát, idegét, üterét. Miféle bűn lehet, amiért ez úgy oda van? Hisz még eleven ő: a koporsóján se lépked át, mikor a fészerbe jő. Mért néz fel a menny boltjára megént? Szeretett valakit, talán nagyon s most meghal – gyilkosaként? Rózsa nem nyit börtön legén, szörnyektől van elállva a kapu, fertőzve van a tér. Ó van mi miatt éjjel szívünkön a kő, mit nappal felemelünk? – Nem értik? Én sem. De hisz arra való

az angol szöveg, hogy a segítségével megértsük a fordítást. Próbáljunk visszagondolni, hogy is lehet ez angolul? S akkor talán megértjük. Kétségkívül mintaszerű a hűség. Az, hogy pl. az első strófában az ágya *előtt* öli meg a hős kedvesét és nem in *her* bed: az tisztán – a rímért van. Vagy hogy az utolsó strófa elmaradt, s az így befejezéssé előlépett utolsóelőttiben alig van két sor az eredetiből: az – talán a befejezés csattanóssága kedvéért.

Nemrégiben mi is közöltünk részletet ebből a balladából *Kun* József, lapunk munkatársa fordításában. Az simábbnak, olvashatóbbnak tetszett nekünk. Lehet azonban, hogy mi tévedünk és Radónak van igaza.

51. ZRÍNYI MIKLÓS MINT HADVEZÉR ÉS HADTUDOMÁNYI ÍRÓ

[Hiányzik]

52. HALÁLESZTETIKA

Balázs Béla könyve

1. Igen érdekes könyv modern műveltségű magyar olvasónak. Legerősebb kíváncsiságainkra és hiúságainkra hat. Lázad: lázad a hivatalos, piszmogó, alulról jövő, „tudományos" esztetika ellen. Minden érdekel, ami lázad; érdekes, ami nem hivatalos, nem érdekes, ami piszmogó; – legyünk őszinték; nem érdekel, ami tudományos. *Már* nem. Fantasztikus, transzcendens. Formája is. Rövid fejezetkék. Aforizmák szinte. Idézetek. Idegen nyelven. Mottók. Legérdekesebb, legdivatosabb új és antik írókból. És a filozófia, túlsó partok. A Rejtelmes szárnyszele.

2. A gondolatok nem eredetiek és nem tudományosak. Ködvár: gerendái a legsötétebb német-álgörög ködvilágból valók. Az építőmester Schopenhauerhez járt iskolába. De Schopenhauer nagy nevelő – mondta már egy nagy tanítvány. Aki tőle tanult, jól fog építeni, ha ködből is. Balázs erős gondolkodó, erős *kapcsoló.* A gondolat-kapcsolás ereje – lényegben azonos a művészi fantáziával, teszi ezt a könyvet is erőssé. Mit bánjuk, a gerendák honnan és miből? hogy német földről és ködből valók! A palota áll, szép, arányos, a részek egymást támasztják, nincs henye ék, tömör munka dicséri a mestert.

3. A téma leköt, a stíl visz: friss hév vall a szerző fiatalságára. Arra vall a naivság is, a türelmetlen szakadozottság, a modorosságok, kis kirakatszerű hiúság, némi gyermekesség. Mindezek igen jó tulajdonságok, melyek sok reményt adnak. Ritka legyen, de íme: a kritikus, e ravasz borkupec, csettint a nyelvével és a mustot alkutlan ajálja.

53. BÁNK BÁN

Bevezető magyarázat a fenti darab előadásához

Kedves ifjak!

Mikor idevezettük önöket, hogy a leghíresebb magyar tragédiát velünk végig nézzék, nem minden aggódás nélkül, de sok reménnyel jöttünk. – Vajjon – kérdeztük magunkban – meg fogják e önök mind érteni ezt a remekművet, amelyet a nagyszellemű költő ezelőtt már majdnem száz esztendővel épen nem gyerekek számára írt? Az önök most fejlődő, táguló gondtalan lelkében helyet találnak-e azok a nagy érzések, amelyek a kecskeméti búskomor költő magányos szívében egy nemzetnek csaknem ezeréves fejlődési érzelemvilágából tömörültek ezzé? De reményekkel is jöttünk. Reméljük, hogy a színpad

eleven világításában belső életté válik önök előtt az is, ami csak az iskola padjaiból hallva tán puszta szó maradna; reméljük, hogy sokan lesznek önök között, akik avval a nagy és örökre emlékezetes lelki megindulással térnek majd haza, melyet az igazi, nagy művészet első érintése kelt a fogékony elmében; reméljük főleg, hogy e megindulás egyszersmind a magyar fiú lelkének megindulása lesz, aki fájón, de büszkén kezdi sejteni fajának ezer keserűségét, szenvedését.

Mert a Bánk bán első sorban magyar darab: a magyar lélekre hat, mert magyar lélek szól belőle: keserű, haragos magyar lélek, melyben a szabadság jogos tüze ég. A Bánk bánt az érti meg igazán, aki nem az irodalmi remeket látja benne, hanem kiérzi azt, ami e látszólag annyira objektív drámával a lyrai hatást, az ódai korbácsolást, az elégiai megnyugtatást létrehozza. Megérti, hogy itt a nemzet legmélyebb lelke szól a nemzethez, mint az antik tragédiák koraiban hajdan a nép legmagasztosabb érzései nyertek ritmikus kifejezést. E hatalmas, bár tán öntudatlan lyrai cél szolgálatába szegődik Katonánál minden, amit a történelemből vagy mintáiból vett, az is: a tárgyválasztás, a korrajz, a shaksperei technika, a jellemzés, a nyelv csodálatos ereje melyben a szavak szinte ütnek és vágnak.

Maguk a dráma főalakjai, akikben annyi forró élet lüktet, a magyar léleknek annál erősebb, annál valószínűbb, mert egyénivé fejlesztett kifejezési. Bánk nem hősszerelmes, nem magyar Othelló, mint Palvini, a híres olasz színész elképzelte és megjátszotta: magyar néző, magyar színész máshogyan érti őt. Bánk a sértett magyar, küzdelme a magyar hűség küzdelme a magyar haraggal: a magyar történelem örök tragédiája. Bánk ingadozása nem a Hamleté; a szenvedő magyar lélek ingadozik benne, mint vándor a hófuvásban. A bánki sértődés, mely leülteti a sötét szövetség gyászasztalához, mely a lovagból gyilkost csinál, nem egyedül Bánké, hanem az egész nemzet sérelme az. Bánk büszkesége a magyar büszkeség: mert hallat-

lan az, hogy a teremtőjét kivéve más előtt is térdre essen egy magyar. Bánk haragja a rettenetes magyar harag, mely mint ő mondja testét emészti, mert forrása fájdalom.

És így szól a nemzet lelkéből, más-más világításban a dicső Petur; a szegény Tiborc. Látjuk a magyart minden oldaláról: a rang, ígéret és aranyhegyek zacskóba zárt szelével áltatott magyart, a bús magyart, az édes reménység üvegszemével, a szegény magyart, a kit a természet arra szánt, hogy szülessen, éljen, dolgozzon, éhezzen, sanyarogjon és meghaljon. A legborzasztóbb mélységekbe megy le: a becsületes magyarig, a ki lopni tanul, a királytisztelő, asszonybecsülő magyarig aki királynét gyilkol. Látjuk az erős magyart aki az első szent királyától kitett szabadságbeli jussait követeli és büszkén kiáltja: Üsd az arcát magyar, ki bántja a tied. Látjuk a gyenge szelíd magyar asszonyt kit mint a legszegényebb férgecskét, védtelennek alkotott a természet. Látjuk a mohón fellobbant magyar hazafiságot: dicső fejcsillag – lopott fény – mondja Petur; látjuk az őszinte, szókimondó magyart: a magyar sohsem alattomos mondja Petur. Ily őszinte szókimondó a költő: kérlelhetetlen szigorral rajzolja nemzetét, nemzetének, nem szépít, nem nagyít: azért lesz alkotása szép és nagy!

Nem akartam kedves ifjak, sem esztétikai méltatást, sem írói jellemzést mondani Bánkról vagy a költőjéről. Tankönyveikben ezt sokkal szebben megfogják találni: csak figyelmeztetni akartam önöket a főszempontra amelyből Bánk bánt néznünk kell. Tudom, hogy nem értettek meg egészen: nagyon nehéz és hosszú lett volna e dolgokat úgy mondanom el, hogy egészen megértsenek, s ki tudja sikerült volna-e egyáltalán. De azt remélem, hogy ha a mai előadás után visszagondolnak szavaimra, jobban fogják érezni azoknak értelmét, s azt szeretném remélni, hogy az előadás hatása alatt előveszik otthon a Bánk bánt és elolvassák magukban is, hogy még jobban megértsék. Nem egyszer kell látni vagy olvasni ezt, hanem lelkünk állandó táp-

lálékává és örökös kincsévé kell tennünk, hogy szépségét és igazságát mentől mélyebben élvezhessük.

54. ALGERNON CHARLES SWINBURNE

I.

Tiszta véletlen, hogy Swinburne Londonban született. Nem városi, modern szellem ő, mint Browning, nem tartozik a cockney-költők közé; praktikus élet, gyárak, hallok, ős templomokban protestáns beszédek, nem nevelték okos, optimista, reális vátessé! Rajongása nem az erkölcsé, homálya nem a ködé. Azért igazi angol ő is. Északon, az északi tenger mellett, népe Northumberlandjében, ahol családjának ősei éltek, ahol gyermekéveit töltötte: ott van a hazája. A tenger legrégibb ismerősei közt volt; a parti gyermek boldogságával fickándozott habjaiban s otthon érezte magát: anyja kebelén. „Mégegyszer átadom neked testemet-lelkemet, tengeranyám, dajkám", írja később, „aki szívemet örökre bírod. Szirt, homok hátrál, szív szíven vagyunk, tenger-anyám". Aztán kiült a partra, a napra: olvasott. Mit olvasott? Talán az északi balladák, szülőföldének ős költeményei, melyeket úgy ismert, annyira szeretett, oly bámulatos stílszerűséggel utánzott: lopták a tengerzúgásba dallamukat.

II.

Vajjon az is véletlen-e, hogy *Swinburne* a Swinburneök ivadéka, hogy anyja Ashburnham-lány, s ereiben Albion legrégibb családjainak vére foly? Melyik növénynek kell annyi régi nemesbülés, annyi lassú, földalatti, titkos érés, mint a művészléleknek? Nemzedékről-nemzedékre fejlik a nemes tenyészet; s a teremtés koronája, a teremtő költő lelke, egyszerre jöjjön,

őstelen? Nagy korok érlelik a nemzetségek lelkeit, s a bátor és nemes harcosok utódai bátor és nemes költőkké válnak. Aranyunk ősei Bocskay hajdúival küzdtek a szabadságért: a Swinburneök hív karja a Stuartok házát védelmezte. S az atyák rajongásai a gyermek lelkében a skótok szép és szerencsétlen királynőjének regénybe illő eszményképévé alakultak ki, s e gyermekkori hőskép átkísérte őt az életen, mint Aranyt a Toldié. S befejezve hatalmas trilógiáját Stuart Máriáról, a búcsúvétel fájdalmával írta gyönyörű epilogusában: „Királynő, kinek házáért atyáim harcoltak, áradó-apadó reménységgel, pirosló csillag a gyermekkor tüzes gondolatai közt, Isten veled."

III.

Byron... Shelley... Keats... akkor frissen lobogó nevek. Lázadók voltak ők, az ifjak költői, lázadók és arisztokraták, mint minden költészet. Nem a tömeg értését keresték, a modern világ számára csak gúnyos hangjuk volt, örök szépségekhez tértek vissza, új finomságokká kombinálván. Örök, görög szépségekkel vesztegették meg Shelley és Keats a nemesvérű gyermek füleit, aki, ott a tenger mellett, közelebb volt az örök szépségekhez, mint bárki, bárhol. De az angol lantosok s az északi gyermek lelkében ködöt kaptak a görög szépségek, ködöt és új szint, amely a betegséghez hasonlított. A görög tragédiák fátuma a skót balladák félhomályába borult s a nemes görög nevek szomorú zengést nyertek a frissen hajlított angol ütemekben. S a végzetes szépség, a végzetes élet gondolatai megmozdíthatták a költőlélek méhében Atalantát, a leggörögebb angol tragédiát.

IV.

A nagy költők, akiket a britt társaság felső körei adtak a világnak, Byrontól Wilde Oszkárig, mind betegek és dekadensek.

Hanem ez két különböző dolog. Könnyű kimutatni, hogy minden költészet, mert művészet, *már azért,* dekadens. A művészet a teremtés folytatása: új kombinációkat teremteni, új képeket adni, új érzéseket költeni, újat, újat! Az a művészlélek, akiben új módon csoportosulnak a világtól nyert képzetek: a többiekétől eltérő módon. S a nagy költőnél új módon csoportosulnak a szavak is, hogy új képzet-egymásutánt költsenek az olvasóban. Minden nagy költő dekadens volt. Horátius nyelve nem dekadens-e? A görög anthologia legtöbb darabja modern nyelvre forditva: dekadens költemény. „Az ember őrült sár", „Az ember fáj a földnek" – ki írta ezt? Valamelyik modern dekadens? Vörösmarty írta: Vörösmarty minden oldalán van ilyen. S Arany nincs-e teli dekadenciával, szóösszeforgatással, különködéssel? A Vén cigány épúgy dekadens költemény, mint a Hídavatás.

De e kor dekadens költői betegek is voltak. Betegségük a koré volt s a neve talán pesszimizmus. S minden, ami a költők pesszimizmusával jár: fájdalmas titok, romantikus untság, megtévedt szerelmek. S Byron után, a Swinburne korában, a legdekadensebb, leglázadóbb, s talán legköltőbb költő: a legbetegebb – Baudelaire volt.

V.

Francia hullám ragadta el az angol költőt s Swinburne visszavette azt, amit Baudelaire Byrontól nyert. Nem lehetett másként és így volt jól. A költő mindig szívesen ment külföldre mintákért: ami külföldi, az új! Petőfi és Arany külföldieskedők voltak, csak úgy, mint régen Balassa és Zrínyi. Azonkívül Baudelaireben arisztokratikus finomságok és megutálások voltak s belső tűz és vágyakozás ős nagyságok és ős tenger felé. S Baudelaire himnikus lendülete Swinburne lelkének legmélyében lelt rokonhúrokat. De legjobban hatott rá Baudelaire (sötétvörös) erótikája.

VI.

Erótikus költővé fejlett ő maga is: a tüzes vágy, az emésztő szenvedély költőjévé. S folyton tanulva, az ókori-örök mintákon folyvást csiszolva előkelő lelkét, felkereste azokat az ókori erótikusokat, akikkel ő és Baudelaire rokonlelkek voltak. Sappho emléke, alakja folyton kísérte költészetét. Úgy beszél róla, mintha magáról beszélne: „Sappho költői töredékei csupa lég és tüz" – írja híres önvédő iratában. Ez szinte róla szól. Fölkeresi az antik szerelmi mithoszokat, a szenvedély mély szimbolumait, Itylus történetét, az exotikus királynők rejtelmes szerelmeit. *Masque of Queens* című költeményében e királynők hosszú sora vonul fel s dalaik ó patináján új tűz villog át. Ez antikizáló költeményekből a saját égő lelke szól, vágyai és undorai együtt. Az undorok lassankint a végzet jellegét veszik fel, a görög végzetét, egészen modern színben. S témája, mint Baudelaireé, az emésztő, az átkos szenvedély lesz. Ezt szimbolizálja a görög végzetfelfogás magaslatára emelve az a hatalmas tragédia, mellyel két ifjúkori kísérlet után egyszerre hona költőinek első sorába emelkedett: *Atalanta in Calydon.* A mithologiai Meleager története ez, akinek életét az istenek egy üszök égéséhez kötötték. A legáltalánosabb, legörökebb emberi végzet lebeg az ifjún: a tűz végzete, a szerelem végzete: ennek mély sejtelme, s égő iszonya érzik át a tragédia csodálatos szépségű kórusain és nemesen, görögösen egységes nagy koncepcióján.

VII.

De még inkább meglepte az egész közönséget a kórusok formája. Elsősorban a nagy inventív képesség, mellyel egymaga annyi új metrumot talált fel, mint kortársai együttvéve nem s az előtte élt angol költők közül is alig valaki. Kétségtelenül

túlszárnyalta ebben mesterét, Shelleyt is. Ez invenció bámulatos stílérzékkel párosult: az általa alkalmazott rímes angol formák oly tökéletes görög hatásúak, mintha Aischylos vagy Sophokles karénekeinek bonyolult formáit utánozta volna. Evvel összefügg az a csodás, széles, hömpölygő lírai lendület, mely e karénekeket s legtöbb költeményét jellemzi. Költeményei leggyakrabban hosszúak és hosszú sorokban: e hosszú sorok folyama csupa nagy, mindent magával ragadó zene. Mindent elborító zene: a tengerhez hasonlít. A tengerzúgáshoz, a szélzúgáshoz. S tengerről, szélről senki sem írt úgy, mint ő. Nem a reális, gályahányó, moszatos tenger az övé, halakkal, hajókkal, matrózokkal, mint Richepiné, aki matróz volt valaha, s úgy írt verseskönyvet a tengerről. Swinburne igazában valami vallásos rajongással van a tengerhez, mely nem engedi, hogy a kicsinyes realitások közé rántsa azt le. Az ő tengere a híg őselem: valami misztikus, pantheisztikus vonás van benne. A tenger minden fenség, minden báj. A tenger az Isten, aki Venust szülte, s az úszó (mert angol úrról írunk, sportsmanről) imádatos kéjjel veti magát bele. A hűs víz tüzet és erőt ad a tagokba s a költő a tenger Anteusza. A tenger új, nagy dalokra tanítja,

mert fenséges szivében rejti ő
a dal szivét, mely mély, mint az idő,
s minden képzelhető zene
szellemével telik hatalmas szelleme.

A tengernek szelleme van, s zenés szellemét idézi fel a költő verseiben, nem külső képét. Egyáltalán ez a költő kevésbbé érzékeny a külső képek iránt, mint az örök szellem és zene iránt. Reális érzék kevés van benne: a csodálatos sorrendű s ritmusban ismétlődő szavak nem képeket, hanem sejtelmes mély zenét és érzéseket költenek. Sokszor, elolvasva egy hosszú költeményét, alig tudnók elmondani, mi van benne: mert a tartalma érzés,

nem elmondható. A kifejezhetetlent fejezi ki. E csodálatos (mesterkélt és mégis igaz) szó-, lélek- és zeneművészetről csak példa adhat fogalmat. Félve próbálunk rövid, halvány rekonstrukciót adni a magyarban.

VIII.

Árny, csönd és a tenger.

Hosszu éjszaka, álomágy,
ég és viz, csudamély és lágy.
Csak az árnymezű csönd zeng szét
nesztelen álom- s árnyzenét.
Hosszu éjeken ott fölül
fénnyel festve vad árny terül.
Kurta éjeken itt alul
dallal töltve a csönd lapul. –
Tudjuk, csillagok és hegyek
Künn, lágy éjszaka, fénylenek
s látatlan, csupa sejtelem,
átborzongnak a tengeren
s hallatlan, s eleven mégis,
tőlük zeng a viz és ég is,
lenn, közelén s fenn, távolán
zeng, fény-élesen, árny-puhán.

IX.

A hegyektől és csillagoktól zengő víz és ég adja a költő ajkára a széles ütemű anapaestusokat, a refrainballadák visszavisszatérő rímeit. És világnézetet is ad: költői, pantheisztikus világnézetet: nem valami megfogható gondolatokat, hanem a végtelenekbe elmosódó nagy érzést, melyből hatalmas him-

nuszok születnek. A minden-egy gondolata az örök végzetesség gondolatához társul s a későbbi tragédiáknak is (például a gyönyörű s Atalantánál talán még görögebb, de kevésbbé népszerű tárgyú *Erechteus*-nak*)* egyik alapmotívuma. E tragikus pantheizmus nyilvánul meg életfelfogásában is, oly költeményekkel, melyeknek címeik is jellemzők: Ballada a terhekről, Ballada az életről, Lamentation. A halál, a semmiség borzalmát, sejtelmeit, rejtelmeit kevés költő érzékíté oly nemesen diszkrét s mégis mély szavakkal, mint ő a Baudelaire emlékezetére írt gyönyörű elégiában (Ave atque Vale), vagy a Proserpina Kertjében. Ily költemények ütemeiben a Léthe ritmusa zeng.

X.

Ó igen: Swinburne világnézetében megvan korának (ifjúkorának: a XIX. sz. első felének) pesszimizmusa és költészetében megvan annak romanticizmusa. Mert e pesszimizmus alapjában romantikus volt – s ez volt a létjoga. A pesszimizmus csak akkor művészi, a rut csak akkor válik széppé, a mindennapi érdekessé, ha a közönséges untságot a romantikus újság színeivel vonja be. Amint formailag dekadens, úgy tárgyilag romantikus minden művészet: az újat keresi, a rendkívülit. Kétszeresen romantikus a pesszimista művészet, mely pesszimizmusát csak a romanticizmussal engesztelheti ki: hogy a látszólagos untság mögött rendkívüli új vágyak lappangjanak. Az igazi művész nem azért unta meg a világot, mert sok, hanem mert nem elég neki. A művészet a világot akarja, sőt kettőzni, folytatni akarja.

Hugó Viktor, a kornak kétségkívül leghangadóbb költője, kit Baudelaire mesterének vallott, hatott Swinburnere is, amit maga beismer, mikor több szép kisebb versén kívül életének legnagyobb alkotását, a Stuart Mária-trilógiát neki ajánlja. Hatott az egész Hugó Viktori romantika nyelvére és tárgyaira.

Nyelvében érezhető a Hugó Viktor híres, örökös antithetizmusa, bár ez nála inkább érzések és képzetek ellentéte, nem tisztán szavaké és ötleteké, mint Hugó Viktornál. Tárgyai mind romantikusabbak lesznek, s igazat szólva, mikor görögök voltak, még akkor is romantikusak voltak. Szeretete a kis gyermekekhez sokszor egészen Hugó Viktori hangokat nyer. De lassankint fölkerül drámáiban a középkor vége, s az újkor eleje is, e kiválóan romantikus s a görögnél nem kevésbbé művészi korok. De ezt más okok is okozzák. Előbb is Itália szeretete, mely e korban – észak vonzza a délt, s a költő mindig újat, ellentétet keres – divat volt az angol költők között – gondoljunk csak Byronra, Shelleyre, Keatsre, Browningékra! de amelyet Swinburne Flórencben növekedett anyjának köszön. Másodszor oxfordi, egyetemi barátai, Burne Jones, Rosetti, Watts, Morris, rajongó praerafaeliták, vérbeli romantikusok. A romanticizmus és valami a középkorból a levegőben volt. Harmadszor családja ősi hagyományai, s a fiú angol nemzeti önérzete, melyek angol tárgyakat leletnek és Angolországról hatalmas ódát zengetnek vele. Hozzátehetném aztán Shakespeare elkerülhetetlen tanulmányát s hatását, mely romantikus drámáinak kivált formájában nyilatkozik. A nagy trilógia nemcsak lényegében, hanem formájában is teljesen romantikus költemény. Romantikus a Hugó Viktori széles szerkesztés és színezett korrajz[61] (Chastelardba egészen Hugó Viktor stílusában írt francia dalokat is találunk beszőve) s romantikus a shakespearei jelenetezés, jellemzés, verselés, nyelv. Romantikus a költő

[61] Ama hömpölygő és széles lendület, melyet lírájában kiemeltünk, Swinburne drámájában is megvan: éppen ezért előadhatatlan az; sőt színházközönség szemében unalmas és hosszadalmas, kivált a trilógia középső része, Bothwell: – „unalmas és hosszadalmas, mint maga az élet", – mondja Theodore Watts-Dunton.

Chastelard, romantikus a szép királynő alakja, s elsősorban romantikus a drámában a szerelem.

XI.

Fájdalmasan romantikus a szerelem Swinburne költeményeiben, végzetes vágy, mely „a kéj fekete szőlőfürteiből a kín vérvörös borát sajtolja". Az izzó érzéseket izzó szavak fejezik ki mindig szoros és nemes formák között, bár néha a belső izzás oly túlságokig ragadja, melyek az angol Parnasszuson (a régi nagyok óta) teljesen szokatlanok, melyek a Dalok és Balladák első megjelenésével egész kritikai vihart támasztottak a már elismert nagy költő ellen, s melyeket még a költő kései méltatója, William Sharp is hibáztatni s mentegetni kényszerül. De ha e túlságokkal le kellene mondanunk a belső hévről, mely őket szülte: ki tenné azt? S vajjon képzelhető-e igazi költészet túlság nélkül? nincs-e benn már a költészet lényegében a túlság?

XII.

Ha elfogadjuk Nietzsche felosztását a költészetről: Swinburne költészete majdnem kizárólag dionysosi, míg kortársaiban, Browningban, Tennysonban sok az apollói elem. Tennyson plasztikusabb, Browning tömörebb, Swinburne lendületesebb, nyugtalan, lázas költő. De kiegészíti őket s korának és honának bélyegét épúgy viseli, mint amazok.

Igen sokat alkotott. S bár utolsó éveiben szárnyrakelt a vélemény, hogy a régi bűbáj költészetéből tűnőfélben van: olyan költemények, mint a hosszú pantheisztikus Nympholept, vagy Borgia Caesarról irott öregkori drámája megcáfolták a kritikusokat.

55. MAUPASSANT – KOSZTOLÁNYI

1. Maupassant összes versei – egy ifjúkori kötet, – a maguk korában igen *modern*, vád alá helyezett versek, ma egyszerű, kedves költemények, könnyed és sima holmik, részben finom pikantériák – itt-ott egy-egy tüzesebb, mélyebb hang, mely nagy erotikus költészet elmúlt lehetőségeire enged következtetni – majd néhány szép tájkép, mély természetérzékkel, s igen jó szemmel alkotva, – majd nehány kitűnő arckép, megfigyelés, jelenetek a vulgáris életből, melyek már a nagy novellista, a kérlelhetetlen reálista, a karrikatúra nélküli, de épazért rettenetes szatirikus árnyékát vetik előre – szerzőjüknek nem legnagyobb remekei, talán nem is olyan dolgok, hogy sürgetősebb átültetni valót ne találnánk, – de érdekes adatok, kedves olvasmányok – Kosztolányi Dezső fordításában.

2. Kosztolányi magyar nyelv- és verskészsége nagyobb dolgok fordítására hivatott, azt hiszem; s talán nem is Maupassant az egyéniségéhez legrokonabb színű költő. Nyelve keményebb, pedánsabb hatású, mint a Maupassanté. Fordítása sokkal plasztikusabb és (hogy így fejezzem ki) *szigorúbb* az eredetinél; veszít az eredeti könnyedségből, nem mintha a fordító nyelvvel, formával küzdene, hanem épen mert nagyon is virtuóz. Azt lehet mondani: egy oktávával magasabbra hangolt Maupassant az övé. Az eredeti talán egyszerűbb és bájosabb.

3. Itt-ott, kivált a tájképeknél, meg az izzóbb erotikus helyeken, kitűnőt adott. S könyve becses lesz mindazoknak, kiket a magyar költői nyelv fejlődése érdekel. Kosztolányi nyelve az újabb években váratlanul újra kivirágzott magyar költői nyelv legmagasabb szintjén áll s Kosztolányi kétségtelenül a magyar költői műfordítás legnagyobb reménységeihez tartozik.

56. SZAGOKRÓL, ILLATOKRÓL

Szíttál-e néha halkan terjedő
tömjént, mely dómokon remegve száll át,
vagy régi zacskó ó levenduláját
szimattól ínyenc élvre gerjedő?

Baudelaire: Une phantôme.

1.

Maupassant egyszer tettenéri a fajidegenkedést. *La main gauche* című kötetében van egy novella – *Boitelle* –, melyben a parasztszülők visszautasítják fiuk néger választottját, mert *nagyon* fekete. *Alle est trop noire! Non, vrai, c'est trop.* Ha csak egykicsit világosabb volna...

Egyik *modern* írónk egy tárcája néger legényről s fehér leányról ír, szerelmesekről, akik egyszerre kiábrándulnak: a fekete, mert a fehér test szagtalan; a leány pedig... épen az ellenkező okból.

Az érzethangulat faji különbsége kétségtelenül a szokásból ered. Az európai átlagember így mindig is idegenkedést mutatott az emberi test természetes illatától: mert az e fajnál minimális. Már Nagy Sándorról mint rendellenes kellemetlenséget jegyezte fel Plutarchos, hogy izzadságának illata volt; és nem mondhatja-e Plautus, az átlagemberek e kiváló rajzolója: *Mulier tum bene olet, ubi nihil olet.* Maga Montaigne is – nagy elődöm a szagokról való értekezésben – azt írja: *la meilleure condition qu'ils ayent* (les corps) *c'est d'estre exempts de senteur.*

Non bene semper olet, qui redolere solet.

Ez idegenkedés egyik főoka kétségkívül az emberi szagokhoz társult kellemetlen asszociációk – (betegségekről stb.) –: mindjárt szólni fogunk a szagok asszociatív erejéről. Az átlag-

embereknél azonban nem kevésbé fontos ok e szagok szokatlansága: sérti az átlagorrot.

2.

De művészérzéknek, mely mindent, ami felesleges és szokatlan, élvezni tud, az ép a fiatal test természetes illata is kedves. Nemcsak elfinomodott, modern poéták énekelnek erről, hanem olyan egészséges, parlagi mesélők is, mint a mi Mikszáthunk, aki *Beszterce ostromá*ban gyönyörködve írta: *A meztelen ifjú női test illata betölté a szobát*... S erről dalol az olasz költő is:

Quei profumi di carne e di salute,
Che vanno al cor per via non conosciute.

Az illat igazi költője azonban mégis az a francia *dekadens,* akinek egy szép költeményét itt hevenyészve lefordítom, hogy későbbi reflexióim közül egyetmást rávonatkoztathassak:

Parfum exotique.
Írta: *Charles Baudelaire.*

Hő kebled illatát – langy alkonyán az ősznek –
ha szívom és szemem húnyom mindeggyiket:
előttem megjelen sok boldog partliget,
egyhangú nap tüze mélán vakítja őket;

Ízes gyümölcsöket, titkos édesbedőket
csodás fákon kínál a lomha, bús sziget,
s látok finom s erős, épízmú férfiket
és érthetetlenül őszinte szemű nőket.

Bűbájos ég alá követve illatod
dús öblöt látok én, vitorlát, árbocot,
mely még a hab körül kikelve szinte fáradt,

míg az illat, mely a zöld átánokból[62] *árad,*
s dagasztva orrlyukam az enyhe légbe gyűl
s a matrózok dala lelkemben elvegyül.

3.

Ne higgyük, hogy e különös illatok művészi megérzetése a szerelmi érzékenység műve: modern novellánk hősének sem volt erre elég a szerelem. A legtisztábban esztétikai illatélvezésnek ezer példáját találjuk a sötét Jeanne Duval költőjénél, akinek számára *vannak illatok, amelyeknek minden anyag lyukacsos; azt hinné az ember, hogy áthatnak az üvegen. En maint endroit, cette préoccuption de l'arôme reparaît,* írja róla Théophile Gauthier is, *entrourant d'un nuage subtil les êtres et les choses.* A pézsma, a tömjén, az ámbra, ó szekrényekben feledt illatzacskók különös zamata extázisba ejti, mint kedves állatát a macskafű[63] szaga.

Egyáltalában a szagok iránti érzékenység és a szellemi kiválóság úgy látszik egyenes arányban van. A görögök regéiben az istenek közellétét illatukról lehetett megismerni. Gondoljunk a Dante illatozó angyalára is. (Purg. XXIV. 145–150.) Míg a közönséges ember az orrát úgyszólván csak elővigyázati eszközül használja (gázömlések ellen), mint az iskolakönyvek teleológiája tanítja – s körülbelül mindig csak oly – utilitáris – magatartást mutat a szagok iránt, mint a Teniers képén – *az*

[62] Öthimes átán. Tamariscus. Tamarinier.
[63] Katzenkraut: Baldrian. Valeriana.

öt érzék az ételt szagoló hölgy,[64] akinek arcán e vulgár-utilitarizmus, az esztétikai képességek egyenes ellentéte éles kifejezésre jut: – addig a szellemileg előkelőbbeknek nemcsak szemük, hanem orruk is művészi – érzékenyebb és objektív, vagy ahogy Schopenhauer mondaná: az akarattól független. Innen van, hogy a nagy szellemeket szinte kísértik, gyötrik az illatok, de nagyobb élvezeteket is nyújtanak nekik, mint más halandónak – ha talán nem is ébredtek ennek annyira öntudatára és nem is fejezték úgy ki mint Baudelaire. Már a latin költő írta:

Sagacius unus odoror,
quam canis acer –

S Montaigne mondja: *Quel que odeur que ce soit, c'est merveille combien elle s'attache à moy et combien j'ay la peau propre à enbruver.*De nem a bőr az oka, sem a bajusz, melyet szintén felhoz, hogy az illatok a lelkére hatnak: *car j'az souvent aperceu qu'elles me changent et agissent en mes esprits selon qu'elles sont... J'aime bien fort à estre entretenu de bonnes senteurs... Ces belles villes, Venise, et Paris, alterent la faveur*

[64] Van Ostade képe: A *szaglás:* eszembe hozza, hogy az átlagember több fogékonyságot mutat rossz, mint jó szagok iránt: amazok erősebben hathatnak érdekeire. – itt idézem Charles Régismanset értekezését *de finibus odorum;* e kedves, XVIII. századba illő epikureus racionalizmussal megírt könyv szerint az orr *sentinelle avancée;* de ő is megjegyzi, hogy ez inkább az állatoknál van így, mint az embernél s érzi a szagok fontosságát a szellemi életben. Filozófikus egységbe azonban nem fogja gondolatait, okokat nem keres; s felhozva egy igen érdekes, sok mély és rejtelmes dologgal összefüggő esetet egy leányról, akit az adolescentia tett először érzékenyé az illatok iránt, frivol tréfával üti el: *L'amour avait ouvert le nez de l'insensible, en attendant, qu'il l'adornât d'une ouverture plus déléctable encore.* – Régismanset szerint a természetes illatok sokkal lélekbehatóbbak, mint a mesterségesek.

que je leur porte, par l'aigre senteur. Tudjuk, hogy Goethe és Arany is rendkívül érzékenyek voltak a szagok iránt; az utóbbi gyakran fejfájást kapott tőlük. Kazinczy nagy érzékenységét ezirányban mutatja a Pályám Emlékezete egy helye (II. könyv I. 16.). Schillert esztétikai tevékenységre hangolta egy oly illat, mely az átlagembernek ellenszenves, mert érdekeivel nem egyezik.[65] S a nagy francia regényírók: Zola *(La faute de l'abbé Mouret, Ventre de Paris)* és Daudet *(Numa Roumestan)* nem kisebb érzékenységet mutatnak a szagok iránt, mint az a költő, aki így dalolt kedveséhez: *Je croyais respirer le parfum de ton sang,* vagy az (Montesquiou gróf), aki egész verseskönyvet írt a virágillatokról a Flaubert *Salammbó*jából vett címmel: *Chef des odeurs suaves;* vagy Maeterlinck, aki az illatszergyártásról értekezve szintén nagy élvező és disztinktív képességet mutat az illatok iránt.

Számos illatot – a nedves föld illatát,[66] a dús haj illatát – igazán csak a művészemberek fedezték fel és érzik s élvezik. A művészi benyomásokra fogékonyabb Kelet fogékonyabb az illatokhoz is. A klasszikus ókor civilizációjához (e kiváltképpen esztétikus civilizációhoz) oly mértékben hozzátartoztak az illatok, amint azt mi nem is képzelhetjük.[67] Megbecsülték, kívánták az illatokat. A szíriai király legfejedelmibb pazarlásul illatban fürösztött valakit, s mulatott, hogy a közfürdő közönsége odatódul s iparkodik cseppeket elragadni a drága szerből: mintha pénzt osztana. Az Evangéliumban a szeretet legnagyobb

[65] Ismert kuriózum, hogy Schiller rohadt alma szagánál dolgozott.

[66] *Gleba quod aestivo leviter cum spargitur imbre.* Martialis. *A mező illata, melyet megáldott az Úr.* Genezis XXVII. 27. Aróma 1. Müller Miksa felolvasásai. Ford. Steiner I. 238 l.

[67] L. Willamovitz-Moellendorf: *Die Locke der Berenike.* – L. még Martialisnál III. 65. IV. 4. XI. 9. – Hogy a legszellemibb gyönyör, bizonyítja Platon Polit. d' 584. B. – C. (Vö. a Flaubert mondását: *L'esprit des dieux habite dans les bonnes odeurs.*)

jele az asszonyé, aki Krisztus fejére önti illatos üvegének minden tartalmát. Az Egyház a tömjént esztétikai áhítat felkeltésére alkalmazza. A költők az illatokat mint esztétikai hangulatelemet vegyítik leírásaikba. Miért szoktuk az imát illathoz hasonlítani? Miért énekli meg Hugo Victor *(Prière pour tous VII.)* az imát, mint a *legszebb* illatot s az illatokat, mint az ima képét? Arany a friss szénaszagot „mezők üde lelkének" nevezi.

Ha valaki ez „alsóbb érzés" *prózai*ságát, vagyis hogy megint Schopenhauer nyelvén beszéljek (aki különben szintén lenézi a szagló érzéket): az akarattal való összefüggését veti fel: ami miatt pl. az íz nem esztétikai érzet és a szakácsművészet sohasem lehet *művészet:* gondoljon arra, hogy a zene nem kevésbé összefügghet az akarattal – pl. a *Tristan* vagy *Salome* zenéje – s viszont az orr nyálkahártyájának szaglósejtjei a legspirituálisabb gyönyört képesek nyújtani nekünk, *nous rejouir, esveiller et purifier le sens, pour nous rendre plus propres à la contemplation,* amire minden vallás kezdettől alkalmazta is – s néha tán minden érzék közül a legkevésbbé tetszenek érzékieknek. Igen a szag egészében véve sokkal szellemibb, mint akár a szobrászat, akár az építészet anyaga, akár a lármás zene.

Diese Nase, – mondja Nietzsche – *von der noch kein Philosoph mit Verehrung und Dankbarkeit gesprochen hat, ist sogar einstweilen das delkateste Instrument, das uns zu Gebote steht: es vermag noch Minimaldifferenzen der Bewegung zu konstatieren, die selbst das Spektroskop nicht konstatiert.*

4.

Honnan a szagoknak e feltűnő hatása művészi érzékű emberekre, honnan az illatérzetek szellemisége és mély hangulata? Hogy gyakorolhatnak ez összefüggéstelen, aránylag gyenge és kevésbé figyelemvonó érzetek oly lebilincselő, majdnem bűbájos hatást?

Ha az imént teljében idézett Baudelaire-vershez fordulunk felvilágosításért: a vers lélektani tanulmányára van szükségünk, amely csak életrajzi adatok segélyével lehetséges. Nos: Baudelaire serdülő korában utat tett Ceylonba, Mauritiusba, tropikus földekre: s ez út benyomásai mindörökre ragyogó betűkkel vésődtek emlékébe. Ez emlékeknek számos méla verset köszönünk. Az illat, Jeanne Duval illata, jobban mint bármi más, ez egész vakító képzetsort vonja a költőlélek dús színpadának lámpái elé: hisz maga a mulatt parisienne neki: *Mère des souvenirs, Hüterin des Schatzes* – mint egy német író mondja róla.

Mért *jobban mint bármi más?* Régi tapasztalat és közismert tény, hogy a szagoknak rendkívül asszociatív erejük van. Egy drága testen így a szerető emléknek gyűjti ritka bokrétáját.[68] „Egy doboz szaga emlékünkbe idéz egy kertet, amelyet gyermekkorunkban láttunk." Ilyesmit mindenki önmagán figyelhet. A költők tele vannak az illatok csodás emlékeztető erejével; ez már közhely is. Rousseau a szaglást ily értelemben nevezi a képzelet érzékének. Ez asszociatív hatás tényét Pilo Mario az esztétikában is értékesíti.

De a szagok esztétikai hatásának van egy másik tényezője, tán sokkal fontosabb is; sőt újabban Heywood Alice és Vortriede Helén emezt is arra vezetik vissza.

5.

A szagok nagy asszociatív hatását azelőtt affektív erejüknek tudták be. Az én két újvilági misszem kísérleteinél, melyeknek eredményét az *American Journal of Psychology* tette közzé, elkülönítette azon eseteket, melyeknél az affektív kapcsolat

[68] *Ainsi l'amant sur unk corps adoré*
du souvenir cueille la fleur exquise.

lehetőnek látszott volt. Teljesen kizárta az ideációs asszociációk lehetőségét. S mi az eredmény? A szagok nem mutattak nagyobb asszociatív erőt, mint akár az értelmetlen szótagok! Tán esetleges hangulatuknak – affektivitásuknak – kell betudni egész asszociatív szerepüket? De az ez irányban végzett kísérletek sem adtak jobb eredményt, ami csak megerősíti a következtetést azon régi tapasztalatból, hogy teljesen közömbös szagokhoz is gyakran erősen társulnak nagy affektivitású képzetek. „Egy doboz szaga emlékünkbe idéz egy kertet, amelyet gyermekkorunkban láttunk."

Hisz annyira nem az affektív erő hatása az asszociatív, hogy gyakran a dolog megfordítva áll. A sóspaprikás kenyér szagát ki mondaná édesnek? Mégis ez a szag (igen sokak megfigyelése s az enyém szerint is) tökéletesen azonos a rezeda illatával. (Ezt vegyileg is magyarázni kéne.) A rezedaillatot pedig ki ne mondaná édesnek? Mi okozza az affektív hatást? Pusztán az idea-asszociáció. Másként a megcsalt szerető orrába

Warum steigt denn aus dem Balsamkraut
hervor ein Leichenduft?

Tévesnek tartsuk tehát a természetes indukciót, mely a szagoknak oly nagy asszociatív erőt tulajdonít? Ne; hanem titkát a kísérlet által nem reprodukált bonyolultabb feltételek között keressük – mondják okos misszeim.

A szagok sokkal ritkábbak tudatunkban, mint bármely egyéb érzeteink. Ami ritka: becses; s ez a valódi műbecs. A művészet a világ másolata s több: a természet folytatása, továbbépítése; új variációk létrehozása a meglevőkből és azokon felül. Aki a világot másolja, sőt továbbépíti: az a világot *akarja,* sőt meg sem elégszik vele; felfogásom itt egyenesen ellentéte a Schopenhauerének. A világ pedig nem holmi *Ding an sich,* hanem, közvetlen, érzeteink. Aki a világot (vagyis minden érzetet,

még a fájdalmasat is, fáradatlanul) szereti és akarja és élvezni tudja (a művészi fogékonyságú ember): annak a változást kell szeretnie: a világ maga, maga az érzet nem egyéb, mint változás. Aki a változást és az érzeteket szereti, annak kivált szívesen kell látnia a ritka érzeteket és minden ritkát. Íme egy új ösvény. A szagok ritkasága mindenesetre egyik főtényezője esztétikai hatásuknak.[69] A művész, akinek az említettekhez képest főjellemvonása a kívánság és kíváncsiság, kétségtelenül örömmel fogja fogadni a dolgoknak egy egész új oldalú nyilatkozását (hogy már a közrealizmus nyelvén beszéljek; habár én a dolgokkal nem törődöm, csak a nyilatkozásukkal). S mért ne adhatnának a szagok a plátói eszméről csak olyan intuíciót, mint akár a színek? A szagok Locke szerint a testnek szekundér sajátságai; vagyis Spencer elemzését követve, dinamikai téráthaladó tevékenységek, az alany, tárgy és környezet háromrétegűen bonyolódott termékei. De a színek is azok!

Nos már, hogy visszatérjek misszeimhez, ők a szagok asszociatív erejét is a második tényezőből, ritkaságukból származtatják le. S ez az egymagában is kielégítő magyarázat igazán Kolumbus-tojássszerű. A ritkaság egyenes arányban áll a figyelemgerjesztő erővel, ez az asszociatívval. De ez pedig az esztétikai hatással áll egyenes arányban, miből következik, hogy a ritkaság nemcsak közvetve az asszociáció révén, hanem közvetlenül is s tán egyik legfontosabb tényezője a szagok esztétikai hatásának. De természetesen csak azoknál, akik az életet nem restek és nem gyengék teljesen akarni, legfeleslegesebb momentumaiban is (mert vagy minden felesleges,

[69] Világos, hogy a kutya tudatában a szagok sokkal nagyobb szerepet visznek, mint az emberében (l. Spencer Lélektan 79. §.), de viszont a kutya valószínűleg sohasem merít belőlük esztétikai gyönyört. Ugyanez áll a vademberről.

vagy minden öncél), vagyis művészi érzékűeknél; közönséges emberekre a szagoknak *(tum bene, ubi nihil)* éppúgy nincs esztétikai hatásuk, mint voltakép semminek.[70]

Vagy minden felesleges, vagy minden öncél; a szagoknak mégis, mint mindennek, csinos teleológiájuk van, amelyet a darwinizmus kifejtett; a növényi szagok eredete olvasható Spencer Biológiájának 275. §-ában. A szagoknak ezen, a kiválasztási elmélet által magyarázott eredete és például az a sajátságuk, hogy táplálékok felé (Spencer: Psych. 140.) vagy a veszedelemtől elfordítják a figyelmet, valamint szerepük a nemi kiválasztásban (ami mindegyütt a szagok affektív erejének egyik forrása) csak a dolgoknak szerfelett mesterséges bonyolultságát bizonyítják. Vagyis inkább természetes bonyolultságát, mert a természet mindig mesterkélt, azaz a lehető legnagyobb variációra törekvő. A dolgok amellett, hogy öncélok, egymásnak céljai, *mind mindannyinak,* ami csak kiegészíti azt a tényt, hogy minden dolog minden mással oksági viszonyban is áll s ami a világ egyedül lehetséges mozgását és sokat félreértett egységét jelenti. S e mozgás, e kapocs, e különbség az egyetlen, amit a világból tudunk, maga a világ.

Ha már most az így (érzetekből) megkonstruált világhoz mint új kombináció-elemet vesszük a kísérő-affektusokat: azokat következésképp szintén akarásra méltóknak és előidézésüket és új kombinálásukat méltó művészi feladatnak kell tartanúnk, bár ellentétben az érdektelen tetszés esztétikájával s annak legőszintébb kifejtőjével, Schopenhauerrel, de megegyezésben az örökegyforma művészi gyakorlattal. Ez a művészet dionysosi eleme, ellentétben az apollóival és tipikus megjelenése a zene. S most már felléptethetjük a szagok affektív erejét is (mely ritkaságuknak, teleologikus szerepüknek, asszociatív erejüknek

[70] A cikkünk elején említett modern novella négerénél a nő illata nem esztétikai követelmény, hanem ennek éppen ellentéte: a szokás.

és *C-nek* rezultánsa) mint harmadik tényezőjét esztétikai hatásuknak (s nemcsak közvetve az asszociatív erő révén, melyet szintén emel, mint ahogy viszont az is emeli őt – újabb bizonyságául a természet sokszoros bonyolódottságának). Minden affektus esztétikai hatása azonban sajátosan függ kvalitásuktól s e ponton még igen sok a felderítetlen.

A zseni fősajátsága az érzékenység és új érzések akarása lévén, a finom gourmandság (ínyencség) nemhogy ellenkeznék a zsenivel, nagyon gyakran társul vele. Csak Schopenhauert és báró Kemény Zsigmondot említjük, nem szólva Brillat-Savarinről, akinek *Physiologie de Goût*-ja az ízek iránti bámulatos érzékenységet és disztinktív képességet mutatja és Raibertiről, akit Pilo Mario az ízek Aristotelesének nevez. Lehet tehát ízzseni. – Hogy a szakácsművészetet mégis csak bizonyos komikus mellékértelemmel mondjuk művészetnek, oka, mint minden komikumnak, egy ellentét. Művészetnek szorosabban csak új, magasabb és *feleslegesebb* kombinációkat szoktunk nevezni; az ízérzékkel kapcsolt táplálkozás pedig épp a legprimitívebb, legkevésbbé felesleges életműködés. Bár cél is, sokkal inkább eszköz is, hogysem művészet lehetne (= önfenntartás). Mindazonáltal *not in kind,* csak *in degree* alacsonyabb s ugyanazon okból, mint az iparművészet. Épp azért az ízek mesterséges kombinálásának épp úgy megvan a morális joga, mint minden mesterséges kombinálásnak azaz művészetnek: hisz maga a természet ilyen. Lehet tehát *un melodramma gastronomico,* hogy Pilo Mario szavaival éljek – (de ezt nem nevezzük melodrámának s ennek is megvan az oka). – Itt idézem Milton négy sorát:

What choice to choose for delicacy best
what order so contrived, as not to mix
tastes not well joined, inelegant, but bring
taste after taste, upheld whith kindliest change?

Itt idézem Symons szavait is Moszkváról szóló essay-jéből: *Colour must decorate colour in one unending series, as sauce sharpens sauce in Russian cookery.*

Analóg okokból nem nevezzük művészetnek, vagy csak tréfából, a nemi vágyak mesterséges felkeltését: pornográfiát, orfeum-színpadot. A fajfenntartás ugyan már magasabbrendű, de még mindig nem elég magas, nem elég öncél, nem elég felesleges. Azonban erre is áll a *not in kind:* itt megint ellentmondok Schopenhauernek s a régi esztétikának.

Kitérés: Funkció mindig szorosan összefüggvén a szervvel, az orr jellegéből a szaglóérzékenység s így a művészi érzékenység[71] minőségére is lehetne következtetést vonnunk, ha le tudnók számítani mind az ezer mellékteny ezőt. Naivok (= kevésbé művészi = kevésbé komplikált érzékenységűek) jellemző orra fitos. Nagy embereké ellenben gyakran nagy és feltűnő alakú.[72] Egész népeket (zsidó, római) is jellemez az orr e legfontosabb sajátságunkban.[73] De a „görög orr" nem adat, hanem ideál s különben inkább a homlokot jellemzi. Voltaképpi orruk (nem = csőr) csak felsőbbrendű állatoknak van. Az emberéhez leghasonlóbb, de lényeges különbséggel a *Kahan* nevű majomé *(Semnopithecus nasicus).* A tapír és elefánt orra, e ter-

[71] Művészi érzékenység: az élet akarásának foka. A szaglókedvvel való összefüggését az eddigiekben, azt hiszem, elég világosan megrajzoltuk.

[72] Ismerjük Mozart tréfáját, aki háromkezest írt és az orrával játszá egyiket; ismerjük Mozart orrát is s Goethéét s Mátyás királyét s Leonardo da Vinciét önarcképein, hogy Cyrano de Bergeracot ne említsem. Baudelaire orra is igen jellegzetes pl. a de Roy képén; Manet karrikatúráján finom, szimatoló kifejezést ölt. Az átlagembert a durva *pied de marmite,* krumpliorr jellemzi. Parasztoknak ritkán van szép sasorruk s ha igen, biztosra vehető, hogy jobb családból, nemes fajból származnak.

[73] Leonardo da Vinci volt az első, aki utolsó vacsoráján nemcsak Júdást merte a jellemző orral pingálni. Vö. a dákok jellemzését Trajánusz oszlopán. Herkulesét a görög szobrokon. Ratzel szerint a perui, mexikói stb. törzseknél a nagy orr a régi kultúra emléke. Ma orrban is az indo-európai faj vezet.

mészeti specialitás, nemcsak szagló-, hanem fogóeszköz is. A művészi érzékiség adja meg az előkelőséget; innen a név: előkelő orr. Lavater szerint az orr *honestamentum faciei.* Paul Carus, a jeles amerikai pszichológus szerint az adja meg leginkább az arc jellegét. Desor *(Essai sur le nez)* szerint az orr fejlődésére a kultúra befolyással van és az *először rendszerint az uralkodócsaládoknál jelentkezik.* Az orr fiziognómiai fontosságát felismerték még Lessing, Schopenhauer, a művészek közül először az etruszk szobrászok és az őket követő rómaiak.

6.

A szagok asszociatív erejével összefügg, de azzal össze nem téveszthető esztétikai hatásuknak egy másik s nem kis jelentőségű forrása: az, amit a dekadens költők *correspondance*-nak neveznek. A szót legjobban megmagyarázom, ha A. Rimbaud híres versére emlékeztetek: *A noir, E blanc, I rouge, U vert, O bleu, O bleu, woyelles*. E misztikus megfelelése látszólag oly távoli érzeteknek és képzeteknek azonban csak finomult érzékenységek[74] számára létezik. Minthogy ma divat a természetet lehető legszegényebbnek és fukarabbnak képzelni, magyarázásában nem akarok túltenni az asszociációkból való magyarázaton; amikor a *correspondance*[75] olyan asszociációt jelentene, hol a kapcsolat eredete és milyensége teljesen eltűnt az emlékezetből; a kapcsolat azonban mégis felbonthatatlanul erős; ami mindenesetre elég felötlő jelenség. Véleményem szerint azonban lehet a *correspondance* valami a színes látással rokon tünemény és a természet egy új kombinációja.

Akármint legyen is, a szagok *megfelelése* erős, bonyolult

[74] E szó ilyetén használata nem modern *arrectatio.* Értelmét l. Csokonainál: *Az öt érzékenységek...*

[75] A szóhoz l. még Verlaine A *Clymène,* utolsó szak.

és gyakori, szinte mindenkitől ismert, ami – e téren – sokat mond. (Az asszociációs teória mondhatja, hogy *azért,* mert a szagok kapcsolatmódja minden kapcsolateredetek között a leggyengébb: csak »koincidencia«. Sok esetben valószínűleg igazat mond.) E *correspondance* kétségtelenül erős forrása az esztétikai hatásnak. Közvetlenebb a szimbólum hatásánál, mert magán az érzeten alapul. – Baudelaire külön versben dalolta meg:

Il est des parfums frais, comme des chairs d'enfants,
Doux bomme les hautbois, verts comme les prairies,
– Et d'autres corrompus, riches et tiromphants...

Valóban vannak zöld szagok, vörös szagok, fehérek... mint ahogy vannak vörös, fehér hangok.[76] Ismerek aranysárga szagot is. S a dolog még rejtelmesebb lesz, ha arra gondolunk, hogy pl. a virágok színe és illata közt csakugyan *ex natura* is van valami összefüggés, amiről, aki bővebbet akar olvasni, nézzen utána a természettudósok könyveiben s szakfolyóiratok hasábjain.

Aztán: vannak piano-szagok. Vannak forte-szagok is. Harmonikus és diszharmonikus szagok; ordítók, mint rikítók. Így hasonlít hangot szaghoz Milton a *Comus*-ban:

At last a soft and solemn breathing sound
rose like a stream of rich distilled parfumes
and stole upon the air.

[76] Csak egy példát hozok. Wilde Salomejában jön elé *a harsonák piros rivalgása.* (Ford. Szini Gy.) Tudvalevő, hogy Dante gyakran felcseréli az érzékek működését; az Inf. I. 60. *dove il sol tace* nem annyit jelent, mint Szász K. fordítja, hol a nap kél, hanem ahol hallgat: azaz sötét van. Még találóbb idézet nekünk: Inf. V. 28. *Io venni in lòco d'ogni luce muto.* Minden fénytől néma helyre jöttem.

Que sons et que parfums se taisent! mondja Gustave Kahn, a francia költő.

S a tapintás érzékével is *levelez* a szaglás. Selymes, bársonyos szagokat ki nem érzett? Cirógató, karcoló szagokat? Hideg vagy égető illatokat, csiklandó szagokat? Táncoló sajtszagokat? (Zola, Daudet.) Selymes megint, s bársonyos szagokat? Heliotrópokat, *d'une haleine de vanille si douce, qu'elle donnait une caresse de velours.* Ez Zola mondata:

– *C'est ici qu'il doit être bon de s'assoir* – így szól Serge Albinehoz – *dans l'odeur qui monte.*

Elem a szag, mint a levegő; mint a víz; csakhogy finomabb. Finomabb a levegőnél: még a hangnál is finomabb. A hang jön, mint egy folyó, arcul csap sokszor, erőlködnöd kell, hogy meg tudj állni benne. A szag ingerel, csiklandoz, de meg nem üt soha.

Pedig a szag materiális és mégis szellemibb a hangnál. A mozgásmennyisége kisebb.

S a szagok megfelelése legfeltűnőbb a hangokkal, kivált a zenehangokkal.[77] Vagy csak azokkal vesszük legjobban észre, – éppen mi? Vajjon a színek *harmóniáját* nem zenével szoktuk-e hasonlítani? (Vö. az *összhang* szót.) Nem először zenével hasonlítunk, harmonikusnak mondunk-e mindent, ami esztétikai benyomást kelt bennünk?[78] Mint a kisgyerek, aki kutyának

[77] A szag sokkal folyékonyabb, hogysem a zörejhez lehetne hasonlítani.

[78] *Un grand nombre des impressions de la vie peuvent s'exprimer et s'expriment le plus souvent par des termes qui semblent avoir été inventés spécialement pour désigner celes de l'ouïse.* (Eugène Véron, *Esthétique.*) Véron a megfeleléshez hasonló (de szándékosan létrehozott) tüneményt jelöl transformatio névvel. A *correspondance*-ról beszélvén, idéznem kell Swinburne gyönyörű sorait, melyek ez érzés quintessenciáját fejezik ki költőileg:

Shadow kindled with sense of light
Silence laden with sense of song

mond minden állatot, mert csak a kutya nevét tudja. Ezer állat lehet, de még csak ennek az egynek a nevét tudja.

Egy régi papírszeleten a következő feljegyzésemet találom:

Mért ne lehetne *tapintás-zene?* Mért ne lehetne készíteni az aeolhárfáéhoz hasonló lemezeket, melyeknek végigtapintása az érzékeny tapintóérzékre (pl. a Keller Helén *baj*társainak tapintólelkére) ép oly kellemes és elragadó legyen, amilyen a zenedarab az érzékeny fülnek?

Nos – és miért ne lehetne – illatzene? Zene – az érzékeny orrnak?

Egy fővárosi színházunk, – egy operette előadásánál – mikor a színpad exotikus szigetet ábrázolt, exotikus illattal árasztá el a nézőteret. A dolog kétségtelenül esztétikai hatást keltett. De csak azt adta meg, amit Beöthy Zsolt esztétikai alapnak nevez s ami alighanem tisztán: megfelelő háttér-asszociáció.

Hogy önállóan – s közvetlenül mint érzés – esztétikai hatás keletkezzék:[79] ahhoz vagy sokféleség (színesség) vagy mozgás szükséges. Egy változatlan érzés fel is költheti-e azt, ami maga nem egyéb, hanem a kombinációk érzése? Parfüm-muzsika csak izoláltan vagy kombináltan successív illatok előre megállapított változtatásával lehetséges. A rögtöni szagmentesítésre már tétettek kísérletek: az illatizolálásra az első lépés. Mihelyt önkényesen kombinált illatokat *tetszésszerinti időre* előállítani sikerül: készek az illatzene feltételei.

S lehet, hogy a jövő században okosabbak lesznek az emberek, lesznek olyan okosak, mint a görögök voltak s ilyeneken

[79] Komikus szag nincsen. De voltaképp, egyáltalán, *érzés* lehet-e komikus? Komikus csak gondolat lehet. S a komikum a művészetnek csak melléktermény.

törik a fejüket, nem pedig gépeken.[80] Nem a gép teszi édessé a munkát, hanem a dal.

Új technika, új elmélet keletkeznék. A szerelmes illatszonettel lepné meg imádottját. Kedvesebb lenne, mint a puszta szövers.

S lennének műfajai az illatoknak: az egyszerű, családias, régies illatok műfaja, minő a rozmarin és levendula; külön műfaj az ánizs alapmotívummal s a régi vagy népiesebb parfümök műfaja: a pacsuli-ária; külön műfaja a buja s exotikus illatoknak: illatidill és illatóda. Lenne, az illatban is, programmzene: az asszociációk felhasználásával; lenne *l'odeur-pour-l'odeur*-zene.

Mikor szívunk már cigaretta helyett – illatköltemények?

Mikor fognak a szomszéd szobából, az ajtó résein által, beáradni édesen az illatklavier akkordjai; e zongora brutális hangjai, a brutális *hangok* helyett, melyek, mint Schopenhauer feljajdult, agyig, lélekig hatnak!

Gyermekes ábrándok! – No bizony! Olyan soká voltam okos, csoda, hogy eddig is kitartám. Ide írok egy verset: most kétéve született, áprilisban. (1903.)

IDILL.

Százszorszép, erika, orgona, gyöngyvirág
bimbóznak, illatoznak kertünkben gazdagon:
ez ám a tavaszi, verőfényes világ
kettőzik napsugára a szomszéd ablakon.

Azon az ablakon nemcsak a napsugár ég:
egy szép leány szeme süt reggelente ki.
A sok virág közé ezt várom, lesve, már rég
és míg meg nem jelen, csokrot kötök neki.

[80] Vagy ha gépeken, akkor a Mantegazza *pianoforte olfattívóján* (amit egyébként már megpróbáltak Párisban).

Százszorszép, erika, orgona, gyöngyvirág,
testvérül bokrétámban hát ölelkezzetek
és zengjetek neki illatszimfóniát!
– Csak volna nefelejts is – refrénül – köztetek!

7.

De félre vers és tréfa! A komoly ábrándnak adjuk át magunkat; jer ringató *komoly* fantázia!

Rajzoljunk egy utópiai illatversenytermet, élvezzünk, legalább képzeletben, egy odórikus zeneművet.

Utópia boldog lakói hátradőlnek a nem nagy és tökéletesen elzárt terem kényelmes zsölléiben. A külvilág kirekesztve. A lámpák *mind* kialszanak. tökéletes sötétség és csend az, amit e legfinomabb műélvezet megkíván.

Halkan, mint távol emlékezet, alig is észrevehetően eleinte s hogy az agy kérdezi, szag-e vagy hang az igazán, terjed a tiszta légben messze parfüm pianoillata. Ibolyaillat, érezhetőleg, de színeket és mellékszíneket kap időnként, taktusra, és titkos zamatokat, hogy az orr egyre változást vár. Egyszerre s azt sem tudni miként, erős heliotrop-lehellet[81] tölti el az egész termet, mely aztán érdesebb vaníliába olvad s idegesen bizsergetve az élvező cimpáit, egyszerre megszakad.

Megszakad, eltűnik, semmi sem marad. Tiszta, friss a levegő megint. Az élvező, akinek idegeit mozgásba hozta ez az előjáték, meglepett várakozással emeli föl fejét. Tiszta, üres a levegő megint. Egyszerre, újra, mint előbb észrevétlen, kél a halk ibolyaszag. De a levegő friss most, még frissebb és az illat materiálisabb s különös zamat vegyül bele: a kikelet nedves illata.

[81] Nincs ám a nyelvben még elég szó az illat számára: ez is bizonyítja, mennyire elhanyagolták esztétikailag ezt az érzést. (Mert anesztétikus kifejezések vannak, bőven...)

A nedves föld illata, a sár szaga, valóban; az olvadó hó szaga, friss tavaszi lehellet, mely bársonyosan cirógatja a jelenlevők arcát. Szellő van a teremben bizonnyal és tágnak érzik a terem, a sötétben, mintha szabadban volna. S az ibolyaillat, szabadon és szemérmetlenül kószál, átleng mindent. És más virágok illata vegyül benne, mindig gazdagabban; először csak tavaszi virágoké: rezeda, orgona, gyöngyvirág. Ismeretlen szagok is; amaz illatozó lepkének szaga s egyszerre tömjénillat. Aztán megint: gyöngyvirág, orgona, rezeda.[82] Hol az egyik, hol a másik érezhető tisztán és vissza-visszatérnek. Majd fölkel a rózsa búja szaga s szuverén elönt mindent. A szellő megszűnt, a lég nyomott, a hőmérséklet emelkedik. Ah a rózsa! A rózsa ezer más illatot költ, *költ;* s fölrobognak vad keleti illatok, bíborillatok: a búja nárdusz, a holtakat felcsiklandó myrrha, a zsíros pézsmaillat, a mézédes jázmin. A mézédes, emlékitta jázmin! Ennyi gazdag illat felhozza, ütemre, mert nem szabad elfelejteni, hogy a szagok váltakozása szoros ütem szerint történik és *vissza-visszatérnek,* fölhozza, ütemre, ennyi gazdag illat a leggazdagabbat, az ártatlanság virágának bódító illatát, liliomillatot. Fullasztó, nehéz liliomillatot; amely nem is egyszerre adja át a levegőt másiknak, hanem lassan vegyül bele enyhe tömjénszellő, mintha füstuszályos, könnyű tömjéntartó röpülne át, sötétben, fönn a szoba levegőjén, s szellem-kezek csóválnák. A tömjén megmarad, erősödik; de a liliomsúly, alig vesszük észre, eltűnt; és helyette finom cinnamusz ébred most. S újra szökken dús hangversenye az illatoknak: buggyan. Kelnek ismeretlen balzsamok, csodálatos füstölők párája, desztillált illatok, megtörött virágszárak, növénynedvek titkos illata,[83] az

[82] *l'odeur fade du rézéda*. – P. Verlaine.

[83] *Odeur de la séve*
dans les bois mouvans. – V. Hugo.
Gramina quod redolent quae modo carpsit ovis. Martialis.

aranyámbra. Rejtelmes éjillatok, illatok, melyek a homerosi asphodelosra gondoltatják az embert, idilli illatok, Milton paradicsomába *and in all thet bowery loneliness* beillők. Tágra nyílt orrlyikkal ül az élvező, agyán, lelkén rohan át ez illatkáosz szellemtánca, kábul a feje, értelme megakad. A puha székben, szemlehúnyva élvez. És újra ébred, keveredik, eltölt a rózsaillat, s a rózsák hervadnak, és a boldog utópiai érzékeit a virágok kellemes hullaszaga andalítja.

57. ILLATKONCERT UTÓPIÁBAN

Egyszer – évekkel már, évekkel ezelőtt – essayt írtam, értekezést, szagokról, illatokról! Ó micsoda értekezés volt ez! Egy gyermek munkája, aki a legkomolyabb okoskodás közben versbe, tréfába botlik minduntalan, csakhogy nyomba megint tudós képet vágjon. És egyszerre, – emlékszem – amint ezt az értekezést írtam, egy csodálatos képzeletem támadt: ezt akarom most ide leírni mesének.

– Félre vers és tréfa! – mondtam magamban akkor. – A komoly ábrándnak adjuk át magunkat: jer ringató, *komoly* fantázia!

„Miért nem keres keres új élvezetet, új művészetet az emberiség? Miért nem új zenét?

„Miért ne lehetne illatzene? Miért ne konstruálhatnánk egy illatklaviert, egy *pianoforte_olfattivó*t? Rajzoljunk egy utópiai illatversenytermet, élvezzünk, legalább képzeletben, egy odórikus zeneművet.

„Ó hanem az illat nem különálló, határozott valami, mosódik és foszlik, nem lehet rögtönösen megszüntetni, hirtelen gyújtani, tetszésszerinti, pontos átmenetekkel vegyíteni, mint a hangokat. *De ha ezt lehetne...*

„Illatkoncert...

Utópia boldog lakói hátradőlnek a nem nagy és tökélete-

sen elzárt terem kényelmes zsölléiben. A külvilág kirekesztve. A lámpák mind kialszanak. Tökéletes sötétség és csend az, amit e legfinomabb műélvezet megkíván.

Halkan, mint távol emlékezet, alig is észrevehetően eleinte s hogy az agy kérdezi, szag-e vagy hang az igazán, terjed a tiszta légben messze parfüm piano illata. Ibolyaillat érezhetőleg, de színeket és mellékszíneket kap időnként, taktusra, és titkos zamatokat, hogy az orr egyre változást vár. Egyszerre, azt sem tudni miként, erős heliotrop-lehellet tölti el az egész termet, mely aztán érdesebb vaníliába olvad s idegesen bizsergetve az élvező cimpáit, egyszerre megszakad.

Megszakad, eltűnik, semmi sem marad. Tiszta, friss a levegő megint. Az élvező, akinek idegeit mozgásba hozta ez az előjáték, meglepett várakozással emeli föl fejét. Tiszta üres a levegő megint. Egyszerre, újra, mint az előbb észrevétlen, kél a halk ibolyaszag. De a levegő friss most, még frissebb és az illat materiálisabb s különös zamat vegyül bele: a kikelet nedves illata. A nedves föld illata, a sár szaga, valóban; az olvadó hó szaga, friss szagú tavaszi lehellet, mely bársonyosan cirógatja a jelenlevők arcát. Szellő van a teremben bizonnyal és tágnak érzik a terem, a sötétben, mintha szabadban volna. S az ibolyaillat, szabadon és szemérmetlenül kószál, átleng mindent. És más virágok illata vegyül benne, mindig gazdagabban; először csak tavaszi virágoké: rezeda, orgona, gyöngyvirág. Ismeretlen szagok is; amaz illatozó lepkének szaga s egyszerre tömjénillat. Aztán megint: gyöngyvirág, orgona, rezeda. L'odeur fade du rézéda! Hol az egyik, hol a másik érezhető tisztán és vissza-visszatérnek. Majd fölkel a rózsa búja szaga s szuverén elönt mindent. A szellő megszűnt, a lég nyomott, a hőmérséklet emelkedik. Ah a rózsa! A rózsa ezer más illatot költ, költ; s fölrobognak vad keleti illatok, bíborillatok: a búja nárdusz, a holtakat felcsiklándó myrrha a zsíros pézsmaillat, a mézédes jázmin. A mézédes, emlékitta jázmin! Ennyi gazdag illat fel-

hozza, ütemre, mert nem szabad elfelejteni, hogy a szagok váltakozása szoros ütem szerint történik és vissza-visszatérnek, fölhozza, ütemre, ennyi gazdag illat a leggazdagabbat, az ártatlanság virágának bódító illatát, liliomillatot.

Fullasztó, nehéz lilomillatot; amely nem is egyszerre adja át a leve[gőt a] másiknak, hanem lassan veg[yül] bele enyhe tömjénszellő, minth[a] füstuszályos, könnyű tömjén[tartó] [rö]pülne át, sötétben, fönn a sz[oba] levegőjén, s szellem-[kezek csóválnák] A tömjén megmarad, erősödik[;de] a liliomsúly, alig vesszük észre[, el]tűnt; és helyette finom cinnamu[sz] [éb]red most. S újra [szökken dús hang]versenye az illatoknak[: buggyan. Kel]nek ismeretlen balzsamok, [csodá]latos füstölők [párája], desztill[ált] illatok, megtörött virá[gszárak, növénynedvek titkos] illata, az [aranyámbra]. Rejtelmes éjillatok mely[ek a] homerosi asphodelosra gondolt[atják] az embert [idylli] illatok, Milt[on] paradicsomába and in all the bowery loneliness beillők. Tágra nyílt orrlyikkal ül az élvező, agyán, lelkén rohan át ez illatchaosz szellemtánca, kábul a feje; értelme megakad. A puha székben, szemlehunyva élvez. És újra ébred, keveredik, eltölt a rózsaillat, s a rózsák hervadnak, és a boldog utópiai érzékeit a virágok kellemes hullaszaga andalítja.

58. [AZ ILLATKONCERT UTÓPIÁBAN TÖREDÉKE]

Egyszer – évekkel, évekkel ezelőtt – szagokról illatokról írtam értekezést. De félig gyermek voltam még: írás, gondolkodás közben versbe, tréfába tévedtem minduntalan és egyszer csak egy csodálatos képzeletem támadt: ezt akarom ide most leírni mesének.

– Félre vers és tréfa! – mondtam magamban akkor. – A *komoly* ábrándnak adjuk át magunkat; jer ringató, komoly fantázia!

„Miért nem keres új élvezetet, új művészetet az emberiség? Miért nem új zenét?

„ Miért ne lehetne illatzene? Mért ne konstruálhatnánk egy illatklaviert egy *pianoforte olfattivót*? Rajzoljunk egy utópiai illatversenytermet, élvezzünk, legalább képzeletben, egy odórikus zeneművet.

„Valóban, az illat nem különálló, hátározott valami, mosódik és foszlik, nem lehet rögtönösen megszüntetni, hirtelen gyújtani, tetszés szerinti pontos átmenetekkel vegyíteni, mint a hangokat. De ha ezt lehetne...

„Illatkoncert... még a hangnál is finomabb. A hang jön, mint egy folyó, arcul csap sokszor, erőlködnöd kell, hogy meg tudj állni benne. A szag ingerel, csiklándoz, de meg nem üt soha..."

És akkor eszembe jutott, hogy az illatok megfelelése mégis legfeltűnőbb a hangokkal, kivált a zenehangokkal. (De hiszen minden harmóniát hangokéhoz szoktunk hasonlítani s összhangnak nevezünk. Mint a kis gyermek aki minden állatra azt mondja:

– Kutyus!)

Sokáig okoskodtam és bizonyítgattam. És végre fel mertem tenni a kérdést:

– Miért ne lehetne illatzene?

Már régebben egyszer kérdeztem magamtól:

– Miért ne lehetne tapintás-zene? Miért ne lehetne készíteni az aeolhárfáéhoz hasonló lemezeket, melyeknek végigtapintása az érzékeny tapintóérzékre (a Keller Helén tapintó-lelkére) époly kellemes és elragadó legyen, amilyen a zenedarab az érzékeny fülnek?

Nos – és miért ne lehetne – illatzene?

59. SHAKSPERE EGYÉNISÉGE

Igen tisztelt hölgyeim és uraim! Jól tudom, hogy felolvasásom címe – Shakspere egyénisége – két okból is meglepetést kelthetett. Az első a programm azon ígéretére vonatkozott, hogy

az előadást vetített képek fogják illusztrálni. Különösnek tetszhetett a dolog. Az egyéniség testtelen valami: hangulataink, érzelmeink összessége. Az egyéniség maga a titkos lélek: a legbensőbb valónk. Nincs művész, aki lerajzolhatná; nincs spiritiszta, aki lefényképezhetné. Az irodalomtörténet jellemzései sokat beszélnek a költők egyéniségéről: de képekben bemutatni egy költő egyéniségét abszurdumnak látszhatik.

A másik kérdés hasonló: mit tudunk Shakspere egyéniségéről? mit lehet beszélni Shakspere egyéniségéről? Shakspere nem dalokat írt: nem a saját érzelmeit fejezte ki zengő szavakkal. Fiatalkorában, mint mindenki, ő is írt szerelmes verseket, de ezek egyoldalúan és fejletlenül mutatnák egyéniségét még akkor is, ha mind lelkéből fakadtak volna s nem volna jó részük udvarias szellemeskedés barátai számára meghatározott alkalmakra készítve. Az érett Shakspere színműíró. A színműírót a láthatatlan bábjátékoshoz szokták hasonlítani, aki elrejtőzve a kulisszák mögött igazgatja a bábuk drótjait. A színműíró elbúvik alakjai mögé. Nem szól egy szót se; csak személyei beszélnek. Érzelmeivel nem gondolunk: csak személyei lesznek jó ismerőseink. S már az iskolában tanultuk, hogy Shakspere e tekintetben még túltesz a legtöbb színműírón. Nincs alakja aki csak az ő szócsöve volna, akiben bízhatnánk, hogy a szerző véleményét, a szerző érzelmeit fejezi ki. Alakjai igen sokfélék. Szavaikban a legellentétesebb véleményekre lehetne érveket találni. Ily idézetekkel bizonyították egyesek azt, hogy Shakspere a protestáns Anglia gyermeke, titkos katholikus volt; mások ugyancsak ily idézetekkel felvilágosodott istentagadónak szerették volna feltüntetni. Tartották szocialistának, tartották arisztokratának művei alapján. A Velencei Kalmárt ha akarom filoszemita, ha akarom antiszemita darabnak fogom fel.

Nem fog-e csak új tévedésekbe vinni, ha egyéniségére műveiből akarunk következtetni?

Pedig máshonnan alig lehet. Arcképe nem maradt hiteles.

Az ismert Shakspere-arc, melyet a Westminster-apátságban (az angolok nagyjainak nemzeti pantheonában levő síremléke idealizálva mutat) meglehetősen semmitmondó, éppen nem sejtet zsenit. Életéről is a Sidney Leek kutatásai, a Brandesek okoskodásai dacára igen keveset tudunk s amit tudunk abban semmi rendkívüli. Az angol renaissance fénykorában, a nagy Erzsébet királyné uralkodása alatt született egy vidéki városban, Stratfordban, az Avon folyónál. Apja jómódú keztyűs, városi tanácsos, de eladósodott; a fiú korán korhely lett s 19 éves korában hirtelen megnősült; majd vadorzáson érték s ő szégyenletében elszökött, nejét s három gyermekét elhagyva.

Londonba szökött, színházi szolga, majd színész lett; színháza számára régi darabokat dolgozott át, később újakat írt. Közben félvilági hölgyekkel szerelmeskedett, írókkal és előkelő fiatalemberekkel barátkozott. Szép vagyont szerzett, nem az íróságból, hanem a színészetből; évente egyszer hazalátogatott családjához Stratfordba, végre egyszer egészen hazament, elhagyva színpadot, írótollat, s 3 év mulva meghalt. Íme egy élet, amely az ifjúkor könnyelműségén s a férfikor józan számításán kívül más jellemvonást alig mutat, egyénit semmit.

Hogyan lehessen hát Sh. egyéniségét mégis megismerni? S hogyan lehessen azt épen képekkel illusztrálni?

Mind a két kérdés magától megoldódik, ha a mai lélektan fényénél vizsgálják. Mi a lélek, mi az egyéniség? Nem valami külön létező dolog, nem anyag, hanem csak forma és szín. Gondolataink, hangulataink benyomásokból és érzetekből alakulnak, a benyomásokat és érzeteket pedig a külső világból kapjuk. Ekként nincs egyetlen gondolat vagy érzelem, mely velünk született volna: minden lelkiállapotunk a külső világ ránkhatásának eredménye. A lélek pedig nem egyéb mint a lelkiállapotok összessége. A lélek olyan mint egy tiszta lap, melyet a világ ír tele, vagy inkább mint egy üres kancsó, melyet a világ tölt meg színes boraival. S ha nincs két egyforma lélek

vagyis ha minden embernek külön egyénisége van, az egyrészt azon alapul, hogy nincs kettő, aki ugyanazt a világot látná, másrészt, hogy nincs kettő aki ugyanúgy látná a világot. A folyadék alakja a kancsó alakjától függ. Azt hiszem egészen érthető lesz a dolog, ha a fényképészetről veszek példát. Ugyanazon dolog fényképe más és más lesz más géppel és más lemezen. A kép minősége a gép minőségétől, a lemez színétől is függ. Ilyen fényképező gép a mi lelkünk is. Mindenikünk lelkében a világ tükröződik vissza, de mindenikünkben másként tükröződik. S a lélek maga, az egyéniség nem egyéb, mint a világnak egy sajátságosan színezett tükörképe.

Ilyenformán lehetséges lesz az író műveiről egyéniségére következtetni még akkor is, ha az egészen tárgyilagos író és magáról sohasem beszél. Ha az író lelke a világ tükörképe, művei ennek a tükörképnek a tükörképét mutatják. Az író műveiben semmi sincs, semmi sem lehet, ami ne lett volna meg az író lelkében is mint kép, benyomás, érzés hangulat.[84] Így az író minden szava akaratlanul vallomássá lesz: alakjainak minden mozdulata önmagát árulja el: azt hogy mit látott a világból és hogyan látta. S így lesznek a költő műveinek illusztrációi egyszersmind egyéniségének illusztrációi is: így lehet Shakspere egyéniségét vetített képekkel illusztrálni. Azok is, ha jók azt mutatják minő képeket hordott a költő lelkében, minő alakok népesíték be fantáziáját. S az a tarka tömeg, amelyet képeinken látni fogunk: színműveinek személyei valóban a költő lelkéből való lelkek s jellemvonásaik összevetve sejtelmet fognak

[84] Sh. sohasem ölte meg szeretettjét mint Othelló; de a nőgyilkos Oth. lelkiállapotát csak úgy képzelhette el, ha ennek a lelkiállapotnak egyes mozzanatai kicsiben már benne is megvoltak: féltékenység, a düh, az önkínzás, késő bánat, lelkifurdalás. A képzelet szerepe csupán a lelkünkben már meglevő képeket, érzéseket nagyítani s különböző módon egymáshoz csatolni: amiből semmit sem láttunk, semmit sem éreztünk, arról képzeletünk sem lehet.

nekünk adni arról a sajátságos, nagy, külön világról, amelynek ezt a nevet adtuk: Shakspere egyénisége.

Igen tisztelt hölgyeim és uraim! Sok dologról volt már szó ezeken az esti előadásokon. Láttuk a földet, tájait, láttuk a föld anyagának törvényeit, a föld rettenetes katasztrófáját. Hallottunk az élő szervezet fejlődéséről, a fajok keletkezéséről, az emberi test veszélyeiről. Megnéztük az emberi kéz alkotásait, városokat, épületeket: gondolkoztunk az emberi társadalom jogi és kulturális alapjairól. De most oly dologról lesz szó, amiről még nem volt: a természet legfenségesebb alkotásáról, egy ember lelkéről, és pedig nagy lélekről, amelyben megfért egy világ.

Ez a lélek, láttuk az életrajzi adatokból, kora ifjúságában könnyelmű volt, élvhajhász, kicsapongó. A fiatal Shakspere a mint aligha valami finom cimborákkal a stratfordi csárdában mulat, sőt egyéb nem is mindig tisztességes csínjeikbe is beáll, míg Sir Thomas Lucy békebíró úr vadorzáson nem csípi: egyik legkedvesebb alakját juttatja eszünkbe, a fiatal Henrik herceget, IV. Henrik fiát.

Íme, a pajkos királyfi különös vendégeket hozott atyja palotájába, kocsmában felszedett cimboráit, a kövér, korhely s mégis oly szeretetreméltó Falstaff lovagot, s Poins urfit, a világ legötletesebb és leghaszontalanabb csínytevőjét: komoly politikusok helyett e csavargók közt érzi jól magát a víg herceg s vígan tölti a napot. Íme mit felelt a kövér Falstaffnak, aki azt kérdezte, hogy mennyi az idő?

– No a te eszed is úgy behájasodott a sok ópálinkától, vacsora utáni kigombolkozástól és ebéd utáni padon alvástól, hogy nem is azt kérded, amit igazán tudni akarsz. Mi az ördög közöd van neked az idővel? amíg az órák nem sült kappanok, a percek nem pálinkás kupicák, az óramutató nem asszony nyelv, az óra körtéje nem kocsma cégér s maga az Isten napja odafönn nem valami jóképű cseléd kerek, kipirult ábrázata, addig nem látom okát, hogy felesleges kérdéseket tegyél az időről.

A legnagyobb bajuk a cimboráknak, hogy kevés a pénzük, még a királyfinak sem elég soha ami van. Ekkor Poins úrfinak ötlete támad:

– Fiúk, fiúk, holnap korán reggel négykor Gadshillbe, Búcsújárók mennek arra Canterburybe gazdag fogadalmi ajándékokkal, és kereskedők Londonba kövér bugyellárissal; van álarcom valamennyitöknek, lovatok is van: ha jöttök, telerakhatjátok a bugyellárist koronákkal, ha nem jöttök, ott vesztek, akasszátok fel magatokat.

Falstaff rögtön rááll, de a királyfi tiltatkozik. Ekkor Poins azt mondja a kövér lovagnak:

– János úr kérlek, hagyj egyedül engem és a herceget; olyan okokat mondok neki e kalandra, hogy belemegy.

Látjuk, hogy János úr eltávozik s a herceg és Poins kifőzik a csínyt, hogyan támadják meg reggel magát János urat, mintha az álarc alatt őt néznék valami kövér kereskedőnek s hogyan püfölik el ily ürügygyel istenesen.

Ebből a pajzán könnyelmű hercegből később V. Henrik lesz, nagy király, a franciák ostora, népének annyival jobb kormányzója, mennél jobban ismeri e nép legalsó rétegeit is. E könnyelmű herceg maga az ifjú Shakspere, nem kisebb király a képzelet világában, aki kocsmákban, lebujokban ismeri meg azt a népet, melyet hivatva van oly utolérhetetlenül festeni. S Falstaff a hencegő, gyáva, nagyétű lovag, a néphumor tőről metszett alakja, a tősgyökeres józan angol néphumoré, melyet Shakspere ifjúkorától fogva magába szívott s mely sohasem hagyta el.

Íme Falstaff a harisnyakötőhöz címzett vendégfogadóban. Az asszony, akit hozzávezetnek, Fürgéné, szerelmi üzenetet hoz a szép Habnétól, aki szereti a kövér lovagot, de még hogy!

– Bizonyára úgy hiszem önnek valami bűbája van – mondja Fürgéné, az isten uccse, az van.

– Nem nekem, biztosítlak nincs, – szerénykedik János úr, – leszámítva szép tulajdonságaim vonzóerejét, egyéb bűbájom nincs.

De a szép Habné egyike a windsori víg nőknek és kacagtatóan felülteti a lovagot. Íme János úr megjelent a rendezvousn. A másik szobában van az asszony beavatott barátnője, ki egyszerre csak nagy rémülettel jön jelenteni, hogy a féltékeny Hab úr váratlanul megjött és pedig gyanakodva, dühösen. Most van ám bajban még csak János úr; mit tegyenek? oly vastag, hogy nincs szekrény, ahol elbújhatna. De van egy óriási kosár, amiben a szenyes ruhát szokták a mosóhelyre vinni; János úr épen csak hogy elfér benne; rádobnak néhány darab szennyest, elrejteni; két legény rúddal a vállára kapja s viszik egyenesen a Themzéhez a mosóhelyre, ott zupp! beleürítik a kosár tartalmát János úrral együtt a hideg folyóba.

E vaskos, de egészséges angol tréfák hangulata kétségtelenül még Shakspere otthoni falusi benyomásaiból való: ezek rakták le óriási emberismeretének első rétegét s nevelték kifogyhatatlan egészséges kedélyét.

Itt van ugyanebből a hangulatkörből egy másik szerelmes, méltó párdarabja János úrnak. A Vízkereszt című vígjáték amelyben szerepel, a legkacagtatóbb farsangi darab. S nincs nevetségesebb, mint látni Malvoliót, a képzelődő szerelmes udvarmestert, aki azt képzeli, hogy úrnőjénél a legnagyobb kegyben áll. Szolgatársai egy szerelmes levelet játszanak a kezébe; Malvolió kiokoskodja, hogy azt csak úrnője írhatta neki. Íme megjelen a szép Olivia előtt jelentősen mosolyogva és csókokat hányva. Az úrnő nem tud mást gondolni, mint hogy udvarmestere megbolondult; és a szegény Malvoliót a saját imádottja megkötözteti és becsukatja egy sötét kamrába. A farsangi bohózat pedig feltartóztathatatlan jókedvvel rohan tovább a legképtelenebb helyzeteken át.

Itt egy igazi farsangi párbaj. A pirosharisnyás hős Keszeg Andor, aki így jellemzi magát:

– Úgy veszem észre, néha-néha én sem vagyok szellemesebb, mint más keresztyén, vagy akármely közönséges em-

ber fia; hanem nagy marhahúsevő vagyok s úgy hiszem ez árt a szellemnek.

A sok marhahús egyébként nemcsak a lábszárait és a szellemét vékonyította meg, hanem a bátorságát is. Íme Tóbiás, a világ legmulatságosabb párbajsegéde, a fejébe beszéli, hogy ellenfele valóságos ördög úgy vív: sőt vívómester volt a perzsa sahnál. Keszeg vitéz ijedtében már a paripáját ígéri Tóbiásnak, csak békítse ki vele. Ki hát e veszedelmes ellenfél? csakugyan valami híres vívómester? dehogy: sőt lány, a vígjáték bonyodalmai közt férfinek öltözött lány, aki még jobban remeg a párbajtól, mint maga Keszeg. Íme a párbaj tökéletes karikatúrája: két egymástól remegő, búvó ellenfél, kiknek minden vágyuk kibékülni – és mégis megvívnak.

A farsangi tréfák, a vígjátéki személyek ez örökös áprilisjárása, ez a mindig készen álló, minduntalan kitörő jókedv jellemezhette az angol életet abban a korban, a mikor a renaisance, a szellemi újjászületés nagy árama épen elöntötte Angliát, az emberi lélek e bámulatos fellélekzésének korában amikor a felszabadult erők kicsapongó játékokat űztek s talán még a vér is gyorsabban folyt az erekben mint más lanyhább korban. S az angol falu is, ahol Shakspere első hangulatait, benyomásait nyerte, telítve volt már a XVI. sz. e duzzadó, túláradó szellemével. Az angol falu egy typikus alakja az üstfoldozó. Öröklékeny kasztot képeztek az üstfoldozók és Shakspere üstfoldozója büszkén mondja (bár történeti hibával): Hódító Rikárddal jöttünk az országba. Valóban renaisance kori angol falut el sem lehet képzelhetni e cigányképű és cigánylelkű, iszákos, de nem épen ostoba fickók nélkül, akiket Macaulay is a cigányokhoz hasonlít, de a kikben mégis az angol kedély és ötletesség testesül meg.

Íme a legmulatságosabb jelenet: az üstfoldozó mint lord. A földes úr megtalálta az üstfoldozót az útszélen holt részegen és megtréfálja: felviteti a kastélyába, lefekteti az ágyba; mikor

aztán felébred, előkelő szolgák állnak az ágya körül és udvarolják mintha ő volna a lord.

– Parancsol egy pohár aszút uram?

– Nagysád parancsol e befőtt gyümölcsből?

– Minő ruhát óhajt nagysága ma?

– Én Ravaszdi Kristóf vagyok. Engem ne urazzatok, ne nagyságoljatok. Aszúbort életemben sem ittam, s ha befőttet akartok adni, adjatok befőtt marhahúst. Azt se kérdjétek melyik ruhát akarom felvenni: mert nekem nincs több mellényem mint hátam; nincs több harisnyám mint lábszáram, nincs több csizmám, mint lábam; sőt néha több lábam van mint csizmám, vagy olyan csizmám van, hogy a fején kandikál ki a lábam... Mit! hát meg akartok bolondítani? Hát nem Ravaszdi Kristóf vagyok én, fia az öreg Ravaszdinak, Burtonfalváról! születésemnél fogva csavargó, nevelésem által gereblyecsináló, viszontagságaimnál fogva medvehurcoló, s foglalkozásom szerint üstfoldozó.

A lord vendégei spanyolfal mögül mulatnak a komédián.

De az angol falu idillikusabb hangulatai is nyomot hagytak Shakspere lelkében és költészetében. Íme házaló érkezik a pusztára, aki női divatcikkeket árul; a falu szépei körégyűlnek s ő pattogó versben ajánlja portékáját kivált a gavalléros udvarlók figyelmébe: mindjárt megismerjük a renaisancekori női divatot, melyet a fekete álarc, a fehér csokros gallér annyira jellemez:

Patyolat, fehér mint új hó
Fátyol, sötét mint a holló
Keztyű, lágy mint rózsa fodra,
Álca, arcra vagy orrodra
Karperec és nyakkötő
Hölgyszobába füstölő.
Násfa, párta, aranybojtok:
Lány ha kapja, mindig boldog

Tűvel tűzdelt csokros gallér
S ami kell tetőtől talpig,
Vegyen aki most gavallér,
Aki vesz, annak lesz,
Aki nem vesz, a babája durcás lesz.

Amint az erőtől duzzadó, de kiforratlan Shakspere elhagyta kis szülővárosát és Londonba ment, kétségkívül egészen új világ tűnt fel előtte. Bámulatos fogékonyságával gyorsan szívta magába korának egész műveltségét; s ha valahol úgy Londonban forrt és dagadt ez időben az ifjú angol renaissance teljes pompájával. Minden összejött egyszerre: az új műveltség és az új hatalom, tengeri kalandok új földrészeken, szellemi kalandozások a tudományok eddig nem sejtett területein: ez volt a merész hajósok és merész filozófusok, a Walter Raleighk és Bacon lordok kora. A minta Itália volt, a fényes új erőtől duzzadó renaisancekori Itália, mely szerfelett divatos lett a művelt brittek közt. Az ifju Shakspere égő képzeletében is feltűnt a távol Itália, feltűnnek a pompás városok, feltűnnek Velence kincset és csodákat szállító gályái.

Feltűnik maga Velence, a kereskedő és pompás Velence, minden városok között szellemre, hatalomra, Angliához a legrokonabb, gondoláival, palazzóival, elegáns asszonyaival, mesés kincseivel. A vígjátékok, melyeket színháza számára átdolgoz, szintén Itáliába viszik, a források, melyekből új darabjai tárgyát meríti, a divatos olaszt novellák, Boccaccio Dekameronja s hasonló regényes történetek: a birkózásról, melyben a szegény és fiatal, de csinos ügyes és bátor idegen lovag az udvari bolond gúnyolódásai ellenére is legyőzi a herceg fogadott hústorony-Herkulesét, a szerelmes hercegkisasszony titkos örömére; a három szekrényről, arany ezüst, és ólomszekrényről, melyből a kérőnek, ha a gazdag úrnő kezét elnyerni akarja, ki kell választania azt, amelyik az úrnő arcképét rejti

(persze hogy az ólomszekrény), fiúknak öltözött hölgyekről, egymással összetévesztett iker testvérekről s hasonló divatos és szép bár kissé sablonos mesék. A kor lyrai divatja is megragadta olaszos szonettformájával, rímjátékával és szellemeskedéseivel, szójátékaival és gáláns bókjaival, mythológiai képeivel, nimfáival, Venussal, Amorral.

Íme egy Shakspere szonettrész: a szerelem veszedelmes nyilazó gyermekistenét hogyan fegyverezik le a hideg, szűzi nimfák:

> Kis Ámor isten egyszer elszunyadt
> Szívgyújtó nyila hevert oldalán
> Sok nimfa szállt arra a fák alatt
> S lábujjhegyen a legszebb nimfalány
> Felvette Ámor tüzes fegyverét
> Mely annyi száz hű szívet megigéz:
> A forró vágyak apró mesterét
> Így fegyverezte le egy szűzi kéz.

Ezeket a gyakran szellemes és kedves, de sokszor egészen tartalmatlan mythológiai elméskedéseket a latin–görög irodalmakon nevelkedett renaissance a legnagyobb divatba hozta; de Shakspere mind kevésbé hódolt nekik, sőt ki is figurázta őket, pl. a Szentivánéji álom ismert bohóságában, ahol közönséges mesteremberek adnak elő, műkedvelőkként egy mythológiai színdarabot, vagy a Felsült Szerelmesekben, ahol meg egy tudákos iskolamester, Holofernes nevű tanít be egy tudákos mythológiai előadást, ahol felvonul a hagyományos 9 hős, Herkulestől Nagy Sándorig. Íme Nagy Sándor bókol a nézőknek szabad ég alatt felállított páholy előtt és rákezdi éktelen versekben:

> Élvén ez világon, néki parancsoltam,
> Kelet, dél, nyugatra hódítva hatoltam,
> Hogy én vagyok Nagy Sándor, pajzsom mondja nyíltan.

Nagyobb hatással volt a költőre a pásztorálék franciás divata: az udvarias, galáns, szerelmes, szép verseket éneklő, nagyon is művelten beszélő, mythológiai képeket használó pásztoroknak szintén a latin–görög irodalomból származó képzelt világa nagyon is megfelelt a renaissance kor ízlésének, mely szerette a szabad természetet, az egyszerű életet, de még jobban szerette a műveltséget, a pompát és a mythológiát – s e képzelt pásztoréletben együtt lelte fel mindezeket. Shakspere pásztorai is beszélgetnek szellemesen görög istenekről; de ő nagy megfigyelőképességével és reális érzékével mégis igazi pásztorokat formál belőlük, utolérhetetlen kedvességgel festve a szép kis pásztorleányt, akit nyája nyírásának ünnepére úri vendégek is meglátogatnak atyja hajlékában – és virággal fogadja őket:

Nagyságos urak!
Tessék vadruta s rozmarin – ezek
Zölden maradnak s frissek télen is
Hűséget jelentenek és szerencsét.

– Jól példázod korunkat téli virággal – mondják a már idősebb vendégek. A lány mentegetőzik; szegfüve nincs csak szerény falusi virágai.

Van levendula, menta, majoránna
Hajnalka, mely a nappal alszik el
És vele kél könyezve. Mind a nyár
Közepén nyíl s illenek azt hiszem,
Uraságtok korához. Hozta isten.

Aztán fiatal vőlegényéhez és barátnőihez fordul:

Bár volna nálam tavaszi virág is
Korodhoz illő és a tietekhez,

Lányok, kik pártát hordtok mint tavasszal
A fák virágot – olyan szép virág
Amilyet hajdan Persephone elszórt,
Mikor megrémült Plutó szekerétől.
Hóvirág, mely előbb nyíl, mint a fecske
El merne jönni, s március szelét
Szépségével fegyverzi le; – sötét
Viola, kékebb, mint Junó szeme
És édesebb, mint Vénusz sóhaja;
Bus primula, mely szűzen hervad el
S a nap hevét soh'sem élvezheti
(Sok lány is jár így) – százszorszép rükerc,
Császárszakáll s a büszke liljomok,
Fehér királynők. Ezek kellenének,
Hogy koszoruba kötném és velük
Behinteném édes barátomat.

E szellemes, kedves virágnyelven beszélő lányka után íme a másik véglet az együgyű, durva, piszkos pásztorlány, akinek stílszerűség kedvéért az udvari bolond udvarol. De a bolond már művelt ember s látva a lány nagy tudatlanságát, felsóhajt:

– Bizisten, bár az istenek egy kevéssé poétikusnak teremtettek volna!

– Tudom is én mi az a poetikus – feleli Luci – tisztességes-e szóban és cselekedetben? és igaz dolog-e?

A bolond megvallja, hogy a poetikus nem mindig igaz dolog. Hozzátehetjük, hogy Shaksperenél a poetikus igazzá válik. Láttuk mint hozza közel olvasmányait s kora divatát a valósághoz, gyakran durva de mindig élénk színekkel, az ő sajátos színeivel színezve. Két dolog segíti a jellemek tökéletes kidomborítására: kitűnő szeme, megfigyelése és sajátságos átérző képessége. Shakspere nemcsak sokat látott, hanem sokat érzett is.

Kétségkívül sok küzdelmen és szenvedésen kellett keresztülmennie, míg jött-ment csavargóból, szolgából művelt, jómódú színésszé küzdé fel magát. E küzdelmek és szenvedélyek minden olvasmánynál jobban tágították szellemét, mely – a legszabálytalanabb szellem, mint a nagy francia kritikus Taine nevezi – amint az életben látta, úgy vegyíté a színpadon is a vígat a szomoruval, s az élet csunyaságait és keserveit ugyanavval a reniassance mohósággal élte és élvezte át, mint jókedvét és báját. Jelenetezzünk mi is az ő sajátságosan tarkító módszerével és a bohóc képe után lássuk mindjárt legtragikusabb sorsu s talán legegyénibb alakját, Hamletet.

A dán királyfinak szörnyű gyanúja van: azt gyanítja, hogy apját az anyja ölte meg, hogy nőül mehessen kedveséhez. Hogy megbizonyosodjék, színjátékban eljátszatja a képzelt történetet az udvari színészekkel s figyeli a királyék viselkedését. Hamlet különc módon viseli magát, őrültet játszik, hogy ne gondolják, hogy gyanúja van: íme a földre fekszik a szép Ophelia előtt.

– Jókedve van fenséges úr – mondja Ophelia.

– Ó boldog Isten! hisz én vagyok a világ legelső bohóca. Ki tehet arról, ha jó kedve van: hisz látja mily vidor az én anyám is, pedig az apám csak most halt meg, két órája.

– Dehogy, kétszer két hónapja is van már fenség.

– Oly régen? Gyászolja hát az ördög. Én cobolyruhát csináltatok.

Mennyi mély keserűség van e bolondos beszédben! Nézzünk más példát e csodásan mély átérzésre. Egy zsidó uzsorás: úgyebár nem valami rendkívüli téma? Nézzük csak hogyan mutatja meg egy ily alakban költőnk egy egész népfaj jellemét, évezredes szenvedéseit.

Shylocktól a velencei zsidótól kölcsönkérnek.

– Háromezer arany, – értem.

– Igen uram, három hónapra.

– Három hónapra – értem.

– Melyért mint mondám, Antonio lesz kezes.
– Antonio lesz kezes – értem.
– Segíthet ön rajtam? Lesz oly szíves? tudhatom válaszát?
– Háromezer arany, három hónapra és Antonio kezes.
– S válasza erre?
– Antonio jó ember.
– Hallott valami ellenkezőt róla?
– Ej nem, nem, nem – mikor azt mondom jó ember, azt értem rajta tudja ön, hogy jól áll.

De a felelettel késik Shylock: s mikor ebédre hívják megbeszélés végett, visszautasítja:

– Igen, hogy disznóhúst szagoljak? Veszek önökkel, adok önökkel, beszélek önökkel, járok önökkel, de nem eszem, nem iszom önökkel, nem imádkozom önökkel.

Végre kifakad:

> mily erős!), ön a Rialtón
> Sokszor, nagyon sokszor szidalmazott:
> Én vállvonítva és tűrve viseltem
> Mert béketűrés népem örök sorsa.
> Véreb s hitetlen címmel illetett ön
> S zsidós ünnepruhámra ráköpött
> Ihol most ön reám szorul
> Itt van la: hozzám jön s ezt mondja ön:
> „Adj pénzt Shylock, kérlek.” Ön mondja ezt,
> Ki nyálával szakállam szenyezé
> S lábbal taszított mintha korcs kutyát
> Rugdalna küszöbén: s kérelme pénz.

Az uzsorás azt követeli szerződésbe, hogy ha nem tud a határidőre fizetni Antonio, egy font húst vághasson testéből: e mesés kegyetlenség megmagyarázódik a meggyötrött, megvetett faj örökölt gyűlöletével:

– Zsidó vagyok. Nincsenek a zsidónak szemei? nincsenek a zsidónak kezei, életműszerei, tagaránya, érzékei, indulatai, szenvedélyei? nem ugyanazon étel táplálja, ugyanazon fegyverek sebzik, ugyanazon betegségek gyötrik, azon gyógyszerek gyógyítják, azon tél és nyár hűsíti és hevíti-e, mint a keresztényt? ha megszúrtok, nem vérzünk-e, ha csiklandoztok, nem nevetünk-e? ha megmérgeztek, nem halunk-e meg? s ha bántotok, ne álljunk-e bosszút?

Íme, Shylockot üldözi a szerencse: a kereskedésben veszt, a leányát elcsábítja egy keresztény; még csak egynek él: a bosszúnak.

Antonio nem tud fizetni; a határnap megérkezik; az ügy bíróság elé kerül. Shylock már kezében tartja a mérleget, hogy kimérje a font húst. Ekkor megjelenik az ítélkező hermelines dózse előtt egy fiatal ügyvéd, tulajdonképen ügyvédnek öltözött szellemes lány, Porcia, elismeri a követelés jogosultságát, de kéri a zsidót, legyen kegyelmes.

– Ki kényszeríthet? – kérdi Shylock.

– A kegyelem kényszerről mitse tud – feleli az ügyvéd:

Az mint az ég szelíd esője hull
Alá a földre s kétszer áldva van
Megáldja azt, ki ád és azt ki vesz,
Hatalmasokban leghatalmasabb
Trónjában ülő fejedelmet ez
A koronánál inkább ékesít.

Hasztalan: a zsidó nem akar tudni kegyelemről. Ekkor az ifjú ügyvéd kijelenti, hogy joga van hát egy font húst venni a vádlott testéből; de vérről a szerződés mitse tud; s ha egy csöpp keresztény vért mer ontani Shylock, jószágaival lakol.

Shylock meg van törve. „Nem jól vagyok” – mondja. „Bocsánatot, hadd távozom haza.” Kitántorog.

És íme, Shylock a világ csúfja lesz. Vajon komikus hős-e Shylock vagy tragikus? Mindakettő. Shaksperenél ezek a fogalmak összeolvadnak.

Ugyane csodás átérző képességet mutatja Lear király alakja is. Lear király öreg korában minden királyságát két leánya közt osztotta fel, akik folytonos hízelkedéssel rávették; a harmadikat, aki egyszerű lélek volt s hízelegni nem tudott, kitagadta. Ezt az ősrégi mesét Shakspere egy nagyszerű lélektani rajzra használja fel. A két idősb leány, elérve célját az öreg s már-már gyermekes királylyal azon túl nem sokat törődik. Az öreg úr mindig ingerlékenyebb s végre beleőrül szeretett leányai hálátlanságának gondolatába.

Sok viszontagság után betegen, ájultan legjobb leányához kerül, akit kitagadott. S aki gonddal ápolja. Az öreg király kinyitja szemeit,

– Ismersze engem? – kérdi leánya, Cordelia.

– Szellem vagy, tudom – feleli az őrült. – Mikor haltál meg? Aztán saját magáról kezd el tűnődni:

– Hol voltam, hol vagyok? Nem mernék rá fogadni, hogy ezek az én kezeim. Hadd lássuk: e tű szúrását érzem-e? Szeretnék meggyőződni állapotom felől.

Más költő alkalmat vett volna magának regényeskedni, érzelegni. Shakspere ragaszkodik a valósághoz s a kórtani állapot szabatos rajzához.

Az ily rendkívüli emberismerőnek, a szenvedélyek és indulatok ily bámulatos rajzolójának, aki még hozzá roppant reális érzéke mellett is, vagy ép amiatt, mindent egy fokkal erősebben és élénkebben ad vissza a valóságnál: rendkívül hálás téma lehetett a történelem, a középkori angol történelem, a pártszenvedélyek hatalmas hullámaival, vagy a renaissance által divatba hozott római történet, büszke patríciusaival és lázongó plebsével.

Londonban vagyunk a Temple-kertben. Ott vitatkoznak

a Plantagenet és Somerset család sarjai a trónon. Nem tudnak megegyezni. Ekkor Somerset egy fehér rózsát tép a kertből, jelvényül igazságának. Hívei is fehér rózsát tépnek. Plantagenet és hívei ellentüntetésül piros rózsát szakítanak. És Warwick gróf e jóslatot mondja:

..... E mai civódás,
Mely pártviszállyá nőtt a Temple-kertben
A rózsák közt még lelkek ezreit
Halálba, ó, halálos sebbe ejti.

S nemsokára Warwick gróf maga fekszik sebesülten a csatatéren.

– Vajha futni tudnál! – szól ura, Somerset. „Akkor sem futnék" – felel a büszke Warwick és kiadja lelkét. S a fehér és piros rózsa harca dúl tovább.

Íme Edvard király meghalt; özvegye félti gyermekének trónját Gloster hercegétől, a kegyetlen Richárdtól. A kis fiúnak nem szabad Richárd bácsiról beszélni: „füle van a falnak is". A hercegnő panaszkodik az érseknek:

Átkos, viszályos, nyugtalan napok,
Belőletek hányat látott szemem
A koronáért halt meg férjem is
Fel és alá dobattak fiaim
..... Egymással küzdenek
Fivér fivérrel, vér a vérrel,
Maga maga ellen. Őrült fonák harc...

Hiába! az erkölcsi őrültségben szenvedő Richárd, a Shakspere által elhíresült III. Richárd trónra jut s a kis hercegeket fogságra veti a Towerba, majd megöleti. Dighton és Forrest, a felbérelt gyilkosok maguk mondják el a történetet: – Úgy feküdtek a kedves gyermekek:

Úgy, úgy, átölelve egymást
Ártatlan alabastrom karjaikkal,
Négy rózsa egy tőn voltak ajkaik,
Egy imakönyv nyugodt párnájukon;
De ó az ördög! – itt elállt a gaz.

Átok van a királyi véren, örökölt átok van a hatalmon s a végzet úgy akarta, hogy birtokosai egymást pusztítsák.

Már II. Richárd felesége Izabella is búsan ült kertjében férjéért aggódva. Udvarhölgye fel akarja vidítani:

– Énekelek valamit.

– Jobban tetszenél nekem, ha sírnál, feleli a királyné.

A testvérharcok borzalmai nem fogynak. Hubertnek megparancsolta a trónját féltő nagybácsi, hogy a kis Artur herceget vakítsa meg tüzesvassal: tegye a trónra alkalmatlanná. A kis herceg megindítóan könyörög:

– Tehetek én róla, hogy Godofréd volt az apám?
Angyal ha jönne s mondaná nekem,
Hogy a szemem Hubert kiszurja, mégse
Hinném, se másnak Huberten kívül
Aj, jaj ne bánts Hubert, ne bánsd szemem,
Inkább ha tetszik vágd ki a nyelvemet,
Csak a szemem ne bánsd! ó a szemem ne!

A zavaros kor hatalmas ércjellemeket szül, akiknek a veszély gyönyörűség.

Íme: Talbot grófnak, a franciák nagy ellenségének cselt vet az auvergnei grófnő, egy francia honleány, nem méltatlan kortársa az orleansi szűznek. Várába csalja és elfogja, de Talbot előre katonáival vétette körül a várat s mikor a grófnő már-már azt hiszi, hogy kezében tartja ellenségét: betörik ajtaját és betódulnak az angol katonák.

– Íme grófnő, – mondja a generális –, nem jól ismertél: most látod csak az igazi Talbott.

Ezek: valója, karja, ereje,
Velük igázza zendülők nyakát
Várost dul és felforgat várakat
És sivataggá tesz egy perc alatt.

De a legbámulatosabb történeti jellem VIII. Henrik hatalmas kancellárja, Wolsey érsek. Látjuk, minő pompával lép be a király előszobájába. Szolgák viszik uszályát, testőrei vannak. Egy oldaltekintetet vet az előszobában várakozó Buckingham hercegre és bemegy a királyhoz. A herceget rágja a szégyen: „Lenézett, mint egy hitvány inast", gondolja; hercegi őseire gondol és arra, hogy az érsek mellette csak jött-ment parvenü: „a koldus tintája több a nemes vérénél".

Katalin királynő rosz sejtelmektől gyötörve ül szobájában. Szórakozottan hallgatja udvarhölgye zenéjét. A hatalmas érsek jelentette látogatását. A királynő tűnődik. Összefüggést keres a nagyravágyó bíbornok látogatása és férjének elhidegülése közt.

– Mit akarhat
Szegény kegyvesztett asszonynyal velem
Ez a nagy ur? ha jól meggondolom,
Nem szeretem jövését. Jónak és
Irgalmasnak kéne lennie, ámde
A csuklya még nem teszi a barátot.

A szegény asszony jól sejtett. Wolsey azért jött, hogy rábeszélje, hogy egyezzék bele a férjétől való elválásba. Ez a válás igen nevezetes a történelemben, ez okozza a pápával azt a viszályt, amely az angol hitszakadás első csírája. De Wolsey nagyravágyó számításai is csaltak: a politikai bonyodalmakban a nagy bí-

bornok kegyvesztett lesz és íme a kolostor kapujánál látjuk viszont, ahová eltemetni viszi nagy terveit és ábrándjait:

– Isten veled te rang,
Nagyság örökre! – Ember sorsa ez.
Ma a remény virágát ülteti,
Holnap kinyíl; harmadnap dér, fagyos
Dér jön reá; s mikor azt hitte már
Szegény bolond, hogy a gyümölcs megért,
Akkor leszárad, és lehull, lehull
Mint én! – Merészen mint a hólyagon
Uszó gyerek, uszkáltam a dicsőség
Taván soká, a mely fölött, míg
Míg elpattant a felfújt büszkeség...
Hiu világi pompa, rang, gyűlöllek!

Hogy szerette valaha! De az emberi elbizakodottságon átok van. A büszke Corjolánust is, a leggőgösebb római patriciust, szám-űzte a köznép, melyet úgy megvetett. Anyja, a férfias jellemű Volumnia keserű gúnnyal tesz szemrehányásokat a nép lázító tribunusainak:

– Hőstettet vittetek véghez. Amennyivel nagyobb a Capitólium vára, mint itt a legkisebb ház: annyival nagyobb volt mindnyájatoknál fiam, kit száműztetek.

De a nagyságnak bukni kell: ez az örök tragikum. Íme a nagy Caesar megölve fekszik a tanácsteremben s Brutus biztatni kényszerül az összeesküvőket: „Ne féljetek." – A tett után jött csak a döbbenés.

Ennyi hatalmas indulat és hatalmas katasztrófa után jól esik egy oly hirtelen színváltozás, amilyen költőnknél oly gyakori s néha oly hatásos. Íme Olivia grófnő föllebbenti előttünk fátyolát s megmutatja azt a szépséget, amelyet Heine a nagy német költő a következő shaksperei szókkal jellemez: „Ter-

mészet ez, szelet, vihart kiáll." Valóban Shakspere nőalakjai kiállják az idők szelét és viharát és ma is oly frissek mint háromszáz évvel ezelőtt: csupa természet ez. Nem volt több oly ismerője a női szívnek.

Íme Ophelia, akit nagy bánat ért: atyját megölte az, akit vőlegényül szeretett volna. A lelki rázkódás sok a gyenge leánynak: megőrül. Bolondosan virággal ékesíti fel magát és elbolyong.

Egy fűzfa hajlik a patak fölé
Mely szürke lombját visszatükrözi
Ahhoz vivé ő eszelős füzérit
Csalán, kakukfű, torma, kosborát
Ott egy behajló ágra koszorúját
Függesztené s amint kapaszkodik,
Egy gonosz ág letört; s ő maga is
Gyomékszerével a síró folyóba
Zuhant alá; Ruhája szétterülve
Mint hableányt tartá fenn egykorig;
Miközben régi nótákból danolt,
Mint ki nem is gyanítja önbaját
Vagy oly teremtmény, ki a vízelem
Szülötte és lakója. Csakhamar
Azonban ittas és nehéz ruhái
Dallamköréből levonák szegényt
Sáros halálba.

A szerelem ébredése hol van oly lélektani igazsággal ábrázolva, mint Desdemónáé? E szép leány beleszeret Othellóba, aki rút és szerecsen. Othello maga beszéli el a történetet:

Atyja, szeretvén, gyakran hítt magához
Kérdezte életem történetét
Évről-évre a sok ostromot, csatát

Mikben forogtam. Elmondtam azt
Beszéltem száz csapás s megindító
Balsors felől, mi szárazon s vízen
Hányt és vetett; midőn hajszálon állt a
Tenger csatáin életem...
Viszontagságos utaim leírtam,
Hol vad barlangok, sivatag, kopár
Zord szikla, melynek égig ér feje
S több más csodák jövének említésbe.
Ezek felől szép Desdemóna is
Szeretett volna hallani. De őt
A házi baj tartá gyakorta el,
Mit hogyha végze, visszajött legott
S mohó fülekkel hallgatott reám...
Akaratlan könyekre is ragadtam
Nem egy veszély s nehéz csapás miatt
Mi ifjonta ért... Kívánta, bár ne mondtam volna el,
S kívánta mégis hallani...
Ím ily varázs nyeré meg őt nekem.

De a vad, bűnös szerelem pusztító tüze is fellobog Shakspere világában. Íme Jessica a szép zsidólány, Shylock leánya, megszökik keresztény kedvesével. Álarcban vannak, álruhában, éjjel. Elhagyja, megtagadja atyját, hitét. S a bódító, csodálatos éjszakában együtt ül kedvesével a kertben. Ez éjszaka elibük idézi az ókor híres szerelmeseit.

– Tisztán süt a hold. Egy ily éjjelen
Midőn a fákat lágyan csókdosá
Édes szellő s nem hallott semmi zaj, –
Tán ilyen éjjel hágott Troilus
Trója falára s lelke szállt sóhajában
Görög sátrak felé, Cressida

Álmát aludta.
– Ilyen éjjelen
Állt Dido sivatag partok felett
Gyászfűz kezében, s inté kedvesét
Várába vissza.
– Egy ily éjjelen
Gyűjtötte bűvös füveit Medea
Ifjítni Jasont.
– Egy ily éjjelen
Szökött a dus zsidótól Jessica
S Velencétől Belmontig menekült
Dévaj szerelmesével.

S hogy e szerelmi arcképcsarnok teljes legyen: íme az utolérhetetlen kedvességű jelenet, mikor V. Henrik a nagy király, ugyan az a kedves, pajkos Henrik herceg, akinél értekezésünk elején a kövér Falstaff urral találkoztunk, udvarol a francia királylánynak. Ő nem tud franciául, a királylány nem tud angolul: mégis igen szépen megértik egymást.

Shakspere, a valóságnak ez a kimeríthetetlen elevenségű és változatosságú ábrázolója utolsó műveiben elhagyta a valóság birodalmát.

Tündérvilágban vagyunk, ha e műveket olvassuk, egy utolérhetetlen mesevilágban, a hol pajkos szellemek űzik játékaikat. Íme a kis Ariel maga énekli el nekünk életmódját:

Méhvel mézecskét szívok
Éjjel ha bagoly huhog,
Gyöngyvirágban megbuvok
Dongóháton kocsizok,
Nyár utóján víg vagyok,
Víg vagyok vígan a víg napot élem,
Ág alatt, árny alatt, lombon, levélen.

Föld és tenger egyaránt benépesülnek szellemekkel. Távol vagyunk a föld gondjaitól; itt még a halál, a pusztulás is csupa báj. Íme egy halott tündért aki a tengerben pihen, hogy siratnak el a tenger szellemei:

Atyád öt öl mélyen pihen
Koráll lesz csontjaiból,
Igaz gyöngy nő szemeiben,
Egy része se lesz neki por.
De mindene drágasággá
Vál, tengeri ritkasággá,
A tengeri tündér kongat
Felette halálharangot
Bimbam!
Halld! Bimbam! Hallom a hangot.

Az erdőkben a kis Puck űzi játékait. Egy csodálatos füve van neki, szerelemfüve; ha valakinek a szemébe csavarja a nedvét: akit először meglát, abba szeret bele.

Nézzük úgye furcsa baj?
Beh bolond az emberfaj!
Nincs nekem oly mulatság
Mint az összevisszaság.

Míg a tündérkék körötte táncot lejtenek, a kis Puck arra a sok szép lányra gondol, akit füvével megjáratott:

Ámor urfi nagy zsivány,
Tőle ily bolond a lány.

Rengeteg sok galibát csinál ez a kis tündér, ami akkor éri el tetőfokát, mikor a tündérkirály parancsára és vezetésével ma-

gának az alvó tündérkirálynőnek, Titániának szemébe csepegteti a fű nedvét. A tündérkirály haragszik a feleségére és meg akarja egy kissé tréfálni. A legelső, akit a világszép Titánia ébredéskor meglát, egy szörnyű lény, egy valósággal szamárfejű paraszt: Puck növesztette rá a szamárfejet: a tündérkirálynő ebbe szeret bele! A tündérkirálynő és a szamárfejű Zuboly: nem legtökéletesebb, legbölcsebb és legmulatságosabb kigúnyolása-e a szerelem vakságának és oktalanságának? Ez a mindenen felülemelkedő, mindent megmosolygó vidám bölcsesség, egy mindenen keresztülment s mindent látott ember bölcsessége jellemzi Shakspere utolsó műveit s talán sehol sem talál oly tökéletes szépségű kifejezésre, mint a hét életkor leírásában, melyet az embergyűlölő Jaques mond el:

Több bus pompát mutat e nagy világ
Színháza, mint a szín, melyben mi játszunk.
Színház ez az egész világ s csupa
Szereplő mind a férfi s nő; mindenki
Fel- és lelép; jut több szerep is egy
Személyre; felvonásaik a hét kor.
Első a kis babus, ki még dadája
Ölében köpköd. Második utána
Síró fiu, táskával, hajnalarccal
Kelletlen mászik iskolába mint a
Csiga. Aztán jön a szerelmes; úgy
Sóhajt, akár egy kályha s verset ír
A hölgy szemöldökére. Majd a harcos
Tele káromkodással, nagy szakállal,
Becsületféltő, gyors és hirtelen
Veszekvő, ágyu torkánál keresve
A mulandó hirt. Aztán a bíró
Tömött kappantól gömbölyű hasával
Zord szemmel, rendesen nyírott szakállal,

Dicső példákkal és bölcs mondatokkal
Fűszerzi szerepét. A hatodik kor
Bő búgyogóba bújik, pápaszem
Az orrán, erszény oldalán; legényes
És jól kímélt nadrágja tág világ
Sovány combjának s a mély férfihang
Csak nyafogás már, s mint gyermekkorában
Sivít s nyihog. A végső jelenet
Mely e cselekvényes mesét bezárja
Új gyermekkor: a feledés kora,
Fog, szem, tapintás, minden oda van!

E hét életkor megkülönböztetése divat volt a renaissance korában: a velencei Doge-palota egy domborművén is megtalálható; de Ruskin, a nagy műkritikus kimutatta, hogy amit Shakspere változtatott a sablonon, az mind csupa bölcsesség és mélység.

Shakspere egyéniségének világát egyáltalán nem merítettük ki, leghíresebb darabjai közül nehányat meg sem említettünk. De mikor lehetne őróla eleget beszélni? Emerson, a híres amerikai essayíró mondta, hogy Shakspere megírta a dallamot egész modern életünkhöz; mi ehhez még hozzátehetjük a mi nagy költőnknek Arany Jánosnak mondását: Shaksperéről el lehet mondani amit a zsoltáros mond az úrról: „Nagy vagy uram a nagyokban és nagy a kicsinyekben."

60. ÉN IS SHAW CAESARJÁRÓL

Shaw az ő kedélyes cinizmusával maga bevallja, hogy módszere a letűnt korok felújítására tiszta intuíció. Erre fejét csóválná Salammbô szerzője.

Shaw főereje, hogy nem fél az anakronizmusoktól. Jegyzetében kijelentett elve mögött, hogy a világ szellemileg ma nem

áll magasabban, mint Caesar korában: voltakép az lappang, hogy a szellemi világ ma sem más, mint Caesar korában: ez az az elv, amelyet épen Flaubert Sainte-Beuvehöz a Salammbôról írt levelében oly kereken tagad: hogy az emberek mindig, mindenütt egyformák!

Íme – mondhatnák – a külömbség két kor történeti felfogása közt: a XIX. század fejlődést, alakulást kutató és a XX. század „minden mindegy" felfogása közt. De én inkább azt mondom: íme a külömbség a nagy művész, a külömbségeket örömmel, szenvedéllyel kereső világszem – és a dolgot könnyebb végén vevő, mindent kora ízlésére látni, minden áron kora nyelvén beszélni akaró saltimbanque között.

Shaw maga nevezi magát saltimbanquenak. Kitűnő önismeret!

Értjük-e, mért lesz Apollodórusból Wilde Oszkár, Cleopatrából babonás angol bakfis, valóban azonos a későbbi Man and Supermann Annjével, Rufióból Swindon őrnagyhoz hasonló alak s főleg mért áll Caesar háta mögött a komoly, shockingot kiabáló titkár úr, a *britt* Britannus? Értjük-e mért kell Caesarnak kikelnie az asztaltáncoltatás ellen és rendeznie a zsidókérdést? A közönség ezt akarja; a bohóc – tapsot.

A történelem történelem-volta, a kelet kelet-volta nem vész azért kárba. Hálás operette-sújetk. Íme a kelet keleties nyelvet ad, melyet az író szellemesen túloz és kiparodizál: a legmulatságosabb operettjelenetek. A kelet Szfinkszeket ad és fáruszokat, világítótornyokat: mily operettdíszlet! A történelem pedig pompás anekdótákat ad: a kopaszságát titkoló Caesarról, a szőnyegbe göngyölten magát Caesarhoz küldő Kleopatráról: tökéletes operett-mese. Hozzá egy kis megtoldott saltimbanque-fogás: bohócugrások, tengeren átúszás, Cyrano-párbaj... alapjában csupa görögtűz.

Caesarról felteszi Shaw, hogy Superman: végre Nietzsche theóriája is divatos! És a bohóc hiú: Shaw a supermant csak

önmagáról mintázhatja. Ez a Caesar tehát tökéletes komédiás és *csupa póz*. Caesar *adja* a világ felett állót és *néha adja* a cinikust. Első sorban pedig mutatja, hogy ő nagy ember, hogy a világ felett áll. Pózosabb, görögtüzesebb, nevetségesebb (bár egyszersmind hatásosabb) jelenetet alig lehet képzelni, mint mikor Caesar a szfinksz elé áll és szónokol önmagáról. S hogy a cinikus epigrammai él is meglegyen, kisül, hogy az nem is a nagy szfinksz, csak egy kölyökszfinksz (a dear little kitten of a Sphinx).

Shakespere Caesarja nem operetthős, és nem pózol mint egy operetthős. Shakespere Caesarja is hiu – de nem gyerekesen dicsekvő. Shakespere Caesarja nem oly könnyű szellem, de erősebb ész. A Commentárok Caesarja pedig csupa nyugalom és egyszerűség.

61. KÉK HEGYEK

Kun József versei

Ebben a kötetben van hét gyönyörű vers: a kék hegyekről, melyek messziről úgy vonzanak és közel megcsalnak; Velencéről, hogy a költészet minden kútfejét csobogni hallhatjuk; a mozdonyról, mely ismeretlen tájak felé viszi az embert; a messze utakról, ahol a költő mindenütt csak magát találja; a régi festményről, mely titokteljes régi szépséget ábrázol; a zuzmarás fákról, melyek fehér bált tartanak az útszéleken; s végre a legelső az isteni művészet gyönyöréről. A nyelv e hét versben gyönyörűen konciz színes és szuggesztív. Szuggesztív – s bár a költő szeret a parnasszisták eszközeivel hatni, főereje mindig az érzésébresztés – s a sorok mögől mindig ő maga, egy érző, művelt, rokonszenves, nyugodt egyéniség néz ránk méla szemekkel. Kár, hogy a kötetbe felvett néhány gyengébb verset.

62. ADY

(Analízis)

Sajátságos dolog, hogy az utánzókat épen az utánozhatatlan egyéniségek vonzzák legjobban. Ilyen utánozhatatlan egyéniség Ady. Minden ami jó benne, megtanulhatatlan. Sokkal kevésbé komplex lélek, mint képzelnők és tehetségének elemzése talán nem is kívánna sok papirost. De ez olyan elemzés lesz, mint a szerves kémia elemzése: valami mindig érthetetlen és rekonstruálhatatlan marad.

1.

Magyar tehetség: ez az első szál. Magyar környezet, magyar minták érlelték. Ez kipusztíthatatlan. Senki sem akarta annyira kipusztítani, mint Ady. E sajátságos léleknek egyik fővonása valami dac. Magyar vonás. S ennek a magyar dacnak ebben a mai világban így kellett fejlődnie. Elszakadni, mindenáron, Nyugatra! Meg kellett jönnie ennek az érzésnek. A dac mindent kicsinek érez maga körül: magyar ugar, lelkek temetője. A dac testvére és anyja a büszkeség és a nagyravágy. S minden művészlélek főmélye a másravágy: újra! Íme:

Sok keresnivalóm itt úgy sincs
Az ő Lomnicukon már ültem,
Tátrát és Karsztot átröpültem.
Kicsi virág, szegény virág,
Te tudod, hogy nem lelkesültem.

2.

Olyan magából táplálkozó lélek, mint Ady, sohasem tud elszakadni önmagától, sem semmitől, ami önmagának egy része. A dac új dacot szül magzatul és ellenségül; s ez fájdalmas tragikum. Nincs ma fájdalmasabban, tragikusabban *magyar* költő, mint Ady. A magyarság kérdése lelkének örök, égető problémája. A kétféle dac kétféle büszkeséget teremt – s mindakettő fájdalmas büszkeség: a fájdalom büszkesége. Íme az egyik:

Más a lovam, a vérem, álmom;
Tőle jövök és idegen
Az én ősöm, fajtám, királyom!
Ilyen bánat nincsen felvarrva
E kerek föld ön senkire
Csak fajából kinőtt magyarra.

S íme a második fájdalmas büszkeség:

Góg és Magóg fia vagyok én
Fülembe még ősmagyar dal rivall
– – – – – – – – – – – – – – – – – – –
S hiába döngetek kaput, falat!

Így, aki büszke arra, hogy nem akar magyar lenni, nem tud nem lenni büszke arra, hogy magyar, s fáj neki, hogy nem fogadják el jó magyarnak. De új dac győzi le ez új fájdalmat, új büszkeség:

Míg nem jöttem, koldusok voltak,
Még sírni sem sírhattak szépen
Én siratom magam s a népem!

– Azért is magyar vagyok – szól az új dac:

Hiszen én mindent elhagyok,
Dalt, életet és dicsőséget.
De az igaz: az én vagyok,
De a magyar: az én vagyok.

– – – – – – – – – – – – – – – – –

Ős napkelet olyannak álmodta,
Amilyen én vagyok:
Hősnek, borusnak, büszke szertelennek
Nemes, örök-nagy gyermeknek,
Nyugtalan vitéznek,
Nap fiának, magyarnak.

3.

Örök-nagy gyermeknek. Valóban bizonyos szempontból nézve, mindez igen naiv dolog és Ady naivul nagyzónak tűnik fel. Naiv a honátkozása, naiv a Páris-szerelme, naiv a büszkesége. Ős magyar és lyrikus naivság van benne, amilyen Petőfiben volt, s ami bátorságot ad. Ez egészséges naivság. Ady naivul és ősmagyar egészséggel hüpermodern, minthogy Petőfi egész naivul volt királyellenes és forradalmár. S Adynak ép oly naiv dac diktálja az erős magyar és gyakran tulzottan erős szavakat érzelmei kifejezésére, amilyen Petőfinek diktálta a *veszett fenét* és az *akasszátok felt*. Ez a naiv dac, ha az életfelfogásra applikálódik, mentül különcebb, a nyárspolgárnak mennél kevésbé tetsző életfelfogásban tetszeleg: s így történik, hogy a legnaivabb, legegészségesebb lelkű költőnél perverz, beteg érzelmek akart szenvelgését találjuk. Ady alapjában igen egészséges magyar lélek és vágyai a legegészségesebb és legvidámabb életvágyak. Ő nem a halál rokona; bár annak mondja magát.

Az Isten: Élet – halleluja –
S az életnek soha sincs vége.
Vér és arany!

4.

De az életen túl egy sajátságos képzelt világa is van ennek az örökösen izgatott fantáziának. Ő is szimbolikus mint minden költő; de nem áll meg a metaforánál: nála minden hasonlat allegóriává nyílik szét. A természet eleven előtte: gondoljunk a párisi őszre, a havasokra a Riviéránál, jó Csönd hercegre. De épúgy megelevenednek előtte az élet ismeretlen erői s mindent valami sajátszerű, költői és élő világításban lát: mondhatni, saját külön mitológiája van. E mitológiához tartozik a Nagy Pénztárnok, az ős Kaján, a Vörös Szekér. Előtte nincs elvont fogalom. Amit más lélektani műszóval mondana, ő fekete zongorának *látja*. Képei teljesen modernek, a saját benyomásain alapulók: épen ezért van meg bennük az a spontán, őszinte őserő, ami a legrégibb mitológiák képeiben. Képzeletét csak önmagából táplálja: semmi irodalmi hatást nem árul el. Ő: maga, gazdag, úr, senkire sem szorul. Büszke. Dacos.

5.

Övé a nyelv is és gazdag: nyelv és képzelet egyek. Csak úgy dőlnek a jelzők és a mellérendelt igék: buggyan a szó: ez a gazdagság. Nyelve dacos nyelv, sokszor dacosan pongyola, máskor dacosan erős és néha tökéletesen tömör. Bámulatos kifejező árnyalatai vannak s a szavak újszerű összerakásával a legfinomabb hatásokat tudja elérni. De ez a hatás majdnem mindig spontán és mesterkedés nélküli. Minden igazi lyrikus veszedelme a modorosság; de ez a saját modora; Swinburne is modoros, Balassa is az. De aztán jön a legszükségesebb,

a más-nem-lehet jelző, s egyszerre leszögezi a képet, a hangulatot, eltörölhetetlen. Feledhetetlen strófái vannak. S ez igazi, önként fakadó lyranyelv annál őszintébb és megragadóbb, mert tökéletesen magyar. Szavainak olyan magyar hangulatuk van, hogy nyelvérzékünk összes húrjait harmóniára hangolják. A magyar költészet örök karaktere, valami kifejezhetetlen, még leíratlan erős pattogás van meg ebben a nyelvben. Hoznék mindenre példát: de minek? aki az Új Verseket, a Vér és Aranyt olvasta, annak fülébe csöngenek a példák.

6.

Dacos és magyar és spontán a verselés is. Jambusban kezdte, mint minden mai magyar költő, és a jambust megunta, mint minden mai magyar költő. Pályája folytonos fejlődést mutat a *magyar vers* felé: az egész új magyar költészet iránya ez legyen. A közbeeső fok sajátságos, utánozhatlan szabad verselés volt, melyet maga alkotott magának (meglevén benne a legritkább és legnagyobb költői tulajdonságok egyike: a formainvenció és a hozzávaló merészség): jambikus strófák szabályosan ismétlődő döccenésekkel, vagy anapaestikus lejtésű s a fülnek egyáltalán nem kellemetlen hangsúlyos sorok. Majd, stílszerűség kedvéért, olyan versekben, mint a Fölszállott a páva, vagy a Hepehupás vén Szilágyban, magyar versben írt, csodásan szonórus, telthangzású ütemekkel. Lassankint, tán öntudatlanúl, szabad versei is magyarosan ütemeződtek. S lám: azelőtt dacosan, urimódon, Petőfiesen pongyola volt verselése: most a magyar ütemek szoros zenét adnak, s vége a bizonytalan ringásnak, mely néha kissé émelyítő volt, a hajók ringásához hasonlatos. S a nyelv is nyert, erőben, szabatos hangzásban.

7.

Adyt sohasem utánoztam, Adyt személyesen nem ismerem, Adynak irányát nem vallom, mert egyáltalán semmi költői irányt nem vallok, Adyról teljesen elfogulatlanul beszéltem. A Nyugat szerkesztője midőn felszólított, hogy írjak lapjába valamit Adyról, egyszersmind kifejezte, hogy véleményem minden fenntartás nélküli elmondását kívánja. Íme. Megpróbáltam megkeresni a faculté maîtresse-t Ady költészetében és a lyrikus és magyar *dacot* találtam annak. S talán először próbáltam elfogulatlanul, polemiátlanul elemezni azt a poézist, melyről még igen sokan és igen soká fognak beszélni és írni.

63. BEATRIX KIRÁLYNŐ

Berzeviczy Albert könyve. Szép könyv és nem tisztára a tudósoké: a szépirodalmat élvező nagyobb közönségnek is joga van hozzá. Témája a legérdekesebbek egyike művelt magyar embernek: nemcsak a Mátyás fölényes személyiségével való kapcsolat, nem is a fejedelmi nő viszontagságos sorsa, Nápolynak e korban izgalmasan gyors pergésű eseményei (igazi renaissence-katasztrófák), nem is csak a királyné folyton növekvő befolyása férjére, melyet az estei Hippolit története, vagy folyton csökkenő népszerűsége, melyet Bakócz Tamás és az Ulászló-párt eljárása helyeznek éles világításba, sem az Ulászlóval való világraszóló házassági botrány, amely a könyvet a lélektani regény érdekességével gazdagítja, nem is csak a királynő magas egyénisége, aki típusa a renaissance művelt hercegnőinek, a Laurana hercegnője; ez mind nem teszi még e könyv tulajdonképeni érdekességét. A világtörténelemnek egy páratlan korában játszik az esemény, oly országokban, melyekben akkor Európa szellemi és anyagi jövőjének rugói

rejlettek: a renaissance-Olaszországban s a törököt diadalmasan visszanyomó, szemeit a német császárságra vető, erőtől duzzadó, ifju Magyarországban; s alig van azon kornak nevesebb embere, akivel hősnője összeköttetésben nem állott volna, Oroszországtól Spanyolországig, Leonardo da Vincitől Katholikus Ferdinándig; és írója nagy buzgósággal s az érdekesség iránt roppant eleven érzékkel tud kikutatni és összefűzni minden kapcsolatot, ami a műveltség ínyenceinek kedves adat lehet (mi érdekesebb a történelemben, mint a kapcsolatok és a synchronistikus táblák?) úgyhogy a könyv sok része valóságos renaissance-lexikon benyomását teszi, s a renaissance kedvelőjének ép oly érdekes olvasmány, mint Silvestre Bonnardnak a könyvkatalógusok; de számunkra még ebben sincs elmondva e könyv tárgyának főérdeke. Ez a téma egy érdekes kor és személyiség nézőpontjából tág kilátást ad arra, ami a magyar történelem – és magyar élet – örökös főproblémája: viszonyunkra Európa műveltségével, az örökös küzdelemre e műveltségért és ellene. E nézőpontból úgy állhat előttünk Beatrix, mint kinek személye egy ideig ütközőpontja volt a magyar történet legtragikusabb ellentéteinek a Nyugat és Kelet között kettévált magyar lélek örökös önharcának: mint legyecske a malomkövek közt. A mitsem sejtő, a saját asszonyi intrikáival elfoglalt Beatrix tragikus sorsával voltaképen a magyar lélek tragikus meghasonlásának első, ártatlan áldozata: a Beatrix népszerűtlensége, a nyugati műveltség népszerűtlenségének jelképe; s az a lovagiasnak épen nem nevezhető eljárás, amellyel a máskor oly lovagias magyar nép ezt a királyi nőt lerázta nyakáról, ugyanazt a tragikus jellemfordulást mutatja, amelynek ábrázolását Katona Bánk bánjában csodáljuk. S a renaissance óta – talán Kazinczyén kívül – alig volt kor, amikor ugyane kérdés, ugyanazon tragikus lejtőkkel, annyira izgatta volna a kedélyeket, mint ma; amikor Beatrix szomoru története oly érdeklődő olvasókra számíthatott volna, mint ma. Magyar-

ország helyzete a nyugati műveltséggel szemben: ez ennek a könyvnek nagy kérdése s ezért korszerű e könyv s ezért oly izgató, hogy olvasását nem lehet abbahagyni, bár Berzeviczy stílusa inkább nehézkes, mint művészi nem is épen magyaros, s ahol költőiségre tör, gyakran szólamokig sülyed.

64. POUR MIEUX CONNAÎTRE HOMÈRE:

– hogy jobban megismerjük Homerost, Michel Bréal, a híres nyelvész (innen-onnan már két éve) könyvet írt, amelyről nekünk is tudomást kell vennünk, mert íme ez is megingatja egyikét azon irodalmi babonaságoknak, amelyekkel a magyarra is átokként nehezülő körmönfont német elméletezés valósággal terrorizálta a tűnt század irodalmi közvéleményét. Ezúttal épen arról a babonáról van szó, amely nálunk a mai irodalmi küzdelmekben is oly nagy szerepet játszott, a népköltészet és egyszerűség bálványozásáról az irodalomban. A század demokratikus szellemének megfelelően iparkodtak a szorgalmas németek minden nagy irodalmi remeket, melynek eredetét homály fedte, népies alkotásnak bizonyítani, s a fő kapaszkodó épen Homeros volt. Manapság már túl vagyunk e hamis demokratián s lerázhatnók a belőle fejlődött babonákat is a költészet „szükségképen népies alapjairól", „a költői egyszerűségről". E felfogást elméletben még Arany is hiszi – de gyakorlatban mind távolabb jut tőle. A művészet sohasem egyszerű, hanem ép ellenkezőleg, magasabbrendű kombináció: az egyszerű kis népköltemény sohasem mérkőzhetik a Danték „mesterkélt" alkotásaival. A szépség épen a nép felfogásában is ellentéte az egyszerűségnek; a nép a maga meséit, dalait annyira feldíszíti (= eltávolítja az egyszerűségtől), amennyire csak tudja, de csekély képzetkészletével távolról sem tudja annyira, mint a művelt műköltő; s ha a műköltők néha egyszerűséget keres-

nek, épen a népköltészet szellemének ellenére keresik azt, mint új változatosságot; s semmi sem áll voltakép távolabb az egyszerűségtől, mint ez a készakart „költői egyszerűség". Az egyszerűséget, a népköltészetet, a legtúlműveltebb korokban bámulták legjobban, mint pikáns ellentétet. Ilyen pikáns érdekesség gyanánt szerepel az ős egyszerű élet leírása Homerosnál gyakran; s épen abból a kedvtellésből, amellyel a költő az ily egyszerűséget festő részletekbe elmerül, a gondból, amellyel a magasabb műveltségre való célzásokat (pl. írás említését) kerüli, de annak ismeretét sokszor önkénytelen elárulja, kovácsolja Bréal a legerősb fegyvert, bebizonyítani, hogy az Ilias *nem lehet* népköltemény. Ehhez járulnak a többi nagyon szemmel látható, de tán ép azért elhanyagolt bizonyítékok, melyeket Bréal igazi francia szellemmel emel fel: a versmérték igenis művészi volta (képzelhető-e olyan *népies* versmérték, mint pl. a magyar jambus, ahol a vers arsisa teljesen elhanyagolja a szóhangsúlyt? nem inkább csak idegen hatásra fejlődött művészi formát képzelhetünk ilyennek? s ilyen a görög hexameter); vagy az a bámulatos részrehajlatlanság, amellyel a költő egyik harcoló félnek sem fogja pártját, s amely teljesen ellenkezik a népi költés szellemével. Az Ilias közönsége nem is a nép volt, hanem művelt közönség, mint a Theokritos és Bion közönsége. S ha nem is fogadnók el Bréal hypothesisét az Ilias keletkezésére (ünnepi játékokról és a költeményt egységes szellemben bővítő testületekről): lassankint kételkedni kezdünk a német kritika tudománnyá emelt szóvirágaiban, melyek az eposz természetes növéséről, népi dalnokokról, népi énekek összefűzéséről beszélnek, s melyeket Bréal oly maró gunnyal illet. Ez elméletekben úgyis csak a tudósok hittek eddig is: a nagy költők az Iliast mindig egységes költői műnek tartották. Nem szégyen a német tudomány terrorizmusa ellenére is hozzájuk csatlakozni. A könyv végére Bréal szójegyzéket csatol, nagyobb terjedelműt, mint maga a könyv; s csodálatos!

a nyelvész, míg az előtte járatlan területen, az irodalmi elmélet terén, csupa új és érdekes dolgot mond, itt többnyire régen ismert etimológiákat ismétel. Egy helyhez a magyar embernek megjegyzése van: annak bizonyítására, hogy az r j-vé válhatik, inscriptiót és spanyol dialektust hoz fel. Felhozhatná a magyar gyermek beszédét, aki minduntalan mondja: bajna, pejsze. A szójegyzéket *Lexilogus*-nak címzi, Buttman emlékére, aki úgy látszik az egyetlen német filológus, akinek megbocsát; de mint az előszóban említi, ez is francia származású s őseit Boudemont-oknak hívták. Íme: kitűnik a lóláb, hogy ezt az oly hasznos és szükséges támadást a német filológia ellen voltaképen a francia sovinizmus tette.

65. IRODALMI NEVELÉS

Egy tantárgy filozófiája tanulók számára

(Fogarasi diákjaimnak, az Értesítőbe.)

Sokat beszélnek az irodalmi nevelésről és sokszor ellenséges hangokon. E tanulmány célja megmutatni, miért lett az irodalmi nevelés s miért marad az emberi szellem minden nevelésének tengelye.

A stilisztikáról és retorikáról lesz szó: arról a két stúdiumról, melyet a klasszikus ókor egynek tekintett és egy néven retorikának nevezett. Egy stúdium ez most is, csakhogy két oldala van: gondolataink összegyűjtése és kifejezése. Egy oldalról gondolkodni, más oldalról beszélni tanít, a szó legtágabb értelmében. Az olvasás is gondolkodás s az írás is beszéd.

Gondolkodni és beszélni: nem lehetne rövidebben és mégis teljesebben megjelölni egész középiskolai tanításunk célját. Nem tanítunk mesterséget és nem képesítünk semmi mesterségre. Nem tanítunk ismereteket vagy a feledésnek. Nem taní-

tunk tudományt: a tudomány nem 10–18 éves gyermekeknek való. Aki tudományt akar tanulni, annak már nagyon jól kell gondolkodni tudnia. Művészetet sem tanítunk: azt nem lehet tanulni. Gondolkodni és beszélni tanítunk.

S ha ily szempontból nézzük a dolgot, akkor megértjük, miért volt a művelt ókor szellemi nevelésének egyetlen és főtárgya a retorika s be fogjuk látni, hogy ami a lényeget illeti, manapság sincs ez másképp. Egész iskolád retorikai s minden tantárgy igazában csak retorika ma is. Minden nyelvtan és minden irodalom gondolkodni tanít és beszélni. A nagy írók művei stilisztikai és retorikai példatárak s az idegen nyelvekből még jobban megérted a gondolkodás és kifejezés bonyolult masináját, mint a magadéból, melyet már megszoktál. A számtalan levezetéseivel, a retorika egy része: a dedukciók tana. A természetrajz megfigyelésre, a fizika az induktív következtetésre tanít meg. Ha felelsz tanárod váratlan kérdésére, gondolkodni tanulsz; ha összefoglalod, amit tanultál, beszélni.

Gondolkodni és beszélni: voltaképp egy. Gondolkodás nem képzelhető beszéd nélkül és megfordítva. Az állat sem beszél, sem gondolkodik. *Logos:* ez a görög szó észt jelent és szavat s ész és szó nem különböző dolgok. „A gondolat hangtalan beszéd, a szó a megtestesült gondolat" – mondja egy híres nyelvtudós.[85] Ezért a retorika, amely gondolkodni s a stilisztika, amely beszélni tanít, voltaképp egy tudomány; külön nem lehetnek. Elválhatatlanok, mint a test és lélek; a gondolat a lélek, a kifejezés a test. Mikor olvasmányod eszme-sorrendjét átgondolod, pontokra szeded, mikor a *Toldi* szerkezetéről, részeiről beszélsz: retorikát tanulsz. Mikor Kölcsey vagy Eötvös egy szép körmondatát elemzed: stilisztikával foglalkozol. Minden magyar dolgozat retorikai és stilisztikai feladat elé állít egy-

[85] Müller Miksa Felolvasásaiban.

szerre. Minden tárgy, minden óra együtt hozza meg áldozatát stilisztikának és retorikának.

Beszélni és gondolkodni tehát egyszerre tanulsz és folyton és lassan. De amihez egész iskolai pályádon állandó gyakorlással szoktatnak, annak lassankint némileg tudatossá is kell válnia benned. Olvasmányaid segítenek ehhez. Mondjuk például apró meséket olvastál, iskolakönyved szemelvényeit régi magyar meseírókból. Tárgyra, felfogásra, terjedelemre nem sok különbség volt köztük: ugyanazt a modort, az ú. n. aesopusi modort utánozták mind. De különböző íróktól voltak, sőt különböző korban élt íróktól. S íme: mingyárt meglepett, mily más hatású minden új író műve. Észrevetted, hogy a hatás különbségét a kifejezés módjának különbsége okozza: *a stílus* változik. Egy korból való íróknál is változik: Heltai hosszadalmasan, kedélyesen meséli el, amit Pesti röviden, szárazon. De a kifejezésmód nemcsak írásban, hanem beszédben is másmás. Magad megfigyelhetted, mennyire különbözik ismerőseid beszédje egymástól. Az elbeszélések, színdarabok írói feltüntetik ezt a különbséget hőseik beszédében. Úgy-e, másként beszél az öreg Bence, mint a fiatal Toldi? *Mátyás deák* utolsó jelenetében a király is, meg a kántor is ünnepiesen akarnak beszélni: mily különbözőképen sikerül!

Mért beszélnek az emberek ily sokféle módon? Mert sokféle módon gondolkodnak. Ha a latin valamit másként fejez ki, mint a magyar, azért van, mert a régi római másként gondolta, mint a mai magyar. A latin *valakit* fut, a magyar *valakitől.* A régi magyar evett az étel*ben;* a mai étel*ből* eszik. Nem a szó más, hanem a gondolat. Ami áll a népekre és korokra, az áll az egyes emberekre is. Igaza van Buffonnak: a stílus maga az ember; hű tükre az ember gondolkodásának, erényeiben és gyengeségeiben egyaránt.

Először elárulja a gondolkodás gazdagságát vagy szegénységét. A nyelvkincs egyúttal gondolatkincs. Akinek több szava

van, több ismerete van. Sőt, mivel a rokonértelmű szavak sohasem egyértelműek, akinek több szava van egy dologra, több gondolata is van róla. Mikor a rokonértelmű szavakat gyűjtöd, képzeteidet sokasítod, szellemedet, lelked világát népesíted. Így van a szólamokkal is. A szólam átöröklött, megcsontosodott gondolatkapcsolás, azaz – ahogy tetszik – szókapcsolás. Kőépítőszekrényedben vannak kockák is: kockákból is kirakhatsz oszlopokat, falakat: de mekkora könnyebbség, hogy oszlopaid is vannak! Lelked építőszekrényében kockák a szavak, oszlopok a szólamok. Mennél több oszlopod van, annál gazdagabb vagy, annál könnyebb lesz mondataidat megépítened. Sőt gondolkodnod könnyebb lesz, hajlékonyabb és gazdagabb lesz elméd. Ez a gazdagságod folyton gyarapodik s a számtanórán épúgy, mint a történelmi órán szólamokat tanulsz, melyek képessé tesznek számtani vagy történeti dolgokról gondolkodni. De mást is jelentenek neked a szólamok, mint könnyebbséget és eszközöket: másképpen is kincset jelentenek, kincses örökséget. Apáidtól örökölted őket, apáid gondolkodásmódját örökölted velük. Örököse vagy őseid szellemi kincseinek és rajtad a sor megőrizni őket. Ne add el idegenért, idegen szólamokért, melyek idegen gondolkodás tükrei. Ismerd meg ugyan az idegen gondolkodást is, tanulj idegen nyelveket és a magadét is jobban fogod érteni. Semmit sem lehet igazán ismerni önmagában, csak mással összehasonlítva. Legkevésbé a gondolatot, mely oly finom, oly nehezen megfogható. A görög, a világ leggondolkozóbb népe, nem tudott úgy gondolkodni, mint a mai népek, mert csak egy nyelvet ismert. Ismerj meg tehát idegen nyelvet is, hogy jobban gondolkodhass a magadén. De csak a magadén gondolkodjál, ha azt nem akarod, hogy gondolkodásod roskatag legyen, mint a felemás kövekből épített ház. A saját köveidet gyűjtsd, a magad bányáiból: e bányák nemzeted nagy költőinek művei. Elsősorban annak, aki leggazdagabb szóban és gondolatban, aki legjobban tudott magyarul.

A *Toldi*ból többet tanultál magyarul és magyarul gondolkodni, mint talán minden más könyvedből együttvéve. Most azt hiszed, hogy nagyon ismered és nagyon szereted: olvasd mégegyszer és látni fogod, hogy nem ismerted és nem szeretted eléggé. Olvasd addig, míg minden kifejezése, minden szava lelkednek egy részévé válik, kitörölhetetlen, elveszthetetlen kincseddé. Stílusod gazdagodik, a stílus gazdagsága a gondolat gazdagsága.

S *másodszor:* a stílus helyessége a gondolat helyessége. A stílus elárulja a gondolat egészségét vagy betegségét. A stílus testhezálló ruhája a gondolatnak s a test semmi fogyatkozását sem takarhatja el. Minden rossz mondat törött ablak, melyen át egy rossz gondolatra látni. Görbe hüvelyben nincs egyenes kard. A stílushibák gyűjteménye: nyomorék gondolatok kórháza. A főmondattalan mondat olyan, mint a láb nélküli ember. Egy felemás mondatszerkezet olyan, mint egy kificamodott tag. E kórháznak megvannak a maga félrebeszélő őrültjei s eszméletlenei: az érthetetlenségek, gallimathiások. A stílus él, mint maga a gondolat: vágd meg és vérzik.[86] S a stílus épségét észrevenni

> mint a jó egészség
> Szelíd hatású titkos működését
> Könnyebb, mikor *nincs,* mint akkor, ha van.[87]

Oratio sicut corpus hominis ea demum pulchra est – mondja Tacitus is, – *in qua non eminent venae nec ossa numerantur, sed temperatus et bonus sanguis implet membra.*[88] A mester-

[86] *Cut these words and they would bleed; they are vascular and alive.* Emerson.

[87] Arany: Vojtina levelei.

[88] A beszéd is, mint az emberi test, akkor szép, ha nem tűnnek ki erei,

ségesen, erőltetve csinált mondatban mindig meglátszanak az erek és a csontok. A stiliszta szerény, mint Mikes. Ne akarjunk többet mondani, mint amennyit gondoltunk, mert mondatunk beteg lesz. Minden gondolatunkat külön mondatban fejezzük ki: az összenőtt ikrek ritkán egészségesek. Ne mondj semmit kétszer: a pleonazmus gondolathiányt árul el; ami haszontalan, az káros. Némely mondat olyan, mint a túlságos kövérségben szenvedő ember: alig bírja önnön felesleges zsírját. Az ép gondolat egyenesen megy célja felé s nem tántorog, mint a részeg ember. Ha stílust tanulunk, gondolkodásunkat fegyelmezzük: a stílus gondolkodásunk fegyelmezettségének fokát árulja el.

S *harmadszor* elárulja gondolkodásunk elevenségét is. Aluszékony embernek a stílusa is aluszékony. Mi teszi a szellem elevenségét? A gondolatok könnyed és szabad társulása. Szellemes ember, kinél olyan képzetek társulnak egymással, idézik fel egymást, melyek másnál külön, idegen maradnak, melyek közt más nem lát összefüggést. Minden hasonlítás, minden ellentét, minden átvitel az eszmetársítás mozgékonyságának a jele. A megszokott metaforák, melyeket minduntalan használsz: őseid gondolkodásának élénkségét bizonyítják. Szellemes népnek szellemes a nyelve, szellemes embernek szellemes a stílusa. Az ilyen stílus a lélek eleven mozgásának eredménye, a hallgató vagy olvasó lelkét is eleven mozgásba hozza. S a lélek ily mozgása a legnemesebb élvezet. Az egészséges lélek, épúgy, mint az egészséges test, mozogni kíván: futni, dolgozni, látni. Egy kiváló költőt vagy írót olvasva, lelked a költő lelkével együtt fut, lát és dolgozik. Újjongva fut hegyeken, mezőkön és változatos messze tájakat lát. De csak akkor, ha követni tudod a költőt, elképzeled metaforáit, megérted célzásait: máskülönben olyan vagy, mint a vak ember a legszebb vidéke-

---

nem lehet megolvasni csontjait; hanem nyugodt, jó vér kering a tagokban. *Taciti dialogus de oratoribus.*

ken. Stilisztikailag műveletlen embernek a legszebb könyvek mintha idegen nyelven volnának írva. Kevéssel ezelőtt még a legszebb Berzsenyi-vers számodra holt kincs volt. Ha kezedbe kaptad volna, tán nem is átallod kinyilvánítani, hogy ez valami nagyon unalmas dolog lehet. Stilisztikai elemzést kellett végezned, stilisztikát kellett tanulnod, hogy megértsd (ha egyáltalán meg tudod érteni: nem mindenki tudja) mi a szép az ilyen sorokban, mint ez, a virtusról:

Talpa alá szegi a chimaerát;

vagy a megelégedett emberről:

Izzadásának gyönyörű gyümölcsét
Éli örömmel.

Vajjon mi okozza a költői tömörség sajátságos hatását a lélekre? Érezzük, hogy a költőnek *sokat* kellett *egyszerre* éreznie és gondolnia, hogy ilyen sokat tudjon egyszerre kifejezni; és mi is sokat érzünk és gondolunk *egyszerre,* mikor olvassuk. Ez azt az érzést adja nekünk, mintha a mi lelkünk is sokkal hatalmasabb és erősebb lenne: mert ennyi mindent tud érezni és gondolni egyszerre! Aki ezt nem érzi, művelt emberek közt olyan, mint a vak a látók közt: mintha egy érzéke hiányoznék. Pedig aki nem érti, nem érezheti. A költők gyakran nehezek, mint Berzsenyi volt neked; de minden nehézség új szépség, új édes munkát adván a léleknek. Ilyen szempontból mondhatni: aki stilisztikát sohasem tanult, az élet legszebb élvezeteinek egyikétől örökre meg van fosztva, mint a süket a zenétől. Természetesen ezt az élvezőképességet nem itt, az iskolában, egy év alatt, sajátítod el. A csírái kell hogy lelkedben legyenek: minden egészséges lélekben meg is vannak. E csírák fejlesztését első jó olvasmányaid már régen megkezdték; irodalmi és po-

étikai tanulmányaid egyenesen folytatni fogják: de voltaképpen sohasem szünetel az, sem gimnáziumi éveid alatt, sem azután.

Íme stilisztikád három fő része a nyelvkincsről és a stílus tulajdonságairól: a szabatosságról és az elevenségről, amiben a többi mind benne van. Az első rész képzeteidet s szavaidat gyarapítja, a második azokat használni, a harmadik a nagy írók képzeletvilágát megérteni tanít. Az első két rész ismeretére mindennap szükséged lehet; a harmadiknak ismerete mindennap élvezetedre szolgálhat. Az egészből pedig megérted, hogy a stílus épúgy, mint anyja és testvére, a gondolat, élő dolog; sejteni kezded különbségeit nemzetenként (mennyire különböznek Ovidius versei Arany Jánoséitól: az idegen versforma, sőt az idegen nyelv hangulata a magyarétól) – és egyénenként; – s fejlődését koronként: legjobb bevezetés az irodalomtörténet tanulmányához, melyhez később fogsz hozzáfogni rendszeresen. A stilisztika vezetett rá, hogy mennyire érdekes és szükséges e tanulmány: mert itt láttad azt, hogy mennyire nem mindegy, hogy valamit mikor írtak? ki írta? és hol? De még egy különbséget észrevettél a stílusban: észrevetted, hogy valamint minden tudománynak megvan a maga stílusa, úgy megvan minden irodalmi fajnak is, és hogy egészen más stílusban írnak aesopusi mesét, mint leírást vagy jellemrajzot. A műfajok e stílusbeli különbségének fejlődését is – mint fakadtak azok valamely nemzetnek vagy kornak képzetvilágából – az irodalomtörténet fogja megértetni veled; de e különbségek voltaképpen sokkal tágabb értelműek s hasonlóikra találhatunk az emberi szellem alkotásainak minden körében. Különböző korok és különböző népek képzetvilága minden téren különböző módon jut kifejezésre: építészetben, festészetben csakúgy, mint az irodalomban; s e különböző módokat az építészetben és festészetben is stílusoknak nevezik. E művészeti stílusok majdani megértéséhez is – ami nélkül nem lehetsz igazán művelt ember – itt kaptad tehát az első alapot.

Mindezek a dolgok a stilisztikát alapvető tanulmányává teszik a művészetnek – de elsősorban alapvető tanulmánya marad a stilisztika az életnek. Az ember gondolkodó és beszélő lény és egész élete gondolkodásból és beszédből áll és mindig jobban csak abból. Az ember szavakkal gondolkodik és szavakkal cselekszik. A művelt ember gondolatokkal küzd, szavakkal csatázik. A leghatalmasabb fegyver a gondolat és a szó. A történelem: gondolatok csatái s gyakran szavak győzelmei. A szabadságharc előtt Széchenyi gondolatai harcoltak s Kossuth szavai győztek. Az egyes ember élete: gondolatainak fejlődése és szavainak hatása. A természet az oroszlánnak karmát, az elefántnak agyarát, az egyszarvúnak szarvát, a méhnek fulánkját adta: az embernek gondolatát és szavát. Élesítsd e fegyvereidet, hogy megállhass az élet harcában; mert az élet harc, s az „erős megállja".

Íme: a stílus olyan eszköz, melyet nem nélkülözhetsz egy egyszerű levél megírásánál, egyszerű történet elbeszélésénél, egy egyszerű kérdés megvitatásánál sem, sem akkor, ha akaratodat érvényesíteni s valakit valamire rábírni akarsz. A levél maga is mindegyik lehet: elbeszélés, megbeszélés, rábeszélés: mint könyved nevezi. De egy levél még egyszerű feladat elé állít: gondolataid készen állanak hozzá; s ha egyszerűen és érthetően leírod őket: jól végezted dolgodat. Mikes is csak így tett; igaz, hogy az ő egyszerűségében kedvesség és szellem van: te megelégedhetsz az értelmességgel. De már a többi retorikai olvasmányaid bonyolultabb gondolatok közé visznek: pedig csak ezekből nyersz igazi fogalmat a gondolat és szó szerepéről az életben. Mert itt már tökéletesen a megtörtént életben vagy; nem a *Toldi* kedves, költött világában; nem mesét olvasol. Komoly, magas, nehéz dolgokat hallasz, amilyenekkel a nagyok foglalkoznak, nem mulatságból, hanem kötelességből; érezned kell, nagy diák vagy és az élet felé közeledsz. Érezned kell, hogy majdan neked is az lesz a gondod, a meg-

történt dolgok, a létezők és a megtörténendők: *történet, tudomány, politika.*

Történet: mert a nemzet, amelynek nem volna történelme, olyan lenne, mint a gyermek, aki ma nem tudja, mi történt vele tegnap. Létének nagyobb részét: múltját vesztené az ily nemzet, nem volna egy nemzet többé s minden emberöltővel kihalna, mint az egynapos pillangó. Az emberi öntudat alapja az emlékezet; a nemzeti öntudaté a történelmi emlékezet. Testemben egy parány sincs abból az anyagból, amiből hét évvel előbb voltam: de ugyanaz vagyok, mert emlékezem. Épígy: ma senki sem él azokból, akik 200 éve éltek e hazában: de ugyanaz a nép vagyunk, mert emlékezünk. A jelent csak a múltból lehet megérteni: a jövőt csak a múlt alapjára felépíteni. E múltat mint alapot meg kell ismerned, és megismered a történelemórán, a latinórán s másutt. De a retorika-órán magát a múlt megőrzésének a módját ismered meg s a történetíró műhelyébe tekintesz bele. Mikor műveit elemzed, látni fogod: honnan vette adatait? hogy győződött meg igazságukról? hogy válogatta ki? hogy rendezte el? Az első és második, a kutatás és bírálat módszereinek megismerése, oly módon fejleszti feltaláló- és ítélőképességedet, hogy az élet majd minden mozzanatában hasznát veheted. Megtanulod tisztelni a régi kor maradványait, belátván, hogy csak az értő számára nem néma kövek. A múlt ismeretének lehető forrásait époly szükséges ismerned, mint a történelmi hazugságok eredetét. Kezdetleges ember mindent elhisz, intelligens mindent megbírál. Tanuld megkülönböztetni a hihetőt a hihetetlentől. De a kiválogatás és elrendezés tanulmánya épolyan szükséges. Mindent nem lehet és nem érdemes megjegyezni. Meg kell találnod az eseményekben a fontosat: s a fontos az *ok.* Annál jelentősebb egy esemény, mennél több más eseményt hozott létre. Oly esemény, amely magában áll: mintha nem is történt volna. Az elrendezés is okok szerint történik. S az események okait kutatni annyi,

mint az élet gépezetét tanulmányozni. Az élet fogaskerekeit és erőátvivő szíjait. Ez a legnehezebb és legnagyszerűbb tanulmány, de te ezt nem tanulod; ezt a történetíró tanulja. Te azonban, mikor fiatal elméd követi a történetíró elméjét e bonyolult utakon, kétségkívül sokat haladsz ahhoz, hogy a történet és élet eseményeit majdan helyesen felfogni s a magad kis körében (egykor talán nagyobb körben is) helyesen előadni képes légy. Felfogás és előadás – gondolkodás és beszéd – tulajdonképpeni retorikai célok; de más, történeti ismereteket is nyersz e szemelvények olvasásával. Lehet: a feledés számára; de azért nem felesleges dolog a történet egy-egy fejezetét egyszer-egyszer így részleteiben is megismerned; amint a történetórán sohasem kaphatod. Mennél közelebbről nézed a történelmet, annál inkább fog hasonlítani az élethez. S mikor – e történeti olvasmányaiddal egyidejűleg – otthon a *Zord Idők*et vagy akár az *Új Földesúr*at olvastad, észrevetted, hogy a költő még inkább életszínt akar adni a múltnak, azáltal, hogy még közelebbről nézi s képzeletéből oly részletekkel egészíti ki, melyeket a történet fönn nem tarthat. S a történetíró eléd tárván az emberi tettek belső rúgóit, emberismeretedet is fejleszti. Így lesz a történet az élet mestere. Azonkívül egyazon eseményt – például a nándorfehérvári ütközetet – különböző írók előadásában olvasva, ismét tanulmányozhattad a különbséget felfogásban, stílusban. A krónikás gyermeteg előadása tanítja csak igazán megbecsülnöd az oknyomozó történetíró érett, mély felfogását. S a nagy történetírók művészete – mert a megtörtént dolgok visszaképzelése nem kisebb művészetet kíván, mint a megtörténhetőké – nem kisebb élvezetet szerezhet, mint a nagy költőké. *Est enim historia proxima poetis et scribitur ad narrandum, non ad probandum.*[89] De tudományt és politikát *ad probandum* írnak.

[89] Quintilianus, a nagy retorika író mondja.

Tudomány: az emberi gondolatoknak egy másik világa, amelybe retorikád úgynevezett *értekezései* vezetnek be. Ha a történet tárgya a múlt, a tudományé az örök jelen, a természet örök törvényei. A természethez tartozik minden: az ember is, a történet is: a történeti mű is tudományos értekezés, ha a törvényeket keresi, melyek a történelmi fejlődésben megnyilatkoznak és nemcsak a múltra vonatkoznak, hanem örök érvényűek. De az örökké jelenvaló törvények keresése voltaképpen egész más gondolkodást igényel, mint a történeti események megállapítása. A történetíró ritkán figyelheti meg maga, amit leír: mások tanúságtételére utalva, legfeljebb azt nézi meg, kinek higyjen? A tudós csak önmagának hisz: nagy példa neked, hogy olyan dologban, melyről magad is meggyőződhetsz, te is csak magadnak higyj. A tudós csak azt hiszi, amit maga is tud s minden tudás csírája a tapasztalás. Tudni akarsz? Tanulj meg látni. Minden ismeretedet kívülről kaptad: semmi sincs lelkedben, ami nem volt meg előbb érzékeidben.[90] De látni az állat is tud s keveset tudnál, ha nem tudnád a látottakat általánosítani. Az indukció oly művelet, melyet ezerszer is végzel naponta öntudatlanul. Két jelenséget sokszor láttál egymásután: következtetni fogod, hogy azok ezután is követik egymást, mint a villámot a dörgés. S ezen az egyszerű következtetésen nyugszik minden fizikai tudomány. Ezt az életben és tudományban egyformán nélkülözhetetlen műveletet gyakorlod te is a fizika-órán. De a matematikában másféle következtetéseket gyakorolsz; ott elemezni tanulsz; megkeresni egy tételben, milyen más tételek foglaltatnak benne. Ez a dedukció. De jól vigyázz: evvel nem tanulhatsz újat, hanem csak meglevő tudásodat részletezed, mintegy házkutatást tartasz ismereteid közt. Az axiómákban benn van az egész matematika:

[90] *Nihil est in intellectu, quod non fuerit prius in sensu.*

csak ki kell fejteni.[91] Ne bízz a nyakatekert szillogizmusokban, melyek látszólag egészen új, meglepő eredményre vezetnek; a dedukció nem adhat új eredményt, ha ad, hibásnak kell lennie és félrevezető szofizma. Mindazonáltal a dedukció a legnagyobb mértékben szükséges: nélküle ismereteid kihasználatlan, öntudatlan szunnyadnának lelkedben. Felébreszteni, nyilvántartani őket; egyetlen módszer ez: az elemzés. Gyakorlása feltétlen észélesítő. Az indukció és dedukció együtt alkotják okoskodásunkat. Aki helyesen használja őket: logikus ember. Te egész gimnáziumi pályádon, az elsőosztályos nyelvtantól a nyolcadikos logikáig, tanulod őket helyesen használni. Ez mind retorikai feladat: gondolkodni tanulás; s retorikád értekező olvasmányainak elemzése tesz tudatossá róla. De fontos alkalmazásukat nyerik a retorika azon részében is, melyről hajdan az egész stúdium a nevét nyerte s mely ma sem utolsó fontosságú része: a szónoklattanban.

Politika: egy emberi társaság jövőjének előkészítése. Ilyen értelemben minden szónok politikus. Ha a történetírót a múlt, a tudóst az örök jelen: a szónokot a jövő érdekli, mégpedig nemcsak a saját jövője. A szónoknak terve van embertársairól s ezt embertársaival el akarja fogadtatni. A szónoklás tudománya: a rábeszélés tudománya. Könnyű belátnod, mily fontos e tudomány az életre. A görögöknél, a rómaiaknál ez volt az élet iskolája. De a szó hatalma azóta sem csökkent, mert a szóval a gondolat harcolt; s van-e hatalmasabb a gondolatnál? De jegyezd meg: csak a jó gondolat harcolhat jó szóval. Be tudsz-e bizonyítani valamit, ami nem igaz? Csak gyengeelméjűeknek. Rá tudsz-e bírni valamire, ami nem helyes? Csak gyenge jelleműeket. Az igazi szónok nem gyengeelméjű, nem gyenge jellemű hallgatóra számít. Nagy szónok nem lehet hamis ügy

[91] Ez az állítás, mint e tanulmány több más helye is, a maga egyszerűségében kétségkívül nagyon távol áll a nehéz és bonyodalmas igazságtól.

szónoka: tudatosan soha. A jó szónok elsősorban igaz ember: *vir bonus dicendi peritus* – mint a rómaiak mondták. Rossz gondolatból nem eredhet jó szó. Hol találsz annyi nemes gondolatot, emelkedett érzést, mint a nagy szónokokban: Kölcseyben, Eötvösben? Kit ne ragadna rokonszenvre egy Kossuth rajongó lelkesedése, egy Deák józan komolysága? Ezért a nagy szónokok olvasása nagy erkölcsi haszonnal is jár: emez megint melléktermése a retorikának, amely dús, mint a banánfa s a szellemi élet egész kertjét elfedik új meg új gyökereket hajtó, új meg új gyümölcsöket hozó ágai. Íme, egy másik melléktermés: a nagy szónokokat olvasva, olyasmit tanulsz, ami az intelligens ember életére okvetlen szükséges: megtanulod a politikai alapfogalmakat, amelyek nélkül hírlapodat sem fogod megérthetni; Kossuth és Deák beszédeiből megtanulod nemzeted közjogának alapjait, melyeken ma is minden kérdés forog. S e modern politikai viszonyok megvilágítására legjobb összehasonlításul kínálkozik mindjárt a római politika, mely Cicero beszédeiben tárul szemed elé. Cicero és Kossuth szónoklatai közt általában, a *Pompeiana* és Kossuth július 11-iki beszéde közt különösen vannak rokon vonások. De tovább megyek: a legnagyobb szónokok a legnagyobb emberek voltak s olvasva beszédeiket, megismered hazád legnagyobb embereit. A szó az ember; senki sem titkolhatja el önmagát, nem adhat mást, mint ami benne van. Így domborodik ki szavaikból előtted hazád jelenének három nagy teremtője: Széchenyi, Kossuth, Deák. Nem ismerheted meg őket: gyermek vagy még ahhoz; de sejteni kezded alakjaik félelmes nagyságát s óriás árnyékuk beesik tanulószobádba. Még tovább: Széchenyitől politikai röpiratot olvasol (ez is szónoki mű), amilyet százat és ezret fogsz olvasni az életben s hogy megértsd őket, kell egyet olvasnod az iskolában. Ugyane mű a nemzetgazdagság fő fogalmait is megismerteti veled: a nemzetek életének anyagi alapjait megsejteti. Viszont az emlékbeszédek, Kölcsey, Eöt-

vös, Gyulai művei a nemzetek életének szellemi alapjait sejtetik meg. De a saját, mostani tanulóéleted is megtalálja vonatkozásait a nagy szónokokban. Kölcsey *Parainesis*e egyenesen neked szól; s az iskola gondolatvilágától nem idegen Cicero *Archiás*a. E beszéd egyúttal példát ad a törvényszéki beszédre, mellyel szintén alig kerülöd ki életedben a közelebbi megismerkedést.

Íme, mily sokfelé elágazik, mily sokféle gyümölcsöt terem a retorika hatalmas fája. De legnagyobb haszna mindig egy marad: hogy gondolkodni és beszélni tanít. A szónoki mű logikája a legbonyolultabb valami: itt nem elég, hogy az egyes gondolatok épek és igazak legyenek; a szónoknak rögtöni, praktikus hatást kell elérnie: szükséges, hogy a gondolatai érvényesüljenek is. S csak akkor érvényesülhetnek, ha helyes sorrendben vannak: az előző előkészíti a következő hatását; a következő viszont betetőzi az előzőét. Az érv igazsága független helyétől, de meggyőző volta nem az s mit ér az igazság, ha nem veszik észre? Ahol emberekre teendő hatásról van szó, ott minden gondolatnak helyértéke van, mint a tizedes számrendszerben a jegyeknek. A gondolatok támogatják egymást, mint a csatasorok: van előcsapat és hátvéd. *Dispositio locorum, tanquam instructio militum, facillime in dicendo, sicut illa in pugnando, parare poterit victoriam.*[92] Ekként alkalmad nyíl megfigyelni, hogyan fegyelmezik nagy szónokok harcra gondolataikat: még sok ily megfigyelés s majdan a magad kisebb céljaihoz képest te is tudod fegyelmezni a tieidet. Intelligens ember manap is alig kerüli ki, hogy meg ne kelljen olykor ragadnia a nyilvános szó fegyverét: *fortia arma verbosi fori.* Hogy ez ne egészen *insolita manu* történjék: természetesen csak gyakorlattal érheted el s e gyakorlatra olykor már az is-

[92] A helyek elrendezése, mint a katonák felállítása, épúgy legkönnyebben szerezheti meg a győzelmet a beszédben, mint amaz a harcban. Cornificius.

kolai élet is alkalmat nyújt. De a nagy szónokok megértése fog csak megóvni attól, hogy gyermekes és nevetséges fegyvereket ne használj: cifra, de életlen fakardot vagy goromba, nemtelen husángokat. Itt tanulhatod meg, hogy ami több a kelleténél, az kevesebb a kelleténél s ami nemtelen, az hatástalan vagy visszás hatású. Minden felesleges szó egy lépés az unalom felé; a sértő szó még annál is rosszabb. Nagy szónok *breviter simpliciterque* beszél; nem „száraz-ridegen" ugyan: *non fortibus modo, sed etiam fulgentibus armis proeliatus est Cicero;* de mégis dagály nélkül. Figurák és trópusok mesterkélt halmozása játék, nem szónoklat; a szónoklat az élet eszköze s komoly, mint maga az élet. Jó szónokok stílusa olyan, mint minden jó stílus: nemesen egyszerű és a tárgyhoz mért: külön „szónoki stílus" nincs.

Ezt a jó stílust, amely csak jó gondolkodás alapján épülhet, kell elsajátítanod, ezt gyakorlod, ezért olvasol, írsz, beszélsz nyolc éven át és azután is még sok éven át. Oktatásodnak ez a főcélja, minden tanulmányodban ez a cél közös, minden: alkalom, minden: eszköz neki.[93] Ez a tanulmány az egész középiskolán át és minden tárgy körében foly s ez a tanulmány retorikai és stilisztikai tanulmány: más szóval egy magasabb *beszéd- és értelemgyakorlat.* Ez a tanulmány minden látszat ellenére is nem a könyvek, hanem az élet tanulmánya: nem is tanulmány, hanem nevelődés, edződés az életre. Mint az ókorban: ma is egyetlen, legfőbb, leghasznosabb. S legélvezetesebb is. Mert mi lenne élvezetesebb, mint érezni, hogy napról-napra több ember leszel, használhatóbb, képesebb gondolkodni, kifejezni gondolataidat, megérteni, élvezni másokét, jobb is és erősebb: *vir bonus dicendi peritus.*

[93] *Tout lui est occasion et tout lui est moyen.* M. Guérin: *La question du latin.*

66. A NAGY VÉLETLEN

Ritoók Emma regényével már foglalkozott a kritika, de talán még mindig nem emelte ki eléggé azt, ami e könyvet főképpen teszi érdekessé: hogy minden vonásában mennyire jellemző mai kultúránkra. Valaha fontos kortörténeti adat lehet, anélkül, hogy az írónő ilyesminek szánta volna: az az intellektuális láz (intellektuális láz a XX. században egyáltalán nem contradictio in adjecto), amellyel társadalmunk középső rétegei, férfiak és nők egyaránt, oly mohón törtetnek az új műveltség felé, talán semmi más írásunkból nem tűnik ki jobban, mint ebből a nagyrészt külföldön játszó regényből. Az írónő műveltsége típusa ennek a mohón felszívott új műveltségünknek – érdeklődései: érdeklődése a külföld iránt, feminizmusa, rokonszenve az orosz forradalmárokhoz, művészetfilozófiai hajlamai, rajongása a német tudományért, lélektani és sorsproblémái: mind elárulják korának gyermekét, okos és művelt gyermeket, aki azonban korából (hogy így mondjam) nem lát ki. E kor kapkodó műveltségét jellemzi az is, hogy a regénynek nemcsak egy problémája van; ami árt hatásának: az első fejezet oly határozottan és oly érdekesen veti fel a *nagy véletlen* problémáját, hogy érdeklődésünknek okvetlen gyöngülni kell egyéb problémák iránt, melyeknek összefüggését emezzel csak kevéssé érezzük. De az írónőt egyenlően érdeklik a nők szellemi életének és a testi és értelmi élet küzdelmének modern problémái is. E három probléma meghatározza a regény főalakját (Gertrudot): mint ahogy három adott alkotórészből meg lehet határozni a háromszöget. Az írónő nem törekszik egyéni és éles jellemzésre, hanem inkább apró megfigyelésekre; de ezek nagyon is külön vannak egymástól ahhoz, hogy személyeinek reális életet, könyvének reális levegőt adjanak. Mint első regényénél, itt is az a benyomásom, hogy az írónő kicsit türelmetlen, kicsit siet. Az átmeneteket nagyobb rutinnal leplezi,

de nem annyira, hogy képei ne tűnnének fel kaleidoszkópszerűeknek. Könyvében sok a kép és nem egy közülök igen élénk és megkapó; de az egészen mégis némi hangulatlanságot, levegőtlenséget érzek, amit talán egyrészt a képek igenis gyors váltakozása, másrészt az írónő jellemének némi okos hidegsége okoz. Mert az írónő hideg és okos, mint hősnője.

67. AZ ILLATOK FILOZÓFIÁJA

Charles Régismanset értekezése (Paris, Sansot, 1907.) olyan formába van öntve, mint egy XVIII. századbéli latin kézirat fordítása; és stílszerűsége oly bámulatos, hogy az ember sokszor hajlandó a dolgozat régiségében hinni. Akár régi, akár új, szelleme mindenesetre XVIII. századi francia szellem, ugyanaz a szellem, amely leghatalmasabban Anatole Franceban él máig; s valamely kedves, epikureus racionalizmus üdíti sorait. Tudományos értéke nincs a kis libellusnak; adatai közt nincs új; felfogása (ebben is XVIII. századbeli) tulságosan utilitáris: az orr szerinte *sentinelle avancée*; de ő is megjegyzi, hogy ez inkább az állatoknál van így, mint az embernél (Vö. Szagokról szóló értekezésem 3. pontjával). Érzi a szagok fontosságát a szellemi életben, tudja, hogy a szagok iránti érzékenység a szellemi kiválósággal egyenes arányú: de filozófiai egységbe nem foglalja gondolatait, s az okokat nem keresi. Van egy igen érdekes megfigyelése: hogy a természetes illatok sokkal erősebbek, mint a mesterségesek; s például hozza fel azt az illatot, melyről én is beszéltem értekezésemben, de amelyet itt inkább a biblia szavaival jellemzek: „a mező illata, melyet megáldott az Úr" (Genesis XXVII. 27.) vagy Martialiséval:

Gleba quod aestivo leviter cum spargitur imbre, gramina quod redolent quae modo carpsit ovis. (Vö. még Martialisnál: III. 65., IV. 4., XI. 8.)

Érdekes annak a leánynak a példája is, akit a szerelem tett először érzékennyé az illatok iránt. Ez sok rejtelmes és mély dologgal függ össze, amelyről egész külön értekezést szeretnék írni. Szerzőnk, egész XVIII. századbeli módra, frivol megjegyzéssel üti el: L'amour avait ouvert le nez de l'insensible, en attendant qu'il l'adornàt d'une autre ouverture plus dèlectable encore.

De bármily frivol és *racionális* ez a kis könyvecske, *de finibus odorum* mégis érdekes, mert azt mutatja, hogy az emberek kezdik érezni, amit Flaubert mond valahol, hogy: az istenek szelleme lakozik a jó illatokban. L'esprit dex Dieux habite dans les bonnes odeurs.

68. GEORGE MEREDITH

Tongues in the trees, books
in the running brooks
Sermons in stones
and *good in everything.*

Shakespeare.

1.

A Vacaria csúcsán állottam, majdnem kétezer méternyi magasságban; előttem a Királykő, rengeteg fehér kőtömeg a déli napban áttetszően ragyogott, csiszolt, elképzelhetetlen gyémánthegy. Balra a sztinában zsendicét kínált a csobán felesége; mögöttem, lentebb, az elmaradt társaság, vidámra fáradt szász leányok emelgették szöges botjaikat, lihegve hozta a kapitány legénye a konzervekkel, hideg hússal megbéllelt hátzsákot; a nevető karaván úgy tűnt fel a fenyvek mögül, mint valami újfajta hegyi patak, mely fölfelé csörren: búgyborékos élet a mohos köveken. Eznap

nem folytattam George Meredithet, akit ekkor már hónapok óta bújtam –, de eznap kezdtem igazán megérteni.

A vér persze vígan folyt eremben, mint megint egy újmódi hegyi patak; lábaimat acéllá edzé a fáradság; nevetni, kiáltani, futni akartam; éreztem, hogy mily badarság búsulni ez életben; mikor ez élet oly szép, természetben és társaságban.

2.

Ez optimizmus, és ez George Meredith optimizmusa: angol optimizmus, hódítóké és vidám sportmaneké. Ez egyúttal az utazók optimizmusa, akik újat kivánnak látni. És voltaképpen nem optimizmus ez, legalább ő maga nem tud semmit róla, hogy az volna. Ezen a határon az optimizmus és pesszimizmus megszűnnek; „e szóknak nincs többé értelmük" – mondja Meredith. Az ember a föld fia – mondja Meredith: a Föld az a hatalmas *She*, akit verseiben folyvást megjelenni hallunk; mihelyt az ember a földtől elszakad, pesszimista lesz; s aztán, talán hogy meneküljön a pesszimizmustól, optimista lesz. A XIX. századi angol irodalom legnagyobb csomója ez, melyet Meredith így mintegy kettévág. Byron tetszeleg a pesszimizmusban, Dickens a filantrópiához menekül előle, Thackeray és Carlyle a gúnyhoz, Shelley, majd inkább Tennyson és a praerafaeliták a széphez (s a rútat egyszerűen nem veszik tudomásul); akkor jön egy költő, egy ideális ember és ideális angol, akinek a világon a legnagyobb boldogság jutott osztályrészül (annak az asszonynak a szerelme, akit Poe „neme legnemesbjének" nevez s Flórencben hosszú élet avval az asszonnyal), akkor jön, mondom, Browning s fenséges drámába olvasztva a szép mellett minden rútat, minden szomorút is, a végén mégis azt szűri le, amit a kis Pippa énekel:

Az Isten egében,
Rendben a világ:

God's in his Heaven, all's right with the World: ez az angol érzés kvintesszenciája Meredithig: teológikus optimizmus, amelynek isten kell, hogy megmagyarázza, mért érzi jónak a világot minden baj dacára, isten kell, hogy all rightot mondhasson e komisz világra – pedig all rightot kell mondania, hisz angol. Isten kell, mint Wordsworthnek, aki szintén úgy vélekedik, hogy

> not in utter nakedness
> but trailing clouds of glory do we come
> from God, who is our home.

3.

Browning után csak Meredith jöhetett. Ő talán Browningtól tanult meg érezni, Carlyletől, a Sartor Resartusból, nevetni (ezek voltak kedves olvasmányai); s érzés és nevetés gondolattá lett nála és így szólt Byronhoz: Tudom én, mért vagy te pesszimista; és így szólt Browninghoz: Tudom én, mért vagy te optimista; és így szól mihozzánk: Éljetek, ahogy a Föld tanít és eszetekbe se jut sem optimizmus, sem pesszimizmus. Ezer meg ezer példája van arra, mennyire hat a fizikai élet a világnézetre: regényhősei legszentebb megindulásaikat, legmagasabb érzelmeiket egy jó lovaglásnak, egy kitűnő reggelinek köszönhetik. Mikor Vittoria Milanóból hajnalban menekül, a friss reggeli légben kávéra éhezik és ez a legfenségesebb hangulatok egyike; mikor Vernon, a *good walker,* Crossjayt keresi, a zuhogó esőben való séta a legcsodálatosabb érzelmekre költi; Clara, a boldogtalan Clara, egy reggeli lovaglás után tökéletesen vidám; dr. Middleton a kitűnő borok miatt nem hajt leánya panaszaira; Dianával a délnyugati szél minden keservét elfeledteti; s hát Nevil és Renée bárkázása az Alpesek alatt! s hát a rajnai vihar hatása Richardra? Sokszorozni lehetne a példákat s az új regényirodalom legszebb lapjait hozni fel illusztrá-

ciónak. „A tüdők és tagok erős gyakorlása az ember erkölcsi támasza" – mondja Meredith. (Lord Ormont.) Ez a természet segítsége.

És a természetleírásokban remekel Meredith. Eleven, hamvas színekben festi a természetet, a szerető szem mindenlátásával, a szerető ajk bőbeszédűségével. Stílusa lágy és tiszta szópatak, s hullt cseresznyevirágokat röpít apró hullámain. Alpesi, angol tájai egyaránt feledhetetlenek. „Itt kis víg remények nyílnak számodra, virágok és táplálék gyanánt, közvetlen, kész haszonra, elég, ha jó közel, mint kell halandó reményének. Hogy elzárul körötted itt a régi tág élet! Erőd embere vagy, nem több. Mért kérne többet az ember? csodálva kérdi, aki egészséges." (Harry Richmond.)

Ez a természet segítsége.

4.

A másik a társaság segítsége. Egészséges ember emberek közé vágy. A nagy városok is a föld virágai, a földanya gyermekeinek fészkei. Meredithnek elragadó lapjai vannak Londonról. „A nagy városokban is Isten lakik" – mondja Bryant – s ezt Meredith oda módosítja: a nagy városokban is a föld szíve dobog. Dianára, a szellemi munkával pénzét kereső Dianára London utcai forgataga épp oly átalakító hatással van, mint Richardra a rajnai dombok. „Szerette a tömeget. Öltözete volt neki ... Az utcalángok sötétedés után, vére gyors mozgása, mind hozzájárultak, hogy szikrát üssenek lelkében, inspirálni éjjeli írását... Hajlandó volt kimondani, hogy nincs planétánkon lakható hely, egészségesebb, kellemesebb, mint London."

Meredith egészen távol van minden rousseauságtól. A társaságot hirdeti, még jobban tán, mint a természetet. Ő az angol társadalmi *novel* betetőzője. Egy-egy regénye, pl. az Egoist, a tökéletes társadalmi regény; csupa finom pszichológia, ahol a cse-

lekvény tisztán a személyek társadalmi viszonyainak története. A művelt, előkelő angol társaság ez[94]; a legszellemesebb és legfrissebb csevegések folynak le előttünk, s a szavak finom célzásait, a hanglejtések jelentős árnyalatait úgy érezzük, mintha színpadról hallanók. E párbeszédekben épp úgy érezzük az író gyönyörködését, mint a természetleírásokon. Fejezeteinek felosztása gyakran csupa party-jelenetezés és címei a Dramatis Personae. Egy regényének ily alcímet ad: Komédia elbeszélésben; és így határozza meg elején a komédiát: "olyan játék, mely a társaséletre vet reflexiókat, civilizált férfiakkal és nőkkel játszik a szalonban" s nem szorult külső küzdelmekre, erőszakos rázkódtatásokra, hogy meggyőzzön. S minden epikai szélesség és árnyalatos részletezés mellett Meredith művein a komikai múzsa lebeg.

5.

Ez a Múzsa a legegészségesebb Szellem a világon, s egyáltalán nem véletlen, hogy Meredith legkedvesebb külföldi írója Molière s könyvet ír – egyik legszebb könyvét – a Komédiáról: Essay on Comedy. Az a világnézet, melynek elemzését megkísértettük, a Komikai Szellem műve. Meredith említett műve legszebb lapján leírja ezt a Szellemet: józan emberek látják őt, mondja, a társaság fölött lebegni, overhead. Ahol egészséges férfiak és nők együtt vannak, ott megjelenik a Komikai Szellem, ezüst kacagással. Ítél, mérsékel, gyógyít, nyugtat; jó szellem, tele egészséges malíciával, a Természet és Társaság szelleme. Ahol nincs társaság, nincs komikai szellem, nincs igazi egészség; ahol a nők alárendeltek, mint keleten, durva röhej lehet, a Komikai Szellem nem jelenik meg.

[94] Az előkelő társaséletnek majdnem megtestesítője a great lady, Mrs. Mountstuart.

Nem mennyei szellem ez: teljesen a Földé. A jót, a rossznak kárpótlását nem az Égtől várja, mint Browning, mint Wordsworth. Nem is keres a rossz mögött titkos jót és nem optimista. A távol jövő, a ködös problémák nem érdeklik. A Honnan és Hová kérdéseihez semmi köze; ragaszkodik a Földhöz, aki „szült bennünket, aki egyetlen látható barátunk«; »aki adja nekünk az emberszerető Nazarénust, a mártírokat, a költőket, a búzát és bort".[95] Hálás mindenért, amit a Föld ad; Meredith legszebb lapjainak egyikét a borfajokról írta. Ragaszkodik a földhöz, ráhagyva jövő dolgát, jobban szeretve őt, hogysem kérdene.

Leaving her the future task;
loving her too well to ask.

„Ami néma – mondja – nem kérdezzük":

what is dumb,
we question not, nor ask
the silent to give sound
the hidden to unmask
the distant to draw near.

de nem is félünk tőle.

The Great Unseen, nowise the Dark Unknown.

A Komikai Szellem nem fél a haláltól. Hisz ami meghal, a Földbe kerül, anyja kebelére, ahonnan a rózsa fakad:

[95] Meg kell jegyeznem, hogy Meredith felfogása semmiben som pantheisztikus s Földje nem az a pantheisztikus földanya, akit Swinburne énekel Herthájában. L. erről a kitűnő Meredith-monographus, Trevelyan összehasonlítását.

Into the breast, that gives the rose,
shall I with shuddering fall?

6.

Ilyen a komikai szellem.
Nem filozófus szellem, hanem naturalista: nem tagadja le sem a jót, sem a rosszat: a jót élvezi, a rosszat neveti, s javítani próbálja. Teljesen modern és praktikus szellem: az elavultat neveti; forradalmi szellem, tekintély nincs előtte. Angol szellem: szereti a szépet, de szereti a hasznosat is: mi sem áll tőle távolabb, mint a l'art pour l'art: irodalma etikai és társadalmi; de sohasem száraz. Gyönyörködik minden szépben, de nem fél a rúttól; nem veti meg a képzelet legmerészebb csapongásait sem, hogy mulasson rajtuk: igazi epikureus, aki mindent élvez, képzeletet és valót. Aki a Shaving of Shagpat legfantasztikusabb keleti színeit szőtte, ugyanaz fotografálta a Rhoda Fleming utolérhetetlenül naturális pórjeleneteit.

7.

Ezzel a komikai szellemmel telítve vannak Meredith művei.
És mindazonáltal Meredith nem humorista. Komoly ember, aki mindent komolyan vesz, azt is, amin nevet. Elsősorban komolyan veszi az életet. A legkisebb gyöngeség rettenetes, hólabdaként növekvő következményeit senki sem ismeri olyan jól; s senkinek sincs oly éles szeme észrevenni az emberek közti titkos réseket, melyek napról-napra mélyülnek, soha össze nem forrhatnak.[96] Senki nem tudja jobban, mily lelki küzdelem ez az egész élet s mennyire mindig résen kell lennünk,

[96] Ha Meredithet optimistának merném nevezni, azt mondanám: ami Kemény pesszimistában, ugyanaz Meredith optimistában.

hogy becsülettel megálljuk. Ideálja a „boldog harcos” with cheerful fervour of warrior’s mien. S műveinek olvasása, átérzése valóságos edzés e küzdelemre. Iránya, mint mondtam (ebben is folytatója, betetőzője a nagy angol regényirodalomnak) tökéletesen erkölcsi. Kitűnő szemével rögtön észreveszi az emberek titkos, apró hibáit, melyek a sok bajt okozzák és mint az orvos, a legfájóbb pontra nyomja újját, hogy akinek akarata van, gyógyuljon meg. És úgy találja, hogy az emberek legfájóbb pontja az önzés, hiúság és gyávaság. Bátorságra tanít és lelki erőre, amihez elsősorban fizikai erő kell: az erőst a csapások csak erősítik. Az erős előre vágyik küzdelemre, több csapás közé, mint a gyermek, aki katona akar lenni vagy hajós. Meredithnek kedvelt alakja az egészséges, kamasz fiú, aki tengerész akar lenni. Mennyi nemesség, lovagiasság, erő és bátorság az egészséges kamasz fiúkban! Ezekhez legyetek hasonlók, mondja Meredith, és ne kisdedekhez. Előre! és ne félj a csapásoktól.

Lo! of hundreds who aspire
eighties perish, nineties tire
they who bear up, in spite of wrecks and wracks
were season’d by celestial hail of thwacks.

8.

De a legnagyobb bátorság önmagunk ellen kell, a saját önzésünk ellen. Mert minden gyávaságunk, jövőnk ellensége, önzésünkből fakad. De figyeljünk: nem a nagy, őszinte, Stirner-féle, Nietzsche-féle önzést veszi átka alá írónk, hanem az apró, rejtett, hazug önzést, mely öntudatlan, melyet a világ gyakran nemeslelkűségnek nevez s mely maga is annak hiszi magát. Ennek a nem sejtett s csak annál pusztítóbb, átkosabb önzésnek sötét, járatlan, bonyodalmas mélyébe világítani rettenetes rendőrlámpása van Meredithnek. S a lélek e rejtett helyeinek

sötétsége, gondozatlansága annál megrázóbb látvány, mennél fényesebb, kápráztatóbb a külső lélek, melyet a világ lát.

Sir Willoughby, az Egoist hőse, kiváló ősök ivadéka, egészséges és széptestű, olyan lábszárai vannak, mint az I. Károly korabeli angol gavalléroknak (e vonás még jellemzőbb az íróra, mint alakjára); roppant vagyonnal bír, művelt és szellemes, a hölgyek bálványa, kitűnő sportsman; alárendeltjei alig győzik magasztalni nemes lelkét, ismerősei, rokonai hűségét a barátságban, előzékenységét a társaságban: minden boldogságra predesztinált ember. De lelke mélyében mint valami mérges rák, pusztít egy feneketlen hiúság és önzés, melyet senkise gyanít, legkevésbbé ő maga. Emiatt, *tisztán csak emiatt* boldogtalan lesz s boldogtalanná teszi azokat, akiket (ő legalább úgy véli = önzése úgy kívánja) szeret. Értsük meg jól: a fejlődésbe semmi külső ok nem játszik bele: tisztán ez az észrevehetetlen, lassan működő méreg: az önzés. A szegény vergődő hős nem sejti bűnhődésének okát, mert nincs merészsége a saját lelkébe nézni. Nem ismerek rettentőbb, mélyebb, következetesebb festményt a világirodalomban. S e borzasztóságok mélységeit csak az író érzi és érezteti velünk: a világ szemében minden oly fényes, boldog, mint előbb volt. Egyik fejezetnek a címe és színhelye *Az önző szívében;* de az egész regény e kísérteties helyen történik. S ami legjobban ellentétben áll a megszokott moralista-sablonnal s legjobban bizonyítja az író nagyságát és csodálatosan mély behatolását: az önzőt nem megvetjük olvasása közben, hanem sajnáljuk, teljesen együtt érzünk vele s szívdobogva várjuk vergődésének eredményeit. Hasonlóra csak egy példát tudok: Shakespeare Shylockját.

9.

Meredithnek, a filozófusnak van egy ködös pszichológiai elmélete a vérről, agyról és szellemről mint stációkról (blood,

brain and spirit), mely verseiben minduntalan előbukkan; ezt a ködös elméletet Meredith, a költő, regényeiben oly konkrét példákkal világosítja meg, melyeket a világ minden tudományos pszichológusa csak bámulhat, de nem utánozhat. Józan szeme a vesékig hat; de nála a lélektan rögtön erkölcstanná jegecedik, s minden alakjából megvan a tanulság, anélkül hogy az író külön kiemelné. Meredith epikureus: *Epicuri de grege porcus;* de e pompás epikureusnak azt lehetne műveire írni mottóul, ami Eötvös egy művének tanulsága: csak az önzőnek nincs vigasztalása. Meredith altruista; de altruizmusa nem a siránkozó filantrópikus altruizmus, hanem ama józan, férfias *virtus,* amely az önfegyelmezésben edző erőt, mások boldogságában önnön örömét keresi.

10.

Meredith tanai semmiképp sem elméleti tanok. Egy költő vérmérsékletéből fakadtak és nagyon is konkrét alkalmazásokban jelennek meg. Legfontosabb társadalmi alkalmazásuk a jövő nemzedék kérdésére vonatkozik. Ezt a kérdést, mely a mai angol gondolkozók egyik legtöbbet emlegetett kérdése, így lehetne röviden formulázni egoista szempontból: Az ember legnagyobb boldogsága, hogy utódaiban felülmúlja önmagát. Der Mensch ist etwas, das überwunden werden soll. Was habt ihr getan, ihn zu überwinden?

Nietzsche Übermenschének halvány árnya Shaw Supermanje. De Shaw felületes és cinikus bölcselkedései nem tehettek komoly hatást a komoly angolra. Már sokkal mélyebbre vágó Wells remekművének, a *Mankind in the Making*nek hatása. Senki nem vetette jobban szemére egy nemzetnek kötelességeit gyermekei iránt, kimondva hogy *mindennél fontosabb* a jövő nemzedék dolga. Meredith költészete (az élet e hű másolata) pompás bizonyítéka Wells gondolatainak. A gyermek, az a hatalmas harmadik, minden szerelmi történetének titkos

középpontja. Mert első kötelességünk a jövendő nemzedék iránt az egészséges és boldog szerelem. Erről olyan lapok vannak írónknál, melyek a világ legremekebb erotikus műveivel versenyeznek. A szerelem nála nem légies, de tiszta, nem búja, de földszagú, testszagú. Prüderiától és pornografiától egyaránt távol áll. Egészséges: tehát épp oly ellentéte az aszketizmusnak, mint a hedonizmusnak. Aki egyszer olvasta Richard és Lucy szerelmét, sohasem feledheti el: e keleties színekben pompázó s mégis oly igaz egyszerű történetet. A Love in the Valley népiesen zengő, mélységesen természetes sorai örökre fülemben csöngenek. Csak Tennyson írt hasonlókat.

Második kötelességünk: szeretni a gyermekeket. Alig van szava költőnknek, melyet jobban szeretnék, mint e lefordíthatatlan tömörségű szavakat.

> The young generation! ah, there is the child
> of our souls down the Ages! to bleed for it, proof
> that souls we have.

Meredith Dickens örököse a gyermekek szeretetében. Gyermekalakjai mind erre vallanak. De óva int a kényeztetéstől. Ideálja a szabad, edző, katonás nevelés. Katonákat és tengerészeket kell nevelnetek – mondja honfitársainak. A szobanevelést csak gúnyolni tudja.

A harmadik kötelesség: a magunk jólétének ápolása gyermekeink érdekében. Ami most a mienk, egykor az övék lesz. Az ő örököket kell rendben tartanúnk.

> Keep the young generations in hail,
> and bequeath them no tumbled house!

Ne hagyj roskatag házat gyermekeidre – a legmélyebb mondások egyike.

11.

Meredith tanainak másik alkalmazása (a leghírhedtebb) a nőre és házasságra vonatkozik. Meredith nagyon ismeri és nagyon tiszteli a nőt. Ezt minden nőalakja bizonyítja: Vittoria, Diana, Clara, Letitia, még a szerencsétlen Dahlia is. S mert mélyen ismeri a nő lelkét nyomorúságaiban is, egész a prostitucióig: rajongó híve a nőemancipációnak.[97] De nem a kékharisnyás, affektált feminizmusnak, hanem annak, amely igazi szabadságon, az előítéletektől való felszabaduláson alapul, de nem a férfiak majmolásán. Egészséges, boldog és intelligens hölgyeket akar a jövendő nemzedék anyáiul. S merészen szabad gondolkodó létére, megtámadja a legmeggyökerezettebb előítéletek egyikét, a házasságot. Regényei valóságos boncolóasztalai az átlag-házasságoknak, s a fogoly nők reménytelen vergődése többször borzasztó perspektívákat tár elénk. Szokott módszerével itt is a szerencsésebbnek látszó eseteket választja, melyeknek annál nagyobb a bizonyító erejük. A Modern Szerelemhez hasonló pszichológiai mélységű költemény kevés van: e költemény egyúttal érv a házasság ellen, mint az Egoist is.

De íme az első ok, amiért ezt a nagy erkölcsi írót anarchistának bélyegezték.

12.

Politikai eszméiben csakugyan majdnem anarchista. Sokat foglalkozik politikával, mint minden angol; alakjainak szájába adja eszméit, s a szocialisták és anarchisták legrokonszenvesebb alakjai közé tartoznak. A szocialista gondolataiban Rousseau tavánál (Tragic Comedians) még az alpesi természet is forra-

[97] Fair Ladies in Revolt. Diana of the Crossways. Egoist.

dalmi eszméket látszik táplálni. Dr. Shrapnel alakja az új angol regényírás egyik dicsősége. Ideálja az angol paraszt, kinek olympusi nyugalmát, lélekerejét oly remekül festi Mas' Gammonban. Merészen megtámadja (egy demokratikus német professzor szájával) az angol arisztokráciát, melyet úgy ismer, mint kevesen. A gazdagokat, akik küzdelem nélkül jutottak vagyonhoz, majdnem megveti. Aki nem küzd, nem él. Ezek a természet szegényítői: impoverishers of nature! A német hercegek jobbak, mint az angol arisztokraták: mert legalább valamit tenniök kell. Minden újító törekvés rokonszenves előtte. Rajong Itália szabadságáért. Rajong a francia forradalomért (könyvet ír róla) s gyűlöli Napoleont, a forradalom meghamisítóját. A vallás mai formáit legmélyükben támadja, mikor kimondja, hogy imádkozni bűn.

Érthető, hogy a tömeg anarchistának nevezi. De mi minden sorából érezzük a nagy tiszteletet a változhatatlan törvények iránt és voltaképp valami mély vallásosságot, mely a meggyőződés hangulata. Teljes ellentéte a Shaw-féle forradalmárkodásnak. Minden szava komoly és szent, s a cinizmus ezer mérföldre van tőle. Mindazáltal szatirikus: Thackeray utóda. Gúnyja sohasem goromba, de mindig igaz és mély, s így annál jobban sért. Érthető, hogy anarchistának nevezik.

13.

Trevelyan, költőnk legújabb monografusa, így nevezi őt: a józanság ihletett prófétája: the inspired prophet of sanity. A sajátságos ellentét (contradictio in adjecto), amely e meghatározásban rejlik, rányomja bélyegét Meredith minden sorára. Amily egészséges mint filozófus, oly lázas és ihletett mint költő. A tartalom nála sajátságos ellentétben van a formával, s ez új, külön zamatot ad költészetének. A józan ész hirdetője elsősorban singer of strange songs: különös éne-

kek dalosa. Népszerűtlenségét jórészt ennek a különösségnek köszönheti.

A legnehezebb angol költők egyike prózában és versben egyaránt. Ebben is Browning utóda. A nehézséget sohasem gondolatának homályossága okozza: hanem rendkívüli gazdagsága, mely minden szóval új meg új gondolatot hoz. Tömörsége sokszor majdnem transzcendentális. Stílusára legjellemzőbbek az örökösen váltakozó metaforák, melyekből egy-egy mondatba 3-4 is szorul, sajátságos vibrálást adva a prózának. E metaforák, melyeket minduntalan elhagy egy újabb kedvéért, a képzeletnek rendkívüli, sőt rendellenes élénkségére vallanak. Amily reálisak regényei tárgyilag, oly lázas, költői, fantasztikus a stílusuk. Ahol pedig elhagyja a valóság birodalmát s a mesés Keletre megy, szabadon eresztve fantáziáját, e szilaj paripát: ott olyan mesét mond, mint a Shaving of Shagpat, melyet megdöbbenve, kétkedve, lázban olvasunk és nem tudunk mire vélni. Stílusa talán Carlylera emlékeztet; de mint mesélőnek Bunyanig kell visszamennünk párjáért.

Népszerűtlenségének még két oka van. Versben az abstruz mitológiai tárgyak. A mitológiának (melyben valóságos szakember) és a történetnek legismeretlenebb részeit keresi ki s ismertnek feltételezve, csupa célzásokban meséli el. Egyik legszebb költeményében, mely Persephone lányáról szól, a hősöknek, Demeternek, Skiageneiának, Plutonnak neve sem fordul elő. A történelemből Attilát választja hősének, hatalmas színekkel ecsetelve egy nagy birodalom bukását, de az eseményeket tudni kell, mielőtt hozzáfogsz.

Regényben pedig átka a hosszúság. Rengetegül pontos elemzéseihez minden tömörség mellett is rengeteg szó kell és a cselekmény igen lassan halad. Hozzátéve, hogy e cselekvény különben is igen kevés és teljesen belső, könnyen érthető, hogy (bár Swinburne már első verseiről elragadtatással írt) a nagyközönség előtt sokáig népszerűtlen maradt.

De Meredithnek a népszerűtlenség új edzés volt, s ő mindennél többre becsülte az edzést. Meg vagyok győződve, hogy sok kvalitása sohasem fejlődött volna ki e megpróbáltatás nélkül. Mindenesetre annál érdekesebb oly író, ki sok éven át dacosan tisztán magának írt, a közönség minden ösztönzése nélkül. Rejtett bányákban fejlik a nemes érc.

Ma Meredith Anglia legnagyobb nevelője s mindig nagyobb és nagyobb hatása. Régi elfeledett műveit felássák és kiadják; egész irodalom van róla; szemelvényes kiadások, albumok egymást érik. Általánosan a legnagyobb modern írójuknak tartják. S vajjon ne hallgassuk meg mi is azokat az egészséges és bölcs tanításokat, melyeknek szerzőjét a nagy Anglia büszkén vallja magáénak? Mért nem fordítjuk magyarra Meredithet?

69. [A BEVEZETŐ BESZÉD A „CSÁSZÁR KATONÁI" C. IFJÚSÁGI ELŐADÁSHOZ TÖREDÉKE]

Magyar katona: abban az évben majdnem ellenmondásnak hangzott A Császár katonáinak abban a példányában, amelyet a színház igazgatósága szíves volt pár napra rendelkezésemre bocsátani, egy kis bekezdést, csak egyetlen bekezdést az egész darabban a színházi cenzor átkékceruzázott. Nem tudom, el fogják-e mondani e bekezdést a következő előadásban; de talán akkor sem lesz felesleges, ha ezt a darab alapeszméjébe mélyen belevágó pár mondatot kétszer is meghalljuk. Íme, mit mond Joáz főhadnagy, egy magyar katona:

Joáz: Tudatára ébredtem rabszolgaságomnak. Nehány év előtt... amikor... egyszerre megmozdult az ország levegője és szél kerekedett... Egyik napról a másikra itt lógtak a levegőben az u. n. katonai kérdések és én egyik napról a másikra gazem-

bernek éreztem magam. Némelyik évszázadnak megmozdul a lelkiismerete... egyszerre... hirtelen. Akkor én is így néztem magam elé mint magácska és én is azt kérdeztem: „Különös... Eddig szó sem volt erről és most egyszerre... Tudja Erzsike, a nagy kérdések mindig a kis embereket vágják fejbe legelőször."

Vajjon azóta minden jel van, vajjon mindennek vége, vajjon nem jön-e új szél? ki tudná? A keserűség nem szűnt meg s amit a felnőttek éreznek, a gyermekek sejtik. Melyik gyermek életében ne volna egy kor, amikor katona akar lenni? Kit ne lelkesítene egy Hunyadi, egy Zrínyi dicsősége, a fényes kard, villogó bátorság? Ki akarna gyáva lenni, ki nem kívánná hazáját védelmezni? Ki nem sóhajtotta el sohasem Toldival:

Hej, ha én is, én is köztetek mehetnék
Szép magyar vitézek, aranyos leventék!

De amint növekedünk, már hogy kezdünk elgondolkozni. Megérezzük, hogy a magyar ember katona akkor is, ha nem katona, és gyakran épen azért nem lehet katona, mert katona. Eljön az idő, amikor a szép aranyos egyenruha bántani fogja a szemüket és a portopé nem a bátorságnak, hanem az engedelmességnek talán rabszolgaságnak szimbolumául fog feltűnni. Az Isten örök harcot rendelt e világban, de a fegyverek változnak. S a ma nagy szellemei azért küzdenek, hogy az új kor fegyvere ne a golyószóró és hadiléghajó legyen, hanem valami, ami még hatalmasabb, és mégis keresztényibb fegyver: a gondolat. A hadsereg azonban mintegy beteg szerv, mely valaha hasznára vált a testnek, de ma magában túlfejlődve, s elvesztve régi célját, a test erőin élősködik, nő és a testet, melynek régi szerve csak fogyasztja: a hadsereg, él és nő naponkint, eszi a milliókat és milliók életét, célját vesztve önnön céljává vált, áldozatot kíván önmagát túlélve, mint egy régi isten, akiben

már senkisem hisz, s akitől mégis mindenki fél. Így van ez más boldogabb hazákban; kétszeresen így van ez minálunk, ahol a katona nem mindig a nemzet katonája.

S most már megérthetjük miért jöttünk ide, a Császár katonáit látni. Ez a darab nem irodalmi remek és mi nem is irodalmat tanulni jöttünk ide. Az életről akarunk hallani ma, arról az életről, amely felé megyünk, a mai magyar életről. Iskola, színpad és irodalom mind testvérek abban, hogy az életre tanítsanak. És aztán, fiúk, gondolkozniok kell arról, amit az író mond. Gondolkozzon az is, sőt az leginkább, aki katona akar lenni. Talán hamarabb avul el az író drámája, hamár a gyermekek és az ifjak is nemcsak a mesét fogják benne látni. És ez az író nem kívánhat szebb sikert, minthogy a drámája minél hamarább elavuljon.

70. A FILOZÓFIA FŐBB PROBLÉMÁI NAPJAINKIG

[Hiányzik]

71. [ELŐADÁS A VITÉZI KÖLTÉSZETRŐL]

[Hiányzik]

72. KÍSÉRLETEK

Ignotus új könyve

Bizonyos tekintetekből – melyek eléggé világosak lesznek mindenki előtt, aki egy pillantást vet a *Kísérletek* tartalomjegyzékére – e sorok írója tartózkodni fog e könyvvel szemben minden

értékeléstől, sőt a könyvet teljességében nem is ismertetheti. Épen azért nem idegenkedik e futólagos megjegyzéseket ebben a folyóiratban közzétenni, mely az ismertetett könyv szerzőjével oly szoros viszonyban áll. Sőt van valami, ami e folyóiratnak egyenesen kötelességévé teszi e műről való számadást.

Mikor néhány év előtt e könyv idősebb testvére, az *Olvasás közben* elhagyta a sajtót, a kritika ritka egyértelműséggel üdvözölte a könyvben az év nagy irodalmi eseményét s szerzőjében a mai Magyarország egyik legkiválóbb gondolkodóját. A *Kísérletek* fogadtatása más: a dicséret most sem fukar, de a szó kevés. Miért? Az új könyv lényegében más, mint az előbbi s nehány év alatt Ignotus mintha nagyon megváltozott volna. A felsőséges, kissé kesernyés gondolkodóból harcos lett, lelkesült és diadalmas harcos. Mintha maga is ahhoz a fejlődéshez hasonlót élt volna át, melyet érdekesen figyel meg egyik lapján Anatole Franceban. Igen: gondolkodóból harcos lett, búsuló hazafiból boldog forradalmár. Mily öröm ezt látni! Hazafi öröm; mert azt jelenti, hogy nemcsak Ignotusban történt változás, hanem Magyarországon is, nagy változás, néhány év alatt.

Az *Olvasás közben* alaphangja a jól ismert és mégis nevezhetetlen magyar mélabú; e könyv tele volt keserű konstatálásokkal; egy nagy diagnosis volt az egész könyv, mélyreható és szomorú diagnosisa az igazi *morbus hungaricusnak*. Ebben a dologban hasonlított kissé Péterfy Jenőhöz, a magyar újságessay másik híres művelőjéhez, akinek élete és halála együtt példázza ezt a régi, Széchenyiből és még régebbről ismert igazságot: gondolkodó magyarnak lenni tragikus dolog. De Ignotus egészen más egyéniség, mint Péterfy volt; és Ignotus kora is, *máris*, más mint Péterfyé volt: és épen ez az aminek örülni kell. Péterfy mindig szkeptikus, irónikus és pesszimista volt: e pesszimizmusból fakad artistalénye: az élet tragédiájából a művészet tragédiái közé húzódik, önmagából Széchenyit és Keményt érti meg, együtt álmodik Dantével és Platonnal

s álmaiban a valóság
tövisei – gyenge rózsák,

mint Arany kifejezi.
Valóban ez az egyetlen menekvése volt, s még így sem tudta végig „tűrni" (épen Ignotus emeli ki ezt a szavát): *tűrni* az életet. De Ignotus (ez az, aminek örülni kell) már semmit sem irónikus, már nem pesszimista, nem az álmok embere; Ignotus már az akció embere, és Ignotus kora (ez a kor, amely felé megyünk) ki tudja? talán az akció kora lesz. Ki tudja? talán lerázzuk egy pillanatra a *morbus hungaricus* béklyóit, mint már néhányszor leráztuk egy-egy pillanatra. Magyarországon az irodalmi forradalmak mindig akciók voltak és akciók hírnökei: a Kazinczyé is, a Petőfié is: és épen Ignotus bizonyítja új könyvében, Kemény egy passzusára vonatkozva, hogy a költészet ebben a dologban mennyire politika.

És Ignotus új könyve – politikai könyv. A könyv háromnegyed részét az alig lezajlott irodalmi harc harci cikkei töltik meg – s a könyv ennek dacára, vagy épen ezért a politikai könyvek erejével és izgató érdekességével. Magyar politika az, ami e könyvben van; az egyetlen igazán manap értékes magyar politika; a kultúra politikája, a nemzeti lélek politikája. A kis magyar glóbust most is a nagy nyugati műveltségű ember kérlelhetetlen magasságaiból nézi, s sokat amit lát, most is fáj látnia; – de az az Ignotus, aki hajdan mindenkinél keserűbben átérezte a Széchenyi kétségeit, az Arany mélabúját („lusta mélabú temet, mely elefántnak néz szunyognyi bajt... *s nem tagadom meg a keleti fajt*"), a Kemény pesszimizmusát, a Péterfy tragédiáját, a Fényes Adolf szürke színeit: ugyanaz az Ignotus most lelkesedni, harcolni tud egy költőért, egy mozgalomért, akármiért, ami új és magyar és megy – Keletről Nyugatra. *Kelet népe* ez az első cikk Ignotus új könyvében, s e cikk, melyet e folyóirat büszkén vallott programmcikkének,

több egy újságcikknél: az irány lírává lesz benne, a gondolat izgat és lelkesít. Ez oly lelkesedés, amely csak a *morbus hungaricus* fekete talajából nőhetett ki, s drága, mint a vérrel öntözött virágok.

Ignotus könyve sem tudományos sem költői mű; hírlapi cikkek gyűjteménye, de egy tudós eszével és egy költő szívével megírva. Témáira nézve szűkebb körű, mint az *Olvasás közbn;* de szempontjai ép oly magasak. A hangulatváltozás még előadásában is észlelhető: immár nem aphorizmatikus; stílusa is lendületesebb lett és magyarabb. Érdekes dolgokról érdekesen szól, még annak is, akinek véleményei mások mint az övé. De íme: dicsérni nem akartam; miért is? sietek befejezni ezt a csöpp ismertetést.

73. KORUNK HŐSE

Oláh Gábor azzal a bátorsággal, mely írói működésének egyik főjellemvonása (mer termékeny lenni, mer bombasztikus lenni, mer nevetséges lenni, önmagát dicsőíteni, önmagának ellenmondani, utánzó lenni, banális dolgokat újra leírni... sokat mer) ezzel a bátorsággal újra leírja ezt az elcsépelt mondást:

Ahol forrongás van, erő is van ott.

Nos: Oláh Gábor új hőskölteménye duzzad a forrongástól és erőtől is duzzad; de úgy tetszik, a forrongásnak ezúttal semmi köze az erőhöz, inkább bizonyos iránytalanság jele, mely az erő holtpontja. Inkább bénítja ez a forrongás erejét.

Mindenekelőtt meg kell állapítani, hogy *korunk hősének,* ha a külsőségekre nem nézünk, semmi köze korunkhoz; a hős, aki maga a szerző, egy eleven anakronizmus, aki a múlt század közepén nálunk divatos francia romantika világából szabadult

ide, Petőfiből és Jókaiból. A Hóhér Kötelére, a Jövő Század Regényére gondolhatunk és első sorban az Apostolra, mint már egy kritikus kiemelte. De vannak nagy különbségek és nem a XX. századi romantikus javára. Az egyik már kitűnik: hogy az Apostol korszerű volt, Korunk Hőse anakronizmus. A másik: az Apostol *egy* fenséges lírai vallomás a költő világnézetének legmélyéből, egységes, egysodrú himnusza a szabadságnak és vértanúságnak; Korunk Hőse kapkodó, világnézettelen, tördelt alkotás, amint mondtam, az iránytalanság forrongásával. A hős csupa tettvágy, tetterő és nincs tennivalója; a költő csupa szólásvágy, szóerő és alapjában nincs mondanivalója. Az csak a hívőnek van, nincs az iránytalannak.

Egységes mondanivaló híján a fantázia szabadon űzi kapkodó játékait és az egész műnek nincs magva, nincs ereje. A költő, kinek akaratereje és szellemi termékenysége bámulatraméltó, mintegy félve az elkedvetlenedéstől, naiv sietéssel biztatja Pegazusát erre az áldatlan, fantasztikus vágtatásra. „Tolla a papírt szakadásig vágja" – mint ő írja a hőséről. S az olvasó sajnálja, hogy a képzelet ekkora ereje, a nyelv ennyi gazdagsága ily szélházi műre pazaroltatik. Az író érzi kalásza ürességét, s különcségekkel, külső érdekességekkel akar rajta segíteni. Költeménye egyes részein őrült színpompát önt el; és belehord tücsköt, bogarat, az orosz–japán háborútól, a nihilizmuson, a szocializmuson át az északi sarkig. Különösen aktuálitásokkal akarja romantikáját modernné tenni s így jut be különösen Páris, egy anti-Ady Endre világításában, aki egészen a valódi Ady Endre kifejezéseivel beszél a vérről és aranyról, Párisról és a magyar ugarról. De átkozza a „megromlott Nyugatot", amelynek „abszint a gyújtója, nem lelkesedés, neki haza, ember, szerelem kevés". De az író kéjeleg e megromlott Nyugat leírásában, romantikus színeket keresve.

Lehet egy magasabb szempont, ahonnan e kapkodás, iránytalanság természetesnek és a mű céljával megegyezőnek látsz-

hatik. Az író ép e fájdalmas iránytalanság s ez iránytalanságból fakadó szertelenséghajhászás, bravúrhajhászás hangulatának akart költői kifejezést adni Sebestyén alakjával és történetével: a saját hangulata ez, melyet szerencsétlen nemzete hangulatának is érez. Így épen e céltalanság, iránytalanság lesz céllá és iránnyá. De ez nem mentség ott, ahol a kritikus nem a művet, mint épen e terméketlen Sturm- und Drang-hangulatot kritizálja: ha mentség, csak a mű mentsége s nem a művet szülő hangulaté.

De lehet, hogy ilyesmi már nem is tartozik a kritika jogkörébe. Sajnos azonban, a hangulat szükségkép rányomja bélyegét a kifejezésre: a képzeletre és nyelvre. A képzelet pazarul gazdag s helyenként plasztikus is; de a szertelen színek ritkán olvadnak képpé össze, akkor is csak kisebb dologban, mint a szobrok közt szaladgáló gyermek, vagy a pusztuló ősi ház képében. A költemény tele van élénk, gyakran találó vonásokkal, mint a borzas kis fiú képe, vagy ilyen villámjellemzés:

> Tágra nyílt szemében riadt lelke ül
> Mint torony ablakán gyermek ha kiül:

de e fényes vonások szórtan, torzul maradnak. A szertelenségekben aztán liheg és fárad, mint az agyonhajszolt paripa.

Nyelve erős, sokat bír: egy Adyval frissített Arany nyelve jobb lapjain. Sokszor a reminiszcenciák nagyon is szembetűnők; mikor azt olvassuk az ősmagyarokról:

> Sivított a nyíl, a légben úszó
> Zengett a pusztán akkor huj-huj szó,
> Gallen kapuját mászták és rázták, –

kinek ne jutna eszébe akkor *együtt* az Arany hatalmas „ördögi huj-huj szó” és némely modernek pogány-magyar in-

dulói. – „Az erős megáll egyedül magára” – megint Arany-reminiszcencia, ami különben épen nem baj. De mikor már azt írja:

Te ragyogó homlok, tündöklő két szem.
Te beszédes száj, te bűbáj egészen!

és ezt egy megszemélyesített városról, még ha Párisról is írja: akkor némi melancholiával gondolunk arra, hogy Arany legalább a leányáról írta ezt a gyönyörű verset:

Nyílt szív, ajak és arc, nevető nagy kék szem:
Róla vetett árnyék, de nem ő az mégsem.

Nyelve époly természetesen megy a bombasztba és a nevetségesig szertelenbe, mint fantáziája. Az ilyen methaphorák:

Nézem szemednek nyílt menyországát
Kék tengerében nagy fehér gályát,
Melyen a lelkem repül tehozzád,
Hogy együtt az eget ide lehozzák –

alig nevezhetők bombasztnál egyébnek. S mit szóljunk az ilyenekhez, ahol Sebestyén „benézve mélyen a csillagokba

Azt mondta halkan döngő szavakkal:
„Szobrásznak állok.” – S ment, mint egy angyal.”

A szertelenségek tetőpontjukat a költemény végén érik el, ahol egy norvég, magyar és germán (!) mennek az északi sarkra:

Nemzetük lelke sűrítve bennök
Azért nem szabad holtig pihennök! (!)

A merész író, amint nem fél a frázisoktól, úgy nem fél a vershibáktól és ritmustalan soroktól sem. Másutt megmutatja, hogy tud ő kitűnően verselni – ha nem siet olyan nagyon. De legtöbbnyire őrülten siet, ami nem annyit jelent, hogy tömören fejezi ki magát. Sőt akkor sikerül tömören kifejeznie magát, ha éppen nem siet annyira.

Oláh Gábor a magyar irodalom szebb ígéretei közé tartozik – de ez az ígéret még teljesülésre vár.

74. MÚLT ÉS JELEN

Csudáky Bertalan *Kultúrtörténeti rajzok*nak nevezi ily című könyvét, de a kultúrtörténetnek igazán csak a legkülsőbb külsőségeihez van köze s rajzainak egyike sem tarthat igényt közepes tárcacikknél magasabb nevezetre. Pedig milyen érdekes dolgokról beszél s sok adatot, gyakran érdekes adatokat ad. De ez adatokat egy haszontalan frázistengerből kell kihalászni, mely mindenre egyforma folyamatossággal borul rá. E frázisok mindent dicsőítenek és nem jellemeznek semmit. Aranyról alkalmi megemlékezés; a Vörösmarty-szobornak és a zeneakadémia palotájának Bädeckerszerű leírása; futólagos emlékezések régi színészekről; Haydn, Goldoni, orosz írók és művészek életrajzi adatai, alig több mint a lexikonokban; néhány történeti adat az orosz városokról és zenéről, s ünnepi szokások eredetéről, a Margitszigetről, a virágok kultuszáról, az automobil történetéről: ezek képezik a könyv tartalmát. Ez adatok is gyakran nagyon is ismertek; de sohasem olvadnak össze egységes képpé vagy jellemzéssé. A kötet leggyengébb része a magyar dolgokról szóló; ebben még adatot is alig ad; a Reflexiók című rész legalább Bädecker és lexikonstílus helyett a mozaikessay, csevegésessay, per-apropos-essay stílusához közeledik. De a jó essayíróknál a tárgyi egységet pótolja

az író egyéniségének, gondolkodásmódjának egysége; amiről e könyvben szó sem lehet, mert írója makacsul vonakodik egyéniségéből és gondolkodásából valamit elárulni. Nála a szó önmagából kél, tenyészik és szaporodik és nincs szüksége a gondolat erjesztő kovászára. Ha mégis ítélni, mérni próbál, kis mértéke megcsonkítja a nagy szellemeket, kiket mérni merészel; Tolsztojt polihisztornak nevezi, azt mondja, hogy „csupa eszményi önzetlenség. És lehet is, mert alapos ismerője a teológiai és filozófiai tudományoknak", de megrója, hogy „túlzásba esik: fölöslegesnek tartja a börtönt" stb. Nem naiv beszéd ez Tolsztojról? Gorkijról két cikket írt; az elsőben fenntartás nélkül dicséri, mint a többi „halhatatlan lángészt"; a másodikban azt mondja, hogy a keserű orosz „történetei csak... irodalmi színfoltok, melyek érdekesek, sőt ingerlően vonzók, de halhatatlanságra, bármily mesteriek is, sohasem számíthatnak! De nem is lehet ez másként! Azok az alkotások, melyek nem az általánosan érzett és elfogadott erkölcsi világrend törvényei szerint készültek... hosszú életűek nem lehetnek." Azért, ha babérai „esetleg idő előtt találnak elfogyni ne csodálkozzék rajta a szertelenséget hajhászó író." De a következő lapon, befejezésül, már megint azt mondja, hogy Gorkij „helyet biztosított magának a világirodalom nagyjai közt". Általában minden cikkét a dicséret bombasztikus megszerzésével fejezi be és három ... ponttal (legalább szellemileg). Stílusa... ez egységes, mint a szósz a huson; íme egy mondat: „A kínzó bánatosság barázdáin csakhamar a szabad érzés bűbájos rózsái fakadtak." Ilyen a többi is.

A kötet kiállítása nem ízléses.

75. FUTURIZMUS

1. Szecessziós olasz könyv, elég ízléstelen, olyan széles, amilyen hosszú. A címe: *Aeroplánok;* és tartalmazza a második futurista proklamációt *Marinetti* tollából és Paolo *Buzzi* verseit. A *Poesia* c. folyóirat kiadása; s az első lapon magának a hírhedt Marinettinek sajátkezű ajánlása: Au directeur de *Nyugat* hommage sympathique de *Poesia.* A tartalom: egy tökéletesen érthetetlenül és nagyhangúan szimbolikus előszó, melyben naiv hévvel van elmondva, hogyan ostromolják meg a futuristák a Paralízis és Podagra nevű városokat; és gyakran homályos, mitológiával telt, erőszakkal disznókodó és zseniáliskodó, szerfelett affektált költemények, elég ritmikus szabadversben, egy-egy helyen még rímmel is. Mindakét író stílusa erősen emlékeztet egy bemocskolt és leráncigált Nietzschére, s mindkét író mindenáron felhasználja a modern technika vívmányait, már nem a verstechnikáét, hanem az automobil és aeroplántechnika vívmányait. Mikor ugyanis nem antik szabásu kéjhölgyekről, sem saját nagyságukról, sem a kritikusok ostobaságáról nem beszélnek, akkor rendesen automobilokkal és aeroplánokkal hozakodnak elő. Van aztán még egy téma: a politika; tele tüdővel szidják az osztrákot. Íme a versek „alapgondolata" két sorban:

> – Abbasso l'Austria e i Poeti minori
> e i Critici maggiori!

Le Ausztriával és a kis költőkkel és a nagy kritikusokkal! – E politikus *szabadköltő* sokszor olyan, mint egy beteg Walt Whitman. S a pontos körülíró, naivul zengzetes olasz nyelv kétségbeesetten erőlködik, ködöket és disharmóniákat létrehozni.

2. Mindezek nem olyan dolgok, melyek alapján a *Nyugat* a *Poesiával* valami szellemrokonságot vállalhatna. Amit az olasz

az ő sajátságos gyermekes enthuziazmusával most próbálgat, nálunk már túlhaladott dolog s mi azokban nem modernséget, hanem a modernség paródiáját látjuk. Nálunk már csak harmadrangu Ady-utánzó ragaszkodik okvetlen az értelmetlenséghez s vidéki írók akarnak mindenáron perverzek lenni mint a gimnázista ha tiltott gyümölcsről álmodik. Az automobil is elég avult költői rekvizitum már, mióta ráültettük többen is a halált; s a politikába és osztrákszidásba mi magyarok, hál Isten, alaposan belecsömörlöttünk. A Nietzsche-utánzás sem igen imponál mióta Nietzsche gondolatai is divatcikkek lettek. S főleg a *Nyugat* több éves gyakorlatával mindig azt mutatta, hogy a költészet akkor modern, ha költészet és nem akkor költészet, ha modern.

3. Mindazonáltal mi is futuristák vagyunk szívvel-lélekkel és igaz örömmel tapsolunk a lelkes kis olasz csapatnak. Reggel köd szokott lenni és a köd gyakran azt bizonyítja, hogy reggel van. A köd el fog oszlani, ha feljön a nap. Nekem az az érzésem, hogy Itáliában *ma* még nem jött fel a nap: örülni kell a ködnek. Carducci halála óta nincsen új jelenség: d'Annunzió tisztán receptív képesség, Pascoli nem modern a szó minden értelmében. Az olasz Arany János még ma is a legmodernebb olasz költő, mint ahogy nálunk is még kevéssel ezelőtt Arany János volt a legmodernebb magyar költő. De Carduccival ép oly kevéssé halt meg az olasz poézis, mint Aranynyal a magyar. A köd jelent valamit.

4. Buzzi könyvében egyébként vannak értékek is, költői látás, az olasz dombok hangulata, esti hangulatok, harangszó, esti Venezia, és ebben zene, bár ez is Nietzsche-zene, a Zarathustra második táncdalára emlékeztető. Az érthetetlen 20 oldalas *poemettókon* és furcsa modern balladákon kívül (mint a Paolo és Cordiviola balladája, kik közt Paolo maga a költő, Paolo Buzzi, ki aeroplánon utazik kedvesével, akit azonban útközben le akar dobni a csillagok közé...) ezeken kívül vannak a könyvben

szép strófák a bacchikus dombról, szép sorok a költészet édességéről, a lupanarok melancholiájáról, kórházakról, börtönökről, kaszárnyákról és kolostorokról: Canto dei reclusi. Buzzi itt sem eredeti. Baudelairet utánozza tárgyban, Gustave Kahnt és Henri de Regniert a szabad verselésben: de ő eredetinek érzi magát és *meri* eredetinek érezni magát és már ez is nagy érdem. A legnagyobb érdem pedig az a fiatalos magabízás és meggyőződés, az a harci kedv, amellyel úgy Marinetti, mint Buzzi a csatába vágnak. *Himnusz a Háborúhoz:* ez a Buzzi könyvének első és legszebb darabja. És ennek tapsolunk.

5. Tapsolunk, mert mi is futuristák vagyunk.

76. AZ IRODALOM HALOTTJAI

1.

Nem azok az irodalom halottjai, akik lerázva ezt a testi porhüvelyt, diadalmasan bevonulnak az Emlékezet nagy Pantheonába. Az irodalom igazi halottjai az elfeledett írók, akiket nem olvasnak, akiknek „mintha hallottuk volna a nevét", akik félbenmaradtak és eltemettettek, mint egy torzó, egy csonka szobor. Rákosi Jenőtől kezdve mennyien megmondták már (és magyarázták, magyarázták!), hogy a magyar irodalom különösen gazdag ilyen torzókban. Nagy nevek tolulnak a tollamra, de elhallgatom őket: a példa mindig fáj. Esztendők múlva a történetíró, csákányával, mely a múltakban vájkál: keménybe ütközik: s előkerül a mélyből a törött szobor: ez Katona volt, ez... a példa fáj.

Előttem három könyv; két új és egy régi. Két halott, aki feltámadt; és egy, aki még nem támadt fel. Az első könyv: egy Komjáthy-tanulmány. Én Istenem, ha elgondolom: nem is olyan régen, kevesen, fiatalok, ismeretlen rajongtunk egy halottért,

egy ismeretlenért, aki éppen azért, mert ismeretlen volt, mert nem beszéltek róla az irodalom hivatalos fórumai: *a miénk volt,* teljesen, kizárólag, a mi költőnk, akit saját eszményeink aranyával festettünk ragyogóvá. Tízen voltunk és tízen úgy őriztünk egy nevet, mint a koptus a vallását, melynek messze földön ő az egyetlen híve. Tízünkön kívül ki tudta ezt a nevet?

Ma az az irodalmi fórum, mely bennünket kiátkoz, *ugyanaz* fedezte fel Komjáthy Jenőt, sőt Komjáthy nevét ellenünk használja. Mégis oly örömmel olvasom a nagy könyvet Komjáthy Jenőről, mintha a saját diadalomat olvasnám. Örömömet csak az csorbítja egy kissé, hogy a könyv elég gyenge. Hihetetlenül dagályos könyv, tele ízléstelen entuziazmussal hőse iránt, kit folyton a világirodalom legnagyobb alakjaival ejt párhuzamba. A puffogó mondat rossz apostol; s a túlbecsülés valódi értéknek is megárt.

Mindent megbocsátanánk, ha Komjáthy jellemzését találnók a könyvben. Valóban Komjáthyt még senki sem jellemezte komolyan és érvényesen irodalmunkban. Sokáig ismeretlen, aztán felfedezve, s a felfedezés bámulata sem alkalmas hangulat jellemzőnek, elemzőnek. A megértést csak szeretet adhatja; a megértetés csak ész műve lehet, lehiggadt szereteté.

Komjáthy élete a legérdekesebb tanulmányok egyike lenne egy lélektani érdeklődésű kutatónak. Annyit élcelődtek már félreismert zseniken; ki írta meg a *valódi* félreismert lángész jellemrajzát, a csökönyösen visszahúzódó lélekét, aki fájva keményedik a világ ellen, mint a gyöngy-csiga kagylójában a tenger ellen?[98] Micsoda erjedés, micsoda vegyi folyamatok folynak nappal a lidérc távol helyén, mely majd csak éjjel fog

[98] Ki fény vagyok, homályban éltem...
Világ elől elrejtezém:
Nagy ismeretlen messzeségben
Magányosan lobogtam én.

fellobbanni, a síron, jelezve a rejtve maradt kincset? Schopenhauer, Katona életírói birkóztak evvel a problémával, Komjáthyé fel sem teszi a kérdést. A másik életrajzi probléma volna Komjáthy szerelme, mely a legérdekesebb, mert a legritkább dolgok egyike: egy intellektuális szerelem.

Vajjon a gyér adatokból lehet-e rekonstruálni ezeket a fejlődéseket, ezeket az érzéseket? Lehet világot vetni rájuk *a versekből.* Művésznél mindig a műveit kellene életrajzának alapjául vetni. Komjáthy biográfusa az életet és a költészetet egészen mereven elválasztja. Azzal menthetné ezt, fel is hozza, hogy Komjáthy verseiben mindössze két sornyi életrajzi adat van, s egy vers az anyjához, egyéb semmi. Hogy nincs költő, kinek költészete annyira élettől elvonatkozott lenne, mint az övé. De látnia kellene, hogy ez az élettől elvonatkozás csak látszólagos. Minden költőnél csak látszólagos lehet; ez *a priori* biztos, hisz a költő csak a *saját* benyomásait, *saját* érzéseit, *saját* belső életét adhatja a verseiben, önmagából ki nem léphet. Kétszeresen így van ez Komjáthynál. Nem volt költő, aki annyira kizárólag verseiben élt volna, akinek a külső világ annyira semmit sem számított volna, mint neki. Talán épp azért van ez így, mert versei teljesen az övéi voltak, sem közönség, sem kritika meg nem osztotta vele birtokukat. Lelke közvetlenül és fentartás nélkül beleömölhetett e versekbe, melyek profán szemek elé nem voltak kerülendők. De épp azért, mert teljesen verseiben élt, e versekben nem a külső világot, nem külső életét találjuk, hanem kizárólag *belső életét;* és biográfusának a belső élet iránt nincs érzéke. Csodálatos dolog valakinél, aki egész könyvet ír – egy lírikusról!

A belső életrajzot nem kapjuk meg a Komjáthy *költészetéről* szóló fejezetekben sem. Behatolás helyett gyakran hőse teljes félreismerését árulja el. Így például Komjáthynál tömörségről beszélni: Komjáthy költői géniuszának tökéletes elferdítése. Sohasem volt áradozóbb költő. Az első fenséges sortól kezdve

végig *egy* hatalmas ár az egész kötete, egy óriási himnusz, széles, diadalmas, mindent magával ragadó, mindent elborító, zuhogó lendület. A szavak Niagarája ez, a költemények Amazonja. Minden, csak nem tömör. Áradozó, eszmékben, úgy mint szavakban. Komjáthy mindig egyforma, folyton ugyanazt és ugyanúgy mondja, a méltóságos folyam egyformaságával. Egyes verseinek nincs egyénisége, külön hangulata. Kezdetről, végről, szerkesztésről nála szó sem lehet. Egész költészete *egy* költemény, vagy egy sem: mert a szám fogalma csak szilárd dolgokra alkalmazható, Komjáthy költészete pedig folyó.

E szerkezeti sajátsága Komjáthy poézisének szorosan összefügg egyénisége legjellemzőbb, leglényegesebb vonásával, melyre már élete utalt: és ez valami egészen sajátságos magábazárkózottság, csak-magából-csak-magának fejlődés. A Komjáthy-monográfia szerzője említi a magábazárkózottságot, de távolról sem veszi észre, hogy ez olyan forrás, melyből Komjáthy egész egyéniségét meg lehet magyarázni és hogy e szempontból tekintve, Komjáthy életében és költészetében minden vonást a lehető legszorosabb összefüggésben fogunk látni.[99]

[99] A *faculté maîtresse* az a vonás, mely az arcképet örökre felismerhetővé teszi. Az aprózás még nem elemzés; a lelkiekben minden összefügg: egy vonást kell keresni s nem sokat. Nem pótolják ezt a cifra műszavak, „irányok"; mint „pogány panteisztikus, misztikus entuziaszta, ideális pesszimista". Még kevésbé pótolják az összehasonlítások, melyek úgyis többnyire csak az olvasottság fitogtatására valók – de könnyen elárulják annak emésztetlenségét is. Érdekes, hogy a gyenge kritikus mindig több esztétikust mint pszichológot érez magában; s a jellemzés elől összehasonlításokba és ítéletekbe menekül. Pedig összehasonlítás és ítélet a jellemzést már feltételezi. Hogyan ítélkezhet valaki, aki pl. Reviczkyre, érzelmes nők e kedves költőjére, nem lel jellemzőbb szót, mint hogy *nagy* és *filozófus;* vagy aki Komjáthyt a világirodalom legnagyobb költőivel, válogatás nélkül, zagyván, egy sorba helyezi?

E magábazárkózottság több és más a lírikusok közönséges érzékeny maguknakvalóságánál. Ha a tipikus lírikusban, Csokonaiban, Petőfiben minden legkisebb külső hatás nagy érzelmi reakciót kelt, Komjáthynál ellenkezőleg külső hatás, külső világ egyáltalában nem létezik. Komjáthy lírája *tárgytalan* költészet; sohasem volt még ennyire tárgytalan költészet. Szavai elvontak, metaforái nem a meglátás, nem a képzelet munkái, hanem gyakran csak a nyelvé és a sablóné. Érzései nem fejlődnek, hanem áradnak; nem táplálkoznak: oly légiesek, hogy nincs szükségük külső táplálékra. Levegőből élnek, mint a növények; – vagy inkább: önmagukból. Komjáthy költészete ezért *a par excellence* elvont, intellektuális költészet; – ilyet várhatunk a világtól dacosan elhúzódó, félreismert lángésztől. Nincs nagyobb ellentét; mint Petőfi és Komjáthy lírája – bár találunk nála sablónos Petőfi-utánzatokat – s az igazsággal homlokegyenest ellenkezik, hogy: „Megtaláljuk Petőfiben mindazon elemet, mi Komjáthynál megvolt" és „Petőfi korában Komjáthy Petőfivé vált volna és Komjáthy idejében Petőfi Komjáthyvá." A Petőfi líráját csupa külső benyomások táplálják s mindinkább túlsúlyra jut a külső benyomás a belső érzés fölött. Valóban, Petőfi a lírai epika felé fejlődik és költészetének csúcspontját utólérhetetlen leíró költeményeiben éri el. Gondoljunk a fejlődésre *Hazámban* c. első versétől a *Puszta télen* s hasonlók bámulatosan teljes realizmusáig. Petőfi a benyomások költője. Komjáthynál nincsenek benyomások.[100] Benne nincs semmi apollínikus elem; az ő költészete teljességgel dionysosi.

[100] Mondanom sem kell, mily felületesség ebből Komjáthy fölényére következtetni. A Komjáthy-könyv írója azt mondja: „Petőfinél ... minden *felszínesebb,* leíróbb, reálisabb. Komjáthynál *tartalmasabb, boncolóbb,* légiesebb. De ne feledjük, hogy Petőfi huszonhat éves korában halt meg; addig írhatott csak, míg a vér a legszilajabb". Éppen megfordítva. A szilaj vér nem kedvez a realizmusnak. A fiatalok költészete mindig „légiesebb" s láttuk, hogy Petőfi is az epikaiság felé fejlődik. Werther légiesebb, mint a fejlődött

Ha valakit lehet a világirodalomban Komjáthyhoz hasonlítani, az inkább például Shelley. Közös bennük az elvontság, a külső világgal való nemtörődés, a csak magából táplálkozó lélek. *Ideális* költészet mind a kettőé. E hasonló okok hasonló eredményeket hoznak létre. Első eredményük természetesen az önérzet túltengése; aki előtt a külső világ semmi, annak önmaga minden, az voltakép önmagát imádja. Komjáthy valósággal himnuszokat zeng önmagához. Folyton magával foglalkozva, önnön nagyságának, önnön jövendő dicsőségének gondolata mámorítja.

Nevem a csillagokba írom
s emberszívekbe égetem
és túl időkön, túl a síron
terjed hatalmas életem.

A második eredmény az elvont eszmékért való rajongás. Minő eszmékért? Az önérzet túltengésének megfelel az individuális szabadság eszméje; annak pedig, hogy az egész világban semmit sem látunk, csak önmagunkat, megfelel a panteizmus. Mindkettő megvan Shelleynél úgy, mint Komjáthynál. De éppen a panteizmussal kapcsolatban akadunk közöttük a lényeges különbségre. A panteizmussal együtt jár a természetimádás. Az ily *ideális,* azaz a külső világtól elzárkózó lelkek, ha festők, tájképfestők lesznek: gondoljunk Mednyánszkyra.

De Shelley látja a természetet és a természetben keresi a saját érzéseit: a tengerben, a nyugati szélben, az érzékeny virágokban. Az érzések túlnyomóak, de képek támasztják őket. Kom-

---

Goethe, Faust vagy Meister. A kettő közt bizonnyal nem a realizmus a felszínesebb, nem a légiesség tartalmasabb. De Komjáthy légiessége egészen más, lényegileg más és Komjáthy sohasem lehetett volna reálissá, valamint Petőfi sem Komjáthyvá.

játhynál ellenkezőleg: érzéseiben keresi a természetet, nem látja, nála legfeljebb az érzések támasztják a képeket; a képek csak kifejező eszközül szolgálnak, mint másnál a szavak. Komjáthynak egyáltalán nem volt érzéke a természet iránt. Csak a lélek iránt volt érzéke. A természet nála csak a lélek más szavakkal: semmi egyéb.

Hattyú lebeg a ringó vízen:
az én gyönyörben úszó szívem;
a fénybogár a rózsapelyhen:
az én gyönyört sugárzó lelkem;
a pillangók levelek selymén:
az én gyönyörtől ittas elmém.

Látta Komjáthy ezt a hattyút, ezt a fénybogárt, ezeket a pillangókat? Dehogy látta. Érezte. Shelley keveset lát és nagyon sokat érez; Komjáthy érez és semmit sem lát. Ezért nagy tévedés azt mondani, hogy „nagyobb vonatkozásba tudja hozni a természetet énjével, mint Shelley". Komjáthynál a természet egyszerűen nem létezik.

Gondolhatunk arra, hogy Shelley élete hányatott volt, nagy benyomásokkal teli; Komjáthyé egyszerű, nem is alkalmas arra, hogy benyomásokat nyerjen. De gondoljunk arra is, hogy mindaz, amit a lelki zárkózottságról és eredményeiről mondtam, talán nem egyformán illik Shelleyre és Komjáthyra. Komjáthynál a magábazárkózottság következménye lehet az önérzet túltengése és az elvont eszmékért való rajongás; Shelleynél valószínűleg éppen ez önérzetnek és e rajongásnak (melyek már tanuló korában összeütközésbe hozták a tanári és atyai tekintéllyel) következménye a külső világ hatástalansága. Így érthető az, hogy Shelley *képes a* külső benyomások felfogására, Komjáthy képtelen (Shelley verseiben vannak életrajzi adatok, Komjáthyban nincsenek). Valóban, az élet nem oka, hanem okozata

jellemünknek; sorsát mindenki maga csinálja. Ezért illik a költők élete oly csodálatosan jellemükhöz.

A harmadik eredménye e heroikus magányosságnak a pesszimizmus. A külső világ néha erőszakkal is megzavarja az elzárkózott lelket; az ily lélek a külső világból csak az ilyen erőszakos érintéseket érezvén, csak a legnagyobb pesszimizmussal, gyűlölettel tud a külső világra gondolni. Komjáthynak az egész külső világ rabság. Szanzara, Abdera. S amint a panteizmus Spinózához, úgy a pesszimizmus Schopenhauerhez viszi. De az ő pesszimizmusa egyáltalán nem lényegi. Lényegi csak a lélek, önmaga; és ez jó, nagy, élvez, győz: Komjáthy alapjában optimista.

Az abszolút jó nála a gyönyör, a lélek gyönyöre, melyhez a test gyönyöre is hozzátartozik, a szerelem és entuziazmus részeg gyönyöre. A gyönyör valóban az egyetlen állapot, melyben az egész külső világ tényleg megsemmisül és a lélek egy pillanatra *de facto* magára marad. Ezt a gyönyört, ezt a megsemmisitő, nirvánás gyönyört hirdeti ezer és ezer változatban Komjáthy lírája. Igaza van életírójának (maga sem sejti, mennyire igaza), mikor azt mondja, hogy nála „az érzékiségben mintegy átszellemül a szenvedély"; – de éppen ellenkezője az igazságnak, amit nyomban utána mond, hogy „nincs benne semmi a Nirvána hangulatából".

Átszellemült kéj, kéj a szellemnek a külső világtól való (bár pillanatnyi) emancipálása céljából: ez várható és tényleges alapmotívuma Komjáthy szerelmi lírájának. Az ily szellemnél a szerelem is önmagára vonatkozik, voltaképp csak önmagát és önmagáért szereti; a külső nő szerelmének csak alkalma, nem tárgya. Ennek megfelel, hogy végső szerelme, neje Éloa, *intelligens nő*; ez a lélek nem ellentétét keresi, mint más, hanem rokonát, akibe kihelyezheti saját tulajdonságait, hogy azokat imádja. A nőben önmagát szereti s szerelme is egészen magából táplálkozó. A nőt, akit szeret, voltaképpen nem ismeri, hanem képzeli: önnön lelkét képzeli beléje.

Túltengő önérzete, pesszimizmusa, rajongása a filozófikus esz-

mékért, a gyönyör dicsőítése legalább is érthetővé teszik feltámadását, népszerűségét a modern holnaposok között, ha velük való rokonságát nem is bizonyítják. A holnaposokban mindezek a vonások kevésbbé mélyről jöttek, mint nála (közöttük nincs ily elzárt lélek). De aki nem vette észre hasonlóságaikat, az nem veheti észre különbségeiket sem s nincs joga a holtat az élők rovására dicsérni.

Teljesen félreismeri a Komjáthy-monográfia szerzője Komjáthy költészetének *nemzetköziségét.* Mert bizonyos, hogy sohasem volt annyira nemzetközi költőnk, mint ő. A nemzet a külső világhoz tartozik, a nemzet konkrét dolog, a nemzetiség megszorítás; és Komjáthy költészete teljességgel belső, absztrakt, általános. A művészet nemzeti színe szoros összefüggésben van realizmusával: mennél reálisabb egy művész (mennél több, egyénibb vonást mutat benne a külső világ rajza), annál nemzetibb. Komjáthy *világköltő,* olyan, amilyenekhez Arany, a legreálisabb, a legnemzetibb e sorokat írta:

Puszta elvont ideállal
inkább nem is dallanék.

Világköltő nemcsak azért, mert a világszabadságért rajong, mint Petőfi; világköltő, dacára annak, hogy szép, hazafias költeményeket is írt. E hazafias költemények sem nemzetiek, mert nem reálisak; bármelyik nemzetre illenének. Ezért nem lehet Komjáthy állítólagos nemzetiességét kijátszani a holnaposok állítólagos nemzetietlensége ellen. A holnaposok (értve nem éppen a Holnap tagjait) élükön Adyval, minden Magyarország-szidásuk mellett is sokkal nemzetiesebbek, mert érzéseik a magyar világ viszonyaiból fakadtak; Komjáthy érzéseihez semmiféle (külső) világnak nincs köze.

A költői képzelet és költői nyelv azonban teljesen annak a viszonynak a tükre, melyben a költő a külső világgal áll. Mindenki

természetesnek fogja találni az eddigiek után, hogy Komjáthy képzelete szegény és egyoldalú; de viszont ragyogó. A képzelet gazdagságát a külső világ adja, ragyogását a belső világ. Komjáthy költészete csupa fény és semmi szín. A fény a nap dolga, a színek a tárgyaké; – a fény: a lélek, a szín: a benyomások. Ehhez képest nyelve sem színes és mégis ragyogó. Az ilyen költőnek voltaképp nem is a nyelv az erőssége, hanem a zene. Zeneiségében van valami Vörösmartyéból, Vörösmarty színei és plasztikája nélkül. De az, hogy „azt a költői magyar nyelvet, melyet Kazinczyék után Vörösmarty, de még inkább Petőfi, Arany adtak vissza a magyarságnak, ő Reviczkyvel együtt... tovább fejlesztette", nemcsak túlzás, hanem alapjában hamis. A magyar költői nyelv Aranyig állandóan a realitás és plasztika felé fejlődött; s Reviczkyvel és Komjáthyval e fejlődésről hirtelen lehanyatlott, színtelenné, plasztikátlanná lett. Mindazonáltal Komjáthy nyelve éppen nem az az egyéniségtelen nyelv, ami Reviczkyé, sőt egy hatalmas egyéniség kifejeződése, elvont, de ragyogó szavakkal, nem színes, de fényes képekkel; nem szemléletes; de izzó, nem elképzeltető, de érezteto. Még verselése is teljesen megfelel az elmondottaknak: az örökös, egyforma, folyamatos jambus, itt-ott anapaestusokká forrva, minden nemzetibb vagy festőibb lejtés nélkül, igazi kozmopolita forma, mint Reviczkyéké, de szárnyaló, égő, csupa lendület. Csak néha, egy-egy rémes hangulat hatása alatt születnek durvább képek, erősebb kifejezések, egyénibben verselt; trochaikus strófák; egy pillanatra mintha Vörösmarty tájain járnánk:

Fent az ormon ködök ülnek
rém a rémmel elegyülnek
köztük átok a viszony;
lent az aljba' vad kacajba
tör a szélvész; vérbe fagyba
veti vemhét az Iszony;

de ez is mennyire csak belülről kivetített kép, milyen kevéssé kép. Komjáthy nyelve, verselése himnikus, áradó, dagadó folyó, egyforma, mint Miltoné.

Hosszasabban foglalkoztam Komjáthy költészetével; magával a Komjáthy-könyvvel nem lett volna érdemes ily hosszasan foglalkozni. Mégis érdekes jelenség e könyv, érdekes jele a feltámadásnak, mellyel közelmúlt irodalmunk halottjai egymásután felkelnek a feledékenységből. Csak most kezdjük észrevenni, hogy a magyar szellem ébren volt a lefolyt évtizedekben is. Előttem fekszik egy más könyv: Rédey Tivadaré Péterfy Jenőről. Péterfy irodalmi sorsa hasonló volt a Komjáthyéhoz; életében nem olvasták, ma könyveket írnak róla. Egy harmadik könyv is van az asztalomon: Dömötör János munkái. Ki ismeri ma Dömötör Jánost? Ő még nem támadt fel.

Hogyan tartozik össze a három alak? Hogyan adják meg együtt sajátos jellegét egy irodalmi kornak? Mért éltek homályban? Mért voltak az irodalom halottjai? És mi közünk még e halottakhoz nekünk, az élőknek?

2.

„Igaz, hogy nálunk az irodalom halottjai mélyebben vannak eltemetve, de mégis hiszem, hogy Péterfy valódi élete már megkezdődött."

Ezt írta Angyal Dávid már 1901-ben, Péterfy Jenő összegyűjtött munkáinak bevezetésében. Ma, tíz év múlva, mikor Komjáthy Jenő is feltámadni látszik halottaiból: Péterfyt már a magyar essay-irodalom klasszikusai közé sorozzák s talán nem alaptalanul nevezhetnők őt az ifjabb magyar irodalom egyik nevelőjének.

Rédey Tivadar terjedelmes könyve nagy szeretet és szorgalmas tanulmány eredménye; a jó tanítvány könyve ez, tele hálás rajongással a mester iránt s nemes törekvéssel, helyesen ér-

teni, szépen megvilágítani annak tanításait. Felhasználva elég helyes választással Péterfy önállóan meg nem jelent cikkeit is, végigvezet ismertetésével Péterfy egész írói pályáján, melyet három korra oszt: hírlapi cikkek, essayk és görög tanulmányok korára. E korok egymásba játszanak és így Rédeynek az időrend ellen kell vétenie; ez más szóval annyit jelent, hogy csak mozaikképet adhat és nem Péterfy lelki *fejlődésének* a rajzát. Mert e fejlődés az idő függvénye; sohasem volt összefüggőbb fejlődés, melyben az egyes szemek annyira egymásból nőttek, oly szoros láncot képeztek volna, oly kevéssé volnának felcserélhetők. Péterfy lelki élete folytonos és szerves, s egész irodalmi működése lelkéből fakadt: témái, gondolatai, stílje mind a lelki fejlődés hű szimptómái. Rédey idézi Taine-nek azt a mondását: „A szellemi alkotások gyökerét nem kizárólag az észben kell keresnünk; az ember lelkületének, kedélyvilágának összes részei nyomot hagynak mindazon, amit csak gondol és ír." Ez valóban találó idézet Péterfyre; az övé igazi „lírai kritika"; annál líraibb, mert önkénytelenül az, mert líraiságát rejteni törekszik. Egész lénye folyton fejlődő, eleven gyümölcsfa, melynek lehulló, ért gyümölcsei voltak művei; sokat ugyan lerázott a szél érés előtt s a szegény fa előbb kidőlt, mint minden gyümölcse megérhetett volna. De minden gyümölcsöt a fa vére táplált s nem hasonlítottak azok a karácsonyfákra aggatott csillogó talmi gyümölcsökhöz. És Rédey, bár mozaikszerű könyvében képet nem ad Péterfy egyéniségéről, inkább kivonatát műveinek, a könyv végén egy mondattal megmutatja, hogy volt fogalma ez egyéniségről; könyve legszebb mondatával; íme: „Péterfy földjén mennyi nemes növényt láttunk, mely kedvezőtlen körülményeknél fogva nem bírt virágot hajtani; olyant azonban egyet sem, melynek ne lett volna mélyre eresztett – gyökere."

Hol keressük ezt a gyökeret? A választ e kérdésre, s vele Péterfy képét épúgy magunknak kell megszerkesztenünk a ma-

gunk szempontjából, mint ahogy Komjáthy képét megalkottuk. Komjáthyban oly intelligenciát láttunk, mely a külső világ képei és benyomásai elől makacsul elzárkózik. Nos: Péterfyben hasonló elzárkózást találunk, de az ő elzárkózása nem intellektuális, hanem *esztétikai* jellegű.

Ő nem zárkózik el a külső világ igazságai elől; sőt mintha bizonyos lelkiismereti kérdést csinálna abból, hogy csak ilyen objektív igazságokat adjon a világ elé. Ő más menekvést ismer, más elzárkózást: a külső világot a szépség szempontjából akarja nézni, a távol élvező, nem az érző szereplő szemeivel. Ez is elzárkózás: az elzárkózás azon neme, mely a tudós lelkiismeretével megfér. Add hozzá Komjáthy lelkéhez e tudományos lelkiismeretet: és Péterfy lelke lesz belőle.

Ez egyszersmind megmagyarázza, mért fejlődött e két, mélységében hasonló lélek oly tökéletesen különbözővé.

Nem azt mondtam, hogy Péterfy tudós volt; sőt éppen: a tudományos lelkiismeret az ő lelkét artista-lélekké tette. A tudományos lelkiismeret kötelességünkké teszi tudomást szerezni a világról akkor is, ha az fájdalmas; önlelkünk ellenére is. Mi a magába zárkózni szerető léleknek menekvése az ebből eredő fájdalomtól? Az egyetlen menekvés: az artista szemével nézni a világot, mint egy tragédiát és az igazban és szomorúban meglelni a szépet. S nem lehetne jobban kifejezni Péterfy egész életének törekvését.

Artista-lélek lesz, könyvbarát, művészetek[101] és irodalmak ismerője, idegen lelkek szépségeinek magyarázója: úgy keresi a külső, az objektív világban a szépet. Egyszersmind az élet szomorúságaiban is a szépet: a *tragikumot* keresi: s művészetben és életben egyként a tragikum fejtegetéséhez vonzódik leginkább. Keller első, tragikus Heinrichja, Kemény, az öreg

[101] A képzőművészet nagy tárgyilagossága előtt énjének minden gyötrelme elsimult. Angyal Dávid.

Arany, Teleky László, Shakespeare, a görög tragikusok, Ibsen, a Haláltánc: érdeklik a művészetben, Széchenyi, a magyar szabadságharc tragikuma az életben, a politikában. Ugyanezért érdekli a történetírás is: a Thukydides-féle tragikus történetírás, a francia forradalom története, ilyesmik. Valóban, az esztétikai tragikus felfogás az egyetlen mód a tudományos lelkiismeret és a magábazárkózó lélek kibékítésére. Nem zárkózni tisztán egy színtelen belső világba, mint Komjáthy, hanem a külső világból csinálni belső világot, a külső világot a belső szépség törvényei értelmében fogni fel.

Akármerre nézünk Péterfy világában, mindenütt megtaláljuk e tudományos lelkiismeretet, mely mindenáron önmaga ellenére, önlelkét kínozva, a külső világra függeszti tekintetét s mely aztán a tragikus, esztétikai felfogásban békül meg. Ezt mutatja ifjúkorának természettudományi érdeklődése, melynek *Összegyűjtött Munkái*ban nem maradt nyoma s melyet Rédey részben Goethe hatásának, részben (s ez sokkal finomabb megjegyzés) a korviszonyoknak tulajdonít. „Az alkotmányosság beálltával – mondja – önkénytelen, a legkülönbözőbb csatornákon át beszivárgott hozzánk a pozitivizmus szelleme; az illúziókban csalódott, de ismét tetterőre ébredt ország mohón kapott mindenen, ami *tény ...”* De hogy mennyiben voltak összefüggésben a korviszonyok irodalmi halottjaink lelki történetével: ennek kutatása e dolgozat végső részének célját képezné, ha a szerzőnek merészsége volna e nagy témához nyúlni.

Az eddigiekből már megérthetjük azt, hogy Péterfy nem lehetett tudós, hanem az igazat, de artistaszemmel néző essay-író; azt is, hogy figyelmének az élettelen természetről a szellemi világ felé kellett fordulnia, amelyet inkább nézhet a tragikus szépség törvényei szerint. Természettudomány helyett most történetírás és regényírás – lényegileg rokonok – kezdik érdekelni. A tudós lelkiismeret nem kisebbedett benne: nem tér ki a legfájdalmasabb igazság elől sem, sőt különösen keresi

a legfájdalmasabbakat. Rokonszenvét nem bírják az oly írók, akik, mint Jókai, felszabadítják magukat az igazság békóiból, sőt mintha nem bírnák teljesen az olyan alakok sem, akik mint Eötvös, mint Kossuth, harmónikusak, fátumtalanok,[102] tragikumtalanok. Keményt, Széchenyit érezte rokonainak. A fájdalmas igazságokat keresi, hogy tragikummá emelje őket s így elvegye fulánkjukat, melyet nagyon is érez.

A fájdalmas igazság keresése teszi őt szkeptikussá a rendszerek, a schémák ellen, amelyek iránt alapjában rokonszenvet érez. Tainet így szereti és kritizálja. A legnagyobb önmegtagadás volt az igazságért: rendszertelennek lennie.[103]

A fájdalmas igazságok keresése hozza őt ellentétbe a nemzeti elfogultsággal, a „nemzetiszínű korlátokkal", mint ő nevezi. Követeli, hogy a politikus „eszével álljon kívül a háromszínű sorompón" hogy a költő ne álljon útjában a nyugati áramoknak, „a szép inváziójának". E szándékos, hajlamainak ellenére való nemzetköziség alapja tragikus, mint Széchenyinél is az: saját csekélységünk ismerete. Péterfy a politika kritikájában is mindig a fájdalmas, önmegtagadó józanságnak ad igazat és nem a nemzeti fellobbanásoknak: Széchenyinek és nem Kossuthnak. Éppen úgy elítéli nemzetiségi politikánk sovinizmusát.

Ilyenformán a régi magyar irodalommal szemben sem ismeri a kegyeletet. Saját szempontjából megérteni; de aztán: kegyetlenül mai, nyugati szemmel bírálni mindent: ez az eljárása. Épily kegyetlenül ellenszegül a közönség véleményének: Jókainál Keményt, a kedvelt *Karthauzi*nál a *Falu jegyzőjé*t többre becsüli.

[102] „Egyéniségéből hiányzott egyes tehetség... fátumszerű uralma a többi felett" – Az Eötvös-essayből.

[103] Euripides-tanulmányában elméletet alkot a vígjáték fellépéséről, mely ráillik Euripides és Racine korára, de nem Schillerére: itt elárulja szeretetét a schémák és elméletek iránt. Grünwald Béla könyvében is az elméletet nélkülözi. Nagy tisztelője Hegelnek!

Részben a népszerűtlen, fájdalmas igazságok kereséséből, részben artista lényéből fakad nemes konzervativizmusa. Tévedés volna azt hinni, hogy e konzervativizmus a Budapesti Szemle irányának tett engedmény; ellenkezőleg, a konzervativizmusa vezethette őt a Budapesti Szemléhez. E konzervativizmus egész lényét áthatja s maga is ismeri, mikor (Péterfy kitűnő önelemző, mint minden magábazárkózott lélek, s másokat is gyakran önmegfigyelések alapján elemez) tréfálkozva mondja, hogy ő nem fél egy kis copftól. Ellenszenves előtte az újdonság népszerűsége s artista tragikai világnézete változatlan, kornak alá nem vetett szépséget és tragikumot ismer. Ez magyarázza állásfoglalását a Nietzsche-féle forradalmi nagyságokkal szemben. Ez a szkeptikus változatlan igazságokat ismer s ha ilyennek jó kifejezésére akad, s gondolatai kapcsolatában szüksége van rájuk, azokat átveszi majdnem kifejezésükkel együtt, Tainetől vagy akár Müller-Strübingtől. Nem akar mindenáron eredeti lenni s másutt elég eredeti ahhoz, hogy ne mondhassuk átvételeit plágiumnak. (Másutt kritizálja mestereit, Tainet kivált.)

Ezzel összefügg folytonos önismétlése is, amiben némileg Gyulaihoz hasonlít. Ugyanazt a gondolatot nem habozik gyakran majdnem azonos szavakkal újra leírni, ugyanazon gondolatokat több cikkben egymásután ismételve és fejlesztve, újból fejtegetni. Érdekes látnunk ebből a szempontból is, hogyan összefüggnek egymással egyes dolgozatai, mennyire folytatása, továbbfejlesztése egyik a másiknak, mennyire egy tőből fakadtak és egymásba hangzanak, mint Ibsen egyes drámái. A magából, mélyből gyökeresen, szervesen fejlődő lelket mutatja ez is, melyre mindjárt tanulmányunk elején felhívtuk a figyelmet.

Konzervativizmusa, szerénysége mások véleményének elfogadásában, megismert igazságokhoz való, szkepticizmusát ellensúlyozó ragaszkodása, önnön gondolatainak ismétlése és

fejlesztése összefügg jellemének komolyságával és azon tulajdonságával is, melyet Rédey megismert és *diszkréciónak* nevez. Valóban, ez igen fontos tünete az esztétikai magábazárkózottságnak. E diszkréció tiltakozik benne a kíméletlen »pszichológiai mohóság« ellen, mely a nagy halottak magánéletében turkál. E magábazárkózott lélek elsősorban a saját magánéletét féltette a kíváncsi szemektől. Ezért nyom el oly gondosan minden eláruló, lírai vonást kritikájában, melyek azért léptennyomon előtörnek; hiszen e látszólagos, készakart objektivitás voltakép éppen a túlságos lírai érzékenység kifolyása. És itt talán megtaláljuk a tudományos lelkiismeretnek: a külső világ igazságaihoz való kényszerített, fájdalmas, ily magánakvaló léleknél, melynek minden külső érintés fáj, kétszeresen meglepő ragaszkodásnak csíráját is, mely őt Komjáthytól elsősorban megkülönbözteti és panteista lírikus helyett artisztikus essayíróvá tette. Kétségkívül hozzájárult ehhez a tényeket kereső, kiábrándult kor is (artisztikumba menekvő kiábrándultság Péterfy egész lénye) – de hisz Komjáthy kora ugyanez volt. A jellemkülömbség: Péterfy diszkréciója, mely mint írót, elzárta a lírától és a külső világra utalta. Ha világ: igazság legyen!...

Mi hozta létre Péterfy diszkrécióját? Péterfy élete kétségkívül. Családi körülményei, könnyelmű apa, érzékeny anya, hivatásának lekötöttsége, idegbetegség, minden. Ezek nem olyan hangulatokat fejlesztenek, melyeket világba szeretnénk kiáltani. Azonkívül Komjáthy ismeretlenül, önmagának írt; Péterfy, bár érdeme szerint nem ismerve, hírlapíró volt. Komjáthy alkothatott lelkéből új, színtelen, de fényes világot; Péterfy önnön lelke tragikumából menekült a világ esztétikai tragikus felfogásához. Péterfy elzárkózottsága így mintegy ellenkező irányú lesz Komjáthyéval. De *mindkettő elzárkózás:* közös bennük a külső világ teljesen pesszimista felfogása, mely Komjáthynál hermetikus intellektuális elzártságban, Péterfynél esztétikai-tragikai felfogásban talál vigasztalást.

Rédey inkább hőse gondolatait kutatja, mint érzelmi jellemét és ezt helytelenül teszi. Péterfy gondolatainál nagyobb értékűek az érzelmek, melyeket e gondolatok leplezni törekszenek; mindennél nagyobb értékű az ember, aki a sorok mögött áll. Érzelmei csak kevésben nyilatkoznak, talán csak a *modorban,* mellyel gondolatait előadja; de éppen e modor az, – hogy azt mondjam róla, amit ő mondott Széchenyiről, – ami Péterfynek lelke. E modor legfőbb jellemzője az *ízlés:* diszkréciójával, konzervativizmusával, mély, szinte zenei érzékenységével (zenekritikus volt!), artista lényével, egész lelke mélyével szorosan összenőtt tulajdonság. Kényes ízlés: ő is „vájt fülű", mint Kazinczy és vájt lelkű, nemcsak szók, hanem dolgok iránt. Sérti a népszerű reklám, sérti Nietzsche kalapács-filozófiája; kritikájának fő szempontja, gondolkodásának, nyelvének fő szabályozója az ízlés.

Nyelvének az ízlés, az ízléses folyékonyság adja meg a jelleget: minden diszharmónikus hang kerülése. Péterfy mint stiliszta: az ízlés művésze németül és magyarul. Finoman ritmikus folyékonyság ez: halkneszű folyócska, mely alig vet látható hullámokat.

Még egypár szót Péterfy fejlődéséről. E fejlődés rajza nem egyéb lenne, mint felelet azon kérdésre: mint gubózódik be a tudományos érdeklődés lassanként az esztétikai zárkózottságba? Az első állomás általános tudományos érdeklődés (még természettudományi is); a második történeti (s ez fejleszti ki a tragikus világnézetet); ezután már csak egy haladás van hátra az artistaságban, az esztétikai begubózottságban: végkép eliminálni a tudományból (a világból) mindent, ami nem szép lehet és – a görögséghez menekülni. (Ez a szaka Péterfy életének talán a Dante-essayvel kezdődik s a görög irodalom tanulmányával tetőpontját éri.) Eszerint én is három részre osztanám Péterfy fejlődését, de nem külső alapon (mint: hírlapírás, Budapesti Szemle, *Görög irodalomtörténet*), sem műfajok szerint (cikkek, essayk, könyv): hanem a belső fejlődést vévén alapul.

3.

Két ember áll előttünk, akik egy korban éltek és közös volt a sorsuk; két zseniális író, kik életükben nem találták meg közönségüket.[104] Hol keressük a közös sors okát? Közös jellemvonásban. E közös jellemvonás jellemük gyökere: a visszahúzódás, a zárkózottság.

Hol keressük a közös jellemvonás okát? A fajban vagy a korban, a miliőben?

A közös zárkózottság Komjáthynál intellektuális, Péterfynél esztétikai karaktert ölt. Jellemző Péterfy tragikum-elméletére, mely, mint láttuk, egész lelkével oly szorosan összefügg, hogy szerinte a tragikumnak semmi köze a morálhoz. Az ő zárkózottsága, az ő tragikuma valóban tisztán és teljesen esztétikai. De ha a kor, ha az ország e zárkózottság oka, valószínűnek fog feltűnni, hogy e korban, ebben az országban intellektuális és esztétikai mellett a morális zárkózottság típusát is megtaláljuk.

Ezért akarok néhány szót mondani Dömötör Jánosról s ismét leírni e sokáig eltemetett nevet. Nem akarom jellemezni őt, nem akarom feltámasztani: irodalmi halottak feltámasztására nem érzek elég krisztusi erőt: fel fognak támadni, ha kell, maguktól. De amit mondani akarok, nem lenne teljes az ő neve nélkül.

Dömötör János Komjáthynak és Péterfynek idősebb kortársa. Parasztfiú, vidéki, csöndes ember. Verseket, műfordításokat,

[104] Péterfyt voltaképen nem lehet elfeledett írónak tekinteni. Az irodalmi szakkörök már életében kitüntették; a Kisfaludy-társaságnak tagja volt. De a közönség nem ismerte vagy félreismerte; addig névtelen, a Jókai-essay után kivált népszerűtlen lett. És belül, a lelke egy ismeretlen író lelke volt; egy íróé, aki magának ír, a közönséggel való kapcsolat nélkül: különös jelenség hírlapírónál. – Péterfy kapcsolata a közönséggel halála után kezdődik, összegyűjtött műveinek kiadásával.

népies leveleket, kisebb tanulmányokat írt, nagyobbrészt a Vasárnapi Újságba. Öngyilkos lett, mint Péterfy. Munkáit halála után Baráth Ferenc adta ki vékony kötetkében.

Kevés verse: rendkívül mély vallomásai egy magábazárkózott léleknek, akiben a tudós lelkiismeret helyett (melyről Péterfynél beszéltünk) a morális lelkiismeret fejlett ki. A kifejezés ily egyszerűsége kevésszer szövetkezett az érzés ekkora mélységével.

Alapvonása neki is az elzárkózás. Megvan az ezzel összefüggő pesszimizmus a külső világ iránt. De morális jelleménél fogva őt kizárólag az *emberi* világ érdekli:

Minden dolgod, emberfia,
Komoly képű komédia.

Morális aggodalommal iparkodik fájdalmát magának tartani:

Fájdalma nem a világé:
Elég neki a magáé.
Iparkodik senkit sem vádolni:
Ó én senkit sem vádolok;
Minden dolog rendes dolog,
Ami fáj is, elfödözöm,
S a világgal semmi közöm.

Ez utóbbi pár sort két versében is ismétli. És mégsem tud elvonulni a világtól, nem engedi morális lelkiismerete. Ez lesz tragikuma, mint Péterfynek a tudós lelkiismeret.

Itt az ember, itt előttem
S Jákob harcát harcolom
S bár a harcot már kiálltam,
Nem törött meg, fentart lábam
S erőt érez tomporom.

Morális feladatokat érez s bíztatja magát:

Állok, állok *kételyemben*
Harcra újra van erőm...

Dehogy van ereje!

Hiszen volt már Megváltója
S e világot meg nem óvta,
Hát te, gyarló, mit tehetsz?

Mégis, mint Péterfy, ő is aggó lelkiismeretességgel akar a külső világba, ő a morális világba, a tettek világába hatni, bármint fáj neki. Ha tollára veszi, élénk realizmussal festi e külső világot: a morális mindig praktikusabb, élesebb szemű, mint az intellektuális vagy az esztétikus. Nyelve is népiesebb, reálisabb, magyarabb, kissé Arany-ízű. Mint Péterfy, az esztétikus, a német, ő, a morális, az angol irodalom kedvelője. Mint Péterfynek a nyugodt esztétikai élvezetekbe merült élet, neki az erkölcsös, egyszerű családi élet volna ideálja. A magyar parasztcsalád életét kevesen ábrázolták úgy, mint ő, többi közt a *Tornyos nyoszolyá*ról szóló versében: a nyoszolyáról, mely minden titkot lát:

És előtted titok nem volt
sem öröme, sem baja' –
Gyászt, örömet vegyest láttál,
régi tornyos nyoszolya.

Ismétli (gyönyörűen) a *Beatus Illé*t. Es sohasem lehet íly *Beatus*. Hitetlen Tamás, nősülni nem mer, megőrüléstől fél. Folyton erkölcsi aggályok, furdalások, határozatlanságok meredélyein jár: múlt és jövő nem hagyják feledni:

Előttem a pohár. Igyunk!
Igyunk a múltért s a jövőre!
Hiszen *mind Jánuszok vagyunk:*
egyszerre nézünk hátra és előre.

„Neki mindig nyugalom kell. – S azt keresi, ami fáj". Hiába vágyik „Megnyugodni, nem kutatni. – Azt élvezni ami van". A bibliaolvasó protestáns morális szemével nézi korát:

A kor gyarapszik, szépül, épül –
Csak egy vén híd lett semmivé,
mely kezdet óta eget-földet
számunkra tarta együvé

De végre úgy tetszik, megtalálja azt a moráltalan pesszimizmust, amely már belenyugszik a rosszba. „Fájó igazság, vérez a szív, Ha mélyebben tekint belé." De mégis: igazság, melyben meg lehet állapodni a sokat hányatott léleknek.

Dönthetetlen tudományom
nem inog, mint Hamleté;
hogy kövesse, nem kívánom,
aki el nem érheté.

„Éltem sivár, jövőm iszony" – mondja, de úgy érzi, hogy nyugodt. Most már nem is csak a kort vádolja:

Rossz az ember, rossz a kor,
S hiszem, eljő valaha még
az egy pásztor, egy akol.
Pásztorunk majd Lucifer lesz.
Közös aklunk a pokol:
bűn és vétek a halálban
minket együvé pakol.

E nagy morális lélek a pokolban, a szenvedésben akar megnyugodni:

Leszünk sokan a pokolban,

– mondja egy másik versben –

Van ott jó is, van elég
Van kit nincs mért oldni, kötni
Van akinek bűn se gyötri,
Csak a másé, kebelét.

E látszólagos moráltalan vagy morális megnyugvás életébe került. Péterfy is akkor lőtte főbe magát, mikor eljutott a görögség esztétikai szigetére. Mint Péterfy Széchenyivel, Grünwald Bélával, Teleky Lászlóval, úgy foglalkozott ő is egy tanulmányában öngyilkos költőinkkel, morális szemmel helytelenítvén az öngyilkosságot. De az elzárkózásnak mindig tragikus vége lesz, ha lelkiismerettel párosul.

Ez magyarázza, mért tragikus Péterfynél és Dömötörnél és nem oly mértékben az Komjáthynál. Neki *sikerült* elzárkózni, önmaga zsenijébe.

Dömötör *humbler bard* (hogy az általa fordított Longfellow szavával éljek), de jó költő, minden szava mélyen jött lelkéből s tipikus illusztrációja annak, amit mutatni akartam.

*

Most hogy az utolsó és legfontosabb kérdés jönne: mi a közös forrása egy korban egy nemzet irodalmában ennyi elzárkózásnak, – oly korban, mikor az a nemzet már irodalmi életet él – mi az oka a magyar irodalmi életek ez örökös tragédiáinak és éppen a közelmúltban: a kritikus nem mer tovább írni. Péterfy azt szokta mondani, hogy különb legény lett volna, ha

a sors ifjúságában a külföldre veti, de így élete, mintha el volna tiporva. Így van-e? vagy Dömötörnek van igaza, aki a kort vádolja? – nem kutatom.

Vannak dolgok, melyek keserűbbek kimondva, mint érezve s azt hiszem (attól félek), olvasóim már sejtik, amit mondanom lehetne. S talán már nem időszerű is kimondani: mintha a feltámadások korát élnők.

De a feltámadások ünnepe legyen a kegyelet ünnepe is. A magyar irodalomnak, még mindig kötelességei vannak az alig letűnt kor halottjai iránt. Komjáthy versei talán lassanként hozzáférhetőbbekké válnak, mint ma, de Péterfynek hány értékes essay-je nem szerepel összegyűjtött munkáiban? várván egy negyedik kötetre. És Dömötörre ki emlékezik?

Maint joyau dort enseveli
Dans les tenèbres et l'oubli
Bien loin des pioches et des sondes.

77. BÉKENAPON

De semmi: aki katona, katona, aki katona, tűrjön el mindent: csak a haza legyen boldog! De melyik háború tesz boldoggá egy hazát? „Éltedet ha kell csekélybe vedd, de a hazát könnyelműen kockára ki ne tedd" – mondja Vörösmarty, Deák Ferenc barátja. De nem oly játék-e a háború, melyen nemzetek vannak a kockán s melyen nyereség lehetetlen? Győztünk! ég és föld tele dicsőségünkkel; tönkretettük az ellenséget; de városainkban özvegyek és árvák várnak, sírnak kétségbeesett tönkrement családok koldulnak: itt egy féllábu, amott egy félkezű; földjeink vetetlenek, aratatlanok, ki arat, ahol a halál kaszál? hisz a kaszából kard lett, karddal szántottunk, vérrel boronáltunk, most emberhúst ehetünk, embervért ihatunk; jön

az éhínség; nincs más. Győztünk: de országunk puszta és hol a munkás aki termővé varázsolhatná? ki tudja hol! homokban, fűben hever, ki tudja hol? Győztünk, de megfogytunk; hol a régi nyugalom, munka, erkölcs?

Majd beáll a béke, kihevertük a harc borzalmait; de ifjúságunk legszebb idejét áldásos munka helyett hadi robottal tölti, áll a nagy hadsereg, henyél, haladás nélkül, rabszolgaságban, cifra nyomorúságban; és mi fizetjük, mindenki fizeti. A szegények garasából szerzik a drága ágyúkat, mennek a nagy milliók; a legszentebb, legszükségesebb dolgokra nincs pénz: a katonaságra mindig kell lennie.

Szükség van a békéhez a háborúra? Lehetetlenség háború nélkül élni, amíg emberek lesznek, emberi szenvedélyek, emberi harag, önzés, kapzsiság? Amíg erősek lesznek és gyengék és az erősek el akarják nyomni a gyengéket? Egyszer már erről is beszéltem, fiuk. Igaz bizony, amit a regés görög filozófus, a homályos Herakleitos már megértett és amit a mi korunkban hatalmasan bebizonyított Darwin: az élet örök harc, harc a létért, vagy inkább a haladásért; a derekabb, az erősebb győz, él és mindig a derekabb, az erősebb győz és él és így lesz a világ mindig derekabb és erősebb. A legkezdetlegesebb állatkák már küzdenek és a küzdésben erősödnek és felülmúlják önmagukat s eljön az idő, amikor már nem oly kezdetleges állatkák többé. Ez a fejlődés; és az ember istenekhez hasonló eszével e fejlődés csúcsán áll, mint minden állatok közt a legderekabb a legerősebb; vajjon itt megálljon és nem kell-e tovább vinnie ezt a fejlődést? Fejlődni csak küzdelemmel lehet. De a küzdelem fegyverei nem egyformák. Mért lett az ember a legerősebb minden állatok közt? mert a leghatalmasabb fegyvere van: ez a leghatalmasabb fegyver az ész. És ez a leghatalmasabb fegyver lehet egyúttal a legszelídebb fegyver is. És épen ebben áll a fejlődés: hogy a fegyverek hatalmasodva szelídülnek. A harc örök; de akik hajdan erővel harcoltak, szükséges, hogy majdan

ésszel harcoljanak. És ha harcot jelent az üstökös, remélnünk és munkálnunk kell, hogy csak a szellem harcát jelenthesse.

Kedves ifjak, ez az üstökös a tudósok szerint épen az a bethlehemi csillag, amely hajdan a születését jelentette Annak, aki a béke erkölcsét, azt az erkölcsöt, melyet mi vallunk, hozta a világra. A keresztény erkölcs a szelíd fegyverek erkölcse s minden igazi keresztény ellensége a durva háborúnak. Akadtak bölcsek, olyanok, mint a Platon Kalliklése, akik azt állították, hogy ez a mi erkölcsünk ellenkezik a természet örök törvényével, az örök harccal, melyet a természetben látunk, ellenkezik az erősek győzelmével, mely egyedül biztosítja a haladást. Azt állították, hogy ezt az erkölcsöt a gyengék gondolták ki, védelmezni magukat az erősek ellen, akiknek természet szerint győzniök kell; azért tiltja meg ez az erkölcs a gyengék elnyomását. De be kell látnunk, hogy ezt az erkölcsöt maga a természet állapította meg öröktől fogva, a természet, amely a fegyverek szelídülésére törekszik, hogy nagy céljait, a nagy fejlődést, minél kevesebb pazarlással valósíthassa meg. Amint a fizikában, úgy az életben is minél kevesebb erőpazarlásra tör a természet: minél kevesebb pazarlás, minél kevesebb halál: ez a természet és ez az erkölcs amely egy a természettel. Az erőnek győzni kell; de nem a testben van az erő, mert akkor az állatoknak kellett volna győzniök, hanem az emberi szellemben.

De ha nem lesz háború, hova lesz a hősiesség, az önfeláldozás? S vajjon csak a háborúban van-e hősiesség és önfeláldozó hazaszeretet? Tán nem oly hatásos a béke munkája, de hasznosabb, nagyobb, szebb és – nehezebb, hősiesebb is. Felhevülni, halálba rohanni, tán gyűlöletes életet legszebb halhatatlansággal elcserélni – mint Széchenyi mondja – mi nagy mesterség ez? Melyik magyar ifju ne volna képes erre? De nálunk ma több és nemesebb hazafiság kell, a munka hazafisága, a szellemi munkáé, amely a legdicsőbb és leghősiesebb dolog a világon. Nem órákig harcolni: esztendőkig dolgozni: ehhez kell férfiú.

A békés harc, a békés munka, ez az fiúk amiért nekünk lelkesednünk kell, és Széchenyiért, nem Kinizsi Pálért. Hősök legyünk, de a béke hősei, a munka hősei, hősök vérontás nélkül, meghaljunk, ha kell, de elsősorban mindenképpen éljünk a hazáért! Éljünk és dolgozzunk; munkánk harc, szavunk kard legyen, pihenésünk győzelem! S ha mind megtesszük kötelességünket, akkor magától eljön a béke ideje, amelyért „buzgó imádság epedez százezrek ajakán", az az idő, melyről Arany énekelt 1850-ben egy nagy háború után:

Nagy gondolat képzelni is
Dicső, felséges eszme:
Az embernem, mint egy család
Szeretettől övezve...
– – – – – – – – – – – – – – – – –
Hogy a vér a vért ne ontaná
Hiu bálványi végett
Boszulni sértett áljogot
Vagy nemzet-büszkeséget,
Hogy fajra-fajt ne költene
Az ápolt népgyűlölség.
S nemzet ne kísérné tapssal
Más nemzet sírbadőltét.

Hogy a virág és a gyümölcs
Mit a jó föld hoz ingyen,
Soha ne lenne harc miatt
Feldulva téreinken:
S a vérvonalt, hol lengtenek
Hazug hírnév zászlói
Ne kísérnék az éhhalál
Sötét szárnyu hollói.

Hogy ne siratná az anya
Élő fiát halottul
Ne retteghetne a jegyes
A mátkai napoktól,
Ne venné fel a kora gyászt
Kicsiny árvákkal árván
A nő ki nem virraszta még
Férje halálos ágyán.

Hogy az utódok sírjait
Ne számlálná meg a vén,
Hazája vagy idegen föld
Vidékeit nevezvén
S ne nézne könnyező szemmel
A kéklő messzeségbe,
Keresve, kérdve hasztalan:
Ki fogja már szemét be?

Hogy a késő emlékezet
Miképp gyermekkorára
Álom gyanánt eszmélne csak
A rég letűnt csatákra
És lenne béke, oly örök,
Mint Isten szellemében,
Megkezdve itt – állandóul,
Folytatva majd az égben.

78. SHAKESPEARE DRÁMÁI HAZÁNKBAN

„Shakespeare dicsőségéért nem az angolok tettek legtöbbet" – írja Mezières; és hozzátehetjük: hanem a németek. Shakespeare a németeknél német klasszikussá lett; és hogy nálunk, iroda-

lomban, színházban, iskolában majdnem magyar klasszikussá lett: ez kétségkívül ismét kultúránknak a német kultúrától való huzamos függését bizonyítja. Shakespeare neve hazánkban először (1773) német nyomtatványban fordul elő, s bár első híres Shakespeare-tisztelőnk, Bessenyei, francia közvetítéssel jutott hozzá, kétségtelen, hogy még irodalmunk aranykorában is Shakespeare ismerete nálunk jórészt német forrásokon alapul. A német kultúra legnagyobb terjesztője nálunk, Kazinczy, egyszersmind egyik leghatásosabb „Shakespeare-honosító". A Vörösmartytól megindított mozgalom visszavezetett az eredeti Shakespearehez, akinek legnagyobb költőink a régibb magyar irodalom jellegével tényleg rokon vonásait: durva erejét, népiességét, szemléletes fantáziáját, humorát, itt-ott szónokiasságát tüntették ki fordításaikban. Ez tette, hogy Shakespeare tényleg assimilálódott kulturánkba, fordításai, előadásai, rajongói szaporodtak, feltétlen, istenítő rajongók, élükön Petőfivel, nagy megértők, élükön Arannyal, s egy paródia sem, s csak egy ellenzéki felszólalás. És egypár remekmű, mint az Aranyféle Szentivánéji Álom és sok-sok köszörülődése a szép magyar nyelvnek.

Ez a rövid története a százéves magyar Shakespeare-honosításnak, (1777–1878) amelynek nagyrészt ismeretlen adatait, filológiai teljességgel és pontossággal két vaskos kötetbe gyűjtötte össze *Bayer* József a Kisfaludy-társaság megbízásából. Nem akarván reflektálni nemrég elhangzott támadásokra, mégis megjegyezhetjük, hogy e társaság legnemesebb hagyományait követi, mikor a Shakespeare-kultuszt ápolja, s az ily kiadványok bár a közérdeklődés felkeltésére épen bőségüknél fogva nem alkalmasok, (erre különben csakis új, jó fordítások és előadások alkalmasak) a magyar kultúra asszimiláció-folyamatait kutató tudománynak nagy szolgálatot tehetnek. Maga Bayer könyve nem tekinthető ily tudományos feldolgozásnak; kizárólag adatgyűjtemény ez, s legnagyobb részében sorra vévén

a Shakespeare drámákat, filológiailag ismerteti a róluk magyarul írt cikkeket, fordításaikat, azok bírálatait, előadásaikat, statisztikával, a színészek névsorával, a színlapok szövegével és facsimiléjével, s az előadások hírlapi bírálataival. A szerző, bár itt-ott némi szerény kritikát is gyakorol, inkább a becsületes téglahordó benyomását teszi, a tudományos *hodman* benyomását, hogy Carlyle szavával éljek. A teljesség magával hozza rengeteg felesleges és értéktelen adat közlését. Sajnos, a filológia még nem jutott el arra a tudományos magaslatra, ahol, mint Ostwald kívánja új könyvében, adatait akár a természettudományok, csalhatatlan módszerrel tudja megválogatni, s az értékeseket rögtön felismervén, a többit veszélytelen mellőzheti. A nagy tudós tekintélye ellen is kimondhatjuk, hogy történeti tudományokban ma még csakis mentül teljesebb adatgyűjtemény tehet igazi tudományos szolgálatot és biztosíthat a gyűjtő önkénye ellen. Ezért kell a becsületes *hodman*.

Az értékteleneknek látszók tömegéért kárpótol a minden irodalombarátnak érdekes adatok bősége, melyet a könyvben találunk. Bő tartalomjegyzéke és tárgymutatója segélyével mindenki meglelheti a neki érdekeset. Minket leginkább nagy költőink jellemrajzát bővítő egészen új adatai vonzottak. Amiket Arany működéséről a Shakespeare-fordítások bírálásában és javításában felkutat, alkalmasak arra, hogy e nagy embert még magasabbra emeljék szemünkben, úgyis mint embert, úgyis mint esztétikust. A magyar művészi és írói körök nemtörődömségét nem csak az mutatja, hogy a Szentivánéji Álom kéziratát estről-estre súgóujjak szennyezik, hanem az is, hogy Aranynak e terjedelmes hivatalos bírálatai, melyek egész könyvet tennének ki, ma is kiadatlanok és ismeretlenek annyira, hogy az Arany műbírálatairól eddig értekezők sem használhatták fel őket. A magyar irodalomnak nemcsak érdeke, de kötelessége ezek mielőbbi kiadása. – A Bayer által közölt kritika-kivonatok érdekesen világítják meg az egyes korok esztétikai köz-

véleményét és irodalmi, színházi viszonyait, valamint régibb irodalmunk egy-két érdekes és nagyrészt ismeretlen alakját (mint Tokody Jánosét). A könyvet egyszóval a legbecsesebb irodalomtörténeti adattárok közé kell soroznunk.

79. KÉT FORDÍTÁS

1. Hamlet a Magyarországon legnépszerűbb Shakespeare-darab; s ismeretes Kazinczy okadatolása, aki a *Deutschland ist Hamlet* mondást Magyarország sorsára alkalmazza. Nem hiszem, hogy a Hamlettel oly sokszor összehasonlított Goethe-féle Tasso is oly népszerű legyen nálunk, még kevésbbé, hogy sokan olvassák Tassot *magyarul*. Legtöbb fordítás szükségképpen az átlag-közönségnek készül – és Tasso épen nem az átlagközönségnek való. Tassot magyarra fordította Csengeri János. A Kudrun-eposz első sorban a filológus-közönséget érdekli, s a filológus eredetiben olvassa a Kudrun-eposzt. Kudrunt magyarra fordította Körös Endre.

2. Mindakét fordítás becsületes, szorgalmas munka és ügyes is, formahű, a Tasso tartalmilag is gondos és pontos (a másikat nem tudom megítélni), folyékonyan olvashatók, verselésük az átlagos nívón áll – de egyik sem művészi; nyelvük teljesen színtelen, majdnem katedrai színtelenséggel; a Goethe szép metaforáiból csupa sablonos szólásmód lesz; a Kudrunon nem érzem az ősköltészet frissességét, melynek az eredetiben, a Nibelungok után ítélve, meg kell lenni. Szorosra fogni a kifejezés gyeplőjét, hogy a szavak egymásra támaszkodjanak s egymásnak színt adjanak és fényt: ehhez nem értettek ezek a jó fordítók. A Tasso mély melankóliája, a germán őskor sok-csoda sok-hős hangulata helyett iskolaszagot éreztem.

3. Legtöbb fordítás az átlag-közönségnek készül; e szempontból a verselésre (amely, mondom, egészen hű és folyékony)

megjegyzésem: a drámai versben az anapaestus és a hatos jambus, amely a németben is ritkább mint Shakespearenél; a nibelungi vers utolsó sorának *két lábbal* is megnyújtása nem kedves dolgok a magyar átlag-olvasó fülének. Nincs bennük könnyű zene s kivált az utóbbi a kifejezés tömörségének sem kedvez: a magyarban az ily vers kissé „vonja lábát, mint a sánta eb". Ilyenkor áldoznék a formahűségből két szótagot a frappánsabb kifejezésért, érezhetőbb csengésért. A színtelenségen kívül az ily csekélységek is gátolják nálunk a remekek fordításának olvasását. A fordítók többet törődnek filológus bírálóik tetszésével, mint a közönséggel; holott a fordítás par excellence demokratikus célu írásmű.

4. A krónikásnak azt is meg kell említenie, hogy Tasso terjedése korízlés jele.

80. TANULMÁNYOK PASCALRÓL

Ha valaki oly könyvet akarna olvasni, melyben a modern szellem kétségbeesett vívódásait az igazságért legmegrázóbban találja kifejezve, Pascal Gondolatait ajánlanám. Igazi filozófiai tragédia ez a könyv, és Medveczky Frigyes, aki most tanulmányt írt róla, joggal hasonlítja Fausthoz; csakhogy mennyivel komolyabb, életbevágóbb és koncentráltabb a Pascal gondolat-vívódása, mint a Fausté! De a Pascal drámájának is megvan a fejlődése, – a hübrisz, a peripetia, a katharzisz –: hogyan lett a rajongó, bizakodott racionalistából kétségbeesett szkeptikus, s hogy nyugodtak meg a rettenetes kételyek a vallási miszticizmusban: ez egy szabályszerű tragédia, mely a gondolatokból jól kiolvasható.

Medveczky első tanulmánya Pascalt mint Descartes tanítványát, mint vakmerő racionalistát mutatja be, a matematikusból lett bölcset, az emberi észt bálványozó franciát, aki a speku-

lációban nem habozik egész a „licenciákig" elmenni. Csakis ebből a racionalistából lehetett az a szkeptikus, aki oly szenvedéllyel kutatja az értelem korlátait és gyöngeségeit, mint ahogy hűtlen szeretőnk hibáit túlozzuk. Medveczky felfogása egészen helyes; de talán túlzás a fogékonyság korlátainak hangsúlyozásában a kísérleti lélektan előzményét látni. A cél, az irány majdnem ellenkező. Azonkívül: összehasonlítható ugyan Pascal Baconnal, aki szintén a spekuláció ellen fordult; de a fő-különbség köztük nem az lesz, hogy Bacon (mégis) bízik a tudomány örök haladásában: hanem az, hogy az angolt kielégíti a praktikus tudomány; míg Pascal szerint az emberi lelket csak az elméleti megértés elégítheti ki és teheti boldoggá. Az a tudás, melynek haladásától Bacon az emberiség boldogságát várja, egyáltalán nem azonos azzal, amelynek elérhetőségétől Pascal kétségbeesett.

Pascal szkepticizmusára kivált V. Cousin, a híres filozófus fordította a figyelmet; de napjainkban E. Droz érdekes könyvben bizonyítgatta, hogy Pascal voltakép nem tekinthető szkeptikusnak; hiszen a Gondolatok kifejezetten apologetikus célból íródtak s legfelebb feltevésképen, *ad hoc* helyezkednek szkeptikus álláspontra. Medveczky döntő érvekkel harcol e felfogás ellen: figyelmeztet a gondolkodás mellékterményeinek jelentőségére, arra, hogy nem éppen a cél határozza meg egy munka jellegét; hogy az író sokszor az ellen harcol leghevesebben, ami saját magában legmélyebben gyökerezik, hogy Pascal a kételyeket oly „megható akcentusokkal" adja elő, „melyekkel általában csak olyan íróknál találkozunk, kik saját lelki világuknak legbensőbb élményeit tárják fel". A cáfolás után, igazi tudományos módszerrel kutatja a hiba eredetét: miért nem akarták Pascalt elfogadni szkeptikusnak? Összehasonlítja az ókori és modern szkepticizmussal; és kimutatja ellentétét a szofisták frivol, a pyrrhonisták és Montaigne kedélyes és a modern ismeretelmélet pozitivisztikus, felsőséges szkepticizmusával

szemben. Kellő értékére redukálja Montaigne hatását Pascalra (az ötletek lehetnek ugyanazok, a hangulat ellentétes) és kimutatja az erkölcsi, emocionális és pesszimisztikus momentumokat, melyek Pascalt minden más szkepticizmustól oly élesen megkülömböztetik. *Pascal* szkepticizmusa hasonlított ahhoz a szakadékhoz, melyet őrültségében mindig maga előtt képzelt: Pascal avait un gouffre avec lui se mouvant – egy Baudelaire-vers szavaival.

A harmadik tanulmány Pascal pesszimizmusáról szól, mely szkepticizmusával, láttuk, szorosan összefügg. De az ismerettani pesszimizmushoz, nála, éppen mert az észt, a tudatot tartja a legfőbb értéknek, pszihológiai pesszimizmus is járul: az ész tehetetlen küzdelme szenvedést okoz, a küzdelemről való lemondás unalmat: az emberi élet a szenvedés és unalom végleteiben hányódik örökké. Itt összehasonlítja Medveczky auktorát Leopardival és Schopenhauerrel. Ugyancsak a szkepticizmusból fakad az erkölcsi pesszimizmus, mely az önszeretetben találja az igazsággal való nemtörődés okát. Itt megint kiemeli Medveczky a nagy komolyságot és mély átérzést, mely Pascalt a gondolatok azonossága mellett is elválasztja a cinikus La Rochefoucauldtól. A legtöbb hiba – és erény – hiúságból ered La Rochefoucauld szerint is; de Pascal szerint a hiúság azért oly győzelmes, mert a legönzőbb ember is öntudatlan érzi az ész fenségét és azt kívánja, hogy mennél előnyösebben szerepeljen az emberek ítéletében, az emberek eszében, „mert ez a legszebb hely a világon". Így az észnek, a racionalisztikus eszménynek túlbecsüléséből származik a pesszimizmus az egész vonalon: s racionalizmus, szkepticizmus, pesszimizmus mind szorosan összefüggnek.

Az utolsó tanulmány kutatja, hogyan talál e heroikus pesszimizmus megnyugvást az ész abdikációjában, a vallásos miszticizmusban. Éppen mert kételyei nagyon komolyak voltak, éppen azért nem viselhette el őket: menekülnie kellett az

agnosticizmusból az egyetlen nyitott úthoz, a valláshoz. De igen helyesen kiemeli szerzőnk, hogy bár az *abêtir,* az ész lemondása közel van a *Credo quia absurdum* álláspontjához: ami irracionális, vagy szuperracionális nem szükségképpen antiracionális, s Pascal bár túlment régi eszményein, sohasem helyezkedett ellentétbe velük. Itt is az érzelem szerepét hangoztatva, leszállítja kellő értékére a híres *Pari* elméletét, mely bizonyíthat, de hitet nem adhat: egyszersmind kiemeli Pascal filozófiájának demokratikus vonását, mely a saját heroikus világnézetét a közönséges emberek színvonalára óhajtaná leszállítani. Mindkét dolgot különben már mások is kiemelték.

Pascal filozófiai tragédiájának e szép egységes felfogását, mely mindenesetre alapos átgondolás műve, magából a könyvből nem láthatjuk egészen tisztán, mert a szerző terjengős, kacskaringós előadása, zavaros és magyartalan stílusa gyakran elveszítteti a fonalat. Csodálatos ez a sajátság éppen oly írónál, aki a kristálytiszta Pascallal foglalkozott. Gyakran a legmélyebb vizek a legátlátszóbbak.

A könyvben, mely az Akadémia kiadása, sok idézet és rengeteg sajtóhiba van.

Érdekes és korjellemző dolog az a csodálatosan zagyva és fantasztikus bírálat, amely az Athenaeum hasábjain Euelpides álnevű szerzőtől erről a könyvről megjelent. Érdekes időket élünk, hasonlókat ahhoz, melyet Oroszországban az orosz írók oly érdekesen jellemeztek: kezdünk filozofálni és egy kissé hóbortosan filozofálni: s ha hajdan az ellenkezőt mondták, ma már lassanként azt lehetne mondani, hogy a magyar született filozófus. Vajjon mi lesz e sok forrongó mustból?

81. [ELŐADÁS A KURUC KORRÓL]

[Hiányzik]

82. BERGSON FILOZÓFIÁJA

A XX. század első nagy metafizikai rendszerét francia ember adta a világnak: Bergson Henrik.

A filozófiához voltaképpen mint a valláshoz minden igazi léleknek köze van; de Bergson filozófiája kétszeresen izgathatja az irodalmi érdeklődésű magyar olvasót. Először Bergson nem tisztán a tudósoké: őt hazájában is az írók és művészek filozófusának tartják. Másodszor: műve visszahatás a német mechanikus világnézet ellen, mely drótba akarta kötözni a világot s gyávává tette a gondolkodást. Ezt a világnézetet (minden kriticizmust, asszociacionizmust, élettani mechanizmust beleértek) Bergson a saját fegyvereivel, kísérleti lélektannal, darwinizmussal támadja meg s ha meg nem ölheti a vasóriást, mégis lelöki a trónról, megszüntetvén hosszú egyeduralmát. Valóban Bergsonban a szabadítót kell látnunk, aki oly álmokat hoz vissza, melyeket régen elveszettnek hittünk, oly tájakra vezet, melyek felé már nézni sem mertünk. Aki nem is hisz neki, olvasva lehetetlen erősebbnek és szabadabbnak nem éreznie szellemét.

Bergsont reakciósnak mondják; az. De ez a reakció szabadságot jelent.

Magyarországon még semmi érdemlegeset nem mondtak Bergsonról;[105] én is keveset mondhatok és tökéletlent. Új filo-

[105] Tudtommal csak két (rövid és kissé felületes) bírálatban ismertették, a Magyar Filozófiai Társaság Közleményei. Prohászka püspök, nemrég, úgy látszik, beszélt róla akadémiai székfoglalójában.

De hazájában nagy népszerűségre tett szert a bergsonizmus; s Németországban nagy ellenzéket ébresztett.

Ide írom Bergson négy munkájának – melynek eszméit ez értekezésben veszi az olvasó – címét, megjegyezve, hogy a *Bibliothèque de philosophie contemporaine*ben mindenike már hat-hét kiadást ért: francia filozófiai könyvnek nagy siker:

zófiát ismertetni a legnehezebb dolgok közé tartozik. A megértésnek is érnie kell; s Bergsonnál ki foglalkozik nehezebb, mélyebb, bonyolultabb problémákkal? ki hatolt mélyebben beléjük? S népszerűnek kell lennem és rövidnek s idegen nyelven, irodalom nélkül: mindmegannyi akadály, melyeken míg áttörnek, megsáppadnak a gondolatok, tán meg is változnak. Mindegy: ha elvihetem olvasóimat ebbe az új gondolatvilágba, vágyat ébresztek olvasni bennük e mély és nehéz könyveket: elég.

1. A teremtő idő

Engedjék meg, hogy mindjárt *in medias res* vigyem önöket. Bergson alapvető gondolata az időről alkotott felfogása. Kant szerint az idő is olyasvalami, mint a tér; szemléletünk egy formája, melyen kívül a valóság jelenségeit nem tudjuk elképzelni; de távolról sem önálló, külön létező és ható dolog. Ez helyes volna, ha az idő is közömbös irányú és egynemű volna, mint a tér, vagyis ha a jelenségek az időben is megfordíthatók lennének, mint a térben. Szóval, ha az idő nem változtatna a dolgokon semmit s a dolgok minősége nem függne az időben való helyzetüktől. Valóban bizonyos fizikai tünemények ilyen megfordíthatók és visszafelé is megcsinálhatók: az idő rájuk nézve egynemű: akár előre, akár vissza.

De ha magunkba nézünk, látni fogjuk, hogy velünk a dolog nem így van. Mi minden pillanatban öregszünk, ami annyit

---

Essay sur les données immédiates de la consience.

Matière et Memoire.

Le Rire.

L'évolution créatrice.

Bergson az Institut tagja, a Collège de France tanára.

Meg kell jegyeznem, hogy e dolgozat Bergson filozófiájának csak népszerű ismertetése, nem méltatása vagy kritikája akar lenni, aminek a magyar közönség előtt teljesen ismeretlen tárgyra nézve értelme sem volna.

jelent, hogy ránk nézve az idő minden pillanatban valami újat hoz, valami vissza nem térhetőt és visszafelé meg nem csinálhatót. A mi időnk csak egyirányú; az életet visszafordítani nem lehet. A mi időnk nem egynemű; sőt lényegileg különnemű: minden pillanatban más, új. A mi időnk teremt, újat alkot minden pillanatban.

Ez azért van, mert minden pillanatunkban benn van – tudtunkkal vagy anélkül – egész múltunk, sőt őseink egész múltja. A múlt nem halt meg, hanem hat reánk; él testünkben, lelkünkben; egész valónk az egész múlt eredője; minden jelen pillanat magában foglalja az egész múltat és valamit ad hozzá. Eszerint minden jelen pillanat lényegileg különbözik az összes megelőzőktől, mert egyik sem foglalhatott magában annyit, mint emez és sohasem térhet vissza *ugyanaz, éppen úgy,* ami már egyszer elmúlt.

2. Az értelem korlátai

Eszerint az élőlények ideje, a *teremtő idő,* lényegileg különbözik a fizikai jelenségek idejétől, mellyel a fizikusok foglalkoznak s mely tényleg egynemű, melyben a jelenségek ismétlődnek, megfordíthatók és épp ezért előre vagy visszafelé ki is számíthatók, mint a napfogyatkozások. Eszerint kétféle idő van. Az egyik a fizikusok által használt egynemű idő, a Kant-féle szemléleti forma; mely a térhez hasonlít. A másik az élőlények különnemű, teremtő ideje: amelyet Bergson *tartamnak* nevez.

Könnyű belátni, hogy a fizikusok ideje a térhez hasonlít; a térnek mintegy negyedik dimenziója, mérhető és a fizikusok épp úgy operálnak vele, mint a többi három dimenzióval. Minősége nincs, csak mennyisége, éppen mint a térnek; ezért mint a gondolkodás formája kitűnően alkalmazható minden térbeli dologra, vagyis minden testre, a testi világra. Kiterjedés: és a kiterjedt világra alkalmazható. Ezért helyén van a fizikában.

Már most az ember gondolkodása lényegileg a testi világra

irányul. A gondolkodás ugyanis eredetileg fegyver volt a létért való harcban; az értelmet a fejlődés hozta létre fegyverül, az élőlények teremtő fejlődése teremtette, mely maga is teremtő idő s így mindig újat hoz. Fegyverül hozta létre a gondolkodást, eszközül a test fenntartására: eszerint a gondolkodás eredeti szerepe: megkeresni a táplálékot, meglátni a veszélyt; kezdetleges lényeknél ma is csak ez. Eredetileg tehát a gondolkodás kizárólag a testi világra irányul, gyakorlati, nem elméleti célú, s e célra tökéletesen elég a kiterjedt (testi) világ minket érdeklő részének ismerete. Ezt a gondolkodás a maga kiterjedése alkalmazható formáival (mint a tér és térszerű idő) el is éri.

De később, az értelem fejlődésével, erőfelesleg állott elő a gondolkozásban, mely azt eredményezte, hogy az értelem eredeti körén kívül is akart hatni. Öncéllá vált, elméleti lett s a kiterjedéstelen lelki jelenségeket is elmélkedései körébe vonta, rájuk alkalmazva a maga formáit. Így keletkezett a mechanikus világnézet, mely az életet is a kiterjedésre vonatkozó értelem törvényei szerint akarja felfogni. Az eredmény: előre várható kudarc. A kiterjedés formái nem alkalmazhatók a kiterjedésnélkülire, a gyakorlati értelem elméleti célokra. Hogy is várhatnók, hogy a fejlődés által teremtett fegyver megértse magát a teremtő fejlődést; az élet egyik kései melléktermé ke, az ész, megértse magát az Életet?

3. Lélekmérés

A baj ott van, hogy az értelem formái (a tér és a térszerű idő) mind a kiterjedésre vonatkoznak, vagyis a mennyiségre; az anyagi világ lényegileg mennyiségi. A természettudományok a matematika felé törekesznek s a fizika ideálja az egyprincipiumos világ, melyben minőségi különbségek ne létezzenek.

Már pedig a lelki világ teljességgel minőségi; minden lelki állapot *minőségileg* különbözik minden más lelki állapottól,

éppen azért, mert a lelki élet ideje nem egynemű. Minden lelki állapot egységes, mert az érzetek egymást színezik s az emlékek színezik az érzeteket; az egyidejű érzetek egymástól és a hozzájuk fűződő emlékektől, asszociációktól el sem választhatók, mert mindezek hatnak egymásra és változtatják egymást. Asztalom színe ma más előttem, mint tegnap ilyenkor, sőt más most, mint egy perccel ezelőtt: máshogy figyelem, máshogy nézem, mást látok *még,* másra gondolok közbe: mindez, öntudatlan, hat arra, hogy mily színűnek látom. Nincs pillanat, mely nem változtatna, s ha semmi sem változna: egy pillanatnyi emlékkel több és ez is változtat. Nincs két érzet egynemű.

De eszerint nem lehet az érzeteket mérni, mert a mérés összehasonlítás és összehasonlítani csak egynemű dolgokat lehet, nem minőségileg különbözőket. És mégis beszélünk nagyobb fájdalomról és kisebb fájdalomról, nagyobb melegről és kisebb melegről, erősebb és gyengébb fényről, minthogyha a fájdalmak, a hőérzések stb. egymást közt egyneműek, összehasonlíthatók és mérhetők lennének. Könnyű azonban belátni, hogy ez csak értelmünknek a maga céljai szerint választott kifejezése. Ha új gyertyát hoznak a szobámba, fényérzésem voltaképpen nem növekedik, hanem egészen új, más fényérzés áll be; s ha azt mondom, hogy fényérzésem növekedett, ez csak azt jelenti, hogy az érzés okai (pl. a gyertyák) gyarapodtak. Csak testi, térbeli dolgoknak lehet mennyisége; az érzésnek soha, csak az érzés okának. Az intenzitás minőségi különbség s semmi köze extenzitással, mennyiséggel. Az okok ismétlődhetnek, az érzések mindig mások. Mi az érzésekről tapasztalat útján az okokra következtetünk és az érzéseket okokkal fejezzük ki; hogy e következtetés és kifejezés mennyire a gyakorlaton épül és megbízhatatlan, mutatják a legegyszerűbb kísérletek.

De érthető, hogy az érzéskülönbségeket az okok különbségével fejezzük ki: hisz nyelvünk az értelem alkotása s így nem minőségek, hanem mennyiségek kifejezésére alkalmas. Az ér-

zést nem lehet kimondani. Érdekeinknek és az értelem céljának is csak az okok kifejezése felel meg: az okok részéről fenyegethet veszedelem, az okok érdeklik cselekedeteinket s az értelem, mint láttuk, elsősorban gyakorlati célú.

Ekként nem is sikerülhetett az érzések megmérése, amire a Fechner-féle pszihofizika törekedett. Valóban, ha megmérik, hogy bizonyos érzést keltő oknak (ingernek) mekkora minimális növekedése szükséges, hogy az érzés is „növekedjék" (helyesebben: változzék) és így megállapítják, hogy pl. az érzés az inger logaritmusának arányában növekszik: evvel nem az érzés és inger közti viszonyt, hanem az inger és az ingernek legkisebb észrevehető változása közti viszonyt állapították meg. Tehát nem lelki, hanem testi változásokat mértek. Az ok változása folytonos, mennyiségi lehet: a lelki változás rögtönös, minőségi. Erről a pszihofizika csak azt mondja meg, hogy mily feltételek mellett állhat be, nem azt, hogy mekkora.

4. A szabadság

De ha a lelki jelenségek nem ismétlődők, akkor nemcsak nem mérhetők, hanem előre ki sem számíthatók. Kiszámítani csak ismétlődő jelenségeket lehet, mert minden számítás azon a tételen alapul, hogy hasonló okok hasonló okozatokat hoznak létre. Mihelyt oly folyamatokkal kerülünk szembe, ahol hasonló okok ismétlődése ki van zárva, előre való kiszámításról szó sem lehet: a lelki folyamatok pedig ilyenek.

Ez más szóval annyit jelent, hogy az akarat szabad.

Mert mit érthetnék én azon, hogy akaratom nem szabad, hogy tetteim determinálva vannak? Csakis azt, hogy (a körülmények teljes ismeretével) tetteimet előre ki lehetne számítani. De ha a fejlődés tényleg teremtő, ha az élet minden pillanata egészen újat hoz létre: akkor a jelen még oly teljes ismeretében sem foglaltatik benne a jövő ismerete. Az asztronómus

kiszámíthatja előre a csillagok járását, mert a fizikai világban nincs teremtő idő, a jövő ott semmi lényegileg újat nem ád a jelenhez, aki a jelent ismeri, ismeri a jövőt is.

Néha ugyan úgy tetszik, mintha egy ember jellemét ismerve, annak cselekedeteit előre megmondhatnók. De ez csak a szokásos cselekedeteknél lehetséges; az ilyen „tapasztalati jellem" nem egyéb, mint azon ember szokásainak összessége; már pedig a szokás voltaképp nem lelki, hanem mechanikus jelenség, az élet meghódolása, mintegy koncessziója a mechanizmussal szemben. Az élet, amennyire ismerjük, mindig testhez kötve jelenik meg; a test mozgása pedig az életével ellenkező irányú (amennyiben mechanikus, ismétlődő, míg az életé szabad, teremtő); ezért az életnek küzdenie kell, míg az anyagban, az anyag ellen a saját teremtő mozgását érvényesítheti. E küzdelem sok nehézséggel s sok visszaeséssel jár; az alsóbbrendű állatok mozgása még majdnem teljesen mechanisztikus. Az emberben az élet érvényesülése már hatalmas fokot ért el, de az ember is gyakran visszaesik a mechanisztikus mozgásba: ezt a visszaesést nevezik szokásnak.

Cselekedeteink nagy része ily mechanisztikus cselekedet. De mennél intenzívebb életet él valaki, annál sűrűbben felszabadítja magát szokásai alól; és ilyenkor következik be az igazi szabad cselekedet, amelyet nem lehet kiszámítani. Az ember maga érzi legjobban, hogy szabadon cselekedhetik; s ez az oka, hogy a determinisztikus, mechanisztikus felfogás (bár értelmünknek jobban megfelel, hiszen értelmünk elsősorban az anyagi világra irányul, értelmünk gyakorlati célú, fegyver, cselekedeteink világítója s így semmi köze ahhoz, amit előre nem láthatunk, amiről tehát nem tehetünk), mégis annyi ellenzésre talál a közönséges emberek gondolkodásában. Az öntudat ellentmond neki.

De viszont az értelem, amely előrelátni akar, a tapasztalati jellemmel, a szokásokkal foglalkozik és nem az igazi szabad lélekkel.

5. A nevetés

Hogy mennyire lényege az életnek (és mennél magasabbra fejlődik, annál inkább lényeg) ez a teremtő szabadság, annak egy érdekes tünetét látjuk az élet legmagasabb alakjában, az emberi társaságban. Ez a tünet a nevetés.

A nevetés társadalmi tünet: az ember nem nevet, ha izolálva érzi magát; mosolygás nélkül hallgatjuk egy idegen társaság élceit, melyeken jót kacagnánk, ha mi is a társasághoz tartoznánk; a nevetés nem magányos hang, hanem folytatást vár. És kizárólag az életre vonatkozik: élettelen lényeken nem nevetünk (csak amennyiben az élőkhöz hasonlítanak) s mennél magasabbfokú az élő, annál inkább nevethetünk rajta, az emberen leginkább.

Mikor nevetünk az élő dolgokon? Akkor, ha egy pillanatra elfelejtenek élni, gépies szokások szerint cselekesznek, mechanizmusokká válnak, nem alkalmazkodnak a körülményekhez, különböző helyzetben egyformán cselekesznek. A nevetségesnek őstípusa a szórakozott. A teremtő élet örökös változás, szabad adaptáció. Ha valaki egy pillanatra elmulasztja ezt az adaptációt, géppé lesz, az anyag irányának hódol, visszaesést követ el, vétkezik az élet ellen. Ennek a visszaesésnek, ennek a vételnek társadalmi megintése, figyelmeztetés ellene, büntetése: a nevetés. Ezért nem nevetünk magunknak, ezért nem nevetünk élettelen dolgokon.

S ezért nevetséges, ha valaki az utcán megbotlik, ha valaki szórakozott, ha valaki a helyzethez nem illőt tesz vagy mond. (Helytelen tehát minden ellentét-teória.) De az emberi arc is akkor nevetséges, ha valamely vonása megjegecesedett szokásra, mechanikus jellemre enged következtetni; ezért nevetségesek többnyire az ú. n. tipikus arcok. (Helytelen tehát a túlzás-teória.) Nevetséges a *qui pro quo,* a félreértés, mert élőlényeknek és élőlények viszonyainak sohasem kellene hasonlítaniok egy-

máshoz, sohasem szabadna felcserélődniök: minden ilyesmi visszaesés a mechanizmusba. Nevetséges a szójáték is, mert az emberi nyelv is élő dolog, a szavaknak sem szabadna felcserélődniök. S mindez annál nevetségesebb, mennél akaratlanabb, ami megint mutatja a nevetés gyakorlati, társadalmi figyelmeztető és büntető szerepét. Ehhez képest a nevetés mindig gyakorlati, értelmi és hideg. Ahol érzelmeink is közbeszólnak, ott nem nevetünk; a humor sem a részvét nevetése, mert ilyesmi nincs – hanem az irónia ellentéte.

6. A tudat keletkezése

Az anyagi világ teljességgel mechanisztikus. Ez annyit jelent, hogy minden pontja hat minden más pontjára, azon törvények szerint, melyeket a fizika leír; az anyag minden pontja oly energiaközpont, mely minden más pontról jövő energiát átvesz és átbocsát, vagyis szükségképp reagál. Ez az anyagi világ kiterjedt térben és időben, az az végtelenül feloszthatóvégtelen sok pontra és végtelen sok pontszerű (térszerű) pillanatra, melyek mind különállóknak látszanak, de egyik sem hoz semmi újat, mert minden pont kiszámítható a többi pontokból, minden pillanat a többi pillanatokból, úgy hogy minden pont és pillanat *determinált* (ami a szabadságnak ellentéte).

Láttuk azonban, hogy az élet lényege ezzel ellentétben a szabadság. Tapasztalásból tudjuk, hogy az élet kisebb-nagyobb foka mindig együtt jár a tudat kisebb-nagyobb fokával s előbb láttuk, hogy az értelem, e tudat egyik alakja, a determinált élettelen anyag mozgásának irányát követi, csupán annak felfogására képes és célja praktikus.

Az élet a determinált, anyagi erőközpontok közt úgy tűnik fel, mint egy indeterminált, szabad erőközpont. Már most az a kérdés, mért, miként fejlődik ki e determinálatlan erőközpontokon az értelem, az anyagi mozgások e tükre.

Szabad erőközpont az, amely nem reagál azonnal szükségképp a fizikai törvények szerint, hanem maga választja meg a visszahatás módját és idejét. Tehát 1. itt a visszahatás nem történik mindjárt aktuáliter, hanem az átvett energia felhalmozódhatik virtuális visszahatássá; 2. e felhalmozott, virtuális energiának esetleg több útja lehet az aktualizálódásra, vagyis a tényleges visszahatásra, más szóval a mozgás útja elágazhatik. Mennél komplikáltabb ez az elágazás, annál több a választás lehetősége (hogy mely úton engedjük tovább a mozgást): vagyis a szabadság.

Ezt az energiát felhalmozó és szétágazó mechanizmust nevezzük idegrendszernek. Mennél fejlettebb az élőlény, annál szétágazóbb az idegrendszere, annál több a választás lehetősége, annál szabadabb.

Az idegrendszer tehát nem egyéb, mint egy energiát felhalmozó s aztán továbbadó (vagyis mozgató) gép, amely a szabad életnek rendelkezésére áll s annak szabad hatását komplikáltsága arányában biztosítja. Az érző idegek beviszik az energiát, a mozgató idegek ismét kiviszik.

Sokan azonban más szerepet is tulajdonítanak az idegrendszernek. Azt mondják, hogy az idegrendszerben (pl. az agyban) szövődik össze a tudat azon érzetekből, melyeket a külső hatások az idegekben keltenek.

Valóban a tudat legegyszerűbb formája az érzet vagy inkább érzéki észrevevés (percepció). Mindazt, amit az anyagról tudunk, érzetekből tudjuk; minden anyag számunkra nem egyéb, mint percepciók összessége. De az idegrendszer is anyag, ekként az idegrendszer is csak percepciók összessége és pedig csak igen kis részét teszi összes percepcióinknak. Tehát nemhogy a percepciók keletkeznének az idegrendszerben, ellenkezőleg az idegrendszer csak egy része a percepcióknak.

Az egész anyagi világ percepciókból áll: értelmünk (amely ez anyagi világ felfogására való) el sem tud mást képzelni,

csak percepciót. De e végtelen sok percepciónak egyszerre mindig csak egy kis része van előttünk (csak kis részét látjuk, halljuk stb.). Melyik része?

A dolgoknak felénk fordított oldalát látjuk, a hangok közül a közelieket halljuk stb. Szóval a percepcióknak azon része van mindig előttünk, amely cselekedeteinket érdekelheti, amelyre lehetséges visszahatást gyakorolnunk, amely választásunkra befolyással lehet. Más szóval jelen percepciónk összeesik a virtuális visszahatással. (Visszahatás helyett hatást is mondhatnék, mert a külvilág rám lehetséges hatása, pl. a veszélyek épp úgy érdeklik cselekedeteimet s ezt percepcióim épp úgy mutatják. Hatás és visszahatás tehát itt felcserélhető szavak.)

Itt újra látjuk, hogy az értelem szerepe kizárólag praktikus: értelmünk (melynek legkezdetlegesebb stádiuma a percepció) annyit fog fel az anyagból, amennyi cselekedetünket érdekelheti. Minél fejlődöttebb az élőlény, minél bonyolultabb idegrendszere, minél több a választási lehetősége, annál több dolog érdekelheti cselekedeteit, annál több dolgot képes érzékelni.

Már most megkülönböztetve a műszavakat, tényleges visszahatást kiváltó energiaforrást nevezünk anyagnak, virtuális visszahatást kiváltót percepciónak. Láttuk, hogy a második csak egy része az elsőnek s így minden percepció épp oly kiterjedt, mint az anyag.[106] Valamint oly helyeken, melyek a fénysugarakat nem bocsátják át, tükrözés keletkezik; épp úgy az élő lényekben némely hatásra nem történik visszahatás azonnal, hanem helyette tükrözés: percepció. De ez csak hasonlat, amilyen Bergsonnál sok van.

Minden szabad lénynél szükséges a percepció kisebb-nagyobbmérvű fellépte; másképp elképzelhetetlen a választás.

[106] Valóban újabb kutatások szerint kiterjedés nélküli (nem lokalizálható) érzet nincs.

A percepció az alkalmazkodás eszköze, mint általában az értelem.

A percepció – ahogy láttuk – nem bennem levő kiterjedésnélküli valami, sem idegeim mozgása, hanem az anyaggal egynemű, kiterjedt valóság, az anyagnak azon része, melyre virtuális visszahatásom van; így minden érzetem, percepcióm kívülem van, ott ahol látom, érzem stb. Akármily paradoxonnak tetszik is ez, voltaképp megegyezik a józan ésszel, mely azt tartja, hogy minden ott van, ahol látom, vagyis kívül a testemen, amely szintén csak egy része e percepcióknak.

Helytelen tehát az az elmélet, hogy érzeteink eredetileg kiterjedésnélküliek s csak később, gyakorlás útján helyezzük ki őket a térbe. Ez a „kihelyezés" voltaképp csak különböző érzeteinknek egymással, pl. látásomnak tapintásommal gyakorlás útján való koordinálása.

Igaz, hogy ha elvágom a látóideget, megszűnik a látás; de ebből nem lehet azt következtetni, hogy a látóideg hozza létre a látást. A látás azért szűnik meg, mert a vezeték elvágatván, a fényenergia visszahatást tőlem immár nem hozhat létre, tehát a virtuális visszahatás megszűnt. Már pedig láttuk, hogy a percepció összeesik a virtuális visszahatással.

Ekként a test gyengülésével gyengül a percepció.

7. A fájdalom keletkezése

A lehetségeseken kívül testünk anyagára a külső világ anyaga persze tényleges hatást is gyakorol. Ez a tényleges hatás már magában a testben történik, nem kívüle van, mint a virtuális. Ha a tényleges hatás oly erőssé lesz, hogy veszélyessé válhatik, akkor testem azon részén, melyet veszélyeztet, sajátságos ellenállás, erőfeszítés keletkezik ellene, melyet *fájdalomnak* nevezünk. A fájdalom mindig csak helyi jellegű erőfeszítés s azért nagysága az egész test veszélyével nincs arányban.

Bergson percepció-elmélete ellen egy nagy ellenvetés lehet. Ez elmélet szerint ugyanis percepciónk az anyag egy része, teljesen egynemű a kiterjedt anyaggal. De az anyag térszerű: matematikai pontokra esik szét és végtelenül osztható; az érzet ellenben oszthatatlan, folytonos. Azonkívül az anyagot a fizika (= az emberi értelem, amelynek iránya az anyagi mozgások irányával mintegy párhuzamos) hovatovább teljesen egynemű erőközpontokra, vagy mondjuk mozgásokra fogja redukálni, melyek között csak mennyiségi különbség léteznék. Valóban az anyagnak csak ilyen felfogása elégítené ki teljesen értelmemet. Percepcióinkról azonban e tanulmány elején láttuk, hogy mind *minőségileg* különböznek egymástól; szóval: talán mégis az élethez és nem az anyaghoz tartoznak?

Ezt az ellenmondást az okozza, hogy eddig absztraháltunk valamitől, ami percepcióinkat másítja és színezi s ami csak élőlényeknél jelenik meg: ez a valami az *emlékezet.*

Már pedig szabadság nem képzelhető emlékezet nélkül; mert akkor a választás alapját csak a pillanatnyi percepciók képezhetnék, más szóval a percepciók csak közvetlenül hatnának, holott a szabad lény lényegét éppen az képezi, hogy rá némely percepciók nemcsak közvetlenül, hanem virtualiter is hatnak. Más szóval az emlékezetnélküli lény nem lehet szabad, élő lény, hanem összeesik a determinált anyaggal.[107]

Hogy mennyire lényege az életnek az emlékezet, azt onnan is látjuk, hogy az élet teremtő idő, amely nem egynemű; vagyis nem mindegy, hogy mennyi múlt áll mögötte (mint az

[107] Az élettelen anyag mindent egyformán percipiál – mondja Bergson, aki néha szereti a paradoxont. Az anyag voltaképp sokkal teljesebben percipiál, mint az ember; de percepciója emlékezet híján csak pillanatnyi, s ezért sem kvalitatív különbségeket nem vehet fel, sem tudatossá nem válhatik.

élettelen anyagnál, amely nem öregszik); vagyis a múlt nem mindegy a jelennek, hanem hat a jelenre, bizonyos értelemben benn van a jelenben az egész múlt: ez más szóval az emlékezet. A teremtő időnek tehát lényege az emlékezet.

De hogyan színezheti a percepciókat, hogyan teszi folytonos érzetté a végtelenül osztható anyagot, hogyan adhat minőségi különbségeket a tisztán mennyiségi energiamozgásoknak az emlékezet? Úgy hogy minden percepció emlékképekkel olvad össze, elsősorban a közvetlen megelőző pillanatok percepcióinak emlékképeivel, más szóval a pillanatok nem válnak mereven (térszerűen) külön, mint az anyagi világ idejénél, hanem több-kevesebb pillanat az emlékezet segélyével mindig összeolvad, vagyis az élő lény jelene nem egy (térszerű) matematikai pont, mint az anyagi világ pillanatai, hanem több az emlékezet által egybevont pillanatból áll: kiterjedése van, azaz valóságos *tartam.* (Ezért nevezi Bergson a teremtő időt, az élő lények idejét tartamnak.) Ez megegyezik az önmegfigyeléssel.

Mi a következménye ennek az összevonásnak? Megint hasonlatot mondok. Egy álló kerék küllőit külön megszámlálhatjuk, külön látjuk és állandóan egyszínűeknek. Ha a kerék forog, a küllők egybeolvadnak, az egész kereket folytonosnak látjuk, s a küllők száma, nagysága és a forgás sebessége szerint más-más színűeknek: vagyis a mennyiségi különbségek minőségiekké válnak. Ami az összeolvadó küllőkkel, olyanforma történik az összeolvadó pillanatokkal is. Az eredmény minősége az összeolvadás ritmusától függ. Az emlékezet élet, tehát nem egyéb, mint az idő mozgásának bizonyos ritmusa, mely a különálló pillanatokat összekapcsolja. Az élő lényeket éppen az jellemzi, hogy az ő idejüknek ilyen külön ritmusa van s ez hozza létre a percepciók egyéni különbségeit.

9. Anyag és emlékezet

Az élet lényege az emlékezet. Ha tehát azt akarjuk tudni, hogy az élet az anyag mozgásából megmagyarázható-e, vagy egészen különálló mozgás, vagyis a monistáknak és materiálistáknak, vagy pedig a dualistáknak van-e igazuk, azt kell vizsgálnunk, vajjon az emlékezet kötve van-e a testhez, az idegrendszerhez?

Az *emlékezet* szót kétféle értelemben használjuk. Az első szerint tisztán mechanizmus, az idegek gyakorlásán alapul s ezáltal a mozgást mechanizálja, az idegek emlékezete voltaképp azonos a szokással. Ez az emlékezet tisztán a testben van, s mennél tökéletesebb, annál öntudatlanabb. Ezen alapul a mechanikus tanulás: ha valamit jól megtanultunk, anélkül is elmondjuk, hogy rágondolnánk arra, amit mondunk. Eleinte kétségkívül a szabad emlékezet és szabad akarat igazgatta szájunk mozgását; később a mozgás teljesen mechanikussá vált: a mozgás a sok ismétlődéssel mintegy csatornát vájt magának, melyen később megindítva önkényt is lefolyik. Ez anyagi jelenség.

Egészen más a szabad emlékezet, múltunkba való *tudatos* visszanézés. Múltunk képei, hangulatai nem vesztek el, hanem ismét felidézhetők. A múlt számtalan sok képe közül azonban egyszerre mindig csak csekély számú van jelen tudatunkban. Mely képek vannak jelen? Az asszociáció törvényeiből tudjuk, hogy azok, amelyek valami összefüggésben vannak jelenlegi percepcióinkkal, vagyis azok, amelyek cselekedeteinket a jelenlegi körülmények közt érdekelhetik és választásunkra befolyással lehetnek. Vagyis ugyanazon szempontok szerint választódnak ki értelmünk számára a tudatos emlékek, mint a tudatos percepciók. (Sohase feledjük, hogy az értelem a létért való küzdelem fegyvere.)

Vajjon azt kell-e hinnünk, hogy a többi emlék, amely nincs éppen előttünk, nem is létezik, és csak az anyagnak, az agynak

újra felkeltett, a régihez hasonló, de gyengébb mozgása hozza-e létre az emlékeket? E materialista elmélet szerint emlék és percepció közt nem lenne lényegi különbség; az emlék csak gyengébb percepció lenne. De akármennyire gyengítsünk egy jelen percepciót, mégsem lesz belőle emlék; az emlék tehát lényegileg különbözik a percepciótól. (Különben láttuk, hogy már maga a percepció sem az idegrendszerben keletkezik.) Az emlék lelki jelenség s az anyagból megmagyarázni s az anyag mozgásából levezetni nem lehet. Az idegrendszer kizárólag mozgások közvetítésére való gépezet, semmi más; az emlék épp oly kevéssé székel benne, mint a percepció.

Igaz, hogy ha az idegrendszer bizonyos zónája megsérül, bizonyos emlékek teljesen eltűnnek a tudatból. Ez a zóna tudniillik éppen azon mozgásokat (= cselekedeteket) közvetítette, melyeket az eltűnt emlékek érdekelhettek (melyeknek választására azon emlékek hatással lehettek). A gépezet megsérülésével ezen mozgások lehetetlenné váltak, az illető emlékek tehát megszűntek cselekedeteinket érdekelni, tehát eltűntek a tudatból,[108] anélkül persze, hogy megsemmisültek volna.

Nem semmisültek meg, mert tényleges hatást gyakorolnak ránk. Minden élőlényre tényleges hatást gyakorol az egész múltja együtt, hisz éppen ebben áll a teremtő idő, hogy a múlt nem semmisül meg, hanem folyton gazdagodva a jelennel állandóan hat a jövőre. Valamint tehát az anyagi világ minden pontja hat testemre mint anyagra ténylegesen; de némely közeli részei virtuálisan is hatnak s ezek a tudatos percepciók, éppúgy az egész múlt tényleg hat jelenemre, de némely emlékek virtuálisan is hatnak s ezek a tudatos emlékek. Csak tudatossá-

[108] Sohasem egy logikailag összetartozó emlékcsoport szűnik meg, sem egy bizonyos életkor emlékei: hanem vagy a látási vagy a hallási emlékek, külön: szóval azok, melyeknek hatását egyazon idegszálak biztosítják.

guk által befolyásolhatják választásomat, s csak e virtuális hatásuk (= választásom befolyásolhatása) teszi őket tudatossá.

Tévedés tehát azt hinni, hogy ami nem tudatos, el van feledve: nem létezik. Létezik, mert *tényleg hat* az egész múlt. Így van a percepciókkal is. A szomszéd szobát jelenleg nem látom, percepciója nincs előttem, nem tudatos: de azért meg vagyok győződve, hogy létezik. A tudatosoknál mindig sokkal több a tudattalan, távollevő percepció (= anyag), mely épp úgy létezik, mint a tudatos. Épp így: a múlt azon részei, melyeknek emlékei jelenleg nincsenek előttem, épp úgy léteznek és hatnak mint a jelenlevő emlékek, vagy mint a távollevő percepciók. Az egész múlt él és hat a jelenben: ez a teremtő idő. Az emlékezés pedig nem visszatérés a múltba, hanem a múlt minduntalan betolakodása a jelenbe. A múlt a lélek, a jelen a test: az emlékezés a lélek hatása a testre. Az idegrendszer mozgása nem előidézője az emlékeknek, hanem hatása, folytatója, mely tovább folytatódva testünk mozgásában (cselekedetben) végződik. Ekként a léleknek (a múltnak) a jelennel összefüggő vége úgy nyúl minden pillanatban a testbe (a jelenbe), mint valami késhegy, hogy azt igazgassa.

10. A valódi mozgás

De hogyan hathat a lélek a testre, a múlt a jelenre, ha lényegileg különböző dolgok? Nem annyira lényegileg különbözők, mint eddig feltűnt: mindkettő mozgás, csak más ritmusú (s mint majd látni fogjuk, ellenkező irányú) mozgás.

Mindig múlt volt a múlt? Volt valaha jelen is és akkor percepció volt; a lélek percepciókból táplálkozott, s a percepció anyag, vagyis (a fizika szerint) mozgás. Az anyag mozgások eredménye. Hogyan lett múlttá, lélekké? Úgy hogy saját ritmust kapott, mely pillanatait összefűzte; ha élettelen anyag, örök jelen, mert minden pillanata (tér szerint) külön áll. Ek-

ként a lélek új ritmust kapott mozgások gyűjteménye, melyek egyéb rendes ritmusú mozgásokra (testem mozgásaira) folytonos hatással vannak s azokat rendes útjukból kitérítik.

Ekként a világ lényege mindenütt mozgás, melynek ritmusbeli különbségei (skálái) vannak, de alapjában egynemű. A mozgásnak tehát abszolút valóságnak kell lennie. A fizikusok mégis a mozgás relatív voltáról beszélnek. Azt állítják, hogy a mozgás csak két tárgy viszonylagos helyzetének változása s egyre megy, hogy mi mozog: a tárgy vagy a környezete? A mozgás tehát csak viszony, nem valóság: a térnek és a térhez hasonló időnek viszonya, irányváltozás az időben. Az ilyen térszerinti mozgás *eo ipso* végtelenül oszthatónak lenne, mint maga a tér. De már az ókorban kimutatták az éleai filozófusok, hogy a végtelenül oszthatónak mozgás elképzelhetetlen; gondoljunk Achillesre és a teknősbékára. Azonkívül az ilyen nem valódi mozgás sohasem hozhatna létre oly valódi kvalitatív hatásokat, mint az én percepcióim.

De ha csak a kisujjamat mozdítom is, érzem, hogy ez a mozgás valóság, hogy itt én mozogtam, nem a környezetem. Bizonyos feszültséget (tenziót) érzek a mozgatott testrészben és ez a tenzió abszolút, másra vissza nem vezethető pszichológiai valóság. Ez a tenzió egyszerű, nem osztható és nem térbeli (nem extenzió). Már most, ha minden mozgást, az anyagit is ilyen abszolút pszichológiai tenziónak fogom fel, megszüntettem a nehézségeket, melyek a mozgás oszthatóságának elfogadásából származnak.

Valóban minden mozgás oszthatatlan (azaz csak ott állhat meg, ahol megáll). Amit felosztok, voltaképp csak az út, melyet a mozgás megtesz: a pillanatok, melyekre a mozgást végtelenül felosztható, csak értelmem abstrakciói.[109] Értelmem

[109] Ennyit jelent a Kant tanítása, hogy a tér és (térszerinti) idő csak értelmem formái.

mintegy végtelenül osztható, üres rajzhálót rak (a tér és a térszerinti idő hálóját) a valódi mozgások alá praktikus szempontból (az értelem szempontjai mindig praktikusok), hogy a cselekvésnek legyen miszerint irányítania magát.

Az anyag és lélek tehát – úgy látszik – nem annyira lényegileg különbözők, mint eddig feltűnt, hisz mindkettő alapjában tenzió (mozgás); végső elemeiben az anyag is tenzió lévén, az is kvalitatív, hiszen minden valódi mozgásban oszthatatlanságánál fogva már több pillanat van összevonva. De abból, hogy az anyagot értelmünk mégis szétválaszthatja, pillanatjaira és tér szerint foghatja fel, abból, hogy az anyag beleillik az értelem végtelenül finom rajzhálójába, már azt következtethetjük, hogy az anyag pillanatai legalább is törekszenek a (térszerinti) különválásra, szétesésre (amelyben megszűnnék minden kvalitásuk, megszűnnék a tenzió és csak extenzió maradna), ha ezt még nem is érték el oly teljesen, mint az értelem praktikus célokból felteszi. Az értelem, mint láttuk, az anyagból (= percepciókból) keletkezett, de az anyagnak pillanatokra széteső irányát idealizálta, mint ahogy a matematikus idealizálja a pontot, mely a valóságban sohasem tökéletesen kiterjedésnélküli. Az anyag tehát nem egészen térszerű (= pillanatokra széteső); viszont tekintve, hogy minden érzetünknek van valami kiterjedése, a lélek sem egészen térszerűtlen. Az anyagnak legelemibb mozgásai nem térszerűek: a léleknek legelemibb érzetei nem térszerűtlenek. De az anyag a térszerűség felé törekszik, az élet a térszerűtlenség felé mint limese felé.

11. Az anyag keletkezése

Anyag és élet tehát nemcsak különböző ritmusú, hanem ellenkező irányú mozgások. *Minden úgy történik, mintha* (ez Bergson gyakori frázisa) az anyag az életnek mintegy megszakadása, pillanatokra való szétesése volna, minthogyha egy óriási

épülő, önmagát teremtő életvilág (teremtő fejlődés) visszaesése, pusztulása volna. A szabadság visszaesése a szükségességbe, a tenzióé az extenzióba (vagyis térszerű kiterjedésbe), a mozgásé a mozdulatlanságba, tétlenségbe. (A szabadság maga a mozgás, a szükségszerűség maga a tehetetlenség, az „anyag tehetetlensége".) Egyszóval az élet visszaesése a halálba.

Mindez megfelel a fizika egyik legfontosabb törtvényének, az *energia degradációjának.* Eszerint az anyagi mozgások mind törekszenek hővé válni és a hő törekszik egyenletesen eloszlani. Vagyis a mi világunk pusztuló világ, amely a mozdulatlanság, térszerű egyformaság, vagyis a halál felé fejlődik. Ahol nincs mozgás, tenzió, ott nincsenek kvalitatív különbségek, csak egynemű tér, ideális anyag, mely a valódi anyag fejlődésének limese.

Ezt az óriási haldokló világot Bergson egy óriási tűzijáték széteső, visszahulló kévéjéhez hasonlítja. Mármost tegyük fel, hogy a visszahulló kévében vannak egyes szemecskék, melyeknek még mindig lendületük volna felfelé szállani, de az egész kéve visszaeső mozgása ellen csak nehezen tudják érvényesíteni felfelé irányuló lendületüket: és előttünk lesz a földi élet képe.

12. Az életlendület

A földi élet oly lendület, mely az anyag között az anyag irányával ellentétes irányba törekszik mozogni: a szükségesség, a halál helyett, a szabadság, a teremtés felé. Ez az életlendület a teremtő fejlődés, mely az anyag között annak ellentétes irányú mozgásával szemben csak nehezen tudja érvényesíteni a saját mozgását. De a lendület lényegében lévén folyton erősödni, mindig jobban és jobban küzd meg az akadályokkal és jobban közeledik a szabadság felé, melyet végre az emberben elér.

Az élőlény a két ellentétes mozgásnak, anyagnak és életnek rezultánsa, érintkezése. Érthető tehát, hogy mindkettőből van benne valami.

Az életlendület alapjában egységes (vagyis inkább egység és sokaság kategóriái rá nem alkalmazhatók, mert nem térszerinti), de az anyaggal érintkezve felbomlik és sok folyton oszló, szaporodó élőlényben valósul meg. Mindazonáltal megtartja egységét, mint ahogy egy költeményben a strófák és szavak sokaságán át egy a lendület. Az életlendület tehát egység a sokaságban. Ez egység okozza, hogy az élőlények mind egymásra vonatkoznak és nagyobb egységekké összeolvadnak, (a sejtek szervezetekké, a szervezetek társaságokká), melyeknek céljuk mind nagyobb szabadság biztosítása az anyag ellen.

Láttuk, hogy a szabadsághoz kettő szükséges: 1. minél több energia felhalmozása és 2. a felhalmozott energiának szabad felhasználása. E két munkát valaha egyazon lény is végezhette; de hogy a nehézségekkel könnyebben megküzdjön, ketté vált.

Aminthogy minden lendület szétömlik, kévében, ha ellenállással találkozik, úgy az életlendület is divergáló. A szétvált, divergens ágak közül a növények halmozzák fel a Nap energiáját, és az állatok, átvéve (közvetve vagy közvetlen) táplálkozás útján a növényektől ez energiát, a szabad felhasználás felé fejlődnek.

Nem kell különben gondolni, hogy ez a szétválás tökéletes. A növény és állat egyazon őslendületből származva azután is megőrzi az eredeti lendületből legalább rudimentáris vagy csökevény állapotban mindazt, ami külön kifejlődött működésükkel megfér. A tudat, mint a szabad választás eszköze, leginkább az állatoknál fejlődött ki; hisz ezek használják fel a növényi energiát szabad mozgások véghezvitelére. Mindazonáltal némi tudatuk és némileg szabad mozgásuk a növényeknek is van.

Most nézzük az állatvilág fejlődését, mely közelebbről érdekel. Ez sem maradt egyirányú, hanem két óriási ágra oszlott fel; ezek a Gerincesek és az Ízeltlábúak. Ha a két fejlődési ág külön irányát akarjuk, azon alakjaikat kell felkeresnünk, melyek

fejődésük csúcspontján állanak, vagyis melyek legsikeresebben éltek. Az élet célja lévén az anyag ellen magát érvényesíteni, vagyis a körülményekhez alkalmazkodni, legsikeresebben azok éltek, akiknek legváltozatosabb körülményekhez sikerült alkalmazkodniok, vagyis akiknek leginkább sikerült az egész földön elterjedniök. Ezek a Gerincesek közt az Emberek, az Ízeltlábúak közt a Rovarok (s kivált a Hymenopterák). A hangyák majdnem úgy urai a földnek, mint az emberek. Ezek egyúttal a fejlődésnek majdnem legifjabb termékei. Szembeállítva őket, látjuk, hogy főleg tudatuk formájában különböznek.

A Rovarok (s kivált a Hymenopterák) éppen az a faj, melyben az ösztön a legcsodásabban ki van fejlődve; az emberben az értelem. Ösztön és értelem a tudat két szétágazó (divergens) alakja. Mi az értelem főjellemvonása? Eszközök használata. A *Homo sapiens*nek *Homo faber* lehetne a neve. Az értelmes ember ott kezdődik, ahol eszközöket tud használni. De vajjon az ösztönnel dolgozó rovaroknak nincsenek-e szerszámaik? Vannak, csakhogy ezek testüknek egy részét képezik. Ezek a szerves szerszámok sokkal pontosabban dolgoznak, mint az ember kő- és vaseszköze, de a test részét képezvén, nem változhatnak a faj megváltozása nélkül, ami lassú dolog. Ekként az ösztön és értelem főkülönbsége, hogy az egyik szerves, a másik szervetlen szerszámokat használ; az ösztön ezért tökéletesebb, de fejlődésre sokkal kevésbé képes.

A szétágazás itt sem volt tökéletes; az embernek is van némi ösztöne (s szerves szerszámai, melyekkel ösztönszerűleg él); a rovaroknak is van némi értelmük. A kettő különben is egymásra vonatkozik, mert minden értelem nélkül a legtökéletesebb ösztön s minden ösztön nélkül a legtökéletesebb értelem sem boldogulhat.

Már most: hogy az értelem szervetlen eszközöket használ, ez megfelel annak, hogy az értelem, mint láttuk, főleg a szervetlen világot képes megérteni és kiszámítani, az élet megér-

tésére alkalmatlan. Az ösztön szerves, élő eszközöket használván, az életet képes (mondjuk így:) megérzeni, gyakran igen csodálatosan. Az értelem az anyag mozgásának irányát követi, az ösztön az életét.[110] Ez a magyarázata az ihletnek, amely nem egyéb, mint az emberben megmaradt csökevény ösztön s csodálatosan megérezni, megérteni és követni bírja az életet, pl. a költőkben, filozófusokban és művészekben.[111] Az ihlet azonban embernél csak szórványosan lép fel, míg a rovarok lelkivilágának javát az ösztön alkotja. Hogyan képes az ösztön az életet megérteni? ennek megfelelésére két szavunk van: szimpátia és intuíció.

A fejlődés tehát három nagy ágra ágazott el; e három ág jellemzői: vegetáció, ösztön és értelem. A legtöbb evolucionista-rendszer nem ismeri fel az elágazást, hanem az egyes ágakat egymásból akarja levezetni, ahelyett hogy egy közös őslendületre vezetné őket vissza. Ezért tartják az értelmet magasabb dolognak az ösztönnél, holott a kettő mellérendelt. Általában az eddigi evolúciós-rendszerek a fejlődést mechanice, anyagi folyamatokként képzelik és nem mint egységes (bár elágazó) élő lendületet. Az ilyen evolucionizmus, mely abból az értelmes és mechanikus feltevésből indul ki, hogy a fejlődés semmi újat nem hoz, hanem minden pillanata az előzőben bennfoglaltatik s abból kiszámítható lehet, szóval, amely nem ismeri el a fejlődést *teremtőnek,* hamis evolucionizmus, mint főleg a legmechanikusabb, a Spenceré.

A fejlődés azonban teremtő és minden pillanatban egészen újat alkot. Így alkotott egészen újat az emberben. A majom és

[110] Az ösztön levezetését az életből nem viszi úgy keresztül Bergson, mint az értelemét az anyagból (percepció-elméletében); de valószínű, hogy hasonlóan képzeli.

[111] Folyton fejlődik az értelem, egy fajon belül nem fejlődik az ösztön. Ezért halad folyton a tudomány és marad örökérvényű a művészet.

az ember agya nagyon hasonlít egymáshoz; de az agy, amint láttuk, csak a mozgás eszköze, semmi más, s a majom mozgásai csak véges számú kombinációkba kapcsolódhatnak, míg az emberi mozgások kombinálódásának végtelen lehetősége van, amint az ember agyában az idegrostok is, bár véges tömegűek, végtelen módon vannak komplikálva. Ekként a majom és ember tudata közt is lényegi különbség van, mert a tudat, mint láttuk, a választás lehetőségével arányos, s a választási lehetőségek az idegrostok komplikációjával. Az állat és ember tudata közt tehát megvan az a különbség, ami a véges és a végtelen, a zárt és a nyílt között. Az ember előtt kinyílt a világ, az életlendület az emberben hosszú küzdelem után tényleg legyőzte az anyagot, az ember már igazán szabad lény, akinek végtelen számú választási lehetősége van. Ilyen értelemben volt az ember a fejlődés célja és sikere.

Befejezés: Az intuíciós filozófia

Ez a fejlődés azonban, mint látjuk, teljességgel praktikus célú volt. Az anyag legyőzése és a szabadság megvalósítása: ez volt az életlendület célja, melyet az emberben elért: az ember szabad uralma az anyag felett. Az értelem segélyével érte el, mely az anyag mozgását követte. Mikor a cél el volt érve, beállott az értelmi erőfelesleg s evvel az önzéstelen (praktikus cél nélküli) megismerés vágya. Az életet is meg akarták ismerni; de evvel szemben az értelemnek be kellett látnia tehetetlenségét. Lemondjon tehát a filozófia az élet megértéséről? De hisz a történet mutatja, hogy voltak nagy költők és nagy filozófusok, akik az életet tényleg megértették s értésüket csodálatos szuggesztív módon ki is fejezték. Nem kell a filozófiának lemondania, hanem az értelem mellé segédeszközül kell vennie az intuíciót és ihletet is, mely, mint az ösztönnek az emberben megmaradt alakja, az élet irányát követni képes. A leghatal-

masabb filozófiai rendszereket a költői ihlet s nem a puszta értelem alkotta. Minthogy az ösztön, ihlet az emberben csak szórványos, csökevény, az értelem pedig tudatunk rendes alakja, azért nem tudott az élet megértése, a filozófia annyira haladni, mint a praktikus tudományok, kivált a fizika; de nyitva áll előtte az egész jövő és a szabad emberi szellem számára nincs lehetetlenség.

Ez a végtelen, valósággal lelkesedő bizalom az emberi szellem mindenhatóságában Bergson filozófiájának legrokonszenvesebb s talán legjótevőbb vonása. Ez az, amely Bergsont mintegy az emberi szellem felszabadítójává teszi. Ő megmutatja mindennek lehetőségét a modern agnoszticizmus csüggedéseivel szemben; megmutatja szabadságunkat minden csüggesztő determinizmussal és mechanizmussal szemben. Bergson több mint egy neovitalista filozófus; ő az emberiségnek egy nagy jótevője: visszaadta nekünk a metafizikát.

– A metafizika halott! – Kant óta mennyiszer hallottuk ezt a kiáltást (legtöbbet németül). De a metafizika élt tovább; úgy dobogott titkon a természettudományi elméleteken át, mint a szív a vaspáncél mögött. Halhatatlan volt mint a költészet; de megvetett mint a költészet. S ím Bergson lehetőségét mutatja annak, hogy intuíciót, metafizikát, költészetet valaha a tudomány számára értékesíthessünk. Megmutatja, hogy még ma sem szükségképpen álom minden metafizika s az intuíciót tudományos fegyverré próbálja emelni. Akár sikerül ez a kísérlet, akár nem, az bizonyos, hogy új lendületet ad s az új lendület talán nagyobb dolog, mint sok új felfedezés.

A másik nagy dolog a teremtő élet felfogása, a harc a mechanizmus ellen. Az élet nem mechanizmus: az élet kiszámíthatatlan, előretörő, hatalmas lendület, győzelmes a holt anyag ellen. Micsoda jóleső, lelkesítő felfogás ez az aviatika és a modern művészet századában; micsoda modern és művészi felfogás! Az ihlet és az élet párhuzamosak: ezt írja Bergson a mű-

vészet pajzsára. Minden pillanat új és teremtő: ezt írja az élet pajzsára. A XX. századnak ilyen felfogásra volt szüksége: a mechanisztikus világnézet nyomasztóságát mindenkinek kellett éreznie. Művészetünk ellentétben állott világnézetünkkel; s világnézetünk ellentétben állott az élettel. A kor, amely meghódította a levegőt, a kor, amelynek művészete csupa mély intuíció, nem zárkózhatik bele a mechanizmus ketrecébe és nyírhatja le a szellem szárnyait. Ha a XVIII. századnak minden gép volt: a huszadiknak minden élet.

A mechanisztikus világnézetnek nem kell elvesznie, hanem cél helyett lépcsővé kell válnia. Így lesznek költészet és tudomány, intuíció és értelem fegyvertársak ellenségek helyett. És csodálatos: ez az új, költői világnézet összhangban lesz a józan ember természetes felfogásával. Itt főleg az idealizmus és realizmus kérdésében elfoglalt állására gondolhatunk. Aki jól átgondolja Bergson elméletét, látja, hogy semmi filozófiai fantasztikum, amit józan embernek nehéz volna hinnie, voltaképp nincs benne. Annyi sem, amennyi a legmetafizikaellenesebb rendszerekben van. Nem a metafizika ellenkezik a józan ember ösztönével (amit a francia bonsensnak nevez), hanem a mechanisztikus felfogás erőltetése az életjelenségekre: ez az, ami józan embernek nevetséges vagy abszurdum szokott lenni a filozófiában.

83. PLATON

Az Egyetemes Philologiai Közlöny megbírál egy könyvet, mely nemrég jelent meg Platonról az Olcsó Könyvtárban. A könyvet fiatalember írta, talán nagyon is fiatal s a Közlöny bírálata nagyon is lesújtó. Nem akarok védelmére kelni a szerzőnek; sőt beismerem, hogy a bírálat, bár nem elég kimerítő, teljesen jogos. Szilasi Vilmos valóban néhol súlyosan félreérti a görög

szöveget; s stílusa valóban pongyola és néhol zavaros. Más dologról a bírálat nem szól.

Pedig a könyvben más dolog is van s a fiatal tudós bűnében van valami az erényből is. Mert ez a bűn nem egyéb, mint a merészség. Én nem haragszom a fiatalemberekre, akik többet vélnek tudni, mint amennyit tudnak, mert ez jele, hogy többet is akarnak tudni; s aki többet akar, többet is fog.

A merészség, harcban-tudományban, lelkesedés jele; s a lelkesedés az, aki túlbecsüli erejét. A lelkesedés az a türelmetlen, aki harcba vág, mielőtt a tudás teljes vértjét felöltené. A pulya gyengesége megbocsáthatatlan; a lelkesült bátoré rokonszenves.

Ezek után ki merem mondani, hogy Szilasi Vilmos gyenge könyve szép könyv. Szép könyv, mert minden gyengesége merészség és minden merészsége lelkesedés. Lelkesedés, nincs ma ritkább! S ha elhamarkodta az ütközetet: rossz hadvezér, de bátor katona. Jobb talán az óvatosaknál, akik minden vértet felvesznek és nagy ütközetüket sohasem vívják meg. Sok magyar tudós ilyen.

Jól tudom, hogy filológus füleknek érthetetlen, de csak kimondom: sok könyvet jobban megérthet a lelkesült intuíció, mint a filológus behatolás. Az írót, akit szeretek, jobban megértem félig tudott nyelven, mint magyarul azt, akit unok. Szilasi gyakran félreérthette Platon szavait s talán gondolatait is; de nekem úgy tetszik, sokat megsejtett Platon szelleméből. Az egész dolgozatban van valami platónikus. Nem Platon gondolatai vannak benne; az író lelkesülésében a saját legmagasabb és legkedvesebb gondolatait szuggerálja Platon köré, a saját művészi és filozófiai hitvallását mondja el Platonra vonatkoztatva, Platont mintegy példának használja a saját gondolatainak illusztrálására a világ és gondolkodás kettősségéről: mégis talán a gondolatok elvontságának fokában, az elvontság hangulatában van valami platónikus; abban az igazi gondolkodó ösztönben, mellyel mindent egy gondolatból akar levezetni,

sőt talán az előadásban is, mely különben nem a legfőbb ereje, abban a kétségbeesett magyarázásban és ügyetlen szeretetben, mellyel kedves gondolataihoz visszatér és nem tudja őket véglegesen kifejezni, van valami platónikus hatás. Péterfy Jenő történetileg és bírálómódra magyarázza ezt a platónikus ügyetlenséget; Szilasi talán ösztönszerűleg megérzi és öntudatlan utánozza ami szép és gyermeteg ebben az ügyetlenségben. De lehet, hogy ez belemagyarázás.

Szilasi csöppet sem kritikus elme: tisztán metafizikus ő és nem mint filológust vagy történetírót kellene bírálni. Gondolkozni tud; kapcsolni és egységesíteni gondolatait; s ez nagy dolog, még ha a mostani gondolatai értéktelenek is. A kifejezésben gyengébb; az ügyetlenség mellett zavarosság is van benne; ismétlések, körbenforgás inkább, mint haladás. Schopenhauer mondja és úgy is van, hogy minden jó filozófia kör és körben forog; de az írónak kezdeni és végezni kell: el kell találnia a kör egyenesítését. Szilasinál inkább spirális lesz a körből; a stílus spirális; valami émelygősen áradozó pongyolaság van benne, ami, megengedem, összefügg a szerző fiatalságával és lelkesedésével. De nem magyaros és nem is világos és sok helyütt inkább újságcikk, mint Platon-essay benyomását kelti.

Minden hiba mellett, mondom, Szilasi könyve érdekes könyv; nem arra való, amit bírálója vár tőle, hogy az Olcsó Könyvtár közönségével megismertesse Platont, hanem arra, hogy a magyar irodalom közönségével megismertessen egy magyar írót, Szilasi Vilmost, rokonszenvesen és biztatóan.

84. A LÉLEK ÉS A FORMÁK

„Mi közöttünk, ugy-e, nem lehet itt szempont, hogy ezek az írások mit érnek mint *irodalomtörténeti tanulmányok*?" – kérdi *Lukács György* összegyűjtött *kísérletei*nek első lapján, levél-

formában, az olyan író fölényével, aki nem mindenki számára ír, hanem talán csak a rokongondolkozásúak egy kis csoportja számára. Valóban, bár a magyar közönség előtt nagyobbrészt teljesen ismeretlen írókat mutat be, nagyon csalódnék aki azt hinné, hogy esszéiből ezeket az írókat megismerheti, ahogy a *megismerés* szót rendesen értjük: Lukács a barátainak ír, akik épen ezeket az írókat már ismerik. És az író maga akiről szól, mindig sokkal kevésbbé fontos előtte, mint a saját gondolatai, melyek talán azon író műveinek emlékével asszociálódtak lelkében.

Az első kísérlet *Levél a Kísérletről* és a jóhiszemű kritikus itt fogja keresni a szempontot, melyből a *kísérletező* művét tekintetni kívánja. Ebből a levélből – mely a kötetnek talán legérdekesebb darabja – az tűnik ki, hogy az író műformát lát a kísérletben (vagy ahogy itt nevezi: kritikában): a költészettel egyenrangú nagy műformát, művészit nem külső formája, hanem belső tartalma miatt: mert épolyan állásfoglalás az élet absztraktumaival szemben, mint a költészet a konkrétumokkal. Szépen magyarázza meg, hogy miért tárgya ennek a műformának *többnyire* irodalom és művészet (bár ép a legnagyobb *kritikus*ok, Platon, a középkori misztikusok, Montaigne, épen azért, mert szellemük nagyon is kifejezetten ehhez a műformához hajolt, közvetlen az életet is ebben a műformában dolgozhatták fel); s szellemesen azt, hogy miért nem érhető el ebben a műformában abszolút tökéletesség s miért nevezhető ez mindig csak *kísérlet*nek.

Ha ezeket a szempontokat (melyeken érezhető Kassner hatása, akiről az egyik tanulmány szól) alkalmazzuk Lukács kritikáira, azok önnön mértéküket nem fogják megütni. Valóban Lukács, bár élesen megkülömbözteti az általa úgynevezett művészi kritikát az elavulható tudományos kritikától, mégis szépen levezeti és saját gondolataiból önként következőnek vallja azt az igazságot, hogy a legnagyobb művészi kritikusok min-

dig egyúttal kitűnő tudományos kritikusok is, s az igazi művészi kritikusban sohasem hiányozhatik a tudományos lelkiismeret. (És találóan veti össze a kritikát az arcképművészettel.) És viszont, ha a kritika művészet, azt hiszem, nem épen a Sterne-esszé Mátéjának, hanem magának Lukácsnak is a véleménye vagy inkább érzése (ezt az egész kötet bizonyítja), hogy művészet nem létezhetik erős belső forma (kompozíció) és szigorúan egyértelmű, adekvát kifejezés nélkül, – ami még a Sentimental Journey fejezeteiben is megvan. (Ő maga mondja: „A forma a legrövidebb út a legerősebb kifejezésre.") Mármost Lukács arcképei sokkal elmosódottabbak, sokkal abstraktabbak, légiesebbek, szubjektívebbek és mellékesebbek, hogysem a tudományos lelkiismeretet, és másodszor sokkal formátlanabbak, áradozóbbak, bonyodalmasabbak, homályosabbak, komponálatlanabbak és stílustalanabbak, hogysem az igazi művészetet láthatnók bennük. Sem a rövid út, sem az erős kifejezés nincs meg benne.

Mindazonáltal ez a könyv határozottan értékes könyv; de egy teljességgel harmadik szempontból. Amint az ismertetett bevezetés filozófikus, úgy az egyes esszék is elsősorban az író filozófiai, esztétikai, sőt metafizikai gondolatait adják elő. Az értekezések tárgya: nem Rudolf Kassner, hanem a platónikus és a költő viszonya; nem Theodor Storm, hanem a polgárság és a l'art pour l'art viszonya (igen érdekes dolog), nem Novalis, hanem a romantikus életfilozófia; nem Richard Beer-Hofmann, hanem a megértés és a formák (ez voltakép két értekezés, mert két dologról szó); nem Sören Kierkegaard, hanem (horribilis német terminológia!) a gesztus életértéke; nem Stefan George, hanem az impasszibilitás és messze intimség; nem Laurence Sterne, hanem a formák és a gazdaság viszonya. Az írók, akik az esszék címét adják, rögtön elvont fogalmak és szimbolumok lesznek Lukács tolla alatt. Neki nincs és nem is lehet kritikája, mert mindenben önnön gondolatainak szimbo-

lumát látja. S örömmel vallom, hogy e gondolatok érdekesek, mélységesek, szubtilisek, sokszor igazak és rendkívül egységesek, világnézetszerűek. Finom és előkelő lélek gondolatai finom és előkelő lelkek számára.

De a kritikus, aki nem követi Lukács módszerét, nem fog lemondani a történeti magyarázásról sem. Meg kell tehát mondanom, hogy ezek a gondolatok a legteljesebb mértékben németek. Írójuk bámulja azt a ködös és sokszor magvatlan modern metafizikát, amit a legújabb német írók a magas kritikába vittek és ezeknek a köde az ő gondolataiba is beszivárgott. Majdnem idegesen fél attól, hogy valahol is nevén nevezze a gyermeket. Inkább ragaszkodik ahhoz a modern, kissé affektált német terminológiához, amely iránt mi – bevalljuk – leküzdhetetlen ellenszenvvel vagyunk. Annyira finom, hogy sokszor homályos; a gondolatok mélyülnek nála és elmosódnak. Tudom, hogy ő azt hiszi, hogy ilyen mély és finom gondolatokat (és érzelmeket) visszariaszt a nagy világosság, mint ahogy némely hangulat csak félhomályban maradhat ép. De az olvasónak más az érzése: s példák mutatják, hogy nagyobb mélységekbe is behathat a szó fénye; s a mélység azért mélység marad.

Ennek a szellemiránynak megfelel a műveltsége is, melyet tárgyai elárulnak. Ez a műveltség tipikusan német, vagy inkább bécsi; a bécsi esztéták műveltsége, akikről egy helytt ír is. Az írók, akikről értekezik, vagy akiket mellékesen említ, régiek és újak, mind bécsi vagy Bécsben ma divatos írók. Csak Laurence Sterne, a pajkos XVIII. századi angol, nem értem hogy került e társaságba. Igaz, hogy róla is oly metafizice beszél, valósággal mintha német író volna; szinte stíltelen diametrális ellentét van a tanulmány és a tanulmányozott író közt; Sterne ugyan nézne erre a kritikára. Itt némileg megadja a kulcsot a dialógus-forma: a párbeszéd egyetemi hallgatók közt folyik, akik épp olyan műveltségűek és épp olyan műveltség-

rajongók, mint a szerző. Ez a párbeszéd, bár a könyvnek nem a legjobb darabja, sok tekintetben jellemző a szerzőre.

Végül a stílus – ez is éppoly szubtilis, éppoly homályos, éppoly elvont, éppoly német, mint az egész könyv; s határozottan igen nehezíti az olvasást. Pedig néhol, egy-egy lapon, ahol eltűnik a homályosság s a finomság hangulattá válik: szép és folyékony, sőt költői is tud lenni. A Lukács egész gondolatvilága: egy szép reggeli táj, ahol azonban a szépségeket csak sejteni lehet a derengő köd mögött. Ha az író saját egyénisége erősebben kifejlik s lerázza önnön műveltségének béklyóit: akkor feljön a nap, ködök ellensége.

85. PETŐFI ÉS ARANY

1.

A nagykőrösi Arany-szobor leleplezése alkalmából olvastunk egy cikket valamely napilapban, melynek írója azon panaszkodott, hogy nagy költőink közül csak Petőfinek van több szobra az országban, Arany, Vörösmarty egy-két szoborral kénytelen beérni. Annak az illusztrálására hozza fel ezt a cikkíró, hogy mennyire nem becsüljük meg még az igazi magas művészetet: regényes életpálya, politikai dicsőség s a költői nyelvnek bizonyos könnyed rakoncátlansága és szellemessége sokkal nagyobb okok egy költő elismerésére, mint mélyről jött művészet, – ami mélyről jött, szükségképpen halkabb, – mély és halk egyéniség hatalmas formák önkénytes bilincsében.

Íme, az örök kontroverzia Petőfi vagy Arany elsőbbségéről: bármely esztétikátlan és filozófiátlan, mégis igen érdekes jelenség, mert jóformán az egyetlen esztétikai probléma, mely a magyar közönség legszélesebb rétegeibe beszivárgott. S ha az irodalmilag kevésbé művelt emberek körében vizsgáljuk ezt

a tömegpszichológiai jelenséget, – ahol kevésbé bonyolultan jelenik meg – észrevesszük, hogy a két költő összehasonlításánál nem annyira költészetük, mint emberi egyéniségük a mértékadó. E két nagy egyéniség oly hatalmas és végletes két szembenálló típusa a magyar léleknek, hogy valamelyikét mindenikünk közelállónak érzi a maga kedélyéhez s e rokonságérzet adja meg irodalmi ítélkezéseinek öntudatlan alapját. Így lőn nálunk az esztétika bizonyos fokig vérmérséklet kérdése; s a flegmatikusok és melankólikusok különváltak a szangvinikusoktól és kolerikusoktól, öregek a fiataloktól s (mert a politika is többnyire vérmérséklet dolga) a nyugodtabb haladás hívei függetlenségiektől és szocialistáktól.

De a dolog tulajdonképi fontosságát akkor fogjuk csak látni, ha a nézőtérről az irodalmi élet színpadára fordítjuk szemeinket. Minthogy legműveltebb irodalmi köreinkben elterjedt ama felfogás, hogy a művészet nagyságait összemérni és osztályozni nem lehet, ez a kontroverzia sem jelenhetik meg itt nyíltan és öntudatosan, mint a kevésbé művelt közönség körében. Mindazonáltal a vérmérsékletek alapvető különbsége utat tör magának az irodalmi esztétikába is s kétféle felfogáskülönbségben nyilvánul. A túlzók vagy az egyik vagy a másik *fajta költészetet* (mert a vérmérsékletfajtákból költészetfajtákat csinálnak) egyáltalán nem tartják költészetnek; így mondják Ady túlzóbb követői, hogy az Arany-féle költészet egyáltalán nem költészet s ez újabb költői iskola részben talán költői gyakorlatával is azt akarja igazolni, hogy objektivitás és művészet nem tartoznak a költészethez. Viszont az ellenkező párt túlzói a naiv Petőfire tekintenek bizonyos kicsinyléssel s a művész Aranyt valami arisztokratikus magasságba helyezik e népszerű költő fölé. – Van aztán a kontroverziának egy sokkal rejtettebb s még sokkal fontosabb formája is. A kérdés e formában az lesz: mi a költészet lényeges értéke? *A tűz* – feleli az egyik párt, – új tüzek és új lobogások, mennél újszerűbb egyéniség-

nek mennél szabadabb, mennél korlátlanabb, mennél pongyolább kifejezése. *A művészet* – mondja a másik párt – művészi világítás, művészi vers és nyelv, tanulmány, arisztokratikus érzések és ízlés, s formák, művészi formák. Az ízlésre az előbbi párt nem sokat ad, sőt talán öntudatlan is keresi a disszonanciákat; s bár új formák jelszavával megy harcba, fontosabb neki a régi formák megvetése, mint újak alkotása. A másik fájlalni kezdi az új iskola formai anarkiáját, körülbelül úgy, mint hajdan az Arany-iskola fájlalta a Petőfi-utánzókét. Öntudatlanul szembenállnak a kritikában is: az egyik, amelynek tanulmány- és művészetellenes elmélete a pozitív kritika alapjait nyíltan elvetette, hipermodern és affektált fellengéssel iparkodik kifejezni a kifejezhetetlent s ködösen új terminológiával költeni a nem sejtett benyomását; a másik irány kritikája ragaszkodik a Gyulai–Péterfy-féle nemesen objektív essay-stílushoz.

Ilyen világításban az Arany–Petőfi-kontroverzia tipikus jelensége a magyar irodalmi életnek mind e mai napig. Az a két kötet tehát, melyek kezünkben vannak s melyek egyike Petőfi műveinek új esztétikai elemzését nyújtja, másika pedig Arany elveszettnek hitt irodalomtörténetét adja közre, történeti és esztétikai tekinteteken kívül nagyobb irodalom-pszichológiai érdekkel is bír, midőn egyrészt mai irodalmunknak Petőfivel, másrészt Aranynak az egész magyar irodalommal szemben elfoglalt állására vethetnek új fényt.

Az elsőre roppant szükség van, mert az új magyar irodalomnak Petőfivel szemben voltakép állásfoglalása nincs. Ady iskolája, melynek igen romantikus ideálja van a zseniről, mint Balassában és Csokonaiban, úgy Petőfiben is ennek az ideálnak a megtestesülését szeretné látni; ők Petőfi regényes életéből, idealisztikus forradalmi politikájából s némely fiatalos és affektált rakoncátlankodásából akarják megalkotni Petőfi képét, megfeledkezvén mindazon vonásokról, melyek az ő ideáljuknak ellentmondhatnának. Viszont az ortodox kritika az adat-

gyűjtésen kívül alig tett egyebet, mint ismételte és ellaposította Gyulai tömören fogalmazott ítéleteit. Ehhez járul mindkét részről az a nagyhangú bálványozás, belemagyarázás, gyakran modernkedéssel vegyítve, nagypipájú, kevésdohányú tudományoskodás és művészieskedés, melynek klasszikus példáit láthattuk újabban is, s amely egy darabig csilloghat a modern kritika hangzatos jelszavaival, de időmúltán okvetlen csömört okoz.

Az új Petőfi-esszay szerzője Gyulai szellemének ajánlja könyvét, de mestere voltaképpen Riedl; az egész könyv tervén, valamint egyes lapjain is észrevehető az író ambíciója, hogy a Riedl remek Arany-könyvének mintegy pendantját nyújtsa Petőfiről. Stílusa is az a modern essay-stílus, melyet Riedl és köre honosítottak meg irodalmunkban. Ha Gyulai stílusát Macaulay élénk és mégis nyugodt, festő és mégis fejtegető, kiválóan józan stíljéhez lehet hasonlítani: Riedlék mintaképe inkább Taine, az érdekfeszítően analizáló, francia logikájával és szellemes hasonlataival. De míg ez a stílus a kiválóan logikus Tainenak legbensőbb lényegéből fakadt, míg Riedlnél egy érdekes temperamentum és Péterfynél egy melankólikus kedély külön színt ad neki: addig kevésbé kifejezett egyéniségű követőinél igen könnyen sablónná válhatik. A részletező logika magától értetődő dolgok kifejtésére csábíthat, a szellemes hasonlatok folyton egy tárgykörre vonatkoztatva, végre szólamokká süllyednek, a rövid (elemző) mondatok szenvelgés színét öltik. Ide tartozik a modern műveltség minduntalan betolakodása is a szerző és tárgya közé, amely néha már Riedlnél bánt bennünket. Ide tartozik végre az előadás líraisága, mely minduntalan a kritikus érzelmeivel zavar; van-e pedig joga valakinek az igaz, nagy lírát kicsinyes próza-lírában feloldani, mint cukrot a vízben?

De, elválasztva a felszínen úszó salakot, nézzük meg, ami alatta marad. Vessünk egy tekintetet a képre, melyet az új könyv Petőfiről fest. Több tekintetben érdekelni fog. Az első

értekezés Petőfi jellemének egy sajátságos antagonizmusát állapítja meg. Az irodalmi arckép célja talán mindig az, hogy divergens, gyakran ellentétes vonások belső összefüggését megéreztesse. Az új könyv szerzőjének ez, talán öntudatlanul, sikerül: megérezteti velünk, milyen mély-belső összefüggés van Petőfi korláttalan forradalmi természete s másrészről erkölcsössége s bizonyos mértékben így nevezhető korlátoltsága közt. Mert tény, hogy Petőfi a legerkölcsösebb és (erkölcsi szempontból) legkorlátoltabb költőkhöz tartozik, akik valaha éltek. Aki csak a forradalmi külszínt hajlandó benne látni, alaposan félreismeri. Legmélyebb hajlamai és nézetei Petőfit tökéletes nyárspolgárrá teszik s jobban vizsgálva, még forradalmiságán is észrevesszük ezt a (nincs jobb szó) nyárspolgári színezetet. Valóban, a nyárspolgári élethez hozzátartozik, hogy a fiatalság kitombolja magát. Petőfit, akit már eleve mint kivételesen jó fiút ismertünk meg, élete végén mint kitűnő férjet és boldog apát látjuk viszont, akit a legkiáltóbb forradalmi szereplésekbe voltaképp lázas véralkatú neje ingerel bele. Lásd az életrajzokat, Ferenczit.

> Maradj, maradj el a csaták teréről:
> Nem léssz kevésbé kedves én előttem
> Árnyas magányodnak homályiban,
> Mint lennél künn, bár bámultatva a
> Nyilvánosság napfényes ormain.

Így ír a költő (lelke mélyén éppen nem híve a nőemancipációnak) feleségéhez, aki nemzetiszín vállkötőkkel felpántlikázva jelenik meg a forradalmi népgyűléseken, ahova más asszony nem jár: és sütkérezik a nyilvánosság verőfényes ormain.

Természetesen ez csak példa; mikor forradalmiságról beszélek, nemcsak a politikát értem.

A fődolog, hogy Petőfiben e két véglet: forradalmiság és

nyárspolgáriság, korláttalanság és korlátoltság szorosan összefügg, mert egy tőből fakadtak: szülőjük az egészség. Petőfi valósággal tipikus egészséges kedély, amihez épúgy hozzátartoznak erőtől és önbizalomtól duzzadó túlzásai, mint mély erkölcsi érzése és optimizmusa. Petőfi forradalmiságában semmi sincs a dekadensek forradalmiságából; sőt annak éppen ellentéte. Mindnyájan tudjuk, hogy szociális világnézete mennyire korlátolt és naiv, demokrata és nyárspolgári. Erkölcsi világnézete és ami több, élete teljesen az uralkodó erkölcs alapján áll, – önkénytelen, erőltetés nélkül. Esztétikai ízlése époly korlátolt és naiv. Szét kell tehát rombolnunk azok ábrándjait, akik Petőfiben a mai forradalmárköltők rokonát akarnák látni: ilyesmiről szó sem lehet oly költőnél, aki maga a megtestesült egészség.

S ennek a lelki egészségnek legtipikusabb tünete az őszinteség, amelyet Petőfi legtöbb méltatója annyira kiemel. Valóban, ez az a vonás, amelynek megfigyeléséből a lélek egészségi állapotának legbiztosabb diagnózisát lehetne adni. Az egészséges lelkű ember őszinte, éppen azért, mert nincsenek lelkének fájó pontjai, melyekhez nem szeret hozzányúlni. Petőfi őszinte és kíméletlen, az ősember őszinteségével és kíméletlenségével. Ezzel szemben az agyonsebzett lelkű dekadens költészete fátyolos: szimbolikus vagy (művészien) impasszibilis, szemérmes és *l'art-pour-l'artos.* S ilyen voltakép az Arany Jánosé is. Íme, ismét az örökké szembenálló két szellemirány s azt hiszem, nem lenne nehéz kiválasztani, melyik közülök a modernebb, a sebhedt modern lélek költészete. Arany határtalanul modernebb Petőfinél. Petőfi határtalanul egészségesebb.

De az egészség szó általános és sokértelmű. Miben áll közelebbről a Petőfi egészsége?

Volt életében egy kor, a *Felhők* kora, amikor a világgyűlölet és byronizmus beteges életnézetével kacérkodott.

„Gyűlöltem én is – volt reá okom" – mint ő maga mondja. S valóban, míg eddig inkább e világgyűlölet szenvelgett voltát

hangsúlyozták kritikusaink, az új Petőfi-esszé arra fordítja a figyelmet, hogy a költőnek *volt oka reá.* S ez a helyes szempont. Petőfi szenvedett; az egészséges ember sír és káromkodik, mikor szenved; Petőfi sírt és káromkodott igen egészségesen. De csak azért, hogy a sors fordultával annál jobban élvezze megint az életet. Az ok megszűntével megszűnt a hatás is; s Petőfi maga is csodálkozva és szégyennel kérdi:

Én hittem-e egykor
Átoknak az éltet?
Én bolygtam a földön
Mint éji kisértet?
Elégeti arcom
A szégyeni láng! –
Mily édes az élet,
Mily szép a világ!

Íme, az egészséges lélek. Röviden kifejezve: erős, de nem mély érzése a világnak: gyorsan lángol, könnyen felejt. Nem jól ismerte magát a fiatal Petőfi, mikor lelkét szembeállította a Dunával, melyet *hajó futása s dúló fergeteg* annyiszor megsebez:

Mégis, ha elmegy fergeteg s hajó,
A seb begyógyul s minden újra jó.

Az ő lelke ehhez a Dunához hasonlatos. S ez talán szükséges feltétele annak, hogy a lélek egészséges maradjon s ne sebhődjék agyon e gonosz világban. S ez talán a legnagyobb szerencse. Petőfi a legszerencsésebb költő.

Hasonlítsuk össze vele Aranyt, akit egy-egy érzés halhatatlan üldöz, akinek költészetében egy-egy képzet makacsul visszavisszatér, a nagy tépődőt, tele titkolt sebekkel, melyek minden időváltozáskor megújulnak.

Petőfi szerelmi élete éles példákat ad az elmondottakhoz. A könnyű, gyors és egészséges lángolás, valamint a könnyű, gyors és egészséges gyógyulás itt nyilvánvaló. Kitűnően jellemzi ezt, amit Csapó Etelka halála után nemsokára írt:

Szeretnék már szeretni újolag
– – – – – – – – – – – – – – – – –
A hegytetőn még ül a téli hó,
Midőn tövében már virág fesel.

Valóban, mikor a költő azt mondja, hogy a szerelem

Rózsafán kis madárfészek
Melyben vígan fütyörészek,
S ha feldúlja a fergeteg,
Tovább szállok, mást építek,

ez nemcsak kedves kacérkodás a világfisággal, hanem a költő egészséges kedélyének őszinte nyilatkozata. Általában, ahol a kritika vagy irodalomtörténet Petőfi szerelmi költészetéről ír (s kivált mikor Szendrey Júliáról szól), többnyire a frázisok felszínes magasságaiba téved. Egyáltalán nem akarom kétségbevonni, hogy a költőnek Júliához való érzelme erős és nagy szerelem volt, nagy akadályokon győzni tudó egészséges szerelem. Nem is fogom talán világfias könnyelműséggel vádolni azt, akiről csak az imént mondtam, hogy alapjában szigorú erkölcsű nyárspolgár volt. Ez azonban nem von le semmit azokból, amit előbb beszéltem. Az egészséges nyárspolgár természetrajzához hozzátartozik, hogy ifjúkori szerelmeit könnyen feledi, feleségéhez pedig hű marad.

Petőfi férjnek született és családapának. Már legelső verseiben is erre gondol *(Az én mátkám)*. Jellemző, hogy az olyan hámból kirúgós, affektált és rossz vers után, mint ez:

– – – engem a rendes élet
Időnek előtte megölne, tudom:
Költő vagyok, költőileg kell
Végig rohannom az életuton,

nyomban egy ilyen végződésű vers következik:

Megérem-e, hogy nekem is lesz
Szép, csendes házi életem?

Költészete a családi idillben éri el majdnem a tetőfokát. A *Téli esték* a legszebb magyar versekhez tartozik. Petőfi ideálja a visszavonult jó családi élet

Füstöljünk, iddogáljunk...
Vidáman ránk ragyog
A lámpa, feleségem
Szeme s a csillagok.

– És hogyan lehet, – azt hiszem, önkénytelenül kérdi az olvasó – hogy ez az ember mégis véresszájú forradalmi hős, a nagy idők egyik legexponáltabb szereplője lett?

Meglátjuk, hogy ez önként következik.

Az új Petőfi-esszé szerzőjének kitűnő ötlete, hogy Petőfi hazafiságát családi érzelmeiből és a szülőföld igazi nyárspolgári szeretetéből származtatja le. Legelső hazafias költeménye, *Aranykalásszal ékes rónaság,* világosan mutatja ezt az átmenetet. A nyárspolgár ragaszkodása a földhöz, amelyen született s a fajhoz, amelyből született, – a családi érzelmeknek mintegy kitágulása – egészséges büszkeség és harci kedv: ezek teszik Petőfi hazafiságának alapját. A földhöz és a fajhoz; és hogy mindezek dacára Petőfinek a múlthoz kevés érzéke van (bármennyire szeret is lelkesítő történelmet olvasni), az éppen

olyan dolog, mint ahogy láttuk, saját élete múltjához is kevés érzéke van: a múlt sebei gyorsan tűnnek nála; Petőfi a jelen pillanat költője. Viszont Aranyt, amint a saját múltja folyton üldözi, úgy üldözi örökké fajának múltja is: az ő költészete valóban az egész múlt eredője.

Igen érthető az is, hogy Petőfi hazafisága még jobban kitágul: demokratikus és anarchikus világnézetté. Mindenben teljesen korának embere; a jelen embere, történelmi érzék és vatesi előrelátás nélkül s korának eszméit úgy érti, mint egy szegénysorsú egészséges nyárspolgár értheti. Valódi nyárspolgári gyűlölet az előkelők és minden arisztokratizmus ellen, az erkölcsös nyárspolgár s az akaraterős, egészséges kedély büszkesége és korlátlan harci kedve jellemzik őt. Akaraterős és bátor, mint teljesen egészséges lélek; minden akadályt megvet, minden célt elér. Milyen más az arisztokrata, Hamlet-lelkű, habozó, félénk Arany.

De könnyű annak bátornak lenni, akinek sebei olyan könnyen gyógyulnak. S erre vezethető vissza Petőfi roppant élénk nyilvános szereplése is. Első sorban állott, mert sérthetetlen volt, mint Siegfried vagy Achilles; s nem volt Achilles-sarka. Ami bántotta, azon őszintesége s egészséges haragja mindjárt túladott. Arany, a „túlérző fájvirág", visszahúzódó.

Neki azonban kellett a világ. Mint egészséges lélek, élni és hatni akart, benyomásokat kapni és továbbadni; semmi sem volt benne a nagy magánosok lelkéből. Az olyan embernek, aki csak a jelenben él és akinek a múltból nincs tartalékkincse, szükségesek a benyomások; s az olyan, ha költő, a benyomások költője. Ilyen volt Petőfi. A külvilág minden apró jelensége iránt fogékonyabb lelket nála keveset találhatunk. Ez teszi, hogy minden jelentéktelen alkalomra verset ír s gyakran jelentéktelen verset. Ha fáj a szeme, ha a pipafüst kicsordítja könnyét, kész a vers. Az új Petőfi-könyv is idézi:

Nem vagyok én verseknek szűkiben.

És mint egészséges lélek, nem befelé néz, önmagát kínosan vizsgálva, hanem kifelé, benyomásokat várva. Voltaképp nem szubjektív költő. A benyomások iránti nagy fogékonysága teszi őt nagy leíróvá. Leíró költeményei a magyar költészet legmagasabb szintjén állanak. Új kritikusa jól kiemeli realizmusukat. Petőfi általában nem nagy művész. A benyomások sokkal nyersebben jelennek meg nála, sokkal kevésbé öntődnek át a lélek olvasztó kohóján, hogysem az lehetne. Kevés benne az alkotó, sokkal több a tükörszerű. A tükör minden képet gyorsan visszaad és rögtön elfelejt. A tükör a képeket kevéssé alakítja. Petőfi ilyen. Nyelve nem mutat egyéni színezetet, mint Aranyé. Látása nem oly sajátságos. Demokratikusabb és közérthetőbb. De gyorsabb és nagyon hív. Tükör. De ez a tükör csodálatosan tiszta és éles képeket ad.

A világ képei gyorsan mozognak, egy pillanatra élesen megvillannak a tükörben és aztán eltűnnek.

A leírás tárgya természetesen leginkább, amit a költő leginkább szeret: a családi élet, a szülőföld. Hegyes vidéket alig néhány helyen, pl. *Salgó*ban rajzol. Ebből új kritikusának az a sajátságos, lélektanilag is megokolatlan gondolata támad, hogy amit a költő nem szeret, azt nem is tudja rajzolni; pl. a telet. Hogy téli leírásai nem sikerülnek. Számos helyet hozhatnánk ezt cáfolni; így a gyönyörű *Téli világ* című verset. De maga a bíráló választja meg a bizonyító példáját legszerencsétlenebbül. A *Puszta télen* című versről akarja kimutatni, hogy nem sikerült. Ez mutatja, hogy egy a *priori* gondolat milyen helytelen ítéletekre csábítja az esztétikust. Valóban nem értem, hogy akadjon valaki, akit meg ne kapjon az a csodálatos hangulat, mely ebből a költeményből kiárad, aki ne bámulja a leírás csodálatos képzeltető erejét és a folyton fokozódó hangulat szigorú felépítését. Mikor még gyermek voltam, gyenge és ideges, könnyek jöttek a szemembe, valahányszor ezt a verset olvastam. Az új bíráló teljesen korlátolt érvekkel megy ellene és Gyulai

ellen, aki dicsérte. A negatív leírást veti szemére, Péterfy tekintélyére hivatkozva. De nem veszi észre, hogy ami másutt impotencia lehet, az e versben művészi szükségesség, kontraszt, melynek felmerülése a lélekben lélektanilag époly érthető, mint helyzete a költemény elején szükséges *esztétikai alap* – hogy Beöthy kifejezését használjam – a továbbiak hangulati előkészítésére.

Általában ez a kritikus Petőfi tájképművészetének nem néz a mélyére. Mesterséges módszereket keres benne. Az *Alföld* c. költemény strófáiról pl. azt mondja: „A két első sor rendesen a tér, a két utóbbi a rá felvonuló élet." Ezt kevés helyen lehetne erőltetés nélkül alkalmazni. Petőfi nem dolgozott ily *recipe* szerint. Ami a legmélyebb és legérdekesebb Petőfi leírásaiban, a képek bámulatos tisztasága, élessége, mely onnan származik, hogy a tükör színben, világításban igen keveset ad hozzá a képekhez. Ami megint oda megy ki, hogy költőnk a benyomások költője és voltakép nem szubjektív költő. Az ő egészséges, egyszerű lelkén, mint az ablaküvegen át majdnem egészen természetes színekben látjuk a világot, nem ad mindennek külön fényt és színt, mint az abnormis nagy művészek, mint Arany.

Valóban, Petőfi lelke, mint minden egészséges lélek, rendkívül egyszerű, átlátszó és naiv. Erről a naivságról az új Petőfi-könyv külön fejezetben beszél s nekünk itt már alig van hozzátennivalónk; az eddigiekből különben is minden magától értetődő és dedukálható.

2.

Láttuk az elmondottak szerint, hogy az ellentét Petőfi és Arany között tényleg megvan; de lényesen más az, mint ahogy akár az ortodoxok, akár a modernek képzelik. Arany a beteges, abnormis zseni és Petőfi az egészséges nyárspolgár. Ha csak élet-

viszonyaikat vesszük tekintetbe és nem iparkodunk pszichológiájukba behatolni, teljesen külsőségek után indulunk és téves eredményekre jutunk.

A *faculté maîtresse* Aranynál valami előkelő szenzibilitás, amely a külvilág minden behatását mély és mulhatatlan sebnek érzi. A benyomás ilyenformán nem vesz el, hanem tovább rezeg, tovább fáj a lélekben és a lélek folyton gazdagodik a múlttal, az egész múlt tovább élvén benne. Ez magyarázza Aranynak rendkívüli érzékét a múlt iránt, ami mint az érzékenység, arisztokrata vonás: a demokrata Petőfieknek csak a jelen létezik.[112] Az arisztokrata, amely az egész múltat hordozza magában, költészetében is tudatos folytatója és eredője az egész múlt költészetének és minden sorából az egész múlt lelke cseng. Innen Aranynak nagy irodalomtörténeti érdeklődése, melynek legbővebb dokumentumát, irodalomtörténeti előadásait a nagykőrösi gimnáziumban, iskolai jegyzetek alapján nagyon híven és pontosan rekonstruálva adta ki Pap Károly.

Figyeljünk arra, hogy a múltnak ez a továbbélése és felhalmozódása szoros kapcsolatban van Aranynak rendkívül sajátos egyéniségével, egyéni látásával. Valóban az ily lélekben, amely a múlt minden sebeit viseli, a jelen képei sem tűnhetnek fel oly egyszerű és természetes színekben, mint pl. Petőfinél; a vele együttható múlt sajátságos színt vet rájuk, egyéni színt. S amint a képzelet, úgy a kifejezés is teljesen egyéni lesz az ily komplikált lelkekben. Arany kifejezésmódja egyáltalán nem egyszerű, mint Petőfié, sőt ellenkezőleg. S alig van sora, mely nem viselné magán az egyéni látás és stílus kettős bélyegét. Ezt legszebben Riedl mutatta ki, akinek könyvében az első

[112] Az arisztokratizmusra nézve vesd össze Arany származását, a *Toldi szerelme* enumerációját, a nemes stílt és történeti érzéket, a levelet, melyben Petőfi le akarja beszélni Aranyt, hogy a *Murány ostromát* Wesselényinek ajánlja s azt, amit Riedl mond Aranynak a cigányokkal szemben való ítéletéről.

mondat: „Arany költészete egész világ, melynek megvan a maga emberfaja, a maga növényzete és állatvilága, szóval sajátos természete és éghajlata." Arany szenzibilitása époly érzékeny a valóság iránt, époly jól lát, mint Petőfi – de mindent sajátságos világításban.

Az ilyen rendkívül egyéni költőt voltaképpen époly kevéssé szabadna objektívnak mondani, mint Petőfit szubjektívnek. Az, amit rendesen a költő objektivitásának neveznek, az elmondottakkal szorosan összefügg. Az ily végtelenül sértékeny, szenzitív lélek valóban nem szeret önmagáról beszélni, mint a beteg nem szeret sebeiben turkálni. Az ily arisztokrata lélek nem viszi sebeit a piacra. Sőt a költészet neki voltaképpen csak menekvés a valóság kínzó, sebző világából, mely iránt haj! nagyon is eleven érzéke van és érzékenysége. Ezt fejezi ki pl. a *Vigasztaló* című verse. Menekülés, hova? a múlt világába, az egyetlenbe, mely a sebző jelentől elfordíthatja figyelmét, mert az ember lelke nem állhat másból, mint a múltból és jelenből. A múlt sebei kevésbé fájnak s a képzelet, amely a múlt sebeit kombinálja, eltereli a figyelmet a jelen fájóbb sebeitől. Ezért Arany lírája sem közvetlen benyomásokat ad, hanem emlékekből táplálkozik és diszkréten fátyolozott líra. S ugyanezért költészete leginkább epikai. S ámbár ez epikai költészet mélye csupa titkolt és eltagadhatatlan szubjektivitás, megjelenése mégis egy realista, sőt, naturalista[113] költészet megjelenése. Rendkívüli szenzibilitása s ezzel összefüggő óriási képzet-, azaz szókincse képessé teszi a legfinomabb dolgok látására és kifejezésére s külön fejezetet érdemelne a lelkiismeretesség, amellyel az általa látott valósághoz aggodalmasan ragaszkodik. Ez ugyanaz a tragikus lelkiismeretesség, amely-

[113] Vö. a Bolond Istók I. énekét és Thewrewk Árpád könyvét a *Nagyidai cigányok*ról.

ről Péterfyről szólván is beszélünk,[114] s amely minden ily sértékeny arisztokrata léleknek közös vonása. Aranynál három alakot vesz. Az első a költői realizmus. Petőfinél a realizmus önkénytelen, magától értetődő, könnyű. Aranynál aggodalmas, fájdalmas. Az egyik a tükör, a másik a festő. A másik forma az erkölcsi lelkiismeretesség. S itt tapintunk az egész dolognak mélyére. Petőfi, a nyárspolgár, erkölcsös ember, önkénytelen és nem érdemből, nem lelkiismeretből, erkölcsös, mert úgy született, erkölcsös époly könnyedén, mint amely könnyedén tesz mindent. Őszinte, mert egyszerű és nincs mit elhallgatnia; őszinte, mint ahogy az üveg átlátszó.

Aranynál máskép van. Akinek egész lelke seb, annak az őszinteség keserves lelkiismeretesség. Az csak azért őszinte, hogy ne legyen egy újabb, még keservesebb sebe, a lelkifurdalásé; mert minden lelkifurdalást ismét mély és halhatatlan sebnek érez. Aki múltját mindig magában hordja, annál a lelkiismeretesség lényege a múlthoz való ragaszkodás és erkölcsi következetesség, mert minden legkisebb ellentét múlt és jelen közt új seb és örök lelkifurdalás. Ez az, amit *Weininger,* a hírhedt osztrák filozófus *Gedächtnis*nek, erkölcsi emlékezetnek nevez és a zseni legmélyebb sajátságának mond.

Ilyen Weininger értelmében vett zseni Arany. Ez annak a rendellenes erkölcsi érzékenységnek alapja, mely Arany egész életét egy Hamlet életévé teszi; ha Petőfié az egészséges erkölcs, Aranyé beteges erkölcsi szenzibilitás, *„égető, mint Nessus vére”.* Riedl kimutatja, hogy ez van meg Arany hőseiben is, Toldiban (gondoljunk a György vitézének vagy Tar Lőrincnek megölése utáni hangulatokra); Piroskában, Etelében, a balladahősökben.

E rendkívüli erkölcsi érzékenység a lelket habozóvá, félénkké, szemérmessé teszi. Itt minden megint összefügg az előbbiekkel. Akinek minden ártatlannak látszó cselekedete új

[114] L. az *Irodalom halottjai* c. tanulmányt.

lelkifurdalások bőséges forrása, az elzárkózik, hogy ne kelljen cselekednie. Az, ha tán ki is csábul néha a tett mezejére,

De majd, mint beteg az ágyba,
Visszavágyik a magányba.

Az iparkodik úgy élni, hogy azon ne lehessen folt. Amily lelkiismeretes költő, oly lelkiismeretes tanár, férj, apa. De ez a nyárspolgárság lényegileg különbözik a Petőfi nyárspolgárságától. Petőfi nyárspolgár a zseni álarcában. Arany zseni a nyárspolgár álarcában.

A harmadik formája Arany lelkiismeretességének a tudós lelkiismerete. S itt visszatérünk a könyvre, melynek kapcsán írtuk e sorokat s mely Aranyt mint tanárt és tudóst mutatja be. Aranyt lelkiismeretessége esztétikai dolgokban époly hipochondriássá és habozóvá teszi, mint mindenben; ezért hagyott annyi töredéket és kiadatlan művet. Neki minden kritika új seb volt:

Mert – betegnek – izgalom,
Ha olvassák itt is, ott is
S bírálgatják új dalom.

Ez végletekig vitt esztétikai gondosságra késztette, hogy csak tökéleteset adjon ki. (Ebben is ellentéte a könnyen dolgozó Petőfinek.) Ezért az esztétikából valóságos nagy tudományt csinált magának,[115] amelynek gyümölcsei az utolérhetetlen *Vojtinán* kívül (és néhány kisebb költeményen, mint a *Sárkány* című) prózai dolgozataiban maradtak ránk.

Arany prózai dolgozatairól újabban sokat írtak, noha inkább kivonatokat adva belőlük, mint eredeti ítéleteket róluk. Mégis rájövünk lassan, hogy őt, kit az ortodoxok ismertek esztétikai

[115] Ebben is ellentéte Petőfinek, aki csak a divatos írókat szerette.

vezérükül, egyáltalán nem lehet elmaradott kritikusnak tartani. Ez a nyárspolgár-költő, amint gyakorlatában megelőzte a legmodernebb naturalista és *l'art-pour-l'art*os irányokat, úgy elméletében többszörösen megelőzte Tainet, először módszerben, alkalmazva a milieu- és race-elméletet írói arcképeiben és *Zrínyi és Tasso*ban;[116] azután az eszményítés elméletében, megírva a *Vojtiná*t hat évvel a Taine híres előadásai előtt *de l'Ideal dans l'Art* (1867), amelyekben nincs több, mint a *Vojtiná*ban. Gondoljunk arra is, hogy pl. Hebbelt ő méltatta először irodalmunkban, mint az eposz modernizálóját, maga is nagy modernizálója az eposznak; hogy Flaubert-t és az orosz írókat ő fedezte fel a magyar olvasó számára. Irodalomtörténetének kiadója közli tervezett, de nem engedélyezett olvasókönyvének előszavát is, mely úgy pedagógiai, mint esztétikai szempontból kitűnő és eredeti munka.

Aranyban, mint irodalomtörténészben az esztétikai ízlés és tudás egyesül a múlt iránti nagy érzékkel. Eredeti történetírónak nem lehet mondani. Önálló kutatásra alkalma nem volt; nagyobbrészt Toldy és mások adatait veszi át.[117] A szoros és önálló tudományosságot pedagógiai célja is kizárta. Arany, mint Benkó ismert könyvéből és másunnan tudjuk, kitűnő tanár volt; nemcsak nagy egyéniségének önkénytelen hatása, higgadt modora és nagy tudása tette azzá, hanem az a lelkiismeretesség, amellyel kötelességeit teljesítette és saját pedagógiáját alaposan átgondolta. E pedagógia kiválóan józan gyerekismeretre vall. Azt mondja egy programmértekezésében, hogy „az a 15–16 éves ifjú, aki előtt most nyílt meg a stíl virágos mezeje, aki rokonvagy ellenszenvét csupán a külsőhöz köti s elsősorban ebből

[116] „A szenteskedő kéjsóvár olasz" szembeállítása a magyar hadvezérrel olynemű dolog, mint Musset és Tennyson szembeállítása az angol irodalom történetében. Arany még pontosabb a dokumentálásban.

[117] Maga – szerényen – Toldy extraktusának nevezi jegyzeteit.

a szempontból ítélkezik, képtelenség, hogy egyúttal magasabb érdekeket, mint a nyelv erejét, a kompozíció hatalmát, a költészet egyszerű fenségét is érezze. Már lelki alkatánál fogva – ki akarván tűnni – csak a *jelent* nézi, a *múlt* ügyetlen törekvései, avult szépségei iránt, amiket önfejlődése színvonalán alul állóknak tart, sem kedve, sem érzéke". Ezeket a szavakat számos mai tanárunk megfontolhatná. Annál feltűnőbbek, mert oly történeti érzékű ember írja, mint Arany, önmegtagadó objektivitással. Még modernebb pedagógia hangjait üti meg egy levelében Lévay Józsefhez: „Oly alkalmazott esztétika, mely minden művészetre kiterjed, vagy oly teoretika, mely csupán szemlélődéssel lakik jól – nem ily korú, olvasottságú ifjakhoz való. A szókat betanulhatná, de az értelem éhen maradna." Annyira simult e tanár a gyermekek értelméhez és ízléséhez, hogy az újabb irodalmat, mint könnyebbet és élvezetesebbet, előbb tárgyalta, tanította a réginél, nem törődve a tudományos szempontokkal, melyek e sorrend ellen szólnak.

Arany az irodalomtörténetet teljesen a mai módszer szerint, induktíve, olvasmányok alapján tanította s a diktátum csak végleges, megjegyzésre szánt összefoglalás akart lenni. Így nem is várhatjuk, hogy a költő egyéniségéből sokat találjunk benne. Azonkívül a nagy költő prózája másutt sem valami nagyon egyéni. Arany valóságos ellentéte a modern szubjektív kritikusoknak. Mint előadásainak kiadója is megjegyzi, ő rakta le nálunk a filológiai módszer alapjait. Lelkiismeretessége a tényekhez és adatokhoz ragaszkodik és szemérme, mely érzéseit még lírájában is fátyolozottá teszi, prózában lehetőleg egyáltalán nem engedi őket nyilatkozni. Ami versben diszkrét, az prózában szemérmetlen nyíltság lehet. Arany idegesen borzad minden szemérmetlenségtől. Díszt, hasonlatot, az egyéni képzelet jeleit, csak olyan helyen enged prózájába, ahol a megértéshez szükség van rá. Ezért lesz prózája, mint maga mondja, *fahangúvá* és olyanná, amilyennek Riedl elemzi. Kétszeresen

így van ebben a „száraz összefoglalásban". Annál inkább meglep bennünket a rendkívüli gondos tömörség és szabatosság, mely minden mondatát jellemzi. Ez is művészet: a legérettebb logikai művészet. És néha, mint a villám, egy-egy pillanatra egy epigrammai fordulat, egy kitűnő jelző („a vízeszű Zsigmond") felvillan az iskolás kifejezések közt.

Valóban szerencsés a kiadó kifejezése: ezeket a rövid, logikus, fejezetkéket leginkább epigrammai él jellemzi. S tartalmilag még több érdekeset találunk bennök. Ilyen mingyárt a hún-magyar mondák és ősműveltség jellemzése, mely a Csabatrilógia tudományos forrásaira világíthat rá s látható szeretettel van megírva. Aranynak e dolgokban olyan szakműveltsége volt, mint akárkinek abban a korban. S több tévedése mellett is szembeszökő a bámulatos önmegtagadó lelkiismeretességű józanság, mellyel a költő kedvelt tárgyával, epikai hitelének összes alapjaival szemben ítélni tud.

A középkori irodalomról igen szigorúan ítél, annak szépségeit kevéssé sejti: ami természetes, hisz középkori irodalmunk kincseinek megvilágítása csak a legújabb kutatások műve. Annál több figyelmet szentel a korrajzi háttérnek s itt egyes kis fejezetei valóságos kis mesterművek, annak az Aranynak művei, aki a korai reneszánsz egész műveltségébe oly csodálatosan élte bele magát *Toldi szerelmé*ben. Arany legendás történeti érzéke párosul itt szigorú logikájával és semmit kicsinek nem néző lelkiismeretességével, hogy e kis művekben olyat alkosson, amelyből mint egy Heredia-szonettből elvenni, sem hozzátenni egy szót sem lehetne. Egy-egy kor beszorítva néhány színtelennek tetsző mondatba; csak aki maga hasonlót próbál, veszi észre a benne rejlő roppant logikai műveletet.

A következő kor még inkább a Tinódiak és Ilosvaiak kora Arany szemében, mint Balassáé – s ez talán érthető a Toldi, Török Bálint, Szondi költőjénél a Radvánszky-kódex felfedezése előtti időben. Legérdekesebb itt (pedagógiai szempontból is)

a régi magyar versformák összeállítása, amelynek ma sem szabadna hiányozni egy iskolai irodalomtörténetben.

Felélénkül a könyv azon kor felé, melyről Arany írói arcképei szólnak. Korok, iskolák, írók jellemzése itt mind kitűnő s megegyező a mai ítéletekkel. A kiadó szerint Toldy és Gyulai később ismerték e jegyzeteket s így nem lehetetlen, hogy egyes dolgokban hatással is voltak a mai ítéletekre.

A reformkor elemzése megint kitűnő; Széchenyiről két szó („ezek a lángész hibái") élesen világít. – A következő kor iránt megint kissé igazságtalan; ez már talán a győzelmes irodalmi iskola igazságtalansága a legyőzöttel szemben. Kölcsey lírája mást érdemelt volna (bár itt mentség, hogy e nagy költőt ma sem becsüljük eléggé); nekem Vörösmarty jellemzése is kissé halványnak tetszik.

Önnön győzelmes iskoláját dicsérve, Arany egészen diszkrét, nemcsak abban, hogy magát nem említi (amely hiányt állítólag Szilágyi Sándor igen szépen és méltóan pótolt a későbbi jegyzetekben), hanem költőtársainak dicséretében is. Nem valami merész újító, ami tankönyvben nem is volna szabad, hanem a megállapodott közvélemény kifejezője. Mégis helyesen jegyzi meg a kiadó, hogy e kis irodalomtörténetnek nagy érdekessége az, hogy az új iskolát ez helyezi irodalmunk fejlődésében az őt megillető helyre először időrendben; Toldy még teljesen konzervatív. És ha igaz, e kis könyvecske ebben sem maradt titkos hatás nélkül újabb irodalomtörténeti felfogásunkra.

Petőfiről szól legtöbbet Arany, védelmezve őt a vádak ellen, körülbelül olyan hangon, mint az utóbbi években Adyt volt szokás védelmezni.[118] Érdekes, amint a kiadó bebizonyítja kronologice Arany itt az első, aki kimondja, hogy Petőfi a világ-

[118] Nagyon érdekes – és tárgyunkkal szorosan összefüggő – lélektani tanulmány lenne itt kutatni, milyen szemekkel olvashatta Arany – Petőfit?

irodalomban is számottevő költő; a második utána a francia Taillandier, a *Revue des deux Mondes*ban. Gyulai még nem mert hasonlót mondani s Erdélyi, akit még újabb kritikánk is érdemén felül becsül, – Erdélyi az esztétikailag oly kevéssé fogékony esztétikus, aki képes volt Arany *Katalin*ját végigolvasni, anélkül, hogy észrevette volna, hogy az gyönyörű jambusokban van írva és nem rossz ősi nyolcasokban – s ezt oly időben, mikor Byron hasonló költeményeit minden valamire való kritikusnak kívülről kellett volna tudnia, – Erdélyi azt mondta, hogy ne merjük Petőfit összemérni – Bérangervel.

86. MODERN IMPRESSZIONISTÁK

A múlt héten a francia forradalomról hallottunk ezen a helyen egy szép előadást. Én is a francia forradalomról akarok önöknek beszélni. De nem politikai forradalmakról, nem harcokról és kivégzésekről. Költészetről és festészetről szólok. Művészeti forradalomról beszélek, stílusok harcairól és elavult modorok kivégzéséről. A modern művészet megszületéséről beszélek, hogyan kelt ki a nép lelkéből, mint hajdan Vénus istennője a tenger habjaiból. Nagyvárosi Vénus ez a modern művészet és mi akik itt a messze vidéken is szeretjük őt, úgy hódolunk neki a távolból, mint a középkori lovag a napkeleti királykisasszonynak. De egy estére leereszkedik hozzánk, friss szépségében, még gyöngyözve a tenger vizétől, amelyből kikelt. A modern ember lelke és a tenger, a francia nép lelke, amely a mi szárazföldünkön az első modern nép akart és mert lenni. Az idők változnak és az időkben változnak a lelkek is és a külső forradalomnak megfelel egy belső forradalom. Az az ember, aki átélte a nagy forradalmat, a napoleoni időket kétségkívül másként látott és más dolgokat látott, másként érzett

és más dolgokat érzett, mint XIV. Lajos egy udvaronca. Az udvaronc nagy műveltségű ember lehetett, ismerte a görög mitológiát, a kedvesét kétségkívül Venusnak nevezte ha verset írt hozzá, vagy Chloének, vagy Amaryllisnek; tetszettek neki az olyan színdarabok, amelyekben Achilles és Briseis és Iphigenia szerepeltek, az olyan képek, amelyeken Venus születése volt szépen lepingálva vagy a szabin nők elrablása. Léha társaság volt alapjában; szerették a sikamlós dolgokat és meztelenségeket; de mindig megtartva az udvariasság külső formáit, a szoros etiquettet. A színdarabokban még a görög hősök is önözték, urazták egymást, kisasszonyozták a hölgyeket, és finom bókokat mondtak nekik. Egy durva, sértő, a zord valóságra emlékeztető szónak nem volt szabad előfordulni az elegáns versekben. És a képeken nem lehetett egy durva, erősebb szín, egy élethűebb, kifejezőbb arc. Minden csinos és kecses. A forradalom lezajlott; viszonyok, kedélyek átalakultak; a művészet maradt a régi, az ízlés maradt a régi. Nem vágyakoztak-e másvalamire? Erőre színben és szóban, igazságra képen és színpadon? Akiknek a legkíméletlenebb élet oly erővel mutatta meg magát: „Itt vagyok én is, kard a kezemben, guillotine a hónom alatt, nem méz, nem tejfel”: nem kellett-e már megutálniok e klasszikus édelgéseket? Annyi émelygős édesség után nem jólesett volna egy kis durvaság, egy kis igazmondás a művészetben is? Íme, Cabanel még mindig Venusokat fest; csodaszép Venusokat, akik bársonyos testtel, bársonyos tengeren nyújtóznak kéjesen, ezeket a képeket veszik a gazdagok, bámulják a szegények. Az egyenlőségi eszmék átalakítják a világfelfogást; nem maradhatnak hatás nélkül a művészetre sem: íme, Robert már parasztokat fest, hazatérő aratókat; de minő aratókat? csinos, sablonos parasztokat, minden igazság, minden természethűség nélkül, csak a csinossággal törődve; mint a színműírók, akik a pásztorokat oly finom nyelven beszéltetik, mintha grófok volnának. Semmi változás. Főleg a klasszikus divat nem

hagy abba. A forradalom emberei Brutust, Cassiust, a római szabadsághősöket választják mintaképükül; Napóleon Hannibalt, Caesart akarja utánozni. De íme: lassankint egy változás mégis van. A történelmet kezdték komolyabban venni. A történelem az utolsó években eléggé megmutatta a maga komolyságát. S Couture elénk hozza a hanyatló Rómát, félmeztelen, mulató rómaiakat, akik enervált franciákhoz hasonlítanak: de szín és történelem van ezeken a képeken, sok alak, hatásos, sőt színpadias csoportosítás. Írók és festők kikeresik a történelemnek minden hatásos mozzanatát, hogy színpadra, vászonra vigyék. Új jelszavak, a *romanticizmus* jelszavai röpködnek: életet, színt, *helyi színt* akarnak behozni a történelembe; és Shaksperet dicsérik, a nagy angol költőt, aki oly kérlelhetetlenül, sokszor durván rajzolja a valóságot. Anglia minden nagy forradalomban megelőzte a franciákat: az egyenlőséget angol írók hirdetik először, a királyt Angliában fejezték le először, jóval a franciák előtt. A romanticizmust is angol költőktől hozzák a franciák. Shaksperere, Byronra, Scott Walterra esküsznek. És íme, Hugo Viktor, a fiatal francia író, színdarabot mer írni, nem valami görög hősről: egy közönséges rablóvezérről; színdarabot, amelyikben mindenféle durva szavak előfordulnak; amelyikben az emberek, ahelyett hogy bókokat mondanának egymásnak, szidják és ütik egymást a színpadon. Roppant nagy a felháborodás. A klasszikus irány hívei botokkal felfegyverkezve mennek a színházba; *Theophile Gautier,* a költő barátja, maga is nagy költő rikító vörös mellényt húz, hogy „pukkassza a nyárspolgárokat". Rikító színek, rikító hatások! erre vágynak a romantikusok. Tarkaságot akarnak és mindent, ami nem volt szabad az etikette, klasszicizmus korában. Régi történelmet, idegen országokat és népeket keresnek fel, s a legegyszerűbb gondolatokat a fantázia csodás virágaival ékesítik. Íme lefordítom önöknek, hogyan mondja el Gautier, a vörösmellényes költő, azt hogy:

MIT BESZÉLNEK A FECSKÉK?

A száraz lomb már jól beeste

Az ősznek sárguló gyepét
Hűvös szél borzong reggel, este,
A szép idő hej véget ért!
- -

A tócsán eső bugyborékol
S a fecskék az eresz megett
Gyűléseket rendeznek néhol:
Itt már a tél, itt a hideg!

És összegyűlnek útra készen
Egymással versenyezni ők
S az egyik szól: „A vén Athénben
Fogok találni szép időt!

„Én odaszállok minden évben,
S a Parthenonra fészkelek
Párkányain tapaszt be fészkem
Egy tág ágyulövéshelyet."

A másik: „Egy kávéház ormán

Szmirnában leltem nyugtot én:
A hadzsik számlálják borostyán
Kövüket annak küszöbén."

„Jövök, megyek. Megszoktam már a

Csibukok szőke gőzeit,
Melyeknek hömpölygő hulláma
Tarbukkot, turbánt elborít.”

Másik: „Balbeckben egy templomban

Lakom, rovátkos csúcsokon
Kicsinyeim csőrében ottan
Csőrömmel megkapaszkodom.”

Negyedik: „Íme, az adressem:

Rodus, lovagi palota
Egy kővirágos arabeszken
Verem a sátramat oda.”

Ötödik: „Pihenőm betartom,

Mert a kor elnehezített,
Máltában, a fehéres parton,
A kék víz és kék ég között.”

Hatodik: „Karcsú minaréten

Kairóban lakozni jó
Sarat találok kinn a réten
S lakást ad télre, Kairó.”

„Nílus. Második katarakta”

– Szól az utolsó – „ott lakom:
Tudom pontosan, hova raktam
Fészkem egy gránittorlaton.”

És mind: „Rajunkra ennyi menhely

Vár holnap messze tájakon,
Fehér csúcs, barna sík, kék tenger
Mitőlünk tarka lesz nagyon.”

Elhagyva az eresznek árnyát

A fecskecsapat így zajong,
Csicseregve csapkodja szárnyát
Látván, hogy sárgul már a lomb.

Minden szavukat jól megértem

Mert a költő szintén madár
Csakhogy szegény fogoly; röptében
Minduntalan hálóba száll.

Fel szárnyra! szárnyra! szárnyra!

Mind annyi szép versben van az
Szebb tájra hol szívünket várja
Arany nap és örök tavasz!

Igen: szárnyra, szárnyra akart kelni a romanticizmus, röpülni messze a múltba, messze keletbe, ahol szebb, naposabb, tarkább minden.

És mesés keleti tájak, épületek, történelmi emlékezések: minden belekerül a versbe, hogy színessé tegyen egy olyan egy-

szerű tárgyat, mint a fecskék elköltözése ősszel. Szín, szín: erre törekszenek mindenekelőtt a romantikusok; és mi adhat tarkább színeket, mint a kelet, mint a történelem? A festészetnek is megvolt a maga Hugo Viktorja: Eugéne Delacroix. Képein valósággal tombol a színekben, és a történelemből a leghatásosabb jeleneteket kereste ki. Sőt nem riadt vissza a francia forradalom képeitől sem. Egyik leghíresebb képe: A szabadság vezeti a népet a forradalom torlaszaira. Emlékeznek önök még erre a képre? A Szabadság a torlaszon áll lobogóval és lobogó ingben; a bal kezében szuronyos puska van. Körötte holttestek, csőcselék, pisztolyos mesterlegények, cilinderes puskások. Amint a romantikus költő írta

Nem Faubourg-Saint-Germain grófnője a szabadság.
Kin drága fűző a paizs,
Aki fehérrel és karminnal festi arcát,
S elájul egy jajszóra is:
Hatalmas asszony az, hatalmas kebelekkel
Rekedt hang, durva, barna bőr
Tenyeres-talpas, és talpon van kora reggel,
Tűz villog a szemeiből.
Véres tusát szeret, lázadt, szép, durva hangját
Szereti, hogyha dob pereg
A puskapor szagát, a messze vész harangját,
Fültépő ágyuszót szeret
A csőcselék között, mert csőcselék leánya
Keres magának szeretőt:
Erőseket szeret, mint maga, s azt kívánja
Véres karral öleljed őt.

Ilyen a Delacroix Szabadsága, s ilyen a romantikusok történelme. Ők is a vért szeretik, mint ez a Szabadság, és kikeresik a történelemből a legvéresebb drámákat. Íme, Guise herceg

megöletése Delarochetól. Mennyi hatásvadászat, milyen mesterkélt csoportosítás, a történelem hatásos momentumainak mily bámulatos kihasználása van ezen a képen. Mint egy színpadi jelenet, egy tragédiából. És mégis hidegen hagy; mert a festő nem nagy művész, akinek nagy mondani valói vannak számunkra, hanem csak ügyes komédiás, aki csak izgatni és érdekelni akar. Az érzés egyszerűsége hiányzik ebből a művészetből: a hatalmas fantázia mellett hiányzik az egyszerű érzés melege. L'art pour l'art: a művészet a művészetért: ez volt a jelszavuk. Nem érzéseiket kifejezni, nem érzéseinket felkelteni, nem benyomásaikat elmondani, nem a valóságot megmutatni akarták: csak hatásos képeket, zengő verseket alkotni. A művészet a művészetért. De a sok művészet közt hiányzott egy kis természet, hiányzott valami a művész lelkéből, a művész benyomásainak közvetlen közlése, hiányzott egy kis impresszionizmus. Impresszionizmus annyit jelent, mint benyomások festése.

A legszomorúbban látszott ez irány hatása a tájképeken. A tájkép voltaképpen az, ahol a művész legközvetlenebb benyomásainak visszaadását várnók. Ugyanaz a táj minden emberre másként hat; a képen azt szeretnők látni hogyan hatott a festőre. A tájkép nem fénykép, nem tiszta másolása a természetnek: a tájkép a festészet lírája, olyan mint a dal, amelyben a festő a saját érzelmét, a saját benyomásait fejezi ki. A régi francia tájkép nem ilyen volt; de azért hű másolata, fényképe sem volt a természetnek. Ellenkezőleg: ideális tájkép volt: nem is francia tájakat festettek, hanem itáliai tájakat, mint ahogy Robert mint láttuk itáliai parasztokat festett. Claude Lorrain egy ideális déli tájat akart festeni s amit festett, nem is hasonlít egy létező tájra sem. Romokat pingált be korinthoszi oszlopokkal és távol íves hidakat. Itáliában élt, és a klasszicizmus híve volt; Apolló templomokat festett bele az ideális itáliai tájba, amilyeneket ő képzelt hozzá! Apolló templomokat nagy ku-

polákkal, képzelt pásztorjeleneteket, bibliai jeleneteket, mint a híres Poussin is: Ábrahám és Izsák történetét, itáliai tájban. Ábrahámot, mint viszi áldozatra a fiát. S az újabb festők még mindig ezeket utánozták.

Ezek közt a képzelt, klasszikus tájképek közt, amelyeknek céljuk csak a szép kép és nem az igaz élmény volt, megjelent egyszer a párizsi Szalon tárlatain néhány angol tájkép. E képek óriási feltűnést keltettek. A franciák látták, hogy Anglia ismét megelőzte őket valamiben: az angol festők nem a szépségre törekedtek többé, hanem az igazságra. Nem idealizált, képzelt tájakat festettek, regényes romokkal, klasszikus épületekkel és jelenetekkel felékesítve, hanem festették amit láttak. Turner legnagyobb festőjük bejárta vázlatkönyvével egész Angliát, sőt egész Európát, s amit látott, lefestette azon helyen, úgy, ahogyan látta. Nem szépíteni akarta a természetet, hanem ellesni szépségeit. Megleste a fény változásait, a hajnal, az alkony csodálatos színeit s a tenger csillogását, s azon nyomban vászonra vetette. A francia közönséget meglepték az angol képek, de nem tetszettek neki. Nem találta elég szépeknek, elég elegánsaknak, elég hatásosaknak őket. De a legkiválóbb művészekre egészen más hatással voltak. Felkeltették bennük a vágyat a természetet a maga egyszerűségében vászonra hozni. Dupré megfesti híres Reggel c. képét, és ezzel ki van adva a bensőséges tájképfestés jelszava: a Paysage intime. Dupré nem fest valami kigondolt klasszikus szépségű, változatos tájat, csak egy egyszerű erdőszélt, legelésző barommal, közönséges dolgokat. De színeivel, tónusaival, árnyékolásával iparkodik kifejezni mindazt a hangulatot, amit ez egyszerű táj reggelente benne költ. Dupré valóságos költő a festők között. A saját érzéseinek kifejezése a fő előtte.

– A természet semmi, az ember minden – szokta mondani. – Nincs butább egy hegységnél: a festő jön, meglátja, megfesti és szellemet lehel belé.

Azonban a szellem, melyet Dupré a természetbe lehelt, még romantikus szellem volt. Az a nagyonis költői hangulat, mely képein elömlik, a hatásvadászó színek, a lágyan elomló tónusok, még mindig túlságosan idealizálták a természetet. Az igazi természetességig még egy lépés hátra volt, és ezt a lépést Theodore Rousseau tette meg.

– Ennek a Rousseaunak egy ecsetvonásra minden sikerül, amit én évekig hiába keresek – mondta róla Dupré. De Rousseau szerencsétlen volt. A képei nem tetszettek. A tárlatokra hiába küldte be: a zsűri visszautasította. A műkereskedők nem vették meg. Azt mondták hogy „borzasztó képek". És csakugyan az akkori ízlés előtt borzasztó képek lehettek ezek. Rousseau nem adott semmit a színek szépségére, a kép regényességére, a hangulat költőiségére. Valóságos ellentéte ebben Duprének. Képei majdnem színtelenek, szárazak, hanem Beguigny falunak házacskáit vagy a fontainebleaui erdőnek egy-egy sarkát, a fák körvonalait, a rögök emelkedéseit, legelésző állatok mozdulatait kérlelhetetlen realizmussal adta vissza. Minden idők e legnagyobb visszautasítottja nem annyira festő volt, hanem rajzoló; nem színeit, hanem szeszélyes vonalait kutatta ő a természetnek; s képein minden vonal olyan mintha maga a természet rajzolta volna. Mindig a természet után rajzolt; künn lakott Páris közelében, Barbizon falucskában, ott élt és festegetett, ott is halt meg a parasztok között. Barbizon szülőhelye a modern festészetnek; olyan mint nálunk Nagybánya; egy kis művésztelep keletkezett itt nemsokára; művészek gyűltek össze, akik mind a természet tanulmányozását és ájtatos hűségű utánzását tűzték céljukul. A csendes kis falu egyszerre felélénkült a víg festőkolóniától. És a sok víg fiú közt, akik elvonulva az emberi világtól a természet szívéhez akartak közel jutni, ott volt már a legnagyobb, a francia tájképfestés örök dicsősége: Camille Corot.

Egy párizsi borbélynak volt a fia, aki udvari fodrász volt és

gazdag ember. Az apja üzletében szolgált egy divatáruslány; ez tanította őt rajzolni, és a fiú már 6-7 éves korában énekelve rajzolgatott a boltban. Mikor az apjának megmondta, hogy festő akar lenni, a borbély rárivallt:

– A festők mind naplopók. Százezer frankot adtam volna neked, ha valami üzletet akartál volna kezdeni. Így csak kétezer frankot kapsz évenkint: ez majd észre térít.

Corot nem tért észre. Elment a kétezer frankkal Barbizonba és naphosszat vígan énekelve festegette a képeket, amelyeket senki sem akart tőle megvenni. Ötven éves volt már és a fiatal festők Barbizonban mind Corot papának hívták, mikor beállított az első vevő. Corot papa sírt, mikor egy kedves képétől el kellett válnia. Soha sem volt ember, aki nagyobb boldogságát lelte volna művészetében. Maga írja le egy levélben azt a rajongást, mely a szűz természet láttára elfogja. A festő valóságos költő lesz, mikor erről beszél.

– Korán kelek – mondja –, hajnali 3 órakor, mielőtt még a nap felkel. Leülök egy fa tövébe, nézek, nézek, és várok. Bizony eleinte nem látok valami érdekes dolgot. A természet egy nagy fehér vászonhoz hasonlít, amelyen át alig látszanak a tárgyak körvonalai. Köröskörül csupa illat, az egész természet reszket a hajnal friss fuvalmától. Bing! már látszik az első napsugár. De még nem sikerült a napnak áttörnie a finom fátylon, amely mögött a rét rejtőzik, a völgy és a szemhatár dombjai. Az éj párái ezüstzöld pelyhekként röpködnek a sötétzöld fű fölött. Bing! bing! Egy új napsugár, és még egy másik! ... A virágocskák boldogan ébrednek ... még rajtuk a remegő harmat ... gyenge leveleiket a reggel sóhaja mozgatja ... a lombok mögött láthatatlan madarak énekelnek ... úgy tűnik fel, mintha a virágok reggeli imájokat mondanák. Pillangószárnyú Ámorkák csatáznak a réten, és csapkodásuk alatt hullámzik a fű ... Nem látni semmit ... de mindent érezni ... A táj a köd áttetsző fátyola mögé bú, és lebeg a fátyol, és mind emelkedik fel,

fel a nap felé ... És amint emelkedik, látni a folyó ezüstös szalagját, a réteket, a fákat, a házacskákat és a mind tágabb-tágabb szemhatárt ... Végre mindent látunk, amit előbb sejtettünk.

Corot eleinte megvárta, míg felszállt a köd, és a fák lombja éppoly tisztán látszott az éles reggeli levegőben, mint a táncoló Ámorkák szoknyácskája. De a szélső körvonalak piheszerűen elmosódnak a szem előtt és távolról sem oly élesek, mint Rousseaunál. A levegő maga finom fátyolként borul a dolgok köré, és többé kevésbbé mindig megtompítja vonalaikat. Corot későbbi képein mindinkább így van: a háttérben bokrok, fák nincsenek kirajzolva, minden szín határozatlan és egymásba olvadó, felhőszerű. Ezüstös színei habos pehelyként lebegnek. Ez nem eltérés a valóságtól és nem idealizálás, amint a táncoló Ámorkák sem voltak üres kigondolt szépítgetései a tájképnek, mint a régi tájkép Apollói és Ábrahámjai, hanem a művész legvalóságosabb hangulatának legtermészetesebb kifejezései, s aminthogy Corot Tavasza sem valami unalmasan szép istennő, hanem egy közönséges arcú, nem is hibátlan növésű fiatal lány, aki azonban félénken fejlődő tavaszi testtel bolyong a mezőn, tavaszi lányos mozdulattal szórja szoknyájából a virágot, s lecsüggesztett arcán mely kerüli tekintetünket, a tavasz kissé ügyetlen naivsága ül: tökéletes kifejezője a valóságos tavasz bájos hangulatának. És éppily igazán valóságos benyomásokat ad vissza a háttér határozatlan elmosódottsága is: tévedés azt hinni, hogy mi a természetben éles körvonalakat látunk, mi a természetbe csak belemagyarázzuk a körvonalakat, valóságban a levegő, mint mondtam elveszi a vonalak élességét. Corot aki igazi művész gyanánt teljesen szűz szemekkel nézett mindent, mintha akkor először látta volna, és benyomásait azonmód, minden belemagyarázás nélkül vetette vászonra, felfedezte ezt a törvényt, amely az impresszionizmusnak alaptörvénye lett. Azt mondta egyszer:

– Szememre vetik képeimnek határozatlanságát. Ugyan! hisz az egész természet határozatlan. Ez a lebegő bizonytalanság maga az élet.

Az 1857-iki tárlaton egy másik tavaszi kép keltett nagy feltűnést, egy másik híres barbizoni mester műve, akinek a neve Francois Daubigny. Ha Corot a természet mélységes és mélabús hangulatának legnagyobb költője a természet vidámságát kevesen rajzolták úgy mint Daubigny. Virágos fák, arany búzatáblák, kedélyes szőlőhegyek, nevető kék ég, napsugaras mezők: a Corot magányos elmélázása után íme a nyájas, kacagó természet. Nem magányos természet többet, hanem emberektől művelt, emberi természet, melynek ölén boldog szerelmespárok ölelkeznek, parasztlányok pihengetnek, és pajkos szüretelők dalolnak. Az emberi alakok nem puszta díszletek többé a képen, nem tétlen statiszták, akik csak azért vannak odafestve, hogy a kép szebb vagy érdekesebb legyen, mint a régi klasszikus tájképeknél, mint Poussinnél Izsák és Ábrahám, nem is csupán hangulatkifejező alakok, mint Corot Ámorkái vagy tavaszai: szorosan összenőttek ők a természettel, hozzátartoznak, nélkülök a természetet el sem lehetne képzelni: ők maguk is természet, úgy nőttek ott, mint egy fa, mint egy fűszál. A természetnek természetesebb szemlélése rávezetett az ember természetesebb szemlélésére is: és meglátták most már az embert, a természet ölén, természetes foglalkozásai között, úgy, amint van, minden hamis idealizálás, romantikus túlzás, színpadias póz nélkül. El volt készítve az idő, hogy eljöjjön az a nagy festő, a realisztikus iránynak és talán Franciaországnak legnagyobb festője, aki a festőművészetet megint az emberi élettel hozza legszorosabb kapcsolatba: *Jean François Millet*.

Mert amíg a barbizoni művészek a természet legbensőbb titkaiba iparkodtak behatolni, kis falújukban elzárkóztak az emberi társadalom izgató nagy kérdései elől: lírikusok voltak, kiket csak a saját lelkük benyomásai érdekeltek, semmi a kül-

világból. Jellemző az az anekdota, hogy 1848-ban amikor Páris torlaszain az ágyúk dörögtek, és a forradalom zaja Barbizont is fölverte, Corot papa kinézett a műterméből, és flegmatikusan kérdezte: – No mi baj? Talán nem vagyunk megelégedve a kormánnyal?

És míg a népet a szocializmus nagy modern eszméi verik fel, Millet, a fiatal festő, virágos tavaszi tájképhangulatot fest, mint Corot, mint Daubigny, egészen a barbizoniak modorában. Pedig ez a fiatal festő nem olyan, mint a többiek; már származása megkülönbözteti azoktól. Parasztfiú volt; egy jámbor földműves fia, aki szép naplementekor ki szokta vinni a gyermeket a ház elé, és a napra mutatva azt mondta:

– Látod, fiam, ahol van az Isten.

Millet mezei munkában nőtt fel, és atyját korán elvesztve, Párisba ment gyalog, avval a gondolattal hogy festő lesz, és úgy tartja el anyját és nagyanyját. Egészen gyermek volt még; egy özvegyasszonynál vett szállást, az özvegyasszony el akarta csábítani, és a fiú ártatlanságában ezt még észre sem vette. Végre az özvegy elvette a pénzét tőle, és letagadta; és a fiú egy *sou* nélkül hányódott Páris utcáin, egész napot a képtárakban töltve. Végre bejutott Delaroche-nak, a „Guise herceg megöletése" romantikus festőjének műtermébe tanulóul; itt aktokat rajzolt, meztelen nők képeit, Venusokat, mint Cabanel; ebből éldegélt és arcképfestésből; íme, az önarcképe.

Meg is házasodott. Egyszer az utcán két fiatalember ment előtte, az egyik Millet nevét említette, mire a másik közbevágott:

– Az, aki mindig meztelen nőket fest?

Millet-t ez a véletlen meghallott kérdés teljesen elkeserítette. Megfogadta, hogy többet nem fest meztelen képet, családjával együtt elhagyta Párist, falura ment parasztnak. Kis földjét művelte, és nem festett azután mást, mint tájképeket és a parasztok életének igénytelen jeleneteit. Jól tudta, hogy

ez nem oly jövedelmező, mint a meztelen képek, de inkább ne adja el egy képét sem, hogysem ilyent mondhassanak róla.

Minden szeretetét gyermekkorától fogva a falu és a parasztnép bírta, maga is paraszt maradt teljes életében. Ismerte a földmívesek életét, arckifejezésüket, minden mozdulatukat avval az ájtatos szeretettel és megértéssel tanulmányozta, amivel a barbizoniak a fákat és a felhőket. Nem szépítette őket; úgy festette, ahogy látta: úgy tűntek fel előtte a legszebbeknek, legfenségesebbeknek, bűnnek gondolta volna változtatni az igazságon.

Gyökeresen különböztek az ő életképei a Robert megszépített, elegáns, klasszikus itáliai parasztjaitól, de különböztek azoktól a híres németalföldi holland és flamand életképektől is, amelyek a parasztok életét, talán sok igazsággal, sok realizmussal; de durván és szeretet nélkül; csak a nevetség és vaskos humor kedvéért ábrázolták. Különböztek a híres Teniers régi flamand festő falusi ünnepétől, melyet Millet a párisi képtárban láthatott, s amelynek parasztjai, táncban, hordó tetején, szeretkezve és vigadva, ügyetlen és durva mozdulataikkal csak arra valók, hogy nevessünk rajtuk. Millet meg tudta látni a fenségeset a parasztban, meg tudta látni a „vető fenséges gesztusát", amint Hugó Viktor nevezi, amikor messze tárt karlendülettel szórja az élet magvát; meg tudta látni a rejtett erőt, mely e szegény és munkás emberek testében és kezdetleges lelkében lakik és az arcon ki tudta fejezni a nyomor fenséges szánalmasságát, az elcsigázottság, munka, szegénység megrázóan való költészetét. Óriási felfedezés volt ez: a modern realizmus megszületése, egy oly művészeté, amely a kor lelkéből fakadt, és a kor lelkének szól, és érthető, ha a kor lelkében a legnagyobb visszhangot keltette. De ez a visszhang nem volt azonnal elismerő és kivált a Kalászszedők c. híres képe alkalmából a kritikusok valóságos hadjáratot indítottak Millet iránya ellen. A panasz a régi volt: azzal vádolták, hogy az emberi életnek készakarva a legcsúnyább oldalait keresi ki, hogy a rútat

és közönségest kedveli, és hogy szocialista, aki képeivel az urak ellen izgat. Millet élesen tiltakozott e vádak ellen: ő képeiben nem politizál, hanem festi amit lát, úgy ahogy látja. Megfigyeli, bámulatos éles szemmel, a legjellemzőbb mozdulatot, mint egy pillanatfelvétellel a kalászszedőnek hirtelen, mély meghajlásában érezteti a munka nehezét, gyötrelmét, nem szépíti a fáradtságtól elgyötört testeket, kifejezéstelen arcokat, de érezteti velünk a tarló költészetét is, megmutatja a fázó pásztorleányt nyája mellett egyedül a messze réten, annélkül hogy valami regényes, szeretkező, csodaszép, ideális pásztornőt, Amaryllist vagy Chloét csinálna belőle, mint a klasszikusok, de érezteti a pásztorélet idylli voltát is, meglepi a sulykoló mosónő mozdulatát, a gágogó libákat, a gyerekeket, a léckerítést, a kiteregetett fehérneműt, a falusi életnek egyik legjellemzőbb képét; nem valami szép, mosolygó, kacér kacsintó mosónő ez sem, amilyeneket a régi festők festettek, hanem szegény, munkás asszony, aki nemigen ér rá kacérkodni és magát csinosítani, de képén rajta van a munka költészete, és költői kép a fonó asszony képe is, bár a fonó asszony sem ér rá szép lenni: költői kép, mert a szegényes szoba bútorzata, a nádszékek, a rokka, a fonó nő köténye, fejkötője és arca, munkába elmerült fáradt arca, szorgos és szomorú mozdulatának mély természetessége a hangulat legmélyét fejezi ki, és egy hangulat legmélye mindig költői. De legmélyebb és legköltőibb talán az Angelus című képe. Az esti harangszó hangulatát festette meg itt, úgy hogy szinte halljuk a harangszót, a legegyszerűbb eszközökkel, néhány vonallal úgyszólván, egy természetes testtartás meglesésével, a legnagyobb hatást idézi elő: a paraszt lelkének legbelső szobájába vezet, ahol a vallásos érzés szunnyad, s felébred este a harang szavára, lelki megkönnyebbülést, vigaszt nyújtva a nap fáradságai után, felemelkedést és belső megnyugvást, elcsendesedést. Valóban nem volt igazuk azoknak, akik egy művészi díjat azért tagadtak meg Millet-től,

mert szocialista és társadalom ellenes: Millet képei voltaképp mély, áhítatgerjesztő, keresztény szellemű képek, melyek csak a legnemesebb társadalmi érzéseket kelthetik. S az utókor csak bámulhatja a művészt, aki annyi rágalom, üldöztetés, szegénység között kitartott művészeti hitvallása mellett, aki kijelentette: „én mindent kockára tettem, és ha fejemmel játszom is, erősen állok, nem fordulok vissza. Akár a csúnyaság festőjének neveznek, akár saját népem rágalmazójának, sohasem fognak kényszeríteni, hogy gondolataimat szabadon ne nyilvánítsam." Hasonló vádakkal küzdött később Zola is, és éppenúgy kitartott.

A realista irány, melyet Millet a festészetben diadalra vitt, az irodalomban diadalra jutott a Balzac, Stendhal, Flaubert regényeiben. Ezek a regények is a valóságot festik, szépítés nélkül. A festészetben a mozgalom tovább fejlődik.

Millet követői Franciaország egyes vidékeit keresték fel, és egyes tájak népét, népviseletét, népszokásait festették aprólékos gonddal és szeretettel. Jules Breton a Bretagne festője lefesti az új kereszt felállítását egy bretagnei városban, csupasz fák, komoly őszi táj előtt ájtatos népmenetet, nem dolgozik oly egyszerű eszközökkel, mint Millet, szereti a sok alakot a tarka jeleneteket, de néha szülőföldjének szeretete egyszerű és megható képekben nyilatkozik, mint a bretagnei nő képe, amely világosan mutatja Millet hatását. De Breton távolról sem megy odáig a realizmusban és a külső szépség megvetésében, mint Millet; maga Millet mondta róla, hogy parasztlányai, hazatérő marokszedő női nagyon is szépek ahhoz, hogy falun éljenek, és a kezük nagyon finom a sarlóra. Van ezekben a képekben valami érzelgő, szentimentális vonás; a festő nemcsak festi szülőföldjét, népét, hanem dicséri is, rajong érte, és mert Breton nemcsak festő, hanem híres költő, ír verseket is róla, dicsőítő énekeket és voltakép ilyen énekek maguk a képek is. – Szeretem – így szólítja meg szülőföldjét:

Szeretem napodat, amely a fűbe fekszik,
Mind ott van, ami szép, a napfényes virány,
Párás az esti rét; az árnyék már növekszik,
Kalászkoszorúval hazafelé törekszik
A hollószín hajú marokszedő leány.

Mezők leánya ő, vad, erős testű, büszke
És sziluettje szép egyszerű hátteren,
Ha ráhull a mezőn az égi napnak üszke
Ifju csípője reng, szeme gyul néma tűzbe
S vígan veri a port a lába, meztelen,

Ő az. Vásznain át fiatal válla villog,
S szőke kalásza közt sötét szeme ragyog,
Mint a felhők közül fényes csillag ha csillog
- -
Szoknyája leng, amint lépeget fel a hegyre,
Vígan villog fején az aranyos kalász,
Alkony fénytől piros, mikor a völgybe megy le,
Eltűnt a hegy megett, de mi még látjuk egyre,
S szemünk előtt lebeg mint valamely varázs.

Bármily szépek az ilyen képek és az ilyen versek, ez nem az igazi, könyörtelen valóság többé, ez már szépített, érzelgőssé tett valóság. Breton olyan a festők közt, mint Daudet a regényírók közt: realista, de szentimentális. Támadtak új művészek, akik tiltakoztak az ilyen művészet ellen, és a mindenáron való csupasz igazságot követelték, érzés és szeretet kifejezése nélkül, mert amit szeretünk, sohasem láthatjuk egész valóságában. Courbet volt e mozgalom indítója. Eleinte tájképeket festett, őzet az erdőben, teljes realismussal, részletesen lelkiismeretesen kidolgozott sötét képeket vagy vészes hullámokat nagy tarajjal és vészes felhőket. Már ekkor megvolt a rokonsága

a régi nagy hollandus mesterrel, Rembrandttal, aki egészen sötét képeiben, melyekben csak itt-ott egy pontra esik minden fény, oly híres híven festette a valóságot, egészen közönséges mindennapi valóságokat, a posztókereskedők céhét amint ülést tart, bámulatos élethűséggel jellemezve ezeket a tipikus kereskedő-arcokat. Ilyen tipikusan élethű jellemzésre törekedett Courbet is az ő híres képében, melynek címe Ornansi temetés. Nem olyan idealizált, érzelgős kép ez már mint a Breton népszokásokat, szertartásokat ábrázoló képei: Courbet is szülővárosának népét festi, de kíméletlen realizmussal, s ami Millet a falunak, az ő a városnak. Semmi képzeletet és költészetet nem enged meg magának erős és komor színű képein, s mikor megtámadják a kritikusok, a hírlapokban hevesen védekezik, mély meggyőződéssel kijelenti, hogy ő az egyetlen igazi művész Franciaországban és kiadja a naturalizmus jelszavát.

E jelszóval megy harcba Bastien-Lepage, akinek művészetében a naturalizmus tetőfokát éri. Ez a kor a szellemi harcok kora volt, s az irodalomban Zola vítta ki ezt a harcot, kíméletlen semmitől meg nem rettenő tollával: és Bastien-Lepage volt a festőművészet Zolája. Ő is parasztokat festett, mint Millet, de a Millet nemes egyszerűsége helyett valami keresett hűséggel, amely már nem is hűség, hanem a rut vonások túlzása. Már a Falusi szerelem c. képe mutatja ezt, a festő szinte kéjeleg a rongyos nadrág, az ügyetlen mozdulatok, a buta arc festésében.

Lefesti a krumpliszüretet, egy asszonyt, aki a krumplit zsákba tölti, s akinek mozdulata többé nem a Millet munkásainak felségesen természetes mozdulata, hanem valami keresett és kiválasztott csúnyaságú póz, arca pedig elkényszeredett, majdnem hülye arc, mint még inkább ennek a szénaarató lánynak az arca, amelynél rútabb típusát az elcsigázott hülyeségnek aligha lehetne találni; s ennek az alvó napszámosnak a póza; – festmény sohasem ábrázolta tökéletesebben az állatot az em-

berben. A leány lihegve előrenyújtja karjait, a férfi magát teljesen elhagyva elnyúlik – Zola leírásai jutnak eszünkbe. Bastien-Lepage a történelmet is megpróbálta naturalisztikusan ábrázolni: megfestette az orleánsi szüzet, mint egy szemeit kiforgató, beteges, exaltált parasztlányt, aki a kert alatt fényes lovagokról álmodik.

Míg Courbet és Bastien-Lepage a festészet tárgyait változtatták meg, és hozták egészen közel a valósághoz, addig Degas és Manet a kifejezés eszközeit, a festői technikát helyezték egészen új alapokra. Degas, a balerinák híres festője, a szoknyák egyes ráncait éppoly kevéssé rajzolta ki, mint Corot a fák lombjait: csak némely határozatlan színfoltokkal jelezte; és a hátul állók még elmosódottabbak. Degas csak annyit festett meg, amennyit a tánc forgatagából a néző szeme hirtelen megpillanthat: valóban csak a pillanatnyi benyomást festette meg. A táncosnő gyors mozdulatát teljes frisseségében kapja vászonra; nem a teljes valóságot, hanem a teljes benyomást, a teljes impressziót, mert a benyomás nem mindig olyan mint a valóság. S amit Degas a formákkal, ugyanazt csinálta Manet a színekkel; már gyermekkorában észrevette, hogy a tárgyak nem látszanak olyan színűeknek amilyenek, sőt néha egészen különös és hihetetlen színűeknek látszanak. Merészség kellett ezt megfesteni. Megerősítette e merészségben Manett Velasquez a régi nagy spanyol festő, akinek madridi koldusokhoz hasonlító görög filozófusait ez időben kezdték megismerni Párisban. Velasquez a körvonalak elmosódottságában és a színezés merészségében sok tekintetben megelőzte az impresszionistákat. Manet megfestette Faure színész arcképét Hamlet szerepében; színpadi világításban; színei oly színek voltak, hogy a közönség azt hitte, tréfát űz vele a festő. A színpadi lámpák mindennek a színét megváltoztatják, de a közönség mégis a köztudomású közönséges színeket várta a festőtől. Megint megkezdődött a kritika harca az impresszionista festők ellen, és Manett

ezúttal maga Zola védelmezte. Még nagyobb feltűnést keltett Olympia című képe egy vérszegény meztelen nő képe, teljesen kékeszöld testtel; mennyire különbözött ez a modern kép a Cabanel Vénusaitól! Manet az úgynevezett szecessziós festészetnek a megalapítója. Még érdekesebb és modernebb ennek a képnek a hangulata. Valami sajátságos merengő bágyadtság van ezen a képen, egészen modern bágyadtság, a sápadt nő arcán, mozdulatában, és valami határozatlan, tétova és kielégítetlen vágy tekintetében; s ez a vágy lelkéből fakadt a kornak és a festőnek, aki íme, elhagyja a szoros valóság birodalmát, megunva már minden realizmust, minden naturalizmust, más után vágy, keletről álmodik, négereket fest és keleti csokrokat és vérszegény, vágyó leányokat. Íme, a nagy fordulat realizmusa után, a vágy egy új költői idealizmus felé. Ugyanez a fordulat észlelhető a költészetben is, és itt ki kell mondanom egy nevet, amelyet újabban nálunk Magyarországon is gyakran emlegetnek, mert a fiatal magyar költők is az ő költészetét vették példaképül: a Baudelaire nevét. Baudelaire költészete egy részben a spleen költészete; a modern unalomé, melynek Baudelaire gyönyörű hangokat tud adni. Az unalom Baudelairet is határozatlan keleti vágyakhoz vezette. Így írta meg híres sorát: Emporte-moi vagon, enléve-moi frégate: – Vigy engem el vasút, hajó, röpíts el engem! S így írta költeményét, Agáthához, egyikét a leghíresebbeknek: Moesta et errabunda.

Baudelairera és az egész francia költészetre és festészetre a legnagyobb hatással volt egy híres amerikai költő Poe Edgar költészete, aki határozatlan, légies, ideális álmait utolérhetetlen zenéjű versekbe foglalta. Ilyen Lee Annácska című verse, mely fogalmat ad erről az egész költészetről. Mint Poe, úgy Baudelaire is nem élő hölgyekhez, hanem képzelt, ideális lényekhez írta verseit, s a valóság unalmából, a légies képzelet birodalmába menekült.

Hogy a francia nyelvet és verselést mily csodálatos finomsá-

gokba emelte Baudelaire, azt alig képzelheti, aki verseit franciául nem ismeri. Némely ilyen költeménynek alig fontos a tárgya, az értelme: maga a zene, a szók zenéje, az, ami a lélekben egészen új, meghatározhatatlan érzelmet kelt. Paul Verlaine egész könyvet írt ezen a címen: Románcok szöveg nélkül. Ilyen költemények vannak ott, amelyekben igazán mellékes az értelem.

A festészet ugyanoly irányban fejlődött mint a költészet. Felkeresték a régi középkori festők műveit a Rafael előttieket, akik nem sokat törődtek a valósággal, hanem az ő légies madonna tiszteletüket, kifejezhetetlen anyagtalan, tárgytalan vallásos érzésüket akarták kifejezni. Botticelli sápadt madonnái, mély tüzű szemekkel, serdülő, barna angyalai voltak az ideálok, azok a vonalak, melyek nem a domború valóságot, hanem valami lapos, falképszerű elomló jelenést idéznek elénk. Ez a dolog, mely Angolországban fejlődött ki először, a praeraffaelita irányban, lett a másik jelszava a modern szecessziónak. Az idealista irány első nagy festője Gustave Moreau. E művész beteg lelke Hellas pompájába menekül.

Mesés mondákat, mitológiai jeleneteket fest, Orpheus levágott fejét, egy trák leány kezében, Orpheus fejét, akit széttéptek a bacchánsok. Az arcok époly sápadt hosszú arcok mély tüzű szemekkel, mint Botticellinél, a színek mély nyomott, halk színek, elfojtott érzékiség, amely álmokba tör ki, és valami rettenetes mozdulatlanság és némaság, mint azon a másik képen is, amely egy ifjú embert ábrázol és mellette a halált és egy kis amorettet virágok és madarak között. A halál szerelmének nyugalma ül ezen a képen, beteg dekadens művészet ez és dekadens verseket juttat eszünkbe.

A legnagyobb idealista festő azonban Puvis de Chavannes és ez a hüpermodern, ideges festészet oda fejlődött, ahova ő vezette: a mély, szinte vallásos érzések művészetévé. Először antik látomásokat festett ő is mint Moreau, sápadt ködös színekkel vagy egyenes vonalakkal, lemondva minden színpom-

páról és minden vonalbeli részletezésről és kirajzolásról. Merev nyugalom ül a falképszerű képen és nagy hangulat. A festő egyre egyszerűbb kifejezésre törekszik, és mint Baudelairera egy amerikai költő, Poe, úgy reá egy amerikai festő, Whistler van hatással, aki híres képén, anyjának arcképén, a legegyszerűbb, majdnem csupa szögletes vonalakkal és egyszerű szürke színekkel a legnagyobb hangulatot és érzést fejezi ki. Puvis de Chavannes érzése később elhagyta az antik hangulatokat, és teljesen a keresztény vallás misztikája felé fordult. Baudelaire és Verlaine is a valláshoz tértek életük végén és Verlaine a legszebb Mária-himnuszokat írta. Puvis de Chavannes technikája is változott. Vásznak helyett falképeket festett, amelyek az ő egyszerű de nagyszabású kifejezésmódjának legjobban megfeleltek.

A párisi Panthéon falait festette tele Szent Genovévának, Páris védőszentjének történetével. Megfestette, hogyan ismeri meg a szent életű püspök a kisleányka arcán a szentség és nagy dolgokra való hivatottság jelét. A kopasz fák egyenes ágai, a réteges kemény föld, a kislány naiv ájtatossággal felnéző feje, a jámbor püspök remete-arca, a széles, egyszerű redőjű ruhák, mind ugyanazt a csöndes szent érzést fejezik ki. Megfestette aztán amint a kis lány remete módra elmerülve imádkozik az erdőben, egy fára erősített kis fakereszt előtt és az erdei munkások bámulva és tisztelettel nézik. Semmi törekvés itt már a valóságnak részletes, kitanulmányozott megfestésére: a művész csak érzését akarja kifejezni, amily egyszerűen és közvetlenül ez lehetséges. Ez az igaz művészet Tolsztoj értelmében: minden igaz művészet vallásos. Íme Szent Genovéva, Páris védőszentje, amint az alvó Páris fölött őrködik. E kékes holdvilágos éjben, e puszta háztetők és bástyák fölött, e jámbor mécses világánál, ez egyszerű szent, felséges kendős nénike alakján mennyi titkos költészet, mennyi felemelő egyszerű érzés. Puvis de Chavannes magas és tiszta felfogását talán

legjobban jellemzi az a kép, amelynek ezt a címet adta „Keresztény Inspiráció”. Középkori szerzeteseket ábrázol, amint klastromuk falait képekkel díszítik. Ezek a jámbor szerzetes festők a mi festőnk ideáljai, és talán nem mondok sokat ha azt mondom, hogy ezek az egész modern művészet ideáljai; mert ők azt fejezték ki, aminek kifejezésére az egész új művészet törekszik, az emberi lélek legmélyebb, legnagyobb, legáhítatosabb érzéseit.

87. PETŐFI

[Hiányzik.]

88. MODERN KÖLTÉSZET FRANCIAORSZÁGBAN

Az utóbbi hetek egy – különben sablonos – irodalmi vitája ismét felszínre hozta a magyar költészet jövőjének kérdését. Ez és az ezt követő cikkek nem lesznek iránycikkek és semmiben sem kívánják a kritika jogát gyakorolni. Céljuk csupán ismeretterjesztő, felvilágosító. Az új költészeti irány, amely a vita tárgya, bevallottan egy külföldi irány jegyében született s annak *magyar* alakját óhajtja képezni. Ez épen nem baj. A magyar szellem rég belévegyült a nyugati népek nagy koncertjébe s a magyar hegedű húrjain is azok az akkordok rezegnek, melyek sorra átzengik Európát, más más nép hangszeréből más más színű hangokat csalva ki. A klasszicizmus, a nemzeti romanticizmus, a népies irány, a magyar byronizmus, a mesés romanticizmus, mind magyar változatai, kíséretei voltak a nagy hangverseny egy-egy dallamának. Az a kérdés: méltó-e az új irány is az asszimilálásra és sikerült-e, sikerülhet-e az asszimilálás?

E kérdéshez csak történeti kutatás közelíthet.

Mikor az új irányt illusztris gúnyolója jegyezni akarta, három nevet vetett fel, első helyen Baudelaire-ét. Valóban ő az, akinek nevéhez nálunk a mozgalom fűződik, akinek neve a zászlókon ragyog. Mégis kevesen tudják voltakép: mi újat hagyott Baudelaire örökül az egész modern költészetnek? Természetesen csak már meglevő hangulatelemek új vegyítési módját. Poe volt az, az egész modern költészet ősatyja, aki a legerősebb impulzusokat adta. Tőle a különös tárgyak kedvelése, a misztikus spiritualizmus. Tőle a forma kultusza, a kifejezés légies harmóniája.

89. MAGYAR ESSAYK

[Hiányzik]

90. AZ IGAZSÁG GYULAI PÁLRÓL

Két szép könyv Gyulai Pálról: két hang két különböző táborból: Riedl Frigyesé és Hatvany Lajosé.

Riedl erős és őszinte jellemző: hősének erejét és korlátoltságait egyformán megmutatja. Hatvany a kegyeletes tanítvány, akinek utjai elváltak a mesterétől. A két könyv jóhiszeműségét legjobban bizonyítja, hogy a kép, amit festenek, jóformán megegyezik, még apróbb vonásaiban is. Például mindkettő megfigyeli, hogy Gyulai még szerelmes verseiben is kritikus. Riedl összefüggő lélektani rajzot ad; Hatvany könyvének nagy része visszaemlékezés, különös intimitással feljegyzett anekdoták, más része szorosan vett irodalmi kritika.

A fődolog, amit hangoztatnunk kell, és ami ellen semmiféle kegyeletnek sem szabad bennünket megtéveszteni: Gyulai korlátoltsága. Ebben a korlátoltságban bizonnyal nagy erő rejlett:

a cselekvés embereinek szükségük van ilyen korlátoltságra. Gyulai hatalmas aktív kritikus volt: épen azért, mert nem volt nagyon belátó, mert korlátolt volt. Korlátoltsága keménnyé tette s ez talán a legfőbb, amire az aktív kritikusnak szüksége van. És – mint Riedl és Hatvany is megjegyzi – kivált szüksége van nálunk, ahol kritikus és író nem igen maradhatnak egymástól egészen távol.

A kemény Gyulai korlátoltságának tehát mélyen kellett jellemében gyökereznie s nemcsak aggkorának tulajdonsága volt az, mint a kegyeletes Hatvany szeretné feltüntetni. Voltak bizonyos dolgok, amelyeket Gyulai sohasem tudott megérteni, fiatalkorában sem. Hatvany maga megmutatja, hogy Vörösmartynak – az Emberek, a Vén Cigány, a Gondolatok a Könyvtárban költőjének – igazi, hogy a német kritika egy nehezen lefordítható szavával éljek: *unheimlich* nagyságát sohasem tudta megérteni. Az ily lázas és egyensúlytalan hangulatok kívül estek Gyulai lelkének határain. Vörösmarty híres életrajzában Vörösmartyból csak annyit ismerünk meg, amennyi belőle Gyulai lelkébe belefért és ez igen kevés.

Mi volt hát az oka – nem; ez rossz kérdés – mivel függ hát össze ez a vele született korlátoltság? Kétségkívül lelkének egyszerűségével, egyoldalúságával. Riedl mondja, könyve elején, hogy Gyulait kivételesen könnyű jellemezni. Mennél egyszerűbb valami, annál szilárdabb. Gyulai lelke egyszerű és szilárd. A lélek egyszerűsége bátorságot ád. Aki keveset lát, bátor: mint a vak ember a meredély szélén. Gyulai Pál „mer Gyulai Pál lenni idegen, jeles tekintélyekkel szemben is" – mondja Riedl. Igen; mert ez idegen tekintélyek (pl. Taine) igazi jelességét megérteni nem képes; ha megértené, talán nem volna oly merész. – De ez az egyszerűség és bátorság óriási fölényt ad az aktív kritikusnak.

Hogy Gyulai korában ép egy ilyen fogaskerékre volt szükségünk, erre a bátorságra, erre a konzervativizmusra: ki tagad-

hatná? – talán még most is szükségünk volna egy ilyenre. De az ilyen kritikus nézetei nem lehetnek véglegesek és *utolsó szó,* mint ma mindenki (íme a tekintély!) Riedl is, Hatvany is, hiszi. Gyulai nem volt mély gondolkozó: nem tartozik a *nagy* kritikusok közé, akiknek elmélete, módszere túléli az aktuálitást. Viszont *egyes* ítéletei a Prokrusztesz-ágy benyomását teszik: nagy költőink *többek,* mint ő látta, ezt a *többet* még nekünk kell felfedezni.

De azért Gyulai nem fog meghalni; mert van egy másik ereje, melyet szintén egyszerűsége és korlátoltsága ad neki: a bámulatosan adekvát kifejezés. Ebben az egyszerű lélekben semmi sem kimondhatatlan; s a korlátoltság meggyőződése mindig megtalálja az alkalmas, az *egyetlen* szavat. Ezért Gyulai mindig apodiktikus s ha többször beszél egyazon tárgyról, mint Hatvany megfigyeli, szószerint ismétli magát. Akinek lelke mindig mélyebbre, mélyebbre ás, sohasem találhat oly végleges kifejezést, mint a korlátolt ember. Gyulai – mondja Riedl – nem oly gazdag kifejezésben, mint Arany. De az ő mondanivalójához nem is kell a kifejezésnek az a komplex gépezete. E korlátoltság csupa harmónia: annyi szava van, amennyi kell; se több, se kevesebb. Ez teszi stílusát oly bámulatos egyszerűvé, világossá, szilárddá és hogy így mondjam: öntött vassá. Ez teszi Gyulait költővé is. Érzései nem hatalmasak, de kifejezése tökéletes. *Classicus minor:* mint Hatvany pompásan mondja. Ami egyszer *így* ki van fejezve, az nem veszhet el: s Gyulainak nehány verse: novelláinak s például a Vörösmarty életrajzának is néhány művészi lapja: élni fog, amíg a magyar nyelv él.

Bármily paradoxon is, végelemzésben erre kell jutnunk: Gyulai meghal, mint kritikus és élni fog, mint költő.

91. ÉLETFILOZÓFIA

Mindig csodálkoztam azon, mért oly unalmasak az életfilozófiáról szóló könyvek? Voltaképen ezeknek kellene a legérdekesebbeknek lenniök. Nem ezek szólnak-e a legéletbevágóbb témáról? nem az-e a legérdekesebb kérdés: mit tegyek? hogy éljek? De – sajnos – ez a kérdés első személyben van feltéve; s a feleletet második személyben várom. A tudomány azonban csak személytelenül felelhet: csak közhelyekkel felelhet – s ez türelmetlenné tesz akkor, mikor az *életről* van szó, az én életemről!

(Ha tudós lennék, itt talán elmondanám, hogy különben is milyen kétes értékű dolog az az életfilozófia, mint tudomány. Hogy kell élnem? – ez talán az erkölcstan kérdése. – Hogy kell élnem, hogy lehető boldog legyek? (az ókori erkölcstan kérdése) – de hiszen minden embernek más a boldogsága, másoknak kell lenni eszközeinek is! A dologból legfelebb egy Wells értelmében felfogott Utópiatudomány lesz: a mai kor ideális átlagembere milyen élet mellett lehet lehető legboldogabb? Akkor meg kell alkotni a mai ideális átlagember képét; aztán jönne egy lélektani kérdés: az *ilyen ember* mily élet mellett érezné magát a legboldogabbnak?)

Mégis van valahol igazi életfilozófia, egyéni és mégis általános, s ép ezért sohasem unalmas; sőt szenvedéseimben esetleg vigasztaló, nagy érzelmi hatásával akaratomat is irányítani képes, termékeny életfilozófia: a nagy költők műveiben. S a nagy életfilozófusok csak annyiban voltak azok, amennyiben nagy költők is voltak. Most már feltehetem a kérdést (egyelőre elég utópikusan): nem jöhetne-e egy nagy tudós, aki e sok-sok nagy költőnek elszórt életfilozófiáját egy hatalmas rendszerré tudná önteni, s ezáltal tudománnyá lenni? aki azt, amibe a költői ihlet belátott, a tudomány számára értékesítené? A gondolat tán nem egészen lehetetlen s sok nagy filozófus részben valósította is (első sorban Schopenhauerre gondolok).

Szitnyai Elek az Életfilosofia (sic) Problémái című új könyvében még legközelebb ehhez áll; de rendszere csak külsőleges: s felosztásai csak címszókat képeznek, melyek alatt céduláit elrendezheti. Mert céduláz ő, nem gondolkozik; és a nagy költők és tudósok mellett még egyes lapok Különféle rovatát is kicédulázza. A válogatásban pedig különös előnyben részesíti a közhelyeket, úgy, hogy könyve a közhelyeknek valóságos anthológiája. A szerzőnek láthatólag csak az a célja, hogy művébe egész tudását belehordja s elfelejt arra gondolni, hogy területét pontosan meghatárolja, vagy célját igazán kijelölje. Senki se lesz okosabb ettől a könyvtől; az egész egy sivár mozaik, amelyben a szürke szín az uralkodó. És az összegyűjtött olvasmányok egyáltalán nem rendszeresek: kimaradnak az életbölcsesség irodalmának oly nagy alakjai, mint Montaigne, Bacon; de szerepelnek egészen közepes német könyvek, s angol és görög munkák német címmel, minden jelzése nélkül annak, hogy fordítással állunk szemközt.

A könyv jó vastag.

Szitnyai szorgalmas író és olvasott filozófus: igen csodálom és sajnálom, hogy ilyen lapos könyvet írhatott. Azt hiszem jobb lenne, ha filozófusaink kevesebbet olvasnának és többet gondolkoznának. Nietzsche mondja egy egyetemi előadásában, hogy nem lehet biztosabban tönkretenni az eredetiséget, mint ha minden szabad percünkben egy könyvet veszünk kezünkbe. A mi mai tudósaink valóságos olvasógépek:

Mintha mit a világ nyomdái nyomnak,
Fejükbe kéne férni mind a lomnak.

92. REVICZKY GYULA

Paulovics István dr. könyve Reviczky Gyuláról nem nagyon méltó arra, hogy vele hosszasan foglalkozzunk. A könyv érté-

két tisztán a közlött adatok képezik; s jobb lett volna ezeket az adatokat szárazon egybegyűjteni, mint a szentimentális ömlengések azon tengerébe fojtani, amely a Reviczkyről írók között, úgy látszik, szinte obligálttá vált. Paulovics a költő életét és költészetét mereven különválasztja, bár maga hangoztatja legjobban, hogy ezek mennyire összefüggnek. A dolgozat szerfelett aránytalan. Reviczky elbeszéléseivel, melyeket maga is gyengéknek minősít, majd oly hosszan foglalkozik mint költészetével. Még ennél is részletesebben mutatja be Reviczkyt mint esztétikust s bár a sok feledésbe ment adat közlésével talán szolgálatot tesz, hősét ezen a téren mindenesetre túlbecsüli. A kötet végének csak egy pár lapja foglalkozik Reviczky költészetének esztétikai méltatásával: de esztétikája ép oly kritikátlan, mint amily szegényes pszihológiája. Stílusa bizonyos szempontból rendkívül stílszerű: t. i. Reviczky korának, a hetvenes éveknek ismert frázisai tobzódnak benne: sokszor úgy hat, mintha akkor írták volna.

A könyvet azonban, mint már mondtam, az adatok teszik érdekessé.

Reviczky, kivált utolsó idejében, írt egy pár igen szép verset: egészben véve azonban az élete érdekesebb mint a költészete. Nem mintha valami különösen egyéni élet volna; hanem épen azért, mert bizonyos értelemben tipikus és háta mögé állítva a magyar irodalomtörténetnek ez a különösen szomorú kora erős reliefet kap. Milyen szomorú dolog volt abban az időben Magyarországon költőnek lenni. Nem a külső szomorúságokat értem: szegénységet, megalázásokat. Hanem a műveletlenségnek, értetlenségnek azt a rettenetes tömegét, amivel Reviczkynek, még az előkelőbb írói körökben is találkoznia kellett. Reviczky nem volt valami óriás műveltségű ember: de az ő közepes műveltsége legtöbb kortársáéhoz képest tüneményes. Reviczky verselése elég színtelen; de azon kor „népies” hanyagságához mérve gondosnak és művészinek tűnhetett fel.

Reviczky irodalmi életének adatai még sokkal megdöbbentőbbek, mint elhagyottságának, pénztelenségének, betegségének szomorú krónikája. Micsoda vigasztalan kátyúban volt a dicső magyar irodalom! Micsoda kimerültség a nagy korszak után! Micsoda alakok voltak nagyok és micsoda alakok voltak kicsinyek! És Reviczky, a konzervatív érzésű Reviczky, minden más korban jó csöndes, érzelmes költő, hölgyközönség bálványa, ebben a korban úgy tűnik fel, mint egy küzdő titán, mint egy zseni, mint egy Petőfi. Az irodalomtörténetnek is megvan a maga perspektívája.

Reviczky nevét az irodalomtörténetben két jelszóhoz szokták csatolni: pesszimizmus és nemzetköziség. Kár arról vitatkozni, hogy pesszimista volt-e? ha az, bizonyos, hogy nem volt nagyon mélyen pesszimista; és ha egyáltalán nem volt pesszimista, – annál rosszabb. Ami pedig a nemzetköziséget illeti: igenis, Reviczky nemzetközi és nemzetközisége színtelenség, és szegénység és hiba. Amit szép versében, a kozmopolita költészetről, válaszul ír Arany Jánosnak: abban, úgy elvontan, igaza lehet: – de a gyakorlatban mennyire Aranynak van igaza! (Sajnos, akkor még a nemzetiesség fogalmát nagyon is összekötötték a népiességével.)

Mindaz, amit Paulovics ezekről a dolgokról mond, egy kissé korlátolt.

Reviczky legfőbb irodalomtörténeti érdeme, azt hiszem, a küzdelem a népiesség ellen, melyet kortársai közül egyedül ő vezetett öntudatosan és sikeresen. S ha a népköltészet babonája, mely az iskolában még uralkodik, az irodalomban ma már kevésbbé kísért: abban nagy része van neki is.

93. MEGJEGYZÉS

E tanulmányok a Nyugatban megjelent könyvbírálatok, nagyrészt eléggé jelentéktelen könyvek bírálatai. A szerző gondolt arra, hogy átdolgozza, kihagyva belőlük az aktuális vonatkozásokat; utóbb mégis jobbnak látta eredeti alakjukban meghagyni, mert a tolla alá vett, magukban jelentéktelen dolgokat is jellemzőknek tartja mai irodalmi életünkre.

A szerző tiltakozik azon vád ellen, mintha Petőfit kisebbíteni akarta volna s azt hiszi, figyelmesebb olvasás után ez senkinek sem fog így feltűnni. Nem volt célja teljes méltatást adni Petőfiről s így történt, hogy pl. az Apostolról, melyet ő is remekműnek tart, nem beszélt. Adyról más helyütt írta meg véleményét.

Még egy szót az ifjú kritikusokhoz: A tanulmányok, melyek e füzetben vannak, teljesen konzervatív jellegűek s e szempontból minden rosszat el lehet róluk mondani.

MELLÉKLET

1. Bresztovszky Ernő verseiről.

Ezek a költemények modernek és azok is akarnak lenni. Költőjük fejlődését rég figyelemmel kísérjük mi itt egynehányan. Egy naturalista lyrikus. A naturalismus Baudelairerel bevonult a lyrába és némi diadalokat is aratott. De korántsem halad oly győzelmesen előre, mint gondolnók. Baudelaire-ékkel szemben ingathatatlanul helytállnak a parnassusiak <akik közül> |:közülök:| Leconte de Lisle, <ki csak egy évvel fiatalabb Baudelaire-nél és túlélte őt,> |:túlélő kortársa a Fleurs du Mal költőjének:|, klasszikus koturnuson zeng antik és exotikus hangulatokat, míg Sully Prudhommre, aki amannál majd 20 évvel ifjabb, eszményi tónusban festi a legsubtilisebb érzelmeket. S ezek mellett |:a romantikus Rostandról nem is szólva:| ott van a népszerű Coppée, aki sokkal kiállhatatlanabbul sentimentális, nemhogy naturalistának merhesse magát mondani. <|:Rostandról nem is szólok.:|> Anglia legnépszerűbb költője, Tennyson középkori lovagidylleket zeng a naturalismus fénykorában, míg az amerikai Dorgan szinte élvezhetetlenül eszményi légkörbe czepeli föl türelmes olvasóit. De sőt a regényben, novellában is érezhető ez a visszahatás. Az orosz Gorkij novelláinak csak a köpönyege naturalista, alakjai romantikusak és 26 durva péklegénye milyen troubadouros imádattal rajong egy szolgálóért! A franczia Anatol France művelődéstörténeti vagy Sienkiewiczként őskeresztény hangulatokat restaurál; – maga az atyamester a nagy Zola, csak egyik utóbbi munkájába a Travailba 3 ideálisan sentimentális nőalakot hímez be a régebbi Nanák helyett (Josine, Francziska, Susanne). Nálunk Mikszáth, Gárdonyi a népies idyllhez, Herczeg a történelemhez menekülnek a romboló naturalismus elől – (és népszerűbbek, mint Bródi vagy Kóbor); Szabolcska, egyhangúan idyllikus népdalféléket döngicsél, Bárd Miklós Arany Jánosi

hangulatoktól duzzad, <Erdős René romantikusan izzó> |:Harsányi Kálmánt sem hiszem hogy túlságosan modernnek lehetne mondani ebben az értelemben:|

És e nagy antinaturalistikus reactio korában pendíti meg egy fiatal költő a Baudelaireék elejtett lantját és Budapest aszfaltjain próbál virágokat termelni. Ki ne volna kíváncsi, milyen virágok termenek a mi sáros aszfaltunkon?

Bizony nem fehér liliomok, de piros rózsák sem. Nagyon szürke virágok, talán nem is virágok, csak gombák. Szürkék és szaporák, mint a gombák. És mi nem szeretjük a gombát.

Bresztovszky versei mindeddig nem arattak általános hatást, mert nagyon prósaiaknak találtuk őket.

De nem voltunk-e igazságtalanok? Tolstoj figyelmeztetett rá bennünket, hogy amit mi költőinek nevezünk, az voltaképen már költőileg használt, tehát uraságoktól levetett holmit jelent. És nincs-e igaza? |:Hogy is gúnyolhatta ki Arany János egyik utolsó versében a költői természetfelfogás ilyetén modernizálását?:| Mért ne lehetne minden tárgy költői? Az aszfalt, amelynek sarában hosszan elsiklik a gázlámpa viszfénye – mért volna prózaibb a <harmatos> virágos mezőnél, amelynek harmatcsöppjein napsugarak játszanak? A Kálvintéri szökőkút mért ne volna csak oly költői, mint a pusztai kutágas |:, a villanyos kocsi csengetése, mint a madárcsicsergés:|? A város zegzugos utczái mért ne pótolhatnának egy őserdőt, és az utczasarkon leső nyomorult leányok mért ne lehetnének az erdő tündérei? S a Siegfried sárkánya mivel költőibb a modern gőzparipánál?

Hát megmondom, mivel. Avval, hogy az él.

|:A sárkány él, az őserdő él,:| és künn a mezőn |:is él:| és nő és szeretkezik és csírázik és illatozik minden kis fűszál,<.> de az aszfalt az csak szürke kő és csak bután tűri, hogy az emberek járjanak rajta. – És mégis – még ez a holt kő is megmozdul, hogyha egy igazi költő néz reá. A költőnek van valami cso-

dálatos pápaszeme, amelyen átnézve minden egyszerre megváltozik előtte. A nagy bérházak, amelyek előbb oly hidegen bámultak, <egy> most élni kezdenek: az egyik ásít, a másik nevet, a harmadik nyújtózkodik, a negyedik keresztet vet magára. Az utczán járó embereknek a veséibe látni, a lányoknak a ruhái alá. És a nagyfüstös gyárak falják az embereket, és a nagy gépek ott fenn igazi tűzokádó sárkányokká lesznek – ha Zola néz rájuk. |:Br. nem néz ilyen pápaszemen, és nem igen elevenedik meg előtte a világ. Sőt egy kissé blazírt szemében meglehetős holtnak és unalmasnak tűnik fel minden (amint a részletes tárgyalásnál látni fogjuk). Ezért realismusa színtelen, élettelen, költőietlen Pedig:| – bizony a nagy naturalista költők hatásukat nem annak köszönik, hogy naturalisták, hanem, hogy költők. És Baudelaire is inkább a bizarrkodásával hatott, ami egy cseppet sem naturalismus. Br. még csak nem is bizarrkodik és ha mégis hat néha, azt egyedül eszméinek köszöni. Mert eszméi vannak, és ritkán üres csak egy költeménye is. Ezek az eszmék hidegek, szenvtelenek, de nem mindig kopottak és néha érdekesek. Merev ellentéteit élesen állítja szembe és vágóan józan prózai kifejezésekkel adja elő. És mikor az ember hallja, önkéntelenül fölsóhajt: Milyen kár, hogy ez versben van írva! –

Most épen három költeménye fekszik előttem Br.-nak. Előre kimondhatom, hogy a gyöngébb szülöttei közül valók. De érdekessek, amennyiben a blazírt poéta valami ellágyulását mutatják. Concessiókat tesz a naiv álmodók előnyére. – De lássuk a verseket sorba.

Az egyiknek témája félig-meddig szociális. Hálás témája Bresztovszkynak, alkalmas hatásos ellentétek fölállítására, modern <phrasisok> |:szólamok:| alkalmazására, szúró gúnyra, <érzelmi> és gondolati mélységek sejtetésére. Azért variálta is már többféleképen. Jómúltkor elmondta nekünk, hogy érzi magát, amikor az utczán éhező munkásokat lát, maga meg

<a> |:valami:| klubba megy teázni. Most meg bemutatja a hintón ülő nagyurat, amint észre sem veszi, hogy mellette az útfélen egy szegény éhes öreg ember összerogy. Nem egészen új témák, sőt az utóbbi azt a hatást teszi, mintha nem is látta volna igazán a költő, amit leír. Nagyon hidegen „csinált" mindakettő, és mégis van valami eredetiség bennük. Épen ez a hideg csináltság. Száz közül 99 költő rémséges sentimentalisan dolgozta volna föl mind a két témát, <a> mint |:a:|hogy fel is dolgozta az előbbit Endrődy (Isten felé), az utóbbit, ha jól emlékszem Gaál Mózes, és valószínűleg mindakettőt még nagyon sokan. De Br. semmitől sem óvakodik annyira mint épen a sentimentalismustól, vagy egyáltalán bármifajta érzelemnyilvánítástól. Hogyan? Lehet-e ilyen témánál nem nyilvánítani érzelmet? Lehet bizony. Br. egyszerűen egymás mellé állítja az ellentéteket, konstatálja a száraz tényállást, és aztán megáll, és várja, hogy vonjuk le a tanulságot. De, én Istenem, ez valami roppant száraz dolog. Így szoktunk levonni tanulságot statisztikai adatokból, és nagyon lehet, hogy a Br. versei is ilyen statisztikai adat, vagy legfellebb naturalista megfigyelés számba akarnak menni; – de hát akkor minek öltöztette őket rímruhába? Hisz a vers zenei formája utóvégre is kell, hogy valami érzelmet ringasson! (Az igazság kedviért megjegyzem, hogy a most tárgyalt versben egy helyen mintha mégis kicsillámlanék az erőszakos közöny szürke fátyola alól valami érzelem; mikor az éhező ember leírásánál bevallja, hogy „egész előtte áll az arcza még" – de ezt is ilyen prózai kifejezéssel, s mintha csak a rím kedvéért tenné; ez a legjobb rím az egész versben.)

A vers különben ügyessen van megcsinálva, bár nem nagyon látszik, mintha a költő tényleg megfigyelte volna a leírt jelenetet, a vonások általánossak, a kidolgozás naturalista-sablonokban mozog. Jó vonás a „megilletődött" tömeg; az a „se jobb, se rosszabb mint a többiek" kitűnő naturalista szólam

|:és jól tette, hogy ismételte:|, és pompásan sikerült a „névtelen" tömeg; de ez a „névtelen" jelző neki is nagyon megtetszett, mert még ezen kívül négyszer használja, és kétszer a nagyúrra vonatkozólag, pedig evvel elrontja az egészet, mert úgy lett volna karakterisztikus, ha a névtelen tömeget hagyja ellentétben a |:valószínűleg nagyon is:| neves úrral. – Az éhező leírása azonban már csupa sablon: száraz karjait nyújtja a nagyúr felé, „szeme homályos, ajka kék" és „száját mutatja reszkető kezével". Az őt jellemző |:[...]:| modern|:kedő:| szavak közül nem mulasztja el ide is becsöppenteni a „komédiát".

A vers vége egy kissé homályos. Mikor megtudják, hogy a névtelen ember éhez, azt mondja a szerző: „éreztük mind, hogy ez mit is jelent". Ez <legalá> annyit jelentene, hogy mind voltak már hasonló helyzetben – a mi legalább is ellentétben áll a szerző múltkori versével, amelyben a tömeg éhségét a saját jómódjával helyezi ellentétbe. Az ember itt inkább valami kifakadást várna: „nem tudjátok ti, hogy ez mit jelent". –

Az utolsó strófát avval végzi, hogy a hintón ülő „nem látja, hogy köszönti a fejetlen százkarú Caesar, a nép". Herczeg Ferencz nevezte Ocskaijának remek prológjában a közönséget százszemű Caesarnak. Valami ilyes reminiscentiából kiröszkölte el a népet Br. is és alighanem azt akarta mondani, hogy nem gondolkodik, de ütni tud. <De> |:Mégis:| hamis az analógia. Herczeg helyesen fejezte ki a Caesar szóval a közönség korlátlan nagyhatalmát; de Br. ugyancsak nem festi Caesarinak az ő |:nagyúr előtt:| megilletődött, névtelen, bárgyú néptömegét. S körülbelül az a benyomásunk, hogy az ő fejetlen Caesarja nem egyhamar fogja használni száz karját. –

A második vers olyan szerelmes-féle. Csak mellesleg jegyzem meg, hogy valamennyi közül ez a legérzelmesebb egyúttal a legritmustalanabb is. Különben kevés szó essék róla, mert a leghosszabb és a legrosszabb.

Br. szerelmi hangulatain rendesen valami természetellenesnek látszó fanyarság ömlik el; szinte folyton az ajkán látjuk azt a görbe mosolyt, amely, egyik verse szerint, mindig rajta lebeg, ha a megénekelt hölggyel találkozik. Itt is óvakodik érzelmesnek látszani és inkább affektálja a blazírtságot és világfájdalmat à la Byron, de a Byron engesztelő romantikája nélkül. Annál inkább meglep bennünket ennek a versnek a két utolsó sora, meglehetős érzelmes frázis: (az fáj, hogy)

ami nekem folyton lelkem mélyébe markol,
az másnak múló, semmi, hangulat.

De figyelmesebb olvasás után meggyőződünk, hogy ez a két sor nagyon kevéssé tartozik a költeményhez. A vers rövid tartalma ez: Télen mindaketten szomorúak, kiábrándultak voltunk, és elpanaszkodtunk egymásnak, és meglehetősen megértettük |:egymást:|. De most tavasz van és maga megtanult kaczagni, és nem ért meg engem. Engem ez nem bánt. Én nem bánom, ha nem is együtt búsulunk, csak az fáj, hogy nekem búsulnom kell. Milyen önző, sivár érzelem, <amely> megfordítva talán még költőibb volna; de Br.-nál szokatlanul érzelmes szavakba van burkolva:

Engem nem bánt hogy máris megtanult kaczagni,
S nem együtt járjuk azt a bús utat,
hanem az fáj, hogy én nem válhatok meg attól.

Hogy illik aztán ehhez az idézett érzelmes két utolsó sor, amelyet voltaképen érteni sem lehet egészen, mert nem tudni, mi markol úgy a költő szívébe: az a bizonyos bús út, az a kiábrándultság-e, a melylyel most magára maradt, – vagy épen az-e, hogy magára maradt. Az utóbbit valószínűtlenné teszik az előtte álló sorok (engem nem bánt, hogy nem együtt járjuk azt

a bús utat) – az előbbi sem valószínű, mert az ilyen blazírt bánat meglehetős nyugton hagyja az ember szívét és nem szokott beléje markolni. Mindezek azt a gyanút keltik az emberben, hogy ez utolsó két sor csak a hatás kedvéért odaszőtt csattanós befejezés, és megalkotásukban talán a rímszükség vezette a szerző elméjét. –

A költemény meglehetősen el van nyújtva; a dolog érdeme jóformán csak az utolsó strófára esik; az első 7 csupa szószaporítás; de van benne valami érdekes jelenség. Szokott, színtelen, hideg, prózai naturalista kifejezései közzé ugyanis itt néha egészen közönséges, érzelmes frázisokat dobál, amelyek nagyon furcsán néznek ebben az idegen környezetben. <Egy> Csodálatosan rosszak és kopottak ezek a <kifejezések> frázisok, és csak azt bizonyítják, hogy |:igaza van Heinenek:| minden író bizonyos tekintetben Anteus, s ha elszakad az anyaföldjétől, erejét veszti, Br.-nak pedig anyaföldje a szürke s hideg |:érzéketlen:| aszfalt. Mikor az aszfaltot el akarja hagyni, hogy az érzelmek tisztító légkörébe meneküljön, olyan frázisokat ír le, mint hogy teherként ül a lelkén a bánat, fojtó szürkeség veszi körül, mintegy messzehangzó ének rezg át rajta valami sejtelem, ólomszínű égbolt árnya ül az arczokon, tarkul a szürke ég is és még egy párat már idéztem is. De ammellett megvannak a naturalista szólamok: rongy világ, a hölgy magázása, elsajnálni valakitől a jó kedvet (ami itt kissé ízléstelen, mert az elsajnálást más értelemben szoktuk venni). Még két érdekes kép van – az egyik elég erőszakosan beleszőve, de magában meglehetős sikerült, ha nem is egész új.

> Hiába él, kínlódik annyi Archimedes,
> Szilárd pontot nem kaphat senki sem;

– a második mikor a hölgy által felkeltett enyhébb hangulatát így festi:

Úgy éreztem magam, mint íróasztalomnál
Reggel felé, munkálkodás után;

– ez elég naturalista, |:nem:| elég eredeti és elég ügyetlen. Utoljára hagytam a harmadik verset, mert legjellemzőbb és talán a legjobb is. <Br.> Témája: könyvtári hangulat. Br. mint igazi vérbeli naturalista, szeret beszélni a tudásról, meg a munkáról, ami nála körülbelül egyre megy. De itt a szokásos dicshimnuszok helyett arról beszél, hogyan tönkreteszi az ő hitét, ábrándjait, fantáziáját a tudás, hogy ő sokkal szegényebb a lenézett álmodóknál; de ez már úgy is mindegy, s ő ha elvesztette is álomkincseit, de még<is meg>tartotta büszkeségét. Ez elég kopott tárgy, de meg kell vallanom, hogy kivált a befejezése szépen sikerült, és mikor kijelenti, hogy „Szegény vagyok, de büszke lehetek" – akkor igazán hiszünk neki, és ezt a szép befejező sort megjegyezzük. Ez a sor talán a legértékesebb |:legőszintébb:| mind a három versben. – Hanem maga alapeszme: oly szürke a tudás! – eléggé kimutatja Br. keserű, blazírt pesszimismusát, ezt a kellemetlen szürke pápaszemet, amelyen át minden oly prózai, olyan fénytelen. Hogy volna szürke a tudás! Még a legönfejűbb naturalisták sem tartották szürkének és Zola valósággal rajong érte! Hogy is volna szürke a tudás! Hogy volnának ridegek a könyvtár polczai, amelyeken évezredek legtarkább gondolatai és érzelmei állanak bepáczolva, és legtöbbjüket az eleczetesedéstől is megóvja a költészet vagy igazság sava. De Br.-nak szürke a tudás és ő mégis tudni akar, mert ő szereti a szürkeséget – és ő erre büszke.

Igen, büszke. Br. költeményeinek még egy sajátos vonása az ő önérzete. Hisz majd minden nagy költőben megvolt az önérzet és Gőthe meg is mondta, hogy „nur die Lumpe sind bescheiden" – de Br. önérzete mégis egészen más, talán a Byronéra hasonlít leginkább, aki szintén a blazírtságára, a kiégett szívére volt büszke – de ettől is elüt. Byron a kiábrándulás

fájdalmát dicsőíté – Br. az érzéketlenségét. – Byron alapszíne sötét vörösesfekete; de Br.-é a szürke, határozatlan világosszürke, mint az ólom, mint az őszi ég. De ő nagyra tartja ezt a szürke színt, és szürke lelkét elkereszteli „nagyléleknek", elég sablonos modern újságszólammal.

Általában a vers kidolgozása elég sablonos, de elég ügyes is. A könyvtárból való készülődését reális vonásokkal rajzolja; behajtja könyvét, szeme káprázik a sok betűtől, írásait kezébe veszi, egykét köhintés tör ki a torkán. Vannak benne kopott, de legalább sima frázisok, tüdejére – majd lelkére száll a könyv pora; a tudás szürkesége lelkére tompán rájasúlyosul, nagy lelke elkopik, ragyogványát letörli a tudás, a nagy igazság büszke kérkedése stb. Jó naturalista szólam: „olyan üres vagyok, oly nyomorult! már nem hiszem tündérmeséteket".

Ennyit a versek tartalmáról és belső formáiról. Ami a külső formát illeti, arra nem sok szavunk lehet. Nyelvét készakarva telítette lapos, színtelen, prózai kifejezésekkel; képeket nem használ, ahol használ, ott is igen sablonosan teszi, vagy nem is szabatossan, mint ennél: Igazságunk hideg világa mellett sütkérezünk, de fázni, fázhatunk." Ha már sütkérezünk, akkor nem fázunk. Magyarságra sem igen törekszik, nem is vehetjük zokon tőle, hisz lyrában fő az őszinteség, s ha benne nincs sok magyarság – mint maga is megvallotta – akkor hogyan fejezze ki? Nagyobb baj, hogy néha az ellen a passiv magyarság ellen is vét, mellyel legalább kerülhetné a nyelvi magyartalanságokat. A magyar nem a köszönésnek felel meg, hanem rája felel. Másutt azt írja: „gyűlöljük a világot és mégis fáj, hogy hívük nem vagyunk". Nem hívük, hanem hívei. Verseit prózában olvasztja föl, a ritmus nála egészen mellékes, de azért verselése elég sima |:gyakorlott:|. Csupa jambus persze, mégpedig hosszú sorok; a dalformától irtózik s épen legérzelmesebb versében hosszú ritmustalan hetedfelesek állanak a páratlan sorokon, többnyire caesura nélkül, sőt két nyolczadfeles is

akad; a mi roppant fárasztóvá teszi a vers olvasását, ha versnek akarjuk olvasni. Megemlítem még, hogy az első vers utolsó sorában vagy anapaestust akart beszúrni, vagy nem vette észre, hogy több van egy szótaggal a kelleténél; a harmadik vers utolsó strófájának első sorában pedig egy szótag hiányzik. – Rímelése modern szokás szerint gyakran elég pongyola asszonancizálás, de feltűnő hibák nélkül való, sima; – keresztrímeket nem használ, mert fél a zengzetességtől.

Általában hát verselése pongyola és gyakran azt juttatja eszünkbe, hogy mennyivel jobban festenének ezek a ritmust oly kevéssé kívánó ötletek prózában. Mert távol legyen tőlem, hogy Br. költészetét egészben elvessem. Ha ez a három verse gyengébb is, mert hiányzik bennök az, amit régebbi költeményeiben gyakran meg is bámúltunk, az új, érdekes és élesen kifejezett gondolatok – reméljük, hogy később még ezek is vissza fognak térni, és mindenekfölött megmarad a külső routin |:de modorosság nélkül, amitől őt erősen féltem. Azonban újra kiemelem: ha remélhetném, hogy a magamfajta álmodótól az ő blazírtsága még tanácsot elfogad, azt tanácsolnám neki, hogy írja ezentúl prózában a verseit – akkor talán még költőiebbek is lesznek.

Költészetet nekünk, több költészetet! Úgy fojt ez a szürke aszfalt levegője, a szűk utczák pora! Gyerünk, hagyjuk itt ezt a nagyvárost, menjünk ki a mezőre, ahol még énekelnek a madarak, virágok nyílnak és a nap süt. Gyerünk ki a mezőre, legyünk gyerekek, hanczúrozzunk a gyepen, fürödjünk harmatban és napsugárban. És főleg higyjünk! Higyjünk az emberben, az asszonyban, Istenben, magunkban, mindenben. Higyjünk és reméljünk, és szeressünk – szeressünk és énekeljünk, mint a madarak, – és ne féljünk a blazírt városi urak gúnymosolyától. Én Istenem, hiszen megfulladunk, ebben a nagyvárosban!

2. Arany, mint arisztokrata.

(Vázlat.)

I.

Ha bolygunk a népes birodalomban, melyet ez a nagy és kiválóképen apollinikus költőnk hódított nekünk, talán tropikusabbnak fogjuk azt találni, mint legtöbb honni kritikusaink gondolnák, akik azt hiszik, hogy az „igaz levegőjű", „reális ághajlatú" jelzőkkel minden lehető dicséretet kimerítettek. Tudom, hogy jó fejük van, s a szemük is jó lehet ezeknek az uraknak; de, tudja isten! talán náthásak és nem érzik az illatokat. Mondják különben, hogy a nehéz pápaszem is bedugja és érzéketlenné teszi az orrot. Akármint legyen is: feltétlenül nyitott orr, pápaszemtelenség és egyáltalán szemtelenség kell manapság ahhoz, hogy valaki ki merje mondani ezt a természetes igazságot: A nagy költők nem mindig realisták, és épen nem azért nagyok, mert tán realisták.

Ha végigjárunk a tropikus országon, melyet ez a nagy és kiválóképen apollinista – és tán realista – költőnk reánk hagyott |:– eszes, modern uraim, akik felfedeztétek Arany Jánosban a demokrata kor népies és nagyon reális művészét – meg tudnátok-e magyarázni nekem, mért találkozunk épen az ő országában annyi kényes, aristokrata lélekkel, mikor az életben oly ritka az ilyen?:|, bizonyosan elibénk ötlik az embereknek, akikkel ott találkozunk, egy különös „közös tulajdonsága", „családi vonása" – (mint Riedl mondaná), <– és ez előkelő «vonás, egy néma de» |:valami:| rezgeteg büszkeség; – nemes érzékenység, mely külső hidegségbe takarózik: aristokrata természetek voltaképi ismertető jele; – büszkeség, mely ellentéte a hencegésnek, büszkeség mely titkolja önmagát és igazán szólva nem is tud önmagáról semmit, legkevésbbé sejti

pedig azt, hogy ő büszkeség> amely az életben épen nem közönséges, a költészetben tehát nem épen reális vonás. Született arisztokraták ezek az emberek mindannyian: van bennük valami néma, de rezgeteg <büszkeség> nemesség; |:<...>:| érzékenység, amely gyakran tétlen szótlanságba takarózik: előkelő természetek voltaképi ismertető jele.

testi, faji, természetes büszkeség,

büszkeség, mely ellentéte a hencegésnek, büszkeség, mely titkolja önmagát és igazán szólva nem is tud önmagáról semmit, legkevésbbé sejti pedig azt, hogy ő büszkeség |: |:<Tudják-e önök, hogy>:| A büszkeség összefüggésben van az előkelőséggel? aki előkelőnek érzi magát, az már előkelő is:|

Ha mondják |:csufoljátok:| egy ismert írónőnkről|:et:|, aki a felsőbb tízezert festi |:számos:| regényében, hogy „ |:a:| báró <...> |:-i címmel:| kezdődik előtte az ember" Aranyról még nagyobb joggal el lehetne mondani oly[...], hogy a bárói lélekkel kezdődik az ember nála; és Arany hősei együtt talán előkelőbb (finomabb) társaságot <u>képeznének</u>, mint a Beniczkyné grófjai |:miért nem vetitek Aranynak szemére és realizmusa rovására, nála meg a bárói lélek ilyen emberküszöb; nem előkelőbb társaság kerülne-e ki Arany hőseiből, mint a Beniczkyné grófjaiból? |:Nem ritkább-e a brói lélek a brói címnél?

2.

De persze, oly nagy költőt, mint Arany János, nem illik bántanotok szőrszálhasogatólag ily apróságokért; és nem szabad észrevennetek <azt a kis <u>homerosi dormitálást,</u> hogy csak minden komoly alakjának (és hány van, amelyik egy kicsinyt legalább ne lenne komoly?) csak a fővonása nem reális?> oly csekélységet, hogy csak a Toldiban is <épen csak [...] milyen aristokrata vonása> |:...:|:|

Már első komoly művében is, a Toldiban, amely Aranynak

épen nem a legjellemzőbb műve (hisz <nem is volt itt> ekkor még nem is szabadulhatott fel az ifjú költő minden hatás alól), – néhány fűszál milieu után mindjárt az első nagyobb ecsethúzás, az első <nagy> emberi vonás: az hogy Miklós érzi vitéznek termettségét „mert vitéz volt apja”[119] – és ez a büszkeség és nemesség |:pedig milyen demokrata időben iratott a Toldi első része! és Petőfi hatása alatt! <ki a demokrata ízű levele Petőfi> Milyen demokrata hangon <fogadta> üdvözölte Petőfi a költeményt! De Arany válaszában inkább a törzsét, fajiságát hangsúlyozza:| a fővezetője azontul is az egész költeménynek. Megsértve: ez hajtja |:Miklóst:| gyilkosságba; ez ösztönzi aztán gyilkosság jóvátételére |:nem valami lelkifurdalás:| a <.... |:mészároslegények:|> |:IX. énekbeli mészároslegények ajándékának:| dacos visszautasításától kezdve, az özvegyasszonynak való igéretéig ez vezeti hőse minden léptét, <ez pattog az egész költeményen át, intenzívebbé téve a fiatalság heve által.> S ugyanez a |:Nem e:| főmotívuma a Toldi Estéjének is: az apródok megölése a György szolgájának agyondobásával paralell. Csakhogy míg a Toldiban e jellemvonás activ ereje mutatkozik mint nagyravágyás, addig a|:z:| <Toldi> Estében a büszkeség passiv, mint: hiuság. |:És harag. Toldit a harag ölé meg: („megölé a harag” – T. E. 125):| De a lényeg |:...:| ugyanaz: |:s ez lényeg – [...] őszinte, s a kilökött, bukott ember lelkéről lefoszlik <minden> az idő minden járuléka (mint alvó emberek arcán elsimul a ráhazudt mosoly); Toldi:| <..>átszenvedve hatalmas teste és lelke minden <bonyodalmait> „convulsióit”, <miután lefoszlott róla az „idő minden járuléka” sírjához közel a második gyermekkorát élő Toldi |:lám:| <ismét> ugyanaz lett, mint a gyermekifjú: megmaradt |:az:| egy fővonása: a nemes önérzet, sértékeny büszkesége. Mint a favirág termése, amelynek először csak a magva van meg, <puha> még puhán és vékony

[119] „feltámad önérzete, nemesi büszkesége” – mint Lehr A. mondja.

zöld burokban, aztán hatalmas, színes, húsos gyümölcs fejlik ki körülötte; majd elszárad a gyümölcs, és a száraz héjban |: maga:| megmarad a mag, a régi, a változatlan mag, megkeményedve és igazán megkövesülve; ti persze a magvat nem veszitek észre; mert a fő a héj.

<Női ellenképe ennek az alaknak Rozgonyi Piroska, akinek jelleme az éremnek ismét másik oldalát mutatja. A hirtelenharagú, buzogányos Toldi helyett <<most>> egy gyenge, érzékeny nő áll most előttünk, de aki némaságában és fájdalmában nem kevésbbé büszke, aristokrata lélek, mint a nagyerejű vitéz. Egyébként elemzést adni itt nem célom, csak utalok itt arra, amit Riedl is fővonásként jelölt meg Piroska jellemében, Riedl, aki tán épen Piroska alakját látta legmélyebben az Arany emberei közül.

De nemcsak a voltaképi hősöknek, a ritkáknak és kiemelkedőknek főjellemvonása költőnknél ez a ritkaság és kiemelkedő lélek, hanem úgyszólván általános jellemzője Arany összes komoly alakjainak (és kevés alakja van, amely egy kicsit legalább ne lenne komoly.) Hogy ezt megmutassam, elhagyom>

|:3.

Népies alakok! – olvassátok, amit Riedl ír a Piroskáról, a Toldi |:alakjának:| női ellenképéről, és meg fogjátok látni az igazi aristokrata nőt, ti is, akik meg nem láttátok az Arany Piroskájában! Való, hogy Piroska |:jelleme:| Toldihoz képest (mint ahogy az öreg Toldi|:é:| is az ifjú|:é:|hoz) az éremnek <ismét másik oldalát>|:új visszáját:| mutatja; a haragos, buzogányos Toldi helyett most egy gyenge, érzékeny nő áll előttünk, aki azonban büszke szemérmében és türelmes mimózaságában |:mint egy néma virág:| nem kevésbbé sértékeny, előkelő lélek, mint a nagyerejű vitéz; – óh épen nem népies alak – valamint nem parasztlegény Toldi sem – szegény Toldi! mennyit

küzdött életében, hogy a népből, ahonnan fölvaló, fölkerüljön; – s ím most (holta és feltámadása után) ismét népies alakká (teszik!) teszitek!

Népies alakok! – Jó, elhagyom a kedvetekért a fejedelmi:| a fejedelmi és nagy eposzi alakokat, gőgös Eteléket és fehérkezű Erzsébeteket akiknél <az ilyen> |:aristokratább:| vonás|:ok:| talán természetesnek is látszhat<ott>|:nak:| – és inkább pl. Bolond Istókra figyelmeztet<em önöket>|:lek:|, aki ugyancsak durva és alacsony életviszonyok közt, hollandus színezésű, szinte naturalista környezetben növelkedik, – és e piszkos <kö> háttérből emelkedik ki hirtelen, mint egy sötét Rembrandt-képből a középső csillám, <igen>, mint a Rembrandt betlehemi istállójából a sárga glória: egy fényes ideális vonása |:reális nevű:| Istókunknak: előkelő érzékeny ízlése, mikor Klárcsi olcsó kegyét megutálja, mint „borban a legyet" –[120],[121]

4.

– De – mondjá<k Önök>|:tok:| Istók Aranynak egészen egyéni alakja sok van benne önmagából |:emlékeiből:|, mint maga megvallá; sőt épen a Klárcsi-kaland, mint Gyöngyösi könyvében olvasható, Rozvány György tanúsága szerint, igaz történeten alapul. |:Azt, mondjátok, el nem tagadhatom, hogy Arany sok |:magyar:| népies alakot alkotott. Nem tagadom, de ezek mennyivel finnyásabbak, előkelőbbek, finomabban érzők |:parlagi:| modelljeik átlagánál! Jó szemmel veszi észbe Riedl, hogy Aranynál még a zsémbes Jud. asz. lelkében is van bizo-

[120] Hiába iparkodik A. általánosítani, ez nem közönséges reális: ez ritka és nemes vonás itt.

[121] Arany maga tiltakozik azon felfogás ellen, hogy az Istók motívuma ez esetben valami gyerekgyávaság volna (olyanféle, mint az A. France Thaisában szerepel.). „Ő csak bolond volt – de nem ostoba" – mondja Arany Istókról. Gyöngyösi L. azonban ostoba.

nyos előkelőség; még ő is lelkiharcot vív. Nem mintha a „parlagok múzsája" süket maradt volna egyetlen invokálójához; Arany nem vet meg semmi valót, nem nyírja, nem is fésüli a természetet |:az Isten haját:|; hanem gyöngyöt fűz bele. A reális vonásokból egy sem hiányzik; Judith asszonyban megvan a modell legegészebb pulykája az utolsó kékpötyögőráncig; alkotója sárból formálta alakját; csakhogy halhatatlan lelket lehelt belé, mint az Atyaisten.

Ti meglátjátok a pötyögőráncokat (jó a szemüvegetek!) de nem érzitek a halhatatlan lelket. Pedig ez teszi az alkotót teremtővé: a sarat kívűlről vette; csak ezt adta magából. Petyegőráncokat mázolni Tömörkény István is tud.

5.

De ti hát, |:nosza,:| magyarázzátok ki a népköltészetből és a realizmusból, miért küzd magával Aranynál még ez a Judit pulyka is? |:Mért tiszta Arnál még a nyál is mely Toldi szájából kicsordul?:| Miért főjellemvonása A. legkevésbbé komoly népies alakjainak (Szücs Gy. Péter-Pál) ép a |:....:| gőg? Magyarázzátok meg Gazdag Imrének |:e „népies alaknak":| érzelmi kényességét, aki átallván a tolvaj nevet, visszahajtja a lopott jószágot? Én több népies alakot ismernék aki nem átallná a tolvaj nevet önmaga előtt. Honnét ez a finnyás reszketegség egy népies alaknál? honnét ez a finny. reszk. Arany összes alakjainál, amely őt a lelkiismeret |:...:| költőjévé teszi; nem a nyöszörgő szánalom, nem a remegő gyengeség, hanem a megsértett ízlés, lelkiismeret költőjévé Honnét ez a finy. reszk. Ar. összes alakjainál Atillától Bencéig, Széchy Máriától a cigányokig Bolond Istóktól Erzsébet királynőig, Marci bácsiig (Ha egyenként mind meg lehetne is magyarázni (realizmusból, történeti felfogásból, naivság örvéből) még akkor is, hogy ily tömegben előforduljanak, kell egy mélyebb okának lennie.):| De

<a> hát a „tolvaj” Imré<t>|:ben:| nem ugyanez az érzésbeli kényesség dolgozik-e, mikor átallva a tolvaj nevet, visszahajtja a lopott jószágot? |:És ez nem a magyar faj különös erénye. Ah, <..> a magyar faj!...:| Sőt a balladák egy részének annyit emlegetett „lelkiismeret-költészetét” is nem ilyen ízlés- és érzésbeli kényességre|:gel:| lehetne-e csak visszavezetni|:megmagyarázni:|? Legalább a Bende vitéz esetében ez látszik működni. <..> Nehéz lenne az egész poézist oly eredeti költőnél mint amilyen Arany már ezidőben volt, pl. Shakspere |:vagy ó balladák:| külsőleges hatására visszavezetni; azt pedig, hogy A. mennyire nem volt a sablonos, régimódi „lelkiismeret költője” legjobban mutatják a Toldi első és utolsó részének gyilkosságai, amelyekre még visszatérünk. Aranynál a lelkiismeret a megsértett <el> ízlés |:önérzet:| |:előkelőség:| szégyene, nem a siránkozó emberszeretet gyengesége (aristokrata) |:előkelő:|, nem demokrata |:népi:| érzelemből fakad, mint modern <...> íróknál pl. Dosztojevszkijnél is. – Különben, ha a szakirodalom frázisaitól meg nem vesztegetve nyulunk a balladákhoz, azt fogjuk találni, hogy a lelkiismeretnek aránylag kevesebb a szerepe, mint hangoztatni szokták. – |:Ez egész részt jól v.ö. a 9. szelettel!:|

De nem szándékunk itt a kiválóan gazdag és élvezetes arcképcsarnokot végig |:...:| vizsgálnunk, mely költőnk elbeszélő munkáiban elénk tárul; élesebb szemek hivatvák s részben már teljesítették is ezt a munkát. Mi csak egy oly vonást akartunk kiemelni, mely szabad szemmel is igen jól kivehető az összes Arany-alakon[122] Atillától Bencéig, Széchy Máriától a cigányokig, a mely tehát az Arany-typus jellemző vonása, nagyon is

[122] A kivételek mintha nem is alakok volnának, hanem a reális staffagehoz, háttérhez, tájképhez tartoznának, mint a sóskiflit tördelő céda Klárcsi is. Jól figyeli meg Riedl, hogy |:Aranynál:| még a zsémbes Judit asszony<ban>|: lelkében:| is van bizonyos előkelőség: még ő is lelkiharcot vív.

szembeszökő, hogysem mellőzni lehetne, s bennünket <az edd> Arany költészetének eddigi megítéléseihez képest főleg 2 szempontból lep meg és két nagy kérdésre ad alkalmat:

Hogy lehet az, hogy <|:ép:|> ilyen költőnek, akit mindenki objektiv realizmusáért dícsér, épen ilyen költőnek alakjaiban találjuk ezt az épen nem reális, nagyon is ideális, aristokratikus fővonást?

(Egészben ezt a nagyon is kínálkozó <kérdést eddig költőnk magyarázói meglehetősen ignorálták. Részletmegjegyzéseket tettek |:is:| rá és általán kivételnek fogták fel azt, ami épen lényeges és általános. Magukban tán sokkal jobban látják |:ám ők is a nyilvánvaló tényeket és:| a kérdést, mintsem kifejezni merték, mert úgy érezték, hogy ilyen kérdés<t> feltételével> A. modern-realista-költő-méltóságán esnék csorba. Magukban talán úgy magyarázták a dolgot, hogy az öreg Arany itt egy kicsit engedett a sablonnak, szentimentális<nak és félénknek gondolták őt ott, ahol épen a legtermészetesebben merész volt.)> –

A másik kérdés, mely okvetlenül elénk akad az előbbi elmélkedésből kifolyólag: Hogy lehet, hogy épen egy népies és demokrata költőnek, Petőfi társának, parasztos szavuú, hírhedt szerénységű, puritán embernek műveiben találunk ilyen |:érzékeny,:| előkelő, |_kényes_|, aristokrata jellemeket?

|:<Eh, mire beszéljek tovább is hozzátok? – Türelmes hallgatóim, két kérdésünket megtoldhatjuk egy harmadikkal. Az elsők volt|:ak:| úgye – nos itt van harmadiknak: hogy lehet, hogy e tényeket és kérdéseket és kérdéseket költőnk magyarázói mindezideig mintegy ignorálták>:|

|:ne higyjenek ezeknek az uraknak: magukban látják ám ők is a nyilvánvaló tényeket és kérdést, részletmegjegyzéseket tettek is rá; de egészében nem merték feltalálni, mert úgy hitték, hogy ilyesmivel Ar.:|

|:ideális lett pillanatra, Kazinczy-maradvány is benne, s homerosias dormitálás, gyengéd meghátrálás a realizmus elől =

kikerül ez Vojtina szerzőjétől –, a szemüveges öregtől,– aki félt a piszoktól –

De mi csak nevetünk ezen a beszéden, úgye rózsátváró hallgatóim? mi, akik ismerjük poétánkat, tudjuk, hogy <ő> nem volt gyáva, s szemérmes sem annyira tán, mint némely<ek> |:szemérmetlenek:| hiszik; ritkán és ellenkedve, de ecsetjére veszi ő a legfeketébb emberi színeket – |:sok Arany-strófa, így:| <.> a Kertben c. költemény különben remek utolsó strófája a |:pesszimisztikus drasztikusság tekintetében:| Schopenhauerre, vagy Leopardira méltó volna; – a B. I. I. éneke a legsötétebb, legrettenetesebb emberi képek közé tartozik, melyet valaha írtak, Zolát is beleértve; – s már az Elveszett Alkotmánynak is vannak idetartozó sorai; Arany nem csak tanácsul tudta adni, de maga is meg tudta nevezni „ön nevén a gyermeket" – habár a|:z emberi:| közönségességet[123] épen nem keresi, mint némely realisták; – s ahogy rajzolja, még abban is aristokrata;

7.

S szunyogokat mért ne szabadna agyoncsapni? – Arany nem a lekiismeret költője, nem |:legalább:| a nyöszörgő szánalom lelkiismeretéé, amely a demokrata humanizmus gyöngesége. Nincs időnk elemzésre; de ha végignézik Önök balladáskönyvét, maguk láthatják, mily túlzott általánosítás nevezhette ki őt |:csak:| ilyennek. Van sötét bűnt tárgyaló balladája, <melyben a bűnös> |:több is –:| Endre Királyfi |:Vörös Rébék:| – melyben a bűnös meglágyulásáról szó sem esik.

De abban a korban más is volt ám a lelkiismeret, mint a XIX. században. E demokrata század hamis humanizmusa termette gombakint a lelkiismeret költőit – és kritikusait. Egy

[123] <Az alsóbb (állati, ásványi) közönségesség már nem gátja a haladásnak, arra hát már nem haragszik az aristokrata.>

áruló pessimizmussal köszönt be e szomorú áram, melynek még nagy lázadói is – a Byron hősei – a bűn dicsőségének érzésével[124] gyilkolnak. Hát még a század lelkének bevallott kifejezői! Raszkolnyikov csak egy vén ronda varangyosbékát öl<t> meg <és amit> s a legnemesebb cél érdekében – és mit ki nem áll érte! Toldi Györgynek egy vitézlőszolgáját <öli meg>, jóformán ok nélkül; saját pillanatnyi dühének kényére csapja le; (Ilosvai csak mellékesen említi e gyilkosságot, Arany részletesen festi a borzasztó halálesetet, s cselekményének egyik főmozgatójává teszi) – és lelkifurdalásnak nyoma sincs! A következő énekben, az ismert strófában felsorolva Miklós álmatlanságának okait, ilyesminek nyoma sincs; csak Toldi nagy baját említi általában, amin mindent lehet érteni. No de egy szolga megölése – azon korban – habár a György szolgája nemes volt: vitéz |:s a bűn nagyságát mutatja az esetleges büntetés aránya:| – de tán nem is tudatos –[125] <De> Nos az Estében Toldi nem szolgákat, nem is zálogos asszonyokat, hanem <művelt> nemes királyi apródokat, tanult és előkelő fiatalembereket buzogányoz le hasonló ok<...>ból (vagy oktalanságért?); – és azután nyugodtan elnyugszik az Urban. A három szegény <szörnyethalt> apródról többé se szó, se beszéd.

Lelkifurdalást az érez csak, aki nemes lélek létére elköveti azt az ízléstelenséget, hogy magával egyenrangút pusztít el |:...:| Erzsébet királynő, aki Záchékat kiirtatja |:Ágnes asszony:| vagy gyönge lelkek, akik náluknál magasabbrendűt, a világrend minden törvényei ellenére kivégeznek (mert a világrend törvénye az, hogy az erős ölje a gyengét és ne megfordítva.) Ily gyönge lélek V. László. Ez a Toldi ellentéte. Az ily gyenge

[124] Ez csak másik szó a lelkiismeretre.

[125] De Gray Dorian nem hasonló indulatrohamban öli-e meg <gazd> barátját – és mit ki nem áll érte. (Pedig Wilde dekadens individualista.) Aischylos és Leconte de Lisle Oresteséről.

lelkeknek ép ez a lelkifurdalás kölcsön<zi>öz <azt a> némi hamleti, negatív előkelőséget, ami nélkül Arany alakja, mint láttuk alig lehet. De Toldi – aki úgyis előkelő, ölhet zsoldos szolgát, az erős, harcban őszült vitéz ölhet elpuhult, szemtelen urficskákat... ezek szunyogok neki –

Ah Arany nem gyáva és hősei sem azok – reszketegségük előkelőség és nem gyávaság. Az arany olvadhat – de nem rozsdásodik.

8.

Arany nem félénk és kérdésünkre – hogy lehet, hogy ép egy obiektív realizmusáért dícsért, népies és demokrata költőnek, Petőfi társának, parasztos szavú, hírhedt szerénységű, puritán embernek műveiben találunk ilyen <elő> érzékeny kényes, aristokrata <...> jellemeket? – e kérdésre, amely fontosabb, mint látszik, nincs egyéb megoldás, mint mélyebb és pozitív okot keresni amire Riedl egy szava utasít bennünket, a költő jellemében |:érzésében:| és véralkatában; a teremtő ízléséből magyarázva a teremtményekét.[126]--

Nos, Arany az ízlését elégszer nyilvánította, s elégszer nyilvánított nagyon is aristokrata, a közönségességtől mindenképen irtózó ízlést.

7 – 8 <|_> (–)

De még hazafias satiráiban is mintha ily |érzés| ízlés |:adottság:| volna gyakran főmotívum. Tegyük csak a Petőfi demokrata hazafiassága mellé (akinek a haza a nép és mennyire a nép) – az ily helyeket:

[126] Nincs igaza Nietzschének: nem minden jó költő obi., a műremekek obj. elemeit nem is lehet elválasztani a subiectivektől. A filozófiában is Locke után jön Berkeley: a senzualizmus idealizmust hoz.

Mely ideálként leng vala
ifju lelkem elébe
– a szent hazának képe
Ti vagytok-é
szatócsok és részeg parasztok – ?

Ilyen helyeknél – és nagyon sokszor – az ember szinte zavarban van: vajjon azonos-e a realista |:szemű:|, |:szerény,:| demokrata |:lelkű:| Arany evvel a lélekkel és avval a szemmel, amely annyira gyönyörködik a pompás, tarka díszmenetekben, felvonulásokban (Mátyás dalünnepe –), aki a T. Sz. hosszú nemzetség-felsorolását leírta –

Mindezek a nemcsak egy becsületes történetköltő pontosságával megfestett hanem mélyen átérzett leírások, és az előbb idézett lyrikus kifakadások is már, ha nem is világnézetre, de bizonyos világlátásnak ízlésbeli gyökereire vallanak, melynek még mélyebbi gyökerei már tényleg csak a fajban és környezetben kereshető. Az elrepült magból kikelendő növény függ attól – hogy minek a magva az? és milyen földbe esik. És függ ám az időjárástól is.

9.

Legtöbbet persze a mag minősége: a bakszakáll |:ernyeje:| röppentyűjéből bakszakáll nő ki, ha mégoly földbe esik is.[127] –

Nos, Arany Jánosunk igazán aristokrata fajtából |:ágról:| származott; a magyar faj és főleg a magy. köznemesség

Ha Petőfi ereiben némi szláv vér is csörgedezett, szítva |:működésének:| életének apostoloskodó demokraciáját, ha Petőfi,

[127] Hogy |:viszont:| míly keveset számít az időjárás, arra élő példa épen Arany élete; – minőségen semmit sem változtat |:s összes hatalma inkább rontásra van mint építésre:| leg(felebb)|:inkább:| szárít vagy tör.

bár távoli rokona a Bakuninoknak és Tolsztojoknak – Arany az igazi fajmagyar költő – és ehhez képest vérbeli aristokrata. Valóban e fajnak nagyon sok aristokrat<ikus>|:a:| <tulajd> erénye van, (és demokrata hajlamát alig fogjuk találhatni, <pápaszemmel> |:mikroszkóppal:|) – nem történt-e még a XIX. századbeli nagy <magyar> demokrata mozgalom is |:nálunk:| voltaképen a nemzet és nem a nép kedvére (a nemzet szónak pedig még ma is aristokratikus hangzása van), mint nagy megindítója, Széchenyi gróf nyíltan is vallotta; – hogy a nemzetet erősítsük, azért kell növelni a jobbágyságot.[128] Im, ez az áram, mely rendesen (mint ma is a socialistáknál) nemzetköziséggel szokott párosulni, nálunk mint a nemzetiség megvédésének eszköze jelenik meg. (Ezt a köv. fejezetben)

A magyar köznemességnek a tagadhatatlan előkelő <vonása> jelleme az; amely<...>|:nek:| esetenkint eszünkbe kell jutni, hogy Arany egyes alakjainak aristokrataságait megmagyarázzuk. Ily fajból származott s ily környezetben növelkedett Arany – ily magból ily talajban – A szülei pedig úgy látszik kivált finom lelkek lehettek; <mert> ő |:otthon:| sokáig egy triviális |:trágár:| szót sem hallott. Játszópajtásoktól és minden durvaságtól elvonult, s kora vágyai a művészethez vonták, tapasztalan lelkesedéssel színésznek megy, s <itt éri> az élet első nagy csalódása, a közönségesség első ostorcsapása itt éri. –

Érdekes analogiát mutat ez ártatlan, nemes és tapasztalatlan ifjúság a XIX. sz. egy másik nagy aristokratájának, a félszázaddal később élt Nietzschének ifjúságával. Az is oly tisztelettel emlékszik a szülői házra, az is visszavonult minden Burschen-durvaságtól, az is tele ideális érzelmekkel s tervekkel; s a csalódáshoz, a Klárcsi-esethez teljesen hasonló történetet találni Nietzsche ifjúságában.

S szép életük ezt az analógiát tovább is megtartja. Mindkét

[128] S a nemzet, a faj védelme mindig aristokrata vonás volt.

büszke lélek, épen büszkeségből, került minden hencegést; okvetlenül heves művészvérüket <a> félénkségig kényes ízlésük mérsékelte. „Nur die Lumpe sind bescheiden" – mondja Göthe; mi tán több joggal mondjuk: „Nur die Lumpe sind nicht bescheiden". Mindig előkelőbb látványt nyújt egy Nietzsche egy Wagnernál; – s az ily összehasonlítások mindig hálátlanok bár, mégsem tudom visszatartani itt azt a gondolatot, hogy az Arany–Petőfi viszonyában volt valami analog a Nietzsche–Wagneréhez. Petőfi ugyanaz a kifelé gravitáló, minden tüzét nyilvánosságra vivő jellem volt, aki Wagner; s P. hatása alatt Aranyon hasonló láz vett erőt, mint Nietzschén Wagnernak, e Schopenhauer szerénység-elveit valló színész temperamentumú zenefilozófusnak <közelében> |:oldalán:| kinek érdekében izgatni, felhívásokat gyártani is képes volt az ifjú professzor. De nem soká tartott a láz; sőt ki tudja, mi lett volna a barátság vége, ha Petőfi meg nem hal; Aranyon csakhamar erőt vett az az érzés, melyet a Rablelkek c. költeményében átall a maga érzése gyanánt fejezni ki. Petőfi halála s a forradalom leveretése, bármily fájdalmas volt is érzékeny lelkére, mégis visszaadja őt önmagának[129]; ekkor – épen ekkor mikor <már> Letészem a lantot kezdetű versét írta, – <kezd> ekkor, ezután termenek legremekebb dolgai.. S megírja a Nagyidai cigányokat, egyik legnagyobb szabású remekét: maró, kíméletlen satiráját annak, ami egykor őt is magával ragadta: egy éretlen, nagyhangú és utópikus forradalom ízléstelenségeinek. –

Még egy s nem kis dologban lehet párhuzamot állítani e két különben oly különböző fajú és műveltségű aristokrata: Arany és Nietzsche közt: egyikük szerelméről sem tud semmit a világ. A környezet szennyével való első érintkezésük után látták ez előkelő lelkek, hogy az ő nemességük és érzékenységük

[129] nem „elveszítette", mint Riedl mondja, hanem inkább megtalálta ő ekkor önmagát

számára nincs egyéb választás, mint büszkén önmaguknak élni, s az embereknek nem engedni bepillantást magánéletük szentélyébe. Arany érezhette igazán, amit fia a Délibábok hőse két ismert strófájában kifejezett; ő kiálthatta oda a világnak Leconte de Lisle szavaival:

Je ne livrerai point ma vie auxtes huées
Je ne danserai point sur ton tréteau banal
Parmi tes histrions et tes prostituées.
(Ezt a bekezdést előbbre)

10.

Arany – bár semmit sem utáll és gúnyol annyira, mint a kiabáló magyar hazafiságot, mely népünknek ezidőszerint egyik legrikitóbb és legrettenetesebb vonása (s amely magamat egykor majdnem végkép elkedvetlenített minden honszeretettől, amely félreismertette velem egykor az igazi <és> erős faj<.>|:i:| <...> érzés becsét) – Arany <szerette faját> mint minden aristokrata lélek –, igen erősen csüggött nemzetiségén. A nemzetiségi érzés nem egy művelt kornak és épen nem a XIX sz.-nak eszméje, hanem az erő ösztönével még bíró vad népek természetes önfenntartó érzése, amely a létért való küzdelemben ép oly szükségképen fejlődött ki, mint más ösztönök. S erre a szerre csak akkor nem lesz többé szükség, ha élni sem kell többé: az élet a küzdelem s a nemzetiségek testvérisülése csak egy lépés ahhoz a nyugalomhoz, melynek halál a neve. Csak a hálaisten áthaladt, egyenlősítő, közönségesítő, és végelemzésben életunt demokratakedvű század kergetheti „az örök béke, nyúgalom vesszőlovát" – mint Arany szellemesen mondja: <a régibb> |:vénebb:| évszázad nagyobb bölcsessége inkább az örök mozgóról álmodott. –

Arany szerette faját és valamint nemzeténél ép az ő korában

a demokratikus áram |:haladás:| a nemzeti erősbödés eszköze, úgy az ő költészetének hírhedt népiessége is bizonyos értelemben áldozat a fajiságnak. A magyar irodalom újjászületését csekély tehetségű emberek (Bessenyeik, Kazinczyk) idegen hatások alatt indították meg. Berzsenyi és később Vörösmarty voltak azok, akik erős<ebb> nemzeti tartalmat erősebb nemzeti nyelv ruhájába öltöztettek. Arany azonban nem ezeken növelkedett. Ő a debreceni iskola hagyományaihoz híven Csokonaival és körével ismerkedett meg először. S ezek már a nép szólásaiban keresték azt az eszközt, mellyel költészetünket önállóbbá s különszínűvé lehetne tenni. A költészetnek végre is főcélja, hogy önálló s különszínű legyen

|:(a másik célja, hogy <...> ne halavány hanem reális legyen)

2.) reális utáni vágy

2) Gyöngyösi Zrínyi

a népköltészet magyarázata

A művészet |:csak:| a ter<mészet>|:emtés:| munkájának folytatása – mint már sokan mondták; s a teremtés munkája mi egyéb, mint |:a legdicsőségesebb művelet::| combinálás, variálás? Permutálás?[130] Ezért ellenkezik a művészet lényegével a realisták programmja; s ezért a fantázia a művész első tehetsége.

A <u>nép</u>költészet semmiben sem esik külön beszámítás alá. A népköltészetről az irodalomtörténet legendát csinált, melyből nagyrészt egy szó sem igaz. A nép a legnagyobb költő stb... |:13 Gyomlairól:| Hogy mért kellene a majsi pásztornak jobb verset csinálni Shaksperenél vagy <.....>|:Göthe:|énél, azt nem foghatom meg. Sőt a sok ajkon való csiszolódás talán inkább hátrányára van a népköltészetnek, mert <u>formájának</u> különszí-

[130] A természet legmagasabb fejleményének: a léleknek élvezete hogy is lehetne más mint a természet fejlődésének egyáltalán alapelve [?]: s ez ép a változás, változtatás.

nűségét veszti (ki mondja, hogy <p> Petőfi népajkán megváltozott versei jobbak, mint Petőfinél voltak?); és mit kap pótlásul? Még hagyján, ha egy faj (egy nyelv) határain belül marad, akkor legalább faji, nyelvi különszínűségét tartja meg; de a népről-népre szállt <vándo> vándormesék |:formailag:| olyanok mint a víznyomos vándorkövek, <pr> kerekek, símák, |:egyformák:| formájuk minden különszínűségét elvesztve, egyedül csak a tartalomért tartják meg: a mezét, ötletet (pedig a forma! és a tartalom?) –

A népköltészet semmiben sem esik külön beszámítás alá; a népköltő főakarata, épen úgy mint a műköltőé, az a teremtői igyekezet, hogy új kombinációkat hozzon létre, a fantázia <régi> erejével. A népköltőnek nagy gondja tehát épen nem a természetesség, közvetlen, egyszerű kifejezés, és természetes hallgatói is épen nem abban találják élvezetüket. Sőt ellenkezőleg: az új kombinációkban, váratlan összeállításokban (tréfás ötletek, fantasztikus mesék[131]). A művészet, dacára a XIX. sz. demokrata felfogásának, még e században sem, még a népnél sem törekszik soha az egyszerűségre, hanem ellenkezőleg el attól, mennél távolabbra. Ha mi mégis főleg az egyszerűséget bámuljuk a népköltményekben, olyan ez, mintha egy gyermek kedves ügyefogyottságában gyönyörködnénk. A mi művelt, tudós szemünk előtt valami újnak, szokatlannak, tőlünk messzelevőnek tűnik fel e gyermeki együgyűség, népi közvetlenség; és mint minden új, szokatlan, messzelevő, művészi hatást gyakorol kedélyünkre. (Ha nem igy volna, ha nem ez volna alapja az egyszerűség költői hatásának, akkor mentül egyszerűbb valaki, annál jobban kellene hatni rá a köl-

[131] Epikusról lévén szó, a kérdés lyrai oldalát, mely bonyodalmasabb kifejtést igényelne, itt mellőzhetjük is. |:Igaza van-e hát Gyomlai Gyulának Homerosra von.? Nálunk a népet mindenre (jellemzés, stb) képesnek tartják; ritka a Gyomlai-féle merész ember.:|

temény egyszerűségének; pedig ez inkább megfordítva áll: az egyszerűséget (kivált műkölteményekben, melyek <föl> csupán ez <egyszerűség> mesterséges egyszerűség előállításáért íródtak) <ekép> voltaképen csak mi tudjuk élvezni, és gyakran műveltségünk arányában; a nép az egyszerű népkölteményeket nem azért élvezi, hanem dacára annak, hogy egyszerűek; az egyszerűség legfelebb annyiban mozdítja elő az egyszerűek élvezetét, hogy érthetővé teszi előttük a fantázia játékát; bár itt is: nem mindig azt élvezi az ember legjobban, amit legjobban ért.)

Tehát a népköltészetet mi voltakép egész helytelenül s önkényűleg ítéljük, a népköltő érdeméül tudjuk be azt, ami annak saját álláspontjából tekintve inkább gyöngesége; csupán azért mert a mi ízlésünkre ez tud legjobban hatni: mint a hogy a kisgyermek ügyetlenségében gyönyörködünk, és azért úgy nevezzük, hogy: kedvesség!

Azért épen nem mondom, hogy néptermékekkel szemben nincs elsődleges és érdemleges élvezetünk. Sőt a művelt ember is teljesen élvezheti azt, amit a mesehallgató parasztember, a fantazia frisseségét és merészségét, melyet még nem nehezít annyi tudás, s melyet a szabad égnek, egy nagyobb látóhatárnak folytonos élvezete is termékenyít. Az egyszerűség<-gel együtt> után ez a második titka a népköltészet hatásának a XIX. sz. szobában élő, lankadó képzelmű, tudákos műveltjére.

Régibb korok magabízóbb műköltészete nem is kapkodott úgy a <mű>|:nép:|költészet egyszerűségéhez; sőt a nagy költők, mint Dante is és Shakspere, <többnyire> és Arany is, többnyire <...> főleg e két erényét használták fel a népköltészetnek: nyelvének faji különszínűségét és képzeletének kötetlen tágasságát. <Toldi, bár, mint A. később írja, „egyszerű ének; egyszerű szívéből a nép emberének” – Toldi népiessége>

<Azért nem mondom> (Bár Arany is felhasználta az egyszerűséget is, tudatosan, mint művészi hatás eszközét. Az előzmények után az olvasóra bízom megítélni, a tudatos egyszerűség egyszerűség-e már, és az egyszerűség, mint ilyen, lehet-e eszköze a műv. hatásnak. |:Jellemző hogy |:leginkább:| speciell az egyszerűségnek szentelt költeményén Vágy a cím és nem megelégedés; és erdő-mező változatos színével kezdődik.:|[132]

11.

<A költészetnek tehát nem az a célja, hogy érzéseinket |:és gondolatainkat:| egyszerűen és közvetlenül |:érthetően:| kifejezzük vele, hisz ezt prózában is lehet; – s aztán egy kissé nemesebb természet (s pedig ilyen a nagy költők többsége) átallja is magánélete titkait a tömeg elé vinni |_ s pláne egyszerű, azaz vulgáris, a vulgus által is érthető nyelven; – „Noch eine Maske!" – még egy álarcot! – kiáltja, Nietzsche szerint, únos únton az előkelő; s álcául kell használnia a nyelvet is, hogy csak a tiszták hatolhassanak szentélyébe, «sőt magát» |:a nyelv képiességét, sőt:| a nyelv népiességét |:(de semmiképen sem: gépiességét):| a tájszólásokat.

A tájszólások |:ritka népies szólamok, archaeizmusok:| egyrészt emelik |:a nyelv:| faji és helyi különszínűségét, másrészt (s |:a:| jelen dolgozat «jelen dolgozat» céméhez és céljához itt ezt kívánom kiemelni)_|[133]>

A költészet célja inkább, – mint minden <...> művészetnek: új kombinációk teremtése s eszközei:

<1) «.....» |:a lehető legtöbb:| különszínűség>

[132] | _| ezt a mondatot talán az idyllizmusról szóló részbe!

[133] |_ _| a következő nyelvről szóló fejezetbe jöjjön ez! Lásd hozzá a 14. kutyanyelv legfelső sorát is!

1) a képzetelemek szokatlan társítása, (legegyszerűbb formájában, mint hasonlat, ötlet, élc; bonyolultabban, mint ritmus, hangulat, leírás; eposzban mint cselekményfordulatok, epizódok, jellemek <...> alkotása és szembeállítása stb. –) |:Nagy művészek agyában különösen ki kell fejlődve lennie a Flechsig-féle Associationsspharének, associationsfasernek.[134] :|

2) a képzetelemek fokozott intenzitása; s ez az amit irodalmi köznyelven realizmusnak neveznek. Hogy mozgásra = élvezetre bírj<ák>a az észbeli érzékiséget, nem elégséges a szokatlan társulás, hanem |:szükséges:| az elemek benyomóssága: élénksége. A művészet |:nem elégülhet meg a halvány gondolattal:| műveleteit (összeadásait és aránylatait [?]) nem végezheti jelekkel, mint <az> az algebra; a gondolat, a fogalom Waitz szerint épen ilyen puszta jel: aritmetische Mittel; és Waitz nézetét az újabb psychológusok többnyire vallják, bizonyos értelemben Ziehen is. Ezért nem költészet a <w..ds> „words of the same y̨o̱ç̨ą̣b̨u̱l̨ą̣r̨y̨.” andalító hatású szólamköltészete, melye<ke>t a mind<ig>|:enben:| zseniális James |:oly:| érdekes példákkal illusztrál; pedig a mathametikai művelet itt kijön; de az alvó képzetek nem búnak elő rejtekhelyeikből, csak neveikkel, jeleikkel, pénzeikkel csereberél az ész, ez örök kufár; mint az alvó Józsefet <eladták> elalkuvák testvérei. A művészet ellenben |:mindig ébresztő:| minden jegy helyébe képzetértékét, érzetértékét helyettesíti be; ezt az élénkséget, képzetintenzitást hívjuk realizmusnak. Arany épen ebben ekcellál; mint ahogy a német és régibb francia költők legnagyobb észre, (élükön Schillerrel |:Petőfi!:| és ţą̱l̨ą̣n̨ ç̣s̨ą̣k̨.Ǥő̱t̨h̨é̱t̨ |:?:| és Rabelais-t ki-

[134] A társulás tartja fönn, sőt voltakép az adja meg a képzetek életét. Amely képzet semmivel sem társul, halott mert meddő. Nagy művészek agyában a képzettársulás mozgalmasabb, az élet elevenebb [?]. A különbség a sivatag puszta és a nagy forgalmú város különbsége.

véve) főleg a másikban, az új társításokban excellál. De nagy művész egyik nélkül sem lehet teljesen. <Volt>

Voltaképen A. e vonása is természetének egy aristokrata megkülönböztető jele: ez az ami |:lélek:|érzékenységének fiziologiai okalapját képezi. Rá nagyobb benyomást tesznek az ingerek, mint másra; élesebben mélyebben érzi érzékszerveinek minden kis izgalmát. Talán nem jól látott, kivált utolsó éveiben, (Istenem, mit nem jelent egy Aranyra a vakság!), tán nem is volt oly kitűnő hallása, mint némely nagy zenésznek; de amit látott, ami hangkülönbözetet megérzett, az sokkal mélyebben belekarmolt a lelkébe, mint másnak. Ámbár látása is <kü> <..> egész fiziológiailag is kitűnően plasztikus lehetett; hallása is igen jó lehetett <ennek> |:hisz dalokat is írt:| a „tamburás öreg urnak". Még szaglása is egész vademberes lehetett; s önök nem mind tudják, mily átok egy modern embernek |:világban:| az ily mohikán-áldás.[135]

Hogy mily eszközökkel fejezi ki, képezteti meg másokkal is ily élénken érzés képzeteit: mily költői részletezéssel, mily nyelvi vaskossággal; az nem a mi tárgyunk, hanem épen a Riedl témája, akinek zseniális könyvére, mint már többször, itt is visszautalom az olvasót. |:Figyeljünk azonban arra, hogy A. realizmusa nem a quidben, hanem a quomodoban, a hogyanban található.:| Magát a tényt bizonyítólag pedig csak egyenesen Aranyra utalhatok: üssék föl és nézzék meg, mily élénken és részletesen domborodik ki itt, mily különéletet él a legcsekélyebb hasonlat, amilyen másnál igazán csak algebrai jel és név, és pénz, sőt aprópénz: és csak írásos pénz; ő |:domboru:| képet ver rá[136], megtartva <pén> névértékét. Lám, ismét

[135] De nem ezért beszélek most erről, hanem mert |:e:| realizmusát természet <hajh> utánzással, |:vulgaritás:| közönség-hajhászással veszik egy<..>értelműnek. Pedig nem az, csak elevenebb érzés és kifejezés a szokottnál.

[136] Célzás az ismert <gyermekjáték> |:és kedvelt:| sorsjátékra: kép e vagy írás?

ott vagyunk, Jóka pulykájánál és petyegőráncainál. Ha önök visszagondolnak arra, amit ezekről már <egyszer> |:előbb:| mondtunk, most <még> teljesebb értelmét fogják kapni. Minden legapróbb petyegőránc megvan, a művész nem veti meg a legcsekélyebb valóságot –

De azért távol áll a valóság egyszerű utánzásától. |:Hogy a realisztikus élénkség épen a költészetben mást jelent, mint élethűséget: |:ezt:| mutatja |:az:|, hogy a költészet csak ideakkal dolgozik; s az újabb psychologia (Bain, Ziehen) Hume ellen azon meggyőződést táplálja, hogy az idea az impressiontől nem elevenségben (intenzitásban) hanem qualitative különbözik. Akármennyire fokozzuk az idea intenzitását, sohasem lesz impression. A költészet impressiói pedig, a nyelvimpressiók, egészen mesterségesek, mint fönt kifejtettük, semmiben sem hasonlatosak a természetéihez. Valóban olyan a különbség, mint a valódi s a Dunában tükrözött Pest között. Hogy a realisztikus élénkség Ar. költészetében nem jelent, nem akar jelenteni utánzást, azt legjobban bizonyítja Ar. programmja Vojtina Ars poetikájában.:| A fotografusok nem művészek, hanem amerikánusok; egy majom sem volt nagy művész, sem nagy művész sem volt |:eddig:| majom; s a naturalizmus legelkeseredtebb védőin egy érdekes psychológiai <tanulmányt> |:megfigyelést:| lehet tenni: azt hogy elveiket beszélvén a paradoxolás [?] gyönyörét érezik. Nem legtermészetesebb közérzése-e minden koroknak, a közönségestől elütőt élvezni művészinek? Ez hajtja agyukat új mozgásra, ez izgatja erősebb életre lelküket. Ez ad nekik lelket voltakép. S az említett urak szembeszállva evvel a közérzéssel, a kiválás és kiállás gyönyörét érezik. |_Ma már ugyan nem; ma már többségbe jutottak, s ellustultak. Mindig a kisebbségnek van igaza, mert az az erősebb. |:(Kivéve a magyar parlamentet.):| _| |_ _| ezt talán jegyzetbe

Mindez ne jelentse, hogy a <mű> költészet felhőbe másszon, vagy felhőbe mászni csak tudjon is. Ilyesmiben Locke

óta gyéren hiszünk, mi sensualisták, Anteusz fiai. Tudjuk hogy legmerészebb képzeletünk is csak ballon captif[137]; a szivárványnak is földön nyugszik a hídfeje párja; <...> az uszó felhő pedig nekünk nem <...> is kedves, mert könnyű és halavány és foszló; <megérde> rászolgált a „phantasma dilutum" titulusra, mellyel |:már:| Hobbes tisztelé meg a Leviathánban. A költő a fecskéhez nem a repülésben hanem a sárból való építésben hasonlatos; a költő, ha madár, akkor gyorsgázló strucc (néha ugyan kacsa); – de nem madár, hanem előbb pók, aki nyálából |:csillogó hálót:| fon, vagy sejtépítő méh, kockarakó, rakóskajátékos. A sár, a nyál, az impressionből belévedlett idea; azonban a nyál kiköpése, a sár összehordása még épen nem költészet; a költészet a formánál, építésnél kezdődik. Azért a nyál és sár persze szükséges; a művészethez tartozik a tükörség is; hisz a tükörkép <maga> is már egy változat a természethez képest; – de nem elég változat. A költeménybe kell minden petyegőránc: de több kell.

Nem a való hát: annak égi mása,
lesz amitől függ az ének varázsa

A művész nem veti meg a legkisebb petyegőt sem, mert minden képzet érték és alkalmas arra, hogy művét (újszerűen társítva) gazdagabbá tegye; de Krajcárnál többet ér a Forint és a ter<mészet>emtés magasabbrendű bonyolultabb kombinációja még jobban vonzzák őt, bár a külső természetben <kis> mindig ritkábbak (a term. mindig aristokrata). Nem igaz tehát, hogy a legegyszerűbb, u. n. legtermészetesebb |:(virágszál, fűszál):| dolgok a legköltőibbek; az emberi lélek a legbonyolultabb legkevésbbé „természetes" |:hogy ne lenne vmi természetes, ami a tmészetben van?!:| a teremtés összes eddig ismert

[137] <.> idea-inket csak úgy emelhetjük, mint lábainkat, (az egyik, az „impression" mindig földön marad)

termékei közül; – mégis ez a legköltőibb, amit az összes költők évezredes gyakorlata bizonyít. Ha hát már az emberek költészete lehet oly aristokrata, hogy főfigyelmére csak az emberi lelkek a természet egyéb variatióihoz képest elenyésző csekély számú társaságát méltassa, s a többi csak staffázs: miért ne lehetne egy <aristokrata ..> előkelő kedély költészete oly aristokrata, hogy főfigyelmére a magához hasonló előkelő kedélyeket méltassa, s a többi csak staffázs? Itt újra alapja az Arany-alakok azon vonásának, melyet e<z értekezés> tanulmány elején fejtegettünk.

1. aristokrata szellem
8 2. pompa szeretete A.nak
|:Történelem 1. szines (tarkaság kombinatiók)
itt 2. messze 1. vonzóbb (...)
2. kevésbbé (...)
3. élénkebben képzelhető, mint komponált történet
|_ eposzi hitel _|

12.

Minden művész kétféleképen kombinálja tovább a természetet. Az egyik|:...:| a saját (és ezáltal élvezői) idea-einek [?] öröknyüzsgő újtársítása; |:a mű fölkelti az élvező lelkének némely alvo ideait |:többnyire érzéki emlékképeket, de néha elvont fogalmakat is:| új sorrendben mozgatván (s a változás új sorrendjének qualitativ, érzelmi háttér felel meg); –:| a másik valamely anyagnak egész tényleges, materiális alakítása, miáltal (saját ideáit impressionre fordítva) élvezői lelkében |:(testében):| tényleges |:új:| impressionöket is iparkodik kelteni.

Minthogy az érzet a lélekre mindenkor élénkebb hatású a képzetnél, ez utóbbi talán még dicsőbb és fontosabb.[138]

[138] A zenében az impression úgyszólván egyeduralkodó. [...]

Az anyag |:különbsége:|, melyet a művész így alakít, (hogy közönsége impressionjeit, és közvetve ideait felköltse,) határozza meg a felköltött impressionok különbségét (bár az ideákét nem: zene sugallhat színt; szín rikíthat; poézis<ban> ideáinek minősége korlátlan) s ezáltal a művészetek különbségét. Zene anyaga a hang, festészeté szín és 2 dimenziós forma, szobrászaté 3 dimenziós forma; – poézisé a nyelv. Ez egészen sajátságos természetű anyag, azért mert jelrendszer: vagyis minden kis impression, <benne> melyet kelthet, számtalan ideavel, emlékképpel, stb. van öszeszőve, beszőve összevarrva [?]; e ködudvar |:ez...:|, e „viszonyrojtok" (relation-fringes, – mint James nevezi) a<z impression> benyomás-magtól külön nem választhatók, hanem avval összenőve |:mint a zenei felhangok az alaphanggal:| egy képzetelemet alkotnak, |:s:| érzéki elemet, nem ideális, eidiélis [?] elemet, impressiont nem ideat. Egy szó hallásakor e hangimpressionnal összenőtt ideak esetleg nem |:is:| ébrednek életre :(vagyis a szót nem muszáj megértenem): de azért módosítólag hatnak az impressionra, s a puszta érzéki benyomás is más lesz, mintha a szónak nem volna értelme. |:Értik önök jól, amit a szavak benyomásának |:hangulatának:|, a szavak lelkének neveznék?:|

Ar. nyelve elsősorban aristokrata

Ily |:értelmes[?]:| szavak az eszközök, melyekkel Arany dolgozik, ily szavak újságos egymásmellé helyezése által költ új és új impressio-|:társulásokat:|összeköttetéseket. |:Az ily szórakás művészete hasonlít kissé a neoimpressionista festészet ama főelvéhez, melyet Ruskin hangoztatott először, s Seurat gyakorolt legnagyobb hévvel: hogy a színeket nem palettán vegyítik, hanem egymásmellé rakják a vászonra s a szemlélőre |:néző szemére:| bízzák az összeolvasztást |:synthesist:|. Igy az élvező szerepe mindig actívabb lesz és az élvezetet a néző képességétől teszi függővé!:|

Itt realizmusról szó sem lehet

Aristokr. 1. új impress-összekötések
2. <köz>|:nehezen:|érthet<etlen>|:ő:|ség
dicséret!

Előre bocsátom, hogy itt realizmusról szó sem lehet. A mi értelmünkben nem, mert e hatások (épen azért, mert impressionról és nem ideákról van szó) mind élénkek és épen annál élénkebbek, mennél szokatlanabb, váratlanabb az impression-kapcsolás. Utánzás értelmében legfelebb akkor, ha a közbeszéd nyelvi<nyo..> benyomását akarná utánozni a művész; itt azonban alakításról szó sem lehet, s ekként voltaképi utánzásról sem, csupán másolásról: mert utánzó és utánzott matériája ugyanaz. Azért egy nagy írónak sem volt komoly ambiciója lehető<leg> teljesen a köznyelven írni; sőt ellenkezőleg: minden nagy költő nyelve lényegében aristokrata: azaz csupán maga által használt: mint önök mondani szokták: egyéni.

Arany nyelve elsősorban aristokrata. – És most le a kalappal uraim, mert amiről most beszélek, az a magyar művészetnek, s ekként egyáltalán a magyar szellemnek legnagyobb dicsősége; és ha önök ízléstelen obstrukcióikból húszezret egymás tetejére raknak, az nem lesz oly magas, mint az Eiffel-torony, és ha 20000 Eiffel tornyot raknak egymás fölé, az féloly magas sem lesz, mint Arany egyetlen mondatának érdeme. E nyelvaristokratia, e nyelvegyéniség más neve lehetne: tömörség; nem gondolati hanem nyelvi tömörség, amely |:nem egyéb mint:| folytonossan új szószomszédságok sűrűsége, tehát lénélküliség, kifacsarhatatlanság, a citromságnak ellentéte. Hogy mily nagy dolog ez, mutatja ritkasága. Kisebb |:s középszerű:| költőkre épen a James után már említett „egyazon vocabulariumbéli szavak" andalító hatású folytonossága jellemző; s középszerű költemények ez andalító, lustító, butító hatása sokszor az, amit a kritikusok hangulatnak neveznek; míg az igazi nagy nyelvhangulat, a |:nyelv:| igazi, művészi

hatása ama folytonos ütközésekből <áll> |:szövődik:|, melyeket <különböző szót> merészen, <műv> s ízléssel sok szótárból |:sűrűn:| egymásmellé hordott <sűrű ny> újszerű [?] nyelv olvasása <okoz> idéz. |:Az újságos szóösszekötés két nagy eszköze: hasonlat és vers (rím). El nem feledni!:| Egy ilyen ütközés, egy ily tömör egyéni, aristokrata kifejezés elárúlja olykor a nagy költőt. Nálunk az elsőket talán Zrínyiben találjuk. Olvassuk el a Solimán lovának leírását, <a török> és seregé|:é:|t; vagy a török apród énekét; vagy csak azt a két sort, melyet Arany is idéz:

> Gyújtja kemény szívét s hagyja lángos tűzben
> haragban henteregni és kevélységben

Mily váratlan pl. e durva, köznyelvi henteregni szó az epikus és morális harag és kevélység mellé |:s az érzéki kemény, és láng:|; s épen ez mely azt az erős és eredeti hatást teszi, melyet épen Arany finoman kiemel.

Erő és eredetiség! – A gyengébb és kevésbbé tömör és tán kevésbbé kész Balassit, Csokonait mellőzve talán két-három három hasonlót találunk Aranyig, Katona drámai nyelvét, Berzsenyit felséges erejét és Vörösmarti |:(hexameterek, merengőhöz, vén cigány):|. Csak sasok nemzenek sast: Arany nyelvét előzni Vörösmarti kellett. – Vörösmartiban még nincs akkora faji különszínűség; s nincs oly fokban ama |:nyelvi:| tömörség, |:keménység:| <ki>facsarhatatlanság, melyet az ütközések sűrűségéből magyaráztunk.[139]

[139] Csak későbbi költeményeiben találunk több faji különszínűséget, több tömörséggel párosulva; a vén cigány |:a magyar faji érzelmek e kétségbeesett reménykiáltása:| a nyelv mindennemű különségének és tömörségének igazi remeke. Itt alkalmunk van párhuzamot tenni Vörösmarti és Ar. aristokratizmusa közt; a Vörösmartié a temperamentum aristokratiája; <sötét> |:erős:|, szinte démoni szenvedély, mint a forró bor pattog soraiban. |:Vörösmarti zománc- és Arany bronznyelve:|

A. a népies nyelv faji különszínűségével, a régi nemzeti költészet megnemesített és átgyúrt formájában még szorosabbra kötözte az ütközéscsomókat; s neccmunkája [?] bogainak nehézreszűkültével értékesbűl a <brokát> jutta vas [?], brokát; mentül sűrűbbre marad leve leégtével, antul nemesebb a gyümölcsözött szesz; ily sűrűre leégett édes és erős szörp az Arany nyelve, forró, és nehéz csöppekben csurranó mint az olvasztott arany, |:s tiszta:| mint csorgatott méz. Nyelvi merészségeinek szeri száma, egyéni szóütközéseinek, melyeket a művészi ízlés kohójában sürít, önt, forraszt, erjeszt. Míg Vörösmartinál inkább a hangzás, a fiziológiai impression-elem, Aranynál inkább a jelentés, az idea-rojtok viszik az ütközők szerepét; s rendesen valami vaskosság veszekszik valami felhőséggel, <felül> párolognak, <alul> üllepednek egyszerre e mondatok: fellül fellegeznek, alul allagoznak.

|:Itt idézni néhányat!:|

Csak meg kell nézni műveinek vocabulariumait, glossariumait, jegyzeteit: a Toldi Szerelméét, melyet maga készített, a Buda Halála gyér néhány jegyzetét, az Aristophanes fordítás P. Thewrewk által összeállított glossariumát, hogy fogalmunk legyen a gazdag merészségről (melynek nemcsak ereje van merni, de van miből mernie[140]) |:<...> és |:szorgalmáról:| a művészi szorgalomról, mely élvezet bizonysága:| Természetes, hogy ily <merész> vakmerő, ütközéses, új |:szó:|kapcsolatokkal teli nyelv nem egyszerű, közérthető; hiába mondták ezt Aranyra, azok |: a kritikusok:| akikről e tanulmány elején szó volt, akik Aranyban csak a népies és szerénységből egyszerű külsősége<t>ket látták, és a|:z előkelő:| jellem |:kincses:| mélyére soha le nem

[140] Csak az lehet igazán előkelő, aki gazdag is. <Arany szelleme mint tömött kincstár, jól el van reteszelve éhenkórászok elől.>

hatoltak[141]; ezek ha következetesek, kénytelenek azt mondani hibának, amit legnagyobb dicsőségeként kiemeltünk: nagy nyelvi merészségeit; melyek azonban sokkal mélyebben kapcsolatosak egyéniségével, hogysem esetleges nehézkességeknek lehetne felfogni.

Aki olvasta Aranyt, ha őszinte: be kell vallania, hogy nem egyszerű közvetlen, népies költő |:és épen nem:| minden magyar számára <...> érthető. Ha Riedl megvalja, hogy Arany balladáiban „skótabb a skótoknál", hogy pl. a Vörös Rébék |:nemcsak az ismert tárgyu:| megértéséhez „studium kell": mi megtoldhatjuk avval, hogy sok <mond> mondatának, kitételének megértésére értő is csak gonddal képes, vulgus sehogyan. Saját újszerűségén kívül a sok archaizmus, népszólam, tájszólás. Az ám, még a népiesség sem a<z> |:köz:|érthetőség előmozdítója, sőt ellenkezőleg, nála: bizony nem használja csak úgy, jámborul, a tájszólást, mint Koltai Stilisztikája elrendeli: hogy azért mindenki megérthesse![142] Sőt mintha többször kerülni látszanék ilyen közérthetőséget – és tán, önkénytelenül, kerüli is.[143] Előkelő szellem nem áldozza fel művészetét a publikum gyengeségeinek; csak előkelő<knek,> testvérei<nek> |:számára:| dolgozik; műve, mint tömött kincstár, el van jól reteszelve éhenkórászok elől. <Kárpit kell ..> Természetesen; <büszkén> szerényen vagy inkább büszkén ója lelke mélyét a csőcselék szemétől; kárpit kell neki, hogy csak a választottak hatolhassanak szentélyébe. <„Noch eine Maske!" kiáltja Nietzsche szerint |:unos unton:| az előkelő> „Noch eine Maske!" – Még egy álarcot! – kiáltja, Nietzsche szerint, únos unton

[141] eltekintve Losoncitól (mely „|:egyenesen:| a népre hatni akarva" iratott) s más halavány forradalmi kísérletektől

[142] nála a tájszólás amellett, hogy a nyelv faji és helyi különszínűségének előmozdítója: nehezítője a közérthetőségnek. S ő nem keresi, sőt mintha –

[143] A költészet célja bizony nem |:mint ma mondják:| mentül egyszerűbb |:s érthetőbb:| kifejezése gondolatainknak;

az előkelő; <..> álcául kell neki a nyelv is, a nyelv képiessége, s még népiessége is! –

14.

Vázlatosan, – teljesség és művészi domborúság minden igénye nélkül – de határozottan s véleményem szerint ellenmondhatatlanul, kiemeltük költőnkben a magasabb embert, az előkelő véralkatot, az aristokrata ízlést és jellemet |_mellyel oly egyedül s mégis oly szerény méltósággal vált ki, vonult vissza kortársai |:demokr.:| eszme-üzelmeitől |_; mint a nehéz nemes érc tisztán kiválva |:némán:| rejtezik a kohófenéken, míg hangosan búgyborékolva (s ragyogva) úszik felszínen a könyű salak. |:Elhinnék önök:| hogy az a sok „modern eszme", filozófia, tudományos világnézet, szociális doktrina, mely az aligmúlt században kábulásig be<..>kongá fülünket és agyunkat: többnyire csak hangos és langyos buborék: csillogó és könyű salak. De [?] mi az idén – az aligmúlt században – szerettük a salakot – a sarat – <örömest ...> egy kicsit disznó-ízlés lepett meg: változatosság okáért, vagy mert könyűek lévén a felszínen úsztunk, |:s:| nem látva le az arany mélyeig, kijelentettük, hogy minden |:csak:| salak. A nemesebbek közülünk, bölcsink, [...] próbáltak ugyan aranyat mosni a salakból |:aranynyá tenni a salakot:|; de meddő maradt ez alchimista mesterség. Most legalább elértünk anyit, mert felráztuk a salakot, hogy minden csepp aranyrészecske, mely még benn lebegett, kivált és leszállt társihoz a <mélybe> fenékre. Most hát már láthatjuk, nincs arany a salakban: nosza nyúljunk hát le mi is bátor kézzel a kohófenékre, ha először kissé égeti is az ujjunkat, és hozzuk fel a ritka nemes ércet, és gyönyörködve színében, sulyában |:keménységében:|, iparkodjunk magunk is nemesebbek, nehezebbek, keményebbek lenni – és hagyjuk a salakot rohadni; ahol van._|

|_ _| talán kicsit későbbre

S |:De:| most önöknek még egy kérdésük van hátra számomra: s ez Ar. világnézetét illeti. Már figyelmeztettem önöket, hogy ez a világnézet, Weltanschauung az embernél és a művésznél legtöbbször egészen mellékes. Mellékes, mert járulék, s ekként takaró inkább mint jellemző; olyan mint a ruha, melyet a kor divata szab az emberre, s le is lehet vetni. * 6–7

Hogy oly nagy művészek, mint Shaksp. Arany, Böcklin stb. mért nem formálnak egységes világnézetet, (amilyennel, kivált ma egészen közönséges emberek is dicsekszenek), annak oka, hogy az ő világlátatjuk egészen más mint az értelem embereié. Ők a világot látják a maga tarkaságában, ezer egyénével és változataival, melyekre a természet szó csak egy gyűjtőnév; s míg a tudós keskeny esze mindent egyszerűsíteni, egységekre visszavezetni kénytelen, hogy beléférjen: a művész még inkább új változatokat teremt, semhogy a <régieket> meglévőket egységesítse. A <művész> tudós sokallja a természet különségeit, megmagyaráznia, a művész még inkább kevesli, megélveznie A művész leginkább irtózik attól, hogy „szűk rendszernek mértékébe zárja a hullámokat". És ha van |:...:| kész világnézete, az inkább alkalmatlan neki; bizonyos tekintetben úgy jár vele, mint a macska ha dióhéjba szorítják a lábát.

És kivált a demokrata világnézet! Hogy hihetne egyenlőségi eszméket, ő, kinek szeme a különbözőségek meglátására van alkotva?

Arany műveiben mikroszkóppal sem találjuk az egyenlőségi eszmék hangsúlyozását; sőt mint láttuk, ellenkezőleg. Még halvány forradalmi dalaiban is a hazáról és |:a haza szabadságáról:| nem a jobbágyfelszabadulás<t>ról énekel.

Az ő világnézete az volt, ami Shakspereé, amit Emerson e szavakkal mond el –

Arany maga:

Mióta és míg a világ
Nem volt-e, nem leend-e
erős ki nyomni mindig kész
s ki elnyomassék, gyenge

7? Isten egészbe működik, egészre fordít gondot

9–10 körül |:a hiányz. fej.:| = fájdalom a bolgságnak alkatrésze

(Világnézetet adhat-e egyéb, a műveltségnél (és a tapasztalat))

II.

Próbáljuk meg egyelőre és oszzuk fel az embereket a magunk módja szerint aristokraták- és demokratákra /:ami talán nem is olyan nagyon ostoba fundamentum divisionis, mint <amilyennek> látszik:/ és próbáljuk, <Arany> műveibe mélyedve, eldönteni, melyik osztályba sorozható mesterünk?

Előre is figyelmeztetek mindenkit, hogy nem az u. n. <u>világnézet</u> az, ami itt tekintetbe jő. A világnézet voltaképen olyan, mint egy (nem is mindig ép testhez álló) ruha, igaz hogy |:em:|ez együtt nő az emberrel; de lényegben mégis csak takaró; és le is lehet vetni. És egy művésznél, kivált egy apollinikus (vagyis: epikus) művésznél, egy képzőművésznél, hogy úgy fejezzem ki magamat, a világnézet mindig valami mellékesebb dolog. |:Wizewa nézete Tennysonról: nagy művész, <u>mert</u> nagyon intelligetlen ember.:|

Hiába keresnénk Arany írásaiban nagy értelmű elméleteket demokratiáról, aristokratiáról. |:Ő <csak> inkább csak képez:|

Értelmi elem kevés van műveiben és ami van is, szűkkörű, inkább csak mestersége technikájára vonatkozó. Mint ahogy |:régi:| nagy festők[144] hagyatékában találunk: festményeket és – értekezéseket a festészetről. Ahogy Cellini írt az ötvösségről, úgy ír Arany a költészetről; ahogy Lenbach keresi, kiapadhatatlan buzgalommal, régi nagy mesterek színvegyítésének titkait, úgy keresi Arany |:a becsületes munkás türelmével:| régi magyar |:vers:|formák felfrissítésének csínját-bínját. |:Művészete anyagának, a magyar nyelvnek legapróbb titkai is érdeklik, s innen, hogy a <saját> maga által annyit gúnyolt magy. nyelvészetet e here és áldatlan [?] tudományt mégis több finom hozzávetéssel [?] gadagítá.:|

De levegőbe nem okoskodik. A mái felhőbe járó, filozófus poétákhoz Julius Hartokhoz, bezzeg nem illenék ez a |:tán utolsó:| vérbeli művész, aki még nem kevesellte a művészetét. –

Ami azonban költőnk ízlését (:tehát: érzését; tehát: véralkatát:) illeti, legalább műveiből kétségtelennek látszik előttem, hogy az ízlése nem volt demokrata. |_ Minden realizmusa mellett is távol van tőle a közönségesben való gyönyörködés, és pláne a piszokban való tetszelgés. <(Sőt számos helyet idézhetünk műveiből (és nem értelmi frázisokat, «hanem a legjobban» |:legrealisabb vagyis élénken:| átérzett költői helyekből), ahol megvetését minden közönségesség, prózaiság ellen a leghatározottabban fejezte ki.) Ki ne emlékeznék a Vojtina frappáns ellentétére, a Dunában tükröző és az igazi Pestről:

> Itt itt a nymphák! itt a Charisok!
> az utcán por, bűz, német szó, piszok.”

Egy sorban mennyire éreztetve van a közönségesség minden csúnyasága és annál mélyebben éreztetve, mert épen csak érez-

[144] Hogarth, Da Vinci

tetve van, egy sorban. Egészen analog hely a Pesti liget énekének néhány egész strófája, erősbítve az Arany pathologikus hatásrajzaival [?]:

hogy örömünk teljék parkon
jó legyen a fül, szív, – gyomor.

<A legjellemzőbb hasonló helyek egyike a Kertben c. költemény utolsó strófája, melynél drastikusabban «Sch» és pessimistikusabban – Schopenhauer vagy Leopardi sem fejezhették volna ki az emberátlagtól való megundorodást> Ugyanez időben írhatta a Kis Pokol c. töredékét, mely egészen hasonló alapérzés szülöttének látszik; mely egészen schopenhaueri gondolat az ilyen:

„Minő tolongás, öklözés van ottan!
Ki ad, ki vesz, ki húz-von, csal, ki lop,
Kevés, hogy nézne csak, mint én: nyugodtan”

<S egyáltalában, mikor valami emberi közönségességet rajzol (pedig ritkábban rajzol «(s ritkábban rajzol pedig», mint önök hinnék egy realista költőről) |:Speciell ezt az érzést fejezi ki az Ünneprontók:| minő megvetéssel, minő közönnyel teszi ezt. Humoros fölénnyel legtöbbször mintha állatokról, alsóbbrendű lényekről beszélne. Nem is ő talán az egyetlen nagy költő, akinek emberei között vannak egészen alacsonyrangúak is, akik a felsőbbekhez számítva mintha nem is emberek lennének; hogy mást ne mondjunk, Polónius vajjon Hamlethez képest más-e, mint egy bogár? épen hős cincér? a kit – a melyet! – <a király> lelkifurdalás nélkül eltiporhat – a királyfi. |:A költői igazságszolgáltatás azonos a természet igazságszolgáltatásával. Az erős, az előkelő győz, a gyenge a nemtelen eltiportatik. (A természet mindig aristokrata és ellensége a <szu-

nyogoknak |:bogaraknak:|:| Ilyen bogarak – szúnyogok! – Aranynál a György szolgái, vagy akár az Este beli apródok: <tiporni> szúnyogokat mért ne szabadna agyoncsapni? Ilyen állatka a Klárcsi kisasszony – veréb! vagy légy, <.> mely Istók első szerelmének édes borába esett. <Ép> Valóban legalább <olyan> |:jobban:| állatok ezek Hamletekhez, Toldikhoz, Piroskákhoz képest, mint <ami> hozzájuk a <...> <cincérek> |:majmok:|, szunyogok, verebek. <Ez> S ez, ha nem is valótlan, de mindenesetre aristokratikus vonás. <Az embernek> |:Okvetlenül:| Nietzsche |:szava:| jut esze|:m:|be: „Mi a majom az embernek? Nevetséges vagy fájdalmas szégyen. És ugyanaz kell, hogy legyen az ember – a felsőbb embernek:

nevetség(es) vagy fájdalmas szégyen!”

Ízlésünk gyakran háborút visel elveinkkel; de az ízlés mindenkor az, amely mélyebben gyökerezik. Nincs tán ember, aki úgy érezne, mint ahogy gondolkodik; az érzést lehetetlen is lefordítani a gondolat nyelvére; mert a gondolataink anyagát (a szavakat!) kívülről kapjuk, érzéseink egyénibben fejlődnek ki bennünk. Mit gondolnak hát |:kettő közül:| mi a jellemzőbb az emberre, – a művészre? talán a gondolat? a világnézet? Weltanschauung? – mennyivel nagyobbak akkor a Julius Hartok és Bruno Willék a szegény Shakspereeknél! – Kinek ne volna manapság világnézete?

|:De kedély! De ízlés!:|

Arany bizonyára nem gondolkozott olyan kegyetlenül, mint amely kíméletlenül megérző és jelző kényes ízlése az emberi faj egyéneinek óriási különbözeteit. Arany, (Petőfi barátja) legközepében élt annak a hatalmas demokrata áramlatnak, mely a<z> <egész> XIX. sz. egész művelt világán mint egy nagy lelki járvány uralkodott. De Arany egyéniségének mélyébe: ízléséig nem hatott le a kór.

Hogy világnézetének érzésbeli gyökere mily távol állott a XIX. sz. lelkének <.> kifejezőitől: arra nézve csak egy összehasonlító példát óhajtok felhozni. Összefüggéstelenül és hatástalanúl, Ilosvai három sorban említi a Toldi gyilkosságát

(Magában Toldi György úgy buskodik vala
Miklósra öccsére nagy haragja vala
Szerető szolgáját mert megölte vala)

– ez a (mellékesen említett) esemény azonban, (mint Ilosvainál rendesen minden esemény) teljesen következmények nélkül marad; úgy hogy az epizód a krónikából, észrevétlenül ki is hagyható. Arany ép e gyilkosságot, melyet tán bármely más modern költő háttérben hagyott, vagy teljesen kihagyott volna, cselekvényének megindítójává, főrugójává teszi, és a forrásában alig említett halálesetet, igaz hogy a népi naivság örve alatt, de nagyon élénk színekkel leírja:

„Mint olajütőben, szétmállott a teste
És az összetört hus vérolajt ereszte,
Vérit a poros föld nagymohón felnyalta
stb.

3. [Különben A. e korbeli költeményeiben...]

|:Arról, hogy az amer. párbajos Jókaiból! és Mikoltnál!!! Teste remeg, mint a harmat Éjféli párbaj:|

Különben A. e korbeli költeményeiben a nők rendesen családias vonásokkal <felruházva> jelennek meg. Vannak ugyan kacér ideges, feketeszemű szépek, mint Kund Abigél, vannak <beg>, kikapós parasztmenyecskék (a népdalban, a Vörös Rébékben) |:kislány mint egy bögre:| de legtöbbnyire a nő

|:a nemes és igazán a költő szívéből alkotott nő::| anya vagy nővér.[145]

Ki ne látná az összefüggést a kedves, családias környezettel, amelyben Arany ez időben is élt? A nemes, a jó nő képe A. fantáziájában teljesen a család képzetével van asszociálva, összeforrva.

Még emlékezéseiben is legrégibb családi emlékei bukkannak fel legmelegebben. Gondoljunk a Vándor cipó gyönyörű befejezésére, melyben anyjáról emlékezik <.>[146]

<Még nagyobb> De jelen családi életének benyomásai is megjelennek műveiben.

Arany 1877. novemberében ülte házasságának harminchetedik évfordulóját. Leánya 20 év óta halott volt; de nála lakott unokája Széll Piroska,[147] ekkor 12 éves, eleven, csevegő, okosszemű leányka<4>. Piroska valóban költői kedély volt, egész a képzelgésig;[148] valószínűleg igen korán fejlődött. Óriási hatással volt reá nagyapjának nagysága és költészete (így „a költő álmaiból" vett neve, a Róla írt sorok, (T.Sz. VI. (1869.)), a költemény Piroskájának gyászos sorsa); később, betegségében e hatás majdnem tragikussá vált e gyenge idegzetre.[149] Most azonban még gyermek volt, és ellentétben szótalan, méla anyjával, vidám, élénk, beszédes: fel szokta verni az akademiai lakás

[145] A Tetemre hívásnak csak néhány sorában oly páratlan erővel és plasztikitással domborodik ki e vonás, hogy meg nem állom, hogy ne idézzem a sorokat, amelyeket gondolok: (A búgás a galambra emlékeztet. Buda neje üvölt.)

[146] V.ö. a Tavasz-ünnepély albumába 1880.-ban írt emléksorral és Toldiné alakjával (BI. I. 74–76.)

[147] 1865. jul 24. született. A Növünk együtt jul 30án íródott.

[148] L. A. László: Emlékezés Piroskára; – Ez a nagybátyától, és csupán ismerősök számára írott emlék csupa pozitív adatot tartalmaz; míg az újságok nekrológjai (1885-ben.) köztük Sturm Alberté a Pester Lloydban (P. Széll.) költői ömlengések

[149] Halálos ágyán egyre apja róla írt strófáit szavalta. A. László.

csendjét is. <De már ekkor is nagyon foglalkoztatta gyermeki képzeletét nagyapjának (akit> |:Nagyapjával folyton szinte játszótársak voltak[150]:| el <szokott> kísérgette <|:...:|> margitszigeti sétáin is; s |:később:| felolvasta a gyenge szemű öreg úrnak a hazai lapokból, melyek Aranynak többnyire tiszteletpéldányt küldtek, Jókai és ifj Ábrányi Kornél regényeit, Endrődi, Kiss J. verseit.[151] S hogy már 77 ben milyen hatással volt apja nagysága rá, mutatja Növünk együtt c. páratlan kedvességű költemény.

Tán idézni!

Különben mindazok, akik e tüneményes szellem légkörében éltek, érezték |:úgy látszik:| minden kedélyessége és családiassága mellett is, emberi és költői nagyságának súlyát és benyomását. Fiának, Lászlónak, bár ő is eredeti tehetség, egész irodalmi működésén, minden során, akár prózában, akár versben érzik ez a, szinte nyomasztó, rabságban tartó szellemi hatás. Juliska a költő álmaiból választott nevet kis lányának.

Ez Arany költészetének hatása családjára; folytassuk családjáét költészetére.

Jul. 6-tól szeptember végéig |:még a Végpont után is:| állandóan <tartott> termelt az öregur új alkotó kedve; szept. végétől okt. végéig azonban nincs egyetlen egy vers sem. Farkas Kálmán értesítése szerint[152], aki ettől fogva háziorvosuk lett, <..> októberben a család egyik tagja beteg volt. Nincsenek e e dolgok összefüggésben?

Okt. 27-én már újra ír A.: a Tetemre hívást!

A család tagjai, úgy látszik min<.>d igen intelligensek vol-

[150] E gyermekjátékok megfigyeléseinek, hangulatainak nyomát találjuk a Növünk együttön kívül az Almanach végén is.

[151] Legjobban illusztrálják a nagyapa és unoka viszonyát A. levelei P.-hoz |: Karlsbadból:|, melyek a Vas. Újs. jelentek meg. Nagyon kedvesek.

[152] Nemzet. évsz.

tak, méltók a nagy költőhöz. A. az Őszikéket is először Lászlónak, s az ő kértére a „nagymamának" olvasta fel. László széles modern műveltséggel bírt, bár klasszikussal sokkal kevésbbé mint az apja. Arany legsűrűbb vendégei természetesen Lászlóék voltak; esténként jöttek a Margitszigetre és soká elbeszélgettek.

Délelőttönkint pedig Aranyt legbuskomorabb hangulatu napjaiban is felvidámította egy rendes látogató: násza, Szalai .... <vidám> élénk, élces ember.

Nagyon jól voltak, úgy látszik, Wohlékkal; Aranynak Wohl Jankához intézett, s halála után |:egy lapban:| megjelent levele (melyet Piroska nevében írt „Janka nénihez" a Margitszigetről,) mutatja e |:majdnem:| családias viszonyt. A barátság régi; már 1858.-ból való a Wohl J. emlékkönyvébe írt vers, mely mutatja, hogy angolul próbáltak társalogni.

Gyakori vendég volt tudvalevőleg Gyulai Pál is, aki – hasztalan – iparkodott Aranyt <bele>|:vissza:||vonni az aktív irodalmi életbe. Az a küzdő és zajos irodalmi élet, amelyben e jeles, fáradhatatlan kritikusunk mozgott: ekkor már fárasztó, izgató hatással volt az öreg Aranyra[153]. Mindazonáltal némely versében, némely lelkifurdalásában, mintha érezném a Gyulai örökös bíztatásának valószínű hatását.

Tehát Aranynak, bármily visszavonultan élt is, megvolt a napi, műveltségéhez és kedélyéhez illő társasága; – de emellett otthoni, szalontai összeköttetéseit sem szakította félbe. Sógorával, Ercsei Sándorral, állandóan levelezett; bár 18<.>77-ből Ercsei egy levelet sem tett közzé[154] Kortársának, Rozvány A.nak halálhíre<re> pedig az ismert és általam is már említett melancholikus költeményre hangolá.

Mindezt felsoroltam, röviden, az adatok szerint: nincs tehet-

[153] Vö. Hagyaték

[154] [Az utalójelhez nem tartozik lábjegyzet.]

ségem, hogy részletesebben kikutassam ez emberek hatását A. műveire. <Ehhez ismerni kellett volna őket és én nem ismerem.> Ezt csak az tehetné, aki ismerte őket.

Azonban megjelennek Arany |:ez idei:| költészetében <(genreképek alakjában)> környezetének mellékesebb emberi alakjai is. E genre képek mind humorosak. Érzelmi hangulatukat tekintve két csoportra oszthatók. Az egyik társadalmi ferdeségek benyomásaiból eredve: satirikus hangu: ilyen a Rangos koldus és az Almanach[155]. Bántották ezek a dolgok; de mégsem szól avval a keserű hanggal róluk, amivel szólt volna például 1850-ben, mikor a Kertbent és az első Bolond Istókot írta; inkább a művészet bizonyos magaslatáról. |:Már oly ember beszél itt, aki megjárta az életet:| <(><Hisz> A Hídavatásban is az izgatottság inkább művészi, mint egyéni keserűség.<)>

Különben a Hídavatás izgatott akkordja is <...> ily genreképben csendül meg először: Az öreg Pincérben:

Idézöm

Így jelennek meg A. utolsó zsanreképeiben mindazok akiket a Margitszigeten mindennap látott: Az öreg Pincér, A Hírlapáruló, a Kertész: de mindig ott van háttérben az ő egész világlátása; mindig (kivéve a hírlapárulónál) társul az ő jelen hely<...>zetének képzete; mindig valamely gondolat is, (de érzelem alakjában!), melyek közt nem csak az előbb idézett jelenik meg később nagyobb koncepcióju költeményben is. Így a Semmi természet! alapeszméjét |:is:| <(e kö> a közvetlen utána (5 nap mulva) írt Hídavatásba találjuk némileg átvíve.

Mindezen költeményekkel, bármily remekművek <azok>,

[155] Az Almanach képzetszálai: Az akad. alm. megkapása (alkalom) Ez adja az ötletet, felidézni az évet (vö Petőfi: Játszuk el a múltak jelenéseit); ez adja az időjárás <ötletét> képzetét, mely, hogy mily sűrűn szerepelt A. képzetvilágában, láttuk. A többi képzet az akkori társasági szokások (árvízbál, [...]) Végre Simplex <...>

<...> nem esztetikai méltatás levén a célunk, hanem pszichológiai adatcsoportosítás, minthogy nem merülnek fel bennük új |:képzet:|elemek, röviden végezhetünk.

Mert körülbelül megrajzoltuk azo<.>kat a főbb kategóriákat, amelyekbe A. képzetvilága 1877. második felében csoportosítható. Amely költeményeket még nem említettünk, azok|: nak egyes szálai:| nagyobbrészt beoszthatók egyik vagy másik említett kategóriába. Új érdekes asszociációk ugyan legtöbb versben bőven vonulnak[156]: de nincsen immár terünk ezeket most mind bőven kifejteni.

Friss impressziókból származnak az említetteken kívül: A tölgyek alatt és Ének a pesti ligetről.[157] De mindakettő át és át van szőve emlékekekkel. Mindakettőn van valami színe az elmélkedésnek, amely azonban inkább forma, mint tartalom.[158]

Teljesen emlékekből szövődik a Vándor cipó, amely bizonyos értelemben kiegészítése a B. I. II emléksorozatának. A. fiatalkorából itt is az a legerősebb emlék jelenik meg: első nagy csalódásának, <első> <.>az élet durvaságaival való első összeütközésének emléke: színészéletének végéé. A. nemes fajból származott és gyermekkora otthonában egyetlen tr. szót sem hallott. <Különben> Mily hatással volt reá az emberi közönségességeknek első |:(és mily ideális felhevülést követő):| (és mily erős) tapasztalása: legjobban mutatja, hogy emlékezete most, öregkorában is unos unton visszatér életének ez időpont-

[156] [BM, bár jelölte és ki is hagyott helyet a lábjegyzetben, végül nem írt ide semmit.]

[157] Az E. a P.L. nehány szálát (időjárás, a közönségesség sértő benyomásai) már említettük; ezekhez és <az> |:a liget:| impresszióihoz járul a dicsőségére való gondolat, mely más versekből is kitűnik, mily nyugtalanító hatással van rá: hogy tán kötelezi valamire

[158] <Betegsé> Szembajá<nak>, mely az olvasásban, egyetlen élvezetében gátolva, lejobban szomorította, a Lepkén kívül az Ex Tenebris címűben is megjelenik

jához; bár ma már a humor szemüvegén át látja maga az élénk emlék <ma> utal a mély sebre, melyet a benyomás vághatott.

A vándor cipó emléksorozata erősen élénk és érzéki; az érzelmek is képek alakjában jelennek meg, mint igazi apollói költőnél. <Az> S ez emlékképek oly intenzívek, hogy a<z> |:jelen:| benyomások (és újabb emlékek) alig szinezik: a V.C. tájképeiben semmit sem találunk a Margitsziget- és környezetéből.

Barátainak emlékeiből Petőfié (akinek ellentétes hatása valamikor az ifjú Arany lelkét egészen felforgatta) Petőfi emléke az, amely <most> e korban is, mint mindig visszajár Aranyhoz. Mikor a plevnai győzelem hírét hallja: őrá gondol: ha ő énekelné ezt meg!

JEGYZETEK

AZ ESSZÉ-, TANULMÁNY- ÉS KRITIKAÍRÓ BABITS MIHÁLY

Babits Mihály tizenkét évesen, a pécsi ciszterci gimnázium diákjaként, irodalmi lapot szerkesztett, tudományos-fantasztikus regényt írt, tizenöt éves korában, Zola hatására, nagyprózai alkotást tervezett. Ekkor jelentek meg első műfordításai a Szekszárd és Vidékében. Egy évvel később versciklust írt „egy szőke leányhoz". Ugyanekkor a gimnázium önképzőkörében műfordításokkal, tanulmányokkal és bírálatokkal szerepelt diáktársai előtt (Buda 2007:136–164.). Mindebből arra következtethetünk, hogy az énkeresés lehetőségeit próbáló diák, miközben lélekben egyre jobban eltávolodott a családi hagyomány kínálta jogászi pályától, a maga jövendő útját az irodalomban, a szövegalkotásban, a szövegalkotás révén megvalósuló megismerésben találta meg.

A megismerést a gondolatok kialakításával, megfogalmazásával és leírásával is segítő szövegek: önképzőköri előadások, a Négyesy-féle szemináriumokra készülő bírálatok, egyetemi dolgozatok, filozófiai ismertetések, Arany János életművéhez írt feljegyzések, a reménybeli doktori disszertáció részletei, majd a Szeged és Vidékében megjelent színibírálatok és egy tanügyi dolgozata Szegeden és a Fogaras és Vidékében, későbbi irodalmi, filozófiai, társadalomtörténeti írásai és kritikái egyrészt az énépítés lehetőségei és eszközei voltak (Pienták 2008), másrészt azt az érzést erősíthették a nagy ambícióval dolgozó, az önértékelésben azonban végig bizonytalan és a teljesítményének értékében kételkedő Babits Mihályban, hogy az írás – Kerecsényi Dezsőnek a tanulmányíró Babitsra vonatkoztatott kifejezésével – olyan „gondolkodás, mely voltaképpen akció is" (Kerecsényi 1941:23.), „a *probléma* lüktető, de mindig világos kifejtése" (Rába 2008[1]:85.), s a költő, bizonyos határok között, akkor is „bölcselő", Rába György szavával, ha verset, esszét, „tanulmányos" vagy „szépirodalmi" prózát ír. A műnemek és műfajok között ez a költői és írói attitűd viszonylagossá tette a műnemi és műfaji határokat. Állandó „határátlépésre" késztette a szerzőt.

Érvényes a „határátlépés" Babits közműfajaira is. Juhász Gyulának írt 1908. augusztus 26-a előtti levelében például szabályosan beszámol olaszországi útjáról, részletezi itáliai benyomásait („[...] konstatáltam hogy

a mi szép dunántúli egünk ép oly kék, dombjaink ép oly zöldek és enyhén gömbölyűek, mint az olasz ég és az olasz dombok; de honfitársaink mogorvábbak, utcáink csöndesebbek mint a kedves olaszok és az olasz utcák [...]".) A levél írása közben aztán „versre vált", megírja az *Itália* című alkotást, melyben – a szonettforma ritmuselvi rendszerébe illesztve – részben megismétli a levél bizonyos részleteit („de nem kékebb eged és dombod se zöldebb, / mint honni dombjaink s a dunántúli ég, / e gömbölyű, szelid szinjátszó kék vidék"), részben kiegészíti személyes tapasztalását a kulturális emlékezet formáival s a dekadens életérzésben részben osztozó költő reflexiójával is (BML 1907–1909:106–111.). Ehhez hasonló „műnemváltás" valósult meg 1923. január 1-jén a Nyugatban megjelent, tanulmánynak és emlékbeszédnek szánt *Petőfi* című szöveg esetében is. A Petőfi-centenárium megünneplésére és az ünnepség politikai felhasználására készülő hivatalosság a maga legitimációs bázisának növelését akarta elérni az évforduló megünneplésével, s ennek megfelelően szervezte meg a Parlamentben tartott emlékülést valamennyi, Magyarországon élő Habsburg főrend részvételével, és a külföldi emlékünnepeket, ahová minden esetben valamelyik kormánytagot küldték ünnepi szónoknak. „Bizony, ha a mai ünneplőket látom – írta Babits a Nyugatban és mondta el januárban a Lipótvárosi Kaszinóban és az Újpesti Színházban tartott emlékbeszédében – sokszor elszorul a szívem, és kétkedve kérdem: azt ünneplik-e ezek Petőfiben, aki *ő* volt? s nem csak magukat ünneplik-e? Mily egészséges haraggal fordulna ma némely ünneplője ellen ő, aki oly rettenetes versben átkozta meg a terméketlen fügefát: *Avagy virág vagy te, hazám ifjúsága?* Mondom, elszorul a szív, kétkedik az agy, és keserű vers kívánkozik az ajakra:

Petőfi koszorúi

„Avagy virág vagy te, hazám ifjúsága?"

Hol a szem, szemével farkasszemet nézni?
Ki meri meglátni, ki meri idézni
az igazi arcát?
Ünnepe vak ünnep, s e mái napoknak
Szűk folyosóin a szavak úgy lobognak,
Mint az olcsó gyertyák.
[...] (Babits 1978 1:728.)

Hasonló „átjárás" és „ismétlés" tapasztalható egy 1919. február 15-én megjelent

cikk, *Az igazi haza*, valamint az 1925-ös *Hazám* és az 1938-as *Áldás a magyarra* című vers között is. Az 1919. februári írásban Babits elvetette a korszak radikálisan előretörő eszméjét, a Közép-Európában etnikailag elképzelhetetlen „csehszlovák", „szerb", „horvát", „magyar" stb. „nemzetállam"-ról, melyben az „uralkodó nemzet" mellett lesznek „kisebbségek" (melyeket majd – Giuseppe Manzini 1866-ban megfogalmazott elképzelése szerint – egymás ellen lehet és kell ösztökélni – Kučera 2008:21–26.). A költő a politikai és territoriális hazafogalommal szemben megfogalmazta a vállaláson alapuló kultúr-nemzet elképzelését: „Nem a föld a haza [...]. Nem a föld maga szent [...]: a föld csupán lakhely, üzlet és gazdaság. Ami a földben szent: az emberek emlékei." (Babits 1978 1:551.) Ugyanez a *Hazám!* című versben így jelenik meg: „Soha el nem hagyhatod hazámat; / útjaidat akármerre bolygod, / egy országot hordozol magaddal, / veled jön egy makacs íz, egy halk dal / viszed mint egy kárhozott a poklot;" (Babits 2005[2]: 310.). Az első bécsi döntést követő euforikus hangulatban, 1938-ban pedig, amikor az ország északi részén a magyarok etnikai és politikai határa egybeesett, ezt írta: „Ne mondjátok, hogy a haza nagyobbodik. / A haza, a haza egyenlő volt mindig / ezer év óta már, és mindig az marad / mert nem darabokból összetákolt darab:" (Uo.649).

*

Mindezeket szem előtt tartva, nem feledve, hogy az interjúkban és nyilatkozatokban a legegyszerűbb kérdésekre is mindig írásos formában adott választ Babits az esszéhez, a tanulmányhoz vagy a kritikához közeli vagy azonos beszédmódban (ezért is lesz az esszék, tanulmányok, kritikák alsorozatának záródarabja az interjúk és nyilatkozatok kötete), nehéz lenne az „esszé"-t, a „tanulmány"-t és a „kritiká"-t definitíve különválasztani. Ki lehet indulni ugyan a különböző nyelveken megjelent irodalmi lexikonok meghatározásaiból, a meghatározások összevetéséből, még hasznos szempontokat is lehet találni a különböző könyvek leírásaiban és összevetéseiben (Pienták 2005:12–14.), ugyanakkor azonban nyilvánvaló Rába György, Margittai Gábor és Pienták Attila fejtegetései nyomán: Babits életművében e három műfaj viszonylagossága, képlékenysége, a művek állandó műfaji átcsapása lehetetlenné (és talán szükségtelenné) teszi az elhatárolást.

Természetesen a babitsi műfajok alapjellegzetességeit azért lehet rögzíteni.

A babitsi esszé például nem puszta leírás és elemzés, hanem újrateremtés, megszemélyesítés, a jó, a szép és az igaz iránti törekvés kifejeződése

is. „Az esszé így mindig több (és kevesebb) az értékelésnél, méghozzá azzal a mitologikus szubjektivitással és képszerűséggel, amely a témakörök problematikáját személyes, asszociatív problémaként kezeli és *ábrázolja,* s nemcsak a gondolatokat, hanem *magát a gondolkodás folyamatát is érzékelteti*." (Margittai 2005:150–151.)

A babitsi tanulmányoknak is vannak bizonyos általános jellegzetességeik. Gyakran könyvismertetésből „nőnek ki", mint a *Petőfi és Arany.* Az irodalommal kapcsolatos ilyen írásoknak egy része (a szerző megjegyzései szerint) „problémák és deskripciók [...], gondolatok az irodalomról" (*Irodalmi problémák,* 1917); „az irodalom és a filozófia határain járnak", „szellemi" önéletrajzok. A nem irodalmi kérdéseket értelmező tanulmányok „az író világnézetének fejlődését adják, s állásfoglalását korának irányaival és eszméivel szemben" (*Gondolat és írás*, 1924). Ha e gondolatokat egymás mellé rakjuk (Pienták 2008:188–194.), nem csak a műfaj sajátos interpretációja tűnik szembe, főként, ha ebbe a körbe tartozónak tekintjük *Az európai irodalom történetét* is (melyet szintén szeretnénk a kritikai kiadás ezen alsorozatában közreadni). Szembetűnik az is, hogy bizonyos kötelezőnek hitt műfaji jellegzetességek hiányoznak. Babits sohasem ambicionálta, hogy áttekintse vagy akár csak érintse az adott szerző vagy mű recepcióját. Nincsenek a szó hagyományos értelmében vett jegyzetek, ugyanakkor Babits emlékezete számtalan helyen mozgósított korábban olvasottakat (amiknek a felfejtése, nemegyszer a pontosítása is komoly feladatot jelent majd). A tanulmányoknak gyakran nincsenek állandó szövegei sem, hiszen a Hagyatékban megtalált fogalmazványok, fogalmazványrészletek, az első folyóirat- és újságközlések és az önálló kötetben közzétett változatok között is nagy eltérések vannak, s ezen eltéréseknek egyformán lehetnek gondolkodás- és kortörténeti okai is.

Nem sokkal könnyebb a babitsi kritikák műfajelméleti jellegzetességeit összefoglalni. Az ilyen írásokban a szerző poétikai, esztétikai, retorikai, nyelvészeti, etikai megállapításokat részletez, összevet és mérlegel, nemegyszer azonban egy másik szerző kapcsán a saját érveit sorakoztatja fel a maga műve és művészetről való gondolkodása mellett. Babits, akárcsak például Stanley Fish, megpróbál másokat meggyőzni vélekedésének helyességéről, „kísérletet téve arra", hogy „megváltoztassa valaki más vélekedéseit oly módon, hogy az általa előírt bizonyítékban a másik is bizonyítékot lásson". (Fish 1997:17.)

A babitsi esszék, tanulmányok, kritikák alapjellegzetességét keresve az elkülönítő distinkciók megtalálásának lehetetlenségéhez érkeztünk el.

*

A műfaji határok pontos kijelölhetetlensége nyomós érv amellett, hogy ne próbáljuk meg elkülöníteni egymástól az esszéket, a tanulmányokat és a kritikákat még úgy sem, ahogyan maga Babits tette, aki 1938-ban az *Ezüstkor*ban például azokat a „tanulmányszerű írásai"-t gyűjtötte csak egybe „melyeknek tárgya a magyar irodalom körén kívül" esett, meg úgy sem, ahogyan Fráter Zoltán járt el, aki Babits Mihály *Magyar irodalom története* című könyvében kizárólag a magyar irodalmi tanulmányokat és kritikákat gyűjtötte egybe.

Mivel az esszéket, tanulmányokat, kritikákat énépítésnek, önmegismerésnek, a szerző önmagával folytatott dialógusának tekintjük (Pienták 2008), ezért időrendben közöljük Babits ilyen munkáit. A teljes anyagot hozzuk, nem válogatunk és nem hagyunk ki részleteket, hanem közöljük a gyűjteményes kötetekből Babits által kihagyott esszéket, tanulmányokat, kritikákat, közöljük a kötetek előszavait és a fennmaradt előadás-szövegeket. Ha egy tanulmányt vagy esszét elkezdett az író, aztán újból hozzákezdett a téma kidolgozásához, akkor – függően az írás készültségi fokától – külön sorszámmal és külön címmel hozzuk a szövegeket, vagy azonos sorszámmal és az abc betűivel közöljük a változatokat, jelezve a szövegek egybetartozását. Időrendben tüntetjük fel az elveszett, de kikövetkeztethetően elkészült munkák címeit. Így járunk el az 1919-es egyetemi előadássorozatának valószínűleg a Táltos Kiadónál tervezett, de elveszett vagy lappangó szövegével miközben „a", „b", „c" és „d" jelzéssel hozzuk az előadások gyorsírásos változatát, a *Magyar költő kilencszáztizenkilencben* című írásnak az 1919-es Nyugatban, és az 1938-as *Ezüstkor*ban megjelent formáját és mindazokat a szövegeket, melyek különböző kiadásokban nyilvánvaló eltérésekkel olvashatók. Hasonlóképpen szeretnénk közölni az 1919-ben Babits által tartott Ady-szeminárium szövegét Szabó Lőrinc gyorsírásos lejegyzésében.

*

A szövegek írásmódját tekintve az *ultima manus* elvét követjük. Azon írások esetében is, amelyek nem az Athenaeum tízkötetes vállalkozásában, hanem egy korábbi gyűjteményben, jelentek meg Babits életében, amennyiben a kézirat vagy a többi kiadás nem szolgáltat elégséges indokot egy elírás korrekciójára. Amennyiben a kéziratban közölt változat Babits Mihály értékszemléletének módosulását jelzi, az eredeti (kihúzott, de olvasható) részt

a jegyzetekben közöljük. Erre az eljárásra nyomós okunk van. Megtehetjük ezt, mert a nagyközönség számára 2005-ben Jankovics József elkészítette a *Tanulmányok, esszék* válogatott gyűjteményét. Ebben a nyolcszáz lapos munkában a Babits-szövegeket a mai központozáshoz és a jelenlegi normatív helyesírási követelményekhez igazodva rendezte sajtó alá. Nem tartotta meg a szavak kiejtését követő, ma már nem használatos alakokat, mai formára írta át az idegen eredetű szavakat, megőrizte például a *-képen* végződést (Babits 2005:791.) A Babits kritikai kiadásban – a regények, drámák és levelek esetében – az eredeti nyelvi sajátosságok és írásformák megőrzésére törekedtünk. Nemcsak azért, mert a szakközönségnek szánt köteteinkben így közvetíteni tudjuk a szerző írásmódját. Hanem azért mindenekelőtt, mert Babits, aki pályája elején követte közvetlen környezetének szóhangoztatását és ritmusát, Fogarason, Újpesten és Budapesten kiejtése és írása az új környezetéhez igazodott, az Athenaeum tízkötetes kiadásában, élete utolsó időszakában részben vagy teljesen visszatért korábbi írásmódjához, azt akarta ugyanis (írta 1933-ban a Magyar Nyelvőrben megjelent, *Az író és a helyesírás* című cikkében), hogy minden olvasója úgy „hallja" a szavakat, ahogyan ő. Mivel a 20. század első felében még nem létezett kötelező normatív előírás, a szerző felfogása értelmezhető is volt. Ennek megfelelően a különböző kiadásokban változtatott az írásformán. Nem változtattuk meg természetesen a régies alakok írását, a babitsi egybe- és különírást sem. Érintetlenül hagytuk az idegen közszavak és tulajdonnevek írását. Ha nem nyomtatott változat, hanem kézirat vagy gépirat alapján közlünk egy szöveget, akkor is megőrizzük az eredeti nyelvi sajátosságokat. Kizárólag az i/í, ö/ő, u/ú, ü/ű betűk ékezését igazítjuk a mai előírásokhoz, ugyanis a kéziratokban a jelölés elmosódott, a 20. század elején nem minden nyomdában volt teljes a betűkészlet (a *Két kritiká*t közreadó budapesti Világosság könyvnyomdában például hiányzott az „í"), a legelső írógépeken pedig rendszerint nem volt meg a magánhangzók hosszú párja. A *Petőfi és Arany* 1910-es variációjában a Nyugat 1577. oldalán ez olvasható: „De a dolog tulajdonképi fontosságát akkor fogjuk csak látni, ha a nézőtérről az irodalmi élet színpadára fordítjuk szemeinket." A *Két kritika* című, a Nyugat Kiadó kiadásában megjelent 1911-es változatban ez áll: „De a dolog tulajdonképpi fontosságát akkor fogjuk csak látni, ha a nézőtérről az irodalmi élet szinpadára forditjuk szemeinket." Az 1938-ban megjelent *Írás és olvasás*ban visszatért az 1910-es írásjelekhez a magán- és mássalhangzók időtartamának akkori változataihoz. Ugyanakkor – ez lehet elírás is – az „Arany a beteges, abnormis zsení és Petőfi az egészséges nyárspolgár." – mondatban van egy korábban soha nem szereplő hosszú magánhangzó is.

*

A Babits-esszéket, -tanulmányokat, -kritikákat egyszerre jelentetjük meg nyomtatásban és elektronikus formában.

A második változatban nem egyszerűen a könyv elektronikus formáját tesszük közzé, amint ez a Gutenberg-project oldalain (www.gutenberg.org.) vagy a Magyar Elektronikus Könyvtárban (www.meh.oszk.hu) megvalósul. Az ELTE-n működő Bölcsészettudományi Önálló Informatikai Program keretében megjelent *Édes Anna* kritikai kiadását tekintjük mintának (http://magyar-irodalom.elte.hu).

Biztosítani kívánjuk ebben a formában a szavak, szókapcsolatok, motívumok visszakereshetőségét, az adott esszékötet teljes tartalomjegyzékét, azokat a szövegváltozatokat, melyek az adott anyaghoz kapcsolhatók. Szeretnénk elérhetővé tenni minden szövegváltozatot, felkínálva a lehetőséget, hogy az olvasó vesse össze a szövegváltozatokat, s találja meg az eltéréseket.

A digitális kiadásban értelemszerűen a végtelenségig bővíthetők a jegyzetek. Míg a nyomtatott változatban csupán első előfordulásának helyén jegyzeteljük meg az adott nevet vagy fogalmat, addig ebben a formában minden előfordulásnál ott lesz néhány továbbmutató link, mondjuk a megfelelő Wikipedia-szócikkre (http://hu.wikipedia.org) vagy egyszerűen egy Google-keresésre.

Az internetes kiadás még valamit lehetővé tesz. Biztosítja, hogy az elkészült kritikai kiadásra adott reflexiókat, korrekciókat azonnal közöljük, s az érdeklődők számára így napra kész szöveg és bibliográfia állhat majd rendelkezésre (Hibsch 2008:489–492).

*

A nyomtatott és a digitális kiadás jegyzeteiben, akárcsak a Babits kritikai kiadás regény-, dráma- és levelezésköteteiben minden információt publikálunk a kéziratra, a szöveg keletkezéstörténetére, recepciójára vonatkozóan. Közöljük a szövegben előforduló, magyarázatot igénylő szavak értelmezését, az idegen szavak és idézetek teljes alakját, magyarázattal egészítve ki minden olyan szót, amelyet egy átlagos, mai műveltséggel rendelkező érettségizett nem feltétlenül ismer.

A főszöveggel azonos számmal és címmel kezdődik minden szöveg jegyzetanyaga.

A fennmaradt iratok esetében – egy sor kihagyása után – olvasható

a *kézirat*ra vonatkozó megjegyzés. Ebben az adatcsoportban vagy átvesszük a BMKL adatát, vagy – tévedés, sajtóhiba, hiány esetén – korrigáljuk és kiegészítjük az ott szereplő állítást, feltüntetve a helyesbítést vagy kiegészítést indokló tényeket.

A *megjelenés*re vonatkozó információk között szerepeltetjük a szerző haláláig terjedő valamennyi közlést, illetve az életében meg nem jelent szövegek esetében a posztumusz közléseket, feltüntetve az esetleges részleges publikálás tényeit is.

A harmadik adatcsoport állandó jelölése: *Megjegyzések*. Itt hozzuk a dátumozásra, a szöveg keletkezésére vonatkozó adatokat, az esetleges előzményeket és kapcsolódásokat.

A *szövegkritikai jegyzetek*ben rögzítjük a szövegeltéréseket, a kéziratban szereplő, az ultima manusban elmaradt szövegeltérést, utalunk a mellékletre, a szöveg ott található változatára.

Minden kötet tartalmaz zárótanulmányt, melyben az összeállító(k) értelmezi(k) az adott korszak írásait, kapcsolatot teremtenek az életmű más darabjaival.

Minden gyűjtemény a *szakirodalmi és egyéb rövidítések* jegyzékével és a szövegben előforduló nevek mutatójával zárul. A nyomtatott változatok jegyzeteinek végén a kéziratos vagy gépiratos, illetve korrektúrapéldányokra gondolva szerepelnek az alábbi jelölések:

< > A kéziratban áthúzott, de olvasható vagy kikövetkeztethető részek, a törölt szöveg a szerző által áthúzott szavak eredeti helyen történő meghagyásával; a törölt szöveg e két jel közé kerül.

<...> A kéziratban áthúzott vagy törölt, olvashatatlan szöveg.

« » Az áthúzáson belül külön is áthúzott olvasható vagy kikövetkeztethető rész.

«...» Az áthúzáson belüli olvashatatlan áthúzás.

[...] Egyéb, például a kézirat sérülése miatt olvashatatlan és helyre állíthatatlan rész. Így jelöljük egy idézeten belül a tényt, miszerint nem a teljes mondat szerepel a szövegben.

[ ] A szöveg sérült részeinek rekonstrukciós kísérlete. A főszövegben csak kivételesen alkalmazható.

[?] Bizonytalan olvasatú szó, a jelet az adott szó után alkalmazzuk.

|: :| A beszúrások, beékelések jelölése.

A szerzőtől származó kerek zárójelet mindenhol az alapszövegnek megfelelően közöljük. Primer idézőjelként a „ ” formulát, szekunder (ún. belső) idézőjelként a » « jelet használjuk.

Sipos Lajos

BABITS MIHÁLY ESSZÉI, TANULMÁNYAI, KRITIKÁI 1900–1911

A tanulóévek

Babits Mihály tízéves korától, 1893-tól 1901-ig végezte a középiskolát Pécsett, a Zirc-Ciszterci Rend Pécsi Római Katolikus Főgimnáziumában. (Belia 1983:73–130, Tüskés 1984 és Sipos 2003, 15–18; az önképzőköri munkáról l. még Buda 2007:136–164.) Már hatodikos korában részt vett ugyan a főgimnázium önképzőkörében, melyet az igen ambiciózus pedagógus, az iskolában Babits franciatanára, Greksa Kázmér vezetett, ám ekkor még szavalattal (Arany *Az egri leány*át adta elő). Hetedikesként azután rendes tag lett a körben, s hozzá igen aktív: elbeszélések mellett „»nagyobb terjedelmű értekezést« olvasott föl *Vázlatok egy nap történetéből,* s még ebben az esztendőben könyvszámba menő tanulmányt írt Rákóczi György koráról *Tíz év Erdély történetéből* címmel" (Belia 1983:116). Nyolcadikos gimnazistaként, tekintélyének növekedésével és egyre aktívabb tevékenységének következtében az önképzőkör elnökévé (más forrás szerint alelnökévé) választották – tisztségéről azonban 1901 tavaszán lemondott. Utolsó gimnáziumi évében a kör munkájának keretében készült két értekezése *Mikes Kelemen levelei,* illetve *Vörösmarty nyelvezete* címmel. Ezek szövege szintén ismeretlen. Hasonló buzgalommal folytatta önképzőköri bírálói tevékenységét is, olyannyira, hogy „mint legjobb bírálót" a kör egy arany jutalomban részesítette abban az évben (Tüskés 1984:19). Jelenleg három bírálatát ismerjük. *A Horváth Ágoston-féle pályatételre beérkezett „II. Endre keresztes hadjárata" cz. pályamű bírálata* címet viselő rövid értékelést Babits „2. bírálóként" jegyzi két önképzőköri társával (közli: Belia 1983:122 és Tüskés 1984:20); a második, cím nélküli bírálatot pedig „3. bírálóként" ugyancsak két diáktársával (közli: Belia 1983:122). Csak nemrégiben bukkant elő – antikváriumi forgalomban – Babits egyetlen olyan bírálata, melyet egyedüli szerzőként jegyzett a pécsi önképzőkörben, mint „II. bir.". A cím nélküli szöveg egy anonimitásba burkolódzó diák *Béla herczeg* című verses művét bírálja, mindössze néhány sorban (közli: Buda 2000). Ezeket a bírálatokat csupán regisztrál-

juk, szövegüket jelen kötet nem közli, ugyanis majdnem bizonyos, hogy keletkezésükhöz Babitsnak nem volt köze: általában csupán aláírásával hagyta jóvá a bírálatokat, az érettségihez közeledve pedig (a felkészülésben elfoglalva s az önképzőköri munkában mind kevesebb örömet lelve) feltehetően gyakran olvasatlanul. A fiatal Babits első fennmaradt tanulmányai tehát már az egyetemi években születtek.

Egyetemi tanulmányait 1901 őszén kezdte meg a pesti bölcsészkaron. Alapvizsgáját 1903. december 18-án, szakzáróvizsgáját 1905. május 26-án, pedagógiai vizsgáját pedig 1905/1906-os bajai tanári gyakorlóévét követően, 1906. május 15-én tette le. (A vizsgajegyzőkönyveket közli Rába 1981:619–621.) A családi hagyomány és családi nyomás ellenére történt pályaválasztása a jogi egyetem helyett. Fennmaradt leckekönyvének (közli: Belia 1983:146–151) bejegyzései alapján jól követhető, hogy az eredetileg a magyar és francia szakot választó hallgató már másodéves korában inkább magyar–latin szakosnak tekinthető. (A korabeli kötetlen tárgyfelvételi rendszer lehetőséget adott ilyen módosításokra.) Végül magyarból és latinból szerzett tanári diplomát.

Nem különösebben nehéz képet alkotnunk annak a bölcsészkarnak működéséről és hangulatáról, melynek keretei között Babits tanulmányait végezte. Nem csupán azért, mert számos emlékezés és a mindig forrásértékű levelezések tudósítanak róla, hanem mert olyan, művészi értékük mellett egyben forrásértékű művek is, mint például Babits *Halálfiai* című regénye (melynek számos epizódját úgyszólván „közlésnek" vehetjük Babits és a korszak egyetemi életére vonatkozólag). Úgylehet, a századfordulón szerényebb átlagműveltséggel is be lehetett iratkozni az egyetemre, hiszen felvételi vizsga nem volt. Annál nagyobb tere kínálkozott viszont az egyetemi évek alatt a fejlődésnek – mégpedig a hangsúlyozottan *önálló* fejlődésnek. A már említett szabad tárgyfelvételi rendszer következtében a mozgékony szakválasztás, a collegiumok előfeltétel nélküli teljesíthetősége, s nem utolsósorban a tanárok és az egyetemi hivatalosság merőben liberális felfogása mind-mind a diákok önképzését szolgálták, tették lehetővé, illetve – a kiválóbbaknál – ösztönözték is. Babits pedig nem csupán a kiválóbbak közé tartozott, de azok közé is, akiknek lelki alkatuk szerint is ez az önállóan tájékozódni képes intelligenciát és természetesen hatalmas szorgalmat igénylő képzési forma volt a leginkább megfelelő. (Vö. *„...kínok és álmok közt..."*:245.)

Ezen kívül nem szabad megfeledkezni az inspiratív közegről sem. A Babits által hallgatott egyetemi tanárok szinte valamennyien a kor magyar tudományosságának első vonalát képviselték, mégis úgy tűnik, az ifjú szerzőre

kevés kivétellel egyikük sem volt nagyobb hatással. Ilyen szempontból is rendkívül hasznos tanulmányozni a fennmaradt leckekönyvet. Ha most kizárólag a magyar irodalomtörténeti stúdiumok nyomaira koncentrálunk, viszonylag kisszámú név említhető. Gyulai Pál előadásait elsőéves korában hallgatta. (Az idős professzor hamarosan megvált a katedrától.) A bejegyzések szerint mindkét félévben vizsgát is tett nála, tehát valószínűleg rendszeresen látogatta az órákat. Bizonyára nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy Gyulai nem gyakorolt reá különösebb hatást – elegendő csupán éppen a két Vörösmarty-tanulmányt feleleveníteni, hogy lássuk, kettejük képe távol van egymástól. Gyulairól később maga írt egy recenziójában (**90.**), melynek emlékezetes passzusában egyenesen „korlátoltságát" emeli ki. Az bizonyos, hogy Gyulai és a fiatal Babits irodalomszemlélete gyökeresen különböző volt, s a Gyulai képviselte irodalomkép épp oly taszító lehetett számára, mint a Beöthy Zsolt-féle – azzal a különbséggel, hogy Gyulai Pál esetében, a szűk két félév alatt, esélye sem mutatkozhatott bármiféle, a professzor *személyiségéhez* köthető esetleges hatásnak.

Mert ha Babits esetében egyáltalán beszélhetünk hatásról, mely egyikmásik egyetemi tanára részéről érte, az bizonyára inkább ilyen személyes jellegű, a szimpátián vagy éppen ellenszenven alapuló hatás volt – e nemben pedig az ifjú irodalmár pályakezdése szempontjából annál hasznosabb. Három név nem hagyható említés nélkül: Négyesy Lászlóé, Bodnár Zsigmondé és Beöthy Zsolté.

Beöthy Zsoltot, kora akadémiai és egyetemi bölcsész-tudományosságának az idő tájt egyik, ha nem a legmegbecsültebb tagját egyetemi tanulmányainak mind a nyolc félévében hallgatta. Legalábbis minden félévben megtaláljuk egy, de inkább két collegiumát a leckekönyvben (igaz, a hatodik félévben mindkettőt „Törölve" megjegyzéssel, s nem minden szemeszterben tett nála vizsgát). Beöthy ekkoriban már megjelentette két emblematikus művét (*A magyar irodalom kistükre,* 1896; *A magyar irodalom története,* 1896), melyek leghívebben reprezentálták irodalmi felfogását, s mely felfogás kulcsfogalmai: a magyar faji alapokra építkező egységes nemzettudat, a realizmus és a népiesség, par excellence ideáltipikus megtestesülése pedig Petőfi és Arany kora, pontosabban maga Petőfi és Arany művészete. Hogy Babits számára milyen mértékben volt ellenszenves ez a felfogás, ahhoz elég föllapozni az *Arany, mint arisztokrata* (**15.**, **16.**) első oldalait: lényegében ez eszmerendszer minden egyes pontjával vitatkozik.

Ami mégis fontossá teszi Beöthy hatását, az formai jellegű tény. Németh G. Béla igen találóan „előíróan normatív nemzetjellemtannak" (Németh

G. B. 1981:382) nevezte az érett Beöthy tanítását, mely szerkezetben igen hangsúlyosnak érezzük az „előíróan" határozót – Beöthy művei megerősítik ezt. Ha hozzávesszük, hogy Beöthy híresen szuggesztív, nagystílű előadó volt, valóban óriási presztízzsel és a közéletben betöltött igen magas pozíciókkal, érthető feltételezésünk, mely szerint Babits (és több kortársa) a megkövesedett akadémizmus megkövesedett tanait úgyszólván tévedhetetlen önhittségben prelegáló „pápaszemesség" (fontos jelkép lesz az Arany-írásokban) emblematikus figurájának látta őt. Nem állíthatjuk, hogy csak őt: korai írásaiban, az Arany-dolgozatok jegyzeteiben számos forrását, kisebb és nagyobb tekintélyű tudóst bírál – de legtöbbjükre nem pazarol többet egy-egy apróbb indulatos, olykor éppen vállrándításszerű, írásban odavetett megjegyzésnél. Anélkül, hogy a képzelgés területére kívánnánk tévedni, feltételezzük, hogy egy olyanféle hatalmas indulatú, végletesen fölül*retorizált* és szüntelenül pszeudodialógusként működő írás, mint az *Arany, mint arisztokrata* első változata, nem jöhetett volna létre egy a Beöthyéhez hasonló formátumú „képzelt ellenfél" nélkül. Személyisége, vagy talán inkább az egyéniségéhez sűrített eszmekör indulatokat generált Babitsban, s ez az indulat emelte őt (ha csak papíron s az asztalfiók mélyére rejtve is) vitapartnerré – egyben saját eszmeköre (lényegében, mint látni fogjuk, önarcképe) kezdeményének kidolgozójává.

Érdekes módon Beöthy tanításainak egyik eleme, az erőteljesen pozitivista nemzet-karakterológia és általában a klasszikus taine-i race–milieu–moment determináció gondolata erősen hatott Babitsra. Ezt a sugallatot minden bizonnyal Beöthy előadásain hallhatta a legrészletesebben, s hű is maradt hozzá. A korszakunkat záró nagy tanulmány, a *Magyar irodalom* bizonyos tekintetben iskolapéldája ennek, de lehetetlen nem észrevenni olyan későbbi, egészen más eszmekörök hatása alatt született írások esetén sem, mint például az *Ágoston,* vagy éppen *Az európai irodalom története.*

Összefoglalóan: Beöthy Zsolt Babitsra tett hatása jóval jelentősebbnek látszik, mint amennyire eddig gondoltuk. A formátumos tudósegyéniség egyfelől serkentő dacot gerjesztett a szellemi identitását kereső fiatal bölcsészben, másfelől értékes muníciót szolgáltatott – a pozitivizmustól korántsem idegenkedő – irodalomszemléletének. Értekező életművének első szakaszában, szerencsés módon, mindkét hatás termőre fordult.

A tanulóévek fejlődésének szempontjából eredőjét tekintve jelentősebb Bodnár Zsigmondhoz és Négyesy Lászlóhoz fűződő kapcsolata. Az egyetemi magántanár Bodnár, aki – egyetemi órái mellett – főreáliskolában is tanított, különös alakja volt a kor magyar tudományosságának. Zárkózott, úgyszólván különc természet, aki szinte mániákusan, s egy prédikátor lelkesedésé-

vel hirdette nézeteit az – oly nehezen elnyert – egyetemi katedráról. Németh G. Béla „alulról jött nem alkalmazkodóként" jellemzi Bodnárt, az 1880-as évektől kibontakozó történelembölcseletét pedig a pozitivizmus újhegeliánus elemekkel való korrekciójaként; pályáját ugyanakkor a sokat ígérő koncepciók monomániába és agresszióba fulladásaként értékeli (Németh G. B. 1981:287–295). Bodnár bizonyos fokú kitaszítottsága és „különc" mivolta voltaképpen a mindenkori előfutárok sorsa volt: „hullámelméletnek" nevezett teóriája csírájában már a szellemtörténet elvrendszerét előlegezte meg – a századforduló telivér pozitivista magyar irodalomtudományi életében. Elmélete szerint a kultúra kimutatható görbe, vagyis „hullám" alapján váltakozik az idők során; az amplitúdó két végpontját akciónak és reakciónak nevezi. Bodnár Zsigmond három művében fejtette ki elméletét részletesebben: *A magyar irodalom története* (1891–1893), *Az eszmeerő magyarázata* (1894), *Eötvös és Kemény* (1905). Az elsőben *actio* és *reactio,* a másodikban *idealizmus, ideálrealizmus,* illetve *realizmus*, míg a harmadikban az *egység* és a *részek* fogalmainak állandó váltakozásaival írja le az irodalom történetét.

Amennyire idegenkedtek tőle az akadémiai és egyetemi hivatalosság köreiben, annál népszerűbb volt a fiatal nemzedék fogékonyabb tagjai között. Babits több féléven át számos collegiumot teljesített Bodnár Zsigmondnál, aki nyilvánvalóan igen jelentős hatással volt a fiatal bölcsészre. Ám meg kell állapítani, hogy ez a hatás inkább csak hirtelen, s gyorsan múló lelkesedést jelentett: minden bizonnyal a professzor szuggesztív és különc személyiségének volt köszönhető egyfelől, másfelől akkor kétségkívül újszerűnek, kuriózumnak számító gondolatainak – előbbi hatása elmúlt az egyetemi évekkel, utóbbinak pedig csak külsőségeit, szóhasználatát vette át Babits. Két írás is tanúskodik erről – bár mindkettő egy Bodnár-collegium számára készült, ekként kötelezettségnek is tekinthető, a Bodnár-féle terminológia adekvát, egyben lelkesnek tűnő használata mindenesetre nem ezt sugallja. Mindkét szövegben csak úgy hemzsegnek az „ideálista", „reálista", „egység", és „részletek" fogalmak – melyek árulkodó módon férnek meg az „uralkodó-vonás"-sal, akár egy mondaton belül is. (Kiváló példája ez a fiatal bölcsész sokfelé kitekintő, sokfelől táplált szellemi tájékozódásának.)

Az első írás *Az orosz irodalom* (7.). Nem több a 19. századi orosz irodalom nagyvonalú és felületes összefoglalásánál – ám nyilván nem is szánta többnek szerzője. Lényegében csupán filológiai érdekességgel bír: kiderül belőle, hogy a fiatal egyetemista mely orosz műveket olvasott eladdig – érdemi mondanivalója (Bodnár kulcsszavainak applikálásán túl) nincsen róluk. Kétségtelen, hogy ez Babits első fennmaradt *irodalmi* tanulmánya – mely-

nek készségesen alkalmazkodó terminológiáját maga Bodnár annyira értékelhette, hogy a rövid írást – szerzőjének tudta nélkül – megjelentette. (L. Babits 1997:7.) A jóval később, az 1904/1905-ös tanévben született *L'art pour l'art* című dolgozat (**14.**) éppen ennyire híven követi a Bodnár-féle szóhasználatot, s megint csak különösebb eredetiség nélkül – mindenesetre (a leveleken kívül) talán első ízben illusztrálja a fiatal Babits Nietzsche-rajongását.

A baráti levelezés szűkebb keretei mellett az egyetemista Babits első igazi fóruma a Négyesy László által vezetett, Magyar stílusgyakorlatok című szeminárium volt. A Négyesy-féle szeminárium, elsősorban persze az ott egykor megfordult és később irodalmi nagysággá emelkedett résztvevők emlékezései nyomán, hamar legendássá vált. Babits valamennyi egyetemi félévében, tehát összesen nyolc alkalommal felvette indexébe ezt az órát, és a leckekönyv tanulsága szerint ebből hétszer (legelső egyetemi félévét kivéve) aláírást és minősítést is szerzett Négyesynél. A Négyesy-órák az első félévben irodalmi szemináriumok voltak, hamarosan azonban a mai egyetemi oktatásban már viszonylag ritkán alkalmazott „stílusgyakorlattá" váltak: a szemináriumi tagok saját (úgyszólván teljes műfaji szabadságot élvező) műveikkel léptek a többiek elé, ezt követően pedig a többi hallgató bírálata hangzott el (akik, minden bizonnyal, előzetes tanulmányozás céljából már korábban megkapták az elhangzott művet). Babits (aki a Szekszárd és Vidéke című újságban már tizenhét éves korában jelentkezett Heine- és Sturm-fordításokkal) a Stílusgyakorlatokon műfordításokkal (Baudelaire, Goethe, Heine, Leconte de Lisle, Poe), saját költeményeivel (pl. *A Spinoza-szobor előtt*), egy Taine-ről (**9.**) és (valószínűleg) egy a műfordítás elméletéről tartott előadással (**11.**) valamint bírálatokkal szerepelt. Utóbbiak közül kettő maradt fenn, az elsőben Bresztovszky Ernő verseit, a másodikban Rédey Tivadar két Horatius-fordítását bírálja. (**10.**, **23,)** Utóbbi a végzéshez közelítő latintanár-jelölt biztos kezű, magabiztos munkája, bírálathoz képest meglepően nagyívű, másfél oldalas bevezetéssel, melyet bátran hihetnénk az – ekkor már minden bizonnyal formálódó – Arany-dolgozatok egy lapjának. Mégis érdekesebb talán a *Bresztovszky Ernő verseiről.* autográf címet viselő bírálat. Minden bizonnyal ez a korábbi a két szöveg közül: lelkes, gondos, feladatát kissé talán a kelleténél komolyabban is vevő írás, melynek már a hossza is elgondolkodtató – nyolc sűrűn (s előrehaladván egyre sűrűbben) teleírt kéziratoldalról van szó. Alig hihető, hogy ezt teljes terjedelmében fölolvasta a Négyesy-szemináriumon. A szövegnek kisebb jelentősége, hogy miként ítéli meg benne (kevéssé kedvezően) Bresztovszky költeményeit. Fontosabb, hogy a szöveg egésze ugyanazt a korai Babitsra jellemző „antinaturalizmust" képviseli, melyet

a nem sokkal későbbi Arany-esszében láthatunk viszont. Bresztovszky költészetét ugyan naturalistának nevezi, de nem ezért marasztalja el, hanem szigorú elemzés által méri és találja könnyűnek. A bírálat teoretikus részeiben viszont nyíltan szembeszáll a naturalista iránnyal. Csírájában azonban már éppen ebben az írásban megtaláljuk annak okát, hogy a naturalizmussal – amint azt majd megint csak Arany Jánosról való megnyilatkozásai kapcsán tapasztaljuk – miért csak afféle felületi szinten „hadakozott" a fiatal Babits. Hiszen éppen kamaszkori bálványa, Zola említésekor (hozzá képest negatív példaként szembeállítva) fűzi hozzá egy lábjegyzetében, hogy Bresztovszky „realizmusa színtelen, élettelen, költőietlen". „Realizmus" és „naturalizmus" ebben a kontextusban ugyanazt jelenti, és Babits számára vélhetően már ekkor is csupán abban az esetben elítélendő, ha „költőietlen". Amint azt többször megfigyelhetjük, összegző jellegű európai irodalomtörténetének irodalomfelfogása már egészen korai írásaiban feltűnik – így a Bresztovszky-bírálatban is. Négyesy László, mint látható, ugyanúgy elsősorban tanári személyiségével volt hatással Babits pályakezdésére, mint Bodnár és Beöthy. Legnagyobb érdeme, hogy – mint generációja oly számos tagjának – lehetőséget biztosított Babits számára az első publicitás megízlelésére. (Babits az egyetemi évek után is tartotta a kapcsolatot Négyesy Lászlóval. 1906 végéről származó levélváltásuk arról tanúskodik, hogy Négyesy bábáskodott Babits – végül el nem készült – doktori disszertációja körül, l. BML 1890–1906: 287. sz.)

Az ösztönző környezet másik rétege a kortársi közeg, vagyis az egyetemi kollégák barátsága. Első komolyabb baráti kapcsolata György Oszkárral szövődött, akivel egy időben még közös Baudelaire-fordítást is terveztek. Ez a barátság azonban később meglazult, ha nem is György részéről: Babits számára hamarosan túl kevés szellemi inspirációt jelentett a mára művészként és szellemi emberként is csaknem elfeledett költő. Sipos Lajos szerint „1902 végén, 1903 első felében a két majdani költő rendkívül szoros munkakapcsolatban volt", illetve (leveleik szerint s az azokban küldött művek alapján) „Babits Mihály és György Oszkár költői gyakorlatában 1903-ban még nincs eltérés" (Sipos 1995:46). 1903 végére teszi a Babits költészetében bekövetkező változásokat, melyek eredményeként 1905 után elváltak útjaik. Hogy kettejük közül György igényelte volna inkább a szellemi kapcsolat fenntartását, valószínűsíti, hogy 1906-ban maga ajánlja fel Babitsnak és Kosztolányinak Baudelaire *Les Fleurs du Mal*-jának közös fordítását (Sipos 1995:52).

Más a helyzet Kosztolányi Dezső és Juhász Gyula esetében. Előbbi később, utóbbi előbb kezdte az egyetemet Babitsnál – barátságuk olvasztótégelye kezdetben minden bizonnyal a Négyesy-féle szeminárium lehetett.

Attól függetlenül, hogy mindenki által ismert (vagy érzékelt) a három költő kortársi kánonban elfoglalt helye közötti jelentős különbség, úgy érezzük, pusztán a ma már olvasható levelezésanyag ismeretében, hogy Babits és Kosztolányi között szorosabb barátság, s ami fontosabb, élénkebb, inspiratívabb *kétoldalú* szellemi kapcsolat alakult ki, mint Babits és Juhász között.

Utoljára hagytuk Babits (Kosztolányi mellett) legfontosabb egyetemista kori barátját: Zalai Bélát. Ez a talán zseniális, ám mindenképpen magasrendű szellem azonban nem egyszerűen barát volt (noha az is), hanem feltétlen tekintélyszemély is mind Babits, mind a többiek szemében. Felmérhetetlen veszteség, hogy éppen az általa, illetve a számára írott levelek maradtak fönn oly gyér számban, hiszen így csak annak tényét tudjuk regisztrálni, hogy az ifjú Babits több írásában fedezhetjük fel a filozófus Zalai gondolatait, még inkább orientáló hatását. E tényből mindenesetre hosszú elmemozgató és gondolatébresztő beszélgetésekre következtethetünk kettejük között.

Szerencsére a barátokkal való korrespondancia többi része szinte maradéktalanul fennmaradt, ebből tudható, hogy ezek a barátságok nem „csupán" barátságot jelentettek a fiatal Babits számára. Különösen a Kosztolányival folytatott levelezés mutatja azt az úgyszólván „szabadegyetem"-számba menő folyamatos szellemi impulzus sorozatot, melyet a két pályakezdő poéta egymás számára jelentett: szinte azon nyomban beszámoltak egymásnak valamennyi friss (irodalmi vagy filozófiai) olvasmányélményükről – s ezekből a beszámolókból nem hiányzik az egészséges szellemi öntudat, olykor-olykor a büszkélkedés hangja sem. A levelezések jelentőségét különösen megemeli az a tény, hogy ezekben az – egymásnak szánt, de olykor egészen nyilvánvalóan az utókornak is szóló – üzenetekben fektették le első ízben poétikai, sőt általánosabban vett világnézeti alapvetéseiket. (Az említetteken kívül az egyetemista Babits szorosabb kapcsolatot ápolt többek között Balázs Bélával, Bresztovszky Ernővel, Mohácsi Jenővel, Oláh Gáborral, Rédey Tivadarral is – a fennmaradt levelezés alapján azonban e kapcsolatok az egyetemi időszakra vonatkozóan nem rekonstruálhatók.)

Babits számára éppen ezek az egyetemista évek és barátságok jelentették szellemi fejlődésének, műveltsége gyarapításának egyik legfontosabb korszakát – talán csak a későbbi fogarasi „száműzetés" fogható ehhez az időszakhoz, melynek „koncentrált magánya" hasonló léptékű szellemi gyarapodást indított meg a fiatal tanár-költőnél. Érdeklődését sokszínűség, majd az évek előrehaladtával néhány egyre inkább markánssá váló irány jellemezte – szellemi tájékozódásának egén viszonylag hamar megjelent néhány állócsillag (akik azután élete végéig meg is maradtak annak). A több nyelven és oly sok mindent olvasó Babits egyetemista kori műveltsége azonban még

inkább kissé kaotikusnak mondható: egy afféle szellemi mindenevő fiatalember képe bontakozik ki előttünk, amikor korabeli írásait és levelezését olvassuk. Mindez egy intelligens és érdeklődő egyetemista esetében persze természetes – mint ahogy az is, hogy akkori írásai híven tükrözik ezt a szellemi étvágyat. Mint több írás datálásánál látható, az egyetemista Babits alkotói peiródusában kiemelkedő jelentőségű az 1904–1905-ös időszak. Ebben a két esztendőben a szellemi étvágy addig példátlan alkotói termékenységet is hoz. Jelen kötet a teljesség igényével közli, illetve regisztrálja ezt az esszéírói termést, e helyt csupán néhány kiemelkedő jelentőségű, a tanulóévekből a beérkezés idejére át is vezető műre hívjuk fel a figyelmet.

„Hónapok óta vajúdom néhány (tulajdonképen öt) bolondos értekezésen" – írta Babits 1905. február 17-éről keltezett levelében Kosztolányi Dezsőnek (BML 1890–1906:148. sz.). Az egyetem alatti levelezésnek Babitsot nézve filológiailag talán legtalányosabb félmondata ez, hiszen nem tudjuk teljes bizonyossággal megállapítani, mind az öt „értekezés" témáját. Az ötből kettő minden bizonnyal Arany Jánossal foglalkozó írás volt, a harmadik szöveg pedig valószínűleg a kéziratban ránk maradt *Dialektikai Regény* (**13.**). A maradék két írás azonban vagy elveszett (esetleg lappang), vagy csupán bizonytalan következtetések vonhatók le rájuk nézve. Jelen ismereteink szerint ugyanis még két kézirat sorolható szinte teljes bizonyossággal az egyetemista kori Babits-írások közé. *A műfordítás filozófiája* autográf címet viselő szöveg (**11.**) voltaképpen nem is nevezhető szövegnek – inkább ötletek jegyzékének, vázlatnak egy későbbi munkához. (Nagyon hasonló módon a tárgyalandó Arany-szövegeket megelőző jegyzetanyaghoz, már külső képében is.) A másik kézirat már szövegszerűnek tetszik, ámde töredék: az *[E helyen gyakran fognak önök olvashatni...]* (**12.** vö. **88**.**)**. A rövid fogalmazványrészlet minden rejtélyességén túl is érdekes: Babits igen határozottan szögezi le akkori elveit a kritikusi tevékenységgel kapcsolatban. Akármilyen (vélt vagy valódi) alkalomból is született, szinte teljes plasztikusságában mutatja meg az egyetemista Babitsot: „hetyke" modorú soraiban egyszerre fér meg a (Babits szavával) „exact" szellemiség iránti igény a művészet szentségének hangoztatásával, és természetesen az oly gyakran emlegetett „művészet = 'minél többféle', 'combinatio', 'sokféleség'" elvével – hogy a nyilvánvalóan Carlyle *Sartor resartus*át (Babits egyik akkori kedvelt olvasmányát) idéző ruhaanalógiát ne is említsük.

Nehéz eldönteni, hogy a *Dialektikai Regény* címet viselő autográf kézirat (**13.**) befejezett műnek tekinthető-e, avagy sem. A kilencoldalnyi szöveg akár le is záródhat ott, ahol véget ér – ám a befejező sor alatt máris ceruzaírású jegyzeteket találunk, amelyek esetleges folytatás tervére utalhatnak. Arról a fontosabb tényről nem is szólva, hogy a mű ma ismert korpusza az

Első Felvonás megjelölést (jelenetbeosztást?) viseli, ami valószínűsíti, hogy Babits folytatni kívánta, vagy hosszabbra tervezte a szöveget.

A *Dialektikai Regény* műfajilag igen érdekes darab. Címében regényt ígér, de nem regény. Alcímében *(Drámai értekezések az emberiség szellemi üzelmeinek értékeléséről)* (drámai?) értekezésnek definiálja magát, hogy azután mindjárt az említett *Első Felvonás* felirat következzék – színművet sejtetve. Ám egy sorral alatta már azt olvassuk: *(Fizikai rész (kiindulás a tényekből). – Kíváncsiságunk eredete és irányai.)* – ami a rendszeralkotó filozófusok műveinek címadásaira emlékeztet leginkább. Mindez csupán a címek és alcímek alapján vehető szemügyre – valójában a *Dialektikai Regény* nem egyéb, mint tipikus fiatalkori Babits-esszé, melyet ugyan szerzője megpróbált a platóni dialógus formájába önteni, ám ez csupán két oldalon keresztül sikerült neki, onnantól fogva a szokásos agresszív beszélő monológját olvashatjuk, akit-amit annyiszor megfigyelhetünk Babits korabeli szövegeiben.

Az írás jellemző a fiatal Babits értekező gyakorlatát tekintve abban is, amit a következőkben az Arany-szövegek kapcsán ugyancsak észrevehetünk. A látszólag komoly filozófiai, irodalmi, egyáltalán: kultúrtörténeti tudásanyagot megmozgató esszé valójában nem egyéb néhány igen karakteres gondolat idézetekkel feldúsított, egyben nagyon határozott kifejtésénél. Nem sejthetjük, miként folytatta volna szerzője a *Dialektikai Regény*t, a ma ismert részben (részletben?) mindössze arról van szó, hogy miként változott meg a tudomány szerepe az európai kultúrtörténet során. Babits szerint „céllá csempészték az eszközt" – és ezt a (nem annak szánt, ámde mégis) tételmondatot kilenc hosszú oldalon keresztül fejtegeti. Értékelendő lapok azok, melyeken az antik görögség viszonyulását elemzi a tudományos gondolkodáshoz, a reneszánsztól kortársaiig terjedő áttekintés azonban nem egyéb esetleges példahalmaznál. Babits gondolatai érdekesek, érvelése pedig jelentékeny műveltségre vall – ám ebben a korszakában még nem sajátította el az esszé szerkesztésének erényét: mindent bele akar írni szövegébe, aminek birtokában van, és aminek közét érzi témájához.

Másik, korai esszéire jellemző sajátossága is elénk tárul a *Dialektikai Regény* olvasásakor: az agresszivitás. Talán túlzónak tűnhetik ez a kifejezés, ám nemigen érdemes tompítani. A fiatal Babitsnak nagyon határozott gondolkodási sarkkövei voltak, melyek közül a legfontosabbakat igen indulatos szövegekben manifesztálta – s az említett (akkor még el nem sajátított) formai tökéletesség hiánya csak jobban rávilágít minderre. Jelen írás kapcsán például lehetetlen nem érezni azt az ellenszenvet, amelyet Babits korának egyetemen tapasztalt tudományossága ellen táplált, sőt, megkockáztatjuk, a szöveg létrejöttének ez az indulat az indítóoka.

Horváth János a következő mondattal zárta az 1910-es évek első felében írt, de csupán a hagyatékból kiadott Babits-tanulmányát: „A színes, szabatos ábrázolások művésze ő, s egyszersmind az egyetlen társai között, kinek művészi gyakorlata Arany János közvetlen hatását, sőt tanulmányozását árulja el." (Horváth 1967:22.) Különös megjegyzés ez: azt a gyanút kelti, mintha Horváth látta volna azokat a kéziratokat, melyek a nagyon is intenzív „tanulmányozás" eredményeként születtek. Pedig nem valószínű, hogy olvasta Babits egyetemi szakdolgozatát; maga a költő pedig csak 1917-ben tudósított hajdani Arany-stúdiumairól *Arany életéből* című tanulmányában. Kétségtelen viszont, hogy az irodalomtudós az igazság legközepébe talált. A „tanulmányozás" igazán aktív ideje mintegy fél esztendő volt, mely 1904 ősze és 1905 tavasza közé tehető; néhány jel alapján pedig ez az intervallum körülbelül 1907-ig meghosszabbítható. Az összefoglalóan Arany-dolgozatoknak nevezhető műcsoport textológiájával, keletkezéstörténetével és elemzésével más helyen foglalkoztunk (l. Babits 2003:5–36), e helyen csupán néhány alapvető tény rögzítése látszik szükségesnek. (Az említett kiadvány tartalmazza valamennyi ifjúkori, Arannyal foglalkozó írás genetikus szövegközlését, valamint bő válogatást BM jelen kötetben nem szereplő feljegyzés-anyagból.)

Babits kéziategyüttese alapos felkészülési időről tanúskodik, a művek megszövegezési kísérletei előtt jelentős méretű jegyzetanyagot halmozott fel, mely részben szakirodalmi idézetekből, bibliográfiai hivatkozásokból, részben saját ötletek, gondolatok vázlatos, vagy éppen csak címszószerű emlékeztetőiből áll, illetve ennek az időszaknak terméke az Arany műveit kronologikusan rendező két kézirat is (**17.**) Már e jegyzetanyag vizsgálata is világossá teszi, hogy szerzője két nagyobb lélegzetű tanulmányhoz gyűjtögette anyagát, melyet a fennmaradt kéziratok igazolnak is. Az időben minden bizonnyal előbb elkezdett *Arany, mint arisztokrata* című írásnak előbb nagyobb terjedelmű és kevéssé rendszerezett, mindenesetre az alkotás folyamatát pontosan tükröző első változatát készítette el, melyet „Vázlat"-nak nevezett (**15.**), majd nekilátott a fogalmazvány tisztázásának (**15.**). Mindkét esetben befejezetlen munkáról van szó: a „Vázlat"-ot, gondolatai voltaképpeni kifejtését éppen úgy abbahagyta egy ponton, mint a tisztázat készítésének munkálatait. A sietségre és a munka kényszerű feladására is jó oka volt: 1905 elejére, éppen az *Arany, mint arisztokrata* lázas munkálatainak tervezett vége felé közeledve rá kellett ébrednie, hogy szinte sehol sem tart még másik Arany-írásával, melyet pedig szakdolgozatként kívánt benyújtani, tehát határidő sürgette. Elővette hát másik témáját, s a rendelkezésére álló feljegyzéseket, és nekilátott *Arany János az 1877. év második felében. (Jul. 6. – dec. 31.)*

címet viselő szakdolgozatának (**18–21.**). Lázas tempóban készült ez a mű is (olyannyira, hogy rövid időre fontolgatta korábbi szemináriumi dolgozatának, a *Tárgyas ragozás különböző személyű tárgyakkal* című szövegnek [**6.**] szakdolgozattá bővítését), végül azonban sikeresen befejezte, s ezt nyújtotta be – korabeli terminussal – szakvizsgálati házi dolgozat gyanánt. Az egyetemi tanulmányok befejezésével sem hagyta abba Arany-kutatásait, ennek írásos manifesztációja a cím nélkül fennmaradt *[Különben A. e korbeli költeményeiben...]* (**31.**), mely az 1905–1906-os tanári gyakorlóév terméke, bizonyítéka pedig többek között a Négyesy Lászlóval való kapcsolatfelvétel (vö. BML 1890–1906:571 287. sz.). Az *Arany, mint arisztokrat*át, jelenlegi ismereteink szerint, sohasem folytatta s mindvégig asztalfiókba zárta.

Az Arany-dolgozatok jelentősége két dologban rejlik. Egyrészt kitűnően illusztrálják az egyetemista Babits lázas, széles olvasottságon alapuló, de olvasottsága eredményét minduntalan szövegébe erőltetni kívánó munkamódszerét, egyszersmind (az *Arany, mint arisztokrat*ában) az esszéíró indulatos, gyakran éles hangú, egyben nagyon erősen retorizált hangütését, stíluseszközeit. Az esszéírói hevület első olvasatban tárgyának szól, további olvasatok pedig arról győznek meg, hogy ezekben a szövegekben és töredékekben a még kiforratlan személyiségű, ugyanakkor saját általánosabban vett világnézetét és speciálisan magáénak érzett esztétikáját kereső-csiszoló fiatal szerző én-építő aktusainak sorozatát láthatjuk. Hasonlóképpen fontos a szakdolgozat célkitűzése: a „pszichofilológiai" módszer kidolgozása és gyakorlati alkalmazása érdekes eredménye Babits pszichologizáló, sőt az alkotáslélektant szemlélete alapjának tekintő irodalomtudományi kísérleteinek.

A *Dialektikai Regény*hez és az *Arany, mint arisztokrat*ához sok tekintetben hasonlít a *Szagokról, illatokról* című esszé. Valamennyi ifjúkori írás közül ez készült a leghosszabb ideig: az alkotás kezdete még 1904–1905-re nyúlik vissza, végső formáját pedig csak az 1909-es publikáláskor nyeri el. Az elhúzódó keletkezés miatt ez a mű átmenetet jelent a tanulmányíró érettebb periódusába: megőrzi az egyetemista éveknek a frissen szerzett ismeretanyagok feletti örömét, azoknak helyenként túlzó elsőrolását, helyet kap benne a prózaírói fantázia, ugyanakkor az ifjúkori játékossághoz már a beérkező szerző formai és stiláris fegyelme társul.

A beérkezés

Elgondolkodtató Babits életeseményeinek fényében, vajon mennyin múlt voltaképpen irodalmi beérkezése a kilencszázas évek második felében. Diplo-

máit megszerezve megkezdte vidéki tanáréletét annak rendes keretei között, melyek hosszú távon nem kecsegtettek túlzottan a szellemi kitörés lehetőségével. A szegedi tanárévek (1906–1908) működése látszatra az átlagosnál valamivel igényesebb vidéki értelmiségi publikációs tevékenységét mutatja, lankadó lelkesedéssel, ami a korábbi nagy terveket illeti (Arany-tanulmányainak lassan vége szakad, disszertációját egyre csak tervezi). Ebben a periódusban két hétig próbálkozik a színikritikussággal, melytől természetesen megválik, annyira távol áll habitusától – s színikritikusi munkásságának néhány rá jellemzően lesajnáló megjegyzésen kívül mindössze az a véletlen tény ad némi jelentőséget, hogy módja volt írnia az éppen Szegeden vendégszereplő Thália Társaság előadásairól. De értekező prózát feltűnően keveset publikál Szegeden, s inkább jóindulat kell részletértékeik felfedezéséhez: a barát bemutatkozó kötetét érthető elfogultsággal bíráló *Juhász Gyula verseiben* (**32.**) érdekes a komolykodó hangütés, amellyel elhelyezi Juhászt Ady és Kosztolányi közé, a *Negyven év* (**34.**) Kiss Józsefet visszafogottan ünneplő sorai inkább példázzák a szerző Arany-kötődését, a *Hegedűs Pál* (**33.**) pedig lankadatlanul gyarapodó műveltségéről tudósít. Szegedi búcsúcikkének, az *Erkölcs és iskolá*nak (**47.**) pedig (amelyről nem sejthette, hogy az lesz) inkább az a rengeteg negatív következmény ad jelentőséget, mely oly sok nehézséget okozott Babits pályáján, s=mely közvetve hozájárult fogarasi „eltemetéséhez" (BML 1907–1909, 98).

Az 1908-es áthelyezés Fogarasra, bármekkora személyes lelki és egzisztenciális problémát jelentett is, minden szempontból jót tett az *alkotónak*. A tanulmányíró érezhetett valamit ebből, mert közvetlenül a távoli városba utazása előtt, tépelődő leveleinek egyikében azt írja Juhásznak: „Teljesen letettem a reményről, hogy értekezésem idejében elkészülhessen: de azért folytatom: jó lesz doktori értekezésnek! Remélem Fogarason a doktorátusra el lehet készülni." (BML 1907–1909:107). A fogarasi tanárkodás módot adott az egyetemi évekhez hasonló alázatos szellemi tökéletesedésre, olvasásra (így a William Jamest követő második nagy pszichológiai-filozófiai közös és termékeny impulzust jelentő Bergson tanainak magáévá tételére) és nyelvtanulásra (elmélyedést a már gimnazistaként tanult görögben és az auktorok eredeti tanulmányozásában), meghosszabbítva mintegy az egyetemi esztendők „szorgalmi időszakát", melyről nem kis büszkeséggel írta akkori önéletrajzának zárlatában: „annál többet iparkodtam olvasni; mert meg vagyok róla győződve, hogy minden, még olyan önálló munkásságnak is, alapjául csakis alapos készültség szolgálhat" (Babits 1997:10). A műveit nagyon sokáig a nyilvánosság elől elrejtő Babits számára 1908 a publikum elé lépés éve, a három fogarasi esztendő meghozza számára az országos

ismertséget, a befutást költőként és esszéista-kritikusként is. Több tényező sikeres együttállása kellett ehhez. A barátok folyamatos segítsége (Juhászé Nagyváradon, Kosztolányié Budapesten), de az olyan egykori egyetemi kollégáké is, mint például Balázs Béla, aki maga kérte fel *Halálesztétiká*ja recenzeálására (**52.**), s ez lett azután Babits első megjelent prózai írása a Nyugatban. Amely természetesen ugyancsak a legjobbkor érkezett: *A Holnap* megjelenésére gyorsan reagáló, s az új és újszerű költőre igen hamar úgyszólván „lecsapó" frissen indult folyóirat (mellyel a következő években Babits exkluzív szerződésben állt) széles és – Osvát Ernő kitűnő szerkesztői munkájának köszönhetően – több tekintetben okosan mederben tartott folyást engedett Babits kritikusi és tanulmányírói munkásságának. És Fogaras messze volt, de ez olyan szerzőnek, aki *általában* távolról sem volt a nagy gesztusok embere, ugyancsak előnyt jelentett. A korabeli postai viszonyok áldásaként lehetőséget biztosított az indokolt távolmaradásra, ha arra volt szükség, biztosította ugyanakkor a folyamatos szellemi jelenlétet is, ha éppen arra – Babits valamennyi irodalmi karrier-lépését alaposan átgondolta, mert volt módja átgondolni az ő Tomijában.

A beérkezés éveinek tanulmányait szükségtelen e helyt egyenként áttekinteni, inkább néhány karakteresen elhatárolható résztematika mentén látszik érdemesnek szemügyre venni ezt a termést, legjelentősebb darabjainak fényében.

Első pillantásra talán furcsának hat, de valóban úgy van: Babitsnak az első pályaszakaszban (a kötetünk kényszerű korlátját átlépően nagyjából 1913-ig terjedő időszakban) született magyar irodalmi tárgyú írásainak többsége irodalompolitikai aktusként is olvasható. Megállapításunk mintha azonnal kiegészítésre szorulna, ha meggondoljuk, hogy mindeddig a pszichológiai és poétikai identitáskeresés manifesztációjaként értelmeztük írásait. Mégis: az egyetemi évek elmúltával immár önálló és öntudatos értelmiségiként színre lépő Babits úgy tűnik fel, mint aki a magyar irodalom közelmúltjának és jelenének tudatos revízióját akarja végrehajtani. Ellentmondásról azonban nincsen szó: olvasatunkban e korai tanulmányok éppen úgy az énépítés cselekvésjellegű megnyilatkozásai, mint az egyetemista fiókba zárt „lángostorai", éppen csak bölcsebbek, a nagy nyilvánosságnak szóló kötelező stíludvariassággal gyeplőzöttek, de csak úgy, hogy ezzel a gyeplővel szerzőjük nem kevésbé dacos, provokatív és olykor indulatos gondolatfutamokat produkáljon, mint tette korábban. Álláspontunkat azzal a babitsi „zsenifogalommal" érdemes kiegészíteni, melyet Poszler György – nem véletlenül éppen a személyiség kategóriájánál tárgyalva – ekként ír le az irodalomtörténet-író Babitsról szólva: „A zsenialitás ugyanis a múlt teljes átélése, a tradíció saját

kincsként való kezelése, és az ebből kinövő vagy ennek ellenében kinövő újító mozzanat. E tradicionalitás-újítás a determináltság és indeterminált ság egysége. A tradíció a determináció ereje, az újítás az indeterminált ság energiája. Csakhogy az indeterminált ság a determinált ságból nő ki, az újítás a tradíció tagadása vagy folytatása. Vagyis e zseni által teremtett-mozgatott irodalomtörténetben a jelen tartalmazza a múltat, de a jelen és a múlt nem tartalmazza, csak körülírja a jövőt. A tradíciót folytató és tradíciót teremtő zseni Babits hagyományőrzésének és klasszicitásának, Bergson teremtő idejének és élan vitaljának inkbb lírai, mint teoretikus egysége." (Poszler 1989:320–321.) Következzenek hát a példák.

Egyik első publikált magyar irodalmi tárgyú írása az *Ady (Analízis)* 1909-ből (**62.**). Ezt a korai értékelést általában hajlamosak túlértékelni, különösen annak fényében, hogy Babits 1919-es egyetemi Ady-szemináriumának részben fennmaradt gondolatai többségének jól megfeleltethető – afféle kezdemény. Ugyanakkor általában jelentős mérföldkőnek tekintik a Babits–Ady-viszony, közelebbről Babitsnak Adyról való gondolkodása történetében: a korábbi (a magánlevelezésben manifesztálódó) idegenkedés, sőt elutasítás után az „enyhülés" jelének minősítve az írást. Ebben az esetben azonban másról van szó. Az 1904–1905-ben váltott levelekben Babits, Juhász és Kosztolányi a magyar irodalom megújítására törekedett. (Babits szegedi Juhász-recenzióját ebben a kontextusban érdemes olvasni.) Juhász és Kosztolányi leveleiből kitetszik: az előbbi 1905-ben már kész volt elismerni Babits primátusát. Ezt a korszakosságot Kosztolányi is szavakba foglalta 1906 tavaszán, amikor a sokat hezitáló Babitstól kézhez kapta a „kvázi kötet"-et; ekkor nevezte egyetemista társát önmagában is „teljesen új irány"-nak, egyszerre „modern" és „klasszikus" költőnek (l. BML 1890–1906: 204. sz.). Az *Új versek* zajos sikere és a Babitstól és Kosztolányitól távol álló (s a magyar költészetet más irányba „terelő") poétikája váratlanul érinthette a világirodalmi horizontban gondolkodó Babitsot és az Adyétól jelentősen eltérő ízlésű Kosztolányit. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy *A Holnap* antológiában közölt Babits-versek, főként a *Fekete ország* alapján Kemény Simon a Nyugatban megjelent kritikájában az antológia költőit, köztük Babitsot is, Ady-epigonoknak minősítette. 1908 őszétől, amikor Babits a Nyugat költőjének számított, a lap kritikai rovatába személyre „szabott" kritikákat kértek tőle. A „kertész"-szerepben magát szívesen elgondoló Osvát Ernő olyan írásokat (tanulmányokat, esszéket, kritikákat) várt, melyek alkalmasak voltak Babits esztétikai-poétikai elveinek összefoglalására, tájékozódásának verbalizálására, önnön helyzetének meghatározására. Így került sor – a *Levelek Iris koszorújából* című kötet megjelenése után, a könyvvel történő „kinyilvánítást"

követően – az Ady-féle versgondolkodás szövegszerű megfogalmazására is. (A Babits-levelezésen kívül l. még Fráter 1987:122–133 és Sipos 2003:33.) Ebben az időben „Babits nem titkolt célja, elemi költői érdeke volt az Adytól való elhatárolódás hangsúlyozása. Mindenképp ki akart kerülni az első, felületes vélemények bűvköréből, melyek őt is az Ady-epigonok közé sorolták be" – írja Kelevéz Ágnes (Kelevéz 1998:107), és tökéletesen igaza van, amikor rámutat, hogy éppen ez a szándék vezérli az *Ady* utolsó szakaszában, leszögezvén: „Adyt sohasem utánoztam, Adyt személyesen nem ismerem, Adynak irányát nem vallom, mert egyáltalán semmilyen költői irányt nem vallok, Adyról teljesen elfogulatlanul beszéltem." Íme: aktuális – és személyes − irodalompolitikai cél vezérli Babitsot az Ady-analízis írásakor: „A Nyugat szerkesztője [...] felszólított, hogy írjak lapjába valamit Adyról" – s ő kapva kap az alkalmon: néhány pontban összefoglalja Adyról való véleményét, tárgyszerűen, pontosan és – nagyon óvatosan. Bizony óvatos lavírozásként hat ez az írás, mely helytálló vagy nem helytálló tételeket sorol föl Adyval kapcsolatban (szűkszavúan), hogy konklúziója éppen az elhatárolódás legyen. Ám a Babits-recepció jó része ezt az írást is permanensen félreérti, amennyiben *tárgya* felől közelít hozzá, s folyamatosan azt méri, milyen változás tapasztalható benne *Ady* megítélésében – ahelyett, hogy *szerzője* aktuális pozíciója felől közelítenének hozzá.

Ezen a ponton szükséges előremutatni a bő évvel később publikált *Petőfi és Arany* című írásra (**85.**), erre a nagyon jelentős recepcióval, úgy is mondhatnánk, viharos utóélettel rendelkező Babits-kritikára, melyről általában „lehetetlen véleményt nem nyilvánítanunk" (Rába 2008[1]:87). Amilyen mértékben ama lehetetlenség kényszere alatt született ugyanis e recepció, oly mértékben félremagyarázáson alapuló is egyszersmind. Ez a félremagyarázás pedig igen tanulságos, mivel több-rétegzettségű. Első rétegében az első olvasat Petőfi és Arany szembeállítását kínálja föl. Ugyanez első réteg második olvasatában a szembeállítás előjeleket látszik sugallni, de legalábbis határozott preferenciát a szerző részéről: Arannyal kapcsolatban. (De nem Petőfi ellenében: ezt maga Babits is kénytelen volt hangsúlyozni utóbb, l. *Petőfiről,* Nyugat 1911. nov. 16. 22. sz. 863–864.) A második réteg első olvasata értelmében a szerző (Babits) megfeleltethetik preferált tárgyának (Aranynak). A második réteg második olvasata pedig (és ezt a kortársi recepció úgyszólván habozás nélkül megtette): a kevésbé preferált (és értelmezésükben elutasított) „antihős" behelyettesíthető egy „antiszerzővel" (Adyval). Az irodalmi emlékezet-hagyományozódás sablonos mechanizmusának megfelelően pedig ez a többrétegű félremagyarázás evidenciaként vonult végig az elmúlt csaknem teljes évszázad irodalomértelmezői kísérletein.

A szándékolt félreértések korrekcióját két megjegyzésben lehet elvégezni. Az első réteg egyetlen olvasatában a *Petőfi és Arany* érdekes, gondolatébresztő megfigyelésekkel teli portrét rajzol Petőfiről és Aranyról, kettejük kontroverziája pedig tisztán esztétikai alapon tárgyaltatik. A második réteg egyetlen olvasatában pedig a *Petőfi és Arany* egyenes folytatása az ifjúkori Arany-dolgozatoknak, amennyiben szerzője saját pszichológiai és poétikai én-képét vázolja benne Aranyon keresztül, s ahol ennek az én-képnek minimális szüksége sincsen bármiféle kontroverziára.

Babits e jelentős és sokat emlegetett írása esetében tehát felesleges Petőfi–Arany-, vagy Ady–Babits-ellentétet projiciálni a szövegbe: mert mindez csupán a kortársak és az utókor irodalompolitikája, vagy annak felületes lecsapódása. És ezzel nem mondunk ellent kiinduló megjegyzésünknek, amennyiben Babits magyar irodalmi tanulmányainak többségét magunk is irodalompolitikainak neveztük: a *Petőfi és Arany* éppen azért érdekes írás a pályaszakaszon belül, mert Babits – meggyőződésünk szerint – eredeti célja, az én-kép árnyalása ezúttal éppen egy (Petőfi−Arany) párhuzam felállításának keretein belül történt, mely véletlenül találkozott a szerző aktuális irodalompolitikai céljával (az Adytól való finom elhatárolódással). Hogy *véletlenek* együttállásáról van szó, az nyilvánvaló, valamint az is, hogy a kortársi és későbbi recepció (természetesen nem függetlenül bizonyos – korabeli és újra meg újra kreált – aktuális irodalompolitikai céloktól) éppen ezek miatt értette (magyarázta) félre Babits írását.

1910 tavaszától 1911 végéig magyar irodalmi tárgyú tanulmányaiban Babits úgyszólván véghezvitte azt az általános (ha, természetesen, nem is teljes körű) irodalomszemléleti revíziót, melyet említettünk. Az itt említendő írások ugyanakkor jó például szolgálnak arra a tendenciára is, amelyre a Nyugat kapcsán Kenyeres Zoltán hívta fel a figyelmet: „A Nyugat legendáriumába tartozik az az évtizedek óta meggyökeresedett nézet, hogy a folyóirat megindulása egyszersmind a modern magyar irodalom időszámításának kezdete. Ezt mindjárt a szerkesztők hirdették az első évek után. [...] Ez a gondolat az évtizedek folymán átment a köztudatba, de végre ki kellene mondanunk, hogy nem igaz. [...] Az 1870–80-as évektől kezdődő különböző előzményeket [...] elég agresszíven feledésbe tolta a Nyugat irodalomszemlélete. A megelőző negyedszázaddal kapcsolatban inkább csak a diszkontinuitást hangsúlyozta. Írói, kritikusai fontosnak tartották (már a konzervatív támadások kivédése céljából is), hogy hitet tegyenek Vörösmarty és Arany mellett, de Komjáthyra, Reviczkyre, Peteleire, Gozsdura és sok más közvetlen elődre nem sok figyelmet fordítottak. [...] Ma már le lehet szögezni: a Nyugat indulása lényegében folytatás volt." (Kenyeres 1998:11.)

Az irodalom halottjai hőse Komjáthy Jenő és Péterfy Jenő. Recenzió Sikabonyi Antal Komjáthy- és Rédey Tivadar Péterfy-könyvéről. Babits számára mindkét szerző kedves: Komjáthy afféle fiatalkori ábránd és egyfajta fogódzkodó szinte valamennyi, a Nyugat első nemzedékébe tartozó költő saját poétikájának kialakításában. Péterfy – Babits minden kritikus megjegyzése ellenére – nyilvánvaló példakép: az esszé- és tanulmányíró példaképe. Babits szövegén jól érződik, hogy ezúttal fontosabbak számára azok, akikről beszél, mint az, amit mond róluk, még akkor is, ha például Péterfy esetében maga hangsúlyozza, hogy „voltaképp nem lehet elfeledett írónak tekinteni". A zárórészben emlegetett „kegyelet" és bizonyos újrafelfedezési igény nyilvánul meg abban, hogy Komjáthy és Péterfy mellett harmadikként a valóban elfeledett Dömötör Jánosról is szól írásában.

A *Petőfi és Arany*ról szóltunk már. Recenzió Hartmann János Petőfi-könyvéről és Pap Károly Arany-kiadásáról. Alkalom Babits számára, hogy gondolatébresztő párhuzamba állítsa a kortársi kánon és nemzeti irodalomszemlélet két leghangsúlyosabb alakját, s alkalom, hogy néhány vonással tovább árnyalja saját legszemélyesebb Arany-képét. A szokásos „énkép-definiáló esszé a recenzió ürügyén" babitsi gyakorlatába tökéletesen beleilleszkedő írás hosszan elnyúló félreértést, illetve félremagyarázást eredményezett a recepcióban – melyet formai tekintetben bizonyára megkönnyített az, hogy Babits egyik, tőle megszokottan sarkított megállapítását könnyen idézhető definícióvá formulázta, de helyesebb úgy fogalmazni: aforisztikus bonmot alakjába öltöztette.

Az igazság Gyulai Pálról hőse maga Gyulai, valamikori egyetemi tanára, és maga a tekintély. Recenzió Riedl Frigyes és Hatvany Lajos Gyulai-könyvéről. Gyulai irodalomtörténészi, kritikusi tekintélyét nem sokkal több, mint egy oldalon söpri félre – ám mondanivalójának és írásának kiváló eleganciát kölcsönöz az, hogy egyrészt a Gyulai-féle „korlátoltságot" éppen a Vörösmarty-életrajz és annak hatása kapcsán érzékelteti (nem mellesleg már finoman előlegezve saját Vörösmarty-tanulmányait), másrészt, mert szavai tompítását éppenséggel Gyulainak, a költőnek méltatásába ágyazza. (Például a Vörösmarty-életrajznak is „néhány művészi lapját" említi.) „Gyulai meghal, mint kritikus és élni fog, mint költő" – 1911-ben ez a mondat épp oly kegyetlen, mint amennyire elegáns.

A *Reviczky Gyula* hőse Reviczky. Recenzió Paulovics István Reviczky-könyvéről (mely „nem nagyon méltó arra, hogy vele hosszasan foglalkozzunk"). Ez az írás mintha az *Arany, mint arisztokrata* egyik hosszú lábjegyzete volna: Reviczky „mítoszát" és költői értékét röviden, határozottan és leplezetlen gúnnyal rombolja le – s cseppet sem csodálkozunk, mikor kriti-

kája végén szóba kerül az Arany és Reviczky között lezajlott pengeváltás a „kozmpolita költészet" tárgyában (Babits természetesen Arany mellett nyilatkozik). És akár az ifjúkori Arany-dolgozatokban, itt is asszociálni engedik Babitsot meggyőződésből fakadó indulatai egyik kedvenc gondolatához, a zárlatban: „Reviczky legfőbb irodalomtörténeti érdeme, azt hiszem, a küzdelem a népiesség ellen, melyet kortársai közt egyedül ő vezetett öntudatosan és sikeresen. S ha a népköltészet babonája, mely az iskolában még uralkodik, az irodalomban ma már kevésbé kísért: abban nagy része van neki is".

Az „irodalomtörténeti revízió" (immáron a jelen kötet szövegközlésén túllépő) utolsó állomásai következnek, elsőül az esztétikai-poétikai gondolkodást történeti kontextusba helyező kettős Vörösmarty-esszé. Kiemelkedő jelentőségű írások ezek. Babits esetükben nem keres alkalmat (a recenzió aktualitását) gondolatai kifejtéséhez, hanem nagy lélegzetű nekirugaszkodással fog hozzá az uralkodó (tehát a Gyulai-féle) Vörösmarty-kép revideálásának. Arany János mellett – mint ismeretes – Vörösmarty volt magyar költőelődjei közül másik ideálja, személyes ügye volt tehát saját Vörösmarty-képének megfogalmazása. A szövegek szándéka nyilvánvaló. A pályaívet a kései, „sötét félőrült" szakasz hangsúlyozásával rajzolja meg, mindenekelőtt pedig felfedeztetve (akárcsak Arany esetében) a lírikus Vörösmarty jelentőségét az epikusé mellett. Az írások nagy érdeme ugyanakkor, hogy a kései Vörösmartyt alkotás-lélektani szempontból is szervesen kapcsolja össze az „első és második" Vörösmartyval – tehát a vizsgált életművön belül nem generálódik ellentmondás, Babits csupán a Gyulai-hagyománytól határolódik el. Nagyszerű esszéjének részletesebb elemzése önálló könyvtanulmány tárgya lehetne, főleg a szöveg eddigi olvasataira gondolva, az azonban hangsúlyozandó: a kettős Vörösmarty-portré mind gondolatgazdagságánál és korabeli újszerűségénél, mind kimagasló igényű céljánál és stiláris színvonalánál fogva a pályaszakasz legkiválóbb alkotásai közé tartozik. S azt sem mellékes hangsúlyozni, hogy a kettős esszé első írásos eredménye Babits Vörösmarty-szemléletének. Aranyon kívül ugyanis éppen Vörösmarty volt az, aki egész pályáján elkísérte őt, poétikailag és világnézetileg folyamatosan foglalkoztatta; bár a hangsúlyok különbsége jól megfigyelhető, hiszen Vörösmarty a babitsi életművön mind politikusabb színezetet kapott, szellemisége a következő évtizedekben egyre újuló aktualitással átitatott példaként idéztetik, olyan írásokban, mint *Az igazi haza (Cikk a Szózatról), A mai Vörösmarty* vagy *A Szózat ünnepére* (l. Pienták 1996).

1913-ban publikálta a *Magyar irodalomtörténeti életrajzok* első kötetében *Balassa Bálint* című írását. Ez valóban nem több meglehetősen átlagos középiskolai szintű életrajznál, amint a Kardos Albert szerkesztette kiadvány

célja sem volt egyéb. (Az írásnak csak nemrégiben került elő autográf kézirata is, közli: Topor István, *Babits Mihály: Balassa Bálint (Egy ismeretlen Babits-kézirat a Debreceni Irodalmi Múzeum kézirattárából),* 2005, kéziratban. A kéziraton Babits datálta is írását, 1911. február 2-ára.)

Korszakunkat a *Magyar irodalom* című tanulmány zárja. És a zárást valóban szó szerint kell érteni: ez a hosszú, összefoglaló igényű írás mintegy határkövet képez az általunk 1913 végéig számított első esszé-, kritika- és tanulmányírói korszaknak. Az írást 1917-ben tette közzé *Irodalmi problémák* című kötetében, de datálása szerint 1913-ban született, igaz, a kötet előszava szerint „másfél éve készült: eredeti alakjában a *Műveltség Könyvtár*ának a *Világirodalom* című kötete számára. (1915.)"

A *Magyar irodalom* tekintélyes terjedelmű és összegző igényű tanulmány. „E tanulmányban literatúránkat világirodalmi szemekkel akarjuk vizsgálni" – kezdi az írást, mely azonban a továbbiakban inkább „mérésnek" hat. Babitsot az foglalkoztatja, miképpen és milyen mértékben van jelen a magyar irodalom a világirodalomban. Vizsgálódásainak eredményét a szöveg végén ugyan lapidárisan formulázza („nagy erők, kevés méltó alkotás, úgyszólván semmi siker"), s ennek előkészítéseként bőségesen olvashatunk fontosnak ható nemzetkarakterológiai és szinte ortodoxan pozitivista tipológiát (legerőteljesebben a különböző magyar miliők elemzésekor) – az írásnak mégsem ez adja jelentőségét. Sokkal inkább az a belső tény, hogy Babits a bevezetésben már csaknem ugyanazt a világirodalom-felfogást fejti ki, mint ami *Az európai irodalom történeté*nek lapjain prezentálódik, újabb bizonyítékaként a már többször kiemelt konzekvens és ifjúkori átgondolások egyre árnyalódó stabilitásán nyugvó babitsi gondolkodásnak. Másrészt: maga a szándék. Itt ismételten arra kell rámutatnunk, hogy Babits tárgyalt pályaszakaszának jelentősebb dolgozatai esetében az írás maga igen sokszor aktusértékkel bír, függetlenül attól, hogy a megszületett mű milyen formai vagy tartalmi színvonalat képvisel, sőt hogy teljes egészében megszületett-e szerzője szándéka szerint. Ebben a tekintetben a *Magyar irodalom* egyszerre viseli magán a magyar irodalmi tárgyú tanulmányok többségének jegyeit, amennyiben tisztázó (legendaoszlató, az értékhangsúlyokat megváltoztatni kívánó) igénnyel lép föl, valamint a fiatalkori Arany-dolgozatok attitűdjét, amennyiben saját íróigondolkodói pályájának egy fontos pontján az összegzésnek és kinyilatkoztatásnak *saját belső, lélektani igényét elégítik ki* egyfelől, s manifesztálják a (képzelt, lélekben konstruált vagy – esetünkben immár – ténylegesen létező) közönség irányában másfelől. A korszakunk utolsó írásának tekintett *Magyar irodalom* esetében ez a kettős igényű írás-aktus éppen az összefoglalást és a lezárást tekinti céljának, tartalmi és formai értelemben egyaránt.

Az első pályaszakasz világirodalmi tárgyú írásai közül a *Shakspere egyénisége* (**59.**, az egyetlen, mely nem a Nyugatban jelent meg a *Modern impresszionistákon* kívül) hatalmas olvasottságon (és a szerzőre jellemzően apró tévesztésekkel tarkított ugyancsak hatalmas memórián) alapuló igen érdekes stílusgyakorlat, ahogyan Jankovics József helytállóan fogalmaz: „[szabadlíceumi] előadásában egy látványos nagy szövegszőttest, montázst terített fogarasi hallgatói elé Shakespeare drámáinak szövegeiből. Az elemzést az összekötő szövegben végezte el." (Babits 2005:612.) A már említett okos osváti szerkesztésgyakorlat pedig a Nyugat afféle belső anglicistájává tette Babitsot, aktuális évfordulók, események alkalmával a lap biztosan számíthatott a szerző felkészültségére Swinburne (**54.**) vagy Meredith (**68.**), s általában is például Robert Browning vagy Shakespeare esetében. Különösen a *Charles Algernon Swinburne* szövegén érződik a lelkesültség, a máris világirodalmi klasszikusként kezelt angol szerző hazai debütálása feletti öröm, melyben Babits kitűnő versfordítása az esszészöveg egészével egyenrangú szerepet vállal.

Ismert tény, hogy a fiatal (egyetemista, majd pályakezdő tanár) Babits ambicionálta, hogy filozófussá váljék. Erről az ambíciójáról fogarasi tanárkodása idején volt kénytelen lemondani, belátván, hogy a kurrens publikációktól elzárva, a legfrissebb szellemi eseményektől messzire lévén nem művelhetné ezt a tudományszakot saját igényei szerint. Mindez azonban nem teljesen igaz. Egyrészt: Babits éppen a Fogarason töltött időszakban mélyítette el tudását (az elemi erejű Bergson-élmény ideje ez) és nyelvismeretét (a görög nyelv tanulása és az elsők között Platón tanulmányozása révén) olyan irányban, mely egy leendő filozófus számára mindenképpen nélkülözhetetlen, egyben inspiratív szellemi muníciót jelenthetett. Másrészt: a fogarasi tanárkodás után, visszatérve a fővárosba, úgyszólván zökkenőmentesen illeszkedett bele a – filozófiai szempontból is – szellemi központot jelentő közegbe; elég, ha csupán személyes kapcsolataira gondolunk például Szilasi Vilmossal, Mannheim Károllyal, Balázs Bélával, Lukács Györggyel. Mindazonáltal valószínűleg igaz az, hogy az önkifejezés hangsúlya éppen Fogarason helyeződött át a *filozófiáról* a *filozofikus* költészetre – Babits hamarosan immár tudatosan a *verset* kívánta filozofikussá tenni. Mindezek fényében érthető, hogy a korszakunkba eső tanulmányírói oeuvre-ben a *Bergson filozófiáján* (**82.**) és a BMKL-ben *[A különböződés fogalmáról]* címet viselő, kéziratban maradt töredéken (l. Babits 1997[2]) kívül tulajdonképpen csak a *Játékfilozófia* és a *Tudomány és művészet* sorolható a tisztán filozófiai jellegű szövegek közé (utóbbiak kívül esnek jelen kötet határain), ezek közül is a Bergson-tanulmány (a francia gondolkodó által is nagyra értékelt) ismertetés, a másik három írás pedig inkább filozofáló dialógus-esszé,

az egyetemista forrongó gondolatkísérleteinek (*Dialektikai Regény, Arany, mint arisztokrata*) rokona. A Nyugatban közölt filozófiai tárgyú kritikái (*Halálesztetika* [**52.**], *Tanulmányok Pascalról* [**80.**], *Platon* [**83.**], *A lélek és a formák* [**84.**], *Életfilozófia* [**91.**]) elsősorban azt bizonyítják, hogy a Nyugat szerkesztői magától értetődően számítottak Babitsra, amikor a Figyelő rovatban filozófiai kötetekről szándékoztak ismertetést közölni, hasonlóan az aktuális világirodalmi írásokhoz.

A pályatörés és a fordulat

Az esszé-, tanulmány- és kritikaíró Babits Mihály első pályaszakaszának végét az 1913-as évben jelölhetjük meg. 1913 után hirtelen jelentékeny mértékben megcsappan az esszék, tanulmányok és kritikák aránya Babits életművén belül. Ez az arány később újra változott, a növekedés irányába; ám a háborús években feltűnően ritkán hallatta hangját ezekben a műfajokban – nem megfeledkezve persze arról, hogy éppen a háború idején, 1917-ben jelentette meg első „igazi" tanulmánykötetét. Nyilván nem véletlen, hogy az *Irodalmi problémák* (ez a háborús tanulmánykötet címe) írásai valóban hangsúlyozottan csupán irodalmi problémákat feszegetnek. Mint ahogy az sem, hogy éppen 1917-től kezdi publikálni azokat a műveit, melyek már egyértelműen a babitsi „új hangot" képviselik esszé- és tanulmányírói pályáján.

Az új műfaji pályaszakasz kezdete 1914 és 1916 közé tehető. Mint említettük, az esszék, tanulmányok és kritikák száma jelentősen csökkent, s bár jelentékeny és fontos szövegek akadnak közöttük, azért megmaradnak a szűkebben vett irodalmi belterjesség határain belül. 1917-től azonban sorra jelenteti meg az *Ágoston*t, a *Leibniz mint hazafi*t, *A veszedelmes világnézet*et – valamennyi már az „új hang" képviselője –, hogy 1918 közepére eljusson a Kant-fordításhoz kapcsolódó (ám, hangsúlyozni kell: minden tekintetben önálló értékű és érvényű) *Kant és az örök béké*hez. Utóbbi írás minden bizonnyal legreprezentatívabb a háború éveiben születő babitsi „új hang" szempontjából.

1917–1918-ra előttünk áll az új babitsi attitűd: az örök erkölcsi értékeket felmutató, (a fogalom természete szerint többszörösen rétegzett) közösségben gondolkodó humanista, aki bizonyos helyzetekben és bizonyos gesztusok kíséretében lelkiismereti kérdésnek érzi bizonyos igazságok kimondását. Ennek az attitűdváltásnak (majd vissza- és újra visszaváltásnak) jelensége, annak az életművön végigvonuló hullámzása közismert elgondolás Babits költészete korszakolásának vonatkozásában, ám ugyanígy leírható lenne egy

hasonló mozgásfolyamat elméleti prózáját tekintve is. Arra kívánjuk fölhívni a figyelmet, hogy az esszé- és tanulmányírói életműben az első világháborús évekkel megkezdődő *első* váltás messze nem csak (egyébként voltaképpen elhanyagolható jelentőségű) mennyiségi, és egyáltalán nem minőségi változást jelentett, hanem mindezeknél többet: az attitűd, sőt meg kell kockáztatnunk, a habitus megváltozását.

„Az a világszemléleti, főként etikai változás – írja Rába György –, mely Babits lírájában fokozatosan alakul ki, esszéírói tevékenységében – érthetően, hiszen meztelenebb színvallás – élesebb fordulatként jelentkezik. A dialógushelyzet vibráló, bár a bonyolult fogalmakat is áttetsző világossággal rendező stílusmagatartássá nő a háborús gyötrelmek hatására: irodalmi, filozófiai témáról is a szenvedélyes meggyőzés retorikájával érvel, s módosult eszméinek rangrendje is." (Rába 1983:165. A dialogicitás jelentőségére korábban Kerecsényi Dezső is figyelmeztetett, l. Kerecsényi 1941:24.). Rába megjegyzései, jellemzése a „változás" utáni szövegekre vonatkozóan egy bizonyos olvasatban helytállóak ugyan, véleményünk szerint mégis módosításra szorulnak. Teljességgel pontos „a szenvedélyes meggyőzés retorikájának" megállapítása – de ez a fajta hangnem már éppen úgy jellemzője, sőt *inkább* jellemzője, mondhatni fővonása a kilencszázas évek első éveitől keletkezett Babits-írásoknak, mint a „fordulat" utániaknak. Az 1913 utáni elméleti Babits-próza egyáltalán nem hangnemében, stílusában, modalitásában különbözik az azt megelőzőtől, hanem – jobb szó híján – kiindulópontjában. Talán némileg leegyszerűsítve: más érdekli immár. Az esszé- és tanulmányírói, kritikusi pálya első másfél évtizedét a szüntelen kíváncsiság, a mindenfelé tapogatózó érdeklődés, egyben a tapasztalatok pontos és kíméletlen latra vetése és az ebből fakadó dühös kriticizmus jellemezte. A háború éveitől kezdve szűkül az érdeklődés spektruma (immár csupán kevesebb dologra figyel oda, igaz, többször, hangsúlyosabban), a latra vetés kíméletlensége és a dühös kriticizmus pedig átváltozik a magától értetődő igazságok birtokában lévő, s azokat őrizni hivatott humanista intéseivé. A „fordulat" utáni Babits „új hangja" nem *mást* csinál, mint a megelőző, hanem *másként* csinálja. Az első pályaszakasz Babitsa offenzív, kifinomult technikájú és ellenfelét minden ízében ismerő vívó. A következőé offenzív, lendületes erejű és ellenfelére lesújtani kívánó vívó. Bizonyos tekintetben tehát nagyon pontos Rába György kifejezése, amikor „stílusmagatartást" említ az új babitsi attitűd esetén. Mi annyiban javasoljuk észrevételének módosítását, hogy helytelennek tűnik ezt a „stílusmagatartást" váltásként értelmezni a megelőző korszak „dialógushelyzetéhez" képest. A Babits-próza mind az első, mind a második pályaszakaszban dialógushelyzetként írható le, és mind

a kettő esetében stílusmagatartásként értelmezendő. Pontosabb, ha úgy fogalmazunk, hogy ebben a tekintetben a dialogikus magatartás (mely kezdettől fogva stílusmagatartás, tehát póz volt) megváltozott (másféle stílusmagatartássá, tehát másféle pózzá vált).

Bármilyen kép él is a köztudatban az induló Babitsról, sohasem lehet elégszer leszögezni, milyen is volt a fiatal, készülődő, majd lassan beérkező szerző: friss, kísérletező, bátor, zabolátlan – és játékos (az utóbbi fogalomhoz l. Kerecsényi 1941:23 és Rába 2008[2]). Ahhoz ma már – bízunk benne – nem kell különösebb irodalomtörténészi bátorság, hogy poétikai újításainak tömegét Ady Endre nóvumai mellé egyenrangúlag soroljuk. Ám Babitsot önmagával is össze lehet mérni. Ha „[a] Babits Mihály első két kötetében megjelent lírafelfogás [...] fordulatot jelentett a magyar költészet történetében" (Sipos 2008[2]), akkor esszéművészetéről sem mondhatunk el kevesebbet. A Babits fellépésekor már komoly és értékes magyar esszéirodalom természetesen jól ismert volt a költő számára. Szándékosan-e, avagy félig-meddig öntudatlan késztetésektől, netán saját stílideáljától vezettetve, ő más, művészi nívón haladta meg kitűnő elődjeit, avagy kínált alternatívát hozzájuk képest. Ennek az alternatívának a lényege az, amit „játékosságnak" neveztünk az imént. A fiatal Babits esszéművészetében vállalkozó kedvű, formát és tematikát bontó, polgárpukkasztó, és végső soron – hogy a magunk részéről visszahozzunk egy régóta szalonképtelen kifejezést – *dekadens*.

1913-ra lehet tenni azt az időpontot, amikor ebből az esszéművészetből úgyszólván teljesen kiveszik mindaz, ami ezt az alkotói hozzáállást képviselte – ekkorra tehetjük az esszéíró pályatörését. Már az elgondolkodtató, hogy a jelzett évtől kezdve – említettük – a világháborús esztendőkön át mennyire megritkulnak a szerző esszé- és tanulmány-publikációi. Ennél fontosabb azonban, hogy innentől, ha ilyen nemű szöveget tesz közzé, nem a szellem játékáért teszi, hanem *szót emel.* Mégpedig emelkedetten és szó szerint, akár 1918 októberében a Belvárosi kávéházban, amikor asztalra emelték, hogy Petőfit szavaljon.

Egy utalás és egy idézet kívánkozik ide Babitstól. Kései *Curriculum vitae*-jében határozottan megfogalmazza, hogy életének legfontosabb eseménye, annak mintegy kettétörője a világháború volt. Bizonyosan, mint oly sok milliónak, s talán másképpen is a magyar embereknek, amiről ugyancsak pontos szavakkal szól ugyanebben az írásban. Ám talán más szempontból fontos a következő nyilatkozat, egy 1918. novemberi interjújából. A kérdés így hangzott: „Adott-e a háború új utakat munkásságának és hatott-e művészetére?" Babits válasza: „Természetesen. Körülbelül *A gólyakalifa* megjelenése után meggyőződéssé vált bennem, hogy a l'art pour l'art elve

tarthatatlan a művészetben. Mégiscsak az a fontos, amit mondunk és nem az, hogy hogyan mondjuk." (Babits 1997:36.) (Kis lábjegyzet: *A gólyakalifa* című regény 1913-ban jelent meg.) Óhatatlanul rávetülhet erre a mondatra a kilencszáztizennyolc–kilencszáztizenkilences évek fordulója nem kevéssé politikus Babits-arcának emlékezete, plauzibilis magyarázatként. De nem szabad elfelejteni, hogy Babits okos ember volt, önértékelésében is. És ami az esszéíró pályáját illeti, pontosabban nem is fogalmazhatnánk meg a változást, ami a világháború idején bekövetkezett, mint ahogy ő fogalmazott.

Babits értekező prózai világát sok nagy szellem népesíti be. Bárkiről és bármiről szólt is azonban a háború idejétől fogva, az a bizonyos kávéházi asztal, melyre fölemeltetett, állandósult, ami a szövegek hangütését illeti. Miközben költészetében megmaradt örök kísérletezőnek, esszéi statikus fölülről beszélést mutatnak, mintegy az aggódó és tudó bölcsesség alakzataiként. Még a vállaltan szubjektív, rendszertelen, és leginkább irodalmi publicisztikaként behatárolható *Könyvről-könyvre* című rovat a Nyugatban, mely pedig alkalmat adhatott volna a korai évek frissességének felújítására, még ez sem vállalja szerzője *teljes* szubjektivitását. Hasonlóan *Az európai irodalom története*hez, melyről sok egyéb mellett elmondható, hogy benne alkotója megkötözve táncol csupán.

A játékosság, vagy, hogy az ő szavát használjuk, a l'art pour l'art elveszett Babits esszéművészetéből a háborúval. Ki-ki sajnálhatja vagy üdvözölheti ezt a tényt – itt elegendő annyit megállapítani, hogy a magyar értekező próza a tízes évek derekán elveszített egy művészt, és nyert egy humanistát.

Gondolat és írás című kötetének 1922-es előszavában így fogalmazott a könyvbe foglalt írások korai darabjairól: „Itt a fiatalság, a tanuló gyermekes hiúsága, még friss önbizalom és kincses forrongás: indulva boldogan az Eszmék birodalmának meghódítására." Úgy véljük, a fiatalság s ama „kincses forrongás" szakasza az esszé-, tanulmány- és kritikaíró Babits Mihály pályáján 1913-at követően végleg lezárult.

*

Jelen kötet kronológiai sorrendben tartalmazza és kommentálja Babits Mihály 1911. április végéig keletkezett, illetve megjelentetett esszéit, tanulmányait, kritikáit, cikkeit és előadásait. Az adott időpontig nyomtatásban közölt írásokat az első megjelenés idejénél közöljük, a kéziratban fennmaradt műveket pedig a lehető pontossággal kikövetkeztethető adott keletkezési időszak végén. A biztosan létezett, de ma nem ismert szövegeket, előadásokat „[Hiányzik]" jelzéssel tüntetjük fel a maguk helyén, önálló sorszámmal.

A pontos időrendi sorrendtől csupán néhány helyen tértünk el. Ilyen pl. a *Szagokról, illatokról* c. esszé, melynek végső, publikált verzióját (**56.**) hozzuk az első helyen, s azt követően a keletkezésükben nyilván korábbi, de a keletkezésük során szándékoltságuk szerint önálló textológiai státusra igényt tartó előképeket, az *Illatkoncert Utópiában* kéziratait (**57–58.**) – a megváltoztatott sorrend itt az olvasást és a keletkezéstörténet megértését segíti. Máshol, mint az *Arany János az 1877. év második felében (Jul. 6. – dec. 31.)* (**18–21.**) esetében a töredékek eredetijének sorrendjét nem lehet pontosan megállapítani a szakdolgozat egy teljes példányának esetleges előkerüléséig. Harmadik például kínálkoznak az Oscar Wilde-fordítást bíráló *Két fordítás* variánsai: itt a kéziratos verzió (**48–49.**) azért áll a sorrend élén, mert a szerzői szándék tükröződése szempontjából nyilvánvaló primátust élvez a felismerhetetlenné változtatott és név nélkül megjelent nyomtatott közléshez (**50.**) képest.

Az időbeli határ részben praktikus terjedelmi indokok önkényes eredménye; mint megállapítottuk, az ifjúkori Babits-esszéisztika lényegi belső fordulata 1913-tól kezdődően az első világháború idejére tehető – fenti kommentárjainkban tehát értelemszerűen említődnek olyan írások is, melyek majd a kritikai kiadás következő kötetében látnak napviágot. Úgy gondoljuk azonban, az önkényesség élét tompítja annak ténye, hogy Babits első tanulmánykötetének (a *Két kritiká*nak) megjelenése a végképp beérkezett esszéíró pályája egyfajta határkövének tekinthető, ráadásul időben egybeesik második verseskötete megjelenésével.

Pienták Attila

*

A sajtó alá rendezők köszönetet mondanak Jankovics Józsefnek és Kenyeres Zoltánnak, a kötet lektorainak nélkülözhetetlen javításaikért és javaslataikért; Sipos Lajosnak, a kritikai kiadás főszerkesztőjének, értékes észrevételeiért; Déri Balázsnak, Kiczenko Juditnak, Nédli Balázsnak, Rózsafalvi Zsuzsannának, Sáli Erikának, Zsoldos Sándornak, egyes textológiai és filológiai kérdések tisztázásában nyújtott segítségükért; Nagy Csabánénak a szövegrögzítésben való közreműködéséért; az Akadémiai Könyvtár Kézirattára, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára és a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára munkatársainak. Köszönet Banga Ferencnek a kötet tervezéséért.

Külön köszönetet mondunk Babits Mihálynak.

A kézirat lezárására 2010 márciusában került sor.

JEGYZETEK A SZÖVEGEKRŐL

1. Vázlatok egy nap történetéből

Megjegyzések
Hivatkozás nélkül utal rá Belia 1983:116, hetedikes korában a gimnáziumi önképzőkörben „Március 15-én »nagyobb terjedelmű értekezést« olvasott föl *Vázlatok egy nap történetéből* címmel". BM az 1899/1900. tanévben végezte a gimnázium hetedik osztályát, így első ismert című tanulmányának keltezése: 1900. március 15. előtt. A műről semmilyen egyéb adat nem áll rendelkezésre, szövege ismeretlen.

2. Tíz év Erdély történetéből

Megjegyzések
Hivatkozás nélkül utal rá Belia 1983: 116: hetedikes gimnazista korában (vö. **1.**) „könyvszámba menő tanulmányt írt Rákóczi György koráról *Tíz év Erdély történetéből* címmel". A BK szintén említi a művet, ugyanerre a tanévre datálva. Egyetemi önéletrajzában (l. **8.**) maga a szerző ezt írta: „Arany *Buda halála,* melyet akkor is, mint most, költeményei közül leginkább bámultam, a hun–magyar mondák tanulmányára indított, melyet akkori viszonyaimhoz képest elég terjedelemben kíséreltem meg. – Éppen így (egy önképzőköri pályatételtől buzdítva) megírtam II. Rákóczi György erdélyi fejedelem uralkodását, szorgalmasan felhasználván minden forrást, melyet a város szegényes könyvtárai rendelkezésemre bocsáthattak; az összegyűjtött adatok tekintélyes tömege (melyekből a világért sem hagytam volna ki egyet is) munkámat egész terjedelmes könyvvé tette, s a pályadíjat megnyertem; – de önállóbb felfogásnak árnyéka sem élénkítette e száraz stílusgyakorlatokat. Legnagyobb hasznom belőle a régi erdélyi emlékiratok alapos átlanulmányozása volt." (Babits 1997:6–7. Az említett mondai tanulmányra semmilyen adat nem merült föl.) A pályadíjat illetően elképzelhető, hogy BM pontatlanul emlékezett, s erre a művére nem, hanem a belőle írott, s az

önképzőkör Kóczián-féle balladapályázatán egy arany jutalomban részesített *II. Rákóczy György* c. alkotására gondolt. (Vö. Belia 1983:118 és Tüskés 1984:19.) A szöveg minden bizonnyal 1900 első felében készült.

3. [Ünnepi gyászbeszéd]

Megjegyzések

A BK az önképzőköri jegyzőkönyvekre hivatkozva tud arról, hogy az 1900/1901-es tanévben BM tartotta az október 6-i megemlékezés ünnepi gyászbeszédét. Ugyancsak közli a jegyzőkönyv feljegyzését BM szerepléséről: „Nagy nemzeti gyásznapunkat, az aradi vértanúk emlékét az idén is hálás kegyelettel ünnepelte meg önképzőkörünk. Az ünnepély sorrendjét Babits Mihály, körünk alelnöke nyitotta meg szépen kidolgozott megnyitó beszédével. Először is kimutatta, hogy nem hiába, nem haszon nélkül tartjuk mi ezen gyászünnepélyeket, nem ok nélkül tépjük fel a régi, de még mindig sajgó sebeket. Hanem azért, hogy felbuzdúljunk vitéz őseink tettein, kik hazaszeretetüket halálukkal is megpecsételték, hogy bebizonyítsák, hogy az ő haláluk győzelmes volt, mert eszméik fennmaradtak és fenn is maradnak mindaddig, míg egy magyar él a földön. S élni fog mindig, mert amely nemzetnek ily csillagai vannak, az nem veszhet el. Ők, az ő eszméik nem engedik, hogy nemzetünk meghaljon. Bevilágítják nemzetünk éjszakáját, esti csillagok ők, de egyszersmind hajnali csillagaink is, mert szabadságunk hajnalának első sugarai tőlük indultak ki. Így tehát megvigasztalnak bennünket ezen gyászünnepélyek, de egyszersmind buzdítanak is, hogy kövessük nemzeti hőseinket s használjunk hazánknak nemcsak szóval, hanem tettel is. Törekedjünk olyanná alakítani nemzetünk jövőjét, a milyenné ők akarták alakítani. Szép hasonlataival s buzdító előadásával egészen feltüzelt bennünket." (Belia 1983:121 és Tüskés 1984:19 ugyancsak említi a beszédet, utóbbi a jegyzőkönyv éves összesítésére hivatkozva „Okt. 6." megjelöléssel.) Az ismeretlen szövegű beszéd datálása: 1900. október 6-ig.

4. Mikes Kelemen levelei

Megjegyzések

Belia 1983:121 és Tüskés, 1984:19 az önképzőköri jegyzőkönyvekre és a pécsi főgimnázium értesítőjére hivatkozva utalnak a nyolcadikos BM önképzőköri tevékenységénél a fenti című „nagyobb terjedelmű értekezés" felolvasására.

A BK adatai szerint ez 1901. január 27-én történt, s idéz a jegyzőkönyvből: „A jegyzőkönyv hitelesítése után Babics[!] Mihály VIII. o. t. tartotta meg felolvasását Mikes Kelemen leveleiről. Tárgya helyes, érdekes. Szerkezete nem egészen megfelelő. A bevezetést egy kissé messziről kezdi. A tárgyalásban kissé hosszan tárgyalta Mikes életét. A befejezés sem egészen megfelelő, kissé hirtelen. Egyébként eléggé sikerültnek mondható a felolvasás. [...] Főt. Elnök úr [dr. Greksa Kázmér] tette meg megjegyzéseit. A felolvasást illetőleg megjegyezte, hogy ki kellett volna fejteni a levelek alapján a törökországi állapotokat, valamint azt is, hogy létezett-e valójában Mikes nénije, kihez leveleit intézte. Egyébként megelégedését fejezte ki a felolvasást illetőleg." Az ismeretlen szövegű előadás datálása: 1901. január 27-ig.

Magyarázat
Mikes Kelemen – (1690–1761) író, II. Rákóczi Ferenc titkára. Fő műve az emigráció idején készült *Törökországi levelek* c. fiktív levelekből álló gyűjtemény.

5. Vörösmarty nyelvezete

Megjegyzések
Belia 1983:121, Tüskés 1984:19 valamint a BK az önképzőköri jegyzőkönyvekre hivatkozva „nagyobb terjedelmű értekezés" felolvasásáról tud, de csak annyi bizonyos, hogy ez az 1900/1901-es tanévben történt. Feltételezhetően a második félévben, s talán ez BM gimnáziumi önképzőköri munkásságának legutolsó darabja. A BK adata szerint a tanévben az önképzőkör dísz- és zárógyűlése május 12-én vagy 13-án volt, így az ismeretlen szövegű értekezés datálása: 1901. május 13. előtt.

6. Tárgyas ragozás különböző személyű tárgyakkal

Kézirat
Eredeti: tintaírású tisztázat és gépiratos másolat. – OszK Fond III/1901. – BMKL 2264. A BMKL nem tud a tizenegy fóliónyi gépiratról.
Alapszövegünk a tintaírású tisztázat, a főszöveg kialakításánál a gépirat figyelembevételével.

Megjelenés
A szerző életében kiadatlan. – Közli Mikesy Sándor, Babits Mihály kollokviumi dolgozata a tárgyas ragozásról, Magyar Nyelv XIV. 1949. ápr. 1. sz. 29–37 és Babits 1978 1: 5–12.

Megjegyzések
BM első egyetemi félévében (1901/1902. I. félév) írta dolgozatát Simonyi Zsigmond Mondattan I. c. kollégiumára, leckekönyvének tanúsága szerint „Kitűnően dolgozott" minősítést kapott rá (l. Belia 1983:146).
A tintaírású tisztázat első fóliójának rektóján BM autográf sorai: „Colloquiumi dolgozat nagyságos Simonyi tanár úr ''Mondattan'' cz. Collegiumára Írta Babits Mihály I. éves bölcsész.". Ugyanezen az oldalon Simonyi Zsigmond minősítése: *„Kitűnő.",* továbbá értékelése: „Az utolsó szakasz okoskodása érdekes és gyakorlati célra a szabály is elfogadható volna. De ez nem valószínű, hogy a *látom* (mgmt) és *látod* (mgdt) alakokban az 1. s 2. szem. tárgyra von. formák maradtak volna fönn. A mordvinban éppen ez a két forma hiányzik! (l. Budenz: Mordvin nytan 30. és 31. §). Az utolsó szakaszt egyszer közzé lehetne tenni; de előbb tessék mindent elolvasni, ami a t. ragozásra vonatkozik!" Eldöntendő kérdés, hogy a minősítés kinek az autográf kézírásában maradt fenn: valószínűnek tűnik, hogy maga BM másolta rá a visszakapott dolgozatra Simonyi hosszabb írásos véleményének részletét, éppen azt, melyet „Simonyi tanár úr írott bírálatából" önéletrajzában is idéz (Babits 1997:8.).
Egyetemi önéletrajzában BM így ír: „Ami a magyart illeti, ekkor kezdtem a Magyar nyelvvel behatóbban foglalkozni; néhány népnyelvi és népköltészeti vizsgálódás után *Tárgyas ragozás kül[önböző] szem[élyű] tárgyakkal* címen nyújtottam be nagys. Simonyi tanár úrnak egy dolgozatot, melyben a régi Hunfalvy-szabály új, teljesebb és kielégítőbb formulázását kíséreltem meg." (Babits 1997:7.)
A Babits által idézett vitát a Magyar Nyelvőr 1889. nov. 15-i számában (XVIII. k., XI. füzet, 519–520.) egy olvasói kérdés indítja el a „Kérdések és feleletek" c. rovatban, az olvasói levélre először Szarvas Gábor felel, és a Hunfalvy-szabály első pontjára hivatkozva a „mindnyájatokat látsz" alakot tartja helyesnek a „mindnyájatokat látod" helyett Az 1889. dec. 15-i számban (XVIII. k., XII. füzet) Balassa és Simonyi is cikket szentelnek a kérdésnek (553–554. és 554–559.), mindketten *A tárgyas ragozásról* címmel. Balassa nyelvérzéke a tárgyas alakot is helyesnek gondolja, mert a „mi nyájunk" birtokviszonyt érzi a szerkezetben, ahol a Hunfalvy-szabály értelmében tárgyas ragozást von maga után. Simonyi viszont Balassával nem

ért egyet, a birtokviszonyt elhomályosultnak tartja a szerkezetben, a tárgyas alakot tehát helytelennek érzi, és magyarázata szerint a kettősségnek nem logikai, hanem történelmi oka lehet – itt idéz Kazinczy levelezéséből, amit aztán Babits is átvett.
A dolgozat utóéletéhez tartozik, hogy 1905 elején, amikor sürgetővé vált számára magyar szakdolgozatának befejezése, egy időre félretette az *Arany János az 1877. év második felében* c. készülőben lévő munkát (**18–21.**), és rövid ideig az elsőéves dolgozatot szándékozta szakdolgozattá bővíteni, ám végül visszatért Arany-stúdiumaihoz. (Vö. BML 1890–1906:145. sz. és Babits 2003:10–15.) Az 1904-es, éppen a szakvizsgai folyamodáshoz írt önéletrajzban így írt: „A tárgyas ragozás tanulmányát tényleg folytattam, kivált alapvizsgám után; de e kutatásaim gyümölcsit nem tartom még annyira éretteknek, hogy – amint eredeti szándékom volt – szakvizsg. házi dolgozatom tételéül választottam volna." (Babits 1997:8.)
A dolgozat javasolt datálása: 1901 második fele.

Magyarázatok
Colloquiumi – (lat) kollokvium, itt: vizsgadolgozat.
Simonyi tanár úr – Simonyi Zsigmond (1853–1919) magyar nyelvész. A magyar összehasonlító mondattan megteremtője, BM tanára az egyetemen. 1895-től a *Magyar Nyelvőr* szerkesztője.
collegiumára – (lat) kollégium, az egyetemi előadássorozat korabeli elnevezése.
Húnfalvy – Hunfalvy Pál (1810–1891) magyar nyelvész. (A kéziratban minden esetben Húnfalvy alakban szerepel, a gépiratban pedig helyesen, Hunfalvyként.)
Budenz – Budenz József (1836–1892) német származású magyar nyelvész. Hunfalvy Pállal együtt a magyar nyelv finnugor rokonságának bizonyítója.
Magyar Nyelvőr – A Magyar Tudományos Akadémia Magyar Nyelvi Bizottságának 1872-ben indult folyóirata.
Szarvas Gábor – (1832–1895) magyar nyelvész, tanár, a magyar nyelvművelés megteremtője, a *Magyar Nyelvőr* egyik alapító szerkesztője 1872-től.
partitív – (lat) részeshatározói.
solus – (lat) egyedül.
Balassa József – (1864–1945) magyar nyelvész, tanár. A nyelvműveléssel, a helyesírással és a nyelvhelyesség kérdéseivel foglalkozott, emellett elsősorban fonetikai és nyelvjárástani munkássága fontos. A magyar nyelvjárások első rendszerezője.
conclusioja – (lat) következménye.

disputáltam – (lat) kényszerítettem.
„Rettegtem, hogy..." – Kazinczy levelezéséből idézi a mondatot Simonyi a Magyar Nyelvőr 1889. dec. 15-i számában, a Tárgyas ragozásról c. tanulmányában.
„Téged és barátaidat..." – szintén Simonyi idézi Kazinczy Sipos Pálhoz írt leveléből.
Kazinczy Ferenc – (1879–1831) író, költő, irodalomszervező, a nyelvújítás vezéralakja.
azért áll őt mellett – a gépiratban hibásan: nem azért áll őt mellett.
tárgyi jelentőt követelni – a gépiratban is elírás, nyilván: *követelne* vagy *követel*.
Ilyen – a gépiratban így szerepel: Igen – elírás, a kéziratban látszik, hogy valószínűleg a következő bekezdésben foglaltakat akarta folytatni még ebben a bekezdésben a szerző.
(1ső és második személyre vonatkozólag... – a kéziratban és a gépiratban is hiányzik a zárójel vége.

7. Az orosz irodalom

Megjelenés
Új Világ 1903. szept. 30. 16. sz. 530–532. Babics Mihály névvel.

Megjegyzések
Az írás Bodnár Zsigmond (l. **14.**) részére készült kollokviumi dolgozatnak, leckekönyve tanúsága szerint és a szeptemberi megjelenés alapján az 1902–1903-as tanév második félévében, datálása tehát: 1903 első fele. Bodnár minősítése: „jelesen colloquált". Egyetemista önéletrajzában BM így ír: „Egyetemi tanulmányaim első évében általában sok időt szenteltem a modern nagy irodalmak megismerésére, melyeket a gimnáziumból kikerülvén (Shakespeare-en kívül) úgyszólván egyáltalában nem ismertem. [...] foglalkoztam az orosz irodalommal is, s erről szóló értekezésemet nagys. Bodnár Zsigmond egyetemi magántanár (tudtomon kívül!) közzé is tette valamely hetilapban." (Babits 1997:7.)
A maga korában inkább különc tudósként számon tartott Bodnár – amint a kötet zárótanulmányában ez részletesen is olvasható – új szellemű gondolatai nagy hatást tettek a pályakezdőre. Bodnár Zsigmond ún. hullámelmélete, mely a szellemtörténet egyik korai változatának mutatkozik, több könyvében nyert kifejtést. A szellem állandó mozgásában a világtörténet során peri-

odicitást feltételez, s ezeket a váltakozó periódusokat hol kettőségként (*actio* és *reactio* [A magyar irodalom története I–II, 1891–1893] illetve az *egység* vagy a *részek* dominanciája [Eötvös és Kemény, 1905]), hol hármasságként (*idealizmus – ideálrealizmus – realizmus* [Az eszmeerő magyarázata, 1894]) írja le. BM dolgozatában a lehetőségig igyekezett használni Bodnár terminus technicusait.

Magyarázatok

Puskin – Alekszandr Szergejevics Puskin (1799–1837) orosz költő, író, drámaíró.

czenzor – (lat) a nyomtatásban megjelenő írások előzetes politikai ellenőrzését végző személy.

Anyégin – Puskin verses regénye (1821–1823).

blazírt – (fr, ném) közönyös, egykedvű, unott.

Bérczi Károlynak – Bérczi Károly (1821–1867) író, újságíró, műfordító.

Bolond Istók-féléknek – utalás Arany János *Bolond Istók* c. elbeszélő költeményének főhősére (1850–1880).

Lermontov – Mihail Jurjevics Lermontov (1814–1841) orosz költő, író.

byroni hangulatú – utalás George Gordon Byron (1788–1824) angol költő nagy hatású költészetének jellegzetes, borongós, világfájdalmas hangulatára, a *spleen*-re.

Übermensch – (ném) emberfeletti ember, Nietzsche *Also sprach Zarathustra* (Im-igyen szóla Zarathustra) c. művének egyik központi gondolata.

Nietzsche – Friedrich Nietzsche (1844–1900) német filozófus.

Korunk hősében – Lermontov regénye (1840).

Arany Lászlónak – Arany László (1844–1898) író, műfordító.

Budapesti Szemle – 1840–1841 között a centralisták társadalompolitikai folyóirata, 1857–1869 között, majd 1873-tól Gyulai Pál szerkesztésében újraindult tudományos és irodalmi folyóirat.

Réhfalvi Etelkéjével – Arany László *A délibábok hőse* c. verses regényének (1872) egyik főhőse (az eredeti szövegben Réfalvy írásmóddal szerepel).

Turgenyev – Ivan Szergejevics Turgenyev (1818–1883) orosz író, drámaíró.

A vadász irataiban – A vadász iratai Turgenyev elbeszélésciklusa (1852). Magyarul ezen a címen Csopey László fordításában jelent meg 1885-ben. Később Áprily Lajos is lefordította *Egy vadász feljegyzései* címmel.

Gemmára – Turgenyev *Tavaszi vizek* (másképp *Tavaszi hullámok*) c. elbeszélésének (1872) szereplője.

Alexandrovna Szinaidára – Turgenyev *Első szerelem* c. elbeszélésének (1860) szereplője.

A Boldogtalanra, az Ötödik kerék, a Csendes Vidékiek, vagy a Punin és Baburin – Turgenyev elbeszélései. Babits valószínűleg Szabóné Nogáll Janka és Szabó Endre fordításában ismerte őket.
Dosztojevszkij – Fjodor Mihajlovics Dosztojevszkij (1821–1881) orosz író.
Raszkolnyikovja – Raszkolnyikov Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés* c. regényének (1866) főhőse.
Napoleon – Napoleon Bonaparte (1769–1821).
Dunyecka, Szonyecska – a *Bűn és bűnhődés* szereplői.
apotheózisa – (gör) megdicsőülése.
Fleurs du Mal költője – utalás Charles Baudelaire (1821–1867) francia költőre. *Les Fleurs du Mal* (magyarul *A romlás virágai*) c. kötete 1857-ben jelent meg.
perdita – (lat) prostituált, kéjnő.
Reviczkytől – Reviczky Gyula (1855–1889) költő, író.
Kiss Józsefen – Kiss József (1843–1921) költő, szerkesztő.
Csizmadia Sándorig – Csizmadia Sándor (1871–1929) költő.
Tolsztojon – Lev Nyikolajevics Tolsztoj (1828–1910) orosz író.
Háboru és béke – Tolsztoj regénye (1865−69).
Kreutzer-szonátát – Tolsztoj elbeszélése (1890).
Csehov – Anton Pavlovics Csehov (1860–1904) orosz író, drámaíró.
routiniereket – (fr) rutinból, bevált utakhoz ragaszkodva alkotókat.
Gorkijra – Maxim Gorkij (1868–1936) orosz író, drámaíró, költő.
troubadour – (fr) középkori udvari dalnok, lovagi udvarló.
huszonhat troubadour pék – utalás Gorkij *Huszonhat férfi – egy leány* c. elbeszélésére.
Egyszer Ősszel – Gorkij elbeszélése.
Contemporaryban – The Contemporary Review, londoni közéleti-kritikai folyóirat 1866-tól.
Satinék – Szatyinék, Gorkij *Éjjeli menedékhely* c. drámájának (1902) szereplői.
Der Mensch, das ist etwas gross – (ném) Az ember, az valami hatalmas. Szatyin szavai az *Éjjeli menedékhely* negyedik felvonásából.
Nachtasyl – az *Éjjeli menedékhely* német fordításának címe. (E cím és a fenti idézet is példa arra a levelezésből kiolvasható tényre, hogy BM és kortársai az orosz irodalmat elsősorban a német, mint közvetítő nyelv révén ismerték.)
naturálizmus – a realizmusból a 19. század végén kialakult stílusirányzat, a valóság még erőteljesebb, kegyetlenebb ábrázolása (Babits némileg más értelemben használja).
Leonid Andrejev – Leonyid Nyikolajevics Andrejev (1871–1919) orosz drámaíró, novellista.

l'art pour l'art – (fr) művészet a művészetért magáért. A tizenkilencedik század második felétől jelentkező új művészeti mozgalmak (szimbolizmus, impresszionizmus stb.) egyik jelszava (mint jelszót először Théophile Gautier francia költő használja, de a gondolat már Poe-nál is felbukkan); az új művészet szembenállását fejezi ki azzal a korábbi nézettel, hogy a művészetnek hazafias, morális, didaktikai vagy egyéb célt kell szolgálnia.
Flaubertizmus – Gustave Flaubert (1821–1880) francia író.
Maupassantoskodás – Guy de Maupassant (1850–1893) francia író.
impassibilité – (fr) érzéketlenség, szenvedélytelenség.

8. Mik az új és sajátos vonások Balassa lyrájában?

Megjegyzések
BM egyetemi vizsgajegyzőkönyveit az ELTE irattárából közli Rába 1981:619–21. Utal rá Belia 1983:140. BM egyetemi alapvizsgálata 1903. december 18-án zajlott magyar irodalomból, magyar nyelvészetből és latin filológiából. A három tárgy közül magyar irodalomból kellett zárthelyi dolgozatot írnia a fenti címmel. Egyetemi önéletrajzában, *A szakvizsgai folyamodáshoz kívánt önéletrajz impuruma. Jövendőbeli biographusaim rendelkezésére* címmel fönnmaradt szövegben (Babits 1997:5–10) utal rá, hogy Négyesy László (l. **9.**), a stílusgyakorlati szeminárium vezetője egyéb írásai mellett „dicséretben részesítette [...] alapvizsgálati dolgozatomat, mely Balassi Bálintról szólt, kinek költészetével azelőtt véletlenül részletesebben foglalkoztam" (uo., 8.). Az alapvizsgán a dolgozatot Négyesy László „Dicséretes"-re értékelte.

Magyarázat
Balassa – Balassi Bálint (1554–1594) költő, drámaíró. BM egész életművében párhuzamosan használta a Balassi és a Balassa névalakokat.

9. [Előadás Hyppolite Adolphe Taine-ről]

Megjegyzések
Említi Belia 1983:179–80, tud róla a BK is. Mindkét forrás az 1903/1904-es tanév második szemeszterére, tehát 1904 első felére valószínűsíti az előadást. Használható adatok híján ezt sem megerősíteni, sem korrigálni nem tudjuk, valószínűsíteni azonban igen.

Leckekönyvének tanúsága szerint (Belia 1983:146–151) BM valamennyi egyetemi félévében fölvette a Magyar stílusgyakorlatok c. kollégiumot. A szemináriumot Négyesy László (1861–1933) irodalomtörténész, esztéta, egyetemi tanár vezette. Az órákon a szemináriumi tagok munkáinak felolvasása, illetve egymás előadásainak, műveinek bírálata zajlott, BM pedig több műfajban és igen aktívan részt vett a stílusgyakorlatokon. (Belia, 1983, 176–183.)

Egyetemi önéletrajzában (vö. **8.**) a Négyesy által dicséretben részesített bírálatai között említi a Taine-ről szólót, és ugyanitt írja: „Stilisztikai szempontból kivált az esszé stílusával foglalkoztam, tanulmányozván a nagy esszéírókat, kivált Taine-t, Carlyle-t és Emersont – és a magyarokat is. (Taine esztétikáját s irodalomtörténeti módszerét tartalmilag is tanulmányoztam, s Carlyle volt az első angol prózaíró, akit teljesebben olvastam eredetiben.)" (Babits 1997:8.).

Hyppolite Adolphe Taine (1828–1893) francia irodalomtörténész, esztéta, filozófus, a pozitivista tudományosság egyik legnagyobb hatású alakja. Irodalomtörténeti módszerének lényege egy-egy alkotó, életmű, szellemi teljesítmény fő vonásának (faculté maîtresse) megragadása három azt determináló szempont: a faj (race), a szellemi-történeti környezet (milieu) és az időbeli pillanat, a kor (moment) vizsgálata alapján. BM e taine-i alapfogalmakat gyakran és sokszor minden hivatkozás nélkül használja esszé- és tanulmányírói életművében.

10. Bresztovszky Ernő verseiről.

Megjelenés

A szerző életében kiadatlan. – Közli: Pienták Attila: „Írja ezentúl prózában a verseit... Babits kiadatlan ifjúkori bírálata". *Lyukasóra* 2009/5. 36–40. – Genetikus szövegkritikai közlését l. a Mellékletben (**1.**).

Kézirat

Eredeti. Autográf tintaírás autográf ceruzaírású javításokkal. – OszK Fond III/1476. – BMKL 1936.

Megjegyzések

A Négyesy László-féle stílusgyakorlat-szemináriumon (l. **9.**) felolvasott szöveg keletkezési idejének pontosításához úgyszólván semmilyen adat nem áll rendelkezésre. BM valamennyi egyetemi félévében részt vett a Négyesy-

szemináriumon, s csupán a Rédey-bírálatról (**23.**) van adatunk, az 1905 első felében keletkezett. Úgy tűnik továbbá, hogy Babits kezdetben inkább versekkel és műfordításokkal szerepelt Négyesynél, előadásokkal és bírálatokkal inkább felsőbb egyetemista korában. Mindezek alapján, egybehangzóan a BMKL terminusával, a javasolt datálás: 1904 körül.

Magyarázatok

Bresztovszky Ernő – (1882–1922) újságíró, a *Népszava* későbbi munkatársa, tanulmányíró, költő, műfordító. BM önképzőköri bírálatát nehezen felejtette, s a költőt újpesti tanárkodásakor ért támadásokból alaposan kivette a részét. (L. Rába 1981:407–408 és Sipos 2002:41, 183.)

Baudelaire-rel – Charles Baudelaire (1821–1867) francia költő, író, kritikus.

parnasszusiak – parnasszisták, parnassienek, parnasszizmus, a XIX. század második felében kibontakozó francia költői iskola a művészi öncélúság és formakultusz jegyében.

Leconte de Lisle – Charles Marie René Leconte de Lisle (1818–1894) francia költő, a parnasszusiak mestere.

Fleurs du mal – l. **7.**

koturnuson – (gör, lat) itt: emelvényen. (Az antik görög színjátszásban kothornosznak nevezték a színészek magasított lábbelijét).

Sully Prudhomme – René–François–Armand Sully Prudhomme (1839–1907) francia költő, esszéíró.

Rostandról – Edmond Eugène Alexis Rostand (1868–1918) francia költő, drámaíró.

Coppée – François Edouard Joachim Coppée (1842–1908) francia költő, író.

Tennyson – Alfred Tennyson (1809–1892) angol költő.

Dorgan – John Aylmer Dorgan (1836–1867) amerikai költő.

Gorkij – l. **7.**

Anatol France – Anatole France, eredeti nevén Jacqes Anatole Françios Thibault (1844– 1924) francia író, költő, kritikus.

Sienkiewiczként – Henryk Adam Aleksander Pius Sienkiewicz (1846–1916) lengyel író.

Zola – Émile Zola (1840–1902) francia író, kritikus.

Travailba – Zola regénye (*Travail,* 1901).

Nanák – Zola *Nana* c. regényének (1880) címszereplője.

Mikszáth – Mikszáth Kálmán (1847–1910) író, újságíró.

Gárdonyi – Gárdonyi Géza (1863–1922) író költő.

Herczeg – Herczeg Ferenc (1863–1954) író, drámaíró.

Bródi – Bródy Sándor (1863–1924) író, drámaíró.
Kóbor – Kóbor Tamás (1867–1942) író, újságíró.
Szabolcska – Szabolcska Mihály (1861–1930) költő.
Bárd Miklós – (1857–1937) költő.
Erdős Renée – (1879–1956) író, költő.
Harsányi Kálmánt – (1876–1929) költő, író, kritikus, műfordító. A kéziratban a Harsányi Kálmánra vonatkozó mondat helyett eredetileg ez a változat szerepelt: „Erdős Renée romantikusan izzó". A két név cseréje utal BM költészetelméleti gondolkodásának változására (l. Sipos 2007).
Tolstoj – Lev Nyikolajevics Tolsztoj, l. **7.**
a Siegfried sárkánya – a germán mitológia Fánfirja, kincsőrző sárkány, akit Siegfried megöl, vérében fürödve és szívét megéve pedig mindentudó és sérthetetlen lesz.
blazírt – l. **7**.
concessiókat – (lat) engedményeket.
Endrődy (Isten felé) – Endrődi Sándor (1850–1920) költő, író, műfordító. *Isten felé* c. kötete (1901) vallásos verseit tartalmazza.
Gaál Mózes – (1863–1936) ifjúsági író. A budapesti tisztviselőtelepi gimnázium igazgatójaként BM felettese és barátja 1912-től. 1919-től Pest-vidéki tankerületi főigazgatóként a költőnek fegyelmi ügyében pártfogója is.
Ocskaijának – Herczeg Ferenc *Ocskay brigadéros* c. színműve (1901).
reminiscentiából – (lat) reminiszcencia, valamely műnek más műre emlékeztető helye.
Byron – l. **7.**
Heinenek – Christian Johann Heinrich (Harry) Heine (1797–1856) német költő, író.
Anteus – Antaiosz, a görög mitológiában a tenger istenének és a föld istennőjének fia, aki, ha ereje csökkenőben volt, a földet megérintve visszanyerte azt.
Gőthe – Johann Wolfgang Goethe (1749–1832) német költő, író.
„nur die Lumpe sind bescheiden" – (ném) idézet Goethe *Rechenschaft* c. verséből: csak a hitvány emberek szerények.
caesura – (lat) sormetszet.
asszonanczizálás – (fr, ném) asszonáncok alkalmazása (asszonánc: olyan rím, melyben csak a magánhangzó közös, a mássalhangzók legfeljebb rokonok).
keresztrímeket – keresztrím v. váltórím: a rímpárok váltakozása a strófában (pl. abab).
routin – (fr) gyakorlat, rutin.

11. A műfordítás filozófiája

Kézirat:
Eredeti. Autográf tintaírású jegyzetek. – OszK Fond III/1783. – BMKL 1783.

Megjegyzések
Valamely fenn nem maradt szöveghez készített feljegyzésgyűjtemény, melyet azonban szerzője címmel látott el. Szakvizsga-kérelméhez készített önéletrajzában BM azt írja, hogy Négyesy László nem csak műfordításait mutatta meg „néhány kiváló műfordítónak", „de néhány bírálatomat is (egyet Horatiusról, másikat Taine-ról, harmadikat a műfordítás elméletéről)" (Babits 1997:8.). Valószínűnek tűnik, hogy ehhez a bírálathoz készített jegyzetekről van szó. Taine-előadásához hasonlóan (**9.**) a javasolt datálás: 1903–1904.

Szövegkritikai jegyzetek
mennyire értik meg egymást – <hogy> mennyire értik meg egymást
más új nyelvre [...] más új szellemre – [az *új* mindkét esetben a *más* fölé írva].
Arany Aristophanes-se – [a kéziraton innen nyíl mutat az *idegen nyelv, más új szellem* szöveghelyhez].

Magyarázatok
qualitatíve – (lat) minőségileg.
Aristophanese – Arisztophanész (Kr. e. kb. 446 – kb. 388) görög komédiaíró; Arany János összes darabját lefordította.
Shakspere – William Shakespeare (1564–1616) angol drámaíró, költő. BM, miként kortársai, több helyen használja a név ezen vagy más módon rontott alakját (l. pl. **59.**).
Bérczy Károly – l. **7.**
Bodenstedt – Friedrich Martin Bodenstedt (1819–1892) német író, költő, műfordító.
Hans von Wolzogen – Hans Paul Wolzogen (1848–1938) német irodalmár, szerkesztő, kiadó.
Heinrich Voss – Johann Heinrich Voss (1751–1826) német költő, műfordító.

12. [E helyen gyakran fognak Önök olvashatni...]

Kézirat
Eredeti. Autográf tintaírás. A kézirat verzójának alsó négyötödén, a papírszelet rektóján és a verzó tetején a Vérivó leányok c. vers ceruzaírású fogalmazványa. – OszK Fond III/1957. – BMKL 1917.

Megjegyzések
A szöveg minden bizonnyal tisztázat töredéke. Ha a verskézirat jelenléte nem segítene a datálásban, keletkezését akkor is 1904 környékére tennénk. A BMKL a [*Bevezető sorok egy elképzelt kritikai rovathoz*] címet adta ennek az írásnak, ami önkényes döntés, de alapvetően jól foglalja össze annak lényegét. BM kavargó tervei közül többről tett említést az időszak leveleiben, de bármiféle rovatnak vagy újságban megjelentetendő sorozatnak nincs ilyen nyoma. Érdemes ugyanakkor összevetni a *Modern költészet Franciaországban* (**88.**) című írással, melyben hasonlóképpen „ez és az ezt követő cikkek"-ről tesz említést, noha az az írás meglehetős bizonyossággal későbbre datálandó (l. a **88.** jegyzeteinél). A tény, hogy a szöveg kutyanyelvre íródott, továbbá, hogy a ruhaanalógia friss Carlyle-élményt *(Sartor Resartus)* sugall, valamint az 1904–1905-ös szövegek javára jellemző sajátos babitsi retorizáltság meggyőzően utalja a töredéket az 1904 körüli írások közé. A verskézirat is megerősíti ezt: a *Vérivó leányok* tintaírású tisztázata az *Angyalos könyv* második füzetében található (Versek 1903. jan.–1906. júl., mint azt maga a szerző rájegyezte), a költemény első két versszaka mellé pedig ceruzaírású megjegyzés tartozik: „(E két strófa megjelent a Magyar Szemlében 1906. nyarán)". (A versre vonatkozó adatokat l. Kelevéz 1998[2]:249, 264.) A fentiek figyelembevételével a szöveg javasolt datálása: 1904 körül.

13. Dialektikai Regény

Kézirat
Eredeti. Tintaírású tisztázat töredéke. Az 5. fólió rektóján a szöveg alatt autográf ceruzaírással: „Lombroso! Spinoza IV. 26. Beweis". – OSzK Fond III/1494. – BMKL 1956.

Megjelenés
A szerző életében kiadatlan. – Közli Gál István: „Babits Mihály két fiatalkori írása". *Új Írás,* 1980/3. 3−9. és hasonmás kiadásban Babits 1984.

Megjegyzések

A *Dialektikai Regény* hasonló az *Arany, mint arisztokrata*hoz (**16.**): ez is minden bizonnyal egy nagyobb vállalkozás töredéktisztázata. Csakhogy, míg az Arany-esszé esetében nagy mennyiségben maradtak fenn avant- és peritextek, illetve a szerző is sok mindent elárul vele kapcsolatban leveleiben, a *Dialektikai Regény* kézirata úgyszólván a semmiből bukkan föl. Az öt fólionyi, kilenc és fél oldalnyi szöveg nyilvánvalóan tisztázat, s majdnem hasonló módon szakad meg, akár az *Arany, mint arisztokrata* úgy vázlatos, mint tisztázott formájában, s hogy töredékről van szó, bizonyíthatja a bonyolult címadás is (hacsaknem egyfajta játékról van szó, de ez filológiailag bizonyíthatatlan), melynek betűhív átírása a következő:

Dialektikai Regény.
(Drámai értekezések az emberiség
szellemi üzelmeinek értékeléséről.)

Első Felvonás.
(Fizikai rész (Kiindulás a tényekből.). –
Kíváncsiságunk eredete és irányai.)

A levelezésben egy helyen kerül említésre, BM 1904. július 21-e előttre datált levelében írja Kosztolányinak: „ami pedig filozófiai ürülékemet illeti (sok volt ebből a táplálék, s bizony volt közte budai víz is – értve az Uri-utcai Schmitt J. úr gyártmányait), ez a Dialektikai Regény (régi terv és semmi köze Willéhez, hálisten) még mindig annyira töredékes, hogy csak én érthetem, pedig én nem vagyok Wilde Oskar elvtársa a homályosság ügyében. Azt épen nem akarom, hogy mindenki megértsen (odi profanum vulgus) – de azt sem szeretném ha senki sem értene – ki ég, az világítson; ki bújni akar mit kiabál?; kulcsaveszett szekrényben van-e valami? – Óh Röntgen!” (BML 1890–1906:77–78. sz.).

Nem csak a kézirat szövegének, de a levélnek hangvétele is a lelkes munkával, komoly tervekkel és félbehagyott, töredékben maradt vagy bizonytalan sorsú kezdeményekkel teljes 1904–1905-ös éveket idézi, valamint az a tény, hogy a szöveg kutyanyelvekre íródott. Éppen a bizonytalan sorsú darabok adnak okot további meggondolásokra és óvatos feltételezésekre. Így hozza összefüggésbe Belia György a Kosztolányinak 1904. június 3. előtti levélben említett „hosszú filozófiai értekezést”, melyet BM állítása szerint elégetett

(BML 1890–1906:72. vö. Belia 1983:154), s amit a BML 1896–1906 tévesen *A különböződés fogalmáról* c. fennmaradt írással azonosít. De a sok apró utalás révén fölvethető pl. *A műfordítás filozófiája* (**11.**), vagy a *Magyar Essayk* (**89.**) keletkezésének kérdése, illetve valamennyi említett írásnak egymással való esetleges összefüggése, netán egymásnak való megfelelése. Mindezeket, továbbá azt a tényt figyelembe véve, hogy BM ekkor szokatlanul élénk levélíró kedve bepillantást enged aktív olvasmányélményeibe, s az (pl. Spencer vagy Spinoza nevének említésekor) szinte jelzőtáblaszerűen jelöli ki a keltezés idejét, egyetérthetünk mind Belia feltételezésével, aki az idézett helyen az 1904. évi tavaszi szünet Szekszárdon töltött napjaira, mind a BMKL 1904 eleji keltezésével, meggondolva ugyanakkor a nyári levelekből is kiolvasható, s általában az időszaknak 1905 derekáig tartó folyamatosan lázas munkakedvét, továbbá, hogy BM „régi terv"-ként említi, a *Dialektikai Regény* általunk javasolt datálása: 1904 körül. Ebben jó eséllyel benne foglaltatik a tervezgetés kezdeti időszakától a ma ismert tisztázattöredék vagy töredék-tisztázat (a kettő közötti különbség esetleges vizsgálatához, mint láttuk, nem áll rendelkezésre egyéb fennmaradt anyag) elkészültéig a szöveg keletkezésének teljes időszaka, fókuszában természetesen az 1904. tavaszi-nyári időszakkal.

Zárómegjegyzésként idekívánkozik, hogy a mű főgondolata erős hasonlóságot mutat a Bergson filozófiája (**82.**) zárógondolataival. Az annak keletkezéstörténeténél említett tény, mely szerint BM a közlés előtti napokban még „néhány vonással élénkíteni szeretné" a kéziratot, fölveti azt a megfontolásra érdemes gondolatot, hogy a „szabadító" Bergsonról írt értekezésében jónak látta megragadni az alkalmat, hogy röviden kifejtse évekkel korábban már rögzített, s a francia mester bemutatásához praktikusan illeszkedő meggyőződését.

Szövegkritikai jegyzetek

egy remek előadásában – egy remek <tanulmányában>|:előadásában:|
külső okot, a tudomány – külső okot |:mint épen [...]:|, a tudomány
erre pedig egyetlen eszköz volt – erre pedig |:egyetlen:| eszköz volt
erre vezető ösztönt – erre <szolgáló> vezető ösztönt
és felolvasásokig, mindenütt – és <... és ...> felolvasásokig, mindenütt
kódexeken bóbiskolni – <könyvek felett>|:kódexeken:| bóbiskolni

Magyarázatok

dialektikai – (lat) a természet, társadalom, gondolkodás mozgásait leíró; a vitatkozás tudománya, vitázó.

Tolsztojság – Lev Nyikolajevics Tolsztojra (l. **7.**) és késői korszakának morálfilozófiai gondolkodására utal, mely elítéli az emberi társadalom berendezkedését, és Krisztushoz, az evangéliumhoz való visszatérést hirdeti.
Rousseauskodni – Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) francia filozófus többek között a természethez való visszatérés hirdetője.
Brunetièrrel – Ferdinand Brunetière (1849–1906) francia irodalomkritikus.
Spencer Herbert – Herbert Spencer (1820–1903) angol filozófus, pszichológus, szociológus. Túlzott individualizmusával és az evolúció (Darwin előtt felismert) elméletének a társadalmi fejlődésre való kiterjesztésével a pozitivizmus egyik legnagyobb hatású képviselője.
First Principles – a teljes cím *First Principles of a New System of Philosophy* (Egy új filozófiai rendszer alapelvei), 1862-ben jelent meg, és Herbert Spencer azt az evolúciós elméletet fejti ki benne, mely szerint a csillagoktól az emberi társadalomig az élet minden területén egy homogén ősállapotból egy mind komplexebb és heterogénebb állapot felé ható evolúció figyelhető meg.
Archymedes – Arkhimédész (Kr. e. 287 k. – 212 k.) görög matematikus, fizikus, mérnök.
egy fizikai tételt – a felhajtóerő tétele.
syrakusaei ostromgépekkel – Arkhimédész a második pun háborúban a város ostromakor különféle gépeket szerkesztett a védőknek, és a hagyomány szerint a város elfoglalásakor halt meg.
Galenos – Galénosz (129–200 k.) görög orvos. Tanításai a középkor végéig meghatározták az európai gyógyítást.
Xenophon – Xenophón (Kr. e. 430–354) görög történetíró.
Thukydides – Thuküdidész (Kr. e. 460 k. – Kr. e. 400 k.) görög történetíró.
Sokrates – Szokratész (Kr. e. 470–399) görög filozófus.
Zeno – valószínűleg a kitioni Zénón (Kr. e. 333 k.–262 k.), a sztoikus iskola alapítója.
Epikur – Epikurosz (Kr. e. 341–270) görög filozófus, az epikureizmus megalkotója.
Du Bois-Reymond – valószínűleg Emil du Bois-Reymond (1818–1896) német orvos, a kísérleti elektrofiziológia atyja.
Aristotelesnek – Arisztotelész (Kr. e. 384–322) görög filozófus, Platón tanítványa.
syllogismusok – a szillogizmus olyan logikai következtetési forma, amely két állításból (előzményből) jut el egy végkövetkeztetéshez.
farnesi Herkules – a Farnese-gyűjteményből származó, ma Nápolyban látható híres ókori Héraklész-szobor a Kr. e. 1. századból, Glükón görög szob-

rász egyetlen fennmaradt műve (valószínűleg Lüszipposz 4. századi szobrász művének másolata).
antiteleológusok – a teleológia idealista tanítás, mely szerint a természetben minden egy isteni cél teljesítésére jött létre, azt szolgálja.
Beöthy Zsolt – (1848–1922) irodalomtörténész, író, kritikus, BM tanára az egyetemen.
Hesiodus – Hésziódosz, Kr. e. 700 körül élt görög költő.
Kyropädiáján – a Kyropaedia avagy Kürosz oktatása (magyarul: Kürosz, Bp., Európa, 1965) Xenophón történeti műve, Kürosz perzsa király (Kr. e 590 k. vagy 576–530) életét és tetteit meséli el.
Plato – Platón (Kr. e. 427–347) görög filozófus.
Respublikáján – Platón egyik legismertebb és legjelentősebb műve (Kr. e. 360 körül), magyarul *Az állam* címmel.
sophista – athéni-görög filozófusok, akik elvetik a vallást és racionálisan próbálják a világot magyarázni. Fontosnak tartják a retorikát, akár az igazság rovására is. Platón sok helyütt vitába száll velük, kritizálja őket.
stoikus – sztoikus, a kitioni Zénón alapította filozófiai iskola, mely a szenvedélytől való megszabadulást, önmagunk megismerését, az elme megtisztítását hirdeti.
cynikus kutyákon – Antiszthenész görög filozófus (Kr. e. 444 k.–365), eredetileg Szókratész tanítványa által alapított iskola, szerintük a legfőbb jó az erény, de minden műveltség, társadalom az erényesség ellen hat, ezért vissza kell térni a természethez. Elveik és életmódjuk miatt kezdték kutyáknak (gör. kion) csúfolni őket, innen az elnevezés, a cinikus.
Ploutarchosig – Mestrius Plutarchos (Plutarkhosz) (46?–127) görög történetíró, *Párhuzamos életrajzok* c. munkájában sok görög és római történelmi személyiség portréját rajzolja meg.
Ciceróig – Marcus Tullius Cicero (Kr. e. 103–46) római államférfi, szónok, filozófus
Marcus Aureliusig – Marcus Aurelius (121–180) a Római Birodalom császára (161–180), sztoikus filozófus.
de officiis – Cicero munkája, magyarul: *A kötelességekről*.
Hart – Julius Hart (1859–1930) német költő, irodalomkritikus. *Leo Tolstoj* című könyve 1904-ben jelent meg.
Hegedűs P. – Hegedűs Pál (1858–1906), a szegedi főreáliskola tanára, Tolsztoj *Mi a művészet* és *Tudomány és művészet* c. tanulmányainak fordítója, Juhász Gyula visszaemlékezése szerint BM szegedi évei során a költő barátja és mentora is. Hegedűs Pál – *Az író és az olvasó* címmel (l. **33.**) emlékezést írt róla.

Schmitt Jenő – (1851–1906) magyar filozófus. Gondolati rendszerét újgnoszticizmusnak nevezte, benne teozófia, anarchizmus, Nietzsche és Tolsztoj hatása keveredik. Munkássága Juhász Gyulára és a fiatal Babitsra is hatással volt.

gnostikus – a (gör) gnosis jelentése: megismerés. A Kr. u. 1−2. században létrejött, keresztény eszméket görög és különféle ezoterikus hagyományokkal keverő irányzat

„Mit kell hát tennünk?" – Tolsztoj tanulmánya, 1887. Magyarul Iván Imre fordításában, Schmitt Jenő előszavával 1904-ben jelent meg, *Kiáltvány az emberiséghez* címmel. Későbbi fordítása *Mit tegyünk tehát?* = Lev Tolsztoj művei, 9. kötet. Bp., Magyar Helikon, 1967.

Herakleitosra – Hérakleitosz (Kr. e. 535–475) görög filozófus.

Zarathustráékra – Zarathustra (Kr. e. 628 k.–551 k.) perzsa vallásalapító, a zoroasztrizmus, más néven párszi vallás létrehozója.

Scylla – tengeri szörny a görög mitológiában, Szkülla és Karübdisz egy szoros két oldalán várták az arra vetődő hajósokat, és ha egyiküket ki akarták kerülni, a másiknak estek áldozatul. Az Odüsszeiában Szkülla Odüsszeusz hat társát megöli.

Czógler Alajos – (1853–1893) fizikatanár, tudománytörténész. Fő műve *A fizika története életrajzokban* (1882).

Galileivel – Galileo Galilei (1564–1642) olasz matematikus, csillagász, fizikus. A Jupiter holdjainak felfedezője, a kopernikuszi, heliocentrikus világkép mellett foglal állást, ezért eretnekségért perbe fogják, és tanait visszavonatják vele.

filologizálásból – (gör) filológia, irodalmi forráskutatás, szövegek megkeresése, összevetése, értelmezése, kritikája.

archeológizálásból – (gör) archeológia, régészet.

Lukrécius – Lucretius Carus (Kr. e. 99 k.–55 k.) római költő, epikureista filozófus, fő (és egyetlen ismert) műve *A dolgok természetéről (De rerum natura)* c. tankölteménye.

Burckhart – Jacob Burckhardt (1818–1897) svájci kultúrtörténész, művészettörténész, akinek fő érdeklődési területe az olasz reneszánsz mellett az ókori görög kultúra. Halála miatt befejezetlenül maradt a görög kultúráról szóló négykötetes munkája.

Leonardo da Vincinek – Leonardo da Vinci (1452–1519) olasz festő, építész, szobrász, feltaláló.

Séailles – Gabriel Jean Edmond Séailles (1852–1921) francia filozófus. *Leonardo da Vinci, artiste et savant* (Leonardo da Vinci – Művész és tudós) c. könyve 1892-ben jelent meg.

Giordano Brunonak – Giordano Bruno (1548–1600) olasz filozófus, költő, szerzetes. Feltételezte, hogy az univerzum végtelen, és elképzelhetőek benne más lakott égitestek is. Ezért és a kopernikuszi világkép hirdetéséért az inkvizíció megégette, miután tanait visszavonni nem volt hajlandó.
Spacciot – az eredeti cím *Spaccio de la bestia trionfante,* 1584-ben Londonban jelent meg.
Copernikus-rendszer – Nikolaus Kopernikusz (1473–1543) lengyel csillagász. *Az égitestek körforgásáról* c. munkájában a heliocentrikus világképről, vagyis arról értekezik, hogy a Föld a Nap körül forog. Őt magát nem, de Galileit perbe fogták ezen tanok miatt.
Spinóza – Benedictus de Spinoza (1632–1677) holland filozófus.
Taine – l. **9.**
Renan – Ernest Renan (1823–1892) francia filozófus.
Ethica – Spinoza fő műve posztumusz jelent meg 1677-ben. Magyarul *Etika* címmel.
Értekezésének – Teljes címe *Tractatus de intellectus emendatione et de via, qua optiome in veram rerum cognitionem dirigitur* (1652 k.). Magyarul: Tanulmány az értelem megjavításáról, és az útról, amelyen az értelem legjobban vezethető a dolgok igaz megismeréséhez.
Intellectus – (lat) megértés, felfogás, átvitt értelemben: ész, értelem.
Vernunft – (ném) ész, értelem.
Verstand – (ném) megértés, felfogás.
Anschauung – (ném) vélemény, nézet.
renaisance filológussainál – a mai filológia, szövegkritika, szövegmagyarázat, szövegkutatás tudománya a reneszánsz idején, a humanista tudósok munkásságával jön létre, akik kutatni kezdik az ókor és a kora középkor írásos emlékeit.
XVII. sz. theológussain – valószínűleg az említett században megerősödő teológiai gondolkodás olyan alakjaira illetve irányzataira gondol itt BM, mint a Descartes-tól induló kartezianizmus, a jezsuita szellem, más előjellel az angol gyökerű deizmus, illetve a században javában dúló katolikus–protestáns viták szereplői.
XVIII. metafizikussain – Immanuel Kant, illetve David Hume a metafizika kritikájának megfogalmazói a században, munkásságuk azonban nem tagadja, csak újrapozícionálja a metafizikát.
XIX. […]materialistáiig – a század természettudományában markáns gondolkodási alap a tudományos materializmus, illetve Karl Marx (1818–1883) és Friedrich Engels (1820–1895) német filozófusok, a dialektikus materializmus elméletének megalkotói.

darwinistáiig – Charles Darwin (1809–1882) angol biológus, író, az evolúciós elmélet kidolgozója.
Wagner – Faust segítője a Faust-történetben illetve Goethe Faust c. művében.
Faustok – középkori-reneszánsz német monda főszereplője, tudós, aki a végső válaszokat keresve szövetséget köt az ördöggel.
Grau, theurer Freund... – Mefisztó mondja ezt a diáknak a *Faust* első részében, a második dolgozószoba-jelenetben. A Kálnoky-féle fordításban „Fiam, fakó minden teória / s a lét aranyló fája zöld".
Dóczy L. – Dóczi Lajos (1845–1919) magyar újságíró, költő, esszéíró, fordító. A *Faust* első része 1900-ban jelent meg az ő fordításában.
Discours sur l'influence des sciences et des arts-tól – Rousseau tanulmánya a dijoni akadémia pályázatára (1750). Magyarul *Értekezés a tudományról és művészetekről*.
Emile-ig – teljes címe *Emil, avagy a nevelésről* (Émile ou de l'éducation), Rousseau pedagógiai regénye (1762).
Wagner-Külpe – Oswald Külpe (1862–1915) német pszichológus, filozófus. Kezdetben Wilhelm Wundt tanítványa és követője. *Die Philosophie der Gegenwart in Deutschland* (A jelenkor filozófiája Németországban) c. munkája 1904-ben jelent meg.
antipódok – (gör) a föld két, pontosan átellenben levő pontja. Itt: ellentét, ellenlábas
Tudomány és Művészet – Tolsztoj tanulmánya, magyarul Hegedűs Pál fordításában 1899-ben jelent meg.
Nietzsche – l. **7.**
Schmidt – valószínűleg Schmitt Jenő (1851–1916) magyar filozófus.
Wille zur Macht – (ném) a hatalom akarása. Nietzsche (l. **7.**) fogalma, egyben tanulmányának címe is (1901), melyben a hatalom megszerzését nevezi meg minden emberi gondolat és cselekvés végső céljaként.
Zola – l. **10.**
Travail – Zola *Négy evangélium* c. regénytetralógiájának második része (1901). Magyarul *Munka* címmel.
Brunetière – Ferdinand Brunetière (1849–1906) francia író, kritikus.
après un visite de Vatican – Babits némileg pontatlanul idézi Brunetière tanulmányának címét: *Après une visite au Vatican* (A Vatikán meglátogatása után).
Spencer – l. **13.**
hypostasiájának – (gör) hiposztázis, itt: az egyén valódi, esszenciális természete.
utilista – (lat) utilitartista, haszonelvű.
Kant – Immanuel Kant (1724–1804) német filozófus.

Träume eines Geistersehers – Kant 1766-ban írt tanulmánya (magyarul *Egy szellemlátó álmai megmagyaráztatnak a metafizika álmai által*) címmel, melyben főleg Swedenborgot és a hozzá közel álló transzcendens filozófiai irányzatokat gúnyolja.
war ein grosses Werk gekauft... – részlet Immanuel Kant *Egy szellemlátó álmai, megmagyaráztatnak a metafizika álmai által* c. tanulmányából, magyarul: „A szerző ezenfelül még egy nagyszerű mű vásárlására, sőt ami még ennél is borzasztóbb, elolvasására is sort kerített, s ne vesszen hát kárba fáradozása!"
Alexander Bernát – (1850–1927) magyar filozófus.
Hatvani – Arany János *Hatvani* c. verse Hatvani István (1718–1786) magyar természettudósról, polihisztorról, a debreceni Kollégium híres tanáráról, a „magyar Faustról" szól.
Kulik Béla – 1899-ben Mezőcsát kerület képviselője az országgyűlésben; kilétéről közelebbit nem tudunk.
Helmholtz Hermann – Hermann von Helmholtz (1821–1894) német fizikus, orvos, tudományfilozófus.
Wosinszky Mór – (1854–1907) archeológus, papként 1894-től szekszárdi plébános. A gyűjteményére alapozott szekszárdi múzeum ma az ő nevét viseli.
Hegedüs István – (1848–1925) irodalomtörténész, műfordító, klasszika-filológus.
Hollós László – (1859–1940) botanikus. Szekszárdon született és halt meg. Számos új gombafaj leírója.
Ballagi – Ballagi Aladár (1853–1928) történész, Ballagi Mór (1815–1891) teológus, nyelvész, szótáríró fia.
Simonyi – Simonyi Zsigmond l. **6.**
a Nyelvtörténeti Szótár ügye – A *Magyar nyelvtörténeti szótár* 1890–93 között jelent meg Simonyi és Szarvas Gábor szerkesztésében, azzal a céllal, hogy a magyar nyelvészeknek az elérhető legteljesebb és legpontosabb adatokat közölje. Ballagi Aladár 1898-ban felületességgel, illetve hiányosságokkal vádolta a szótár szerkeszőit (Simonyi és Szarvas ortológusok lévén, csak a nyelvújításig terjedő időszak nyelvi anyagát vették bele a szótárba), erre Simonyi 1898 novemberében a *Magyar Nyelvőr*ben válaszolt, és heves vita alakult ki a kérdésben.
Szász Zoltán – (1877–1940) magyar író, újságíró. A *Pesti Napló,* a *Pesti Hírlap,* a *Nyugat* és a *Jövendő* munkatársa is volt.
Jövendőben – irodalmi és politikai hetilap Bródy Sándor szerkesztésében (1903–4).
Carlyle – Thomas Carlyle (1795–1881) skót esszéista, szatirikus író, történész.

Sartor Resartus – Carlyle fő műve (lat. „az újraszabott szabó”, 1833–1834), szatirikus regény-tanulmány, melyben egy képzeletbeli német filozófus életművét és a ruhák filozófiáját ismerteti.
In these times... – „Különösen a mostani időkben nemcsak a Fáklya (a Tudomány Fáklyája) ég, és talán nagyobb fénnyel, mint eddig bármikor, de megszámlálhatatlan gyertya és gyufa gyúlt ki és ragyog minden irányba, úgyhogy a Természetben vagy a Művészetben a legkisebb rés vagy lyuk sem maradhat megvilágítatlanul, [...] elméletünk a gravitációról annyira jó, hogy az már tökéletes, [...] tudunk eleget a földrajzról és a földtanról, [...] hogy ne is említsük vizsgálódásainkat a társadalmi szerződésről, a megfelelő ízlésről, vagy a heringek vándorlásáról. Vagy, nincs talán tanúnk a bérlésről, elméletünk az értékről, filozófiánk a nyelvekről, a történelemről, a fazekasságról, a jelenésekről, a mérgező szeszekről? Az ember egész élete és környezete nyitott könyv, lapjai jól megvilágítva; [...]”
Habe nun ach!... – Faust első mondatai Goethe Faust c. művében, az égi prológus utáni első jelenetben. Babits kissé pontatlanul, talán fejből idézi. Jékely Zoltán fordításában: „Ó jaj, a filozófiát, / a jog- s az orvostudományt / és – haj – a teológiát: / mind buzgón búvároltam át. / S most mégis így állok, tudatlan, / mint amikor munkába fogtam.”

14. L’art pour l’art

Kézirat
Eredeti. Autográf tintaírású tisztázat és annak gépiratos másolata. – OSzK Fond III/1737. – BMKL 2172.
A 2. fólió verzóján autográf tintaírással: „L’art pour l’art. Colloqiumi dolgozat. Nagyságos Bodnár Zsigmond egyet. tanár úr collegiumára. Babits Mihály bölcsészettanhallgató”. Aláírás helyett az 1. fólió rektójának felső szélén: Babits Mihály. (A 2. fólió verzóján eredetileg a Babics névalak szerepelt, BM ezt javította át Babits-ra.)

Megjelenés
A szerző életében kiadatlan. – Közli Babits 1983:170–75.

Megjegyzések
A dolgozat keletkezésére nézve Belia Györgyöt idézzük: „A dolgozatot 1904 decembere előtt nem írhatta, mert hivatkozik benne Bodnár Zsigmondnak *Eötvös és Kemény* című könyvére; ez a mű 1905-ös évszámmal jelent meg,

az akkori kiadói gyakorlatnak megfelelően vagy 1904 decemberében, vagy 1905 januárjában, tehát éppen a téli vizsgaidőszakban. Babits az 1904/1905-ös tanítási év első szemeszterében *A XVIII. századi irodalom története* című Bodnár-kollégiumot hallgatta – a címből ítélve ez világirodalmi kollégium is lehetett. A bökkenő azonban az, hogy ebből a kollégiumból Babits nem szerzett érdemjegyet, s ez volt egyben a leckekönyvébe fölvett utolsó Bodnár-kollégium is. Ha megírta ezt a vizsgadolgozatot, miért nem adta be? Nem tartotta tisztességesnek, hogy a XVIII. századi kollégiumra XIX. századi témát írt meg? Ez volna az élményalapja a *Halálfiai*-ban leírt kollokválási jelenetnek? A regényben ugyanis Sátordy Imre »egy gondosan behajtott üres ívpapírra« ráírta: »Kollokviumi dolgozat méltóságos X. Y. egyetemi tanár úr kollégiumára. Beadja: Sátordy Imre, I. éves bölcsészhallgató.« Az évfolyam megnevezését leszámítva a két felzet voltaképpen csak abban különbözik, hogy a regénybeli *méltóságos,* a valóságos *nagyságos* címet ír. A regénybeli kollokvium leírásából Gyulai Pálra – *princeps philologorum* – lehet következtetni, a *méltóságos* címből szintén. A regénybeli öreg professzornak mindenki üres papírlapot ad be – körülbelül kétszáz hallgató. Bodnár Zsigmondnál ezt nem lehetett megtenni, hiszen [...] kevés hallgatója volt. Vagy csak kevesen hallgatták, leckekönyvükbe azonban sokan felvették? Elképzelhető. Hogy a megírt dolgozatot átadta Bodnárnak, s a professzor visszaadta neki? Azt mondván, hogy nem ez volt a kérdés, nem a kérdésre válaszolt. Ma már – úgy látszik – megállapíthatatlan, miért van meg ez a kollokviumi dolgozat a Babits-hagyatékban, s miért nem kapott érdemjegyet Babits az utolsó Bodnár-kollégiumból." (Belia 1983:169–170.) Belia okfejtésével nehéz vitatkozni, főként ami a könyvre való hivatkozást illeti (azzal együtt, hogy BM ismerhette annak gondolatait magukról az előadásokról), s nem teszi világosabbá a képet az a tény sem, hogy BM a megelőző félévekben is hallgatott Bodnár-kollégiumokat, többjükből jegyet is szerzett, illetve az, hogy az írásban „múlt félévi" dolgozatát említi, melynek leírása egy elveszett munkát feltételez, hiszen annak alapján semmiképpen sem lehet a szintén Bodnárhoz írt *Az orosz irodalom* (**7.**). Mindezek figyelembevételével, Belia gondolatmenetét elfogadva, a szöveg javasolt datálása: 1904–1905 fordulójáig.
További megjegyzéseket l. **7.**

Szövegkritikai jegyzetek
Megunták az Akarat és Jóság küzdelmeit – Megunták az Akarat és <Igazság>|:Jóság:| küzdelmeit
Sachet toújours – <En secret à travers la nuit>|:Sachet toujours [...] parfume:|

Magyarázatok

l'art pour l'art – l. **7.**

Bodnár Zsigmond – (1839–1907) irodalomtörténész, BM tanára az egyetemen.

I built my soul... – (ang) prózai fordítása: „lelkemnek kéjházat építettem / ahol örökké békében élhet / azt mondtam. Lélek mulass és vigadj / drága lélek, mert minden jól van".

Tennyson – l. **10.**

Realismus és *Idealismus* – Bodnár Zsigmond történelemszemléletének egyik fő eleme a két véglet váltakozása, hullámzása az irodalomtörténetben és végső soron a történelemben is.

emancipációja – (lat) egyenjogúsítása.

Tolsztojnak – l. **7.**

dilettantizmusával – (lat) valamely terület felületes, hozzáértést nélkülöző művelésével.

Mi a művészet? – Tolsztoj tanulmánya (1898), amelyben amellett érvel, hogy a művészetnek hasznosnak kell lennie az emberek számára (saját korábbi művészetét is elítéli).

Nietzsche – l. **7.**

hőhere Menschek – (ném) a magasabbrendű emberek – Nietzsche *Im-igyen szóla Zarathustra* című művének egyik központi gondolata.

Also sprach Zarathustra – Nietzsche fontos műve (1885), magyarul *Im-igyen szóla Zarathustra* címmel (Wildner Ödön fordításában). A fejezet a harmadik rész utolsó fejezete, A hét pecsét.

olygarchisták – (gör) itt: tekintélyek, vezetők

individualisták – (lat) a közösséggel szemben az egyénben hívő, csak az egyén érdekeit néző

der Mensch ist etwas... – (ném) Az ember olyan valami, aminek fölébe kell kerülni (Wildner Ödön fordítása). A Zarathustra több fejezetében szó szerint vagy variálva ismétlődő gondolat.

Mitleidet – (ném) részvétet.

souvereinitása – (fr) önállósága, függetlensége.

Eötvös és Kemény – Bodnár Zsigmond 1905-ben megjelent könyve. Eötvös József (1813–1871) író, Kemény Zsigmond (1814–1875) író.

Fröhliche Wissenschaft. Lieder des Prinzen Vogelfrei im Süden – (ném) Friedrich Nietzsche *A vidám tudomány* c. kötete, *Jómadár herceg dalai* c. függeléke, *Délen* c. verse.

Zola – l. **10.**

filoszemitizmus – (gör) zsidóbarátság.

Thackeray – William Makepeace Thackeray (1811–1863) angol író.

Eliot – Mary Anne Evans (1819–1880) angol regényírónő írói álneve George Eliot volt.
Hugo V. – Victor Hugo (1802–1885) francia költő, író, drámaíró.
Baudelaire – l. **10.**
Je vis l'horreur... – Baudelaire *Párizsi álom* c. versének második részéből (a *Romlás virágai* kötetben, 1857). Szabó Lőrinc fordításában: „S láttam, odúm mily nyomorúlt". Babits pontatlanul idézi, a sor az eredetiben „J'ai vu l'horreur de mon taudis".
Emporte – moi... – Baudelaire *Moesta et errabunda* c. versének egyik sorából (a Romlás virágai kötetben, 1857). Tóth Árpád fordításában: „Suhanj velem vasút! röpíts el lenge gálya!"
Fleurs du Maljának – (fr) *A romlás virágai*. Baudelaire kötete (1857).
Flaubert – l. **7.**
Mme Bovary – Flaubert regénye (1857); magyarul *Bovaryné* címmel.
Maupassant – l. **7.**
des Vers-jeinek – Maupassant verseskötete (1880), magyarul Kosztolányi fordításában *Versek* címmel.
Salambô – Flaubert *Salammbô* c. regénye 1862-ben jelent meg.
Manet – Édouard Manet (1832–1883) francia festő, az impresszionizmus kiemelkedő alakja.
Goncourték – Edmond Goncourt (1822–1896) és Jules Goncourt (1830–1870) francia író testvérpár, a naturalizmus előfutárai, a róluk elnevezett, rangossá vált irodalmi díj alapítói.
Theophile Gauthier – Théophile Gautier (1811–1872) francia költő, író, drámaíró. Hozzá kötődik maga a l'art pour l'art jelszó is.
Parnassus – (gör) Parnasszosz, a görög mitológia szerint Apolló és a múzsák lakhelyéül szolgáló hegy, a Parnasse a görög kifejezés francia megfelelője; itt: francia irodalmi mozgalom. A romantika elutasítása, a személytelen, objektív líra és a művészet a művészetért elve jellemzik.
Leconte de Lisle – l. **10.**
Sully-Prudhomme – l. **10.** (A kéziratban a mondat folytatódik, beszúrva a margón: és Verlaine a formahős.)
Puvis de Chavannes – Pierre Puvis de Chavannes (1824–1898) francia festő.
Verlaine – Paul Verlaine (1844–1896) francia költő.
Poe – Edgar Allan Poe (1809–1849) amerikai költő, író.
Philosophy of Composition – Poe tanulmánya (1846), *A holló* c. versének alkotás-lélektani elemzése. BM *A műalkotás filozófiája* címmel fordította.
Island of the Fay – A tündérsziget. Poe elbeszélése.
Ruskinék – John Ruskin (1819–1900) angol költő, író, kritikus.

praerafaeliták – a preraffaeliták 1848-ban alapított művészeti mozgalom, főként a Raffaello előtti középkori festészet felfedezésével, újraértelmezésével foglalkoztak, erőteljes szimbolizmus jellemezte őket.
Böcklin – Arnold Böcklin (1827–1901) svájci szimbolista festő, a szürrealizmus előfutára.
Bruno Wille – (1860–1928) német filozófus, író.
Henry Beyle (Stendhal) – Henri Beyle (1783–1842) Stendhal álnéven francia író.
Rouge et Noir – (fr) *Vörös és fekete*. Stendhal regénye (1830).
mottójául – az első rész tizenharmadik fejezetéről van szó.
Saint Réal – César Vichard de Saint-Réal (?−1692) francia történész, szónok.
un roman: c'est un... – (fr) A regény: tükör; utunkat tükrözi.
Taine – l. **9.**
skepticizmushoz – (gör, lat) a kételyen alapuló filozófia.
Montaigne – Michel Eyquem de Montaigne (1553–1592) francia filozófus, esszéíró, humanista.
Essai – (fr) próbálkozások. Montaigne ezt a címet adta írásainak, az esszéműfaj első darabjainak.
L'aucteur... – (fr) a szerző az olvasóhoz.
Hume – David Hume (1711–1776) angol filozófus, történész.
Shakespeare – l. **11.**
aphasiában – (gör) a beszédképesség elvesztése. Baudelaire 1866 márciusában agyvérzést kapott, jobb oldala lebénult, beszédképességét elvesztette, másfél évvel később meghalt.
palace of Art – (ang) a Művészet palotája. Utalás a Tennyson-versre.
Rève parisien – (fr) Párizsi álom. Utalás Baudelaire versére.
Ligeiái – utalás Edgar Allan Poe Ligeia c. elbeszélésére (1838), Babits később le is fordította.
Sachet toújours frais... – Baudelaire Hymne c. verse – *Himnusz* címmel, Szabó Lőrinc fordításában: „Örökfriss illatpárna, melytől / édesül egy drága szoba / felejtett tömjénkupa, melyből / fűszer száll egész éjszaka".

15. Arany, mint arisztokrata.

(Vázlat.)

Kézirat
Eredeti. Autográf tinta- és ceruzaírás. – OSzK Fond III/1434/2. – BMKL 1807.

Megjelenés
A szerző életében kiadatlan. – A **16.** részleteként szemelvényeket közöl Babits 1978 1:797–806. – Genetikus kritikai szöveggondozásban közli Babits 2003:45–76. és l. a Mellékletben (**2.**).

Megjegyzések
BM nagyigényű Arany-esszéje részben párhuzamosan készült szakdolgozatával (l. **18−21.**), sokáig tévesen ezt az írást tekintették a szakdolgozatnak. Valójában az *Arany János az 1877. év második felében* egyre sürgetőbb megírását egy darabig éppen az *Arany, mint arisztokrata* vázlatának, illetve tisztázatának (**16.**) lázas tempójú készítése akadályozta (egyfajta értelemben pedig természetesen segítette) a szerzőt. A két együtt formálódó írás közös keletkezéstörténete 1905. február végén szakad meg, ekkor BM felhagy az esszé munkálataival, hogy minden erejével szakdolgozataira koncentrálhasson. Az *Arany, mint arisztokrata* vázlatának és tisztázatának javasolt datálása ennek megfelelően: 1905. február végéig.
A tanulmány keletkezéstörténetéhez, illetve az Arany-dolgozatok filológiájához l. Babits 2003:5–36.

Magyarázatok
apollinikus – apollói. Nietzsche (l. **7.**) *A tragédia születése* című művében különböztette meg az apollói és a dionüszikus princípiumot: előbbi a mérték és harmónia erejét, utóbbi az ösztönök világát képviseli.
tropikusabbnak – (gör, lat) jelképesebbnek, képletesebbnek.
Riedl – Riedl Frigyes (1856–1921) irodalomtörténész. *Arany János* c. monográfiája 1887-ben jelent meg először, Babits azonban az 1904-es harmadik, bővített kiadást használta.
Beniczkyné – Beniczkyné Bajza Lenke (1839–1905) írónő.
milieu – (fr) itt: környezetrajz.
„mert vitéz volt apja” – l. *Toldi* I. 7.
üdvözölte Petőfi – l. Petőfi Aranyhoz írott 1847. február 4-i levelét.
válaszában inkább a törzsét, fajiságát hangsúlyozza – 1. Arany Válasz Petőfinek c. versét.
IX. énekbeli mészároslegények – 1. Toldi IX. ének, 5. versszak.
az özvegyasszonynak való igéretéig –1. Toldi VII. ének.
az apródok megölése – Toldi estéje V. 17.
György szolgájának agyondobásával – Toldi III. 6–8.
mint Lehr Albert mondja – Lehr Albert (1844–1924) nyelvész, műfordító. Nevéhez fűződik a *Toldi* és a *Toldi estéje* kommentált kiadása.

„megölé a harag” – l. *Toldi estéje* VI. 12.
„convulsiót”– (lat) vergődéseit. (A kifejezést Arany is használja a *Toldi szerelme* előszavában.)
Piroskáról – a *Toldi szerelme* hősnője.
Bolond Istókra – a *Bolond Istók* címszereplője.
Rembrandt-képből – l. Rembrandt *A pásztorok imádása* (1646) c. festményét. Rembrandt Harmenszoon van Rijn (1606 v. 1607–1669) holland festő.
„mint borban a legyet” – l. *Bolond Istók* II. 107.
Gyöngyösi könyvében – Gyöngyösy László: *Arany János élete és munkái*, Bp., Franklin, 1901, 390. Babits egy bekezdéssel elnézte a szöveget, valójában Arany barátja, a történész Szilágyi István állítja, hogy a Klárcsi-kaland valóban megesett. Gyöngyösy László (1861–1923) író, költő, irodalomtörténész (*Arany János ifjúsága,* 1897; *Arany János élete és munkái,* 1901; *Arany János,* 1902).
zsémbes Jud. asz. – Judit asszony, *A Jóka ördöge* hőse.
„parlagok múzsája” – l. *A nagyidai cigányok*. Első ének.
Tömörkény István – (1866–1917) író.
A. France Thaisában – Anatole France (1844–1924) francia író Thaïs c. regénye (1890).
a nyál is, mely [...] – kicsordul – l. Toldi IV. 5.
Szücs Gy. – l. *A bajusz*.
Péter–Pál – l. *A fülemile*.
Gazdag Imrének – l. *Az első lopás*.
Atillától – Etele, a Csaba-trilógia hőse.
Bencéig – l. *Toldi.*
Széchy Máriától – Szécsi Mária, a *Murány ostroma* hősnője.
cigányokig – l. *A nagyidai cigányok*.
homerosias dormitálás – utalás a latin mondásra: quandoque bonus dormitat Homerus (néha még a jó Homérosz is szunnyad).
Erzsébet királynőig – a Toldi szerelme szereplője.
Marci bácsiig – l. A vén gulyás.
Bende vitéz – l. Éjféli párbaj.
Shakspere – l. **11.**
Dosztojevszkijnél – l. **7.**
staffagehoz – (fr) staffázshoz, háttérhez, környezethez.
ignorálták – (lat) nem vették figyelembe.
Schopenhauerre – Arthur Schopenhauer (1788–1860) német filozófus.
Leopardira – Giacomo Leopardi (1798–1837) olasz költő, író.
Zolát – l. **4.**

„ön nevén a gyermeket” – l. *Intés*.
Endre Királyfi – l. a *Toldi szerelme* Lajos királyának öccse.
Vörös Rébék – l. Vörös Rébék.
Byron – l. **7.**
Raszkolnyikov – Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés* c. regényének hőse.
Ilosvai – Ilosvai Selymes Péter (1520 k.–1580 k.) históriásének-szerző. *Toldi Miklós históriája* c. műve Arany Toldi-trilógiájának forrása.
az ismert strófában – l. *Toldi* IV. 4.
Ágnes asszony – l. Ágnes asszony.
V. László – l. V. László.
Gray Dorian – Oscar Wilde *Dorian Gray arcképe* c. regényének hőse.
Aischylos és Leconte de Lisle Orestéséről – Aiszkhülosz (Kr. e. 525–456) görög drámaíró *Oreszteia* című drámatrilógiája, illetve Charles Marie René Leconte de Lisle (1818–1894) francia költő, író *Les Erinnyes* című tragédiája.
Locke – John Locke (1632–1704) angol filozófus.
Berkeley – George Berkeley (1685–1753) angol filozófus.
Mely ideálként leng vala... – l. *Az 1869-i választások*.
Mátyás dalünnepe – teljes címe: *Stanzák „Mátyás dalünnepe” eposzi kísérletből*.
T. Sz. hosszu nemzetség-felsorolását – 1. a *Toldi szerelme* VII. énekét.
bakszakáll – sárga színű évelő vadvirág.
Bakuninoknak – Mihail Alekszandrovics Bakunyin (1814–1876) orosz anarchista forradalmár. *Tolsztojoknak* – l. **7.**
Nietzschének – l. **7.**
Burschen-durvaságtól – (ném) kb.: legénykedő durvaságtól.
„Nur die Lumpe sind bescheiden” – (ném) csak a hitvány emberek szerények, l. **10.** BM variációjában: csak a hitvány emberek *nem* szerények.
Wagnernál – Richard Wagner (1813–1883) német zeneszerző, költő, író.
Schopenhauer – Arthur Schopenhauer (1788–1860) német filozófus.
a Délibábok hőse *két ismert strófájában* – 1. Arany László *A délibábok hőse* című verses regénye I. részének „Szép a magány” kezdetű versszakait.
Je ne livrerai... – idézet Leconte de Lisle *Les montreurs (A komédiások)* című verséből. Kálnoky László fordításában: „hurráidnak oda életem sose vetném, / nem táncolok neked banális színpadon, / csepűrágóid és ringyóid közepett én”.
„az örök béke, nyúgalom vesszőlovát” – 1. Arany *Gondolatok a béke-congresszus felől* c. versét.
Bessenyeik – Bessenyei György (1747–1811) író, költő, drámaíró.
Kazinczyk – l. **6.**

Berzsenyi – Berzsenyi Dániel (1776 – 1836) költő.
Csokonaival – Csokonai Vitéz Mihály (1873–1905) költő, író.
Gyöngyösi – Gyöngyösi István (1629–1704) költő.
Zrínyi – Zrínyi Miklós (1620–1664) költő, író, hadvezér, politikus.
Gyomlai Gyulának – Gyomlay Gyula (1861–1942) klasszika-filológus. A homéroszi kérdést A görögök története a római hódítás koráig című könyvében (Nagy Képes Világtörténet, V, 1899) tárgyalja.
Dante – Dante Alighieri (1265–1321) olasz költő.
Flechsig féle – Paul Flechsig (1847–1929) német orvos. Nevéhez fűződik annak felfedezése, hogy a nagyagy felszíne több mezőre oszlik, melyek érzék- és asszociációközpontként működnek.
Associationsphärének – Assoziationssphäre: (ném) asszociációközpont.
associationsfaser – Assoziationsfaser: (ném) asszociációs szál.
Waitz szerint – Theodor Waitz (1821–1864) német filozófus, pszichológus.
aritmetische Mittel – arithmetisches Mittel: (ném) számtani közép.
Ziehen – Theodor Ziehen (1862–1950) német filozófus, orvos.
„words of the same vocabulary" – (ang) ugyanannak a szótárnak a szavai.
James – William James (1842–1910) amerikai filozófus és pszichológus. Dolgozatában BM *The*
principles of psychology című művére (1890) utal.
Józsefet elalkuvák – József története, Teremtés, 37.
ekcellál – (lat) excellál, tűnik ki.
Schillerrel – Friedrich Schiller (1759–1805) német költő, író, filozófus.
Rabelais-t – François Rabelais (1494?–1553?) francia író.
a „tamburás öreg urnak" – 1. Arany *Tamburás öreg úr* c. versét.
quidben – (lat) milyenben.
Bain – Alexander Bain (1818–1903) angol pszichológus.
Hume – David Hume (1711–1776) angol filozófus. *Értekezés az emberi természetről* című fő művében az egyszerű képzeteknek két típusát különböztette meg. „Impression"-nek (benyomás) nevezi azokat az egyszerű képzeteket, amelyek a külső vagy belső észlelés által ténylegesen adottak, és „idea"-nek (eszme) e benyomásoknak az emlékezet és a fantázia által létrehozott képmásait.
qualitative – (lat) minőségileg.
paradoxolás – (gör) ellentmondásosság.
Anteusz fiai – Anteusz Poszeidón tengeristen és Gaia, a földanya óriás gyermeke. Arról volt nevezetes, hogy ha harc közben a földre került, megerősödve pattant föl onnan, mert Gaia erőt adott neki.
ballon captif – (fr) kötött léghajó.

„phantasma dilutum" – (lat) elmosódó kísértet.
Hobbes tisztelé meg a Leviathánban – Thomas Hobbes (1588–1679) angol filozófus. Babits *Leviatán* című műve I. részének első három (az érzetről, a képzetről és az asszociációról szóló) fejezetére utal.
Nem a való hát... – l. *Vojtina Ars poétikája*.
Ruskin – l. **14.**
Seurat – Georges Seurat (1859–1891) francia festő.
Solimán lovának leírását és seregéét – l. Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* c. eposzának I. énekét.
a török apród énekét – l. a *Szigeti veszedelem* III. énekének 32−39. versszakát.
Gyújtja kemény szívét... – l. a *Szigeti veszedelem* I. énekének 45. versszakát.
Balassit – l. **8.**
Katona – Katona József (1791–1830) drámaíró, költő.
az Aristophanes fordítás [...] glossariumát – Ponori Thewrewk Emil: Glossarium = *Arany János Összes munkái*. Nyolczadik kötet. Aristophanes vígjátékai. Második kötet, Bp., Franklin, 1902, 465–520.
Losoncitól – Losonczi István című „népies krónikájáról" Arany így írt: „Losonczi 1848-ban, egyenesen a népre hatni akaró iránnyal volt írva" (Előszó = *Arany János Elegyes költői darabjai*, Pest, Ráth Mór, 1867, 7.).
Koltai Stilisztikája – Koltai Virgil: *Stilisztika.,* Bp., 1883−1884. Koltai Virgil Antal (1857–1905) irodalomtörténész, műfordító, költő (*Arany János élete és költészete,* 1886).
alchimista – (arab, lat) aranycsináló.
Böcklin – l. **14.**
Mióta és míg a világ... – 1. *Gondolatok a béke-congresszus felől*.
fundamentum divisionis – (lat) felosztási alap.
Wizewa – Théodore de Wyzewa (1863–1917) francia irodalom- és zenekritikus, teoretikus.
Tennyson – l. **10.**
Hogarth – William Hogarth (1697–1764) angol festő.
Da Vinci – l. **13.**
Cellini – Benvenuto Cellini (1500–1571) olasz író, költő, szobrász, ötvösművész.
Lenbach – Franz Lenbach (1836–1904) német festő.
Itt itt a nymphák! – l. *Vojtina Ars poétikája*.
Hogy örömünk teljék parkon – l. *Ének a pesti ligetről.*
Polónius – a *Hamlet* szereplője.

Julius Hartok – l. **13.**
Bruno Willék – Bruno Wille (1860–1928) német filozófus.
„Mint olajütőben... – 1. *Toldi* III. ének, 8. versszak.

16. Arany, mint arisztokrata

Kézirat
Eredeti. – OSzK Fond III/1434/1. – BMKL 1808.

Megjelenés
A szerző életében kiadatlan. – Közli Babits 1978 1:788–807 és Babits 2005:291–302. – Genetikus kritikai szöveggondozásban közli Babits 2003:77–88.

Megjegyzések
A befejezetlenül maradt Arany-tanulmány rövidebb, a szerző által tisztázott változata. A hosszabb, tisztázatlan szöveget l. **15.**

Szövegkritikai jegyzetek
csak a reális staffázshoz – <hanem>|:csak:| a reális staffázshoz
egy individualista bűnös – egy |:individualista:| bűnös
vitézlő szolgáját jóformán – vitézlő szolgáját <öli meg> jóformán

Magyarázatok
apollinikus – l. **15.**
Gyöngyössy Lászlókon – l. **15.**
Koltai Virgileken – l. **15.**
Lehr Albertek – l. **15.**
Riedl Frigyesek – l. **15.**
Beniczkyné – l. **15.**
„mert vitéz volt apja” – a lábjegyzettel ellentétben az idézet a *Toldi* I. énekének hetedik versszakából való.
Toldi-kommentár – a Babits által használt kiadás: Arany János: *Toldi.* Költői elbeszélés, magyarázta Lehr Albert, Bp., Franklin, 1896[11].
Ilosvai – l. **15.**
kitűnik a Petőfi üdvözlőleveléből – l. **15.**
apródok megölése – l. **15.**
György szolgájának agyondobásával – l. **15.**
Piroskáról – l. **15.**

Eteléket – l. **15.**
fehérkezű Erzsébeteket – l. Toldi szerelme V. 16.
*Pesti Hirnök **)-ja* – Földi Géza névtelenül megjelent bírálata: „Buda halála", *Pesti Hirnök,* 1864. ápr. 2. 76. sz. 1–2., 1864. ápr. 5. 76. sz. 2–3., 1864. ápr. 7. 78. sz. 2–3.
Rembrandt betlehemi istállójából – l. **15.**
„mint borban a legyet" – l. **15.**
A. France Thaisában – l. **15.**
„Ő csak bolond volt... – l. a Bolond Istók II. énekének 106. versszakát.
mint Gyöngyössy könyvében olvasható – l. **15.**
„veszett névnek rossz gazdája" – l. *Én vagyok az anyám átka...*
Judit asszony – l. **15.**
„parlagok múzsája" – l. **15.**
Tömörkény István – l. **15.**
a nyál is, mely Toldi szájából kicsordul – l. **15.**
Szűcs György – l. **15.**
Péter–Pál – l. **15.**
Marci bácsikat – l. **15.**
Kósza Bandikat – l. *A falu bolondja*.
Gazdag Imrének – l. **15.**
Atillától – l. **15.**
Bencéig (akinek fáj... – l. *Toldi* V. ének.
a burjánlevét megvető Bulcsútól – l. *Buda halála* VIII. ének.
a „generózus" nyalka huszárig – l. *Nyalka huszár.*
kinevetik Cerkót törpeségéért – l. *Buda halála* X. ének.
a „nagy álmodó" Csóri vajdáig – A nagyidai cigányok hőse; az idézet pedig: *Bolond Istók* II. 9.
Széchy Máriáig – l. **15.**
a Képmutató grófjánál – l. *A kép-mutogató*.
Csabát – a Csaba-trilógia hőse.
Zrínyiről írjon és Bánk bánról – Arany *Bánk bán tanulmányok,* valamint *Zrínyi és Tasso* c. tanulmányai.
Imre Sándor – (1820–1900) irodalomtörténész, nyelvész; hivatkozott írása: „Arany János és Aristophanese", *Budapesti Szemle,* 1885, 77, 1–24, 209–257, 377–395, 78, 34–56.
sárarany – színarany.
Kazinczy – l. **6.**
conventiós – (lat) bevett szokásoknak megfelelő.
Schopenhauerre – l. **15.**

Leopardira – l. **15.**
Zolát – l. **10.**
„önnevén a gyermeket” – l. **15.**
Polónius – l. **15.**
Nietzsche – idézet Nietzsche *Also sprach Zarathustra* című műve első részének harmadik fejezetéből, BM saját fordításában.
Endre Királyfi – l. **15.**
Byron – l. **7.**
Raszkolnyikov – l. **15.**
Gray Dorian arcképe – l. **15.**
„Toldi nagy baját” – l. *Toldi* IV. 4.
Kund Abigél tréfája – l. *Tetemre hívás*.
Toldi fegyvercseréje – l. *Toldi szerelme* II. ének.
Erzsébet királynő, aki Záchékat kiirtatja – l. Zách Klára.
„Itt, itt a nymphák... – l. **15.**
a pesti liget énekének – l. *Ének a pesti ligetről.*
Minő tolongás... – Babits *A kis pokol* c. vers 4–6. sorainak kezdetét jelzi.
Mely ideálként leng... – l. **15.**

17. Arany műveinek kronológiája

Kézirat
Eredeti. – OszK Fond III/1434/4. – BMKL 1809.
A hatfóliós kézirat egyes rektóin és verzóin a kronológia szövegétől független, az Arany-dolgozatokhoz kapcsolódó bibliográfiai utalások és apróbb megjegyzések olvashatók.

Megjelenés
A szerző életében kiadatlan. – Közli: Babits 2003:89–105.

Megjegyzések
A kronológia szoros összefüggésben van BM 1904–1905-ös intenzív Arany-stúdiumaival, feltételezhetően annak viszonylag korai periódusában már megkezdődtek munkálatai, de végső formáját minden bizonnyal csak a szakdolgozat (**18–21.**) leadásának idejére nyerte el. A kézirat javasolt datálása tehát: 1905. március–április.
Az Arany életéből c. írás (vö. **21.**) bevezetőjében, a szakdolgozatában inkarnálódó „új módszer szerinti” életírásról szólva megjegyzi, hogy Arany műveinek

esetében „Kronológiájukat is – ami módszerünknél nélkülözhetetlen – kitűnően ismerjük: csak a Toldi Szerelménél lehetnek nagyobb bizonytalanságok, de annak egyes részeit is, sőt strófáit, külső és belső nyomok után évről-évre elég pontosan el lehet osztani." E sorok felvetik a kérdést, vajon a *Toldi szerelmé*ről összeállított táblázat egyidejű-e a kronológiával, vagy későbbi stúdiumok eredménye – az egységesség kedvéért mégis egyszerre közöljük azokat.

Szövegkritikai jegyzetek
Jóka örd. – [a megelőző sorban:] <Oh ne nézz rá>
Itthon – [a megelőző sorban:] <Eszünkbe ju>
Év utolján – [a következő sorban:] <Nagyidai cig>
Lisznyai Kálmánnak – Lisznya<y>i Kálmánnak
A. L. szerint – <Ráth> A. L. szerint
Szibinyányi Jánk – <Szondi két apr> Szibinyányi Jánk
Sírva jön a – [a következő sorban:] <Balzsamcsepp>
Mirtusz lombja közé – <A k> Mirtusz lombja közé
Éjféli párbaj – Éjféli párbaj <Phil. XX. 735>
(körül) Civilizatio – [a megelőző sorban:] <(előtt!) Endre királyfi>
A jó öreg urról – [a következő sorban:] <Anakreonból>
(hihetőleg) Az agg színész – [a megelőző sorban:] <Ősz felé (ó>
48 óta – 48 <után> óta

Magyarázatok
Tekintettel arra, hogy a kronológia anyagának magyarázatai teljes egészében a BM által említett műcímek, illetve azok megjelenési adatainak feloldásából állnának, a magyarázatoktól ebben az esetben eltekintettünk. BM írásmódján itt sem változtattunk.

18. Arany János az 1877. év második felében

(Jul. 6. – dec. 31.)

Kézirat
Eredeti. – Oszk Fond III/1434/14. – BMKL 1806.

Megjelenés
A szerző életében kiadatlan. (Vö. **21.**) – Közli: Babits 2003:106.

Megjegyzések

BM magyar szakos szakdolgozatának fennmaradt töredéke. Nyilvánvalóan egy tisztázat kezdeményéről van szó. Kiemelt jelentőségét az adja, hogy a fennmaradt töredékek közül egyedül ezen a papírszeletkén olvasható a szakdolgozat autográf teljes címe. Mint azt a BMKL helyesen megállapítja: „e fólióról levágott részek később az Arany életéből c. tanulmány gépiratos részei közé lettek ragasztással illesztve." (L. **21.**)

BM szakdolgozatának részletes keletkezéstörténetét l. Babits 2003:5–31. Az *Arany, mint arisztokrata*val (**15., 16.)** részben párhuzamosan készülő, majd annak abbahagyása után sürgős befejezésre váró szakdolgozat utolsó, sietős munkafázisa (ne feledjük, hogy közben latin szakdolgozatán [**22.**] is dolgoznia kellett) 1905. február végétől vette kezdetét, s legkésőbb április végéig tarthatott, amikorra – számításaink szerint – legkésőbb be kellett nyújtania szakdolgozatát. Az Arany János az 1877. év második felében töredékeinek és az Arany műveinek kronológiája szövegének datálása tehát: 1905. április vége.

A szakvizsgálati folyamodáshoz kívánt önéletrajz impurumában (l. **8.**) BM a következőképpen ír: „Alapvizsgám után beláttam, hogy ha – eddig csupán részletekbe vesző – tanulmányaimat igazán gyümölcsözőkké akarom tenni, mélyebb: filozófiai alapot s mintegy keretet kell szereznem nekik. A filozófiát s elsősorban a filozófia történetét kezdtem tehát tanulmányozni; ebben kivált két nagy alak vonta magára figyelmemet, kiknek munkáit is nagyobb részben alaposan áttanulmányoztam: ezek Spinoza és Hume. A kedves Hume vezetett a pszichológiához; s őt támogatták ebben gyermekkorom óta táplált pozitív hajlamaim s azon meggyőződésem, hogy *szaktárgyamat, a filológiát csakis a minden tudományok alapjának: a pszichológiának az eddiginél nagyobb mértékű és egzaktabb felhasználása révén lehet a jövőben tovább fejleszteni.* Kevesebb időt fordítva azonban a német, Wundt-féle irányra, inkább a francia és legkivált az amerikai modern lélektant törekedtem megismerni; nagy lelkesedéssel olvastam Jamest [...]. A szoros értelemben vett mai filozófiából Spencert (az *Epitomé*-ben), Nietzschét, Machot olvastam, mást alig. Ami szakvizsgálati munkáimat illeti: egyesített pszichológiai és filológiai, s teljesen egzakt!, az irodalmi életrajzírásnak azon módszere, amellyel Arany János életének egy jelentős fél esztendejét készülök szakvizsgálati dolgozat gyanánt részletesen feldolgozni. E dolgozat bevezetésében bővebben ki fogom fejteni e módszerről alkotott eszményemet, melyet, hogy e rövid időben s a rendelkezésemre álló szűk források miatt magam el nem érhettem, tudom, de melynek elérhetőségében azért nem kevésbé hiszek." (Babits 1997: 9.) (Vö. **22.**)

19. [Az Arany János az 1877. év második felében töredéke]

Kézirat
Eredeti. OSzK Fond III/1434/15. – A kéziratkatalógusban nem szerepel.

Megjelenés
A szerző életben kiadatlan. (Vö. **21.**) – Közli: Babits 2003:107.

Megjegyzések
BM szakdolgozatának töredéke. Aránylag rendezett írásképet mutat, így nem elképzelhetetlen, hogy tisztázat kísérletének tekinthető; noha az utolsó sorban már betoldásokat találunk.
Keltezése a **18.**-nak megfelelően: 1905. április végéig.

Szövegkritikai jegyzet
melyek bizonyos időpontban ama művész lelkét kitették – melyek(ből) bizonyos időpontban a|:ma:| művész lelke|:'t:| kiállt|:tették:|

20. [Az Arany János az 1877. év második felében töredéke]

Kézirat
Eredeti. OSzK Fond III/1434/16. – A kéziratkatalógusban nem szerepel.

Megjelenés
A szerző életében kiadatlan. (Vö. **21.**)

Megjegyzések
BM szakdolgozatának töredéke. Mivel e szöveg részben szinte szó szerint megtalálható a **21.** szövegében, azt kell feltételeznünk, hogy az Arany János az 1877. év második felében vagy annak egy része két vagy több kéziratban is létezett (ami persze, szakdolgozatról lévén szó, önmagában is valószínű) – a szöveg BM említette „elkallódása" ennek fényében még szomorúbb.
Keltezése a **18.**-nak és a **19.**-nek megfelelően: 1905. április vége.

Szövegkritikai jegyzet
és prológus lett – és <Pro>prológus lett

Magyarázat
„ritka kedve énekelni” – l. *Bolond Istók* I. 1.

21. [Az Arany János az 1877. év második felében töredékei]

Kézirat
Eredeti. – OszK Fond III/1432. – BMKL 1803.

Megjelenés
Arany életéből. Apró részlet egy biografiai kísérletből, Nyugat 1917. márc. 1. 5. sz. 432–437. – A Nyugat-beli írás kéziratát közli: Babits 2003:150–156.

Megjegyzések
Arany életéből c. írásának bevezetőjében BM a következőket írja: „Még jóformán tanuló koromban terveztem egyszer egy nagyobb munkát: Arany János életrajzát, az életírásnak egészen új módszere szerint. [...] A régi dolgozatnak kézirata, sajnos, időközben elkallódott: csak az első lapjait tudtam megtalálni, melyeken az Őszikék első versét, az *Epilógus*t próbáltam fölbontani képzeti és hangulati elemeire.” Az Arany életéből kéziratát BM szó szerint összeollózta: a gépiratnak induló szöveget ugyanis az Arany János az 1877. év második felében című szakdolgozat fennmaradt lapjaival egészítette ki, praktikusan szétvágva és friss fóliókra ragasztgatva azokat. A hétfóliónyi kézirat mintegy kétfóliónyi részét teszi ki az 1917-es gépírás, a többit pedig a szakdolgozat részletei, valamelyik 1905-ös példányból; így ez a szöveg tekinthető utóbbi leghosszabb egybefüggő fennmaradt részletének.
Keltezése a **18.**-nak megfelelően: 1905. április végéig.

Magyarázatok
Karlsbadban – BM téved: Arany 1869–1876 között nyolc alkalommal járt Karlsbadban, 1877-ben már nem.
Ercseynél – Ercsey Sándor: *Arany János életéből,* Bp., Ráth Mór, 1883, 192.
A Lobkovitz Bohuslavtól fordított vers – l. Arany *Károly császár forrásaihoz* c. fordítását.
Toldi F. jóvoltából – Arany Akadémiai papírszeletek című forgácsai először

Hátrahagyott verseiben jelentek meg, melynek előszava mások mellett Toldy Ferencet említi a papírok megőrzői között.
Arany László evvel hozza kapcsolatba – Arany László, Bevezetés = *Arany János Hátrahagyott versei,* Bp., Ráth Mór, 1888, XIX–XX.
Göthe szavának – l. Goethe *Téli utazás a Harz-hegységben* című költeményéről írott sorait = Johann Wolfgang Goethe: *Irodalmi és művészeti írások,* Bp., Európa, 1985, 144.
„kötelesség vampir-vádjáról" – l. Arany *Hoc erat in votis* c. versét.
„ritka kedve énekelni" – l. *Bolond Istók* I. 1.
„vonja lábát mint a sánta eb" – l. Arany *Vojtina levelei öccséhez* c. versének második részét.
Akartam (törzsöm) köréből... – l. Arany *Válasz Petőfinek* c. versét.
Bartal Antalnak – Bartal Antal (1829–1909) klasszika-filológus. Hivatkozott írása: „Találkozások a classicus és modern költészetben", *Egyetemes Philologiai Közlöny,* 1894, XVIII, 625–49 (közelebbről: 646–7).
Ovidius – Publius Ovidius Naso (Kr. e. 43–Kr. u. 18) római költő.
Verseghy – Verseghy Ferenc (1757–1822) költő, író, nyelvész.
Nagy Imre – (1817–1840) költő.
ad normam – (lat) valaminek a mintájára.

22. De comparationibus in libris Georgicon Vergilii

Megjegyzések
BM egyetemi vizsgajegyzőkönyveit közli Rába 1981:619–621. Említi Belia 1983:208, tud róla a BK is. Magyar és latin szakzáróvizsgája 1905. május 26-án zajlott, a jegyzőkönyv szerint latin filológiából benyújtott házi dolgozata (szakdolgozata) a fenti címet viselte. A vizsgaelnök, Bartal Antal (l. **21.**) „kitűnő"-re értékelte a dolgozatot. Hasonlóan magyar szakdolgozatához (l. **18.**), feltételezhetően a latin tanulmányt is be kellett nyújtania legalább egy hónappal a szóbeli szakvizsgálat előtt, így datálása: 1905. április végéig. Egyetemi önéletrajzában (l. **8.**) így ír szakdolgozatáról: „Latin értekezésemben, melyben nagys. Bartal Antal kir. Tanácsos úr útbaigazítására, de saját hajlamaimnak teljesen megfelelőleg, Vergilius *Georgicon*-jának hasonlatairól szólok, szintén – ha szabad így keresztelnem – pszichofilológiai alapon próbálom kifejteni az eszmetársulás lélektani törvényeit, melyeknek nevezetes termékei a költői hasonlatok. Mindkét dolgozat készületeiben – természetesen – a szűk időhöz képest lehetőleg nagyobb terjedelemben feldolgoztam kérdéseimnek az irodalmát is – s kivált a latinban kiterjeszkedtem

a szövegkritika bizonyos mértékű tanulmányára, bár önálló konjektúráktól ezen a téren tartózkodtam." (Babits 1997:9–10.) (A pszichofilológiai módszerhez l. **18.**)
Az írás címe magyarul: Vergilius hasonlatai a *Georgicon* könyveiben.

Magyarázat
Vergilius – Publius Vergilius Maro (Kr. e. 70–19) római költő; *Georgicon* c. műve a paraszti életről szóló tanköltemény.

23. Bírálat Rédey Tivadar Horatius-fordításairól

Kézirat
Eredeti. Gépiratos tisztázat indigós másolata autográf tintaírású javításokkal. – OszK Fond III/1473. – BMKL 1928.

Megjelenés
A szerző életében kiadatlan. – Közli: Rédey Tivadar, Babits Mihály kritikusi „stílusgyakorlata" 1905-ből, It, 1943, 81.

Megjegyzések
Az 5. fólió rektóján ismeretlen tintaírású rájegyzése: „Felolvasta Babits Mihály 1905-ben Négyesy László egyetemi stílusgyakorlati óráján." A megjegyzés jelentősen megkönnyíti a szöveg datálását. A szakvizsgai folyamodáshoz készített önéletrajz impurumában BM bizonyára ezt a bírálatot említi a Horatiusról szólóként (l. Babits 1993:8. és vö. **11.**). A nyilvánvalóan 1905-ben (és nem, mint a Babits 1993 és a BMKL datálja, 1904-ben) keletkezett önéletrajz egybecseng az ismeretlen datálásával, tehát a bírálat BM utolsó egyetemi félévének terméke, s feltehetőleg utolsó ténykedése a Négyesy-szemináriumban is. Tekintve, hogy 1905. május 26-án BM letette szakzáróvizsgáját, a bírálat datálása: 1905 első fele, május 26. előtt.
A szöveget őrző palliumban megtalálható Rédey Tivadar két fordításának ugyanazzal az írógéppel készült gépiratos tisztázata is. (Ezekről a BMKL nem tesz említést, mint ahogy az egész anyag keletkezése kérdéses, meglehet, hogy Rédey 1943-as It-beli publikációjához készült.) A könnyebb áttekinthetőség és a jegyzetanyag kisebb megterhelése céljából itt közöljük a fordításokat, s Horatius eredeti latin költeményeit – segítségükkel könnyebben követhetőek BM kritikai megjegyzései, mintha szavanként térnénk ki rájuk a magyarázatokban.

LUCIUS SESTIUSHOZ.
Carm. Liber I. IV.

A zord telet enyhe, szellős napok váltják,
A gép vizre hajtja a kiszikkadt gályát;
Jószág sincs már ólban s arató tüz mellett,
S elveszték a mezők a csillogó leplet.

Cytherai Vénus bájos holdsugárba',
Kecses kara élén könnyed táncát járja,
Gráciák meg nymphák váltogatják szépen
– Mig Volkán tüzet szit izzó kemencében.

Most kell zöld myrtusgalyt tüzdelni fejedre,
Vagy virágot, mit a fölengedt rét terme;
Áldozat-oltáron, hives lombok árnyán,
Most essék Faunusnak gödölye vagy bárány.

Mert a sárga halál a pór kunyhajába
Csakúgy bekopogtat, mint királyi várba.
Boldog Sestiusom! szük határu éltünk
Nem enged jövőnktől sok napot remélnünk.

Carminum Liber I. Ode IV.
Ad Sestium

Solvitur acris hiems grata vice veris et Favoni
Trahuntque siccas machinae carinas
Ac neque iam stabulis gaudet pecus, aut arator igni;
Nec prata canis albicant pruinis.

Iam Cytherea choros ducit Venus, imminente luna;
Iunctaeque Nymphis Gratiae decentes
Alterno terram quatiunt pede;
dum gravis Cyclopum
Volcanus ardens visit officinas.

Nunc decet aut viridi nitidum caput impedire myrto,
Aut flore, terrae quem ferunt solutae.
Nunc et in umbrosis Fauno decet immolare lucis,
Seu poscat agna, sive malit haedo.

Pallida Mors aequo pulsat pede pauperum tabernas,
Regumque turres. O beate Sesti,
Vitae summa brevis spem nos vetat inchoare longam.
Iam te premet nox, fabulaeque Manes,

S majd Plutó lakában örökös lesz éjed,
Árnyak lengnek körül, s már ott ne reméljed
A borkirályságot s kegyét Lycidásnak,
Kiért ifjak égnek, kit szüzek csodálnak.

Et domus exilis Plutonia; quo simul mearis,
Nec regna vini sortiere talis;
Nec tenerum Lycidan mirabere, quo calet iuventus
Nunc omnis, et mox virgines tepebunt.

SZOLGÁJÁHOZ.
Carm. Liber I. 38.

Ode XXXVIII.
Ad ministrum

Én nem lelkesülök a keleti pompán,
Fonott füzér is csak hiábavalóság,
Szorgosan számomra ne kutasd hát szolgám,
A kései rózsát.

Persicos odi, puer, adparatus:
Displicent nexae philyra coronae:
Mitte sectari, rosa quo locorum
Sera moretur.í

Egyszerü myrtusnál egyebet, fiacskám,
Ne hozz: néked is az ékitse hajad,
Nékem is, kupákat sürün hajtogatván,
Leveles-szin alatt.

Simplici myrto nihil adlabores,
Sedulus curae: neque te ministrum
Dedecet myrtus, neque me sub arta
Vite bibentem.

Magyarázatok

Rédey Tivadar – (1885–1953) író, költő, kritikus, esszéista, a későbbiekben BM barátja.

Horatius – Quintus Horatius Flaccus (Kr.e. 65–8) római költő.

Non ebur, neque aureum... – (lat) sem elefántcsont, sem arany (A teljes sor: *„Non ebur, neque aureum* mea renidet in domo lacunar." [Sem elefántcsont, sem aranyos mestergerenda nem ragyog én házamban.] Horatius Carminum, Liber II, XVIII.) Ez a sor áll feliratul BM esztergomi nyaralójában, a dolgozószobába vezető boltíven is.

Euklidestől – Euklidész vagy Eukleidész (sz. Kr. e. 300 k.) görög matematikus, az ún. euklidészi geometria révén „a geometria atyja".

Riemannt – Georg Friedrich Bernhard Riemann (1826–1866) német matematikus.

Lovacsevszkit – Nyikolaj Ivanovics Lobacsevszkij (1792–1856) orosz matematikus, a nem-euklidészi geometria egyik megteremtője.

alexandrinjaiból – tizenkét vagy tizennégy szótagos, jambikus lejtésű középkori verssor-faj.
stoikus – sztoikus l. **13.**
epikureus – Epikurosz (l. **13.**) tanainak követője. E tanítás szerint mindenáron törekedni kell a lehető legtöbb, elsősorban szellemi jellegű örömre, ezzel küszöbölve ki a szenvedést.
kynikost – cinikus l. **13.**
Hume – l. **14.**
thymumokból – thymum, thymus (lat), mézfű, kakukkfű.
Burnsöcske – Robert Burns (1759–1796) skót költő.
bonvivánt – (fr) bonviván.
Arany János – l. **7.** A következőkben utalás két Horatius-fordítására.
asklepiadeum quartumban – (gör, lat) a négy sorból álló aszklepiadészi versszak; több változata ismert.
Szász Károly – (1829–1905) költő, író, műfordító.
Radó Antal – (1862–1944) költő, műfordító, irodalomtörténész.
auctoritásokat – (lat) tekintélyeket.
Barna Ignácot – (1822–1894) költő, orvos, több latin klasszikus között Horatius fordítója.
Berzsenyit – l. **15.**
a tiburi démutkát – thymum, mézfű, kakukkfű. Tibur Róma melletti város, mások mellett Horatius kedvelt nyaralóhelye.
mint Hatvani kísértője ama híres lólábat – utalás Arany János *Hatvani* c. költeményére (vö. **13.**).
organtineba – (fr) itt: selyemből készült művirág.
Byron – l. **7.**
Musset – Alfred de Musset (1810–1857) francia költő, drámaíró
komponensét – (lat) alkotóelemét.
a kolozsvári tanárok szótára – BM feltehetőleg a sokáig közkedvelt, Finály Henrik (1825–1898) szerkesztette latin szótárak valamelyikére utal.
nunc est bibendum – (lat) most igyunk; az eredeti görög alkaioszi töredék fordítása.
Heinrich Voss – l. **11.**
praesens értelmű – (lat) jelen idejű.
asszonancos – l. **10.**
philohermaphroditikus – (gör) a hermafroditizmus barátja. A Horatius által használt latin *tepeo* (abl.) ugyancsak tágan értelmezhető jelentése egyébként: szerelemre gyulladni valaki iránt, melléknévi értelemben: langyos, meleg.
poetica licentiával – (lat) költői szabadsággal.

u. a. – ugyanazon, ugyanabban a
Mallarméhoz – Stéphane Mallarmé (1842–1898) francia költő.
Laforguehoz – Jules Laforgue (1860 –1887) francia költő.
Moréashoz – Jean Moréas (sz. Ioannis A. Papadiamantopoulos, 1856–1910) franciául író görög költő, esszéista.
magam is megpróbáltam lefordítani – BM fordításának nincs nyoma.
Gőthe – Johann Wolfgang Goethe l. **10.**
Kennst du das Land – Goethe cím nélküli (kezdősorával jelölt) verse a *Wilhelm Meister vándorévei* c. regényből (III. könyv, 1. fejezet).
Csengerivel Catullust – Csengery János (1856–1945) klasszika-filológus, műfordító. Catullus összes verseinek fordítását 1880-ban adta közre.
Szabó E. – feltehetően Szabó Endre (1849–1924) költő, műfordító.
Molnár F. – feltehetően Molnár Ferenc (1878–1952) író, drámaíró.
Carducci – Giosuè Carducci (1835–1907) olasz költő.
Leconte de Lisle – l. **10.**
Greguss Ágost – (1825–1882) esztéta.
Arnold Böcklin – l. **15.**
Fritz von Ostini – (1861–1927) német esztéta, kritikus.

24. Helyesírásunk eredete és fejlődése

Megjegyzések
BM egyetemi szakzáróvizsgájának jegyzőkönyvét közli: Rába 1981:620; említi: Belia 1983:207, tud róla a BK is. A magyar és latin szakos záróvizsga 1905. május 26-án zajlott, a latin mellett itt magyar nyelvészetből kellett zárthelyi dolgozatot írnia, a fenti címmel. A dolgozatot Simonyi Zsigmond (l. **6.**) „dícséretes”-re értékelte. A szöveg ma nem ismeretes.

25. Cic. pro Sestio LXIX.

Megjegyzések
BM egyetemi szakzáróvizsgájának jegyzőkönyvét közli: Rába 1981:620; említi Belia 1983:208, tud róla a BK is. A szakzáróvizsga 1905. május 26-án zajlott, ekkor a magyar nyelvészeten kívül latin filológiából is, a fenti címmel. A dolgozat fordítási gyakorlat volt: Cicero (l. **13.**) Sestius érdekében írt beszédének LXIX. fejezetét kellett magyarra fordítania. A dolgozatot, melynek szövege nem ismert, Bartal Antal (l. **21.**) „kitűnő”-re értékelte.

26. The Monist

Megjelenés
Magyar Filozófiai Társaság Közleményei XVI. 1905. 2. sz. 32–36.

Megjegyzések
BM negyedéves egyetemista korában néhány könyvismertetést írt a *Magyar Filozófiai Társaság Közleményei* számára, amint akkori önéletrajzából tudjuk, Pauler Ákos megbízásából (Babits 1997:9), akinél korábban filozófiatörténetet hallgatott. Négy írása jelent meg a folyóiratban, melyekben külföldi filozófiai és pszichológiai szakperiodikák közleményeit ismerteti. Kérdéses, hogy a folyóiratok és cikkek kiválasztása mennyiben volt BM-ra bízva – Rába György véleménye szerint „filozófiai ismertetései egyéni gondjaira adott válaszok is, például a sötétségtől való félelemről (nyctophobia) és *Az álmok pszichológiájá*ról írt beszámolói *A gólyakalifa* szerzőjére, *A feltámadás keresztény taná*nak cikk-ismertetése viszont a *Golgotai csárda* témájára vall" (Rába 2008:85).

Magyarázatok
The Monist – BM a *The Monist* c. 1890-től megjelenő (1936 és 1962 között szünetelt) egyesült államokbeli filozófiai folyóirat 1905. januári számát ismerteti. A folyóiratot Paul Carus (1852–1919) haláláig, 1919-ig szerkesztette. A teljes cím magyarul: A monista. Negyedévenként megjelenő tudományfilozófiai folyóirat.
H. Poincaré – Henri Poincaré (1854–1912) francia matematikus, elméleti fizikus, tudományfilozófus. A háromtest-problémával kapcsolatos vizsgálatai alapjául szolgáltak a modern káoszelméletnek, és a matematika és elméleti fizika különböző területein számos jelentős felfedezést tett.
expónens – (lat) hatványkitevő.
konceptusa – (lat) felfogása, feltevése.
Carnot elvét – Nicolas Léonard Sadi Carnot (1796–1832) francia fizikus, a hőerőgépek működésének leírója. A Carnot-törvény szerint a hő csak akkor végezhet munkát, ha melegebb helyről hidegebb helyre áramlik közben.
degradációja – (lat) lefokozása, haszontalanodása, értékcsökkenése.
preparációk – (lat) itt: preparátum, vizsgálatra előkészített anyag.
browni mozgásai – folyadékban úszó részecskék (por vagy pollen) véletlenszerű mozgása. Robert Brown (1773–1858) angol botanikus a később róla elnevezett mozgást 1827-ben fedezte fel.
relativitás elvét – itt Galilei relativitási elvére gondol: két egymáshoz képest

egyenesvonalú egyenletes mozgást végző vonatkoztatási rendszer között mechanikai kísérletekkel nem tehetünk különbséget, azok egyenértékűek.
Newton elvét – Isaac Newton (1643–1727) angol fizikus, matematikus, csillagász, természetfilozófus. Newton harmadik törvénye a kölcsönhatás törvénye: Ha egy testre egy másik test F erővel hat, akkor a másik testre az egyik ugyanekkora erővel hat vissza. Az erők azonos nagyságúak, de ellenkező irányúak.
Lavoisier elvét – Antoine Lavoisier (1743–1794) francia fizikus. Felfedezte az anyagmegmaradás törvényét, amely szerint egy zárt rendszerben levő anyag tömege állandó marad, bármilyen fizikai vagy kémiai átalakuláson menjen is át.
energia-megmaradás elvét – egy zárt rendszerben tárolt energia mennyisége ugyanaz marad, függetlenül attól, hogyan alakul át.
infinitesimális – (lat) végtelenül kicsi, parányi.
gázok kinet. theóriája – a gázok makroszkopikus tulajdonságait (nyomás, hőmérséklet, térfogat) a molekuláris mozgásból levezető fizikai törvényszerűségek. Kidolgozása elsősorban Rudolf Clausius (1822–1888) német, illetve James Clerk Maxwell (1831–1879) skót fizikusok nevéhez fűződik – utóbbi alkotta meg a molekuláris mozgás statisztikai modelljét.
mozgó testek elektrodinamikája – elsősorban James Clerk Maxwell (1831–1879) skót fizikus alkotta meg a klasszikus elektrodinamikai (elektromágneses) elméletet. Albert Einstein (1879–1955) egyébként épp 1905 második felében jelentette meg *Mozgó testek elektrodinamikája* c. tanulmányát.
elasztikus – (gör, lat) itt: rugalmas.
konvenció – (lat) megegyezés, hagyomány.
centrális erők elmélete – centrifugális és centripetális erők, Newton mozgástörvényeinek alapfogalmai.
C. L. Herrick – Clarence Luther Herrick (1858–1904) amerikai pszichológus, a fejlődési pszichobiológia elméletének egyik kidolgozója.
tudományos materializmus – a 19. század tudományának eredményei sugallták azt, hogy az élet és a tudat is az élettelen anyagból fejlődött ki, innen eredeztethető a meggyőződés, hogy az élet minden jelensége tudományosan és anyagi folyamatokkal, analógiákkal magyarázható.
szubstancia – (lat) önállóan, magában létező dolog, szubsztancia. Az arisztotelészi és azon keresztül az európai filozófia egyik alapfogalma.
arithmetikus – (gör) itt: matematikus.
atomizmus – (gör) az a filozófiai irányzat, mely szerint minden jelenség magyarázható végső, tovább már nem elemezhető entitások tulajdonságaival és viselkedésével.

plenizmus – (lat) fizikai elmélet, mely szerint az univerzum folytonos, üresség nélküli, nem tartalmaz vákuumokat.
energisták – az energetizmus 19. századi fizikai idealista elmélet, minden jelenséget az anyagi alapjától megfosztott energiára vezet vissza.
étherfeltevés – a 19. században még úgy tartották, az elektromágneses hullámok terjedéséhez léteznie kell egy közegnek, amely azonban láthatatlan és érzékelhetetlen. Véglegesen csak Einstein relativitáselmélete cáfolta ezt a feltevést.
Crookes – Sir William Crookes (1832–1919) angol kémikus, fizikus. B. katódcsövekkel végzett kísérleteit említi.
protile – (ang) elsődleges építőkő (protyle).
Urstoff – (ném) ősanyag, elsődleges anyag.
Kelvin nem-rotáló anyaga – Lord Kelvin határozta meg – Joule kutatásaiból kiindulva – azt a hőmérsékletet, amikor egy anyag részecskéi megszűnnek mozogni, ez az abszolút nulla fok (~ –273 ºC).
Hegel – Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831) német filozófus, az újkori európai filozófia egyik legnagyobb hatású gondolkodója.
nem-létével – Hegel A logika tudománya c. művében a lét–nemlét–létesülés hármas fogalomrendszerét vezeti be. A lét a legáltalánosabb fogalom, nincs megkülönböztető jegye – ezért az is állítható róla, hogy maga a semmi, a nemlét. A lét és nemlét fogalma dialektikusan emelkedik a létesülés (Werden) körébe.
Spinózának – l. **13.**
parallelizmusa – Spinoza szerint az elmét a testről való képe hozza létre, a testnek pedig főként változásai által kerülünk tudatába – elménk változásai pedig a testre is visszahatnak.
Ostwald – Wilhelm Ostwald (1853–1932) német kémikus. 1909-ben kémiai Nobel-díjat kapott, a modern fizikai kémia egyik úttörője.
percepció – (lat) érzékelés.
kvantitatív – (lat) mennyiségi.
Szukcesszió – (lat) egymásra következés.
terminusaiban – (lat) szakkifejezéseiben.
applikációkat – (lat) alkalmazásokat.
pszichofiziologai – a viselkedés jelenségeinek élettani alapjaival foglalkozó.
monizmussá – az a felfogás, mely szerint csak egy szubsztancia („világ”) létezik.
Schopenhauer – l. **15.**
Carus – Paul Carus (1852–1919) német-amerikai szerző, filozófiaprofesszor.
Riggs – William Francis Riggs (1857–1927) amerikai csillagász, katolikus pap.

Hensley Henson – (1863–1947) angol pap, 1920–39 között Durham püspöke.
Márk még csak a sír ürességét jelzi – Márk 16,6.
C. J. Keyser – Cassius Jackson Keyser (1862–1947) amerikai matematikus.
axiómájáról – (gör) a matematikában kiindulási pont, alaptétel, amelyet adottnak tekintünk.
Riemann – Georg Friedrich Bernhard Riemann (1826–1866) német matematikus, fő területe az analízis és a differenciális geometria.
assemblage – (fr) összeállítás.
ekvivalens – (lat) egyenértékű.
Bolzano – Bernard Bolzano (1781–1848) német matematikus, filozófus.
petíció principii – (lat) körkörös érvelés. Érvelési hiba, melyben a következtetést a feltett állítás igaznak feltételével bizonyítja.
a priori – (lat) a tapasztalatot megelőző.
induktív – (lat) a jelenségből a törvényszerűségre következtető.

27. The American Journal of Psychology

Megjelenés
Magyar Filozófiai Társaság Közleményei XVI. 1905. 2. sz. 36–39.

Magyarázatok
The American Journal of Psychology – BM a University of Illinois által kiadott, negyedévente megjelenő pszichológiai szakfolyóirat (1887–) XVI. évfolyamának 1. számát ismerteti.
G. Stanley Hall – Granville Stanley Hall (1844–1924) amerikai pszichológus, az amerikai pszichológia egyik úttörője.
E. C. Sanford – Edmund Clark Sanford (1859–1924) amerikai pszichológus.
E. B. Titchener – Edward Bradford Titchener (1867–1927) angol pszichológus.
J. R. Jewell – James Ralph Jewell amerikai pszichológus.
szuggeszcióval – (lat) szuggesztió, az akarat rákényszerítése a másikra, befolyásolás.
flegmatikusabb – közönyösebb, egykedvűbb.
prezentatív – (lat) ábrázoló.
appercepcióban – (lat) felfogásban, megértésben.
premonitórikus – (lat) intő, figyelmeztető.
hipnagógikus – (gör) az ébrenlét és az alvás állapota közötti állapot.
Lillien J. Martin – Lillien Jane Martin (1851–1943) amerikai pszichológus.

introspekció – (lat) „befelé nézés”, a lelki működés megfigyelése.
reagensek – (lat) itt: kísérleti alanyok.
Hobbes – Thomas Hobbes (1588–1679) angol filozófus szerint „a nevetés szenvedélye semmi más, mint hirtelen dicsőség, mely az ész kitűnőségének valami váratlanul támadt érzetéből emelkedik ki, vagy mások gyengeségével, illetve saját korábbi gyengeségünkkel történő összehasonlítás révén. [...] hiábavaló a dicsőség és kevésre méltó a megfontolás, mely mások gyengeségére úgy gondol, mint a diadal elégséges alapjára”. (Human Nature IX. 13.)
imitatív – (lat) utánzó.
szimpathetikus – (gör) itt: együttérző.
diszpozíciót – (lat) kedvet, hangulatot.
point – (ang) poén, csattanó.
szuperioritását – (lat) felsőbbségét.
expektációét – (lat) elvárását.
Schopenhauerét – l. **15.**
E. J. Swift – Edward James Swift (1860–1932) amerikai pszichológus.
Bourdon – Benjamin Bourdon (1860–1943) francia pszichológus.

28. A classicus nyelvek tanításának jelentősége

Megjegyzések
BM pedagógiai vizsgájának jegyzőkönyvét közli Rába 1981:621; említi Belia 1983:248. A „paedagógiai vizsgálat”-ra (utolsó egyetemi vizsgájára), bajai tanári gyakorlóévét követően, 1906. május 15-én került sor. A szóbeli vizsga mellett zárthelyi dolgozatot kellett írnia a fenti címmel. Az ismeretlen szövegű dolgozatot Pauer Imre (1845–1930) filozófiai író, pedagógus „dícséretes”-re értékelte.

29. Harold H. Joachim: Absolut és relativ igazság

Megjelenés
Magyar Filozófiai Társaság Közleményei, XIX. 1906. jún. 2. sz. 117–118.
A szöveg végén a szerző keltezése: Baja.

Magyarázatok
Harold H. Joachim – Harold Henry Joachim (1868–1938) angol idealista filozófus.

Mind – az Oxford University filozófiai folyóirata (1876–).
alterálja – (lat) megváltoztatja, módosítja.
subiectum – (lat) alany, a megismerő és cselekvő lény, szubjektum.
koherenciája – (lat) összefüggése, egysége.
perceptió – l. **26.**
provizionális – (lat) előrevetített.

30. R. Senet: A nyctophobia (a sötétség félelme) a gyermekeknél.

Megjelenés
Magyar Filozófiai Társaság Közleményei XX. 1906. szept. 3. sz. 169–170.

Magyarázatok
R. Senet – Rodolfo Eustaquio Senet (1872–1938) argentin pszichológus.
Archives de Psych – Les Archives de Psychologie (1902–) francia pszichológiai folyóirat, indításától elsősorban pszichikai jelenségekkel, gyermekpszichológiával és pszichopatológiával foglalkozott, de a pszichoanalízisnek is sok teret szentelt.
phobiát – (lat) kóros félelem, fóbia.
ideatio – (lat) fogalomképzés, gondolatalakítás.
panophobia – (lat) nem specifikus, mindentől való megnevezhetetlen félelem (olykor halálfélelem), pánikbetegség.
auditív – (lat) hallási, hallással kapcsolatos.
hyperesthesia – (lat) fokozott válasz enyhe behatásra.
endopticus – entoptikus, (gör, lat) látószervből eredő.
ennoticus – entotikus, (gör, lat) hallószervből eredő.
angoisse – (fr) aggodalom, gyötrődés.
Journ de Psych – Journal de psychologie normale et pathologique (1904–) francia pszichológiai folyóirat.
Jean Paulhan – (1884–1968) francia író, kritikus, szerkesztő.

31. [Különben A. e korbeli költeményeiben...]

Kézirat
Eredeti. Autográf tintaírás. – OSzk Fond II1/1434/3. – BMKL 1805.

Megjelenés
A szerző életében kiadatlan. – Közli: Pienták Attila: „Babits – Aranyról." Kiadatlan tanulmánytöredék, *Lyukasóra* 2003/4. 18–19. – Babits 2003:110–114. – Genetikus szövegkritikai közlését l. a Mellékletben (**3.**).

Megjegyzések
A szöveg ismeretlen Arany-tanulmány töredéke. Bár témájában szorosan kötődik az *Arany János az 1877. év második felében* című szakdolgozathoz, mégsem bizonyítható, hogy annak részletével van dolgunk. Valószínűsíthető, hogy a szöveg az intenzív Arany-stúdiumok későbbi szakaszából származik, tehát az Arany, mint arisztokrata (**15–16.**) és a szakdolgozat (**18–21.**) után keletkezett. Javasolt datálása: 1905–1906.

Magyarázatok
Jókaiból – Jókai Mór (1825–1904) író, költő.
Mikoltnál – Mikolt (Mikolta) Etele utolsó felesége a Csaba királyfi különböző változataiban és tervezeteiben.
Kund Abigél – l. *Tetemre hívás*
kislány mint egy bögre – l. *Haja, haja, hagyma-haja...*
a sorokat, amelyeket gondolok – BM kihagyta az idézet helyét, ám utóbb üresen is hagyta.
Buda neje üvölt – l. *Buda halála* XII.
a Tavasz-ünnepély albumába – l. Arany *A „Tavasz-ünnepély" albumába* c. versét.
Leánya húsz év óta halott – Arany Juliska 1865. december 28-án hunyt el.
Széll Piroska – Széll Piroska (1865–1886), Széll Kálmán szalontai református lelkész és Arany Juliska leánya, a költő unokája.
A. László: Emlékezés Piroskára – Arany Lászlónak nem ismeretes ilyen című írása. (Ifjabb Szász Károlynak igen, mely azonban jóval később, 1930 áprilisában jelent meg a Budapesti Szemlében.)
Sturm Alberté a Pester Lloydban – Albert Sturm: „Széll Piroska", *Pester Lloyd* 1886. júl. 5. 184. sz. 1.
„a költő álmaiból" vett neve – l. *Toldi szerelme* VI. 2. és Arany László: „Piroska és édes anyja emlékéül", *Vasárnapi Újság* 1901. 739–742. 754–758.
apja róla írt strófáit szavalta – l. Arany László: *Piroska és édes anyja emlékéül.*
az akadémiai lakás – Arany 1865-ben a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára lett, 1867-ben költözött az Akadémia épületében lévő hivatali lakásba.
ifj Ábrányi Kornél – (1849–1913) író, költő.
Endrődi – Endrődi Sándor (1850–1920) költő.

Kiss J. – Kiss József (1843–1921) költő.
A. levelei P.-hoz Karlsbadból – l. „Arany János levelei unokájához”, *Vasárnapi Újság* 1901, 786–787.
Farkas Kálmán értesítése szerint – Dr. Farkas Kálmán: „Arany János betegségéről. Orvosi észleletek”, *Nemzet* 1882. dec. 20. 111. sz. (reggeli kiadás, melléklet). Farkas Kálmán (1841–1883) Arany háziorvosa volt.
násza, Szalai – Szalay István (1821–1894), Arany László apósa.
Wohlékkal – Wohl Janka (1846?–1901) költőnő Stefánia húgával népszerű szalont tartott fenn az 1870-es évektől, melynek Arany is gyakori vendége volt. Wohl Jankával azonban már az 1850-es évektől ismerték egymást.
Aranynak Wohl Jankához intézett [...] levele – 1. Palmer Kálmán: „A költő és unokája. (Arany-ereklye)”, *Fővárosi Lapok* 1886. okt. 22. 293. sz. 1–2.
Gyulai Pál – (1826–1909) író, költő, kritikus, egyetemi tanár.
Sógorával, Ercsei Sándorral – Ercsey Sándor (1827–1898), ügyvéd.
Ercsei egy levelet sem tett közzé[10] – l. Ercsey Sándor: *Arany János életéből,* Bp., Ráth Mór, 1883. A BM által ide iktatott utalójelhez nem tartozik lábjegyzet.
Rozvány A. – Rozvány András (1817–1877) nagyszalontai kereskedő, a költővel egy napon született. Halála alkalmából írta Arany *Kortársam R. A. halálán* c. versét.
Almanach – teljes címe: Almanach 1878-ra.
Játszuk el a múltak... – l. Petőfi *Állj meg, feleségem...* kezdetű versét.
plevnai győzelem – l. Arany *Plevna* c. versét.

32. Juhász Gyula versei

Kézirat
Eredeti. – OszK Fond III/1483/46. – BMKL 2076. – A verzón Török Sophie piros ceruzás rájegyzése: „Juhász Gyuláról”, valamint szintén tőle származó téves tintaírású rájegyzés: „A nyomtatott cikk ráragasztva egy verskéziratra”.

Megjelenés
Szeged és Vidéke 1907. okt. 20. 241. sz. 2–3.

Megjegyzések
Juhász Gyula – (1883–1937) költő, Babits egyetemi évfolyamtársa és egyik legközelebbi barátja. Jelen írás apropója Juhász első verseskötete: Juhász Gyula versei (1907).

Magyarázatok
Chladni-lemez – Ernst Chladni (1756–1827) német fizikus, akusztikus. Találmánya, a Chladni-lemez azon alapul, hogy különböző anyagú lemezekre szórt finom por vagy homok a lemezt bizonyos frekvencián (a lemez saját frekvenciáján) rezgetve különféle ábrákat rajzol ki (a szemcsék azon helyekre gyűlnek össze, ahol a lemez nem mozog). A kísérletnek az akusztikában és hangszerkészítésben van szerepe.
Villon – François Villon (1431–1463?) francia költő.
Shakspere – l. **11.**
reminiszcenciái – (lat) valamely műnek más műre emlékeztető helyei.
herédiás – José María de Herédia (1842–1905) francia nyelven író kubai költő.
Zarathusztra – utalás Friedrich Nietzsche *Im-igyen szóla Zarathustra* c. művére.
Kosztolányi Dezső – (1885–1936) költő, író, műfordító, BM egyetemi évfolyamtársa és barátja.
jambusain – egy rövid és egy hosszú szótagból álló versláb.
„Ó én vagyok a szürkeség maga” – a *Budapesti ősz* c. versből.
elégiai – melankolikus, beletörődő – eredetileg disztichonban írt antik görög műfaj.
klastromi – kolostori, zárdai.
Géza király – l. a Géza király c. verset I. Géza királyról (1074–1077), aki Bizánctól, a keleti egyháztól kért új koronát.
Meunier képei – Constantin Meunier (1831−1905) belga festő, szobrász. L. Juhász Gyula *Meunier* c. versét.
kijegecítve – kikristályosítva.
igricet – l. az Ősöm c. verset.
Gauguin – Eugène Henri Paul Gauguin (1848–1903) francia posztimpresszionista festő.
Dionysiozról – l. Juhász *Óda Dionüszoszhoz* c. versét.

33. Hegedűs Pál

Az író és az olvasó

Kézirat
Lapkivágat a Szeged és Vidékéből utólag kockás papírra ragasztva. Az 1. fólió verzóján autográf ceruzaírással: „Szeged és Vid. 907. XI/17.” A szövegben autográf ceruzaírású javítások. – OSzK Fond III/1483/36. – BMKL 2033. BM javításait minden esetben figyelembe vettük.

Megjelenés
Szeged és Vidéke 1907. nov. 17. 264. sz. 2–4.

Megjegyzések
A cikk Hegedűs Pál (1858–1906) művészettörténész, pedagógus halálának első évfordulójára jelent meg. BM tanárelődje, noha személyesen minden bizonnyal csak egyszer találkoztak, mély benyomást tett a frissen Szegedre kinevezett költőre. 1906. november 6-i halála után BM megvásárolta az elhunyt könyvtárának egy részét, a visszaemlékezések szerint javarészt az angol nyelvű irodalom darabjait szerezte meg, s tanulmányozta komolyan szegedi tanárkodása idején. (Részletesen l. Apró 1983:57–64., vö. **13.**)

Magyarázatok
predesztinált – (lat) eleve elrendelt, hivatott.
faculté maîtresse – (fr) uralkodó tulajdonság, fő jellemvonás, fővonás, l. **9.**
asszimiláció – (lat) beolvadás, hasonulás.
utilitarista – (lat) haszonelvű.
Macaulay – Thomas Babington Macaulay (1800–1859) angol költő, történész, politikus, esszéíró.
Bacon-tanulmányában – Macaulay *Lord Bacon* (1837) c. esszéje Francis Bacon (1561–1626) angol filozófus-államférfiról.
The end is the well-being of the people – (ang) A cél az emberek jóléte. Idézet Macaulay Bacon-tanulmányából.
Nietzsche – l. **7.**
mittelmässige Engländereiből – (ném) középszerű angolok. Nietzsche a *Túl jón és rosszon* c. művében mondja, hogy „az angol nem filozófiai faj", és kritizálja a „középszerű angoloktól" – Darwintól, John Stuart Milltől, Herbert Spencertől – származó gondolatokat, azok terjedését „az európai ízlés középső rétegeiben".
szubtilis – (lat) itt: bonyolult, szövevényes.
l'art pour l'art – l. **7.**
Baudelaire – l. **7.**
Verlaine – l. **14.**
Swinburne – Algernon Charles Swinburne (1837–1909) angol költő.
Rossetti – Dante Gabriel Rossetti (1828–1882) angol költő, festő, illusztrátor, műfordító.
Béranger – Pierre-Jean de Béranger (1780–1857) francia költő.
Hugo – l. **14.**
Longfellowé – Henry Wadsworth Longfellow (1807–1882) amerikai költő.

Wordsworthé – William Wordsworth (1770–1850) angol költő.
antiartisztikus – művésziség-ellenes.
Besant – Walter Besant (1836–1910) angol regényíró, történész.
Wells – Herbert George Wells (1866–1946) angol író.
Bret Harte – (1837–1902) amerikai író, költő.
Kipling – Joseph Rudyard Kipling (1865–1936) angol író, költő.
ekszigenciák – (lat) követelmények, elvárások.
receptivitását – (lat) befogadókészségét.
erudiciójából – (lat) olvasottságából, műveltségéből.
Reading maketh... – Az idézet Francis Bacon *Of Studies* (A tanulásról) c. művéből való, Julow Viktor fordításában „Olvasás teszi az egész embert, társalgás a talpraesett embert, írás a pontos embert".
Percy-gyűjteményt – Thomas Percy (1729–1811) angol püspök által összeállított versgyűjtemény régi angol balladákból.
Hennequin – Emile Hennequin (1859–1888) francia pozitivista irodalomteoretikus, kritikus. Fő műve a *La critique scientifique* (A tudományos kritika, 1888).
Ollivier – Émile Ollivier (1825–1913) francia államférfi. A hivatkozott mű valószínűleg a *L'Empire libéral* (A liberális császárság, 1895).
Mc Carthy – Justin McCarthy (1830–1912) ír történész, regényíró, politikus.
History of our own times – History of Our Own Times (1879–94), a Viktória királynő trónralépése és gyémántjubileuma közti időszakot dolgozza fel.
Church-fordítása – Kétezer év előtt, vagy egy római ifjú kalandjai címmel 1896-ban jelent meg. Eredetije Alfred John Church (1829–1912) angol ókortudós munkája.
Mary Lamb – Mary Anne Lamb (1764–1847) angol írónő.
Laurie-fordításai – Paschal Grousset (1845–1909) francia író André Laurie álnéven publikált. Sci-fi művek mellett több diáktémájú könyvet írt. Hegedűs Pál fordította pl. *Diákélet Angolországban* c. regényét (1897).
Zidler – Gustave Zidler (1862–1936) francia-kanadai költő. (A közlésben helytelenül a Ziegler név szerepel, ezt maga BM javította.) Hivatkozott műve helyesen: *Légendes des écoliers de France* (1898).
Freeman – Edward Augustus Freeman (1823–1892) angol történész. *A történelem tanításának módszerei* c. könyvét fordította le Hegedűs Pál (1892).
Tainenél – l. **9.**
Eugène Véronnál – Eugène Veron (1825–1889) francia történész, filozófus, művészetkritikus. Fő műve a *L'Esthétique* (1878).
Émile Michelnél – (1828–1909) francia festő.
polemikus – (lat) vitázó.
prakticizmusa – (lat) gyakorlatiassága.

kvietizmusnak – eredetileg 17. századi keresztény vallási mozgalom, a szemlélődés, passzivitás útján szeretne közel kerülni Istenhez. Itt: elvonulás, elcsendesedés.

34. Negyven év

Megjelenés
Kiss József, Szeged és Vidéke 1907. dec. 15. 288. sz. 1–2. – Negyven év = *Kiss József és kerek asztala.* A költő prózai írásai és kortársainak visszaemlékezései, Bp., Kiss József prózai munkáinak kiadóvállalata, 1934, 145–149. Alapszövegünk a kötetben megjelent változat.

Megjegyzések
Kiss József (1843–1921) az Arany utáni költőnemzedék fontos költője, az 1890-es évekre az irodalmi élet egyik vezéralakja, A Hét c. folyóirat egyik szerkesztője, elsőként ad teret Ady Endrének és az új költészetnek (noha később ellenük fordul). BM írása Kiss József negyvenéves írói jubileuma alkalmából jelent meg a Szeged és Vidéke vezércikkeként.
A kötetbeli közlés végén a szerző datálása: 1907.

Magyarázatok
kinematográf – (gör) filmvetítő-gép.
patriarchális – (gör, lat) ősi, hagyománytisztelő.
Shakespeare – l. **11.**
Arany – l. **7.**
leydeni palackban – statikus elektromosságot tároló eszköz, voltaképp a mai kondenzátorok korai elődje.
artista-lélek – művészlélek.
Valahol messze, valahol régen – részlet az Egy sír c. versből: „Valahol messze / valaha régen / megástak egy sírt / Temető-szélen".
Keleti-költeményeknek – a *Keletiek* c. versciklus *(Persa, A csók, Képzelt utazás, A beduin).*
Utcaélet – a *Dalok az utczáról* c. versciklus.
Regény – versciklus.
Hídavatás – Arany János balladája (1877).
divinációs – (lat) jós, látnoki.
jambusa – l. **32.**
Nagy csizma és kis cipő – Mese egy nagy csizmáról és a kis cipőről, Kiss József verse.

Hanzi dalosáról – Kiss József *Hanzi – Egy kanári madár szomorú története – Levél* c. költeménye.

35. [A latin tanítás ideális terve a reáliskolákban]

Megjegyzések
BM egyik, teljességben valószínűleg soha meg nem valósult kísérletéről van szó, mellyel Éder Zoltán foglalkozott röviden. Magához a címadáshoz BM 1907. július 7. utánra datált levele ad alapot, melyben terveiről szólva ezt jegyzi meg Juhász Gyulának: „És még pedagógiához is nyúlok, amit azelőtt ki nem állhattam; s elméletileg most sem: mégis megcsinálom a latin tanítás ideális tervét a reáliskolákban." (BML 1907–1909:45.) Éder Zoltán pedig a következőkről értesít: „Babits a párizsi egyetemen – említett kérvényében írja – latin és román filológiai tanulmányokat akart folytatni, azzal a különleges céllal, hogy a latin nyelv tanítását a reáliskola céljainak megfelelően alakíthassa ki. [...] Ezekről a tervekről adnak ízelítőt, és mutatják azt, hogy Babits pedagógiai tervekkel is foglalkozott, Alf. Fouillé *Les etudes classiques et la démocratie* című művéről 1907 szeptemberében készített, hagyatékában található feljegyzései. Ezek egyebek között az alábbi meglepően modern gondolatokat tartalmazzák: »A klasszikus és modern tanítás, mint most, egymás mellett, egyenlő kvalifikációval, nem állhat soká. A klasszikus bukik...« »Modern szükségletek: 1. tudományok... 2. szociológia-morál... 3. élőnyelvek... Tudományban fő a mat. és fiz. Görög legfeljebb a végén legyen vagylagos. Kivetni az irodalomtörténeti és filológiai adathalmazt. Franciában csak az utolsó három század íróit. Latinban a metrikát s csak kevés nyelvtant. Óraterv, kisebbítve a latin–görögöt, többítve a tudományokat (legalsó osztályokban csak egy óra latin dekl. Conj.)... A modern oktatást szakoktatássá kell tenni; ha a klasszikussal versenyez, csak az értelmi proletárságot növeli... s semmi szükségnek nem felel meg.«" (Éder 1966:35–36.) A fenti írásos nyomok alapján indokoltnak láttuk, hogy az elveszett, lappangó szövegű, vagy csak töredékeiben megvalósult tanulmányt önálló sorszám alatt szerepeltessük. Javasolt datálása: 1907.

36. Az aranyember

Megjelenés
Szeged és Vidéke 1908. febr. 13. 37. sz. 5.

Megjegyzések
BM 1907. február 13-a és 28-a között dolgozott a Szeged és Vidéke színházi rovatánál (l. **36–46.**). A színikritikusi állást a Szegedről Nagyváradra távozó Juhász Gyulától vette át. A színházi rovatnál munkája a Szegedi Nemzeti Színház esti előadásainak megtekintéséből és azonnali rövid kritikák írásából állt. Apró Ferenc utal rá, hogy a lapnak „egyidőben aligha volt két színi kritikusa" (Apró 1983:115), és BM-nak tulajdonítja a kérdéses két hét valamennyi, a színházi rovatban megjelent cikkét (hírek, ismertetések, beharangozók), melyek egy része (az apróbb, közleményszerű kishírek) azonban minden bizonnyal mástól származik.

Magyarázatok
Az aranyember – Jókai Mór Az arany ember c. regényéből (1872) maga a szerző készítette el annak első színpadi változatát, melyet évtizedekig játszottak a hazai színpadokon.
Almássy – Almássy Endre színész, 1908-tól a Szegedi Nemzeti Színház igazgatója.
Fodor Ella – színésznő.

37. Tália

Megjelenés
Szeged és Vidéke 1908. febr. 14. 38. sz. 7.

Magyarázatok
Hebbel – Christian Friedrich Hebbel (1813–1863) német költő és drámaíró.
Courteline – Georges Courteline (1858–1929) francia író, drámaíró.
Táliától – Thália Társaság. A Tháliát Bánóczi László (1884–1945), Benedek Marcell (1885–1869), Lukács György (1885–1971) és Hevesi Sándor (1873–1939) alapította 1904-ben. A Társulat 1908-ig létezett, fennállása alatt elsősorban kortárs külföldi és magyar drámaírók munkáira épülő előadásokat tartottak. A századforduló színházi reformmozgalma modern, progresszív jelenségének számított. Az alapítók közül BM még az egyetemről ismerte Benedek Marcellt, feltételezhető éppen ezért, hogy munkájukat külön is figyelemmel kísérte.
Mária Magdaléna – Hebbel drámája (1843).
Forgács Rózsi – Forgács Rózsi (1874–1931) színésznő.
Bánóczi Dezső – Bánóczi Dezső (1888–1958) színész, rendező.
Rendőrfőnök jó fiú – Courteline Le Commissaire est bon enfant c. színműve (1900).

38. A Remény

A Tália-társaság bucsújátéka

Megjelenés
Szeged és Vidéke 1908. febr. 15. 39. sz. 5.

Magyarázatok
Tália-társaság – l. **37.**
A Remény – Herman Heijermans (1864–1924) holland drámaíró darabja (*Op hoop van zegen,* 1901).
Tegnapi, hebbeli alakításuknak – l. **37.**
Vámos – Vámos Hugó színész.
Kürthy – Kürthy György (1882–?) színész, díszlettervező, író vagy Kürti József (1881–1939) színész – mindketten a Thália Társaság tagjai voltak.
Bánóczy – l. **37.**
Tihanyi – kilétét nem sikerült tisztáznunk.

39. Boccaccio

Megjelenés
Szeged és Vidéke 1908. febr. 16. 40. sz. 8.

Magyarázatok
Boccaccio – Giovanni Boccaccio (1313–1375) olasz költő, író, humanista. Suppé–Zell–Geneé *Boccaccio* c. operettje 1879-ből való.
Zell – Friedrich Zell (1829–1895) osztrák színműíró, librettista.
Geneé – Franz Friedrich Richard Genée (1823–1895) osztrák zeneszerző, költő, színműíró, libretista.
Suppé – Franz Suppé (1819–1895) osztrák zeneszerző.

40. A Cifra nyomorúság

Megjelenés
Szeged és Vidéke 1908. febr. 19. 42. sz. 5.

Magyarázatok
Cifra nyomoruság – Csiky Gergely (1842–1891) író, költő, drámaíró színműve (1881).
Klenovics – Klenovics György színész, rendező.
Vasgyáros – Georges Ohnet (1848–1918) francia író *A vasgyáros* (Le maître de forge*)* c. regényének (1882), illetve az abból készült színműnek főszereplője.
Tóvölgyi – Tóvölgyi Margit színésznő.
Almássy – l. **36.**
Szomori – Szomory Miklós színész.
Iványi – Iványi Antal színész.
Kendi Boriska – Sz. Kendi Boriska színésznő.
Makó – Makó Lajos (1854–1908) színész, 1905-től haláláig (immár harmadszor) a Szegedi Nemzeti Színház igazgatója.

41. Gül Baba

Megjelenés
Szeged és Vidéke 1908. febr. 21. 44. sz. 5.

Magyarázatok
Gül Baba – Huszka Jenő (1875–1960) operettje (1905).
kék-vókot – kék-vók, a századfordulón népszerű csoportos táncfajta; a korai jazz első hullámaival érkező új táncok egyikének, a „cake-walk"-nak ([ang] „kalácstánc") magyarított alakja.

42. Sámson

Henry Bernstein négyfölvonásos színműve

Megjelenés
Szeged és Vidéke 1908. febr. 22. 45. sz. 5.

Magyarázatok
Henry Bernstein – (1876–1953) francia színműíró (*Samson* c. darabja 1907-ből való.)
Lectures pour tous – olvasmányos, képes francia folyóirat (1894–1974).

Wer vieles bringt... – (ném) aki sokat hoz, némelyeknek hoz is valamit (idézet Goethe Faustjából).
Zolát – l. **10.**
Upton Sinclaért – Upton Sinclair (1878–1968), amerikai író.
verista – a verizmus a 19. század második felében kibontakozó, a naturalizmussal rokon, művészeti alkotásaiban az élet aprólékos hűségű ábrázolására törekvő stílusirányzat.
a newyorki krachillusztrációkat – 1904. június 15-én a General Slocum nevű, jórészt bevándorlókat szállító hajó kigyulladt az East Riveren, a katasztrófa több mint ezer áldozatot követelt.
Szívet cseréljen... – utalás Tompa Mihály *Levél egy kibújdosott barátom után* c. versének híres sorára: „Szivet cseréljen az, aki hazát cserél!"
Almássy – l. **36.**
Molnár Ferenc Ördögéé – l. **45.**
parvenü – (fr) felkapaszkodott ember.
Fodor Ella – l. **36.**
Szomori Miklós – l. **40.**
Szabados Gizi – Szabados Giza színésznő.
demi-monde – (fr) félvilági.
Végre – végül.
Pesti Kálmán – színész.
Virághátiné – kilétét nem tudtuk tisztázni.

43. Sámson

Megjelenés
Szeged és Vidéke 1908. febr. 23. 46. sz. 9.

Magyarázatok
L. **42.**

44. A dolovai nábob leánya

Megjelenés
Szeged és Vidéke 1908. febr. 27. 49. sz. 9.

Magyarázatok
A dolovai nábob leánya – Herczeg Ferenc (l. **10.**) színműve (1894).
Tarján Gida – a Herczeg-mű szereplője.
Thuróczy – Thuróczy Gyula (1885–1959) színész.
Fodor Elláról – l. **36.**
Iványi – l. **40.**
All's well, that ends well – (ang) Minden jó, ha vége jó, Shakespeare vígjátéka.
Dombai Mihály nagybocskói színtársulata – Dombay Mihály színész, színigazgató.

45. Az ördög

Megjelenés
Szeged és Vidéke 1908. febr. 28. 50. sz. 8.

Magyarázatok
Az ördög – Molnár Ferenc (1878–1952) író, drámaíró színműve (1907).
Egy Herczeg-színművet – l. **44.**

46. Színházi hírek

Megjelenés
Szeged és Vidéke 1908. febr. 29. 51. sz. 6.

Magyarázatok
Dekourcelle Pierre – Pierre Decourcelle (1856–1926) francia drámaíró, író.
A két tacskó a szerző *Les Deux Gosses* c. regényének (1880) színpadi adaptációja.
Sámson – l. **42.**

47. Erkölcs és iskola

Megjelenés
Szeged és Vidéke 1908. márc. 3. 53. sz. 1–2. A szerző (bm.) monogrammal jelezve.

Megjegyzések

A cikk pedagógiai-politikai hátterét Sipos Lajos a következőképp foglalja össze: „Ebben az időszakban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban a középiskolai ügyosztály vezetője, Barkóczy Sándor minden erővel érvényesíteni kívánta a katolikus szervezetek vezető szerepét. Ennek érdekében akarta 1909-ben a tankerületekben »megvitattatni«, »miként domborítható ki bizonyos tantárgyakban a valláserkölcsi érzület«; akkor alakult meg a Mária-kongregáció, szervezeti keretet adva a klérus befolyásának. 1907-ben ennek a szellemi offenzívának előjeleként Barkóczy előnyben részesítette a katolikus tanárokat a kinevezéseknél és a segélyek, az ösztöndíjak odaítélésénél. A polgári radikális újságok ezért 1907-ben támadták a minisztériumot és személy szerint Barkóczyt, kérve a tanárok esetében a vallás szerinti megkülönböztetés megszüntetését. A Barkóczy-ellenes hadjáratban részt vett a Szeged és Vidéke is, amely nemcsak átvette a budapesti újságok támadásait, de július 14-én maga is szót emelt a tanárok vallási hovatartozásának feltüntetése ügyében. Ugyanebben a lapban 1908. február 23-án névtelen cikk volt olvasható, miszerint a szegedi középiskolások éjszakai szórakozóhelyekre járnak és erősen italoznak. Szele Róbert tankerületi főigazgató, Barkóczy kegyeltje, három nappal később valótlannak nevezte az újság információit. A főigazgató írására válaszul a Szeged és Vidéke március 3-i számának első oldalán jelent meg Babits tanulmánya, az *Erkölcs és iskola.* [...] Nem elképzelhetetlen, hogy a cikknek is köszönhetően, esetleg az igazgató és a tankerületi főigazgató között előzetes egyeztetés alapján, 1908. április 14-én Homor István hivatalosan előterjesztette javaslatát: »Babics [!] Mihály latin nyelvi h. tanárnak valamely gimnáziumhoz való áthelyezése kívánatos. Babics igen művelt, alapos felkészültségű, tudós tanár, de reáliskolai latin nyelv tanításában eredményt elérni még hosszú évek során lesz csak képes [...]. Ha a tanárban változás nem történik, a tanár is, tanítványok is az eredménytelenség folytán elvesztik önbizalmukat, lassanként csökkeni fog a tanítványok száma, s hovatovább be kell szüntetni résztvevők híján a latin nyelvi tanfolyamot.« A Budapesti Közlönyben 1908. július 23-án jelent meg a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 78915 sz. rendelete, mely szerint Babits Mihályt, a szegedi főreáliskola helyettes tanárát, kinevezték a fogarasi gimnáziumba »rendes tanár«-nak." (Sipos 2008:24–25.) BM pályáján később is találkozunk az ügy hullámveréseivel: 1912-ben, Barkóczy „bukásakor" meg nem jelentetett cikket írt Barkóczy címmel (OSzK Fond III/1446., BMKL 1878.), s a Mária-kongregációban való feltételezett közreműködése miatti vádakkal szemben is védekezni kényszerült újpesti tanárkodásának kezdetén.

Magyarázatok
Wells – l. **33.**
Mind – l. **29.**
pragmatista – a pragmatizmus a 19. század második felében, elsősorban az Egyesült Államokban kibontakozó filozófiai irányzat, mely a jelenségeket mindenekelőtt praktikus célszerűségük, gyakorlati hasznosságuk alapján értékeli.
Jameséivel – l. **15.**
births and growths – (ang) születések és növekedés.
Nietzsche – l. **7.**
e borzasztó kérdésében – ti. „mit tettetek, hogy fölülmúljátok" – idézet az *Im-igyen szóla Zarathustrá*ból (Elöljáró beszéd, 3.). Wildner Ödön fordításában: „Az ember olyas valami, a minek fölébe kell kerülni. Mit tettetek, hogy fölébe kerüljetek?"
accusativus cum infinitivora – (lat) latin grammatikai szerkezet, tárgyeset főnévi igenévvel (pl. „látom a sereget közeledni").
Schopenhauert – l. **15.**
Wordsworth – l. **33.**
„the child is the father of Man" – a *Rainbow* (Szivárvány) c. versből (1802), Kálnoky László fordításában „a férfi apja a gyerek".
Children's Book of Moral-okat – (ang) Erkölcsi szabályok gyermekeknek.
Payot – Jules Payot (1859–1940) francia író, pedagógus.
Education de la volonté – Payot egyik fő műve (1893). Magyarul *Az akarat nevelése* címmel jelent meg Weszely Ödön fordításában (1905).
Video meliora proboque... – (lat) „Látom, mi a jobb, jól látva helyeslem / és ami rossz, követem" – Ovidius *Metamorphoses* (Átváltozások), Hetedik könyv, Iason és Medea; Devecseri Gábor fordítása.
tirannusa – (gör, lat) zsarnoka.
észrevette Hugo Viktor – Victor Hugo (l. **14.**), l. pl. az *Egy barikádon* c. verset.
igazabb lap Schopenhauerben – l. A világ mint akarat és képzet, Negyedik könyv, 55. §, a „szerzett karakter" tárgyalásánál.
Frank Wedekind – Benjamin Franklin Wedekind (1864–1918) német drámaíró.
heroizmussal – hősiességgel.
pyritről – vas-szulfid, más néven a bolondok aranya.
Péterfy Jenő – (1850–1899) esszéista, kritikus, zenekritikus.
New Republicjához – (ang) Új Köztársaság. H. G. Wells *Anticipations of the Reaction of Mechanical and Scientific Progress Upon Human Life and Thought* (Megérzések a mechanikai és tudományos fejlődés hatásáról az

emberi életre és gondolkodásra) c. tanulmányának (1901) egyik gondolata, a tudományosan megtervezett és szabályozott világhatalom víziója.
Mit törődöm veletek... – szabad idézet az Im-így szóla Zarathusztrából (Második rész, A műveltség országáról).
S hagyjátok hozzám jönni a gyermekeket – Márk 10,14 és Lukács 18,16.

48. Két fordítás

Kézirat
Eredeti. – OszK Fond III/1690. – BMKL 2089. A fólió verzóján Török Sophie rájegyzése: „Kritika a Readingi fegyház balladájának két műfordításáról: Radó Antal és Kún Józsefről".

Megjelenés
A Hét 1908. márc. 15. 11. sz. 175–176. (Vö. **50.**) A közlés alig tekinthető BM szándéka szerinti közlésnek.

Megjegyzések
BM 1908. márc. 15-i levelében a következőket írta Juhász Gyulának: „Kun fordítását a Readingi fegyházat összehasonlítottam Radóéval: a Hétnek küldve: azonban gyalázatosan bántak el vele: elvettek belőle és hozzáírtak, szóval enyhítették és elrontották az összefüggést és értelmét mellesleg." (BML 1907–1909:404.) Szövegközlésünk alapja az autográf kézirat. A Hétben megjelent változatot l. **50.**

Szövegkritikai jegyzetek
fertőzve van a tér – fertőzve van a <lég>|:tér:|
vónok zugnak – vónok <...> zugnak
Ez csak művészi? – <Kun nem a középrímeket fordította.>|:Ez csak művészi?:|

Magyarázatok
A readingi fegyház balladája – Oscar Wilde (1854–1900) angol költő, író verse.
Radó Antalé – Radó Antal (l. **23.**) Wilde-fordítása a Vasárnapi Újságban jelent meg (1908. márc. 1.). Az említett kötet: Oscar Wilde: *A readingi fegyház balladája,* Bp., Lampel-Wodianer, 1908.
Kun Józsefé – Kún József (1873–1912) költő (vö. **61.**), műfordító, Kiss József unokaöccse, BM barátja Szegeden, egy ideig közös Wilde-fordításkötet

kiadását is tervezték (részletesen l. Apró 1983:65–74.). Wilde-fordításának részlete: A Hét 1907. júl. 7.
Annandale szótára – Charles Annandale (1843–1915) angol szótáríró, szerkesztő. BM minden bizonnyal *The Concise English Dictionary* c. munkájára utal.
középrímeket – a sorközépnek a sorvéggel való összecsengése.
anapaestusra – (gör) időmértékes versláb (v v –).

49. [A Két fordítás töredékei]

Kézirat
Eredeti. – OszK Fond III/1472. – BMKL 1927.

Megjegyzések
A BMKL 1905 körülre datálja ezt a két fóliónyi töredéket, ami feltételezi, hogy a szöveget BM valamelyik Négyesy-féle stílusgyakorlatra beadott munkája részének tekintjük. (Mindez nem is volna alaptalan, hiszen a levelezésből kiderül, hogy BM és baráti társasága 1904–1905 körül forgatta Radó Antal Idegen költők albuma c. műfordítás-gyűjteményét.) Ennél sokkal valószínűbb, hogy ezek a feljegyzések is a Két fordítás (**48.**) munkálatainak eredményei.

Szövegkritikai jegyzetek
(30–31. oldal.) A formával való... – (30–31. oldal.) <Így aztán nem sokat várhatunk a stílus magyarságától és világosságától sem.> A formával való...
hézagpótlás: – [a szöveg törölt versidézettel folytatódik:] hézagpótlás: <Se ... az órán nem figyeli / Izmát, idegét, üterét.>
The hand that held... – [a bekezdés előtt:] <Még a> <Még a verselésre van néhány megjegyzésünk. Az anapaestusok több helyett teljesen szabadok>

Magyarázat
Az idézetek *A readingi fegyház balladájá*ból, illetve annak Radó-féle magyar fordításából származnak.

50. A readingi fegyház balladája

Kézirat
L. a **48.** jegyzeteinél.

Megjelenés
A Hét 1908. március 15. 11. sz. 175–176.

Megjegyzések
L. a **48.** jegyzeteinél. A BM kéziratára alig emlékeztető szöveg szerzői név feltüntetése nélkül jelent meg.

51. Zrínyi Miklós mint hadvezér és hadtudományi író

Megjegyzések
A BK a Fogaras és Vidékét (1908. nov. 15. 46. sz. 5–6.) idézve, illetve a főgimnáziumi értesítőre hivatkozva közli, hogy BM fenti címmel aznap délután a főgimnázium 4. osztályának tantermében ismeretterjesztő előadást tartott a honvédzászlóalj altisztjeinek. A BML 1909–1911 adatai szerint a szabad lyceumi előadások mellett (l. **59.**) a fogarasi „gimnázium másik rendszeres előadássorozata az *Ismeretterjesztő előadások honvédaltiszteknek* címet viselte. A gimnázium tanárai és köztük természetesen Babits is rendszeres előadói voltak ezen alkalmaknak" (212–3.).

Magyarázat
Zrínyi Miklós – l. **15.** Zrínyi hadtudományi művei: *Tábori kis tracta* (1646–1651), *Vitéz hadnagy* (1650–1653), *Az török áfium ellen való orvosság* (1661).

52. Halálesztetika

Kézirat
Lapkivágat a Nyugatból. A fólió rektójának felső szélén autográf ceruzaírású rájegyzés: *Balázs Béla.* – OSzK Fond III/1483/34. – BMKL 2030.

Megjelenés
Nyugat 1908. dec. 1. 23. sz. 445–446.

Megjegyzések
A recenzeált kötet: Balázs Béla: *Halálesztétika,* Bp., Deutsch és Márkus, 1908. (BM leveléből tudjuk, hogy az általa olvasott könyv az eredetileg az Öntudatról címmel forgalomba került mű volt, mely azonban Balázs Béla levele szerint „szószerint a Halálesztétika. Csak a fedelet köttettem 100 pldánynak

mást – doktoratusi célokra" – vö. BML 1907–1909:503., 504., 510. A recenzió megírására maga a szerző kérte fel BM-t 1908. nov. 7. körüli levelében (BML 1907–1909:502). BM-nak a művel és saját mondandójával kapcsolatos aggályait jól mutatja Juhász Gyulához a következő napokban írt levele (BML 1907–1909:504), melyben már a recenzió szaggatott, rövid mondatos stílusa is feltűnik. A recenzió BM első prózai írása a Nyugatban.
Balázs Béla (1884–1949) költő, író, esztéta, forgatókönyvíró, filmrendező és -teoretikus.

Magyarázatok
transzcendens – (lat) tapasztalaton, megismerésen túli.
aforizmák – (gör) általános gondolatot kifejező tömör, szellemes mondás.
Schopenhauerhez – l. **15.**
mondta már egy nagy tanítvány – utalás Nietzsche *Schopenhauer mint nevelő* c. tanulmányára (1874).

53. Bánk bán

Bevezető magyarázat a fenti darab előadásához

Megjelenés
Fogaras és Vidéke 1908. dec. 25. 52. sz. 2–3.

Magyarázatok
Bánk bán – Katona József (l. **15.**) drámai fő műve (1820).
elégiai – l. **32.**
shaksperei – l. **11.** és **59.**
Othelló – William Shakespeare *Othello* c. drámájának hőse.
Hamleté – Shakespeare *Hamlet, dán királyfi* c. drámájának főszereplője.
Petur – a *Bánk bán* egyik főnemes szereplője.
Tiborc – Bánk bán jobbágya.

54. Algernon Charles Swinburne

Kézirat
Eredeti: gépiratos tisztázat ceruzaírású javításokkal. Az 5. fólió verzóján autográf ceruzaírású rájegyzés: „*Swinburne*". Aláírás: Babits Mihály. – OSzK

Fond III/1873. – BMKL 2249. – Az egyezések alapján minden bizonnyal az *Irodalmi miniatűrök*-beli megjelenéshez készült.

Megjelenés
Nyugat 1909. febr. 1. 3. sz. 113–119. (Swinburne címmel.) – Irodalmi miniatűrök, 1. sor., szerk. Benedek Marcell, Bp., Dante, 1922, 141–152.). Alapszövegünk az utóbbi kiadás.

Megjegyzések
Babits e tanulmányával, ahogy a George Meredith-ről írottal **(68.)** is, a tizenkilencedik századi angol irodalom egy jellegzetes, de kevésbé ismert vonulatának magyarországi recepcióját indította volna el – azonban végül egyik szerző sem vált Magyarországon ismertté vagy közkedveltté, Meredithnek egy regénye (*Az önző,* BM és Tóth Árpád fordításában), Swinburne-nek néhány verse (főleg Babits fordításában) jelent csak meg magyarul.
Az írás BM kezdeményezésére született. 1908. december 1-jei levelében említi Osvátnak: „szeretnék néhány, némileg magasabban járó irodalmi essayt befejezni, például mindjárt legközelebb egyet Swinburneről, akit jól ismerek s akit a Nobel-díj most aktuálissá tett. Kérem, legyen szíves tudtomra adni, közlik-e és mikorra kell elküldenem?" (BML 1907–1909:168.). Kedvező fogadtatásra talált, Fenyő Miksa a következő év január 5-én sürgeti a cikket, mert „nehezen várjuk" (uo., 182.). A megjelenés után egy héttel arról tudósítja a szerzőt, hogy „A Swinburne czikk tetszett az érdeklödöknek" (uo., 196.). A szöveg egyes elemeit BM felhasználta *Swinburne, a nagy angol költő* c. 1937-es rádió-előadásában. Kéziratát l. BMKL 2250. A szöveg fennmaradt hangfelvétele megjelent a *Babits hangja* c. hanglemezen, szövegét közli Vezér Erzsébet, *Hangmúzeum az irodalomtörténet szolgálatában. (Ismeretlen Babits- és Szabó Lőrinc-szövegek),* (It, 1969, 1, 158−166).

Magyarázatok
Algernon Charles Swinburne – (1837–1909) angol költő, drámaíró. Amint levelében BM is utal rá, 1908 őszén felmerült neve a legfrissebb Nobel-díjasként (*Swinburne* c. írásában Kosztolányi Dezső már ekként ünnepli a Nyugat december 1-jei számában), a díjat mégsem kapta meg. (1908-ban Rudolf Euckent, 1909-ben Selma Lagerlöföt illette az elismerés.)
Browning – Robert Browning (1812–1889) angol költő, drámaíró.
cockney-költők – a cockney a londoni munkásosztály dialektusa; a kifejezést pejoratív jelzőként alkalmazták a második romantikus költőgenerációra, köztük Leigh Huntra és John Keatsre.

vátessé – (lat) vátesz, jós, próféta.
„Mégegyszer átadom neked..." – l. *In Guernsey*.
Aranyunk – l. **7.**
Bocskay – Bocskai István (1557–1606) erdélyi fejedelem.
Stuartok – skót királyi dinasztia, Skócia uralkodói 1371–1707 között. A tizenhetedik század nagy részében az angol trónon is ők ülnek.
Toldié – utalás Arany János Toldi-trilógiájára.
trilógiáját – Chastelard (1865), Bothwell (1874), Mary Stuart (1881).
Stuart Máriáról – (1542–1587) katolikus skót királynő, angol trónörökös lett volna Erzsébet királynő után, azonban – elsősorban a katolicizmusa jelentette veszély miatt – Erzsébet bebörtönöztette és végül kivégeztette.
Byron – l. **7.**
Shelley – Percy Bysshe Shelley (1792–1822) angol költő.
Keats – John Keats (1795–1821) angol költő.
Atalantát – Atalanta in Calydon (Atalanta Kalüdónban), Swinburne drámája (1865), BM Laodameiájának egyik legfontosabb mintája.
Wilde Oszkárig – Oscar Wilde (1854–1900) angol költő, drámaíró.
dekadensek – (lat) bomló, hanyatló; a 19. századi francia szimbolisták egyik elnevezése is.
Horátius – l. **23.**
„Az ember őrült sár", „Az ember fáj a földnek" – idézetek Vörösmarty *Az emberek* c. verséből (1846).
A vén cigány – Vörösmarty egyik utolsó verse (1854).
Hídavatás – Arany János balladája (1877).
Baudelaire – l. **10.**
Balassa – l. **8.**
Zrínyi – l. **15.**
Sappho – Szapphó (Kr. e. 628–568) görög költőnő.
Itylus történetét – a görög mitológiában Zethusz thébai király és Aedon fia, akit Aedon tévedésből megölt. Aedont ezért az istenek csalogánnyá változtatták.
Masque of Queens – The Masque of Queen Bersabe (Bersabe királynő álarca), Swinburne drámai költeménye a *Poems and Ballads* c. kötetben (1866).
Meleager története – görög mitológiai alak, Oeneus és Althaea (Kalüdón királya és királynője) fia. Születésekor a Moirák, a sorsistennők úgy döntöttek, addig élhet, amíg a családi tűzhelyen egy üszök el nem ég, anyja ezért az üszökdarabot elrejti. Bátor harcos lesz, és bár van felesége, beleszeret Atalantába, a vadásznőbe. Ketten megölik a calydoniai vadkant, mivel azonban a trófeát Atalantának adja, két testvére megharagszik rá. Megöli őket, ezért anyja elégeti az üszköt, így ő is meghal.

inventív – (lat) leleményes, találékony.
metrumot – (lat) versmérték.
Aischylos – Aiszkhülosz (Kr. e. 525–456) görög drámaíró.
Sophokles – Szophoklész (Kr. e. 496–406) görög drámaíró.
Richepiné – Jean Richepin (1849–1926) francia regényíró, költő, drámaíró.
verseskönyvet a tengerről – La Mer (A tenger) c. kötete (1886).
pantheisztikus – a természetben isteni jelenlétet látó, azt isteni tulajdonságokkal felruházó.
Venust – Vénusz a római mitológiában a szépség istennője.
Sportsmanről – (ang) sportember.
Anteusza – l. **15.**
Árny, csönd és tenger – eredeti címe *Shadow, Silence and the Sea* (1878).
anapaestusokat – emelkedő versláb (rövid-rövid-hosszú).
refrainballadák – a refrénes balladában minden versszak végén, ritkábban elején ugyanazok a sorok ismétlődnek.
Erechteusnak – Swinburne drámája (1876).
Ballada a terhekről, Ballada az életről, Lamentation – mindhárom költemény a *Poems and Ballads* c. kötetben (1866).
Ave atque vale – Swinburne a súlyos beteg Baudelaire-nek írta a verset (1866). A címet Catullus (CI.) *Testvére sírjánál* c. költeményének zárósorából kölcsönözte, Kosztolányi Dezső fordításában: „Isten veled, édes, légy áldva örökre!".
Proserpina Kertjében – a *Poems and Ballads* c. kötetben (1866). Proserpina a görög mitológiában Zeusz és Démétér lánya, akit Hádész magával ragadott az alvilágba, hogy felesége legyen.
Léthe – a görög mitológiában a feledés folyója.
Hugó Viktor – l. **14.**
antithetizmusa – (gör) az antitézis itt stilisztikai alakzat, amely ellentétes vagy eltérő értelmű szavakat állít egymás mellé.
Flórencben – Firenzében.
Burne Jones – Sir Edward Coley Burne-Jones (1833–1898) angol festő, képzőművész.
Rosetti – l. **33.**
Watts – Theodore Watts-Dunton (1832–1914) angol költő, kritikus.
Morris – William Morris (1834–1896) angol képzőművész, író.
praerafaeliták – l. **14.**
Shakespeare – l. **11.**
Chastelardba – a Stuart Mária-trilógia első darabja (1865).
„a kéj fekete szőlőfürtjéből..." – valószínűleg Swinburne *Laus Veneris* c. köl-

teményének egy sorát idézi itt átalakítva Babits: „Trodden as grapes in the wine-press of lust".
Parnasszuson – a görög mitológiában Apollónak szentelt hegy, a múzsák lakhelye.
Dalok és Balladák – a már említett *Poems and Ballads* c. kötet (1865).
William Sharp – (1855–1905) angol író.
Nietzsche – l. **7.**
dionysosi – Dionüszosz a görög mitológiában a bor istene. Nietzsche *A tragédia születése* c. művében (1872) megkülönbözteti az apollóni művészetet, mely az embert individualizálja, és a természettől elválasztja, alapvetően racionális, és a dionüszoszi művészetet, amely az embert a természet erőivel eggyé teszi, és alapvetően irracionális.
Tennysonban – l. **10.**
Nympholept – Swinburne verse (1894).
Borgia Caesarról – The Duke of Gandia (Gandia hercege, 1908). Cesare Borgia (1475–1507) itáliai hadvezér.

55. Maupassant – Kosztolányi

Megjelenés
Nyugat 1909. febr. 16. 4. sz. 228.

Megjegyzések
A szöveg egy bekezdését – változtatásokkal – közli az *Írók két háború közt* c. tanulmánykötet (Bp., Nyugat, 1941) a *Kosztolányi* c. írás jegyzetében: „Kosztolányi magyar nyelv- és verskészsége nagyobb dolgok fordítására hivatott; s talán nem is Maupassant az egyéniségéhez legrokonabb színű költő... Veszít az eredeti könnyedségéből, nem mintha a fordító nyelvvel, formával küzdene, hanem épen, mert nagyon is virtuóz. ... Egy oktávával magasabbra hangolt Maupassant az övé... Kosztolányi nyelve az újabb években váratlanul újra kivirágzott magyar költői nyelv legmagasabb szintjén áll...". A recenzió tervére már utalás történik Kosztolányi 1908. dec. 13-i levelében (l. BML 1907–1909:171–2.). Fenyő Miksa 1909. január 5-én sürgeti a kéziratot (uo.:182.). Ugyanő február 8-án reagál BM írására: „A Maupassant–Kosztolányi dolgot Osvát kissé tulzónak találja. Szívesen közölné, ha ön hajlandó volna a bekerített részt elejteni. (Ez esetben kérjük a korrektúrát vissza.)" (uo.:196.). A korrektúra nem maradt fenn, így csak feltételezhető, hogy az 1941-es jegyzetközlés tartalmaz valamit az Osvát által kifogásolt részletből.

Maupassant (l. **7.**) versei magyarul Kosztolányi Dezső (l. **32.**) fordításában jelentek meg (*Guy de Maupassant Összes versei,* Bp., Jókai Ny., 1909.)

56. Szagokról, illatokról

Kézirat
Eredeti. Autográf tintaírású fogalmazvány autográf tinta- és ceruzaírás javításokkal, kiegészítésekkel. – MTA Ms 4699/71. – BMKL 2251. (L. még **57.**, **58.)**

Megjelenés
Nyugat 1909. márc. 1. 5. sz. 240–253. – Gondolat és írás, Bp., Athenaeum, 1922, 121–141. – Ezüstkor, Bp., Athenaeum, 1938, 3–20.

Megjegyzések
BM ezen írása meglehetősen hosszú idő alatt készült el és sokat várt a megjelenésre. Első nyomát egy Juhász Gyulának írt, 1906. október 27-ről származó levélben találjuk: „Irok [...] értekezéseket (a szagokról, tájkertészetről stb.)" (BML 1890–1906:292). 1907 júliusában már azt tudatja barátjával: „A Szagokról szóló értekezés már szépen le van tisztázva, Kun Jóska is olvasta, és minden munkám közül legjobbnak minősítette." (BML 1907–1909, 44) 1908. március 15-én arról tájékoztatja Juhászt, hogy esszéjét a Nyugatnak szándékozik küldeni (uo., 84), de az írás legközelebb csak Fenyő Miksa 1909. január 5-i levelében bukkan fel: a szerkesztő egyebek mellett „az illatokról régebben írt dolgát" kéri Osvát Ernő nevében (uo., 182).
Maga a szerző *A szagokról* címet viselő kézirat végén datálta azt: „(Kezdtem 190<4>6. szept., befejeztem 1907. jan.)". Már a datálás bizonytalansága is sokatmondó, különösen, hogy a *Gondolat és írás* valamint az *Ezüstkor*-beli közléskor a cím alá az 1905-ös évszámot tette datálásként. Szinte bizonyosra vehető, hogy Babitsot hosszan foglalkoztatta a szöveg, eredetei pedig az egyetemista időszakra nyúlnak vissza, talán még 1904-re, de 1905-re bizonyosan, mint arról a kézirathoz illesztett kutyanyelvlevágatok is tanúskodnak. A fent leírt kézirat sok hasonlóságot mutat az *Arany, mint arisztokrata* vázlatával (**15.**), azzal a különbséggel, hogy a szöveg formálódásának jóval hosszabban elhúzódó útját kísérhetjük nyomon: az eredetileg nyilván pontosan datált (1906. szeptember–1907. január) kézirat egy voltaképpeni tisztázat, melyhez azonban ekkor vagy később hozzáadódtak korábbi (1904–1905-ös) kéziratrészletek, illetve bővült későbbi betoldásokkal, módosításokkal (akár

közvetlenül a megjelenés előtti időszakig, tehát 1909 elejéig). Ha ehhez hozzávesszük, hogy fennmaradt az *Illatkoncert Utópiában* c. kézirat (**57.**), illetve annak töredéke (**58.**) is, melyek a kiadott mű külön részfogalmazványainak tekinthetőek, mindent egybevéve a következő keletkezéstörténetre következtethetünk. BM számára nyilvánvalóan fontos, dédelgetett téma volt az illatértekezés ötlete, s feltehetőleg már 1904–1905 környékén hozzálátott kidolgozásához. A szakirodalom nagyjából megegyezik abban, hogy megírásának aktív időszaka a bajai gyakorlóév (az 1905/1906-os tanév) idejére tehető, ami éppúgy lehet igaz is, mint nem, tekintetbe véve a tényeket és BM datálásait. 1907 derekára már nyilvánvalóan készen állt egy végleges változattal, melyet, mint láttuk, ki is engedett kezéből véleményezésre. Majd egy év telik el azonban, hogy a Nyugat mint lehetséges publikációs fórum felmerül, s megint annyi, mire révbe ér a kézirat. A szöveg figyelmes olvasása pedig nem árulkodik egyébről, mint amit az Illatkoncert-kéziratok egyenesen bizonyítanak: az esszében mutatkozó érdekes differenciáltság, az ifjúkori „vers és tréfa" játékos elvetése, a mintegy csattanóvá emelt képzelt illatkoncert-leírás érzékeny és esztétikailag magasrendű játéka, egybejátszatása előbb megoldásra váró, talán az ifjonti hév feletti enyhe pironkodással vegyülő gondot jelentett a szerzőnek, majd éppen ennek a gondnak játékossággá alakításával, az ifjonti hévnek látszatra megtagadó megőrzésével egy briliáns elmejáték megvalósításának lehetőségét. (Egészen bizonyos például, hogy az Illatkoncert-kéziratok jóval későbbiek az induló tisztázatnál, s meglehet, eredetileg ez az ötlet nem is szerepelt az esszé tervében. Ismételjük: a szerzőnek a legnagyobb feladatot ezen írása kapcsán éppen az jelentette, miként őrizzen meg az önirónia mázával vagy anélkül minél többet a szívének oly kedves kezdeményezésekből.) Babits maximálisan élt ezzel a lehetőséggel, s az eredmény ebben az esetben felülírja a textológiai érdeklődést: bár a bőséges kéziratanyag lehetővé tenné finomabb keletkezéstörténeti distinkciók kísérletét, ugyancsak fölfejthető lenne talán a tág, legalább négyesztendős időhatáron belüli alkotói mozgásfolyamat – arra a *Szagokról, illatokról* esetében még sincs valódi szükség. Ha valahol, itt nyeri el valódi értelmét az ultima manus elvének gyakorlata: tudva és leszögezve, hogy a szerzőnek talán legtovább csiszolt esszéremekéről van szó, tiszteletben tartva és regisztrálva saját datálásait, annak életében megjelent utolsó változatának szövegét közöljük, a szöveg első nyomtatásban napvilágot látott kronológiai helyén. A szöveg minden ezután következő vizsgálata, melyre a fentiekben csupán néhány szó erejéig vállalkoztunk, komplex filológiai elemzés feladata.

Szövegközlésünk alapja az Ezüstkorban megjelent változat.

A magyarázatokhoz a teljes kézirategyüttes anyagát felhasználtuk. Elkészí-

tésüknél továbbá jelentős mértékben támaszkodtunk Jankovics József jegyzetanyagára is (Babits 2005:596–600).

Magyarázatok

Maupassant – l. **7.** *La Main gauche* c. novellagyűjteménye 1889-ben jelent meg.

Elle est... – (fr) Nagyon fekete! Bizony, túlságosan is az.

Egyik modern írónk egy tárcája – mint a kézirat utal rá, Szász Zoltán (1877–1940) tárcanovellájáról van szó. Az írást nem sikerült azonosítanúnk

Nagy Sándorról – l. Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok,* Alexandrosz, 4. Jankovics József okkal feltételezi, hogy BM az adalékot Montaigne (l. **14.**) *Des senteurs* c., a továbbiakban többször idézett esszéjéből veszi, nem közvetlenül Plutarkhosztól. (Babits 2005:596.) Nagy Sándor (III. Alexandrosz, Kr. e. 356–323) makedón király. Plutarkhosz (45 u.–120 u.) görög író.

Mulier tum bene olet... – (lat) Mert az asszony akkor legjobb szagú, ha épen nincs szaga. (Csiky Gergely fordítása.) Plautus (Kr. e. 250 k.–184 k.) római színműíró *A kísértet* c. darabjából (I/3) vett idézet, a mondatot Montaigne is idézte említett esszéjében.

la meilleure condition... – (fr) (a testeknek) legjobb állapotuk az, ha semmi szaguk nincsen. (Idézet a Montaigne-esszéből.)

Non semper olet... – (lat) Mert sosem illatos a szüntelenül illatozó. (Martialis, Epigrammák, II. 12., Csengery János fordítása. BM nem pontosan veszi át Montaigne Martialis-idézetét: „Posthume, non bene olet, qui bene semper olet", ugyanonnan.)

A meztelen ifju... – hiányos idézet Mikszáth Kálmán (l. **10.**) *Beszterce ostroma* c. regényéből.

Quei profumi... – (ol) Az a hús- és egészségillat, mely ismeretlen utakon hatol a szívbe. Idézet Lorenzo Stecchetti (1845–1916) olasz költő, író *Il Gualdo – Idillo* c. verséből.

Parfum exotique – Charles Baudelaire (l. **10.**) verse BM fordításában.

Jeanne Duval költőjénél – Baudelaire-nél. Jeanne Duval (1820 k.–1862) színésznő, a költő szerelme és múzsája.

En main... – (fr) A lényeket és dolgokat átható felhőbe burkoló illathoz való vonzódása több helyütt is megmutatkozik. Idézet Théophile Gautier (1811–1872) francia költő, író, drámaíró, kritikus Baudelaire-életrajzából.

Teniers – ifj. David Teniers (1610–1690) flamand festő. (*Az öt érzék* c. festménye 1635-ből való.)

Van Ostade – Adriaen van Ostade (1610–1685) holland festő. (Olajfestménye, a *Szaglás* 1655-ből való.)

Charles Régismanset – a lábjegyzet végéig l. **67.**
Schopenhauer – l. **15.**
Sagacius unus... – (lat) érzem, akár a kutyák a vadat, hogy / bűzlik rút polipod, hogy sörtés hónod alól vén / kecskebak ördögi illata döfköd. (Horatius: *Epódoszok,* 12, 4–6. Orbán Ottó fordítása.) Idézet a Montaigne-esszéből.
Quel que odeur... – (fr) Bármilyen szagról legyen is szó, csodálatos, hogy ragad hozzám, és hogy magába szívja a bőröm. (Uo.)
car j'ay souvent... – (fr) hiszen gyakran vettem észre, hogy megváltoztatnak, és mindegyik a maga módján hat szellememre. (Uo.)
Ces belles villes... – A következő két mondatot BM pontatlanul és összevonva idézi, az eredetihez hű fordításban: „Nagyon szeretem, ha jó illatok vesznek körül."; „Velence és Párizs szép városa igen sokat veszít szememben, az egyik mocsárnak, a másik utcai saránk átható szaga miatt." (Uo.)
Goethe – l. **10.**
Kazinczy – l. **6.**
Zola – l. **10.** Említett regényei: *Mouret abbé vétke* és *Párizs gyomra.*
Daudet – Alphonse Daudet (1840–1897) francia író.
Je croyais... – (fr) Úgy éreztem, véred illatát szívom be. (Idézet Baudelaire *Le Balcon* c. verséből.)
Flaubert – l. **7.**
Chef des... – (fr) a legfelségesebb bódító illat.
Maeterlinck – Maurice Maeterlinck (1862–1949) belga származású francia drámaíró, költő.
disztinktív – (lat) megkülönböztető.
Gleba quod... – (lat) Mert a göröngy a nyári záporban könnyen szétomlik. (Martialis: *Epigrammák,* III. 65. 7.), vö. **67.**
Müller Miksa – Friedrich Max Müller (1823–1900) német nyelvtudós, orientalista. Kétkötetes műve: *Fölolvasásai a nyelvtudományról*, ford. Steiner Zsigmond, Bp., Ráth Mór, 1874; *Újabb fölolvasásai a nyelvtudományról,* ford. Simonyi Zsigmond, Bp., MTA, 1876.
Willamovitz-Moellendorf – Enno Friedrich Wichard Ulrich Wilamowitz-Moellendorff (1848–1931)német klasszika-filológus.
Die Locke der Berenike – (ném) Bereniké hajfürtje.
L'esprit des dieux... – (fr) az istenek szelleme lakozik a jó illatokban (vö. **67.**).
Az Evangéliumban... – Máté 26.7.
Hugo Victor – l. **14.**
„mezők üde lelkének" – l. Arany János *Vásárban* c. versét.
Tristan – Richard Wagner (l. **15.**) *Trisztán és Izolda* c. zenedrámája.

Salome – Richard Strauss (1864–1949) német zeneszerző operája.
nous rejouir... – (fr) fölvidítanak bennünket, fölélénkítik és megtisztítják érzékeinket, s alkalmassá tesznek bennünket a szemlélődésre.
Diese Nase... – (ném) Egyelőre ez az orr – noha még egyetlen filozófus sem beszélt róla megbecsüléssel és hálásan – a legfinomabb műszerünk: azokat az igen parányi elmozdulásokat is képes megállapítani, melyekre még a spektroszkóp is képtelen. (Idézet Friedrich Nietzsche [l. **7.**] *Götzen-Dämmerung* c. művéből.)
Mère des souvenirs – (fr) az emlékek anyja. (Idézet Baudelaire *Le balcon* c. verséből.)
Hüterin des Schatzes – (ném) a kincs őrzője. Mint a kézirat tanúskodik róla, az idézet Arthur Holitscher (1869–1941) német író, drámaírótól származik. Helyét nem tudtuk beazonosítani.
Ainsi l'amant... – a főszövegben közölt idézet francia eredetije, idézet Baudelaire *Le Parfum* c. verséből. (A fordítás BM-é.)
Rousseau – l. **13.**
Pilo Mario – Mario Pilo (1859–1920) olasz esztéta, pszichológus.
Heywood Alice és Vortriede Helén – a szerzőkkel és munkáikkal BM minden bizonnyal Szemethy Béla folyóirat-ismertetőjében találkozott, mely A Magyar Filozófiai Társaság közleményeinek ugyanazon számában jelent meg, mint egyik saját ismertetése, l. **29.**
misszem – (ang) kisasszonyom.
American Journal of Psychology – l. **27.**
Warum steigt... – (ném) Miért árad a balzsamfűből hullaszag? (Heine [l. **10.**], *Buch der Lieder, Lyrisches Intermezzo,* 23.)
Ding an sich – (ném) magábanvaló.
Spencer – l. **13.**
Locke – l. **15.**
tum bene, ubi nihil – (lat) akkor jó, ha nincs.
Kemény Zsigmondot – l. **14.**
Brillat-Savarinről, akinek Physiologie de Goût-ja – Jean Anthelme Brillat-Savarin (1755–1826) francia politikus, gasztronómus. Hivatkozott műve: *Az ízlés fiziológiája* (1825).
Raibertiről – Giovanni Raiberti (1805–1861) olasz költő.
not in kind – (ang) nem minőségében.
in degree – (ang) fokozatában.
un melodramma gastronomico – (ol) gasztronómiai melodráma.
What choice... – (ang) „mit adjon föl, mi legkülönb inyencség, / s úgy elrendezve, hogy izlést ne sértsen / rosszul társítva, otrombán – de legszebb /

választékében jöjjön ízre íz." (Idézet John Milton [1608–1674] angol költő és politikus *Elveszett Paradicsom* c. művéből [V. könyv, 333–336.]. Jánosy István fordítása.)
Symons – Arthur William Symons (1865–1945) angol költő, kritikus.
Colour must... – (ang) Szín díszítsen színt egyetlen, véget nem érő folyamatban, ahogy mártás ízesít mártást az orosz konyhaművészetben.
Mozart – Wolfgang Amadeus Mozart (1756–1791) osztrák zeneszerző.
Mátyás királyét – Hunyadi Mátyás (1443–1490), 1458-tól haláláig I. Mátyás néven magyar király.
Leonardo da Vinciét – l. **13.**
Cyrano de Bergeracot – (1619–1655) francia költő, drámaíró és párbajhős. Jellegzetes orra Rostand (l. **10.**) színműve révén ment át a köztudatba.
de Roy képén – Emile Deroy (1820–1846) francia festő. Baudelaire-portréja 1844-ből való.
Manet karrikatúráján – Édouard Manet **(l.** 14**.)** Baudelaire-képmása 1869-ben készült.
Ratzel – Friedrich Ratzel (1844–1904) német geográfus, etnográfus.
Lavater – Johann Kaspar Lavater (1841–1901) svájci költő, író, filozófus. Az ún. Lavater-módszer az arcvonásokból próbál a jellemre következtetni.
honestamentum faciei – (lat) tiszteletet parancsoló arc.
Paul Carus – l. **26.**
Desor – Pierre Jean Édouard Desor (1811–1882) svájci geológus. Hivatkozott műve *(Esszé az orról)* 1879-ben jelent meg.
A noir... – (fr) „Szurók Á! hó É! zöld Ü! Kék O!" (Idézet Arthur Rimbaud [1854–1891] francia költő *A magánhangzók szonettje* c. verséből. Tóth Árpád fordítása.)
Az öt érzékenységek... – Csokonai Vitéz Mihály (l. **15.**) *A versengő érzékenységek* c. költeménye.
correspondance – (fr) megfelelés.
„koincidencia" – (lat) egybeesés.
Il est des parfums... – (fr) „Vannak gyermeki húst utánzó friss szagok, / oboaédesek, zöldek, mint a szavannák, / – s mások, győzelmesek, romlottak, gazdagok." (Baudelaire: *Kapcsolatok.* Szabó Lőrinc fordítása.)
Wilde Saloméjában – Oscar Wilde (l. **48.**) Salome c. drámája.
Szini Gy. – Szini Gyula (1876 – 1932) író, drámaíró műfordító. Salome-fordítása 1907-ben jelent meg.
Szász K. – Szász Károly l. **23.** Elsőként fordította magyarra a teljes *Isteni színjáték*ot, a BM által hivatkozott *Pokol* 1885-ben jelent meg.

ex natura – (lat) természettől fogva.
At last... – (ang) Végül lágy, fennkölt fuvalom szava szállt, mint dús, tisztult illatpára, s a légbe illant. (Milton *Comus* c. drámájából, 1834.)
Que sons et que parfums se taisent! – (fr) Hogy a hangok és az illatok elnémuljanak!
Gustave Kahn – (1859 –1936) francia költő, kritikus. (Az idézet *Palais nomades* c. verséből való.)
levelez a szaglás – a corréspondance szó másik jelentése: levelezés.
Heliotrópokat – (gör, lat) heliotropikum, kerti vanília.
d'une haleine... – (fr) az oly bársonyosan cirógató, édes vaníliaillatú heliotropokat.
C'est ici... – (fr) Ez itt jó, leülhetünk, ebben a szállongó illatban. (Idézet Zola *Mouret abbé vétke* c. regényéből.)
Un grand nombre... – (fr) Sok látványelem fejeződhet ki, és fejeződik is ki igen gyakran olyan kapcsolatok által, melyeket föltehetőleg kiváltképp a hallásélmény jelzésére találtak ki. Eugène Veron (1825–1889) francia filozófus, *L'Esthétique* c. műve 1878-ban jelent meg.
transformatio – (lat) átalakítás, átalakulás.
quintessenciáját – (lat) lényegét.
Shadow killed... – (ang) Fénnyel festve vad árny terül / [...] Dallal töltve a csönd lapul. (Swinburne: *Árny, csönd és a tenger.* Babits Mihály fordítása.)
Keller Helén – Helen Keller (1880–1968) amerikai író, aktivista, előadó. Világhírnévre azzal tett szert, hogy ő volt az első diák, aki vaksága és siketsége mellett diplomát szerzett.
operette – (fr) operett.
amit Beöthy Zsolt esztétikai alapnak nevez – a fogalom megvilágítására Négyesy Lászlót idézzük: „Beöthy elve azt mondja ki, hogy az esztétikai jelenség, pl. a műalkotás, érzéki benyomása a maga tisztán érzéki sajátszerűségében alkalmas alapja leszen az illető mű tartalmi hatásának, e hatás sajátlagos jellemének és hangulatának." (Beöthy Zsolt emlékezete, Bp., Franklin, é. n. [1926], 25.) Beöthy Zsolt l. **13.**
izoláltan – (lat) elszigetelten.
kombináltan – (lat) összetetten, vegyesen.
succesív – (lat) egymás utáni, fokozatos.
Mantegazza – Paolo Mantegazza (1831–1910) olasz ideggyógyász, fiziológus, antropológus, író.
pianoforte olfattívóján – (ol) szaglászongoráján, illatzongoráján.
l'odeur-pour-l'odeur – (fr) az illat az illat kedvéért (vö. l'art pour l'art).

Idill – BM önállóan nem közölte a verset.
odórikus zeneművet – illatzeneművet.
zsölléiben – zsöllye, ülőhely.
materiálisabb – (lat) anyagibb.
l'odeur fade du rézéda – (fr) a rezeda émelyítő illata. (Idézet Paul Verlaine [1844–1896] francia költő Aprés trois ans c. verséből.)
desztillált – (lat) lepárolt.
Odeur de la séve... – (fr) Növénynedv illata a hajladozó-susogó erdőben. (Idézet Victor Hugo *Les Feuilles d'Automne* c. versgyűjteményéből.)
Gramina quod redolent... – (lat) Már illatozik a fű s a juh buzgón legeli. (Idézet Marcus Valerius Martialis [38–41 k. – 104] római költő 52. epigrammájából. Vö. **67.**)
and in all... – all that bowery loneliness, (ang) mindama árnyas magány. (BM pontatlanul idéz Alfred Tennyson *Milton* c. verséből.)

57. Illatkoncert Utópiában

Kézirat
Eredeti. A BMKL szerint BM és Komjáthy Aladár autográf tinta- és ceruzaírású tisztázata. – MTA Ms 10.506/44. – BMKL 2038.

Megjelenés
Vö. **56.**

Megjegyzések
A külön címmel ellátott illatkoncert-leírás utóbb része lett a *Szagokról, illatokról* c. esszének (**56.**), de ez a fogalmazvány jól mutatja, hogy attól valamennyire különálló anyag, s a bevezető sorok azt sugallják, hogy BM mindenképpen publikussá akarta tenni ezt az ötletét, s okozott némi gondot számára, hogy hozzácsiszolja a szagokról szóló, már évek óta formálódó esszéjéhez. A datálás nehézségei ugyanazok, mint a kész *Szagokról, illatokról* esetében. Továbbiakban vö. **56.**
A BMKL leírása, mely szerint Babitsé mellett Komjáthy Aladár keze nyomát viseli a kézirat, egyelőre magyarázatra váró kérdések regisztrálását teszi szükségessé. Annyi bizonyos, hogy szemre kétféle írás ötlik elő, de ha a kétségtelenül BM-tól származó részen kívül Komjáthy kézírásával van dolgunk, az a kézirat keletkezését legkorábban csak 1912-re valószínűsítheti. Ha ekkor történt, vajon mi volt a célja az egyszer már megjelent mű

egy részlete újbóli letisztázásának? Ha mégsem Komjáthy kézírásával van dolgunk, pontosítandó a kézirat leírása.
A kézirat több lapján sérült, nehezen olvasható.

Szövegkritikai jegyzetek
L'odeur fade du rézéda! – |:L'odeur fade |:du:| rézéda! <P. Verlaine>:|
szuverén elönt – szuverén <előtt>|:elönt:|

Magyarázatok
L. az **56.** jegyzeteinél.

58. [Az Illatkoncert Utópiában töredéke]

Kézirat
Eredeti. Autográf tintaírású fogalmazványtöredék. – OszK Fond III/1625. – BMKL 2037.

Megjelenés
Vö. **56.**

Megjegyzések
Vö. **56.**, **57.**

Szövegkritikai jegyzetek
Miért nem keres [...]új zenét? – [mindkét mondat utólag beszúrva].
egy illatklaviert egy pianoforte olvattivót – egy |:illatklaviert egy:| pianoforte olfattivót
„Valóban az illat nem... – [a bekezdés előtt:] <Az illatok pillanatnyi eltüntetése – ez az egyetlen tehnikai nehézség. Aki ezt megoldja – az emberiségnek egy új művészetet adott, egy új élvezetet.> [Új bekezdésben:] <Illatkoncert...>
az illatok megfelelése mégis legfeltűnőbb – az illatok megfelelése |:mégis:| legfeltűnőbb
minden állatra azt mondja: – minden állatra azt mondja: <kut>

Magyarázatok
L. az **56.** jegyzeteinél.

59. Shakspere egyénisége

Megjelenés
Fogaras és Vidéke 1909. márc. 14. 11. sz. 2–3, 21. 12. sz. 2–3, 28. 13. sz. 2–3, ápr. 4. 14. sz. 2–3, 18. 16. sz. 2–3, 25. 17. sz. 2–3, máj. 2. 18. sz. 2–3.

Megjegyzések
Az egyes közléseknél a cím alatt: „Szabad líceumi előadás. A Fogaras és Vidéke eredeti tárcája".
Az 1908/1909-es tanévtől Fogarason tanárkodó BM aktív részt vállalt a városban 1908 óta működő Szabad Lyceum munkájában. Az ismeretterjesztő előadásokat a főgimnázium természettani előadótermében tartották. A Fogaras és Vidéke rendszeresen beszámolt az előadásokról. BM első szereplésére 1909. március 6-án került sor. (Vö. BML 1909–1911:212.) A lap „vetített képes előadást hirdetett, bizonyára az Urániában 1907. szept. 14-én bemutatott, ifj. Hegedűs Sándor által készített Shakespeare-előadás ösztönzésére" (BML 1907–1909:390.). A vetített képekről, illetve azok technikai kivitelezéséről semmiféle adat nem maradt fenn BM előadásával kapcsolatban – az előadás bevezetőjéből értelemszerűen következik, hogy nem is került sor képvetítésre. A szöveg egyik legfontosabb elemét képezik a benne előforduló magyarított Shakespeare-idézetek. Mint Jankovics József megjegyzi: nem „felelnek meg a filológiai igényeknek, hol fejből, pontatlanul idéz, hol saját fordításban tolmácsolja az eredetit, hol pedig átírja az előtte fekvő fordítást, amellyel nem volt elégedett. Valójában nem is a pontos idézet volt a célja: előadásában egy látványos nagy szövegszőttest, montázst terített fogarasi hallgatói elé Shakespeare drámáinak szövegeiből. [...] Szövegalakításába valószínűleg az is belejátszott, hogy Fogarasban esetleg nem állt rendelkezésére minden átültetett darab a korábban készült fordításokból vagy Voinovich Géza 1902-es Shakespeare-fordításából" (Babits 2005:612.). Ennek a pontosan összefoglalt eljárásnak példáját éppen így megfigyelhetjük az egyetemista Arany-stúdiumok szövegalkotása esetében is. (A fordításokon tett apróbb-nagyobb változtatásokra részletesen nem térünk ki magyarázatainkban, a jelentékeny változtatások helyét jelezzük.)
Shakespeare nevének (többféleképpen) rontott alakú használata általánosnak tekinthető a századelőn (vö. **32.**).

Magyarázatok
Shakspere – William Shakespeare, l. **11.**
filoszemita – (gör) zsidóbarát.

antiszemita – (lat) zsidóellenes.
az ismert Shakspere-arc – a londoni Westminster apátságban Shakespeare síremlékén látható szobor.
Sidney Leek – Sidney Lee (1859–1926) angol életrajzíró, kritikus.
Brandesek – Georg Morris Cohen Brandes (1842–1927) dán irodalomtörténész, kritikus.
Erzsébet királyné – I. (Tudor) Erzsébet (1533–1603), 1558-tól angol királynő.
Stratfordban, az Avon folyónál – Stratford-upon-Avon, Shakespeare szülőhelye.
No, a te eszed is... – IV. Henrik 1. rész I/2. (Lévay József fordítása, BM jelentős átírásában.)
Fiuk, fiuk... – Uo.
János úr kérlek... – Uo.
Bizonyára úgy hiszem... – A windsori víg nők II/2. (Rákosi Jenő fordítása.)
rendezvousn – (fr) randevún, találkán.
Úgy veszem észre... – Vízkereszt, vagy amit akartok I/3. (Lévay József fordítása.)
Hódító Rikárddal jöttünk... – A makrancos hölgy. Előjáték/1. (Lévay József fordítása.)
Parancsol egy pohár aszut... – Uo. Előjáték/2.
Patyolat, fehér... – Téli rege IV/3. (Babits Mihály fordítása. BM a mű egyéb részeit is lefordította, l. a IV. felvonás 4. színének négylapnyi töredékét: OSzK Fond III/1886/1., BMKL 1698.)
Walter Raleighk – Walter Raleigh (1552 k.–1618) angol költő, író, felfedező.
Bacon lordok – Francis Bacon (1561–1626) angol filozófus, író, államférfi.
Boccaccio dekameronja – Giovanni Boccaccio (l. **39.**) fő műve, a *Dekameron* c. novellagyűjtemény (1348–1353).
Kis Ámor isten... – a CLIV. szonett fordításának részlete vagy töredéke. (Babits Mihály fordítása. A kéziratot l. OSzK Fond III/1866/2, BMKL 1662. Közli és kommentálja: Pienták Attila: „Babits Mihály lappangó Shakespeare-fordítása", *Lyukasóra* 2003/6. 24.)
Élvén ez világon... – A felsült szerelmesek V/2. (Rákosi Jenő fordítása.)
pásztorálék – (ol, fr) pastorale, idillikus pásztordal.
Nagyságos urak!... – Téli rege IV/4. (Szász Károly fordítása.)
Van levendula... – Uo. IV/3.
Bár volna nálam... – Uo. IV/4.
Bizisten, bár az istenek... – Ahogy tetszik III/3. (Rákosi Jenő fordítása.)
Taine – l. **9.**
Jókedve van... – Hamlet III/2. (Arany János fordítása.)

Háromezer arany... – A velencei kalmár I/3. (Ács Zsigmond fordítása.)
Igen, hogy disznóhust... – Uo.
Szignor Antonio... – Uo. (BM igen jelentős eltérésekkel idéz.)
Zsidó vagyok... – Uo. III/1.
Ki kényszeríthet?... – Uo. IV/1.
Nem jól vagyok... – Uo.
Ismersz-e engem?... – Lear király IV/7. (Vörösmarty Mihály fordítása.)
patriciusaival – a római nemesség, a patríciusok.
plebsével – a római köznép, a plebejusok.
E mai civódás... – VI. Henrik 1. rész II/5. (Lőrinczi Lehr Zsigmond fordítása.)
Vajha futni... – VI. Henrik 3. rész V/2. (Lőrinczi Lehr Zsigmond fordítása.)
„füle van a falnak is" – III. Richárd II/4. (Szigligeti Ede fordítása.)
Átkos, viszályos... – Uo.
Úgy, úgy, átölelve... – Uo. IV/3.
Énekelek valamit... – II. Richárd III/4. (Szász Károly fordítása, BM jelentős átírásában.)
Tehetek én róla... – János király IV/1. (Arany János fordítása.)
Íme grófnő... – VI. Henrik 1. rész II/4. (Lőrinczi Lehr Zsigmond fordítása.)
Lenézett, mint... – Uo. I/1.
a koldus tintája... – Uo.
Mit akarhat... – VIII. Henrik III/1. (Szász Károly fordítása.)
Isten veled... – Uo. III/2.
Hőstettet vittetek... – Coriolanus IV/2. (Babits Mihály fordítása.)
Ne féljetek – Julius Caesar III/1. (Vörösmarty Mihály fordítása.)
Heine – l. **10.**
Egy fűzfa hajlik... – Hamlet IV/7. (Arany János fordításának meglehetősen pontatlan idézete.)
Atyja, szeretvén... – Othello I/3. (Szász Károly fordítása.)
Tisztán süt a hold... – A velencei kalmár V/1. (Ács Zsigmond fordítása.)
Méhvel mézecskét... – A vihar V/1. (Babits Mihály fordítása. A részlet kis változtatással bekerült BM teljes Vihar-fordításába is.)
Atyád öt öl... – Uo. I/2. (BM jelentékeny változtatásokkal illesztette be a teljes fordításba.)
Nézzük úgye... – Szentiványéji álom III/2. (Arany János fordítása.)
Ámor urfi... – Uo.
Több bus pompát mutat... – Ahogy tetszik II/7. (Rákosi Jenő fordítása. Az idézet pontatlan: az első két sor még nem Jaques-é.)
Ruskin – l. **14.**
Emerson – Ralph Waldo Emerson (1803–1882) amerikai esszéíró, költő.

Arany Jánosnak mondását – Arany János mondását fia, Arany László jegyezte fel, l. *Arany János Összes művei,* szerk. Keresztury Dezső, *Prózai művek,* 2. (1860–1882), Bp., Akadémiai, 1968, 910.) (Vö. Babits 2005:614.)

60. Én is Shaw Caesarjáról

Kézirat
Lapkivágat a Nyugatból. – OSzK Fond III/1483/25. – BMKL 2001.

Megjelenés
Nyugat 1909. ápr. 16. 8. sz. 449.

Megjegyzések
A cím Karinthy Frigyes *Shaw Bernát Caesarja* c. cikkére utal, amely a Nyugat megelőző számában jelent meg (1909. ápr. 1. 7. sz. 393–394). George Bernard Shaw (1856–1950) ír-angol drámaíró darabját (eredeti címe *Caesar and Cleopatra,* 1898) Magyarországon 1913-ban mutatták be először (Hevesi Sándor rendezésében).

Magyarázatok
Salammbô szerzője – Gustave Flaubert (l. **7.**). A regény 1862-ben jelent meg.
anakronizmusoktól – (gör) kortévesztés; más korból származó elemek megjelenése valamely kor leírásában.
Sainte-Beuvehöz – Charles Augustin Sainte-Beuve (1804–1869) francia irodalomkritikus, irodalomtörténész.
saltimbanque – (fr) bohóc.
Apollódorusból – Apollodórosz (Kr. e. 105 k.–23 k.) görög szónok, Rómában telepedett le és Julius Caesar fogadott fiának, Octavianusnak (a későbbi Augustus császár) nevelője lett.
Wilde Oszkár – l. **54.**
Cleopátrából – Kleopátra (Kr. e. 69–30) Egyiptom királynője, Julius Caesar szeretője.
Man and Superman – Shaw drámája (1902-03). Magyarul Ottlik Géza fordításában *Ember és felsőbbrendű ember* címmel.
Rufióból – a *Caesar és Kleopátra* szereplője, római tiszt.
Swindon őrnagyhoz – Az ördög cimborája (The Devil's Disciple, 1897) c. dráma egyik szereplője. A dráma egy kötetben jelent meg a *Caesar és Kleopátrá*val (Three Plays for Puritans, 1901).

shockingot – (ang) megrázó, elképesztő.
Britannus – Caesar brit titkára a *Caesar és Kleopátrá*ban.
operette-sújetk – (fr) operett-téma.
Szfinkszeket – Szfinx, oroszlántestű, emberfejű mitológiai lény (az egyiptomi és a görög mitológiában is felbukkan).
fáruszokat – (gör, lat) világítótornyokat.
Cyrano – utalás Edmond Rostand (1868–1918) *Cyrano de Bergerac* c. darabjára, mely a valóban élt Cyrano de Bergerac (1619–1655) francia drámaíró és párbajhős életén alapul.
Nietzsche theóriája – a Superman elnevezés Nietzsche (l. **7.**) Übermenschének pontos angol fordítása.
epigrammai – az epigramma költői műfaj, rövid, tömör gondolati alkotás. Eredeti jelentése sírfelirat.
a dear little kitten of a Sphinx – (ang) a Szfinx aranyos macskakölyke.
Shakespere – l. **11.**
Commentárok – Caesar két műve, teljes címe *Feljegyzések a gall háborúról* (Commentarii de bello gallico) és *Feljegyzések a polgárháborúról* (Commentarii de bello civili).

61. Kék hegyek

Kun József versei

Megjelenés
Nyugat 1909. ápr. 16. 8. sz. 453.

Megjegyzések
A cím után a kiadó megjelölése: (Singer és Wolfner).
Kún József (l. **48.**) Kék hegyek c. verseskötete (egyetlen kötete) 1909-ben jelent meg. 1909. március 21-i levelében a következőket írta BM-nak: „Néhány nap előtt küldtem címedre könyvemet, melyet bizonyosan megkaptál. Végtelenül örülnék, ha akár a Nyugatba, akár a független Magyarországba írnál róla egy kis ismertetést, örülnék, mert szeretném, hogy egy oly megértő és kiváló elme mint te, mondaná el verseimről véleményét.” (BML 1907–1909:206.)

Magyarázatok
Singer és Wolfner – budapesti könyvkiadó (1885–1949), Singer Sándor,

Wolfner József és utóbbi unokabátyja, Wolfner József alapították; olcsó, népszerű könyvek mellett Bródy, Mikszáth, Móra, Krúdy műveit is kiadták.
konciz – (fr concis, -e; ang concise) tömör
parnasszisták – l. **14.**

62. Ady

(Analízis)

Megjelenés
Nyugat 1909. jún. 1. 10–11. sz. 565–568.

Megjegyzések
A BMB 397. tétele azt az információt közli, hogy az írás a „fogarasi szabadlíceumban tartott előadásának szövege". Az adatot átveszi a BML 1909–1911 (246) és a Babits, 2005 (642) jegyzetanyaga is. Semmi sem utal arra, hogy BM líceumi előadást tartott volna Adyról. Az írást a Nyugat kezdeményezte. Fenyő Miksa 1909. március 16-án így fordul hozzá levelében: „Mi arra gondolunk, hogy május 16-án egy Ady számot adunk. Ha önnek van valami mondanivalója róla, tegye meg, vesse papírra és küldje el nekünk. Lehet az valami egészen specialis dolog. ''Ady mint...'' S persze úgy írhat róla, ahogy tetszik. S a mit tetszik. Irja meg mielöbb, hogy számíthatunk-e erre?" (BML 1907–1909:205–6). BM válaszát nem ismerjük, de nem habozott elfogadni a felkérést – Fenyő április 7-én már arról biztosítja, hogy „A Nyugat érdeklödéssel várja az ön Ady czikkét" (uo.:211.), igaz ugyan, hogy még április 20-án is sürgeti „a Nyugatnak igért czikket, meg az Ady-czikket" (uo.:219).
Az írásban szerepő Ady-idézetek a legtöbb esetben eltérnek a kritikai kiadások ma érvényes szövegeitől, BM idézetein azonban nem változtattunk.
BM részéről ez az első publikus megnyilatkozás Ady Endréről.

Magyarázatok
komplex – (lat) összetett.
Sok keresnivalóm itt úgy sincs... – l. *Beszélgetés egy szekfűvel* (Vér és arany, 1907).
Más a lovam, a vérem, álmom... – l. *Ond vezér unokája* (Szeretném, ha szeretnének, 1909).
Góg és Magóg fia vagyok én... – az *Új versek* c. kötet (1906) bevezető verse.

Mig nem jöttem, koldusok voltak... – l. *Beszélgetés egy szekfűvel* (Vér és arany, 1907).
Hiszen én mindent elhagyok... – l. *Egy Harci Jézus-Mária* (Az Illés szekerén, 1908).
Ős napkelet olyannak álmodta... – l. *Én nem vagyok magyar?* (Vér és arany, 1907).
veszett fenét – l. Petőfi: *A faluban utcahosszat...* (1844).
akasszátok felt – utalás Petőfi *Akasszátok fel a királyokat!* c. versére (1848).
applikálódik – (lat) alkalmazódik.
Az Isten: Élet – hallelúja... – l. *Ének a Visztulán* (Vér és arany, 1907).
párisi őszre – utalás a *Párisban járt az ősz* c. versre (Vér és arany, 1907).
havasokra a Riviéránál – utalás a *Havasok és Riviéra* c. versre (Vér és arany, 1907).
jó Csönd hercegre – utalás a *Jó Csönd-herceg előtt* c. versre (Vér és arany, 1907).
Nagy Pénztárnok – utalás *A Nagy Pénztárnok* c. versre (Vér és arany, 1907).
ős Kaján – utalás *Az ős Kaján* c. versre (Vér és arany, 1907).
Vörös Szekér – utalás a *Vörös szekér a tengeren* c. versre (Új versek, 1906).
fekete zongorának – utalás *A fekete zongora* c. versre (Vér és arany, 1907).
Swinburne – l. **54.**
Balassa – l. **8.**
Új Verseket – Ady kötete (1906).
Vér és aranyt – Ady kötete (1907).
jambusban – emelkedő versláb (v –).
formainvenció – (lat) a formák megújítása, új formák feltalálása.
anapaestikus – l. **54.**
Fölszállott a páva – a *Vér és arany* c. kötetben (1907).
Hepehupás vén Szilágyban – a *Vér és arany* c. kötetben (1907).
szonórus – hangzó, teljes hangzású.
faculté maîtresse-t – l. **9.**
polemiátlanul – (lat) a vita szándéka nélkül.

63. Beatrix királynő

Megjelenés
Nyugat 1909. jún. 1. 10–11. sz. 601–602.

Magyarázatok
Berzeviczy Albert – (1853–1936) magyar politikus, történetíró, 1905-től haláláig a Magyar Tudományos Akadémia elnöke. Könyve Aragóniai Beatrixről,

Mátyás király (l. **56.**) második feleségéről: *Beatrix királyné (1457–1508)*. Történelmi élet- és korrajz, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1908. BM 1927-ben, vitahelyzetben született írásában, a *Kettészakadt irodalom*ban mint elismerő *kritikát* említi a Beatrix királynőt (Babits 1938[2]:310).
estei Hippolit – Estei Hippolit (Ippolito d'Este, 1479–?1520) Beatrix unokaöccse, Mátyás hatéves korában, 1485-ben esztergomi érsekké nevezi ki, 1493-ban már bíboros.
Bakócz Tamás – (1442–1521) bíboros, esztergomi érsek. Mátyás titkára és bizalmasa, később Ulászló mellé állt az utódlás kérdésében.
Ulászló-párt – II. Ulászló (1456–1516) cseh és magyar király, Mátyás után Bakócz Tamás és más főurak választották királlyá. Beatrix is őt támogatta Corvin János ellenében, egy új házasság reményében. Bakócz Tamás titokban eskette össze Ulászlóval, aki előzőleg már kijelentette, hogy a házasságot nem fogja elismerni. Bakócz pedig formai hibát vétett az esketés során, így a házasságot később, Beatrixot kijátszva, érvényteleníthették.
Laurana – Francesco Laurana (1430 k.–1502) dalmát származású itáliai szobrász, mellszobrot készített Beatrixról.
Leonardo da Vincitől – l. **13.**
Katholikus Ferdinándig – II. (Aragóniai) Ferdinánd (1452–1516), spanyol király.
synchronistikus – (gör, lat) egyidejűségi, az eseményeket párhuzamosan mutató.
Silvestre Bonnardnak – utalás Anatole France *Le Crime de Sylvester Bonnard* c. regényére (1881), magyarul Bonnard Szilveszter vétke címmel.
Katona – l. **15.**
Bánk bánjában – Katona drámája (1820).
Kazinczyén – l. **6.**

64. Pour mieux connaître Homère:

Megjelenés
Nyugat 1909. jún. 16. 12. sz. 657–658.

Magyarázatok
Homerost – Homérosz (Kr. e. VIII. –VII sz.) görög költő.
Michel Bréal – (1832–1915) francia nyelvész, *Pour mieux connaître Homère* c. könyve 1906-ban jelent meg.
Danték – l. **15.**
Ilias – Homérosznak a trójai háborút megéneklő hőskölteménye.

jambus – l. **62.**
arsisa – (gör) emelés, a verstanban a versláb hangsúlyos része.
hexameter – antik időmértékes forma, egy verssor hat verslábból, mégpedig spondeusokból (– –) és daktilusokból (– v v) áll.
Theokritos – Theokritosz (Kr. e. 305 k. –Kr.e. 260 k.) görög költő.
Bion – (Kr. e. II. század) görög költő, Theokritosz követője.
hypothesisét – (gör) feltevését.
inscriptiot – (lat) itt: bevésődést.
dialectust – (lat) nyelvjárást.
Buttman – Philipp Buttmann (1764–1829) német filológus.
sovinizmus – (fr) más népek ellen gyűlöletet szító szélsőséges nacionalizmus.

65. Irodalmi nevelés

Egy tantárgy filozófiája tanulók számára

Megjelenés
A Fogarasi Főgimnázium Értesítője 1908–1909, Fogaras, 1909, 3–14. – Nyugat 1910. febr. 1. 3. sz. 177–188. – Irodalmi problémák, Bp., Nyugat, 1917, 227–245. – Irodalmi problémák, Bp., Athenaeum, 1924², 232–250. – Írás és olvasás, Bp., Athenaeum, 1938, 3–17.

Megjegyzések
A szöveg a fogarasi értesítőben és a Nyugatban Stilisztika és retorika a gimnáziumban főcímmel jelent meg.
Alapszövegünk az *Írás és olvasás*-beli közlés.
Az *Irodalmi problémák* első kiadásának előszavában BM a következőt írja: „Az *Irodalmi Nevelés* eredetileg iskolai program-értekezés". Az *Írás és olvasás* c. kötetben (369.) ezt a jegyzetet fűzte hozzá: „Eredetileg csakugyan a fogarasi főgimnázium értesítőjében jelent meg ezen a címen: *Stilisztika és retorika a gimnáziumban*. Itt tehát a dolog természeténél fogva kényszerültem az akkori gimnáziumi tantervben megállapított tárgysorrendhez ragaszkodni s a tantervet általában glosszáim számára bírálhatatlan alapul elfogadni. Maguknak a glosszáknak eszmei függetlenségén és érvényességén ez mit sem változtat."

Magyarázatok
dedukciók – (lat) levezetések.
Logos – (gör) ész, értelem.

Müller Miksa Felolvasásaiban – l. **56.** A Nyugat-beli megjelenéskor BM zárójelben pontosítja hivatkozását: „A magyar kiadás I. kötetének 384. lapján”.
Kölcsey – Kölcsey Ferenc (1790–1838) magyar költő, író, politikus.
Eötvös – Eötvös József (1813–1871) író, költő, politikus, 1866-tól haláláig az MTA elnöke.
aesopusi modort – Aiszóposz (Kr. e. 6. sz. eleje–6. sz. közepe) görög író, erkölcsi tanulsággal szolgáló csattanós állatmesék szerzője.
Heltai – Heltai Gáspár (1510?–1574?) író, fordító, nyomdász. Aesopus-fordítását 1566-ban adta ki.
Pesti – Pesti Gábor (?–1548?) író, fordító. Aesopus-fordítása 1536-ból való.
Mátyás deák – Kisfaludy Károly (1788–1830) vígjátéka (1825).
Igaza van Buffonnak – Georges-Louis de Buffon (1707–1788). Híres mondása az *Értekezés a stílusról* c. művében (1753) szerepel.
gallimathiások – (fr) badarságok.
Cut these words... – (ang) vágd meg e szavakat és véreznek, hisz élnek, erük lüktet. A Nyugat-beli közlésben BM pontosabb lábjegyzetet ad: „Emerson: Representative Men: Montaigne”. Az idézet Ralph Waldo Emerson (l. **59.**) *Representative Men* c. könyvének (1850) Montaigne-esszéjéből való.
mint a jó egészség – idézet Arany János *Vojtina levelei öccséhez* c versének II. darabjából. A Nyugat-beli közlésben a lábjegyzet pontosabb: „Arany: Vojtina levelei öccséhez. II. levél”.
Tacitus – Gaius Cornelius Tacitus (55 vagy 56–117 és 120 k.) római történetíró. A lábjegyzet hivatkozása a Nyugat-beli megjelenéskor egy oldalszámmal bővebb: „Taciti dialogus de oratoribus. 21.” *Beszélgetés a szónokokról* c. művének keletkezése 74 körülre tehető.
Berzsenyi – l. **15.**
Talpa alá szegi a chimaerát – idézet Berzsenyi *Wesselényi hamvaihoz* c. verséből.
Izzadásának gyönyörű... – idézet Berzsenyi *A jámborság és középszer* c. verséből.
Ovidius – Publius Ovidius Naso (Kr. e. 43 – Kr. u. 18) római költő.
„erős megállja” – idézet Arany János *Domokos napra* c. verséből („Az erőtlen csügged, az erős megállja”).
Történet, tudomány, politika – az Értesítő- és a Nyugat-beli közlésben ehhez a mondathoz a következő lábjegyzetet fűzte: „Olvasmányaid rendjét követem, nem az elméleti rendet, melyet tankönyved végül megállapít: az inventio, dispositio, elocutio tanait. Az elocutio: stilisztika; az inventióra és dispositióra vonatkozó tanulságokat történeti, értekező és szónoki olvasmányaidból vegyesen, alkalomszerűen meríted.”

Zord Időket – Kemény Zsigmond (1814–1875) *Zord idő* c. regénye (1862).
Új Földesurat – Az új földesúr, Jókai Mór regénye (1862).
nándorfehérvári ütközetet – 1456 júliusában a keresztény védők sikeresen verték vissza II. Mehmed török szultán ostromait Nándorfehérvár (ma Belgrád) ellen, majd július 22-én Hunyadi János vezetésével a vár melletti csatában döntő győzelmet arattak.
Est enim historia... – (lat) Mert a történetírás közelebb áll a költőkhöz, s inkább az elbeszélés mint a helyeslés végett íratik. Idézet Marcus Fabius Quintilianus (35?–100?) római szónok *Institutio Oratorio* c. művéből. A Nyugat-beli lábjegyzet pontosabb Quintilianus-hivatkozással él: „X. 1. 31."
ad probandum – (lat) helyeslés végett.
indukció – (lat) következtetés.
axiómákban – (gör) bizonyítás nélkül elfogadott alapigazságokban.
vir bonus dicendi peritus – (lat) a beszédben járatos ember.
Kossuth – Kossuth Lajos (1802–1894) politikus, publicista, 1849-ben Magyarország kormányzója.
Deák – Deák Ferenc (1803–1876) politikus, politikai író.
Cicero – l. **13.**
Kossuth július 11-iki beszéde – Kossuth 1848. július 11-i beszéde nyomán az országgyűlés kétszázezer újoncot szavazott meg a hadsereg számára.
Gyulai – Gyulai Pál (l. **31.**)
Kölcsey Parainesise – Kölcsey Ferenc *Parainesis Kölcsey Kálmánhoz* c. műve (1837), az intelmek műfajának jelentős darabja.
Cicero Archiása – Pro Archia, Cicero híres védőbeszéde Archias költő mellett.
A helyek elrendezése... – Quintus Cornificius (? – Kr. e. 41) római szónok, politikus; feltehetőleg a Rhetorica ad Herennium c. mű szerzője. A Nyugat-beli közlés lábjegyzete pontosabb: „Cornificius 3. 9. 16.".
fortia arma verbosi fori – (lat) a zajos nyilvánosság erős fegyvere.
insolita manu – (lat) itt kb.: gyakorlatlan kézzel.
breviter simpliciterque – (lat) röviden és egyszerűen, idézet Cicero *Pro Archiá*jából.
„száraz-ridegen" – a kifejezést Kossuth használja július 11-i beszédének felütésében.
non fortibus modo... – (lat) Cicero nem csak eréllyel, hanem kiváló harci szerszámmal is bír. A Nyugat-beli közlésnél BM megadja az idézet forrását: „Quintil. 8. 3. 1.
trópusok – (gör) irodalmi képek.
M. Guérin – a hivatkozott mű: *La Question du latin et la réforme profonde*

de l'enseignement secondaire (1890). A Nyugat-beli közlésben megadva az oldalszám is: „61. l.".
minden tárgy körében foly – a Nyugat-beli közlés e pontján BM lábjegyzete: „Utasítások. Magyar nyelv. 35. l.".

66. A nagy véletlen

Megjelenés
A Hét 1909. szept. 12. 37. sz. 620.

Megjegyzések

Kepes Ernő (az egyetemen BM évfolyamtársa) 1909. június 14-i levelében kérte fel a költőt a recenzió megírására: „Ritoók Emma A Nagy Véletlen c. könyvéről kellene írni – a Hétben, kedves Babits Mihály. Pompás, finom, nemes könyv ez. Én vállaltam magamra a sajtó irányítását'' ebben az ügyben", majd hozzáteszi, hogy „Adyt sikerült |:ugyan:| megnyernem a H. Sz.-ban, (aki aztán le is rántotta a regényt alaposan, ami egyébként nem nagy baj, maga is megteheti, pausálé nem osztogattatik), – de már pl. Kosztolányi vállalta ugyan, el is vittem a könyvet a lakására, mégsem írt róla. Hát én nagyon megkérném, kedves Babits Mihály, – nem az én kedvemért, de a könyv kedvéért, amelyik nagyon-nagyon megérdemli: irjon róla a Hétb[e]!" (BML 1909–1911:21). BM válaszlevelében elfogadta a felkérést (uo.: 24).

Magyarázatok
Ritoók Emma – (1868–1945) magyar költő, író, műfordító. *A nagy véletlen* c. regénye 1909-ben jelent meg.
contradictio in adjecto – (lat) önellentmondás, olyan állítás, mely tartalmazza saját cáfolatát.

67. Az illatok filozófiája

Megjelenés
Nyugat 1909. szept. 16. 18. sz. 334.

Magyarázatok
Charles Régismanset értekezése – Philosophie des Parfums (Az illatok

filozófiája, 1907). Charles Régismanset (1877–1945) francia filozófus, esszéista.
Anatole France – l. **10.**
libellusnak – (lat) könyvecskének.
utilitáris – (lat) haszonelvű.
sentinelle avancèe – (fr) előretolt őrszem.
Szagokról szóló értekezésem – l. *Szagokról, illatokról* (**56.**).
Gleba quod aestivo... – l. **56.**
L'amour avait... – (fr) A szerelem nyitotta ki az orrlyukát az érzékelhetetlenre, s arra vár, hogy a szerelem még gyönyörködtetőbb nyílással ajándékozza meg.
de finibus odorum – (lat) a legfőbb illatokról.
Flaubert – l. **7.** Az idézet *Salammbô* c. regényének (1862) 3. fejezetéből való.

68. George Meredith

Megjelenés
Nyugat 1909. okt. 16. 20. sz. 393−401. – *Gondolat és írás,* Bp., Athenaeum, 1922, 142–157.
Alapszövegünk az utóbbi változat.

Megjegyzések
Elsőként Fenyő Miksa 1909. január 5-i levelében bukkan fel Osvát kérése egy Meredith-cikket illetően (BML 1907–1909:182). BM csak július közepén válaszol: „A Meredith-tanulmányt most nem tudom megcsinálni: idő<m> és források híjján" – írja Szekszárdról Osvátnak (BML 1909–1911:27), szeptember első felében pedig újra ígéri: „A Meredith-cikket megirom. Egypár hét mulva készen is lesz. Nagyobb cikk lesz s azt hiszem nem rosz" (uo.:31). Végül október elején küldi „Meredithről szóló értekezését" (uo.32). A szöveg fogarasi keletkezését bizonyítja annak indítása is.
George Meredith (1828–1909) angol író, költő a tanulmány készülésének idején, 1909. május 28-án hunyt el.

Magyarázatok
Tongues in the trees... – a részlet Shakespeare *Ahogy tetszik* c. darabja II. felvonásának 1. jelenetéből származik. Szabó Lőrinc fordításában: „[S életünknek, melybe közügy be nem tör] / Nyelve a fák, könyve a gyors patak / Szónoklata a kő és szíve minden / Nekem tetszik itt".

Shakespeare – l. **11.**
Vacaria – Fogaras környéki hegy, népszerű kirándulóhely a Fogarasi-havasokban.
Királykő – a Fogarasi-havasokkal szomszédos Királykő-hegység.
sztinában – fejősjuhászattal kapcsolatos, ideiglenes szállásgazdaság.
zsendicét – juhtej alapú tejes étel.
csobán – juhász.
sportmaneké – l. **54.**
Byron – l. **54.**
Dickens – Charles Dickens (1812–1870) angol író.
filantrópiához – (gör) emberszeretethez.
Thackeray – l. **14.**
Carlyle – l. **13.**
Shelley – l. **54.**
Tennyson – l. **14.**
praerafaeliták – l. **14.**
Poe – l. **14.**
„neme legnemesebbjének" nevez – Poe *The Raven and other poems* (A holló és más versek, 1846) dedikációjában ír így Elizabeth Barrett-Browning (1806–1861) angol költőnőről, Robert Browning feleségéről.
Flórencben – Firenzében.
Browning – Robert Browning (1812–1889) angol költő, drámaíró.
Sartor Resartus – l. **13.**
Pippa – Browning *Pippa Passes* c. drámai költeményének (1841) főszereplője. Magyarul több fordításban és különböző címeken ismeretes (*Amerre Pippa jár* [Reichardt Erzsébet, 1922], *És Pippa énekel* [Szász Imre, 1961]), fordításával BM is próbálkozott (vö. BMKL 1639a, 1639b).
God's in his heaven – a darab elhíresült sora, Pippa dalában, a Reggel c. részben hangzik el.
kvintesszenciája – (lat) lényege.
Wordsworthnek – l. **33.**
not in utter nakedness... – a részlet Wordsworth *Óda: A halhatatlanság sejtelme* c. verséből való (Ode: Intimations of Immortality), Ferencz Győző fordításában „...nem egészen védtelen / jövünk az Istenből, ki otthonunk".
Vittoria – a *Vittoria* c. regény (1867) főhőse.
Vernon – Az önző c. regény (The Egoist, 1879) egyik szereplője. A regény 1921-ben jelent meg magyarul, BM és Tóth Árpád fordításában.
good walker – (ang) jó sétáló.
Crossjayt – Az önző egyik szereplője.

Clara – Az önző egyik szereplője.
dr. Middleton – Az önző egyik szereplője.
Diana – a *Diana of the Crossways* c. regény (1885) főhőse.
Nevil és Renée – a *Beauchamp's Career* c. regény (1875) szereplői.
Richardra – a *The Ordeal of Richard Feverel* c. regény (1859) főhőse.
„A tüdők és tagok erős gyakorlása..." – az idézet Meredith *Lord Ormont and his Aminta* c. regényéből (1894) való.
Lord Ormont – a Lord Ormont and his Aminta egyik főhőse.
„Itt kis víg remények..." – az idézet Meredith *The Adventures of Harry Richmond* c. regényéből (1871) való.
Harry Richmond – a *The Adventures of Harry Richmond* főhőse.
társaság – társadalom, társasélet.
„A nagy városokban is Isten lakik" – valószínűleg William Cullen Bryant (1894–1878) amerikai költő *Hymn to the City* c. verséből.
„Szerette a tömeget..." – az idézet Meredith *Diana of the Crossways* c. regényéből (1885) való.
*Rousseauság*ról – l. **13.**
novel – (ang) regény.
Egoist – Az önző (pontatlanul írt) eredeti címe.
great lady – (ang) nagyszerű hölgy.
Mrs Mountstuart – Az önző egyik szereplője.
Dramatis Personae – (lat) a dráma szereplői; személyek. A dráma elején található lista a szereplőkről.
reflexiókat – (lat) megjegyzéseket.
Molière – Jean-Baptiste Poquelin, írói nevén Molière (1622–1673) francia drámaíró.
Essay on Comedy – Meredith tanulmánya (1897).
overhead – (ang) a fejek fölött.
malíciával – (lat) gúnnyal, enyhe rosszindulattal.
aki szült bennünket... – az idézet valószínűleg Meredith *Modern Love* c. verséből való.
aki adja nekünk... – az idézet Meredith *An Empty Purse – a Sermon to Our Later Prodigal Son* c. verséből való.
Swinburne – l. **54.**
Herthájában – a vers címe *Hertha,* a *Songs before Sunrise* c. kötetben (1871).
monographus – (lat) monográfus, életrajzíró.
Trevelyan – George Macaulay Trevelyan (1876–1962) angol történész.
Leaving her the future task... – az idézet Meredith *The Woods of Westermain*

c. verse negyedik részéből való. Magyarul kb. „Ráhagyjuk a jövő dolgát / mert jobban szeretjük annál, hogy kérdezzünk."
what is dumb... – az idézet Meredith *Woodland Peace* c. verséből való. Magyarul kb. „ami néma, nem kérdezzük, nem kérjük a csendben levőt, adjon hangot, sem a rejtettet, hogy fedje föl magát, sem a távolit, hogy jöjjön közelebb."
The Great Unseen... – az idézet Meredith *The Reading of Life* c. versciklusának *The Test of Manhood* c. részéből való. Magyarul kb. „...A Nagy Láthatatlant, sem a Sötét Ismeretlent."
Into the breast... – az idézet Meredith *Ode to the Spirit of Earth in Autumn* c. verséből való. Magyarul kb. „A kebelbe mely rózsát terem / tán remegve szálljak alá?"
l'art pour l'art – l. **7.**
epikureus – az epikureizmus, Epikurosz filozófiája az egyén békéjét, boldogságát nem a lemondás, hanem az örömökkel való okos gazdálkodás, az örömök élvezete által véli elérhetőnek. Később az élvhajhász, következményekkel nem törődő életmód szinonimája lett.
Shaving of Shagpat – Meredith regénye (1898).
Rhoda Fleming – Meredith regénye (1865).
Kemény – l. **14.**
with cheerful fervour of warrior's mien – az idézet Meredith *Star Sirius* c. verséből való. Magyarul kb. „a harcos külső vidám szenvedélyével."
Lo! of hundreds who aspire... – az idézet Meredith *The Shaving of Shagpat* c. regényéből való. Magyarul kb. „Lám! Százak törekszenek / nyolcvanak eltűnnek – kilencvenek elfáradnak / Akik mégis kibírják, roncsokon és romokon át / jutalmuk jégeső, botütések zápora."
Stirner – Max Stirner (1806–1856) német filozófus.
Nietzsche – l. **7.**
I. Károly – Anglia királya (1625–1649).
predesztinált – (lat) eleve elrendelt.
Shakespeare – l. **11.**
Shylockját – Shakespeare *A velencei kalmár* c. darabjának egyik főszereplője.
jegecesedik – kikristályosodik.
epicuri de grege porcus – (lat) disznó Epikurosz kondájából. Az epikureusokra ragasztott gúnynév.
Eötvös – l. **14.**
egy művének tanulsága – utalás Eötvös József *A karthausi* c. regényére (1842).
altruista – (lat) önzetlen.
filantrópikus – (gör) emberszerető, emberbarát.
virtus – (lat) erény.

Der Mensch ist etwas... – l. **14.**
Was habt ihr getan... – az előző mondat folytatása Zarathustra elöljáró beszédének harmadik részében Nietzsche *Im-igyen szóla Zarathustra* c. könyvében. Wildner Ödön fordításában: Mit tettetek, hogy fölébe kerüljetek?
Übermenschének – emberfeletti emberének, l. **7.**
Shaw – l. **60.**
Supermanje – l. **60.**
Wells – l. **33.**
Mankind in the Making – Wells tanulmánya.
prüdériától – (fr) (ál)szemérem, szemérmeskedés.
aszketizmusnak – (gör) önmegtartóztatás.
hedonizmusnak – (gör, lat) élvhajhászásnak.
Love in the Valley – Meredith verse.
The young generation!... – az idézet Meredith *An Empty Purse – a Sermon to Our Later Prodigal Son* c. verséből való. Magyarul kb. „Az ifjúság! Lelkeink gyermeke az időkben! Hogy vérezzünk érte, bizonyítsa hogy van lelkünk."
Keep the young generations... – idézet az *An Empty Purse – a Sermon to Our Later Prodigal Son* c. versből. Magyarul kb. „Köszöntsük az ifjú generációt és ne hagyjunk rájuk roskatag házat."
Letitia – Meredith *Az önző* c. regényének egyik szereplője.
Dahlia – Meredith *Rhoda Fleming* c. regényének egyik szereplője.
anarchistának – (gör, lat) az anarchizmus követőjének. Az anarchizmus a XIX. század második felétől kibontakozó eszmei irányzat, mely mindenféle hatalom és rend szükségességét tagadja.
Rousseau tavánál – a Genfi-tó.
Tragic Comedians – Meredith regénye (1892).
Dr. Shrapnel – a *Beauchamp's Career* c. regény szereplője.
olympusi – a görög mitológiában az istenek lakóhelye az Olümposz hegy.
Mas' Gammonban – a *Rhoda Fleming* c. regény szereplője.
Napóleont – Napoleon Bonaparte l. **7.**
transzcendentális – (lat) természetfeletti, az érzékelhető valóságon túli.
Bunyanig – John Bunyan (1628–1688) író, prédikátor.
abstruz – (ném) homályos, nehezen követhető.
Persephone lányáról – a görög mitológiában Perszephoné, Démétér termékenységistennő lánya. Hádész, az alvilág ura elragadta, és a felesége lett az év egyharmad részében. Lányuk, Skiageneia a nappalt a földön, az éjszakát az alvilágban tölti. Az utalás a *Day of the Daughter of Hades* (Hádész lányának napja) c. versre vonatkozik.
Plutonnak – Hádésznak, az alvilág istenének latin megfelelője.

Attilát – Attila (406 k.– 453) hun fejedelem.
kvalitása – (lat) képessége.

69. [A Bevezető beszéd a „Császár katonái” c. ifjúsági előadáshoz töredéke]

Megjelenés
Fogaras és Vidéke 1909. dec. 52. sz. [?], 1910. jan. 2. 1. sz. 2–3.

Megjegyzések
A cím alatt feltüntetve: „Tartotta Babits Mihály áll. főgimn. tanár.” Az előadás 1909. december 19-én hangzott el.
A bevezető beszéd szövege két részletben jelent meg. Kéziratunk lezárásáig a Fogaras és Vidékének az első részletet közlő lapszámát nem sikerült megtalálnunk, így jelen kötet csak az írás második részét közli. A *Békenapon* (**77.**) következő megjegyzése minden bizonnyal a jelenleg lappangó szövegrész egy gondolatára utal: „Szükség van a békéhez a háborúra? Lehetetlenség háború nélkül élni, amíg emberek lesznek, emberi szenvedélyek, emberi harag, önzés, kapzsiság? Amíg erősek lesznek és gyengék és az erősek el akarják nyomni a gyengéket? Egyszer már erről is beszéltem, fiúk.”

Magyarázatok
Császár katonái – Földes Imre (1881–1958) író, drámaíró *A császár katonái* c. drámája (1908).
Joáz – helyesen: Joász, a dráma szereplője.
Hunyadi – Hunyadi János (1387 k.–1456) hadvezér, 1446-tól 1453-ig Magyarország kormányzója.
Zrínyi – l. **15.**
Hej, ha egyszer én is... – l. Arany János: *Toldi,* I, 6.
portopé – kardbojt.

70. A filozófia főbb problémái napjainkig

Megjegyzések
A fogarasi főgimnázium szabadlíceumi előadásainak sorozatába (l. **59.**) illeszkedő felolvasást 1909. január 15-én tartotta a szerző (BML 1909–1911:212, a gimnáziumi értesítő adataira hivatkozva megerősít a BK is).

71. [Előadás a vitézi költészetről]

Megjegyzések
BM a honvédaltiszteknek tartott előadássorozat (l. **51.**) keretében tartott felolvasást az 1909/1910-es tanévben (BML 1909–1911, 213). A BK a főgimnáziumi értesítőt idézi, mely szerint „a tanártestület tagjai „dec.−febr. hónapokban" tartották előadásaikat, BM például a vitézi költészetről. Az előadás datálása így: 1910. február vége előtt.

72. Kísérletek

Ignotus új könyve

Megjelenés
Nyugat 1910. márc. 16. 6. sz. 405–406.

Megjegyzések
A kritika tárgya Ignotus Kísérletek c. irodalmi tanulmánykötete (1910). BM megjegyzése, hogy a kötetet „teljességében nem is ismertetheti", annak szól, hogy a kötetben szerepel Ignotus két korábbi, Babitscsal foglalkozó írása *(Versekről, Babits)*.

Szövegkritikai jegyzet
a könyv [...] a politikai könyvek erejével és izgató érdekességével. – [a mondatrészből hiányzik az ige].

Magyarázatok
Ignotus – Veigelsberg Hugó (1869–1949) magyar költő, író, újságíró, a Nyugat alapító főszerkesztője.
Olvasás közben – Ignotus irodalmi tanulmánykötete (1906).
Anatole Franceban – l. **10.**
morbus hungaricusnak – (lat) magyar betegség. Eredetileg a kiütéses tífusz, majd a tbc neve. BM természetesen átvitt értelemben használja.
Péterfy Jenőhöz – l. **47.**
Keményt – l. **14.**
Dantéval – l. **64.**
Platonnal – Platón, l. **13.**
s álmaiban a valóság... – az idézet Arany János *A vigasztaló* c. verséből való.

Kazinczyé – l. **6.**
glóbust – (lat) földgolyót.
lusta mélabú temet...” – l. Arany: *Bolond Istók* II. 12.
Fényes Adolf – (1867–1945) magyar festő.
Kelet népe – Ignotusnak ez az írása volt a Nyugat legelső számának nyitócikke.
aphorizmatikus – aforizmákban, tömör, szellemes megállapításokban bővelkedő.

73. Korunk hőse

Megjelenés
Nyugat 1910. ápr. 1. 7. sz. 473–474.

Magyarázatok
Oláh Gábor – (1881–1942) költő, író, drámaíró, BM egyetemi társa a Négyesyféle stílusgyakorlatokon. Bírált műve a *Korunk hőse* c. verses regény (1909).
bombasztikus – (ném) dagályos.
banális – (fr) közönséges, elcsépelt.
anakronizmus – l. **60.**
Petőfiből – l. **16.**
Jókaiból – l. **31.**
A Hóhér Kötelére – Petőfi *A hóhér kötele* c. regénye (1846).
A Jövő Század Regényére – Jókai *A jövő század regénye* c. műve (1872–1874).
Apostolra – Petőfi *Az apostol* c. elbeszélő költeménye (1848).
Pegazusát – Pégaszosz, a görög mitológia szárnyas lova. Patanyomában fakadt a Helikon hegyen a Hippokréné-forrás, melynek vize a költői ihletet biztosította.
orosz–japán háborútól – a Távol-Kelet majdani gyarmatosításáért vívott, japán győzelemmel végződött háború (1904–1905).
vérről és aranyról, Párisról, magyar ugarról – utalás Ady-kötetekre és versekre.
abszint – hetvenszázalékos alkoholtartalmú ital, a francia szimbolisták kedvelt bódítószere.
Sturm-und-Drang-hangulatot – (ném) vihar és előretörés. Németországban a felvilágosodás idején, az 1770-es években fellépő természet- és egyéniségközpontú, forradalmi jellegű irodalmi mozgalom.
reminiszcenciák – (lat) valamely műnek más műre emlékeztető helye.
„ördögi huj-huj szó” – az idézet Arany Buda halála c. elbeszélő költeményének ötödik énekéből való.

némely modernek pogány-magyar indulói – bizonyos, hogy BM saját versére, a *Turáni indul*óra is céloz.
melancholiával – (gör) lehangoltsággal.
metaphorák – l. **68.**

74. Múlt és jelen

Kézirat
Lapkivágat a Nyugatból, utólag egy fólióra ragasztva, autográf ceruzaírású javításokkal. Aláírás: Babits Mihály. – OSzK Fond III/1483/75. – BMKL 2204.

Megjelenés
Nyugat 1910. ápr. 1. 7. sz. 484–485.

Magyarázatok
Csudáky Bertalan – (1870–?) pedagógus, néprajzi gyűjtő. *Múlt és jelen. Kultúrtörténeti rajzok* c. könyve 1910-ben jelent meg.
Vörösmarty-szobornak – a budapesti Vörösmarty-téren 1908-ban felállított szobor, Kallós Ede és Telcs Ede alkotása.
a zeneakadémia palotájának – a mai Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem épülete 1907-ben készült el, Korb Flóris és Giergl Kálmán tervei szerint.
Bädecker-szerű – Karl Baedeker (1801–1859) német kiadó neve az útikönyv szinonimája lett.
Haydn – Joseph Haydn (1732–1809) osztrák zeneszerző.
Goldoni – Carlo Goldoni (1707–1793) olasz drámaíró.
per-apropos-essay – (lat-fr) alkalom szülte esszé.
Tolsztojt – l. **7.**
polihisztornak – (gör) sok műveltségi területen egyaránt járatos, többféle tudományt művelő személynek.
Gorkijról – l. **7.**
bombasztikus – l. **73.**

75. Futurizmus

Megjelenés
Nyugat 1910. ápr. 1. 7. sz. 487–488.

Magyarázatok

Futurizmus – olasz avantgárd mozgalom (később Oroszországban is követőkre talált). Tagjai rajongtak a technikáért, a gépekért, le akartak számolni a múlttal, a ma és holnap művészetét kívánták megteremteni; a művészetben legfőbb céljuk a mozgás és a sebesség megragadása.

Szecessziós – a 19. század végén, a 20. század elején divatos stílusirányzat, jellemző rá a kifinomultság, díszítettség, ugyanakkor törekszik a természetes ábrázolásmódra.

Aeroplánok – repülőgépek.

proklamációt – (lat) kiáltványt.

Marinetti – Filippo Tommaso Emilio Marinetti (1876–1944) olasz költő, szerkesztő.

Paolo Buzzi – (1874–1956) olasz költő, színműíró. A recenzió tárgya *Aeroplani* c. verseskötete (1909).

Poesia – a folyóiratot Marinetti 1905-ben indította.

au directeur... – (fr) a Nyugat igazgatójának mély tisztelettel a Poesiától.

affektált – (lat) mesterkélt, modoros.

Nietzschére – l. **7.**

Walt Whitman – (1819–1892) amerikai költő.

enthuziazmusával – (gör, lat) lelkesültségével.

rekvizitum – (lat) szükséges kellék.

Carducci – l. **23.**

d'Annunzió – Gabriele D'Annunzio (1863–1938) olasz költő, író, drámaíró.

Pascoli – Giovanni Pascoli (1855–1912) olasz költő.

Venezia – Velence.

Zarathustra – utalás Nietzsche Im-igyen szóla Zarathustra c. művére (l. 7.).

poemettókon – poemetto (ol) versecske.

bacchikus – Bacchus isten (Dionüszosz római megfelelője) tiszteletére rendezett ünnepségekre jellemző.

lupanarok – (lat) bordélyházak.

Canto dei reclusi – (ol) *A foglyok éneke,* Buzzi egyik versének címe.

Baudelairet – l. **10.**

Gustave Kahnt – (1859–1936) francia költő, kritikus.

Henri de Regniert – (1864–1936) francia költő.

76. Az irodalom halottjai

Kézirat
Eredeti. Autográf tintaírás autográf ceruzaírású kiegészítésekkel. A tanulmány harmadik része. – Réz Pál (Budapest) tulajdonában. – BMKL 1860.

Megjelenés
Nyugat 1910. máj. 1. 9. sz. 606–613, jún. 1. 11. sz. 734–742. – Két kritika, Bp., Nyugat, 1911, 33–66. – Irodalmi problémák, Bp., Nyugat, 1917, 179–205. – Irodalmi problémák, Bp., Athenaeum, 1924[2], 183–209. – Írás és olvasás, Bp., Athenaeum, 1938, 18–38.
Szövegközlésünk alapja az *Írás és olvasás*ban megjelent változat.

Megjegyzések
A recenzeált kötetek és szerzőik:
Sikabonyi Antal: *Komjáthy Jenő,* Bp., Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Újságvállalata, 1909. Sikabonyi Antal (1886–1948) irodalomtörténész, kritikus, költő, író.
Rédey Tivadar: *Péterfy Jenő,* Bp., Buschman, 1909. Rédey Tivadar l. **23.**
Dömötör János Munkái, sajtó alá rendezték barátai, Bp., Franklin, 1878. Dömötör János (1843–1878) költő, tanár, királyi tanfelügyelő.
A Dömötör Jánosról való megemlékezés minden bizonnyal BM személyes kezdeményezése volt (a szekszárdi családi könyvtárban megvolt Dömötör említett könyve, így a költő azt bizonyára már korán forgathatta).

Magyarázatok
Pantheonjába – kíváló emberek emlékének szentelt csarnok; a görög mitológiában az istenek összességének szentelt csarnok.
Rákosi Jenőtől – Rákosi Jenő (1842–1929) író, újságíró, 1881-től a Budapesti Hírlap szerkesztője, kiadója és társtulajdonosa, 1903-tól főrendiházi tag.
Katona – l. **15.**
Komjáthy – Komjáthy Jenő (1858–1895) költő.
Tízen voltunk – utalás az egyetemista BM és induló pályatársai kezdeményezéseire, a Komjáthy Jenő Társaságra és a Tűz című rövid életű lapra (l. Belia 1983:183–185.)
koptus – az egyiptomi kopt kereszténység, 451-ben elszakadt Rómától.
entuziazmussal – enthuziazmus, l. **74.**
Ki fény vagyok... – az idézet Komjáthy *A homályból* c. verséből való.
Schopenhauer – l. **15.**

rekonstruálni – (lat) újjáépíteni, eredeti formájában helyreállítani.
biográfusa – (lat) életrajzírója.
a priori – (lat) a tapasztalatot megelőző.
faculté maîtresse – l. **9.**
panteisztikus – l. **68.**
Reviczkyre – l. **7.**
Csokonaiban – l. **15.**
metaforái – l. **62.**
par excellence – (fr) kiváltképp, elsősorban.
Werther – Goethe *Werther szerelme és halála* c. regényének főhőse.
Goethe – l. **10.**
Faust – Goethe drámai költeménye.
Meister – Goethe *Wilhelm Meister tanulóévei* és *Wilhelm Meister vándorévei* c. regényeinek főhőse.
apollinikus, dionysosi – ld. **16.**
Shelley – l. **54.**
Nevem a csillagokba írom... – az idézet Komjáthy *Jóslat* c. verséből való.
Mednyánszkyra – Mednyánszky László (1852–1919) magyar festő.
Hattyú lebeg a ringó vizen... – az idézet Komjáthy *Porba csúsztam...* c. verséből való.
heroikus – (lat) hősies.
Szanzara – másképp samsara (szanszkrit), a buddhizmusban az élet újjászületéseken át vezető körforgása. Komjáthy ugyanezzel az írásmóddal *Schopenhauer* c. versében használja.
Abdera – város az ókori Trákiában, lakóinak korlátoltságáról, butaságáról híres. BM valószínűleg Komjáthy *Búcsú Abdérától* c. versére utal.
Spinozához – l. **13.**
de facto – (lat) tény szerint.
nirvánás – a buddhizmusban a Nirvána a teljes feloldódás, a vágyak megszűnésének állapota.
emancipálása – (lat) egyenjogúsítása.
Puszta elvont ideállal... – az idézet Arany *Kozmopolita költészet* c. verséből való.
Kazinczyék – l. **6.**
jambus – l. **62.**
anapaestus – l. **54.**
kozmopolita – (gör) nemzetközi, világpolgár.
trochaikus – trocheus, ereszkedő versláb (– v).
Fent az ormon ködök ülnek... – az idézet Komjáthy *Télen* c. verséből való. Az első sort BM helytelenül idézi, helyesen: „Föntaz ormon gondok ülnek.”

Miltoné – l. **58.**
Péterfy Jenőről – l. **47.**
Angyal Dávid – (1857–1943) irodalomtörténész, történész.
szimptómái – (gör) tünetei.
Taine-nek – l. **9.**
Keller – Gottfried Keller (1819–1890) svájci író.
Heinrichja – Keller *Zöld Henrik* c. regényének főhőse. A regényt harminc év különbséggel kétszer írta meg Keller.
Kemény – l. **14.**
Teleky László – Teleki László (1811–1861) politikus, író.
Shakespeare – l. **11.**
Ibsen – Henrik Ibsen (1828–1906) norvég drámaíró, költő.
Thukydides – Thuküdidész (Kr.e. 460 k.–Kr. e. 400 k.) görög történetíró.
pozitivizmus – XIX. századi filozófiai irányzat, illetve később a belőle fejlődő, sok területen ható nézet, mely szerint minden ismeret megfigyeléseken, kísérleteken nyugszik, ezért a filozófiát a tudományhoz kell közelíteni, végső soron a tudomány adhat válaszokat a filozófia kérdéseire.
Eötvös – l. **14.**
Kossuth – l. **65.**
fátumtalanok – (lat) sorstalanok.
Eötvös-essayből – a tanulmány címe *Báró Eötvös József, mint regényíró*.
schémák – (gör) szkéma: séma, sablon, leegyszerűsített vázlat.
Euripides-tanulmányában – Péterfy Jenő *Euripidész* c. tanulmánya (1898). Euripidész (Kr. e 480–406) görög drámaíró.
Racine – Jean Racine (1639–1699) francia drámaíró.
Schillerére – Friedrich Schiller (1759–1805) német költő, drámaíró, filozófus.
Grünwald Béla könyvében – Grünwald Béla (1839–1891) magyar politikus, publicista. A hivatkozott könyv Grünwald *Széchenyi István* c. munkája (1890).
Hegelnek – Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831) német filozófus.
sovinizmusát – l. **64.**
Karthauzinál – Eötvös regénye.
Falu jegyzőjét – Eötvös regénye.
Budapesti Szemle – budapesti hírlap 1857–1869 között, majd 1873-tól Gyulai Pál szerkesztésében újra.
Müller-Strübingtól – Hermann Müller-Strübing (1812–1893) német klasszika-filológus.
plágiumnak – (lat) idegen szellemi alkotás eltulajdonítása.
Gyulaihoz – l. **31.**
hermetikus – (gör, lat) teljesen elzárt, hozzáférhetetlen.

Dante-essay-vel – a tanulmány címe: *Dante.*
görög irodalom tanulmányával – Péterfy befejezetlen tanulmánya, a három görög tragikusról és az Aristophanesről szóló rész készült el belőle.
Kisfaludy-társaságnak – 1836-ban alapított irodalmi társaság, amely az irodalmi ízlés fontos alakítója lett, és a konzervatív, „epigon" irodalom elsődleges támogatója.
Jókai-essay – a tanulmány címe: Jókai Mór.
Vasárnapi Ujságba – az 1854-ben indult lap 1921-ig jelent meg.
Baráth Ferenc – (1844–1904) magyar irodalomtörténész, író.
Minden dolgod emberfia... – l. Dömötör János *Meguntam a...* kezdetű versét.
Fájdalma nem a világé... – l. *Világfájdalmasok.*
Ó én senkit sem vádolok... – l. *Meguntam a....*
Itt az ember... – l. *Küzködés.*
Állok, állok kételyemben... – l. *Küzködés.*
Hiszen volt már Megváltója... – l. *Küzködés.*
Beatus Illét – Beatus ille (lat) Boldog az, ... Horatius első Epodusa, *A falusi élet dicsérete* kezdődik így („Boldog az, ki közgondoktól távol él").
Előttem a pohár... – l. *Előttem a pohár...*
Jánuszok – Janus a római mitológia kétarcú istene.
„Neki mindig nyugalom kell..." – l. *Őszi bánat.*
„Megnyugodni, nem kutatni..." – l. *Őszi bánat.*
A kor gyarapszik, szépül, épül... – l. *Mi korunknak.*
Dönthetetlen tudományom... – l. *Száll az idő...*
„Éltem sivár, jövőm iszony..." – l. *Előttem a pohár...*
Rossz az ember, rossz a kor... – l. *Korunk rosz-é?*
Leszünk sokan a pokolban – l. *Sötét éjben...*
Van ott jó is... – l. *Sötét éjben...*
humbler bard – (ang) szerényebb dalnok.
Longfellow – l. **33.**
Maint joyau dort enseveli... – az idézet Baudelaire *Le Guignon* (Kár) c. verséből való. Babits fordításában: „Sok kincset temet föld meg éj, / csákány, furó hozzá nem ér, / feledve aluszik magában."

77. Békenapon

Megjelenés
Fogaras és Vidéke 1910. máj. 29. 23. sz. 3–4.

Megjegyzések
A közlés lábjegyzete: „A m. kir. Főgimn.-ban az 1910. május 18-án tartott békenapon felolvasta a szerző.”

Magyarázatok
Békenapon – Magyarországon, nemzetközi minták nyomán, 1907-ben vezették be a Békenap megünneplését minden év május 18-án, az 1899-es hágai I. Nemzetközi Békekonferencia megnyitásának évfordulóján.
„Éltedet ha kell...” – l. Vörösmarty Mihály *Honszeretet* c. versét.
Deák Ferenc – l. **65.**
Egyszer már erről is beszéltem – l. a *Bevezető beszéd a „Császár katonái” c. ifjúsági előadáshoz* c. írást (**69.**).
Herakleitos – l. **13.**
Darwin – l. **13.**
b*ethlehemi csillag* – a betlehemi csillag vezette a pásztorokat és a királyokat Jézus bölcsőjéhez.
Platon – l. **72.**
Kalliklése – Szókratész vitapartnere Platón *Gorgiász* c. művében.
Kinizsi Pálért – (?–1494) magyar hadvezér.
„buzgó imádság epedez... – l. Vörösmarty *Szózat* c. versét.
Nagy gondolat képzelni is... – l. Arany *Gondolatok a béke-congressus felől* c. versét.

78. Shakespeare drámái hazánkban

Megjelenés
Nyugat 1910. jún. 1. 11. sz. 783–785.

Magyarázatok
Shakespeare – l. **11.**
Mezières – Alfred Mézières (1826–1915) francia irodalomtörténész.
először német nyomtatványban – a *Hamlet* Wieland fordításában, Henfeld átdolgozásában, 1774-ben jelent meg Pozsonyban (elő is adták).
Bessenyei – l. **15.**
Kazinczy – l. **6.**
assimilálódott – (lat) beilleszkedett.
egy ellenzéki felszólalás – BM minden bizonnyal Bajza Józsefre utal, aki a harmincas években folytatott dramaturgiai vitát Henszlmann Imrével Shakespeare drámái kapcsán.

Bayer József – (1851–1919) magyar színháztörténész, a magyar Shakespeare-kutatás megalapozója, a *Magyar Shakespeare Tár* c. folyóirat alapító szerkesztője. Bírált műve: *Shakespeare drámái hazánkban,* Bp., Kisfaludy Társaság, 1909.
Kisfaludy-társaság – l. **76.**
reflektálni – (lat) válaszolni.
facsimiléjével – (lat) hasonmás, az eredetivel teljesen megegyező másolat.
hodman – (ang) téglahordó.
Carlyle – l. **54.**
Ostwald – l. **26.**
új könyvében – valószínűleg az *Energetische Grundlagen der Kulturwissenschaft* c. kötet (A kultúrtudomány energetikai alapjai, 1909).
Tokody Jánosét – (1785/1786–1839) drámaíró, költő.

79. Két fordítás

Megjelenés
Nyugat 1910. jún. 1. 11. sz. 785.

Megjegyzések
A recenzeált művek: Johann Wolfgang Goethe: *Torquato Tasso,* ford. Csengeri János, Bp., Franklin-Társulat, 1910; *Kudrun,* középfelnémetből ford. Kőrös Endre, Bp., Franklin-Társulat, 1910.

Magyarázatok
Hamlet – l. **16.**
Shakespeare – l. **11.**
Kazinczy – l. **6.**
Deutschland ist Hamlet – (ném) Németország maga Hamlet.
Goethe – l. **10.**
Tasso – Torquato Tasso (1544–1595) olasz költő.
Csengeri János – Csengery János l. **23**.
Kudrun-eposz – XIII. századi középfelnémet eposz.
Kőrös Endre – (1872–1944) tanár, író, műfordító.
anapaestus – ld. **54.**
hatos jambus – a klasszikus görög dráma gyakori sorfaja.
nibelungi vers – tizenhárom jambusból álló sorfajta, első félsora hat, második félsora hét jambus.

„vonja lábát mint a sánta eb” – l. **21.**
par excellence – ld. **76.**

80. Tanulmányok Pascalról

Kézirat
Lapkivágat a Nyugatból. – OszK Fond III/1483/96. – BMKL 2263.

Megjelenés
Nyugat 1910. jún. 16. 12. sz. 850–852.

Megjegyzések
A recenzeált könyv: Medveczky Frigyes, Tanulmányok Pascalról, Bp., MTA, 1910. Medveczky Frigyes (1856–1914) filozófiai író.

Magyarázatok
Pascal – Blaise Pascal (1623–1662) francia filozófus, matematikus.
a hübrisz, a peripetia, a katharzisz – az antik görög dráma cselekményének alappilérei: a bűn, a fordulat és a rendkívül árnyalt jelentéstartalmú katharszisz (megtisztulás, az indulatoktól való megszabadulás).
Descartes – René Descartes (1596–1650) francia filozófus, matematikus.
Baconnal – Francis Bacon (1561–1626) angol filozófus és államférfi.
V. Cousin – Victor Cousin (1792–1867) francia filozófus.
E. Droz – Eugénie Droz (1893–1976) francia irodalomtörténész.
szofisták – a szophisztai, „a bölcsesség mesterei” által a Kr. e. 6–5. században kifejlesztett szkeptikus, az igazság és jogosság objektív mértékét tagadó görög filozófiai nézetrendszer, még inkább annak utilitarista metodikájának és a mindennapi életben való alkalmazásának művelői és követői.
pyrrhonisták – Pyrrhon (Kr. e. 360–270 k.) görög filozófus mindenben kételkedő filozófiájának követői. Tanítása szerint az ember csupán a látszatokat ismerheti, minden lépésénél tévedésbe, az érzékek illúzióiba ütközik; a bölcs ezért ne ítéljen, hanem érje be az ataraxiával, a lélek zavartalan nyugalmával. A pyrrhonizmus az idők során azonos értelműé vált a szkepticizmussal.
Montaigne – l. **14.**
Pascal avait... – Pascal avait son gouffre, avec lui se mouvant. Idézet Charles Baudelaire *Le Gouffre* (Az örvény) c. verséből; BM fordításában: „Pascal mélységben élt, mely együtt járt vele.”
auktorát – (lat) szerzőjét.

Leopardival – Giacomo Leopardi (1798–1837) olasz költő és gondolkodó.
Schopenhauerrel – l. **15.**
La Rochefoucauldtól – François de La Rochefoucauld (1613–1680) francia író, elsősorban maximáiról és aforizmáról ismert.
agnosticizmusból – az agnoszticizmus filozófiai nézete szerint a végső dolgok, így Isten létének megismerésére nincsen lehetőség, az ezekre vonatkozó biztos tudás hiányában kell élnünk.
abdikációjában – (lat) lemondásában.
abêtir – (fr) elbutulás.
Credo quia absurdum – (lat) hiszem, mert ésszel felfoghatatlan. (BM *Isten kezében* c. versében így idézi: „Elhiszem, mert esztelen.") Tertullianus (155–225 k.) ókeresztény író szentenciája.
Pari-elméletét – Pascal pari-elmélete (pari a. m. fogadás) értelmében a kétkedők és ateisták számára azt javasolja, hogy a valószínűség-számítás alapján is ésszerűbb hinni Isten létében, mint tagadni azt.
Bírálat [...] Euelpides álnevű szerzőtől – Böhm Károly (1846–1911) filozófus Euelpides álnéven megjelent bírálata Medveczky Frigyes könyvéről: *Optimismus.* Levél a szerkesztőhöz, Athenaeum, 1910. XIX. 2. 132–150.

81. [Előadás a kuruc korról]

Megjegyzések
A BK adatai az 1909/1910-es tanévről szóló fogarasi értesítőre hivatkozva tud arról, hogy BM a Fogarasi Magyar Dalegylet hangversenyén előadást tartott a kuruc korról. A tanéven belüli pontosítás híján az ismeretlen szöveg datálása a tanév végéig, illetve az értesítő elkészültéig: 1910 közepéig.

82. Bergson filozófiája

Megjelenés
Nyugat 1910. júl. 16. 14. sz. 945–961. – *Gondolat és írás,* Bp., Athenaeum, 1922, 45–75. – *Ezüstkor,* Bp., Athenaeum, 1938., 21–45.
Alapszövegünk az *Ezüstkor*-beli közlés.

Megjegyzések
A Bergson filozófiája BM kezdeményezésére született. Elsőként 1909. szeptember 1. és 16. közötti levelében veti föl: „Írok egy nagyobb dolgozatot

Bergsonról, a filozófusról. Volna-e helye a Nyugatban?" (BML 1909–1911:31.) A Nyugat és BM közötti publikácós gyakorlathoz képest szokatlanul hosszú idő telt el, mire nyomdába került a szöveg, s BM még 1910. július 4-i levelében is azzal fordul Fenyő Miksához: „Ha a Be«r»gson-tanulmányt ki nyomják, kérem a korrektúrát okvetlenül elküldeni. Nehány vonással élénkíteni szeretném. Egypár mondat lenne – de sokat tehet." (Uo.:62.) (Ehhez a megjegyzéshez l. a **13.** jegyzetét is.) A véglegesnek szánt változatot július 12. előtt küldi el Osvátnak e szavakkal: „A mellékelt értekezés Bergson filozófiájának népszerű <kivonata> |:ismertetése:|, mely úgyhiszem nagy szolgálatot tehet a filozófiában járatlanabb, de e hatalmas gondolatok iránt mégis érdeklődő olvasónak. Ezért kérem a Nyugatban való közlését." (uo.:64–65.). Babitsnak ezt az írását legendásító tisztelet veszi körül – e legenda alapját idézzük fel a kortárs és barát, Dienes Valéria szavaival: „Ő hamarabb írt Bergsonról mint én. Ő írt legeslegelőször magyarul Bergsonról a Nyugatban. És akkor, amikor ez megjelent, akkor utána, nemsokára én kint voltam Párizsban, és elmentem Bergsonhoz, és neki elvittem azt a magyar szöveget, és magyarból kivonatosan lefordítottam neki. Bergson annyira el volt ragadtatva ettől, hogy azt mondta: »Nézze, ha ez elfogadható nyelven volna, amelyen az emberek olvasnak, mindenkinek ezt ajánlanám, aki röviden tájékozódni akar az én gondolataimról«. Szóval ez annyira megfelelt magának a szerzőnek. Pedig én csak úgy, ahogy a Nyugatban a fejezetek jöttek egymás után, mindegyiknek a kvintesszenciáját franciául elmondtam neki és ez elég volt arra, hogy ezt így felismerje; mert abban az időben még nagyon sokféleképpen nem értették őt és nagyon sokféle oldalról kezdték ki. Például próbálták alakjai megértését a művészet oldaláról kezdeni, holott az egész a tartalom oldaláról kezdődött. És Babits ezt abban a pillanatban megfogta, és a tartalom felől építette ki az egész gondolatfolyamatot. [...] Ez nagy tény, mert végre egy filozófus aki a saját gondolatainak a kvintesszenciáját olyan jónak találja, hogy ez már értékítélet ennek a költőnek a gondolkodó természetéről is." (Rába György és Vezér Erzsébet 1965-ben készült interjúja Dienes Valériával, l. Vezér 2004:37. Dienes Valéria később hívta is Babitsot Párizsba Bergson előadásaira, l. pl. BML 1911–1912:12.)

A tanulmány utóéletéből megemlítendő BM Fogarasi Bélának írt levele (1910. dec. 13., l. BML 1909–1911:114), melyben megköszöni a Fogarasi által küldött „első magyar Bergson-fordítást" (*Bevezetés a metafizikába,* ford. Fogarasi Béla, Bp., Politzer, 1910), s hozzáteszi: „Bocsásson meg, hogy értekezésemben nem említettem az Önök működését; de falusi magányomba akkor még ennek a híre nem hatott el." Figyelemre méltó még Lukács György reakciója, aki 1910 szeptemberében így ír a költőnek: „fel akarom használni

az alkalmat, hogy nyári Bergson czikkét megköszönjem Önnek. Azt hiszem kevés magyar czikk végzett még eddig ilyen hasznos munkát" (BML 1909–1911:92).
Henri Louis Bergson (1859–1941) francia filozófus.

Magyarázatok
darwinizmussal – Charles Darwin (1809–1882) angol természettudós evolúciós elmélete, melynek lényegi eleme a természetes kiválasztódás.
Prohászka püspök [...] beszélt róla – Prohászka Ottokár (1858–1927) katolikus püspök, teológus, egyházi író. Akadémiai székfoglalóját *Az intellektualizmus túlhajtásai* címmel tartotta 1910-ben, melyben a Bergson-tanítvány Édouard Le Roy (1870–1954) egyes tételeit hangoztatta.
Bergson négy munkájának – Essay sur les données immédiates de la conscience (1889, Esszé a tudat közvetlen adatairól, magyarul Idő és szabadság címen jelent meg), *Matière et Memoire* 1896, Anyag és emlékezet), *Le Rire* (1901, A nevetés), *L'évolution créatrice* (1907, Teremtő fejlődés).
Bibliothèque de philosophie contemporaine – 1893 óta megjelenő, filozófiai műveket közreadó francia könyvsorozat.
Institut – Institut de France, 1795 óta a francia tudományos akadémia neve.
Collège de France – 1530-ban alapított párizsi egyetem, a Sorbonne mellett a legpatinásabb francia felsőoktatási intézmény.
Fechner-féle pszichofizika – Gustav Theodor Fechner (1801–1887) német filozófus, pszichológus, fizikus. A Weber–Fechner-féle törvény egyik megfogalmazója, mely az inger és az érzéklet közti összefüggést matematikailag fejezi ki, eszerint számszerűen kimutatható összefüggés van a fizikai és a lelki jelenségek között.
qui pro quo – (lat) tévedés, félreértés.
determinált – (lat) eleve meghatározott oksági alapon álló.
percepció – (lat) érzékelés.
virtuális – (lat) látszólagos.
éleai filozófusok – a Kr. e. 5. század első felében működő görög filozófiai iskola; tanításuk szerint a mozdulatlan, keletkezés és pusztulás nélküli egyetlen létező érzékszerveinkkel nem, csak gondolkodás útján ismerhető meg.
Achillesre és a teknősbékára – az éleai Zénónnak a mozgás elgondolhatósága ellenében felállított egyik apóriája szerint a gyorslábú Akhilleusz sosem érheti utol a lassú teknősbékát, ha előnyt ad neki, mert mire a hős megjelenik az indulási helyen, a teknős már megtesz egy bizonyos távolságot, s ez így lesz közös egyirányú mozgásuk minden pontján.
tenziót – (lat) feszültség, nyomás.
extenzió – (lat) kiterjedés.

kvalitatív – (lat) minőségi.
az energia degradációjának – l. **26.**
Hymenopterák – (gör) hártyásszárnyúak, a rovarok egyik osztálya.
Homo sapiens – (lat) bölcs ember, a mai, kialakult embertípus.
Homo faber – (lat) primitív, de már szerszámokat készítő embertípus.
vegetáció – (lat) növényi életműködés.
mechanice – (lat) mechanikusan, gépiesen.
Spenceré – l. **13.**
agnoszticizmus – az objektív világ teljes megismerhetőségét tagadó filozófiai tan.

83. Platon

Megjelenés
Nyugat 1910. okt. 15. 20. sz. 1478–1479.

Megjegyzések
A recenzeált könyv: Szilasi Vilmos, Platon: Tartalom és forma párhuzamossága dialógusaiban, Bp., Franklin, 1910 (Olcsó Könyvtár, 1563–1568).
Szilasi Vilmos (1889–1966) filozófus Platón-könyve felkeltette BM érdeklődését, aki ekkoriban Fogarason szintén intenzív görög stúdiomokat folytatott. Már 1910. április 5-én maga fordul levélben Szilasihoz, melyben elragadtatással beszél a könyvről (l. BML 1909–1911:645.). Élénk levelezés, majd BM Budapestre költözése után személyes barátság alakult ki közöttük, mely hosszas levelek és a Babits-házaspár többszöri külföldi látogatása révén Szilasi 1919-es emigrációja után sem szakadt meg, s egészen BM haláláig tartott.

Magyarázatok
Platon – Platón l. **13.**
Péterfy Jenő [...] magyarázza – utalás a Péterfy (l. **47.**) által kiadott válogatott Platónkötet (1893) bevezetőjére.

84. A lélek és a formák

Kézirat
Lapkivágat a Nyugatból. – OszK Fond III/1483/60. – BMKL 1768.

Megjelenés
1910. nov. 1. 21. sz. 1563–1565.

Megjegyzések
A recenzeált kötet Lukács György (1885–1971) filozófus *A lélek és a formák. Kísérletek* c. műve (Bp., Franklin, 1910).
A recenzióra Lukács György a Nyugatban válaszolt (1910. dec. 1. 23. sz. 1749–1752.), ennek szövege a következő:

ARRÓL A BIZONYOS HOMÁLYOSSÁGRÓL
Válasz Babits Mihálynak

Mindenekelőtt meg kell jegyeznem, igen tisztelt uram, hogy sem az én könyvemről, sem az Ön kritikájáról nem fogok beszélni. Ezen a ponton talán kevesebb a nézeteltérés közöttünk, mint látszik. Azt írtam könyvem első lapján: A bevezetés megmondja, hogy miért rosszak, az én mértékemmel nézve, ezek az írások. Az Ön ítélete ennél megértőbb, kevésbé apodiktikus – kedvezőbb. Azt csak megköszönni lehet, vitázni itt nem szabad és nem is illik.

De módszeremet kritizálván említést tett „a ködös és sokszor magvatlan német metafizikáról", mely „idegesen fél attól, hogy valahol is nevén nevezze a gyermeket". Ön szándékoltnak látja ezt a homályosságot, mert – szerintem – bizonyos hangulatok csak félhomályban maradhatnak épek. „De az olvasónak más az érzése; s példák mutatják, hogy nagyobb mélységekbe is behat a szó fénye; s a mélység azért mélység marad." Arról a „homályosságról" és okáról „a modern német metafizikáról" lenne egy pár megjegyzésem – amennyire csak lehet függetlenül az én könyvemtől és az Ön kritikájától.

De bevezetésképen engedjen meg egy személyes megjegyzést (melyet – hiába! – lehetetlen elhallgatnom): én az Ön módszertani ellenvetését tipikusan németnek látom – sőt bécsinek. Német a módszertani kérdés magában való jelentőségének hangsúlyozása. Latinok és angolszászok ma azt mondogatják, hogy mellőzhetők a módszertani kérdések. Én a németekkel együtt nem osztom egészen ezt a vélekedést – de Ön „leküzdhetetlen ellenszenvvel van velük szemben". Amazok azt mondhatják: jó módszer a sikeresen használt módszer és rosz a sikertelenül alkalmazott. Tehát – csak példaképen – az én esetemre alkalmazva, a nem német ellenvetés könyvem ellen a formák metafizikai aprioritásának tagadása volna. Annak hangsúlyozása, hogy nekem nem sikerült formafogalmamat filozofiailag és lélektanilag megalapoznom, hogy egyes esetekben való alkalmazásai helytelenek, vagy nem magából a fogalomból következők, hogy a forma egyáltalában nem realitás stb., stb.

Német hagyomány azonban, mielőtt egy kérdés érdemébe egyáltalában belemennénk, sőt egészen függetlenül tőle, a használt módszer kérdésének döntő jelentőséget tulajdonítani. Bécsi – (azaz hogy bécsi volna, ha volna egyáltalában bécsi filozofiai kultúra), esztétikai rokon- vagy ellenszenv szerint bírálni egy módszert. Bécsibb mindenesetre a rajanavidéki Georgenél (akinek Bécscsel való egyetlen összefüggése az, hogy egy kitűnő újságírónk egyszer megtette bécsinek), a holsteini Stormnál, a szász Novalisnál és a dán Kierkegaardnál. De bécsibb még a bécsi Kassnernél és Beer Hofmannál is, akiknek csak földrajzi szülőföldjük Bécs, de akiknek értői és olvasói épen úgy nem Bécsben, hanem északi és nyugati Németországban vannak, mint az előbb említetteké.

Ez azonban mind mellékes; most egyedül a „homályosság" kérdése fontos. Azaz, hogy egészen pontosan beszéljek: Az ilyen homályosság filozofiai létjogosultságának kérdése (amiben egyúttal – nagyjából – az esztetikai, az adaequat kifejezés kérdése is benfoglaltatik.) A kérdés lényege azt hiszem a következő: nincsen filozofia, amely valahol homályos ne lenne; az a kérdés csak, hogy hol és hogy mennyiben, hogy miért és hogy kinek a számára. Bizonyos: vannak homályos és világos filozofusok. Homályos volt teszem Hegel – Schopenhauer a tanú! –, világos Voltaire vagy James, vagy akár maga Schopenhauer. Azt hiszem olcsó dolog lenne a Voltaire világosságát kikezdeni. Fauget szép aforizmája úgyis rámutat, azt mondván: „c'est in chaos d'idèes claires". Egy nem régen megjelent kitűnő német könyv [lábjegyzetben: Herrmann Graf Kejserling: Schopenhauer als Verbilder. Leipzig. Eckhardt.] pedig apróra kimutatja Schopenhauerről, hogy rendszerének világos és áttekinthető szépsége csak architektonikus, hogy világos fogalmai csak addig világosak, amíg egy konkrét dolgot világítanak meg, egymással való mélyebb összefüggésük, igazi jelentőségük a lehető leghomályosabb. Hogy a Schopenhauer illusionizmusa semmi szükségszerű kapcsolatban nincs akaratmetafizikájával, vagy az életet tagadó önterhelésével. Egyszóval, hogy Schopenhauer „világos" és „tiszta" metafizikája – tisztázatlanságokkal teli, homályos. Aki pedig a végtelenül világosan és tisztán író Jamest igazán világosnak tartja – az olvassa el a róla írt magyar nekrológokat! A „Pluralistic Universe" és a „Human Immortality" szerzőjéből – radikális szabadgondolkodó lett. Ezzel szemben pedig legyen elég az „érthetetlen" Hegelre hivatkoznom, akinél a rendszer egységét illetőleg nem volt és nem lehet félreértés, akinél rajongó barátok és gyűlölködő ellenségek között csodálatos megegyezés van az ő tartalmait illetőleg; persze annál élesebb eltéréssel ennek értékelésében. (Ami persze nem tartozik Hegelre, csak oly kevéssé, mint a belőle levonható különböző politikai következtetések.)

Állítom: a Hegelt olvasók sokkal nagyobb része értett valami lényegeset és egyértelműt az ő „homályosságából", mint amekkora bármelyik „világos" filozofus olvasói közül az igazán megértők száma.

Persze ez a kérdés: ki az olvasója egy filozofusnak, ki lehet az és mennyiben? Itt egyáltalában modern előítélettel kell megküzdenünk. Azzal, mely azt hiszi, hogy a filozofia népszerűsíthető, mert a filozofiai gondolkodás csak a végső okok felé való továbbvitele a közönséges élet közönséges gondolkodásának; hogy tehát a filozofiai távolbatolt eredményei közelebb hozhatók hozzánk (vagy legalább „a modern technika vívmányai" segítségével, távcsőféle megkönnyítő szerekkel közelről láthatók), hogy egyszóval érthető az eredmény az út megtétele nélkül. A filozofiai gondolkodás azonban nem kiépítése ennek a gondolkodásnak, hanem (tanúm rá a Védáktól Bergsonig minden igazi filozofia) annak áttörése, valami attól minőségben különböző, valami „természetellenes"; aminek még előfeltételeit is csak a legnagyobb erőfeszítések árán, a mindennapi gondolkodás és életszokások leküzdése útján lehet előteremteni. A népszerű, a világos, a könnyen érthető filozofia tehát hamisítás: Mert a filozofia lényege sem bizonyos, pár mondatban összefoglalható eredmények összege, hanem a gondolkodásnak egy bizonyos életformája. A filozofia eredményei tartalmilag megváltoznak a feléjök vezető út elhagyásával (vagy megkönnyítésével): nem összefoglalások, nem „tudományos eredmények" azok, hanem csúcspontok, megkoronázások, és magukban véve egészen üresek. A filozofia stílusa tehát szita, mely megrostálja az olvasókat, minden mondata őre egy ostrom alatt lévő várnak, aki csak a jelszóval engedi át az embereket; mondatvetései nevelés és vizsga, kényszerítése az olvasónak, hogy ugyanabban az irányban feszítse meg egész gondolkodását, mint a filozofus: Mert csakis a küzdelem belső utánacsinálása lehet termékeny megértés. Csak mellesleg említem, hogy a minden misztikus filozofiával együttjáró aszkézis, ha öntudatlanúl is ezt a célt szolgálja: a filozófiához, az intellektuális szemlélethez, a misztikus extázishoz, a Bergsoni intuícióhoz vezető útra készíti elő az adeptusokat. Ezt a célt szolgálja minden filozófiai stílus nehézsége és „homályossága" (anélkül persze, hogy ez mindig tudatossá válnék).

De a „homályosság" okai is szorosan összefüggnek ezzel a helyzettel. A „homályos" szónak kétféle értelme lehet: vagy az, hogy a „homályos" kifejezés értelmét nehezen lehet megtalálni, vagy az, hogy a szóbanforgó kifejezésnek több értelme van. A közönséges élet beszéde alkalmazása által lesz egyértelmű, (mert mindig könnyen érthetőnek kell lennie a gyakorlat okából). Tehát szándékosan kerüli a fogalmi élességet, szubtilitást és finomságot: érzéki kifejezésre törekszik – rámutatott arra, amire vonatkozik. Fi-

lozófiai gondolkodás csak fogalmi lehet, nem mutat rá semmire, mert nincs mire rámutatnia. És mert tisztán magából kell egyértelműségét és félreérthetetlen voltát megteremtenie, le kell mondania a könnyen érthetőségről: homályos lesz – mindaddig amíg a megértésért vívott küzdelem az olvasót nem helyezi a gondolkodó lelkiállapotába, a tiszta fogalmiság világába. Ennek legnagyobb nehézsége ott van, ahol – mint az én esetemben – alkalmazott filozófiáról van szó. Ahol a fogalmiság visszamegy az életbe; ahol tehát az élet használatában szükségképen többértelmű (csak egyes gyakorlati alkalmazásaiban egyértelműekké váló) kifejezéseinek egyértelműséget kell adni. Az élet síkján ez elképzelhetetlen. A „finomság" az „elmélyítés" (és ezeknek következménye: a homályosság) azért kell, hogy ezeket a fogalmakat felkényszerítsük a tisztaság, az egyértelműség szférájába: a fogalmi metafizika világába. Ott egyértelműek és világosak – de épen ezért szükségképen „homályosak" a másik világban; ahogy – mint az előbb láttuk – annak „világos" és „tiszta" kifejezései csak egy itt való tisztázatlanság árán menekülhettek meg a „homályosságtól". Ez persze nem a „modern német metafizika" módszere, hanem a Vedáé, a platonismusé, a középkori miszticizmusé és – a Kanttól Hartmanig menő német filozófiai fejlődésé is.

Ez a kérdés – úgy-e látja, uram? – nem az én könyvem ügye és aligha a mi vitánk fogja dűlőre vinni. Hogy szóba hoztam ennek *magyar* okai vannak elsősorban. Azt hiszem t. i. hogy a magyar filozófiai kultúra irányának nem utolsó sorban egy, a nagy filozófia szükséges erőfeszítéseitől való irtózás az oka. Ez az oka annak, hogy a leglaposabb és lélektelenebb materialisták nálunk nagy filozófusokként hatottak, míg a legnagyobb gondolkodókat mint „érthetetleneket" kerülték. Erdélyi Jánostól idézett itt Balázs Béla egyszer egy pár felejthetetlen sort: „Az ilyen népet, ha lehetséges erővel is neki kellene verni a gondolkodásnak, mint a nyájat az usztatónak, hogy ne csak distingváljon mindig, hanem spekuláljon. De mi azt tesszük, hogy népszerű okoskodásokkal a felületesség rózsaleveleire csaljuk az értelmiséget, hogy tengjen rajta mint a rászaféreg." Ezért éreztem, hogy szükséges egyszer a magyar közönség előtt megvédeni a „homályosságot"; egészen véletlen, hogy az én könyvem és az Ön bírálata szolgáltatott erre alkalmat. Könyvem iránt mutatott megértő jóindulatát szívből köszöni tisztelője

Lukács György

Lukács válaszára BM csillag alatt a következő megjegyzést tette:

Ezt a szép és mély gondolatokkal teli választ az én igénytelen megjegyzéseim alig érdemelték. A dolog itt annyira elmélyült, annyira a legáltalánosabb

kérdésekre ment vissza, hogy annak megvitatása egyáltalán nem tartozhatik pusztán irodalmi fórum elé. A kérdés az lesz: mi az igazi filozófia és mily filozófiát lehet az irodalmi jelenségekre termékenyen „alkalmazni"? Kétségtelen csak az, hogy én egészen másnemű „homályosságról" beszéltem, mint a válasz, s így a válasz, mint írója is mondja, az én megállapításaimat nem érinti. Két nagy diadalt ad azonban nekem ez a válasz: az egyik, hogy írója itt is ép oly szellemirányt mutat, amilyent benne én jellemeztem; a másik, hogy szerény soraim ily szép gondolatok kifejtésére adhattak alkalmat.
A recenzióban, a válaszban és a viszontválaszban kifejtett gondolatokat BM és Lukács György részletekbe menően megvitatta magánlevelek útján is, l. BML 1909–1911: 708., 721., 724., 728., 733.

Magyarázatok
Platon – l. **13.**
Montaigne – l. **14.**
Kassner – Rudolf Kassner (1873–1959) osztrák filozófus író. L. Lukács *Rudolf Kassner* című írását.
Sterne-esszé – Laurence Sterne (1713–1768) angol író. L. *Beszélgetés Laurence Sterne-ről.*
Sentimental Journey – Sterne regénye: *A Sentimental Journey Through France and Italy of Yorick* (1768).
Theodor Storm – (1817–1888) német költő, író. L. *Theodor Storm.*
Novalis – Novalis (Friedrich Leopold von Hardenberg, 1772–1801) német költő, író. L. *Novalis.*
Richard Beer-Hofmann – (1866–1945) osztrák költő, író, drámaíró. L. *Richard Beer-Hofmann.*
Sőren Kierkegaard – Søren Aabye Kierkegaard (1813–1855) dán filozófus. L. *Sören Kierkegaard és Regine Olsen.*
Stefan George – Stefan Anton George (1868–1933) német költő. L. *Stefan George.*

85. Petőfi és Arany

Megjelenés
Nyugat 1910. nov. 16. 22. sz. 1577–1590. – *Két kritika,* Bp., Nyugat, 1911, 532. – *Irodalmi problémák,* Bp., Nyugat, 1917, 155–178. – *Irodalmi problémák,* Bp., Athenaeum, 1924², 159–182. – *Írás és olvasás,* Bp., Athenaeum, 1938, 39–57.
Szövegközlésünk alapja az *Írás és olvasás*ban megjelent változat.

Megjegyzések

A *Két kritika* c. kötet elején közölt szerzői Megjegyzést l. **93.**

Az *Irodalmi problémák* c. kötetben BM az alábbi jegyzetet fűzte hozzá:

„E cikk megírása óta s kivált az Arany-jubileum alkalmából, sokat foglalkoztak Aranynyal s a Petőfi–Arany problémával is: de mindezen munkák megállapításaink lényegét alig érintik. Nevezetesebb felfedezéseket tettek Arany kritikai működésére vonatkozólag. Ezek különösen azon divinációs erőt helyezték világításba, melyet tanulmányunkban mi is említünk s mellyel Arany az újabb kritika irányait s préférence-ait mintegy megsejtette. Irodalmunkban ő volt az első, aki az orosz irodalomra terelte a figyelmet; az első, aki Flaubert-ről írt, stb. Elméleti nézetei távol állnak a reáhivatkozó iskola korlátoltságától. Nem mulaszthatom el, hogy ne említsem itt Dóczi Jenő kitűnő tanulmányát Arany János kritikai munkásságáról (Nyugat, 1917.), mely e nézetek velejét igazán szépen és objektívan foglalja össze. Előttem fekszik e pillanatban Aranynak újabban fölfedezett fontos és érdekes gimnáziumi előadása is: az *Elméleti és alkalmazott Széptan* (a Liszka Viktor úr tulajdonában levő eredetiről lemásolt példány). Tanulmányom megírásakor azonban ezt a máig kiadatlan kéziratot még nem ismertem."

Az *Írás és olvasás* c. kötet jegyzete a következő:

„E cikk megírása óta Arany tanári működéséről számos új adat látott napvilágot, s az irodalomtörténetin kívül egyéb előadásainak jegyzetei is előkerültek. Ezeket persze a cikkben még nem használhattam föl. – A megbírált Petőfi-könyv Hartmann János *Petőfi-tanulmányok* c. kötete."

BM a fentieken kívül csak egyszer nyilatkozott érdemben a *Petőfi és Arany*-ban megfogalmazott gondolatok kapcsán, Földesi Gyula *Petőfi* c. kötetéről szólva (*Petőfiről,* Nyugat 1911. nov. 16. 22. sz. 863–864.) Utoljára ebből idézünk:

„Petőfiről egy kis tanulmány jelent meg; szerzője, Földesi Gyula, Ady Endrének ajánlja művét s többek közt velem is polemizál; mintha védelmezni akarná ellenem Petőfit – amit igazán feleslegesnek tartok. Egyébiránt nem ezért írok róla, hanem azért, mert ez a roppant soviniszta, rajongó és nagy túlzásokban mozgó könyvecske tetszik nekem s minden naiv túlzása mellett is van benne néhány jó gondolat. Petőfiben voltakép nem a költőt, hanem a prófétát mutatja be, a vatest, vagy hogy a saját kitűnően megtalált szavával éljek: *az ősköltőt.* Alapjában egyetértünk. Petőfi valóban ilyen *ősköltő,* az ősköltő kezdetlegességével, banálitásával és gyermekességével; olyan, amilyennek egy gyermek vagy egy egyszerű nyárspolgár képzelheti a költőt; olyan, amilyennek maga képzelte el a költő típusát. Petőfi ebben a világításban is gondtalan gyermek és naiv nyárspolgár – amivel semmi rosszat

sem akarok mondani. [...] A könyv utolsó gondolata, mellyel Petőfit, még mint művészt is, Arany fölé akarja állítani: hogy t. i. a stílusalkotó voltakép Petőfi; és Arany csak e stílus továbbfejlesztője – nem találja fején a szöget. Arany kétségtelenül Petőfi-utánzóként lépett föl; de félreismerik vagy inkább nem ismerik Aranyt, akik ezt *a népies* stílusát tartják a lényegesnek. Arany később egészen új, nagyon művészi és egyáltalában nem népies stílust alkotott, mely sokkal egyénibb a Petőfi stílusánál."

A szöveg keletkezéséről nem állnak rendelkezésre adatok. Tekintve, hogy a tipikus babitsi recenzió-esszé darabjáról van szó, bizonyára a Nyugat részéről érkezett a felkérés (persze az sem kizárt, hogy maga BM ajánlkozott, ürügyül választva a két friss könyvet). Az első reakciót Fenyő Miksa 1910. november 27-i levelében találjuk: „Az Arany–Petőfi tanulmány pompás volt; mindenki elragadtatással olvasta." (BML 1909–1911:108.)

A kritikában megbírált művek: Hartmann János: *Petőfi-tanulmányok,* Bp., Franklin, 1910; *Arany János magyar irodalomtörténete,* közzéteszi és bev. Pap Károly, Bp., Franklin, 1911.

Hartmann János (1875–1943) irodalomtörténész, kritikus.

Pap Károly (1872–1954) irodalomtörténész.

Szövegkritikai jegyzet

A recenzió a Nyugat-beli megjelenéskor egy bekezdéssel hosszabb volt, így fejeződött be:

Nagyon érdekes – és tárgyunkkal szorosan összefüggő – lélektani tanulmány lenne még kutatni, milyen szemekkel olvashatta Arany a Petőfi verseit. De erre már itt terünk nincs. Befejezzük ezt a bírálatot avval a megjegyzéssel, hogy Pap Károly bevezetése érdekes adatokat csoportosít, s hogy a könyv kiadása az Olcsó Könyvtárban igen drága. S ha már kiadásról van szó, meg nem állhatjuk, hogy ne szóljunk valamit a Hartmann könyvének kiadásáról is. Ebben a könyvben olyan nagyhangú és üres, modern, stilizált és szimbolikus és Petőfihez teljesen stilszerűtlen rajzok vannak, melyeket nem hagyhatunk említés nélkül.

[A könyv ára 1 korona 40 fillér volt. Tekintve azonban, hogy az Olcsó Könyvtár egyes számai 20 fillérbe kerültek, a kötet pedig az 1851–1857. számként jelent meg, az ár érthető. A kötet erősen szecessziós címlapja és könyvdíszei Pálla Károly munkái.]

Magyarázatok

nagykőrösi Arany-szobor leleplezése – Stróbl Alajos alkotását 1910. szeptember 25-én leplezték le.

olvastunk egy cikket – Haraszthy Lajos: „Arany János szobra Nagykőrösön”, *Vasárnapi Ujság* 1910. okt. 2. 40. sz. 821–822. (Forrás: Babits 2005:638.)
kontroverzia – (lat) vita, ellentét.
flegmatikusok – (gör, lat) közönyösök, egykedvűek.
melankólikusok – (gör, lat) búskomorak, mélabúsak.
szangvinikusoktól – (lat) szangvinikus: lobbanékony, de hirtelen csillapodó.
kolerikusoktól – (gör, lat) kolerikus: lobbanékony, de érzelmi magatartásában kitartó.
affektált – (lat) mesterkélt, modoros.
Gyulai–Péterfy-féle – Gyulai Pál (l. **31**.); Péterfy Jenő (l. **47.**)
Balassában – l. **8.**
Csokonaiban – l. **15.**
ortodox – (gör) itt: a régihez ragaszkodó, maradi.
Riedl remek Arany-könyvének – Riedl Frigyes: *Arany János,* 1887.
pendantját – (fr) pandanját, párdarabját.
Macaulay – l. **33.**
Taine – l. **9.**
antagonizmusát – (gör, lat) ellentmondását.
divergens – (lat) különböző.
Ferenczit – Ferenczi Zoltán (1857–1927) irodalomtörténész (*Petőfi életrajza,* 1896, *Petőfi élete a főbb adatok szerint,* 1909).
Maradj, maradj el... – 1. Petőfi *Válasz, kedvesem levelére* c. versét.
nőemancipációnak – női egyenjogúságnak, -jogúsításnak.
impasszibilis – (lat) itt: érzéketlenséget, részvétlenséget mutató.
l'art-pour-l'artos – l. **6.**
a Felhők kora – Petőfi Sándor *Felhők* c. versciklusa (1846).
Byronizmus – l. **7.**
Gyűlöltem én is... – 1. Petőfi *Világgyűlölet* c. versét.
Én hittem-e egykor... – l. Petőfi *Mily szép a világ!* c. versét.
Mégis, ha elmegy... – l. Petőfi *A Dunán* c. versét.
Csapó Etelka – Petőfi tragikusan fiatalon meghalt plátói szerelme, a *Ciprus-lombok Etelke* sírjáról c. versciklus (1845) ihletője.
Szeretnék már szeretni... – l. Petőfi *Szerelemvágy* c. versét.
Rózsafán kis madárfészek... –1. Petőfi *Mi volt nekem a szerelem?* c. versét.
Szendrey Júliáról – (1828–1868) költő, író, Petőfi Sándor felesége.
engem a rendes élet... – 1. Petőfi *Javulási szándék* c. versét.
Megérem-e... – l. Petőfi *Betegségemben* c. versét.
Füstöljünk, iddogáljunk.. – 1. Petőfi *Hideg, hideg van ott kinn* kezdetű versét.
legexponáltabb – (lat) legfeltűnőbb.

Legelső hazafias költeménye – Babits hibásan hivatkozik Hartmann szövegére, mely így szól: „A költő első dala, mely »Petőfi« névaláírással jelent meg, a Hazámban című. E költeményt rendesen hazafias dalai közé sorozzák, jóllehet a költő csak szűkebb hazáját, »az aranykalásszal ékes rónaságot« érti itt hazája alatt." (66.)
Hamlet-lelkű – l. **15.**
Siegfried – l. **10.**
Achilles – (latinosan Akhilleusz) az *Iliász* legyőzhetetlen és majdnem halhatatlan görög harcosa, vesztét egyetlen sebezhető pontján, a sarkán ért találat okozta.
„túlérző fájvirág" – 1. Arany *Balzsamcsepp* c. versét.
Nem vagyok én... – 1. Petőfi *Kerényi Frigyeshez* c. versét.
a priori – l. **76.**
esztétikai alap – l. **58.**
recipe – (ang) recept.
dedukálható – (lat) levezethető.
faculté maîtresse – l. **9.**
szenzibilitás – (lat) érzékenység.
a Toldi szerelme enumerációját – VII. 31–54.
a levelet, melyben Petőfi le akarja beszélni Aranyt –1. Petőfi 1848. január 29-i levelét.
Thewrewk Árpád könyvét – Thewrewk Árpád (1839–1903) irodalomtörténész. Hivatkozott műve: *Pandora. A Nagyidai cigányok,* Pozsony, 1872.
Péterfyről szólván is beszélünk – l. *Az irodalom halottjai* c. írást (**75.**).
Weininger – Otto Weininger (1880–1903) osztrák filozófus, szexuálantropológus. A Gedächtnis fogalmáról *Nem és jellem* című, a maga korában nagy hatású művében beszél. Az *Írás és olvasás*-beli kiadást megelőző valamennyi közlésben Weininger jelzője „hírhedt" helyett: „híres".
„égető, mint Nessus vére" – l. Arany *Epilogus* c. versét.
György vitézének vagy Tar Lőrincnek megölése – 1. *Toldi* IV., *Toldi szerelme* VI. *Piroskában, Etelében* – a *Toldi szerelme,* illetve a *Buda halála* szereplője.
De majd, mint beteg... – l. Arany *A vigasztaló* c. versét.
Mert – betegnek... – l. Arany *Hagyaték* c. versét.
milieu- és race-elméletet – l. **9.**
*Zrínyi és Tasso*ban – Arany akadémiai székfoglaló tanulmánya (1859).
Musset és Tennyson szembeállítása – 1.Taine *Az angol irodalom története* c. művének utolsó fejezetét.
de l'Idéal dans l'Art – *Az eszmény a művészetben,* Taine képzőművészeti tárgyú egyetemi előadásai.

Hebbelt ő méltatta először – l. Arany *Anya és gyermeke* c. bírálatát (1860). Friedrich Hebbel (1813–1863) német költő, drámaíró.
Flaubert-t – l. **7.**
Toldy – Toldy Ferenc (1805–1875) irodalomtörténész, kritikus.
extraktusának – (lat) kivonatának.
Benkó ismert könyvéből – Benkó Imre (1859–1932) irodalomtörténész. Hivatkozott műve: *Arany János tanársága Nagy Kőrösön,* Nagy-Kőrös, 1897.
egy programmértekezésében – l. Arany *A magyar nemzeti versidomról* c. tanulmányát.
levelében Lévay Józsefhez – 1. Arany 1858. február 24-i levelét.
filológiai módszer – a Nyugatban megjelent szövegben (sokatmondó nyomdahibaként) „filozófiai módszer" áll.
Heredia – l. **32.**
Tinódiak – Tinódi Lantos Sebestyén (1510 k.–1556) históriásének-szerző.
Ilosvaiak – Ilosvai Selymes Péter (1520 k.–1580 k.) históriásének-szerző.
Radvánszky-kódex – más néven Balassa-kódex, Balassi Bálint verseinek legteljesebb forrása, Deák Farkas 1874-ben fedezte fel a Radvánszky család könyvtárában.
Kölcsey – l. **65.**
Szilágyi Sándor – (1827–1899) történész, Arany barátja és nagykőrösi tanártársa.
kronologice – (gör, lat) időrend szerint, időrendben.
Taillandier – René-Gaspard-Ernest Taillandier (1817–1879) francia irodalomtörténész; 1860-ban két tanulmányt is közölt Petőfiről a Revue des deux Mondes c. irodalmi folyóiratban.
Erdélyi – utalás Erdélyi János (1814–1868) költő, kritikus *Arany János Kisebb költeményei* c. bírálatának hatodik pontjára, illetve *Petőfi Sándor* c. tanulmányára.
Bérangervel – l. **33.**

86. Modern impresszionisták

Megjelenés
Fogaras és Vidéke 1910. nov. 27. 48. sz. 2–3, dec. 4. 49. sz. 2–3, dec. 11. 50. sz. 2–3, dec. 18. 51. sz. 2–3, dec. 25. 52. sz. 2–3, 1911. jan. 8. 2. sz. 2–3.

Megjegyzések
A fogarasi Szabad Lyceumban tartott előadás (l. **59.**) szövege. A Fogaras

és Vidéke 1910. nov. 27-i (48.) számában (4.) beszámoló olvasható az előadásról Szid tollából.
Az eredeti megjelenéskor a cím alatt: „Írta és a szabad líceumban felolv.: Babits Mihály”.

Magyarázatok
Vénus – a római mitológiában a szépség és szerelem istennője.
napoleoni – l. **7.**
XIV. Lajos – (1638–1715) francia király (1643–1715).
Chloének – a Longosz görög szerzőnek (2–3. sz.) tulajdonított *Daphnis és Chloe* c. románc pásztorlány főhőse.
Amaryllisnek – Vergilius római költő (Kr. e. 70–19) eclogáinak pásztorlány szereplője.
Achilles – görög mondai hős, Homérosz Iliászának egyik főszereplője.
Briseis – görög mondai hős, Briszesz trójai pap lánya, Akhilleusz foglya az Iliászban.
Iphigenia – görög mondai hős, Agamemnón és Klütaimnésztra lánya.
guillotine – (fr) nyaktiló.
Cabanel – Alexandre Cabanel (1823–1889) francia festő.
Robert – Louis Léopold Robert (1794–1835) svájci festő.
Brutust – Marcus Junius Brutus (Kr. e. 85–42) római patrícius, Julius Caesar merénylője.
Cassiust – Gaius Cassius Longinus (Kr. e. 85–42) római hadvezér, a Julius Caesar elleni összeesküvés egyik vezetője.
Hannibalt – (Kr. e. 247–183) pun hadvezér.
Caesart – l. **60.**
Couture – Thomas Couture (1815–1879) francia festő.
Shaksperet – l. **11.**
Byronra – l. **7.**
Scott Walterra – Walter Scott (1771–1832) skót regényíró, költő.
Hugo Viktor – l. **14.**
színdarabot... egy közönséges rablóvezérről – Victor Hugo *Hernani* c. drámája.
Theophile Gautier – l. **14.**
Eugène Delacroix – (1798–1863) francia festő.
A szabadság vezeti a népet – Eugène Delacroix festménye (1831).
karminnal – kármin, bíborvörös.
Guise herceg megöletése – Paul Delaroche festménye (1835).
Delarochetól – Hyppolite avagy Paul Delaroche (1797–1856) francia festő.

Claude Lorrain – (1600 k.–1682) francia festő.
Apolló – a görög–római mitológiában a művészet istene.
Poussin – Nicolas Poussin (1594–1665) francia festő.
Turner – William Turner (1775–1851) angol tájképfestő.
Dupré – Jules Dupré (1811–1889) francia tájképfestő.
Theodore Rousseau – Théodore Rousseau (1812–1867) francia festő.
Nagybánya – erdélyi város, Hollósy Simon (1857–1912) magyar festő itt hozott létre művésztelepet 1896-ban.
Camille Corot – (1796–1875) francia tájképfestő.
Ámorkák – Ámor a római mitológiában a szerelem istene, gyakran apró gyermekként ábrázolták.
Corot Tavasza – Camille Corot: *Az élet tavasza* (1871).
1857-iki tárlaton – a francia festőakadémia minden évben megrendezett kiállítása (a Szalon).
Francois Daubigny – Charles-François Daubigny (1817–1878) francia festő.
Jean François Millet – (1814–1875) francia festő.
sou – az öt centime-os pénzérme, és átvitt értelemben a pénz francia neve (kb. megfelel a fillérnek).
Teniers – valószínűleg id. David Teniers (1582–1649) flamand festő, de elképzelhető, hogy fiáról, ifjabb David Teniers-ről (1610–1690) van szó.
falusi ünnepétől – ilyen című képe az idősebb Teniers-nek van, de hasonló címmel és témával ifjabb Teniers is festett képet.
Kalászszedők – François Millet: *Kalászszedők* (1857).
Angelus – François Millet: *L'Angélus* (1857–1859 között).
Zola – l. **10.**
Balzac – Honoré de Balzac (1799–1850) francia író.
Stendhal – l. **14.**
Flaubert – l. **7.**
Jules Breton – (1827–1906) francia festő.
Szeretem napodat... – Jules Breton *L'Artois* (Az Artois) c. verse.
Daudet – l. **56.**
Courbet – Gustave Courbet (1819–1877) francia festő.
Rembrandttal – l. **15.**
Ornansi temetés – Gustave Courbet: *Ornans-i temetés* (1849–1850).
Bastien-Lepage – Jules Bastien-Lepage (1848–1884) francia festő.
Falusi szerelem – Jules Bastien-Lepage: *Falusi szerelem* (1883).
exaltált – (lat) elragadtatott, szenvedélyes.
Degas – Edgar Degas (1834–1917) francia festő, szobrász.
Manet – l. **14.**

Velasquez – Diego Vélazquez (1599–1660) spanyol festő.
Faure színész arcképét – Édouard Manet: *Faure mint Hamlet* (1877).
Olympia – Édouard Manet: *Olympia* (1863)
Baudelaire – l. **10.**
spleen – (ang) világfájdalom, életuntság; főként a második angol romantikus költőnemzedékre (Byron, Shelley, Keats) jellemző attitűd, mely azonban a romantikában több szerzőnél, illetve művön megfigyelhető.
Moesta et errabunda – l. **14.**
Poe Edgar – l. **14.**
Lee Annácska – Poe verse (Annabel Lee). BM fordítása 1909-ben jelent meg a Nyugatban.
Paul Verlaine – l. **14.**
Románcok szöveg nélkül – eredeti címe: *Romances sans paroles.*
Rafael – Raffaello (1483–1520) olasz festő.
Botticelli – Sandro Botticelli (1445–1510) olasz festő.
praeraffaelita – l. **54.**
szecessziónak – l. **75.**
Gustave Moreau – (1826–1898) francia festő.
Hellas – az ókori Görögország.
Orpheus – görög mitológiai hős, a költészet és zene legfontosabb megjelenítője.
bacchánsok – a Bacchanália szertartáson a római Bacchus (görög Dionüszosz) istent ünnepelők.
amorettet – Ámort ábrázoló, szárnyas gyermekalak.
dekadens – l. **54.**
Puvis de Chavannes – l. **14.**
Whistler – James McNeill Whistler (1834–1903) amerikai születésű angol festő.
Tolsztoj – l. **7.**

87. Petőfi

Megjegyzések
A BML 1909–1911 állítása szerint az 1909/1910-es tanévhez képest „egy évvel később" BM Petőfi címmel előadást tartott. Mivel semmilyen további adat nem áll rendelkezésünkre, a szöveg javasolt datálása: 1910 második fele (?). Természetesen lehetséges, hogy a tanév második felében, tehát már 1911-ben hangzott el az előadás – kötetünk korszakhatárába feltehetően akkor is beleillik, korábbi feltételezéséhez némi indokot ad a Petőfi és Arany (**85.**) megjelenése.

88. Modern költészet Franciaországban

Kézirat
Eredeti. Autográf tintaírás. – OszK Fond III/1781. – BMKL 2202.

Megjegyzések
Az egyfóliónyi kéziratot a BMKL tisztázattöredéknek minősíti, feltehetően okkal, hiszen az íráskép rendezett, s a szövegben eszközölt három javítás közül is kettőt szabályos korrektúrajelekkel végzett a szerző. Annál nehezebb a datálás kérdése. Az elején tett utalás bizonyos elkövetkezendő cikkekre feltűnően utalja egy másik töredékhez, az [E helyen gyakran fognak Önök olvashatni...] (**12.**) tervére, ez alapján akár egymás mellé is kerülhetnének, ám egyrészt a papírhasználat eltérése (utóbbi szöveg az egyetemista kori szövegek jellegzetes kutyanyelvén, a *Modern költészet Franciaországban* szabályos ívpapíron olvasható), másrészt a rövid szövegekből kiütköző határozott stiláris különbség (az [E helyen...]-t sajátosan „lángostoros", retorizáltsága és erős Carlyle-hatásai határozottan 1904 körülre utalják, szemben jelen írás megfontoltabb, érettebb stílusával) miatt egymástól távol közöljük őket. A töredékben emlegetett irodalmi vita, illetve az „illusztris gúnyolóra" való hivatkozás sem visz közelebb a keletkezés idejének pontosításához, így a javasolt datálás: 1900-as évek második fele. A címet BM sajátosan húzta alá: Modern költészet Franciaországban.
A fólió jobb felső szélén autográf ceruzaírású rájegyzés: „L. Freeman 83. l." – talán Edward Augustus Freeman (1823–1892) angol történetíró egy munkájára utal.

Szövegkritikai jegyzetek
a nyugati népek – a<z európai>|:nyugati:| népek
melyek sorra átzengik – melyek |:sorra:| átzengik
a nemzeti romanticizmus – a |:nemzeti:| <...> romanticizmus

Magyarázatok
Baudelaire-ét – l. **10.**
Poe – l. **14.**

89. Magyar Essayk

Megjegyzések
BM Juhász Gyulának szóló, 1907. július 7. után keletkezett levelében a következőket írja: „Legnagyobb munkám azonban a Magyar Essayk, melynek

tartalmáról (iránya és filozófiai háttere összefügg a Szagokéval) akkor lehet fogalmad, ha [a] fejezetcímeket ideírom: 1.) építészet és iparművészet 2.) szobrászat és festészet 3.) költészet 4.) kritika 5.) tudományosság (szociológia, szabadgondolkodás!) 6.) filozófia (tolsztojanizmus, szocializmus) 7.) politika 8.) társadalom és erkölcs 9.) vallás 10.) nemzetiség 11.) nevelés. Amint láthatod, elég szép tutti frutti. Az első hét fejezet már megvan, de revízióra szorul, mert új gondolataim vannak." (BML 1907–1909:45.)
Hogy ez a mű részben vagy egészében megegyezik-e a levelezésben búvópatakként fel-felcsillanó, „a nemzeti stílusról" készülő ismeretlen szöveggel („a nemzetistílus jelentőségén és feltételein töröm a fejemet – szomorú mulatság és végérhetetlen. Nem leszek készen vele, mert még bele sem kezdtem" – írja Juhásznak 1908. július 24-én, l. BML 1907–1909:97), netán a csak egy helyen emlegett „művészeti jegyzet"-tel (miként azt a BML 1907–1909 jegyzetapparátusa feltételezni látszik, vö. a kötet műmutatójának *A nemzeti stílusról* címszavával, 497), az olyan kérdés, mely közelebbi adatok és még föl nem bukkant szövegek híján nem egyéb puszta találgatásnál. Annyi bizonyos csupán, hogy a Juhásznak írt levélben maga hagyott ránk egy műcímet, s annak tematikus vázlatát, ami érthető módon indokolttá teszi a mű önálló sorszám alatt való szerepeltetését. Talán egy apró, nem szorosan filologikus megjegyzés is idekívánkozhat: ha jobban meggondoljuk, valójában egyáltalán nem tudhatjuk, a fiatal Babits hány ismert esszéje, tanulmánya, kritikája valósult meg azokból a tervekből, amelyeket eredetileg talán e mű részének szánt, s találgatni is felesleges. Megállapítható azonban, hogy címadásával nem is zárhatta volna stílusosabban a *század első évtizede* kötetünkben közölt, 1910 végéig tartó termésének (megannyi „magyar essay"-nek) jegyzetanyagát, mint éppen ezzel. Az ismeretlen szöveg javasolt datálása: 1900-as évek.

90. Az igazság Gyulai Pálról

Megjelenés
Nyugat 1911. febr. 16. 4. sz. 402–403.

Megjegyzések
A recenzió a Nyugat felkérésére íródott (l. BML 1909–1911:135). Hatvany Lajos *Még egy igazság Gyulai Pálról* címmel válaszolt BM ismertetésére (Nyugat 1911. márc. 1. 5. sz. 501–502.). BM-nak a recenzióval és a válaszcikkel kapcsolatos megjegyzéseit l. BML 1909–1911, 757. és 797. sz. levél.

Magyarázatok
Gyulai Pálról – (1826–1909) író, költő, irodalomtörténész, kritikus.
Riedl Frigyesé – l. **16.** A bírált könyv: *Gyulai Pál*, Bp., Franklin, 1911.
Hatvany Lajosé – (1880–1961) író, irodalomtörténész, irodalmi mecénás, a Nyugat anyagi támogatója és egy ideig társszerkesztője. A bírált könyv: *Gyulai Pál estéje,* Bp., Nyugat, 1911 (Nyugat Könyvtár, 9).
unheimlich – (ném) rossz érzést, borzongást keltő.
Vörösmarty híres életrajzában – Címe: *Vörösmarty életrajza*.
Taine – l. **9.**
Prokrusztesz-ágy – olyan rendszabály, amelybe a valóságos esetek többsége nem, vagy csak erőszakkal kényszeríthető bele. (Prokrusztész görög mondabeli rabló, aki áldozatait ágyába fektette – akinek hosszabb volt a lába, annak levágta, akinek rövidebb, megnyújtotta).
adekvát – (lat) megfelelő, helyénvaló, pontos.
apodiktikus – (gör, lat) ellentmondást nem tűrő.
Classicus minor – (lat) kisebb klasszikus.
paradoxon – (gör) látszólagos ellentmondás.

91. Életfilozófia

Megjelenés
Nyugat 1911. márc. 16. 6. sz. 601–602.

Magyarázatok
Wells értelmében felfogott utópiatudomány – Herbert George Wells (1866–1946) angol író. Szépirodalmi műveiben és filozofikus gondolatkísérleteiben egyaránt sokat foglalkozott a világ lehetséges jövőjének kérdéseivel, „jövendőmondó" művei közül kiemelkedik az *Anticipations* (1901) és *A Modern Utopia* (1905).
Schopenhauerre – l. **15.**
Szitnyai Elek – Szitnyai Elek (1854–1923) pedagógus, filozófus. A recenzeált könyv: *Az életfilozófia problémái,* Bp., Franklin, 1911.
Montaigne – l. **14.**
Bacon – l. **33.**
Mintha mit a világ... – pontatlan idézet Arany János *Bolond Istók* c. művéből (Második rész, 34. strófa).

92. Reviczky Gyula

Megjelenés
Nyugat 1911. ápr. 1. 7. sz. 692–693.

Megjegyzések
A cikk a Nyugat felkérésére készült, vö. BML 1909–1911:135. A recenzeált mű szerzője, Paulovics István indulatos levélben reagált BM kritikájára, l. BML 1909–1911:158–159.

Magyarázatok
Reviczky Gyula – l. **7.**
Paulovics István – (1877–1937) tanár, irodalomtörténész. Bírált műve: *Reviczky Gyula,* Bp., Franklin, 1910.
obligálttá – (lat) kötelezővé.
reliefet – itt: hátteret.
kozmopolita – l. **76.**
szép versében – l. Reviczky Gyula *Arany Jánosnak* c. versét (1868).

93. Megjegyzés

Megjelenés
Két kritika, Bp., Nyugat, 1911, 3.

Megjegyzések
BM első tanulmánykötetének bevezetője. A füzet a *Petőfi és Arany* (**85.**) és *Az irodalom halottjai* (**76.**) c. írásokat tartalmazza. A szöveg végén a szerző datálása: „Fogaras, 1911 február.", valamint aláírása: „Babits Mihály". A kötet megjelenésének pontos idejét illetően Tóth Máté a levelezés vizsgálatára alapozva megállapítja, hogy a Két kritika a vele egy időben megjelenő második Babits-verseskötettel, a *Herceg, hátha megjön a tél is!* cíművel együtt minden bizonnyal már 1911. március végén elhagyta a nyomdát (l. BML 1909–1911:228–229.).
A kötetről az első hirdetés a Nyugat április 1-jei számában olvasható.

Magyarázat
Adyról más helyütt írta meg véleményét – l. az *Ady* (Analízis) c. írást (**62.**).

SZAKIRODALMI RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Apró 1983	APRÓ Ferenc: *Babits Szegeden.* Szeged, Somogyi-könyvtár, 1983. (A Somogyi-könyvtár kiadványai, 28).
Babits 1978	BABITS Mihály: *Esszék, tanulmányok.* 1–2. Összegyűjt., szöveggond. és jegyz. Belia György. Bp., Szépirodalmi, 1978.
Babits 1984	*Babits Mihály ifjúkori írásai.* Összeáll. Téglás János. Bp., Ságvári Endre Nyomdaipari Szakközépiskola, 1984. (A Nyomdaipari Szakközépiskola kiadványai, 10).
Babits 1997	BABITS Mihály: *„Itt a halk és komoly beszéd ideje". Interjúk, nyilatkozatok, vallomások.* Szerk. Téglás János. Celldömölk, Pauz-Westermann, 1997. (Babits Könyvtár, 1).
Babits 1997[2]	BABITS Mihály: [A különböződés fogalmáról]. Közzéteszi Kelevéz Ágnes. *Holmi* 1997/2. 202–204.
Babits 2003	*Babits Mihály Arany Jánosról.* Szerk. Pienták Attila. Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2003. (Babits Könyvtár, 6).
Babits 2005	BABITS Mihály: *Tanulmányok, esszék.* Vál., szöveggond. és jegyz. Jankovics József. Bp., Kortárs, 2005.
Belia 1983	BELIA György: *Babits Mihály tanulóévei.* Bp., Szépirodalmi, 1983.
BJK	*Babits–Juhász–Kosztolányi levelezése.* S. a. r. Belia György. Bp., Akadémiai, 1959 (Új Magyar Múzeum, 3).
BK	*Babits-kronológia.* Szerk. Róna Judit, Ruttkai Helga. (Kéziratban, szerkesztés alatt.)
BMB	*Babits Mihály bibliográfia.* Összeáll. Stauder Mária, Varga Katalin. [Bp.], Argumentum–Magyar

Irodalom Háza–MTA Irodalomtudományi Intézete, 1998 (A Magyar Irodalmi Múzeum [Petőfi Irodalmi Múzeum] Bibliográfiai Füzetei, XX. Századi Magyar Írók Bibliográfiái).

BMKL — *Babits Mihály kéziratai és levelezése. (Katalógus.)* I. *Analekták.* Összeáll. Cséve Anna et al. Bp., Argumentum–Petőfi Irodalmi Múzeum, 1993. (Klasszikus Magyar Írók Kéziratainak és Levelezésének Katalógusai, 3).

BML 1890–1906 — *Babits Mihály levelezése 1890–1906.* S. a. r. Zsoldos Sándor. Bp., Historia Litteraria Alapítvány – Korona, 1998.

BML 1907–1909 — *Babits Mihály levelezése 1907–1909.* S. a. r. Szőke Mária. Bp., Akadémiai, 2005.

BML 1909–1911 — *Babits Mihály levelezése 1909–1911.* S. a. r. Sáli Erika, Tóth Máté. Bp., Akadémiai, 2005.

BML 1911–1912 — *Babits Mihály levelezése 1911–1912.* S. a. r. Sáli Erika. [Bp.], Magyar Könyvklub, [2003].

Buda 2000 — BUDA Attila: Babits Mihály első irodalmi bírálata. *Irodalomismeret,* 2000, 2–3. 124–126.

Buda 2007 — BUDA Attila: *Teremtő utánzás. Babits-tanulmányok.* Bp., Ráció, 2007.

Éder 1966 — ÉDER Zoltán: *Babits a katedrán.* Bp., Szépirodalmi, 1966.

Encyclopedia of World Literatue — *Encyclopedia of World Literature.* Ed. Wolfgang Bernard Fleisch. Vol. 1. New York, Frederick Ungar, 1969.

Fish 1997 — FISH, Stanley: Bizonyítás vagy meggyőzés: a kritikai tevékenység két modellje. Ford. Beck András. In: *Az irodalom elméletei,* III. Szerk. Thomka Beáta. Pécs, Jelenkor, 1997. 5–26.

Fráter 1987 — FRÁTER Zoltán: *Osvát Ernő élete és halála.* Bp., Magvető, 1987.

Gadamer 2003 — GADAMER, Hans-Georg: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata.* Ford. Bonyhai Gábor. Bp., Osiris, 2003².

Hibsch 2008 — HIBSCH Sándor: Új tudásmodell az számítógépes és internetes szövegkiadással. In: *Közelítések... Babits Mihály életművéről születésének*

125. évfordulóján. Szerk. Nédli Balázs, Pienták Attila, Sipos Lajos. [Szombathely], Savaria University Press, 2008. 489–495. (Babits Kiskönyvtár, 4)

Horváth 1967 — HORVÁTH János: Babits Mihály. *Studia Litteraria,* V. 1967. 3–24.

Horváth 1995 — HORVÁTH Júlia: Költő, Baudelaire, Verlaine első magyar fordítója, a holocaust áldozata. [György Oszkár]. *Árgus,*1995/6. 41–44.

Imre — IMRE Zoltán: *A színházi reformmozgalom a századfordulón: a Thália Társaság (1904–1908),* http://www.btk.elte.hu/ohit/alternativ_szinh.htm

Kelevéz 1998[1] — KELEVÉZ Ágnes: „Nem takart seb kell, inkább festett vérzés!" Ady és Babits kapcsolata a Nyugat első éveiben. In: *A Nyugat-jelenség (1908–1998.* Szerk. Szabó B. István. Bp., Anonymus, 1998. 106−116.

Kelevéz 1998[2] — KELEVÉZ Ágnes: *A keletkező szöveg esztétikája. Genetikai közelítés Babits költészetéhez.* Bp., Argumentum, 1998.

Kenyeres 1998 — KENYERES Zoltán: Nyugat-legendák és az etikai esztétizmus. In: *A Nyugat-jelenség (1908–1998).* Szerk. Szabó B. István, Bp., Anonymus, 1998. 10–14.

Kerecsényi 1941 — KERECSÉNYI Dezső: A tanulmányíró. In: *Babits Emlékkönyv.* Szerk. Illyés Gyula. Bp., Nyugat, [1941]. 22–25.

„...kínok és álmok közt..." — *„...kínok és álmok közt..." Czeizel Endre, Gyenes György, Harmati Lídia, Németh Attila, Rihmer Zoltán, Sipos Lajos, Szállási Árpád Babitsról.* Szerk. Sipos Lajos, Bp., Akadémiai, 2004. (Babits Könyvtár, 7.)

Kučera 2008 — KUČERA, Rudolf: *Közép-Európa története egy cseh politológus szemével.* Ford. Mayer Judit, Bp., Korma, 2008.

Margittai 2005 — MARGITTAI Gábor: *Nyugtalan klasszikusok. Ars Poeticák és arcpoétikák – Hagyománytudat Babits Mihály esszéművészetében.* Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor, 2005.

Németh G. B. 1981	NÉMETH G. Béla: *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitivizmus korában. A kiegyezéstől a századfordulóig.* Bp., Akadémiai, 1981. (Irodalomtudomány és Kritika)
Pienták 1996	PIENTÁK Attila: *Babits és Vörösmarty, 1935-ben. Árgus,* 1996/6. 28–31.
Pienták 2005	PIENTÁK Attila: *Az esszé- és tanulmányíró Babits Mihály első pályaszakasza.* Doktori disszertáció, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2005. Kéziratban.
Pienták 2008	PIENTÁK Attila: Az esszé mint énépítés. In: *Közelítések... Babits Mihály életművéről születésének 125. évfordulóján.* Szerk. Nédli Balázs, Pienták Attila, Sipos Lajos. [Szombathely], Savaria University Press, 2008. 187–199. (Babits Kiskönyvtár, 4.)
Pienták 2009	PIENTÁK Attila: Az esszéíró Babits pályatörése. In: *„Látni, teremteni kell." Sipos Lajos 70. születésnapjára.* Szerk. Fráter Zoltán, Fűzfa Balázs, Szabó B. István. Szombathely, Savaria University Press, 2009. 223–228.
Poszler, 1989	POSZLER György: Az írástudók hűsége. In: uő: *Eszmék – Eszmények – Nosztalgiák.* Bp., Magvető, 1989. 303–322.
Rába 1981	RÁBA György: *Babits Mihály költészete 1903–1920.* Bp., Szépirodalmi, 1981.
Rába 2008[1]	RÁBA György, *Az ünneptől a hétköznapi ünnepek felé. Babits és a százéves Nyugat költői.* [Bp.], Argumentum, 2008. (Babits Kiskönyvtár, 3.)
Rába 2008[2]	RÁBA György: *Babits ünnepére,* http://botond.kyss.hu/2008/11/raba.htm
Sipos 1995	SIPOS Lajos: Babits Mihály és György Oszkár pályakezdése. *Árgus,* 1995/6. 45–53.
Sipos 2003	SIPOS Lajos: *Babits Mihály.* H. n., Elektra Kiadóház, 2003. (Élet-Kép sorozat)
Sipos 2007	SIPOS Lajos: Babits Mihály: A lírikus epilógja és az In Horatium. *Tiszatáj,* 2007. 11.
Sipos 2008	SIPOS Lajos: *Babits Mihály.* [Szekszárd], Babits Kiadó, 2008.

Sipos 2008[2] — SIPOS Lajos: „Ne mondj le semmiről!" Babits Mihály válogatott versei. In: *Babits Mihály válogatott versei.* Reprint kiadás. Bp., Kossuth, 2008. V.

Téglás 1996 — *A vádlott: Babits Mihály. Dokumentumok, 1915–1920.* Szerk. Téglás János, Bp., Universitas, 1996. (Babits Könyvtár, 3.)

Tüskés 1984 — *Babits és Pécs. Vallomások, dokumentumok, emlékek.* Vál. és összeáll. Tüskés Tibor. Pécs, Baranya Megyei Könyvtár, 1984.

Vezér 2004 — VEZÉR Erzsébet: *Megőrzött öreg hangok. Válogatott interjúk.* Szerk. Maróti István, Eörsi István, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2004.

EGYÉB RÖVIDÍTÉSEK

a. m. = annyi mint
ang = angol
BM = Babits Mihály
Bp. = Budapest
c. = című
é. n. = évszám nélkül
fr = francia
gör = görög
h. n. = helymegjelölés nélkül
i. m. = idézett mű
It = Irodalomtörténet
ItK = Irodalomtörténeti Közlemények
k. = körül
k. n. = kiadómegjelölés nélkül
l. = lásd
lat = latin
MTA = Magyar Tudományos Akadémia
ném = német
ol = olasz
OSZK = Országos Széchényi Könyvtár
s. a. r. = sajtó alá rendezte
sz. = szám, számú
szerk. = szerkesztette
ún. = úgynevezett
uo. = ugyanott
vál. = válogatta
vö. = vesd össze

MUTATÓK

NÉVMUTATÓ

A dőlt számok a jegyzetekre utalnak.

ÁBRÁNYI Kornél, ifj. 136, 456, 548
ÁCS Zsigmond 581
ADY Endre 111, 141, 235–240, 266, 282, 283, 288, 297, 356, 357, 374, 406, *467, 483, 485–487, 494, 553, 584, 585, 590, 593, 598, 617, 628, 631*
ÁGOSTON, Hippói, Szent, Aurelius Augustinus *471, 474, 492*
AISZKHÜLOSZ (Aischylos) 58, 89, 178, 428, *526, 568*
AISZÓPOSZ *588*
ALEXANDER Bernát 44, *518*
ALEXANDROSZ, III., Nagy Sándor, makedón király 184, 216, *572*
ALMÁSSY Endre 153, 155, 158, *555, 557, 558*
ANAKREON 110, *532*
ANDREJEV, Leonyid Nyikolajevics 20, *504*
ANGYAL Dávid 299, 301, *603*
ANTISZTHENÉSZ *514*
APOLLODÓROSZ (Apollodórus) *582*
ÁPRILY Lajos *503*
APRÓ Ferenc *551, 555, 563, 629*
ARANY János 17, 18, 21, 22, 31, 44, 50–63, 66–68, 70, 72–75, 77–96, 113–118, 121, 135–138, 140, 141, 146, 149–153, 168, 173, 175, 176, 188, 189, 197, 203, 205, 214, 215, 219, 220, 232, 242, 248, 251, 277, 280, 282–285, 288, 297, 298, 302, 309, 315, 317, 318, 355, 356–358, 360, 361, 363–375 401, 405, 409, 410, 419–434, 436–439, 442–458, 460, *463, 466, 468, 471, 473, 474, 476, 477, 479–483, 486–490, 492, 496–498, 501, 503, 509, 511, 517, 518, 523–536, 539, 540, 548, 549, 553–555, 561, 567, 570, 573, 579–582, 588, 596–598, 602, 616–621, 624, 627–629*
ARANY Juliska 103, 105, 137, 456, *548*
ARANY László 18, 115, 136, 137, 455, 456, *503, 526, 536, 548, 549, 582*
ARCHIAS, Aulus Licinius *589*
ARIOSTO, Ludovico 102
ARISZTOPHANÉSZ (Aristophanes) 31, 75, 89, 110, 115, 446, *509, 528, 530, 604*
ARISZTOTELÉSZ (Aristoteles) 37, 40, 194, *513*
ARKHIMÉDÉSZ

(Archimedes, Archymedes) 36, 415, *513*
ATTILA, hun fejedelem 275, *596*
AUGUSTUS (Caius Octavianus), római császár *582*

BABITS Mihályné
→ TÖRÖK Sophie
BACON, Francis 144, 215, 321, 403, *551–552, 580, 607, 627*
BAEDEKER, Karl *599*
BAIN, Alexander 68, 69, 440, 441, *527*
BAJZA József *605*
BAJZA Lenke
→ BENICZKYNÉ BAJZA Lenke
BAKÓCZ Tamás 240, *586*
BAKUNYIN, Mihail Alekszandrovics (Bakunin) 60, 431, *526*
BALASSA József 8–13, *500–501*
BALASSI Bálint (Balassa) 20, 74, 176, 238, 357, 373, 445, *489, 490, 505, 528, 567, 585, 619, 621*
BALÁZS Béla 170, 171, *478, 484, 491, 564, 565, 615*
BÁLINT Gábor, szentkatolnai 109
BALLAGI Aladár 45, *518*
BALLAGI Mór *518*
BALZAC, Honoré de 391, *623*
BANGA Ferenc *496*
BÁNÓCZI Dezső 153, *555*
BÁNÓCZI László 153, *555*
BARÁTH Ferenc 308, *604*
BÁRD Miklós 21, 409, *508*
BARKÓCZY Sándor *560*
BARNA Ignác 121, *540*
BARRETT-BROWNING, Elizabeth *592*
BARTAL Antal 119, *536, 541*
BASTIEN-LEPAGE, Jules 393, 394, *623*
BAUDELAIRE, Charles 21–23, 48–50, 145, 176, 177, 180, 184, 185, 187, 190, 195, 197, 289, 322, 395–397, 399, 409–411, *476, 477, 504, 507, 522, 523, 551, 567, 568, 572–575, 600, 604, 607, 624, 625, 631*
BAYER József 317, 318, *606*
BEATRIX, Aragóniai, magyar királyné 240, 241, *585, 586*
BECK András *630*
BEER-HOFMANN, Richard 353, *613, 616*
BELIA György *471, 472, 497–500, 505, 506, 511, 512, 519, 520, 536, 541, 546, 601, 629*
BENEDEK Marcell *555, 566*
BENICZKYNÉ BAJZA Lenke 51, 84, 420, *524, 529*
BENKÓ Imre 371, *621*
BEÖTHY Zsolt 37, 199, 366, *473, 474, 477, 514, 576*
BÉRANGER, Pierre-Jean de (Beranger) 104, 145, 375, *551, 621*
BÉRCZI Károly (Bérczy) 17, 31, *503, 509*
BERGSON, Henri Louis 324–326, 334, 336, 337, 343, 346, 348, 349, *483, 485, 491, 512, 608–610, 614*
BERKELEY, George 59, 429, *526*
BERNSTEIN, Henry 156, 157, 159, *557*
BERZEVICZY Albert 240–242, *585*

BERZSENYI Dániel 63, 74, 119, 121, 250, 434, *527, 540, 588*
BESANT, Walter 145, 147, *552*
BESSENYEI György 63, 317, 434, *526, 605*
BEYLE, Henri → Stendhal
BION 243, *587*
BOCCACCIO, Giovanni 155, 215, *556, 580*
BOCSKAI István, erdélyi fejedelem (Bocskay) 175, *567*
BODENSTEDT, Friedrich Martin 31, *509*
BODNÁR Zsigmond 48, *473–477, 502, 503, 519–521*
BOIS-REYMOND, Emil du 36, 39, *513*
BOLZANO, Bernard 129, *545*
BONYHAI Gábor *630*
BORGIA, Cesare 182, *569*
BOTTICELLI, Sandro 396, *624*
BOURDON, Benjamin 133, *546*
BÖCKLIN, Arnold 49, 77, 126, 449, *523, 528, 541*
BÖHM Károly (Euelpides) 323, *608*
BRANDES, Georg Morris Cohen 208, *580*
BRÉAL, Michel 242, 243, *586*
BRESZTOVSZKY Ernő 21–23, 409–411, *476–478, 506, 507*
BRETON, Jules 391–393, *623*
BRILLAT-SAVARIN, Jean Anthelme 194, *574*
BRÓDY Sándor (Bródi) 21, 409, *508, 518, 584*
BROWN, Robert 127, *542*
BROWNING, Robert 174, 181, 182, 263, 264, 267, 275, *491, 566, 592*
BRUNETIÈRE, Ferdinand 34, 35, 43, *513, 517*
BRUNO, Giordano 41, *516*
BRUTUS, Marcus Junius 226, 377, *622*
BRYANT, William Cullen 265, *593*
BUDA Attila *463, 471, 630*
BUDENZ József 7, *500, 501*
BUFFON, Georges-Louis de 246, *588*
BUNYAN, John 275, *595*
BURCKHARDT, Jacob (Burckhart) 41, *515*
BURNE-JONES, Sir Edward Coley 181, *568*
BURNS, Robert 121, *540*
BUTTMANN, Philipp (Buttman) 244, *587*
BUZZI, Paolo 287–289, *600*
BYRON, George Gordon, Lord 18, 25, 28, 57, 93, 105, 122, 175, 176, 181, 263, 264, 375, 377, 398, 414, 416, 417, 428, *503, 508, 526, 531, 540, 567, 592, 619, 622, 624*

CABANEL, Alexandre 376, 388, 395, *622*
CAESAR, Gaius Julius 226, 232–234, 413, *582, 583, 622*
CARDUCCI, Giosuè 125, 288, *541, 600*
CARLYLE, Thomas 45, 263, 264, 275, 318, *479, 506, 510, 518, 519, 592, 606, 625*
CARNOT, Nicolas Léonard Sadi 127, *542*
CARUS, Paul 126, 129, 130, 196, *542, 544, 575*

CASSIUS Longinus, Gaius 377, *545, 622*
CATULLUS, Caius Valerius 125, *541, 568*
CELLINI, Benvenuto 79, 451, *528*
CHLADNI, Ernst 141, *550*
CHURCH, Alfred John 147, *552*
CICERO, Marcus Tullius 257–259, *514, 541, 589*
CLAUSIUS, Rudolf *543*
COPERNIKUS → Kopernikusz
COPPÉE, François Edouard Joachim 21, 409, *507*
CORNIFICIUS, Quintus 258, *589*
COROT, Jean Baptiste Camille 384–388, 394, *623*
CORVIN János *586*
COURBET, Gustave 392–394, *623*
COURTELINE, Georges 153, *555*
COUSIN, Victor 321, *607*
COUTURE, Thomas 377, *622*
CROOKES, Sir William 128, *544*
CYRANO DE BERGERAC, Savinien de 195, 233, *575, 583*
CZEIZEL Endre *631*
CZÓGLER Alajos 40, *515*

CSAPÓ Etelka 362, *619*
CSEHOV, Anton Pavlovics 19, *504*
CSENGERY János (Csengeri) 125, 319, *541, 572, 606*
CSÉVE Anna *630*
CSIKY Gergely 155, *557*
CSIZMADIA Sándor 19, *504*
CSOKONAI Vitéz Mihály 63, 74, 196, 357, 434, 445, *527, 575, 602, 619*
CSOPEY László *503*
CSUDÁKY Bertalan 285, *599*

D'ANNUNZIO, Gabriele 288, *600*
DANTE Alighieri 66, 100, 186, 197, 242, 279, 306, 436, *527, 566, 586, 597, 604*
DARWIN, Charles 43, 313, *513, 517, 551, 605, 610*
DAUBIGNY, Charles-François 387, 388, *623*
DAUDET, Alphonse 188, 198, 392, *573, 623*
DEÁK Farkas *621*
DEÁK Ferenc 257, 312, *589, 605*
DECOURCELLE, Pierre (Dekourcelle) 161, *559*
DEGAS, Edgar 394, *623*
DELACROIX, Eugène 381, *622*
DELAROCHE, Paul 382, 388, *622*
DÉRI Balázs *496*
DEROY, Emile 195, *575*
DESCARTES, René 320, *516, 607*
DESOR, Pierre Jean Édouard 196, *575*
DEVECSERI Gábor *561*
DICKENS, Charles 263, 272, *592*
DIENES Valéria *609*
DÓCZI Jenő *617*
DÓCZI Lajos (Dóczy) 42, *517*
DOMBAY Mihály (Dombai) 160, *559*
DORGAN, John Aylmer 21, 409, *507*
DOSZTOJEVSZKIJ, Fjodor Mihajlovics 19, 55, 425, *504, 525*
DÖMÖTÖR János 299, 307–312, *488, 601, 604*
DROZ, Eugénie 321, *607*
DUPRÉ, Jules 383, 384, *623*
DUVAL, Jeanne 186, 190, *572*

ÉDER Zoltán *554, 630*
EINSTEIN, Albert *543, 544*
ELIOT, George (Mary Anne Evans) *522*
EMERSON, Ralph Waldo 78, 232, 248, 449, *506, 581, 588*
ENDRŐDI Sándor (Endrődy) 24, 137, 412, 456, *508, 548*
ENGELS, Friedrich *516*
EÖRSI István *633*
EÖTVÖS József, br. 48, 245, 257, 271, 303, *475, 503, 519, 521, 588, 594, 603*
EPIKUROSZ (Epikur) 36, 40, 121, 122, *513, 540, 594*
ERCSEY Sándor (Ercsei) 114, 138, 457, *535, 549*
ERDÉLYI János 375, *615, 621*
ERDŐS Renée 410, *508*
ERZSÉBET, I., angol királynő 208, *580*
ESTEI Hippolit → Ippolito d'Este
EUCKEN, Rudolf *566*
EUELPIDES → Böhm Károly
EUKLIDÉSZ (Euklides) 120, *539*
EURIPIDÉSZ (Euripides) 303, *603*

FARKAS Kálmán 137, 456, 464, *549, 621*
FAURE, Jean-Baptiste 394, *624*
FECHNER, Gustav Theodor 329, *610*
FÉNYES Adolf 280, *598*
FENYŐ Miksa *566, 569, 570, 584, 591, 609, 618*
FERDINÁND, II., Aragóniai, spanyol király 241, *586*
FERENCZ Győző *592*
FERENCZI Zoltán 359, *619*
FINÁLY Henrik *540*
FISH, Stanley *466, 630*
FLAUBERT, Gustave 20, 49, 188, 233, 262, 371, 391, *505, 522, 573, 582, 591, 617, 621, 623*
FLECHSIG, Paul 66, 438, *527*
FLEISCH, Wolfgang Bernard *630*
FODOR Ella 153, 158, 160, *555, 558, 559*
FOGARASI Béla *609*
FORGÁCS Rózsi 153, 154, *555*
FOUILLÉ, Alfred Jules Émile *554*
FÖLDES Imre *596*
FÖLDESI Gyula *617*
FÖLDI Géza *530*
FRANCE, Anatole 21, 53, 87, 147, 261, 279, 325, 409, 423, *507, 525, 530, 552, 586, 591, 597, 610, 616*
FRÁTER Zoltán *467, 486, 630, 632*
FREEMAN, Edward Augustus 147, *552, 625*
FŰZFA Balázs *632*

GAÁL Mózes, id. 24, 412, *508*
GADAMER, Hans Georg *630*
GÁL István *510*
GALÉNOSZ (Galenos) 36, *513*
GALILEI, Galileo 40, 41, *515, 516, 542*
GÁRDONYI Géza 21, 409, *507*
GAUGUIN, Paul 143, *550*
GAUTIER, Théophile (Gauthier) 49, 186, 377, *505, 522, 572, 622*
GENÉE, Franz Friedrich Richard 155, *556*
GEORGE, Stefan 353, *613*

GÉZA, I., Magnus, magyar király 142, *550*
GIERGL Kálmán *599*
GLÜKÓN *513*
GOETHE, Johann Wolfgang von (Gőthe, Göthe) 28, 61, 64, 67, 103, 110, 115, 125, 188, 294, 302, 319, 416, 432, 434, 438, *476, 508, 517, 519, 536, 541, 558, 573, 602, 606*
GOLDONI, Carlo 285, *599*
GONCOURT, Edmond 49, *522*
GONCOURT, Jules 49, *522*
GORKIJ, Maxim 19–21, 286, 409, *504, 507, 599*
GOZSDU Elek *487*
GREGUSS Ágost 126, *541*
GREKSA Kázmér *471, 499*
GROUSSET, Paschal (André Laurie) 147, *552*
GRÜNWALD Béla 303, 311, *603*
GUÉRIN, Eugène 259, *589*

GYENES György *631*
GYOMLAY Gyula (Gyomlai) 64, 65, 434, 435, *527*
GYÖNGYÖSI István 63, 434, *527*
GYÖNGYÖSY László (Gyöngyösi, Gyöngyössy) 53, 82, 87, 423, *525, 529, 530*
GYÖRGY Oszkár *477, 631, 632*
GYULAI Pál 99, 138, 258, 304, 357, 358, 365, 374, 375, 399–401, 457, *473, 488, 489, 503, 520, 549, 589, 603, 619, 626, 627*

HALL, Granville Stanley 130, *545*
HANNIBAL 377, *622*
HARASZTHY Lajos *619*
HARMATI Lídia *631*
HARSÁNYI Kálmán 21, *508*
HART, Julius 39, 79, 81, 451, 453, *514, 529*
HARTE, Bret 145, *552*
HARTMANN János 488, *617, 618, 620*
HARTMANN, Nicolai (Hartman) *615*
HATVANI István 44, 101, 122, *518, 540*
HATVANY Lajos 399–401, *488, 626, 627*
HAYDN, Joseph 285, *599*
HEBBEL, Christian Friedrich 153, 154, 371, *555, 556, 621*
HEGEDÜS István 44, *518*
HEGEDŰS Pál 39, 143–147, *483, 514, 517, 550–552*
HEGEDŰS Sándor, ifj. *579*
HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich 128, 303, *475, 544, 603, 613, 614*
HEIJERMANS, Herman *556*
HEINE, Christian Johann Heinrich 27, 226, 227, 415, *476, 508, 574, 581*
HELMHOLTZ, *Hermann von 44,* 518
HELTAI Gáspár 246, *588*
HENNEQUIN, Émile 146, 147, *552*
HENSON, Hensley 129, *545*
HENSZLMANN Imre *605*
HÉRAKLEITOSZ (Herakleitos) 40, 313, *515, 605*
HERCZEG Ferenc 25, 159, 160, 409, 413, *471, 507, 508, 559*
HERÉDIA, José María de (Heredia) 141, 373, *550*

HERRICK, Clarence Luther 127, 128, *543*
HÉSZIÓDOSZ (Hesiodus) 38, *514*
HEVESI Sándor *555, 582*
HEYWOOD, Alice 190, *574*
HIBSCH Sándor 4, *469, 630*
HOBBES, Thomas 69, 132, 441, *528, 546*
HOGARTH, William 79, 451, *528*
HOLITSCHER, Arthur *574*
HOLLÓS László 44, *518*
HOLLÓSY Simon *623*
HOMÉROSZ (Homeros) 65, 242, 243, 435, *525, 586, 622*
HOMOR István *560*
HORATIUS Flaccus, Quintus (Horátius) 111, 120–126, 176, *476, 509, 537, 539, 540, 567, 573, 604*
HORVÁTH János *481, 631*
HORVÁTH Júlia *631*
HUGO, Victor (Hugó Viktor) 48, 145, 164, 180, 181, 189, 202, 377, 381, 389, *522, 551, 561, 568, 573, 577, 622*
HUME, David 49, 68, 121, 440, *516, 523, 527, 533, 540*
HUNFALVY Pál (Húnfalvy) 7, 8, 15, 16, *500, 501*
HUNT, Leigh *566*

IBSEN, Henrik 302, 304, *603*
IGNOTUS (Veigelsberg Hugo) 278–281, *597, 598*
ILOSVAI SELYMES Péter 57, 82, 84, 93, 373, 428, 454, *526, 529, 621*
ILLYÉS Gyula *631*
IMRE Sándor 89, *530*
IMRE Zoltán 631
IPPOLITO d'Este (Estei Hippolit) 240, *586*
IVÁN Imre *515*
IVÁNYI Antal 155, 160, *557, 559*

JAMES, William 67, 71, 73, 162, 438, 443, 444, *483, 527, 533, 561, 613*
JANKOVICS József 4, *467, 491, 496, 572, 579, 629*
JÁNOSY István *575*
JÉKELY Zoltán *519*
JEWELL, James Ralph 130, 131, *545*
JÉZUS Krisztus 93, 141, 167, 189, 307, *513, 605*
JOACHIM, Harold Henry 134, *507, 546*
JÓKAI Mór 104, 135, 136, 153, 157, 282, 303, 307, 454, 456, *548, 555, 570, 589, 598, 604*
JOULE, James Prescott *544*
JÚDÁS, Karióti 195
JUHÁSZ Gyula 141, *463, 477, 478, 483–485, 514, 515, 549, 550, 554, 555, 562, 565, 570, 592, 625, 626, 629*
JULOW Viktor *552*

KAHN, Gustave 198, 289, *576, 600*
KALLÓS Ede *599*
KÁLNOKY László *517, 526, 561*
KANT, Immanuel 44, 325, 326, 341, 348, *471, 492, 516–518, 567, 615, 626*
KARDOS Albert 108, *489*
KARINTHY Frigyes *582*

KÁROLY, I., angol király 270, *594*
KASSNER, Rudolf 352, 353, *613, 616*
KATONA József 74, 241, 289, 291, 445, *528, 565, 586, 601*
KAZINCZY Ferenc 12, 56, 63, 90, 188, 241, 280, 298, 306, 317, 319, 426, 434, *501, 502, 526, 530, 573, 586, 598, 602, 605, 606*
KEATS, John 175, 181, *566, 567, 624*
KELEVÉZ Ágnes 486, *510, 629, 631*
KELLER, Gottfried 301, *603*
KELLER, Helen 199, 206, 301, *576, 603*
KELVIN, Lord (William Thomson) 128, *544*
KEMÉNY Simon *485*
KEMÉNY Zsigmond, br. 105, 194, 268, 279, 280, 301, 303, *475, 503, 519, 521, 574, 589, 594, 597, 603*
KENDI Boriska, Sz. 155, *557*
KENYERES Zoltán 4, *487, 496, 631*
KEPES Ernő *590*
KERECSÉNYI Dezső *463, 493, 494, 631*
KERESZTURY Dezső *582*
KEYSER, Cassius Jackson 129, *545*
KEYSERLING, Hermann Alexander, gr. (Kejserling) *613*
KICZENKO Judit *496*
KIERKEGAARD, Søren Aabye 353, *613, 616*
KINIZSI Pál 315, *605*
KIPLING, Joseph Rudyard 145, *552*
KISFALUDY Károly *588*
KISS József 19, 137, 149–152, 456, *483, 504, 549, 553, 554, 562*
KLENOVICS György 155, *557*
KLEOPÁTRA (Cleopatra), Egyiptom királynője 233, *582*
KÓBOR Tamás 21, 409, *508*
KOLTAI Virgil Antal 76, 82, 447, *528, 529*
KOMJÁTHY Aladár *577, 578*
KOMJÁTHY Jenő 289–299, 301, 302, 305, 307, 311, 312, *487, 488, 601, 602*
KOPERNIKUSZ, Nikolausz (Copernikus) 41, *516*
KORB Flóris 599
KOSZTOLÁNYI Dezső 141, 183, *477–479, 483–485, 511, 522, 550, 566, 568–570, 590, 629*
KÖLCSEY Ferenc 245, 257, 258, 374, *588, 589, 621*
KŐRÖS Endre (Körös) 319, *606*
KRÚDY Gyula *584*
KUČERA Rudolf *465, 631*
KULIK Béla 44, *518*
KÚN József (Kun) 166, 170, 234, *562, 570, 583*
KÜLPE, Oswald 43, *517*
KÜROSZ, perzsa király *514*
KÜRTHY György 155, *556*
KÜRTI József *556*

LA ROCHEFOUCAULD, François de 322, *608*
LAFORGUE, Jules 124, *541*
LAGERLÖF, Selma *566*

LAJOS, XIV., francia király 376, *622*
LAMB, Mary Anne 147, *552*
LÁSZLÓ, V., magyar és cseh király 58, 94, 101, 428, *526*
LAURANA, Francesco *586*
LAURIE, André
→ Grousset, Paschal
LAVATER, Johann Kaspar 196, *575*
LAVOISIER, Antoine 127, *543*
LE ROY, Édouard *610*
LECONTE De LISLE, Charles Marie René 21, 49, 58, 62, 125, 409, 428, 433, *476, 507, 522, 526, 541*
LEE, Sidney 208, *580*
LEHR Albert 51, 83, 84, 421, *524, 529, 581*
LEMAÎTRE, Félix 125
LENBACH, Franz 79, 451, *528*
LEONARDO da Vinci 41, 195, 241, *515, 575, 586*
LEOPARDI, Giacomo 56, 91, 322, 427, 452, *525, 531, 608*
LERMONTOV, Mihail Jurjevics 17, 18, *503*
LESSING, Gotthold Ephraim 196
LÉVAY József 372, *580, 621*
LISZKA Viktor *617*
LOBACSEVSZKIJ, Nyikolaj Ivanovics (Lovacseszkij) 120, *539*
LOBKOWITZ-HASSENSTEIN, Bohuslav von (Lobkovitz) 115, *535*
LOCKE, John 59, 69, 188, 192, 429, 440, *526, 573, 574*
LONGFELLOW, Henry Wadsworth 145, 311, *551, 604*
LONGOSZ *622*
LORRAIN, Claude 382, *623*
LOSONCZI István 75, 447, *528*
LŐRINCZI LEHR Zsigmond *581*
LUCRETIUS Carus (Lukrécius) 40, *515*
LUCY, Sir Thomas 210
LUKÁCS György 351–355, *491, 555, 562, 609, 612, 615, 616*
LUKÁCS, Szent, evangélista *562*
LÜSZIPPOSZ *514*

MACAULAY, Thomas Babington 144, 213, 358, *551, 593, 619*
MAETERLINCK, Maurice 188, *573*
MAKÓ Lajos 155, *557*
MALLARMÉ, Stéphane 124, *541*
MANET, Édouard 49, 195, 394, 395, *522, 575, 623, 624*
MANNHEIM Károly *491*
MANTEGAZZA, Paolo 200, *576*
MANZINI, Giuseppe *465*
MARCUS Aurelius 38, *514*
MARGITTAI Gábor *465, 466, 631*
MÁRIA, Stuart, skót királynő 175, 180, *567, 568*
MARINETTI, Filippo Tommaso Emilio 287–289, *600*
MÁRK, Szent, evangélista 129, *562*
MARÓTI István *633*
MARTIALIS, Marcus Valerius 188, 202, 261, *572, 573, 577*
MARTIN, Lillien Jane 131, *545*
MARX, Karl *516*
MÁTYÁS, I., magyar király 195, 240, *575, 586*

MAUPASSANT, Guy de 20, 49, 183, 184, *505, 522, 569, 570, 572*
MAXWELL, James Clerk *543*
MAYER Judit *631*
MCCARTHY, Justin 146, *552*
MEDNYÁNSZKY László, br. 294, *602*
MEDVECZKY Frigyes 320–322, *607, 608*
MEREDITH, George 262–276, *491, 566, 591, 593–595*
MEUNIER, Constantin 142, *550*
MÉZIÈRES, Alfred (Mezières) 306, *605*
MICHEL, Émile 147, *552*
MIKES Kelemen 7, 249, 252, *471, 498–500*
MIKESY Sándor *500*
MIKSZÁTH Kálmán 21, 409, *507, 572, 584*
MILL, John Stuart *551*
MILLET, Jean François 387–391, 393, *623*
MILTON, John 194, 197, 203, 299, *575–577, 603*
MOHÁCSI Jenő *478*
MOLIÈRE 266, *593*
MOLNÁR Ferenc 125, 158–160, *541, 558, 559*
MONTAIGNE, Michel Eyquem de 49, 184, 187, 321, 322, 352, 403, *523, 572, 573, 588, 607, 616, 627*
MONTESQUIOU-FÉZENSAC, Robert, comte de 188
MÓRA Ferenc *584*
MORÉAS, Jean 124, *541*
MOREAU, Gustave 396, *624*
MORRIS, William 181, *568, 580*
MOZART, Wolfgang Amadeus 195, *575*
MUSSET, Alfred de 122, 371, *540, 620*
MÜLLER-STRÜBING, Hermann 304, *603*
MÜLLER, Friedrich Max 188, 245, *573, 588*

NAGY Csaba *496*
NAGY Imre 119, *536*
NAGY Sándor → Alexandrosz, III.
NAPÓLEON, I., Bonaparte, francia császár 19, 274, 377, *504, 595, 622*
NÉDLI Balázs 496, *631, 632*
NÉGYESY László *463, 473, 474, 476, 477, 482, 505–507, 509, 537, 563, 598*
NÉMETH Attila *631*
NÉMETH G. Béla 473, 475, *632*
NEWTON, Isaac 127, *543*
NIETZSCHE, Friedrich 20, 43, 47, 48, 59, 61, 62, 76, 81, 92, 144, 162, 165, 182, 189, 233, 269, 271, 287, 288, 304, 306, 403, 429, 431, 432, 437, 447, 453, *476, 503, 515, 517, 521, 524, 526, 531, 533, 550, 551, 561, 565, 569, 574, 583, 594, 595, 600*
NOGÁLL Janka → Szabóné Nogáll Janka
NOVALIS (Friedrich Leopold von Hardenberg) 353, *613, 616*

OCTAVIANUS → Augustus
OHNET, Georges *557*

OLÁH Gábor 281–285, 478, *598*
OLÁH Károly 99
OLLIVIER, Émile 146, *552*
OLSEN, Regine *616*
ORBÁN Ottó *573*
ORBÁN Pető 99
OSTADE, Adriaen van 187, *572*
OSTINI, Fritz von 126, *541*
OSTWALD, Wilhelm 128, 318, *544, 606*
OSVÁT Ernő *484, 485, 491, 566, 569, 570, 591, 609, 630*
OTTLIK Géza *582*
OVIDIUS Naso, Publius 119, 251, *536, 561, 588*

PÁL, Szent, apostol 129
PÁLLA Károly *618*
PALMER Kálmán *549*
PALVINI, olasz színész 172
PAP Károly 367, *488, 618*
PASCAL, Blaise 320–323, *492, 607, 608*
PASCOLI, Giovanni 288, *600*
PAUER Imre *546*
PAULER Ákos *542*
PAULHAN, Jean 135, *547*
PAULOVICS István 403–405, *488, 628*
PAYOT, Jules 163, *561*
PERCY, Thomas 146, *552, 567*
PESTI Gábor 246, *588*
PESTI Kálmán 159, *558*
PETELEI István *487*
PÉTERFY Jenő 165, 279, 280, 299–309, 311, 312, 351, 357, 358, 366, 369, *488, 561, 597, 601, 603, 604, 611, 619, 620*
PETŐFI Sándor 52, 56, 59–62, 64, 67, 81, 85, 87, 90, 94, 95, 97, 99, 101, 118, 138, 140, 141, 146, 176, 237, 239, 280, 282, 293, 294, 297, 298, 317, 355–370, 374, 375, 398, 405, 406, 421, 426, 429, 430, 432, 435, 438, 460, *464, 466, 468, 473, 486–488, 494, 496, 524, 529, 536, 549, 585, 598, 616–621, 624, 628, 630, 633*
PIENTÁK Attila 2–4, *463, 465–467, 471–496, 506, 548, 580, 629, 631, 632*
PILO, Mario 190, 194, *574*
PLATÓN (Plató, Plato, Platon) 38, 40, 41, 188, 279, 314, 349–353, *491, 492, 513, 514, 597, 605, 611, 615, 616*
PLAUTUS, Titus Maccius 184, *572*
PLUTARKHOSZ (Mestrius Plutarchos, Plutarchos, Ploutarchos) 38, 184, *514, 572*
POE, Edgar Allan 49, 263, 395, 399, *522, 523, 592, 624, 625*
POINCARÉ, Henri 126, *542*
PONORI Thewrewk Emil 75, 446, *528*
POSZLER György *484, 485, 632*
POUSSIN, Nicolas 383, *623*
PROHÁSZKA Ottokár 324, *610*
PRUDHOMME, René François Armand → Sully Prudhomme
PUSKIN, Alekszandr Szergejevics 17, *503*
PUVIS de Chavannes, Pierre 49, 396, 397, *522, 624*
PYRRHON *607*

QUINTILIANUS, Marcus Fabius 254, *589*

RÁBA György *463, 465, 472, 486, 493, 494, 505, 507, 536, 541, 542, 546, 609, 632*
RABELAIS, François 67, 438, *527*
RACINE, Jean 303, *603*
RADÓ Antal 121, 166–170, *540, 562, 563*
RAFFAELLO (Rafael) 396, *624*
RAIBERTI, Giovanni 194, *574*
RÁKÓCZI György, II., erdélyi fejedelem 471, *497*
RÁKOSI Jenő 289, *580, 581, 601*
RALEIGH, Walter 215, *580*
RATZEL, Friedrich 195, *575*
RÉDEY Tivadar 120–122, 124–126, 299, 300, 305, 306, *476, 478, 488, 507, 537, 539, 601*
RÉGISMANSET, Charles 187, 261, *573, 590, 591*
REGNIER, Henri de 289, *600*
REICHARDT Erzsébet *592*
REMBRANDT, Harmenszoon van Rijn 53, 86, 393, 423, *525, 530, 623*
RENAN, Ernest 42, *516*
REVICZKY Gyula 19, 292, 298, 403–405, *487–489, 504, 602, 628*
RÉZ Pál *601*
RICHEPIN, Jean 178, *568*
RIEDL Frigyes 50, 52, 54, 55, 59, 62, 68, 75, 83–87, 89, 94, 95, 358, 367, 369, 372, 399, 400, 401, 419, 422, 423, 425, 429, 432, 439, 447, *488, 524, 529, 619, 627*
RIEMANN, Georg Friedrich Bernhard 120, 129, *539, 545*
RIGGS, William Francis 129, *544*
RIHMER Zoltán *631*
RIMBAUD, Arthur 196, *575*
RITOÓK Emma 260, 261, *590*
ROBERT, Louis Léopold 376, 382, 389, *622*
RÓNA Judit *629*
ROSSETTI, Dante Gabriel 145, *551*
ROSTAND, Edmond Eugène Alexis 21, 409, *507, 575, 583*
ROUSSEAU, Jean-Jacques 34, 43, 190, 265, 273, 386, *513, 517, 574, 593, 595*
ROUSSEAU, Theodore 384, *623*
ROZVÁNY András 138, 457, *549*
ROZVÁNY György 53, 87, 423
RÓZSAFALVI Zsuzsanna *496*
RUSKIN, John 49, 72, 232, 443, *522, 528, 581*
RUTTKAY Helga *629*

SAINT-RÉAL, César Vichard de 49, *523*
SAINTE-BEUVE, Charles Augustin 233, *582*
SÁLI Erika 496, *630*
SANFORD, Edmund Clark 130, *545*
SCHILLER, Johann Christoph Friedrich 67, 188, 303, 438, *527, 603*
SCHMITT J. *511*
SCHMITT Jenő Henrik 39, *515, 517*
SCHOPENHAUER, Arthur 56, 61, 80, 91, 94, 95, 129, 133, 162,

164, 171, 187, 189, 189, 191, 193–196, 200, 291, 296, 322, 402, 427, 432, 452, *525, 526, 530, 544, 546, 561, 565, 573, 601, 608, 613, 627*
SCOTT, Walter 377, *622*
SÉAILLES, Gabriel Jean Edmond 41, *515*
SENET, Rodolfo Eustaquio 134, *547*
SESTIUS, Publius *538, 541*
SEURAT, Georges 72, 443, *528*
SHAKESPEARE, William (Shakspere) 31, 49, 55, 64, 66, 77, 78, 81, 89, 141, 149, 172, 181, 206–232, 234, 262, 270, 302, 316–320, 377, 425, 434, 436, 449, 453, *491, 502, 509, 523, 525, 550, 553, 559, 565, 568, 579, 580, 583, 591, 592, 594, 603, 605, 606, 622*
SHARP, William 182, *569*
SHAW, George Bernard 232–234, 271, 274, *582, 595*
SHELLEY, Percy Bysshe 175, 178, 181, 263, 294, 295, *567, 592, 602, 624*
SIENKIEWICZ, Henryk Adam Aleksander Pius 21, 409, *507*
SIKABONYI Antal *601*
SIMONYI Zsigmond 8, 12, 13, 45, *500–502, 518, 541, 573*
SINCLAIR, Upton (Sinclaér) 157, *558*
SINGER Sándor *583*
SIPOS Lajos 2, *463–471, 477, 486, 494, 496, 507, 508, 560, 631–633*
SIPOS Pál *502*
SPENCER, Herbert 35, 43, 192, 193, 346, *512, 513, 517, 533, 551, 574, 611*
SPINOZA, Benedict de 42, 128 296, *476, 510, 512, 516, 533, 544, 602*
STAUDER Mária *629*
STECCHETTI, Lorenzo *572*
STEINER Zsigmond 188, *573*
STENDHAL (Henri Beyle) 49, 391, *523, 623*
STERNE, Laurence 353, 354, *616*
STIRNER, Max 269, *594*
STORM, Theodor 353, *613, 616*
STRAUSS, Richard *574*
STRÓBL Alajos *618*
STURM Albert 136, 455, *548*
STURM, Julius *476*
SULLY Prudhomme (Prudhomme, René François Armand) 21, 49, 409, *507, 522*
SUPPÉ, Franz von 155, *556*
SWEDENBORG, Emanuel von *518*
SWIFT, Edward James 133, *546*
SWINBURNE, Algernon Charles 145, 174–182, 198, 238, 267, 275, *491, 551, 565–569, 576, 585, 593*
SYMONS, Arthur William 195, *575*

SZABADOS Giza 159, *558*
SZABÓ B. István *631*
SZABÓ Endre 125, *504, 541*
SZABÓ Lőrinc *467, 522, 523, 566, 575, 591*
SZABOLCSKA Mihály 21, 409, *508*

SZABÓNÉ Nogáll Janka *504*
SZALAY István 137, 457, *549*
SZÁLLÁSI Árpád *631*
SZAPPHÓ (Sappho) 177, *567*
SZARVAS Gábor 8, 9, 13, 16, *500, 501, 518*
SZÁSZ Imre *592*
SZÁSZ Károly, id. 109, 121, 197, *540, 575, 580, 581*
SZÁSZ Károly, ifj. *548*
SZÁSZ Zoltán 45, *518, 572*
SZÉCHENYI István, gr. 60, 103, 104, 252, 257, 279, 280, 302, 303, 311, 314, 315, 374, 431, *603*
SZELE Róbert *560*
SZÉLL Kálmán *548*
SZÉLL Piroska 107, 136, 138, 455, 457, *548*
SZEMETHY Béla *574*
SZENDREY Júlia 362, *619*
SZIGLIGETI Ede *581*
SZILÁGYI István *525*
SZILÁGYI Sándor 98, 374, *621*
SZILASI Vilmos 349–351, 491, *611*
SZINI Gyula 197
SZITNYAI Elek 403, *627*
SZOKRATÉSZ (Sokrates) 36, 40, 43, 513, 514, *605*
SZOMORY Miklós (Szomori) 155, 158, *557, 558*
SZOPHOKLÉSZ (Sophokles) 178, *568*
SZŐKE Mária *630*

TACITUS, Gaius Cornelius 248, 249, *588*
TAILLANDIER, René Gaspard Ernest 375, *621*
TAINE, Hyppolite Adolphe 20, 42, 49, 147, 219, 300, 303, 304, 358, 371, 384, 400, *474, 476, 505, 506, 509, 516, 523, 552, 580, 603, 619, 620, 627*
TASSO, Torquato 102, 103, 319, 320, 371, *530, 606, 620*
TÉGLÁS János *629, 633*
TELCS Ede *599*
TELEKI László (Teleky) 302, 311, *603*
TENIERS, David, id. 389, *572, 623*
TENIERS, David, ifj. 186, *572*
TENNYSON, Alfred 21, 46, 49, 79, 182, 263, 272, 371, 409, 450, *507, 521, 523, 528, 569, 577, 592, 620*
TERTULLIANUS *608*
THACKERAY, William Makepeace 48, 263, 274, *521, 592*
THEOKRITOSZ (Theokrítos) 243, *587*
THEWREWK Árpád 368, *620*
THOMKA Beáta *630*
THUKÜDIDÉSZ (Thukydides) 36, 37, 302, 513, *603*
THURÓCZY Gyula 159, *559*
TIHANYI, színész, a Thália Társaság tagja 155
TINÓDI Sebestyén 106, 373, *621*
TITCHENER, Edward Bradford 130, *545*
TOKODY János 319, *606*
TOLDY Ferenc 110, 371, 374, *536, 621*
TOLSZTOJ, Lev Nyikolajevics (Tolsztoi, Tolstoj) 19, 22, 33, 34, 39, 43, 47, 60, 286, 397,

410, 431, *504, 508, 513–515, 517, 521, 526, 599, 624, 626*
TOMPA Mihály *558*
TOPOR István *490*
TÓTH Árpád *522, 566, 592*
TÓTH Máté *628, 630*
TÓVÖLGYI Margit 155, *557*
TÖMÖRKÉNY István 54, 88, 424, *525, 530*
TÖRÖK Sophie (Babits Mihályné, sz. Tanner Ilona) *549, 562*
TRAIANUS, Marcus Ulpius (Trajánusz) 195
TREVELYAN, George Macaulay 267, 274, *593*
TURGENYEV, Ivan Szergejevics 18, *503, 504*
TURNER, William 383, *623*
TÜSKÉS Tibor 471, 498, 499, *633*

ULÁSZLÓ, II., magyar és cseh király 240, *586*

VÁMOS Hugó 154, *556*
VARGA Katalin *629*
VÉLAZQUEZ, Diego 394, *624*
VERLAINE, Paul 49, 145, 196, 202, 396, 397, *522, 551, 577, 578, 624, 631*
VÉRON, Eugène (Veron) 147, 198, 315, *552, 576*
VERSEGHY Ferenc 119, *536*
VEZÉR Erzsébet *566, 609, 633*
VILLON, François 141, *550*
VOINOVICH Géza *579*
VOLTAIRE *613*
VORTRIEDE, Helen A. 190, *574*
VOSS, Johann Heinrich 31, 123, 125, *509, 540*
VÖRÖSMARTY Mihály (Vörösmarti) 7, 63, 74, 176, 285, 298, 312, 317, 355, 374, 400, 401, 434, 445, 446, *471, 473, 487–489, 499, 567, 581, 599, 605, 627, 632*

WAGNER, Richard 42, 43, 61, 432, *526, 573*
WAITZ, Theodor 67, 438, *527*
WATTS-DUNTON, Theodore 181, *568*
WEBER, Ernst Heinrich *610*
WEDEKIND, Benjamin Franklin 164, *561*
WEININGER, Otto *620*
WELLS, Herbert George 145, 147, 161, 162, 166, 271, 402, *552, 561, 595, 627*
WESZELY Ödön *561*
WHISTLER, James McNeill 397, *624*
WHITMAN, Walt 287, *600*
WIELAND, Christoph Martin *605*
WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, Enno Friedrich Wichard Ulrich 188, *535, 573*
WILDE, Oscar 58, 167, 175, 197, 233, 428, *496, 511, 526, 562, 563, 567, 575, 582*
WILDNER Ödön *521, 561, 595*
WILLE, Bruno 43, 49, *517, 523, 529*
WOHL Janka 102, 138, *457, 549*
WOHL Stefánia *549*
WOLFNER József *584*
WOLZOGEN, Hans Paul 31, *509*
WORDSWORTH, William 145, 162, 264, *552, 561, 592*

WOSINSZKY Mór 44, *518*
WUNDT, Wilhelm *517, 533*
WYZEWA, Théodore de (Wizewa) 79, 450, *528*

XENOPHÓN (Xenophon) 36, 38, *513, 514*

ZALAI Béla *478*
ZARATHUSTRA 40, 141, 143, *515*
ZELL, Friedrich 155, *556*
ZÉNÓN (Zeno) 36, *513, 514, 610*
ZIDLER, Gustave 147, *552*
ZIEHEN, Theodor 68, *527*
ZOLA, Émile 21, 23, 28, 43, 48, 57, 147, 157, 188, 198, 391, 393–395, 409, 411, 416, 427, *463, 477, 507, 517, 521, 525, 531, 558, 573, 576, 623*
ZRÍNYI Miklós 63, 73, 89, 103, 170, 176, 277, 371, 434, 445, *527, 528, 530, 564, 567, 596, 620*
ZSOLDOS Sándor *496, 630*

BETŰRENDES TARTALOMMUTATÓ

Az első számoszlop a Babits-írásokra, a második azok jegyzeteire utal. Zárójelben az írások sorszáma áll.

[A Bevezető beszéd a „Császár katonái”
c. ifjúsági előadáshoz töredéke] (69.) 276 596
A Cifra nyomorúság (40.) 155 556
A classicus nyelvek tanításának jelentősége (28.) 133 546
A dolovai nábob leánya (44.) 159 558
A filozófia főbb problémái napjainkig (70.) 278 596
[A Két fordítás töredékei] (49.) 168 563
[A latin tanítás ideális terve a reáliskolákban] (35.) 152 554
A lélek és a formák (84.) 351 611
A műfordítás filozófiája (11.) 30 509
A nagy véletlen (66.) 260 590
A readingi fegyház balladája (50.) 169 563
A Remény (38.) 154 556
Ady (62.) 235 584
Algernon Charles Swinburne (54.) 174 565
Arany János az 1877. év második felében (18.) 113 532
Arany műveinek kronológiája (17.) 96 531
Arany, mint arisztokrata (16.) 82 529
Arany, mint arisztokrata. (15.) 50 523
Arany, mint arisztokrata. (Melléklet 2.)..... 50 –
[Az Arany János az 1877. év második felében töredéke] (19.) 113 534
[Az Arany János az 1877. év második felében töredéke] (20.) 114 534
[Az Arany János az 1877. év második felében töredékei] (21.) 114 535
Az aranyember (36.) 152 554
Az igazság Gyulai Pálról (90.) 399 626
[Az Illatkoncert Utópiában töredéke] (58.) 205 578
Az illatok filozófiája (67.) 261 590
Az irodalom halottjai (76.) 289 601

Az orosz irodalom (7.) 17 502
Az ördög (45.) 160 559

Bánk bán (53.) 171 565
Beatrix királynő (63.) 240 585
Békenapon (77.) 312 604
Bergson filozófiája (82.) 324 608
Bírálat Rédey Tivadar Horatius-fordításairól (23.) 120 537
Boccaccio (39.) 155 556
Bresztovszky Ernő verseiről (10.) 21 506
Bresztovszky Ernő verseiről. (Melléklet 1.) ..... 409 –

Cic. pro Sestio LXIX. (25.) 126 541

De comparationibus in libris Georgicon Vergilii (22.) 120 536
Dialektikai Regény (13.) 32 510

[E helyen gyakran fognak Önök olvashatni...] (12.) 31 510
Életfilozófia (91.) 402 627
[Előadás a kuruc korról] (81.) 323 608
[Előadás a vitézi költészetről] (71.) 278 597
[Előadás Hyppolite Adolphe Taine-ről] (9.) 20 505
Én is Shaw Caesarjáról (60.) 232 582
Erkölcs és iskola (47.) 161 559

Futurizmus (75.) 287 599

George Meredith (68.) 262 591
Gül Baba (41.) 156 557

Halálesztetika (52.) 170 564
Harold H. Joachim: Absolut és relativ igazság (29.) 134 546
Hegedűs Pál (33.) 143 550
Helyesírásunk eredete és fejlődése (24.) 126 541

Illatkoncert Utópiában (57.) 203 577
Irodalmi nevelés (65.) 244 587

Juhász Gyula versei (32.) 141 549

Kék hegyek (61.) 234 583
Két fordítás (48.) 166 562
Két fordítás (79.) 319 606
Kísérletek (72.) 278 597
Korunk hőse (73.) 281 598
[Különben A. e korbeli költeményeiben...] (31.) 135 547
[Különben A. e korbeli költeményeiben...] (Melléklet 3.) ..... 545 –

L'art pour l'art (14.) 46 519

Magyar Essayk (89.) 399 625
Maupassant – Kosztolányi (55.) 183 569
Megjegyzés (93.) 406 628
Mik az új és sajátos vonások Balassa lyrájában? (8.) 20 505
Mikes Kelemen levelei (4.) 7 498
Modern impresszionisták (86.) 375 621
Modern költészet Franciaországban (88.) 398 625
Múlt és jelen (74.) 285 599

Negyven év (34.) 148 553

Petőfi (87.) 398 624
Petőfi és Arany (85.) 355 616
Platon (83.) 349 611
Pour mieux connaître Homère: (64.) 242 586

R. Senet: A nyctophobia (a sötétség félelme) a gyermekeknél (30.) 134 547
Reviczky Gyula (92.) 403 628

Sámson (42.) 156 557
Sámson (43.) 159 558
Shakespeare drámái hazánkban (78.) 316 605
Shakspere egyénisége (59.) 206 579

Szagokról, illatokról (56.) 184 570
Színházi hírek (46.) 161 559

Tália (37.) 153 555
Tanulmányok Pascalról (80.) 320 607

Tárgyas ragozás különböző személyű tárgyakkal (6.) 7 499
The American Journal of Psychology (27.) 130 545
The Monist (26.) 126 542
Tíz év Erdély történetéből (2.) 7 497

[Ünnepi gyászbeszéd] (3.) 7 498

Vázlatok egy nap történetéből (1.) 7 497
Vörösmarty nyelvezete (5.) 7 499

Zrínyi Miklós mint hadvezér és hadtudományi író (51.) 170 546

TARTALOM

Az első számoszlop a Babits-írásokra, a második azok jegyzeteire utal.

ESSZÉK, TANULMÁNYOK, KRITIKÁK 1900–1911

1. Vázlatok egy nap történetéből 7 *497*
2. Tíz év Erdély történetéből 7 *497*
3. [Ünnepi gyászbeszéd] 7 *498*
4. Mikes Kelemen levelei 7 *498*
5. Vörösmarty nyelvezete 7 *499*
6. Tárgyas ragozás különböző személyű tárgyakkal 7 *499*
7. Az orosz irodalom 17 *502*
8. Mik az új és sajátos vonások Balassa lyrájában? 20 *505*
9. [Előadás Hyppolite Adolphe Taine-ről] 20 *505*
10. Bresztovszky Ernő verseiről 21 *506*
11. A műfordítás filozófiája 30 *509*
12. [E helyen gyakran fognak Önök olvashatni...] 31 *510*
13. Dialektikai Regény 32 *510*
14. L'art pour l'art 46 *519*
15. Arany, mint arisztokrata. (Vázlat) 50 *523*
16. Arany, mint arisztokrata 82 *529*
17. Arany műveinek kronológiája 96 *531*
18. Arany János az 1877. év második felében 113 *532*
19. [Az Arany János az 1877. év második felében töredéke] 113 *534*
20. [Az Arany János az 1877. év második felében töredéke] 114 *534*
21. [Az Arany János az 1877. év második felében töredékei] 114 *535*
22. De comparationibus in libris Georgicon Vergilii 120 *536*
23. Bírálat Rédey Tivadar Horatius-fordításairól 120 537
24. Helyesírásunk eredete és fejlődése 126 *541*
25. Cic. pro Sestio LXIX. 126 *541*
26. The Monist 126 *542*
27. The American Journal of Psychology 130 *545*
28. A classicus nyelvek tanításának jelentősége 133 *546*
29. Harold H. Joachim: Absolut és relativ igazság 134 *546*

30. R. Senet: A nyctophobia (a sötétség félelme) a gyermekeknél. 134 *547*
31. Különben A. e korbeli költeményeiben...] 135 *547*
32. Juhász Gyula versei 141 *549*
33. Hegedűs Pál 143 *550*
34. Negyven év 148 *553*
35. [A latin tanítás ideális terve a reáliskolákban] 152 *554*
36. Az aranyember 152 *554*
37. Tália 153 *555*
38. A Remény 154 *556*
39. Boccaccio 155 *556*
40. A Cifra nyomorúság 155 *556*
41. Gül Baba 156 *557*
42. Sámson 156 *557*
43. Sámson 159 *558*
44. A dolovai nábob leánya 159 *558*
45. Az ördög 160 *559*
46. Színházi hírek 161 *559*
47. Erkölcs és iskola 161 *559*
48. Két fordítás 166 *562*
49. [A Két fordítás töredékei] 168 *563*
50. A readingi fegyház balladája 169 *563*
51. Zrínyi Miklós mint hadvezér és hadtudományi író 170 *546*
52. Halálesztetika 170 *564*
53. Bánk bán 171 *565*
54. Algernon Charles Swinburne 174 *565*
55. Maupassant – Kosztolányi 183 *569*
56. Szagokról, illatokról 184 *570*
57. Illatkoncert Utópiában 203 *577*
58. [Az Illatkoncert Utópiában töredéke] 205 *578*
59. Shakspere egyénisége 206 *579*
60. Én is Shaw Caesarjáról 232 *582*
61. Kék hegyek 234 *583*
62. Ady 235 *584*
63. Beatrix királynő 240 *585*
64. Pour mieux connaître Homère: 242 *586*
65. Irodalmi nevelés 244 *587*
66. A nagy véletlen 260 *590*
67. Az illatok filozófiája 261 *590*
68. George Meredith 262 *591*

69. [A Bevezető beszéd a „Császár katonái”
c. ifjúsági előadáshoz töredéke] 276 *596*
70. A filozófia főbb problémái napjainkig 278 *596*
71. [Előadás a vitézi költészetről] 278 *597*
72. Kísérletek 278 *597*
73. Korunk hőse 281 *598*
74. Múlt és jelen 285 *599*
75. Futurizmus 287 *599*
76. Az irodalom halottjai 289 *601*
77. Békenapon 312 *604*
78. Shakespeare drámái hazánkban 316 *605*
79. Két fordítás 319 *606*
80. Tanulmányok Pascalról 320 *607*
81. [Előadás a kuruc korról] 323 *608*
82. Bergson filozófiája 324 *608*
83. Platon 349 *611*
84. A lélek és a formák 351 *611*
85. Petőfi és Arany 355 *616*
86. Modern impresszionisták 375 *621*
87. Petőfi 398 *624*
88. Modern költészet Franciaországban 398 *625*
89. Magyar Essayk 399 *625*
90. Az igazság Gyulai Pálról 399 *626*
91. Életfilozófia 402 *627*
92. Reviczky Gyula 403 *628*
93. Megjegyzés 406 *628*

MELLÉKLET
1. Bresztovszky Ernő verseiről. ..... 409 –
2. Arany, mint arisztokrata. (Vázlat.) ..... 419 –
3. [Különben A. e korbeli költeményeiben...] ..... 454 –

JEGYZETEK
Az esszé-, tanulmány- és kritikaíró Babits Mihály 463
Babits Mihály esszéi, tanulmányai, kritikái 1900–1911 471
A tanulóévek 471
A beérkezés 482
A pályatörés és a fordulat 492
Jegyzetek a szövegekről 497

Szakirodalmi rövidítések jegyzéke 629
Egyéb rövidítések 635

MUTATÓK
Névmutató 639
Betűrendes tartalommutató 655

A kiadásért felel Láng József, az Argumentum Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Tóth Magdaléna
Tördelte: Nagy Erika
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme